ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMURILE 54–56

2003–2005

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

În țară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03, Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., Şos. Viilor nr. 101, sector 5, bl. 1, sc. 4, ap. 98, parter, P.O. Box 77-19, sector 3, Tel. 4021-335 02 96, 4021-301 87 86, Fax: 4021-335 0296, Bucureşti, E-mail: office@orionpres.ro, România.

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62. E-mail: mirceababes@yahoo.com. şi redactie_iab@yahoo.com
Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343-370.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5,
Tel. 4021-318 81 46; 4021-318 81 06, Fax: 4021-318 24 44,
050 711, Bucureşti

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 54–56 **2003–2005**

SUMAR

NOTE BIBLIOGRAFICE

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOMES 54–56 **2003–2005**

SOMMAIRE

ÉDITORIAL

HISTRIA – 90 ANNÉES DE RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUE

ÉTUDE

PETITES DÉCOUVERTES

THÈSES DE DOCTORAT

CRONIQUE

COMPTES RENDUS

NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

170 DE ANI DE ARHEOLOGIE ROMÂNEASCĂ

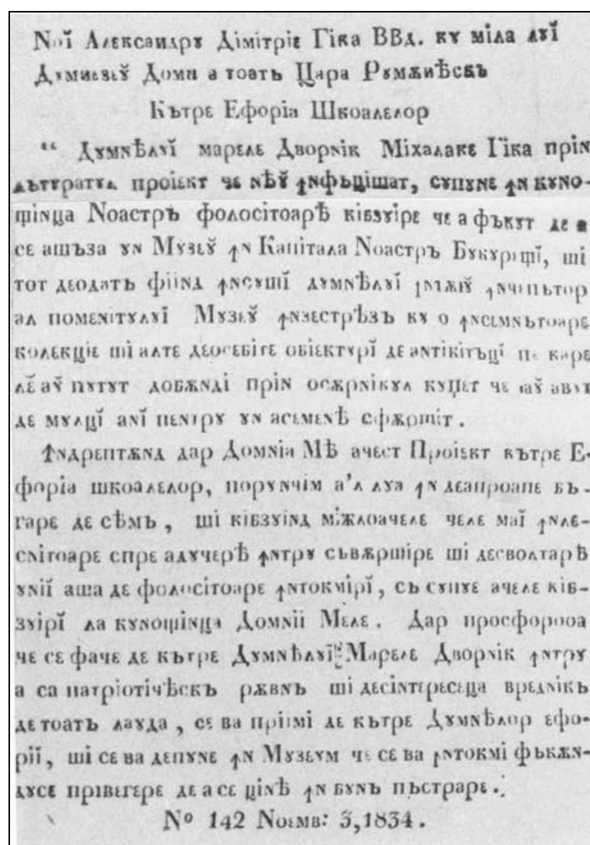
MIRCEA BABEŞ

Într-o vreme când, printr-un reflex întârziat, România trăieşte încă febril moda comemorărilor de evenimente, instituţii şi personalităţi, aniversarea a 170 de ani de la întemeierea modestului Muzeu de istorie naturală şi antichităţi din Bucureşti – o instituţie care, de altfel, nici nu mai fiinţează în forma şi sub numele iniţial – ar fi putut trece neobservată. Nu a fost însă cazul lumii academice, care a găsit astfel un prilej fericit pentru a evoca momentele principale ale devenirii arheologiei româneşti, în bună măsură sincrone cu cele ale arheologiei europene, şi de a omagia cele mai importante personalităţi care au marcat acest drum. Adunarea festivă din ziua de 25 noiembrie 2004, desfăşurată în Aula Academiei Române (fig. 7/2), cu participarea preşedintelui înaltului for, acad. Eugen Simion, deschiderea unei bogate expoziţii documentare la Biblioteca Academiei (fig. 4–5), precum şi sesiunea de comunicări a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, din aceeaşi zi, au fost principalele evenimente ce au marcat această aniversare.

Pentru comunitatea ştiinţifică din România anul 1834 rămâne o dată de referinţă, când este vorba de a rememora începuturile arheologiei naţionale. Evident, nici o ştiinţă nu are o dată de naştere precisă, cu anul, eventual luna şi ziua primei atestări. Este însă la fel de evident că întemeierea unui aşezământ ştiinţific reflectă nemijlocit atât interesul public, cât şi preocupările individuale pentru domeniul dat şi, pe de altă parte, marchează apariţia unui cadru instituţional indispensabil adevăratei cercetări ştiinţifice. În acest sens, desigur, anul 1834 poate fi considerat ca dată de naştere a arheologiei româneşti. Ceea ce ar putea să fie doar o dată convenţională în istoria acestei ştiinţe este în fapt data naşterii unei instituţii, a cărei continuitate poate fi urmărită şi documentată, fără dificultate şi fără lacune, până în zilele noastre. „Actul de naştere” este *porunca* domnitorului Alexandru Ghica (nr. 142, din 3 noiembrie 1834) de aşezare la Colegiul Sf. Sava din Bucureşti a unui „Muzeu pentru depunerea antichităţilor” (fig. 1). Prilejul era oferit de donaţia făcută de fratele domnitorului şi ministrul de interne al principatului valah, banul Mihalache Ghica „întâiul începător al pomenitului Muzeu (pe care îl) înzestrează cu o însemnătoare colecţie şi alte deosebite obiecturi de antichităţi pe care le-au putut dobândi prin osârnicul cuget ce au avut de mulţi ani pentru un asemenea sfârşit”. Peste trei decenii, în 1862, o nouă şi generoasă donaţie făcută de marele colecţionar de antichităţi Nicolae Mavros avea să fie prilejul decretului

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 9–20

domnesc din 25 noiembrie 1864, prin care principele Alexandru Ioan Cuza instituia „Regulamentul pentru administrarea şi organizarea Muzeului de Antichități din Bucureşti". Muzeul astfel reorganizat era pus sub conducerea unui *Comitet Arheologic*, alcătuit din marile autorități ale vremii în acest domeniu: Nicolae Mavros (preşedinte pe viață). Alexandru Odobescu, V. Alexandrescu-Urechia şi August Treboniu Laurian (fig. 2). Adăpostit de-acum în noua clădire a Universității bucureştene (fig. 3), Muzeul de Antichități s-a limitat încă o vreme la funcția de "„depozitar "al vechilor colecții, precum şi al descoperirilor făcute şi donate de unii arheologi diletanți, precum Bolliac, Pappazoglu sau Butculescu. Dintre membrii Comitetului Arheologic (fig. 4), singurul care prin activitatea şi opera sa a atins nivelul erudiției în arheologie a fost Alexandru Odobescu, autorul monumentalei monografii *Le trésor de Pétrossa,* apărută postum la Paris, în anul 1900. Odobescu are, de asemenea, meritul de a fi fondatorul învățământului arheologic românesc, devenind în anul 1877 primul profesor de arheologie la Universitatea din Bucureşti.

Noĭ Александрꙋ Дімітріє Гіка ВВд. кꙋ міла лꙋĭ Дꙋмнезеꙋ Домн а тоатъ Цара Рꙋмѫнѣскъ

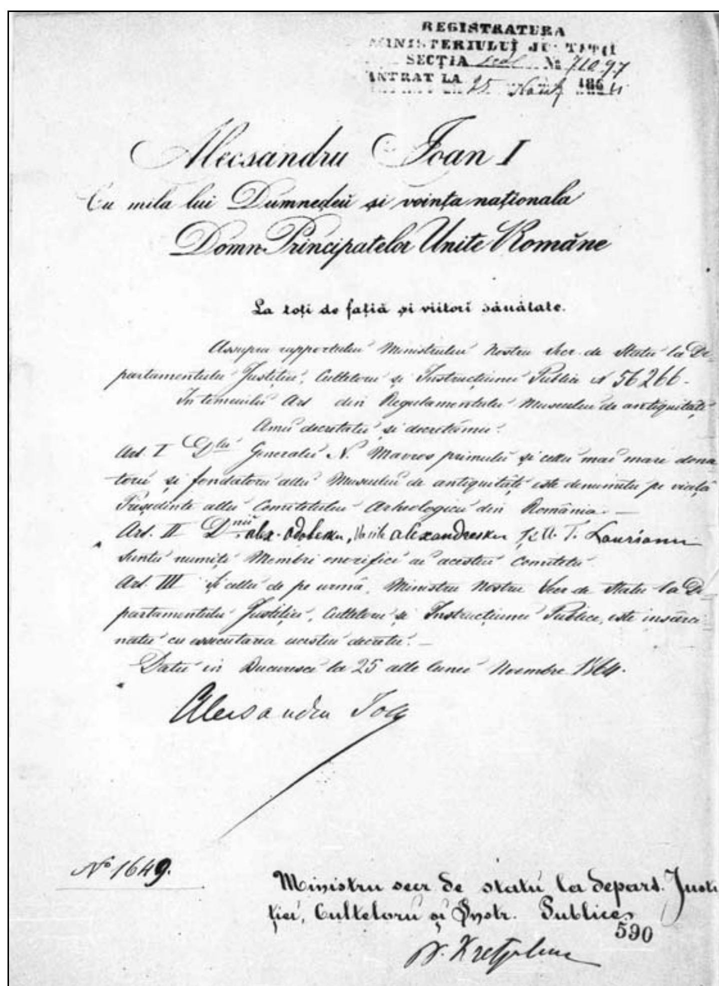
Кътре Ефоріа Школелор

" Дꙋмнѣлꙋĭ мареле Дворнік Міхалаке Гіка прін алътꙋрата проіект че нѣꙋ ꙟнфъцішат, сꙋпꙋне ꙟн кꙋноштінца Ноастръ фолосітоарѣ ківзꙋіре че а фъкꙋт де а се ашъза ꙋн Мꙋзеꙋ ꙟн Капітала Ноастръ Бꙋкꙋрещі, ші тот деодатъ фіінд ꙟнсꙋшĭ дꙋмнѣлꙋĭ ꙟндемнꙋ ꙟнчепътор ал поменітꙋлꙋĭ Мꙋзеꙋ ꙟнзестрѣзъ кꙋ о ꙟнсемнътоаре колекціе ші алте деосебіте обіектꙋрĭ де антікітъцĭ пе каре леаꙋ пꙋтꙋт добѫнді прін осѫрдніка кꙋцет чеаꙋ авꙋт де мꙋлцĭ анĭ пентрꙋ ꙋн асеменѣ сфѫршіт.

Ꙟндрептѫнд дар Домніа Мѣ ачест Проіект кътре Ефоріа школелор, порꙋнчім а'л лꙋа ꙟн деапроапе бъгаре де сѣмъ, ші кібзꙋінд міжлоачеле челе маĭ ꙟнлеснітоаре спре адꙋчерѣ ꙟнтрꙋ съвѫршіре ші десволтарѣ ꙋнії аша де фолосітоаре ꙟнтокмірĭ, съ сꙋпꙋе ачеле кібзꙋірĭ ла кꙋноштінца Домніі Меле. Дар просфороа че се фаче де кътре Дꙋмнѣлꙋĭ Мареле Дворнік ꙟнтрꙋ а са патріотічѣскъ рѫвнъ ші десінтересаца вреднікъ де тоатъ лаꙋда, се ва пріімі де кътре Дꙋмнѣлор єфоріі, ші се ва депꙋне ꙟн Мꙋзеꙋм че се ва ꙟнтокмі фъкѫндꙋсе прівегере де а се цінѣ ꙟн бꙋнъ пъстраре.

Nº 142 Ноємв: 3,1834.

Fig. 1. *Porunca* de înființare a Muzeului de Istorie Naturală şi Antichități din Bucureşti, semnată de domnitorul Alexandru Ghica (3 noiembrie 1834).

REGISTRATURA
MINISTERIULUI JUSTIŢII
SECŢIA ... № 71097
INTRAT LA 25 Noemb. 1864

Alecsandru Ioan I
Cu mila lui Dumnedeu şi voinţa naţionala
Domn Principatelor Unite Române

La toţi de faţia şi viitori sănătate.

Asupra raportului Ministrului Nostru Secr. de Stat la Departamentului Justiţiei, Cultelor şi Instrucţiunei Publice № 56266.
In temeiul Art. din Regulamentul Museului de antiquităţi
Am decretat şi decretăm:
Art. I. D-lu Generalu N. Mavros primul şi cellu mai mare donatoru şi fondatoru allu Museului de antiquităţi este denumitu pe viaţă Preşedinte allu Comitetului Archeologicu din România. —
Art. II. D-nii Alex. Odobescu, Henrik Alexandrescu şi A. T. Laurianu sunt numiţi Membri onorifici ai acestui Comitetu.
Art. III. şi cellu de pe urmă. Ministru Nostru Secr. de Statu la Departamentului Justiţiei, Cultelor şi Instrucţiunei Publice, este însărcinatu cu esecutarea acestui decretu. —
Datu în Bucuresci la 25 alle lunei Noembre 1864.
Alexandru Ioan

№ 1649.

Ministru secr. de statu la depart. Justiţiei, Cultelor şi Instr. Publice
590

Fig. 2. Decretul pentru numirea preşedintelui şi membrilor Comitetului Arheologic semnat de domnitorul Alexandru Ioan Cuza (25 noiembrie 1864).

Începând însă cu anul 1881, sub conducerea lui Grigore Tocilescu, primul său director cu o solidă formaţie ştiinţifică în ştiinţele antichităţii, dobândită la Praga şi Viena, muzeul avea să devină, în sfârşit, un adevărat nucleu al „arheologiei militante” din România. El nu se va mai limita la conservarea şi expunerea antichităţilor şi nici, eventual, la întreprinderea de săpături exclusiv în scopul sporirii colecţiilor, cum obişnuiau „anticarii” vremii. O intensă activitate de teren urmăreşte acum identificarea şi înregistrarea sistematică a siturilor arheologice, dezvelirea unor monumente reprezentative ale antichităţii romane din Dobrogea şi Oltenia şi, pe cât posibil, publicarea lor detaliată. În acest sens, investigaţiile întreprinse de Tocilescu şi colaboratorii săi (printre care profesorii vienezi Otto Bendorf şi Georg Niemann) la cetatea şi monumentul triumfal de la Adamclisi (Tropaeum Traiani) au fost deschizătoare de drumuri şi model de urmat.

Fig. 3. Universitatea din Bucureşti – sediu al Muzeului Naţional de Antichităţi între 1864 şi 1931.

Fig. 4. Poster din expoziţia comemorativă de la Biblioteca Academiei Române (nov. 2004–ian. 2005): începuturile MNA, 1862–1868 (prelucrare digitalizată Andrei Măgureanu).

Fig. 5. Poster din expoziția comemorativă de la Biblioteca Academiei Române (nov. 2004–ian. 2005): MNA în perioada 1874–1927 (prelucrare digitalizată Andrei Măgureanu).

Epocii Tocilescu (director până la moartea sa în anul 1909) i-a urmat în istoria Muzeului Național de Antichități şi în istoria arheologiei româneşti, între anii 1910 şi 1927, *epoca Pârvan* (fig. 5). Sub conducerea *Magistrului,* cum îl numeau plini de respect elevii săi, ponderea activității de teren a muzeului, pe de o

parte, cuprinderea cronologică şi geografică a investigaţiilor, pe de alta, sporesc considerabil. În orizontul arheologiei româneşti intră acum pentru întâia oară coloniile greceşti din Pontul stâng (s-au împlinit în 2004 nouăzeci de ani de la debutul săpăturilor din colonia milesiană Istros/Histria), iar staţiunile preistorice şi cele protoistorice geto-dace, din toate provinciile României sunt acum cercetate de specialişti ai acestui domeniu particular al arheologiei, proaspăt formaţi la şcoala lui Vasile Pârvan şi a lui Ioan Andrieşescu. Planurile lui Pârvan mergeau însă mult mai departe, tinzând spre înfiinţarea unui *Institut Arheologic al României,* care să răspundă optim scopului major: „cercetarea ştiinţifică a trecutului nostru preistoric, daco-roman şi greco-roman, romano-barbar şi vechi bizantin, până la circa 1000 p.Chr., în special prin exploatarea resturilor arheologice pe cale de săpături”. Au trebuit să treacă nu mai puţin de trei decenii pentru ca, abia în 1956, acest proiect să devină realitate.

Moartea prematură a lui Pârvan în anul 1927, la vârsta de numai 45 de ani, a întrerupt o prodigioasă carieră ştiinţifică şi a lipsit arheologia românească de liderul ei necontestat şi de neînlocuit, şi totuşi, între timp, seminţele cu dărnicie împrăştiate de *Magistru* în câmpul ştiinţelor antichităţii dăduseră rod bogat şi viguros. În anii de după Marele Război, în jurul său se formase pentru prima dată o şcoală românească de arheologie. Colaboratorilor săi mai vechi de la muzeu, între care Ioan Andrieşescu, primul preistorician român, format în Germania la şcoala lui Gustav Kossinna şi Hubert Schmidt, li s-au adăugat în acei ani o seamă de pasionaţi discipoli, precum Ecaterina şi Radu Vulpe, Hortensia şi Vladimir Dumitrescu, Ion Nestor, Grigore Florescu, C.S. Nicolăescu-Plopşor, D.M. Pippidi ş.a., care aveau să devină, fiecare, specialişti de renume în domeniile arheologiei, istoriei antice şi epigrafiei. Prin activitatea lor arheologia românească a căpătat dimensiunile unei adevărate mişcări ştiinţifice, cuprinzând de-acum întreaga ţară. Ei sunt aceia care, direct sau indirect, au asigurat continuitatea şi progresul învăţământului arheologic universitar nu numai la Bucureşti, ci şi la Iaşi şi Cluj, şi au contribuit la organizarea unei reţele de muzee regionale şi locale cu profil predominant arheologic. Şi, cel mai important, ei sunt aceia care au făcut ca, dincolo de momentul dispariţiei neaşteptate a lui Pârvan, Muzeul Naţional de Antichităţi să rămână adevăratul centru al arheologiei din România. În anii 1927-1947, sub conducerea succesivă a directorilor Ioan Andrieşescu, Vladimir Dumitrescu, Scarlat Lambrino şi Theofil Sauciuc-Săveanu, muzeul a organizat ample campanii de săpături în cele mai reprezentative situri ale preistoriei (Sărata Monteoru, Glina, Fedeleşeni), protoistoriei (Poiana, Agighiol, Oinac) şi antichităţii greco-romane (Histria, Argamum, Callatis, Capidava, Dinogetia, Sucidava etc.), unele cercetate deja din vremea lui Pârvan, altele abordate acum pentru întâia oară. În aceeaşi perioadă, Muzeul a editat zece numere (III–XII) ale prestigioasei reviste *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*. Fondată de Vasile Pârvan, această revistă a constituit principalul mijloc de comunicare, în limbi de circulaţie internaţională a rezultatelor arheologiei româneşti, ale Muzeului Naţional de Antichităţi. Lucrări importante ale colaboratorilor muzeului au apărut în acei ani şi în alte periodice din ţară şi străinătate sau ca publicaţii de sine stătătoare. Trebuie

aici în chip special amintită disertația de doctorat susținută de Ion Nestor în 1932 la Universitatea din Marburg/Lahn, sub conducerea lui Gero von Merhart – o adevărată sinteză critică în care, pentru prima dată, s-a realizat definirea şi ordonarea cronologică a culturilor preistorice din spațiul românesc. Devenit în 1945 profesor la Universitate şi între 1947–1951 director al Muzeului, Nestor s-a dovedit a fi, dintre elevii lui Pârvan, cel mai apt de a forma la rându-i o nouă generație de arheologi, în special în domeniul preistoriei, al epocii migrațiilor şi al evului mediu timpuriu.

În 1931 Muzeul Național de Antichități s-a mutat, cu toate colecțiile sale, din localul Universității în casa Macca, pusă la dispoziție de reputatul istoric Nicolae Iorga, pe atunci prim-ministru. Era pentru prima dată când, după aproape un secol de la înființare, Muzeul dispunea de un local propriu, satisfăcând în bună măsură nevoile de depozitare, prelucrare ştiințifică şi muzeistică şi expunere a descoperirilor arheologice. În acea casă din actuala stradă Henri Coandă nr. 11, se află şi astăzi, ca urmaş al Muzeului, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" (fig. 6). Pe aceeaşi linie de continuitate, trebuie arătat că la sfârşitul celui de-al II-lea Război Mondial (1945) schema organizatorică a muzeului prefigura deja în detaliu structura viitorului institut, cu secții de cercetare profilate pe criteriul cultural-cronologic (preistorie, epoca greco-romană, evul mediu), cabinet numismatic, bogată bibliotecă şi arhivă ştiințifică, cabinet de desen şi cartografie, laborator de restaurare.

Fig. 6. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", 2004: 1. Casa Macca.

Fig. 6. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, 2004: 2. Biroul directorului.

Fig. 6. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, 2004: 3. Lapidariul, cu bustul lui Vasile Pârvan (foto M. Babeş).

În anii regimului comunist bătrâna instituţie a cunoscut, în mare, o evoluţie ascendentă. Sub impactul determinant al factorilor politici şi ideologici, această evoluţie a fost însă una contradictorie, frecvent întreruptă de momente de stagnare sau chiar recul. După ce, în 1949, a trecut în cadrul noii „Academii a Republicii Populare Române", Muzeul Naţional de Antichităţi se transformă în sfârşit, prin hotărârea guvernului nr. 1048 din 5 iunie1956, în **Institutul de Arheologie**. De fapt, muzeul a continuat să existe ca secţie distinctă în cadrul noului institut, expoziţia sa permanentă fiind accesibilă publicului, în casa Macca, până în anul 1971. Un ghid documentat şi bine ilustrat, cu titlul *„Muzeul Naţional de Antichităţi"* era publicat în 1968 de către Vladimir Dumitrescu. În anul 1971, în baza unei decizii politice luate la cel mai înalt nivel, toate exponatele de valoare au fost transferate la nou înfiinţatul „Muzeu de Istorie al Republicii Socialiste România", adăpostit în Palatul Poştelor din Bucureşti. Astfel, cea mai veche instituţie muzeală din Bucureşti, în sânul căreia arheologia românească a parcurs lungul şi anevoiosul drum de la începuturile „anticăreşti" la stadiul unei ştiinţe moderne, de sine stătătoare, a fost desfiinţată *de facto*.

Mai gravă a fost în această întreagă perioadă, mai ales de la sfârşitul anilor '70 până la căderea regimului comunist, în 1989, presiunea politico-ideologică, căreia arheologia – ca de altfel ştiinţele istorice în general – nu i s-a putut sustrage. Atunci când specialiştii au refuzat compromisul, operele lor au rămas în sertare, aşteptând vremuri mai bune. A fost, înainte de toate, cazul primului volum dintr-un nou tratat de *Istoria României,* redactat în principal în cadrul Institutului de Arheologie din Bucureşti (1979) şi rămas netipărit, ca şi restul volumelor, datorită atitudinii inflexibile, curajoase, a mai multor autori, în frunte cu profesorul Dionisie M. Pippidi, directorul de atunci al Institutului.

Revoluţia română din decembrie 1989 a creat condiţiile pentru înlăturarea acestor anomalii şi nedreptăţi şi pentru corectarea măcar a unora dintre efectele lor întârziate. La dorinţa unanimă a cercetătorilor, printr-o hotărâre a guvernului României, în 1990 Institutul de Arheologie a revenit la Academia Română renăscută. În acelaşi an, conducerea Academiei aproba reînfiinţarea *Muzeului Naţional de Antichităţi,* ca secţie integrată a Institutului, care, începând din toamna anului 1992, poartă numele marelui savant Vasile Pârvan (fig. 7/1). În lipsa unor condiţii satisfăcătoare de spaţiu şi de finanţare, el a rămas în continuare, în primul rând, un centru de cercetare. Şi totuşi, în prezent, se conturează perspective mai bune. Institutului i-au fost repartizate în Casa Academiei spaţii confortabile, adecvate activităţii sale, totalizând peste 4 000 mp şi acoperind integral nevoile de găzduire a cercetătorilor, bibliotecii, arhivei, laboratoarelor, administraţiei şi colecţiilor de studiu. Supusă unor costisitoare lucrări de consolidare şi restaurare, Casa Macca (care beneficiază de regimul oficial de monument istoric) va putea redeveni sediul Muzeului Naţional de Antichităţi, ca secţie a Institutului de Arheologie. Lipsit de ambiţia marilor muzee centrale sau judeţene, care încearcă să pezinte întreaga istorie a României, muzeul nostru îşi va etala colecţiile sale de antichităţi, constituite prin efortul mai multor generaţii de arheologi, de la donatorii „anticari" Ghica şi Mavros la cercetătorii de astăzi, sub forma unor expoziţii

Fig. 7. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”: 1. Vasile Pârvan (1882–1927) (foto M. Babeş).

Fig. 7. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”: 2. Adunarea festivă din 25 noiembrie 2004 în Aula Academiei Române (foto M. Babeş).

tematice în care obiectele vor fi grupate după criteriul materialului, funcţionalităţii, vârstei, apartenenţei culturale, locului de origine etc. Un loc aparte în această concepţie expoziţională îl ocupă *Lapidariul,* care va expune în spaţii protejate şi în aer liber numeroase piese epigrafice şi sculpturale greceşti şi romane din Dobrogea şi din Oltenia. În sfârşit, prezentarea bogat documentată, respectiv ilustrată, a istoriei instituţiei şi, în general, a istoriei arheologiei româneşti, va constitui un punct special de greutate şi de atractivitate al muzeului renăscut.

Să dorim venerabilei instituţii un viitor pe măsura marilor ei tradiţii!

BIBLIOGRAFIE

M. Babeş, *Marile etape ale dezvoltării arheologiei în România*, SCIVA 32, 1981, 3, p. 319-330.

E. Comşa, *Istoria Muzeului Naţional de Antichităţi – Institutul de Arheologie. IV. Arheologie şi muzeografie în perioada 1944-1956* , SCIVA 35, 1984, 3, p. 209-221.

Em. Condurachi, *Rumanian archaeology in the 20th century*, Bucharest, 1964.

D. Gheorghiu, Chr. Schuster, *The avatars of a paradigm: A short history of Romanian archaeology,* in: P.Biehl, A. Gramsch, A. Marciniak (ed.), *Archäologien Europas*, Münster-New York-München-Berlin, 2002, p. 289-301.

Al. Păunescu, *Din istoria arheologiei româneşti pe baza unor documente de arhivă*, Bucureşti, 2003.

Al. Păunescu, I. Casan-Franga, P. Diaconu, *Începuturile arheologiei româneşti. Istoricul Muzeului Naţional de Antichităţi,* SCIVA 35, 1984, 1, p. 3-44.

C. C. Petolescu, *Istoricul Muzeului Naţional de Antichităţi – Institutul de Arheologie. III. Arheologie şi muzeografie românească în perioada 1927-1943,* SCIVA 35, 1984, 2, p. 144-157.

C. Preda, *Istoricul Muzeului Naţional de Antichităţi – Institutul de Arheologie. V. De la Muzeul Naţional de Antichităţi la Institutul de Arheologie (1956-1984)*, SCIVA 35, 1984, 2, p. 222-234.

Al. Ştefan, *Istoricul Muzeului Naţional de Antichităţi – Institutul de Arheologie. II. Progresele arheologiei şi muzeografiei în România în perioada 1881-1927*, SCIVA 35, 1984, 2, p. 109-143.

R. Vulpe, *Muzeul Naţional de Antichităţi*, Boabe de grâu 1, 1930, p. 133-146.

R. Vulpe, *L'activité archéologique en Roumanie: historique et bibliographie*, în *L'archéologie en Roumanie*, Bucarest, 1938, p. 73-97.

E. Zaharia, B. Mitrea, *Sur le développement de l'archéologie et de la numismatique en Roumanie*, RRH 10, 1971, p. 101-127.

170 ANNÉES D'ARCHÉOLOGIE ROUMAINE

RÉSUMÉ

L'anniversaire des 170 ans de la création du Musée d'Histoire Naturelle et d'Antiquités de Bucarest (fig. 1) et des 140 ans de sa re-structuration en Musée National d'Antiquités (fig. 2) a été marquée, le 25 novembre 2004, par une assemblée festive réunie dans l'Hémicycle de l'Académie Roumaine (Fig. 7/2), ainsi que par le vernissage d'une riche exposition documentaire relative à l'histoire de cette institution et, plus généralement, à celle de l'archéologie roumaine (fig. 4-5).

Dans ce contexte il convient d'évoquer tout d'abord les noms des pionniers-fondateurs, Mihalache Ghica (1834) et Nicolae Mavros (1862). Donateurs de leurs propres fonds privés d'antiquités, ils ont constitué le premier patrimoine archéologique roumain.

Nous ne saurons surtout pas oublier de remémorer les noms de quelques personnalités marquantes, qui ont conduit cette institution au fil du temps, en lui assurant, aussi bien par leurs œuvre que par leur stature humaine et scientifique d'exception, un rôle déterminant au progrès de l'archéologie roumaine: Grigore Tocilescu, Vasile Pârvan, Ioan Andrieşescu, Vladimir Dumitrescu, Ion Nestor. Le 5 juin 1956, le Musée National d'Antiquités devint l'Institut d'Archéologie, placé alors comme aujourd'hui sous l'autorité de l'Académie Roumaine.

Entre 1864 et 1931 le musée a été hébergé entre les murs de l'Université de Bucarest (fig. 3) puis, à partir de 1931, accueilli dans «Maison Macca» (fig. 6), l'édifice qui appartient à l'Académie Roumaine.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Le décret de constitution du Musée d'Histoire Naturelle et d'Antiquités de Bucarest signé par le prince Alexandru Ghica (le 3 novembre 1834).

Fig. 2. Le décret de nomination du président et des membres du Comité Archéologique Roumain par le prince Alexandru Ioan Cuza (le 25 novembre 1864).

Fig. 3. L'Université de Bucarest – siège du Musée National d'Antiquités entre 1864 et 1931.

Fig. 4. Poster exposé à l'exposition commémorative organisée à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine: les commencements du Musée National d'Antiquités, 1862–1868 (digital photo A. Măgureanu).

Fig. 5. Poster exposé à l'exposition commémorative organisée à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine: le Musée National d'Antiquités pendant la période 1874–1927 (digital photo A. Măgureanu).

Fig. 6. L'Institut d'Archéologie «Vasile Pârvan», 2004: 1. La Maison Macca; 2. le bureau du directeur; 3. *lapidarium,* avec le buste de Vasile Pârvan (photo M. Babeş).

Fig. 7. L'Institut d'Archéologie «Vasile Pârvan», 2004: 1. le buste de Vasile Pârvan (1882–1927); 2. l'assemblée festive réunie dans l'Hémicycle de l'Académie Roumaine, le 25 novembre 2004 (photo M. Babeş).

HISTRIA. 90 DE ANI DE CERCETĂRI ARHEOLOGICE. BILANȚ ŞI PERSPECTIVE

ALEXANDRU SUCEVEANU

Textul de față reprezintă – cu neînsemnate modificări – comunicarea ținută în data de 24 septembrie 2004 la Ministerul Culturii şi Cultelor cu ocazia reuniunii dedicate aniversării a 90 de ani de cercetări arheologice la **Histria.** Sunt prezentate mai întâi problemele de ordin ştiințific, iar în încheiere sunt discutate **obiectivele de viitor** (consolidarea marilor monumente – incintele, templele, termele, bazilicile paleo-creştine – precum şi repararea fondului locativ al sitului). Articolele care urmează acestui text – **studii de sinteză, rapoarte de săpătură** sau publicări de **documente epigrafice** – reprezintă fie comunicări ținute cu ocazia reuniunii mai sus menționate, fie noi contribuții.

Este pentru a doua oară de când, în calitate de responsabil ştiințific al şantierului arheologic Histria, am onoarea să prezint rezultatele cercetărilor noastre în fața unei audiențe care, prin calitatea ştiințifică a participanților, are dreptul să le aprecieze şi judece. Primul jubileu s-a desfăşurat în umbra aniversării a 160 de ani de la crearea nucleului care, prin decretul domnitorului Alexandru Ioan Cuza din anul 1864, a devenit Muzeul Național de Antichități, predecesorul Institutului de Arheologie, constituit în anul 1956. Şi astfel aniversarea a 80 de ani de când Vasile Pârvan începea primele cercetări, în 1914, în cetatea de pe malul lacului cu unde albastre, menționată atunci doar accidental în alocuțiunile dedicate instituției noastre, a trebuit să se mulțumească cu un ponderos articol în revista *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* (45, 1994, 2, p. 123-143), în care erau enumerate toate împlinirile şi neîmplinirile de până în acel moment. De abia la aniversarea a 85 de ani de cercetări histriene, în anul 1999, prin fericita îngemănare a auspiciilor celor două foruri de care se legau toate speranțele noastre, Academia Română şi Ministerul Culturii, Histria, cel mai vechi oraş de pe teritoriul României, Pompeiul românesc, cum cu dreptate i s-a spus, s-a bucurat de o sesiune festivă, ale cărei rezultate au fost publicate în revista *Academica* (10, 2000, 3, p. 21–22).

Considerând că toate câte trebuiau spuse despre cei 85 de ani de cercetări la Histria se află în cele două publicații anterior menționate, vom relua în cele ce urmează realizările ultimilor 5 ani, **începând, fireşte, cu cele ştiințifice**, dar acordând în continuare o atenție sporită chestiunilor managerialo-muzeistice, fără de care o cercetare modernă nu se poate desfăşura în bune condițiuni. Astfel, vom începe prin a menționa că celor două volume din seria monografică *Histria,*

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 21–32

dedicate toartelor ştampilate thasiene (Al. Avram, *Les timbres amphoriques. 1. Thasos,* Bucureşti–Paris, 1996) şi, respectiv, sinopeene (N. Conovici, *Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucureşti, 1998), ele reprezentând primele două fascicule ale volumului *Histria* VIII (le vor urma alte două fascicule dedicate toartelor rhodiene şi, respectiv, celor provenite din alte centre), li s-au adăugat în anul, efectiv de graţie, 2000 încă trei volume şi anume cele dedicate sculpturilor histriene (Maria Alexandrescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre,* Bucureşti-Paris), ceramicii romane timpurii (Al. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier-IIIe siècles ap. J.-C.*, Bucureşti) şi bolurilor elenistice cu decor în relief (Catrinel Domăneanţu, *Histria XI. Les bols hellénistiques à décor en relief*, Bucureşti). În continuare contăm pe apariţia, în sfârşit, a mult aşteptatului volum despre Zona Sacră (redactat de un numeros colectiv condus de P. Alexandrescu; de subliniat că întârzierea apariţiei lui riscă să o cauţioneze pe cea care urmează să prezinte săpăturile care se efectuează în acest sector din anul 1990), apoi pe cea a volumului dedicat pieselor de arhitectură (aflat în redactarea Monicăi Mărgineanu-Cârstoiu) şi, în fine, pe cea a volumului închinat Bazilicii Episcopale, din care contribuţiile mult regretatului Gh. Poenaru Bordea şi ale subsemnatului sunt gata pentru tipar, urmând ca până la anul să intrăm în posesia şi a celor care le-au fost rezervate arh. Gordana Miloševič, lui Oct. Bounegru şi lui Cr. Muşeţeanu, ajutaţi de o serie de tineri (Adela Bâltâc, M. Dima şi I. Iaţcu). Colegul Al. Avram face în acest moment demersuri în Franţa pentru ca unul din volumele următoare ale seriei *Histria* să cuprindă carnetele de săpătură ale familiei Lambrino, gest prin care Académie des Inscriptions et Belles-Lettres ar mai repara, postum, indiferenţa condamnabilă pe care a dovedit-o faţă de incomparabila cunoscătoare a ceramicii greceşti arhaice, cea care a fost Marcelle Flot-Lambrino. Acestor volume ar trebui să le urmeze cele dedicate vechilor săpături, regretabil de sumar publicate, cum ar fi nivelurile clasice şi elenistice din aşa-numitul Sector X (Catrinel Domăneanţu), incintelor greceşti (M. V. Angelescu) sau cartierului rezidenţial de secol VI p.Chr. (= ? *episcopium*), aflat în pregătirea, destul de avansată, a lui Oct. Bounegru şi V. Lungu. Fără a omite necesara publicare a rezultatelor săpăturilor din Zona Sacră pe care le întreprinde din anul 1990 un colectiv format din K. Zimmermann, Al. Avram, I. Bârzescu, Alexandra Ţârlea, Alexandra Liţu şi Monica Mărgineanu-Cârstoiu, ajungem la săpătura din Sectorul Bazilicii Extra-Muros (condusă de Viorica Rusu-Bolindeţ, secondată de Al. Bădescu), destinată pe de o parte recuperării rezultatelor obţinute de N. Hamparţumian într-o secţiune paralelă, pe de alta corelării ei cu cercetarea pe care o întreprind în afara incintei romane târzii P. Damian şi Adela Bâltâc. Voi reveni asupra posibilităţii înglobării celor două cercetări într-un volum tematic, dar până atunci să menţionăm că alte două cercetări care se efectuează în acest moment, cea de la Bazilica Florescu (aflată în responsabilitatea Irinei Achim, exemplar secondată de arh. Irina Băldescu) şi cea de la Bazilica Pârvan (condusă de M. V. Angelescu, ajutat de o echipă formată din V. Bottez, M. Dabîca şi arh. Gordana Miloševič), la care mai trebuie adăugată cea deja încheiată de la bazilica suprapusă de cea episcopală (viitorii autori: C. Băjenaru şi arh. Gordana Miloševič) vor trebui să vadă cât mai curând lumina tiparului, chiar şi, pentru început, într-o formă preliminară.

După cum am mai spus-o, este meritul marelui savant Dionisie M. Pippidi de a fi reformat seria monografică *Histria,* renunţând la utilele dar greoaiele volume miscelanee, iniţiate de Em. Condurachi – n-ar fi fost decât pentru că apariţia unor contribuţii risca să fie întârziată de lentoarea unor coautori încă nedeprinşi cu rigorile arheologiei moderne – astfel încât, începând, cu al treilea volum al acestei serii, s-au redactat fie rapoarte definitive de săpătură (cum ar fi cele dedicate cuptoarelor elenistice sau termelor romane), fie cataloage (cum sunt cele dedicate monedelor, ceramicii sau sculpturilor). A rezultat din cele de mai sus că lista rapoartelor definitive de săpătură poate şi trebuie sensibil îmbogăţită. Tot astfel vor trebui identificaţi autorii cataloagelor care ne lipsesc încă, cum ar fi cele destinate completării seriei ceramice (ceramica elenistică, alta decât bolurile cu decor în relief, ceramica romană târzie), aducerii la zi a catalogului monedelor descoperite după anul 1970, şi, în sfârşit, cele destinate altor categorii de materiale arheologice (opaiţe, sticlă, metale etc). Cu îndreptăţirea pe care mi-o dau cei 46 de ani de Histria, am, cred, temeiul să propun şi un al treilea tip de volume monografice, şi anume cele destinate prezentării multisecularei colonii milesiene în diverse epoci istorice. Datele pe care le avem în acest moment despre principalele etape (arhaică, clasică şi elenistică) ale Histriei greceşti par încă prea reduse pentru a se preta, fiecare dintre ele, la câte un volum monografic, numai că monumentala lucrare a lui M. Oppermann (*Die westpontischen Poleis,* Langenweissbach, 2004) ar putea să ne modifice această posibilă prejudecată. Oricum, este sigur că odată publicate rezultatele din sectorul Bazilicii Extra-Muros şi din cel de la sudul porţii mari a incintei romane târzii, la care s-ar adăuga cele de pe latura de sud a aceleiaşi incinte, s-ar putea avea în vedere redactarea unui volum despre cetatea refondată în zilele lui Hadrian şi devenită „preastrălucită” în vremea dinastiei severice. Tot astfel, cercetările din cele patru bazilici creştine (Extra-Muros, Florescu, Pârvan şi cea de sub Bazilica Episcopală) ar putea fi îngemănate într-un volum care să constituie o utilă continuare a celui care se redactează în acest moment despre Bazilica Episcopală. Iar dacă cercetările destinate identificării monumentelor de cult păgâne de sub bazilicile Florescu şi Pârvan vor şi da rezultatele scontate, atunci ne-am putea afla în situaţia de a avea o imagine mai corectă despre viaţa religioasă precreştină, decât numai cea din actuala Zonă Sacră. În sfârşit, chiar dacă cercetată doar pe o treime din suprafaţa sa, Histria secolului al VI-lea p.Chr. ar putea forma materia unui alt volum monografic, n-ar fi decât pentru a-i scuti pe urmaşi de consultarea unei ponderoase bibliografii anterioare, de o valoare inegală de altfel.

Tot ceea ce va fi aşternut pe hârtie sau numai pe CD-uri va trebui să ţină seama de ***marile progrese tehnice*** ale epocii noastre. Fără a intenţiona să-i transform pe urmaşi în specialişti în numeroasele domenii interdisciplinare – aşa cum ar părea să rezulte din doleanţele unor colegi care ar face bine să caute a deveni mai întâi oneşti arheologi înainte de a se autoconsidera formatori de noi direcţii în cercetarea arheologică – câtă vreme, între timp, s-au inventat şi colaborările iar de diletanţi nu prea mai este nevoie – este sigur că un clasicist, căruia i se cere să ştie greacă şi latină, instituţii, administraţie, religii, artă, arhitectură,

plus câteva noțiuni de drept trebuie să fie la curent cu tot ceea ce poate ajuta, şi nu înlocui, cercetarea arheologică. Astfel, lucrând în primul sit antic din România racordat la coordonatele GPS, şi beneficiind şi de un caroiaj pe o suprafață de 72 ha, arheologii histrieni vor trebui, măcar de acum încolo, să-şi înscrie săpăturile în acest sistem printr-o extrem de riguroasă ridicare topo, pentru care întâmpinăm însă o serie de dificultăți, altfel spus că, în lipsa unor arhitecți, vor trebui să deprindă ei înşişi tainele topometriei moderne. De asemenea va trebui constituită o bază de date, valabilă pentru toate sectoarele, în care să fie înregistrate unitar toate descoperirile. Nu sunt de exclus nici colaborări în domenii interdisciplinare, cum ar fi cele arheogeofizice, numai că în acest caz cercetările arheologice le ajută, prin verificare, pe cele arheogeofizice, şi nu, cum ar fi normal, invers. Am pierdut, aşadar, în decursul timpului, sume importante pentru acest tip de cercetări, rezultatele obținute fiind nu odată discutabile.

Cerându-le aşadar tuturor celor care se interesează, într-un fel sau altul, de săpăturile de la Histria – de la gazetari sau reporteri la potențialii beneficiari ai cercetărilor noastre – să binevoiască a înțelege, odată pentru totdeauna, că avem o strategie strictă a săpăturilor – aşa cum sper că a reieşit şi din programul editorial –, să ne întoarcem la ***problematica majoră a Histriei,*** aşa cum se conturează ea după ultimii ani de cercetări arheologice. Cu precizarea că acest capitol a fost întocmit în raportul din anul 1994 pe baze topografice, iar cel din 1999 pe baze strict cronologice, cel ce urmează a fi schițat în continuare poate fi, în fine, conceput în funcție de o mult mai amplă paletă tematică. Astfel, primul şi poate cel mai important câştig al ultimilor 15 ani a fost posibilitatea stabilirii unei stratigrafii unitare pentru întreaga arie a cetății, începând din momentul fondării ei şi până la definitiva ei abandonare. Acest lucru a fost posibil prin publicarea de către M. V. Angelescu şi Adela Bâltâc (Pontica, 35–36, 2002–2003, p. 85–122) a sondajului α din Bazilica Episcopală. Iar dacă acest sondaj n-a făcut decât să confirme stratigrafia epocii romane, aşa cum am postulat-o încă din anul 1982, în monografia termelor romane (Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucureşti – Paris, 1982) – altfel spus trei niveluri din secolele I–III p.Chr., patru din secolele III–V p.Chr. şi alte patru din secolele VI–VII p.Chr. – pentru stratigrafia epocii greceşti el a reprezentat o primă posibilitate de a insera într-o secvență coerentă rezultatele obținute în diversele sectoare, şi anume trei niveluri arhaice (secolele VII–VI a.Chr.) două clasice (secolele V–IV a.Chr.) şi patru elenistice (secolele IV–I a.Chr.). Dacă adăugăm faptul că acelaşi sondaj ne-a dat posibilitatea rafinării cronologiei fondării cetății – altfel spus a postulării unui nucleu precolonial, aşa cum pare să rezulte de altfel şi din redatarea informației lui Pseudo-Skymnos, care ar putea indica o dată chiar anterioară aceleia transmise de Eusebius – este limpede că din acest moment, cu toate posibilele nuanțări ale acestei stratigrafii, orice confuzie cronologică – cum s-a întâmplat de atâtea ori în trecut – devine practic imposibilă. Prima „beneficiară” a acestei stratigrafii valabile pentru întreaga cetate este însăşi cronologia celor cinci incinte histriene cunoscute până în acest moment. Reluând ideile dezvoltate de M. V. Angelescu în teza sa de doctorat referitoare la cele trei incinte greceşti – pe care o dorim cât mai grabnic

publicată – este sigur că în afara unei potențiale incinte a acropolei – (semnalată nouă de către regretatul Dinu Adameşteanu, dar neidentificată încă în cercetările colegei Catrinel Domăneanțu) – locuirea civilă din perioada arhaică, întinsă pe cca 60 ha, a fost împrejmuită de o incintă cu baza de şist şi cu suprastructura din chirpici. Aceeaşi trebuie să fi fost întinderea aşezării civile şi în perioada clasică, numai că acum apare o nouă incintă, din piatră, care închidea cca 40 ha, dar despre care pare mai greu de crezut că ar fi reprezentat o extindere a acropolei. În schimb, este sigur că la începutul perioadei elenistice un asemenea fenomen a avut loc, reprezentat de a treia incintă, cea elenistică din piatră, moment în care vechea incintă arhaică cu suprastructura din chirpici este reparată *a fundamentis*. Rezultă deci cu claritate pe de o parte că în Histria elenistică a funcționat un sistem de duble incinte – cunoscut în toată lumea greacă – de unde şi posibilitatea ca el să fi existat de-a lungul întregii perioade greceşti, pe de alta că teoria decadenței Histriei elenistice trebuie definitiv abandonată. Cercetarea din sectorul Bazilicii Pârvan pare să fi adus noi elemente referitoare la latura de sud a incintei romane timpurii, a cărei identificare ar putea duce şi la aceea a portului antic, aşa cum a postulat-o mai demult Dinu Theodorescu (RA, 1970, p. 29-48) şi cum caută s-o demonstreze acum M. Dabîca. Aceeaşi cercetare, condusă de M. V. Angelescu, a dus la precizarea fazelor incintei romane târzii, aşa cum fuseseră ele identificate rând pe rând de Gr. Florescu (*Histria I,* Bucureşti, 1954, p. 66–95) şi Catrinel Domăneanțu (*Xenia,* 25, 1990, p. 265–283), precizare extrem de importantă, cum vom vedea, pentru cronologia bazilicii creştine alipite acesteia. Cercetările din sectorul Bazilicii Extra-Muros, conduse de Viorica Rusu-Bolindeț, par să ne ofere, în sfârşit – prin descoperirea unui portic, probabil de perioadă greacă –, o primă explicație pentru topografia oraşului roman timpuriu – în sensul că ea o va fi respectat totuşi pe cea grecească – numai că atunci va trebui să ne întoarcem, fie şi parțial, la ipotezele lui Al. S. Ştefan (RMM-MIA 43, 1974, 2, p. 39-51), dintre care cea a unui sistem hippodamic – anterior deci perioadei romane – devine cu atât mai plauzibilă. Spațiile sacre precreştine continuă să fie în atenția noastră, aşa cum o demonstrează îndelungatele cercetări din Zona Sacră (conduse de K. Zimmermann) – acolo unde marea depresiune din estul templului Afroditei continua să genereze ipoteze mai mult sau mai puțin plauzibile – sau cele, la fel de îndelungate, din Sectorul X (conduse de Catrinel Domăneanțu) dar, mai cu seamă, cele din sectoarele bazilicilor Florescu şi Pârvan. În primul dintre ele (condus de Irina Achim), descoperirea, anul trecut, a unei fântâni sacre *(bothros),* în care s-au găsit mai multe indicii ale cultului apollinic, între care chiar un grafit cu mențiunea *Iatros* (Tămăduitorul, divinitatea eponimă a cetății), urmată de identificarea unui podium în care se află şi spolii (inscripții funerare din secolele IV–III a.Chr.), lasă deschisă posibilitatea ca în acel loc să se fi aflat amplasamentul de epocă romană (şi poate nu numai) al templului lui Apollo Ietros. Tot astfel, în sectorul Bazilicii Pârvan, M. V. Angelescu încearcă – cu rezultate încă discutabile – să verifice ipoteza Marcellei Flot-Lambrino, potrivit căreia aici s-ar fi aflat templul unei divinități tămăduitoare, cu alte cuvinte al aceluiaşi Apollo Ietros *(Les vases archaiques d'Histria,* Bucureşti, 1938, p. 356). Chiar dacă cu rezultate diferite,

cercetările din cele două sectoare au măcar două merite: mai întâi că ele ne apropie, cum spuneam, de o imagine mult mai corectă a acropolei, care va fi fost – ca peste tot în lumea greacă – împânzită de monumente sacre, decât aceea care ar rezulta din interpretarea actualei Zone Sacre ca unică, apoi că ambele noi potenţiale temple sunt suprapuse – cum se întâmplă adesea în cetăţile greco-romane – de bazilici creştine. Ajungem astfel la ultimul segment al capitolului destinat schiţei problematicii cercetărilor arheologice de la Histria, anume acela al bazilicilor creştine. Recent încheiata cercetare a bazilicii de sub cea episcopală a confirmat datarea ei la sfârşitul secolului al IV-lea p.Chr., odată cu seria de decrete prin care Theodosius cel Mare a dat creştinismului statutul de unică *religio licita*. Poate tot acum se construieşte *martyrion*-ul de sub bazilica Florescu, cel care avea să fie suprapus de bazilica din secolul al VI-lea p.Chr. În acelaşi secol se construieşte şi Bazilica Pârvan, deşi nici aici – în funcţie, cum spuneam, de faza din incintă de care a fost alipită – o uşoară antedatare a ei nu este exclusă. În ceea ce priveşte Bazilica Extra-Muros, recentele cercetări au dovedit indiscutabil că ea a fost la început parohială – dat fiind că este înconjurată de un amplu cartier extra-muran din secolul al VI-lea p.Chr. – pentru ca de abia după seria de atacuri slavo-avare de la sfârşitul secolului al VI-lea, care au pus capăt Histriei încă monumentale, ea să devină *coemeterialis,* înconjurată fiind de mormintele ultimilor locuitori ai Histriei. În legătură cu marea Bazilică Episcopală suntem astăzi în situaţia – determinată de identificarea întregului lot numismatic descoperit în acest monument – să corectăm data pe care am propus-o iniţial pentru construcţia ei, anume epoca lui Iustinian, şi să o vedem mai curând construită în cea a lui Anastasius, de când datează *Notitia Episcopatuum,* publicată de C. De Boor, şi de când avem la Histria dovada unei intense activităţi constructive, atestată de numeroasele ţigle care poartă numele acestui împărat (Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine descoperite în România,* Bucureşti, 1976, nr. 113). În sfârşit, mai trebuie adăugat că descoperirea acestei bazilici ne dă astăzi posibilitatea unei interpretări mai veridice a cartierului rezidenţial din estul cetăţii romane târzii, şi anume aceea a unui amplu *episcopium*, cu o *domus episcopalis,* dar şi cu un posibil han sau chiar spital, infinit mai plauzibilă decât cea care nu vedea în acest cartier decât ilustrarea obsedantei lupte de clasă.

Pentru un specialist, numai şi lectura programului editorial şi a problematicii cercetărilor arheologice de la Histria ar fi suficiente pentru a-i releva importanţa cu totul excepţională. Dat fiind, însă, că nu odată suntem întrebaţi de ce mai săpăm la Histria şi care este mesajul ei, mi-aş permite ca în cele ce urmează să precizez, o dată în plus, ***cele trei aspecte ale importanţei ei, şi anume cel naţional, cel circum-pontic şi cel universal.*** Pentru istoria naţională ajunge să menţionăm că prin Histria, un crâmpei din ceea ce cu dreptate s-a numit „miracolul grecesc" a ajuns până la Dunăre şi Carpaţi, ba i-a şi depăşit, dacă luăm seama la una din ultimele contribuţii, mie cunoscute, ale lui Al. S. Ştefan, intitulată *Sarmizegetusa Regia. Une ville de type hellénistique* (în *Architettura, Urbanistica, Società nel mondo antico. Giornata di studi in ricordo di Roland Martin,* Tekmeria, 2, Paestum, 2001, p. 85–106). Romanitatea Histriei, chiar dacă în haină greco-fonă,

n-a reprezentat mai puțin un vehicul al civilizației romane, atât de dependentă de cea greacă – cum a înțeles-o de acum 2000 de ani poetul latin Horatius şi cum n-au cum s-o înțeleagă unii dintre istoricii zilelor noastre – aceiaşi care cred că pot explica creştinarea daco-romanilor prin continuarea influențelor vestice – indiscutabile pentru perioada romană timpurie – nebăgând însă de seamă că măcar din anul 476 p.Chr. Roma încetase să mai existe, căzând sub loviturile herulilor lui Odoacru. Creştinismul nord-dunărean nu poate aşadar fi desprins de bastionul de romanitate creştină pe care îl va fi reprezentat Dobrogea, în cadrul căruia episcopia histriană trebuie să fi jucat un rol de prim rang. Şi pentru că rândurile de mai sus fac directă trimitere la al II-lea volum al recent apărutei *Istorii a Românilor* – cum sper că s-a înțeles – mai cred, fie şi numai pentru a-mi salva sufletul, că studiul de caz al Histriei în contextul ansamblului celorlalte cetăți greceşti ne mai poate oferi şi alte învățăminte, fie ele şi indirecte. Chiar dacă de origini diferite (ioniană, respectiv doriană), aceste cetăți nu reprezintă mai puțin binecunoscutele cetăți-state greceşti, aflate rând pe rând sub dominație ateniană, macedoneană, ptolemaică sau seleucidă, pentru a se vedea înglobate, pentru patru secole, în atotoputernicul Imperiu Roman, şi, pentru alte trei secole în cel Roman de Răsărit. Există, fireşte, multe puncte comune în evoluția lor, dar la o analiză mai atentă rezultă că măcar tot atâtea sunt cele care le diferențiază, n-ar fi decât să evocăm indiscutabila supremație a Histriei în perioadele arhaică şi clasică, preluată de Callatis în cea elenistică şi apoi de Tomis în cea romană şi romană târzie. Or, dacă între aceste cetăți există atâtea deosebiri, cum oare ne-am mai putea permite să vorbim, într-un limbaj de-a dreptul proletcultist, despre „continuitatea multimilenară şi de nezdruncinat” a etniei geto-dace, în cadrul unor frontiere care n-au existat în antichitate?

În ceea ce priveşte relevanța Histriei în contextul circum-pontic, ajunge să spunem că alături de Olbia sau Chersones, ea reprezintă una din puținele cetăți antice nesuprapuse de oraşe moderne, ceea ce a permis efectuarea celor mai ample, şi, cu vremea, celor mai acurate cercetări arheologice. De dimensiuni incomparabil mai mici decât marile metropole greco-romane din Asia Mică sau decât cele romane din Africa, ele ne oferă imaginea unei antichități greco-romane de periferie, dar prin aceasta cu nimic mai puțin interesante, câtă vreme, într-o celebră intervenție, Em. Condurachi *(Sources archéologiques de la civilisation européenne,* Bucureşti, 1970, p. 214) se întreba dacă mesajul periferiei nu va fi cântărit mai mult în geneza Europei moderne, decât strălucitoarele exemple ale Atenei sau Romei.

Aceasta nu înseamnă, fireşte, că o parte a mesajului histrian nu are reverberații în istoria universală antică. Vasile Pârvan, probându-şi o dată în plus genialitatea, ne dovedeşte a fi înțeles acest lucru după chiar prima campanie de săpături, urmare a căreia afirmă: „Histria este la noi singura aşezare antică de caracter universal istoric, care poate fi pe deplin cercetată, fiind departe de orice locuință omenească modernă şi deci departe de orice amestec nepriceput ori distrugător al profanilor” (ACMI 1915, p. 121). Că într-o privință Pârvan se va fi înşelat amarnic – aşa cum aveau s-o demonstreze barbariile din timpul primului război mondial şi pe care le vom vedea, mai încolo, perpetuate chiar în zilele

noastre – este sigur. Ceea ce se ştie mai puţin este că la exact 35 de ani, ideea importanţei Histriei pentru istoria universală, mai exact spus a Imperiului Roman – reluată de Em. Condurachi – avea să stârnească mânia proletară a celebrului politruc din domeniul istoriei, Mihail Roller, care se exprimă după cum urmează: „Concepţia clasei muncitoare ne învaţă că în cercetările noastre ştiinţifice trebuie să dăm atenţie deosebită studiului dezvoltării poporului de pe teritoriul Republicii Populare Române, studiu care contribuie la dezvoltarea adevăratei mândrii naţionale, aşa cum ne învaţă V. I. Lenin, în sensul că ne mândrim cu poporul şi cu cei care l-au condus în lupta pentru libertate, progres şi cultură. Lupta noastră împotriva ploconirii faţă de cultura burgheză decadentă din apus este o luptă patriotică, care asigură dezvoltarea unei înalte culturi în R.P.R. Am să dau câteva exemple din rapoartele prezentate la Conferinţă (pe ţară a arheologilor; *nota noastră)* în care tovarăşii noştri, în loc să pornească la studierea problemei în legătură cu interesele poporului, au căutat, în spirit cosmopolit, să-şi îndrepte privirile spre chestiuni care sunt departe de problemele poporului. Prof. Condurachi, în raportul pe care l-a prezentat despre Istria (sic), ne spune că cercetările din raport *«vor fi importante...– cel puţin într-un caz – pentru istoria însăşi a Imperiului Roman»"*. Şi apoi, după ce citează un pasaj dintr-o altă lucrare a lui Pârvan, fără nici o legătură cu subiectul, şi ignorând-o, desigur, pe cea citată de noi mai înainte, continuă „Iată câte probleme ridică V. Pârvan în legătură cu Histria, probleme legate de desvoltarea istoriei R.P.R. Le-am rezolvat? Nu! Şi totuşi unii se gândesc la desvoltarea istoriei Imperiului roman. Aceasta înseamnă să neglijăm problema fundamentală pe care ne-o punem, de a rezolva mai întâi problemele istoriei poporului de pe teritoriul R.P.R." (SCIV 1, 1950, 1, p. 159–160). Mi-am permis – la acest ceas aniversar – să dau acest lung citat din „înalta" gândire a celebrului Roller, atât pentru a-i proba sărăcia de idei şi de vocabular, cât şi pentru ca tinerii zilelor noastre să înţeleagă ce efort va fi trebuit să facă generaţia de aur a profesorilor noştri pentru a eluda rigorile procustiene ale materialismului istoric de coloratură dâmboviţeană, menţinând nivelul istoriei şi arheologiei româneşti la cel european. Şi mai este ceva. I-aş ruga pe aceiaşi tineri să se gândească unde ne-am fi aflat dacă în locul profesorilor noştri, acuzaţi nu odată de către persoane lipsite de calificarea necesară şi arogându-şi aura de dizidenţi ai regimului comunist – aură care mai rămâne a fi şi demonstrată – de colaboraţionism, s-ar fi aflat Roller şi celebrii săi succesori, până în Decembrie 1989?

Acestea fiind spuse să ne îndreptăm în continuare, aşa cum anunţam, atenţia asupra ***chestiunii managerialo-muzeistice,*** care, în condiţiile actuale, au căpătat o importanţă deosebită. Dintre acestea, cea a fondurilor de săpătură a fost şi rămâne prioritară. Ele au fost asigurate, într-un cuantum îngrijorător de descendent, din 1990 până în 1999 de către Academia Română. Este meritul secretarului general al fostului Minister al Culturii, d-na Delia Mucică, de a fi sesizat acest declin financiar, astfel încât din vara anului 2000, şantierul Histria a început a fi onorat cu importante sume de bani provenind de la acel minister. Spre cinstea sa, conducerea actualului Minister al Culturii şi Cultelor a continuat să finanţeze săpăturile de la Histria, cu sume care unuia ca mine i-au amintit, pentru a recunoaşte ceea ce

trebuie recunoscut, de anii tinereții mele, astfel încât în ultimii patru ani s-au putut efectua cercetări în 6 până la 8 sectoare, aşa cum a rezultat din cele de mai sus. În decursul ultimilor 15 ani s-au executat cu fonduri care proveneau de la succesoarele fostei Direcții a Monumentelor Istorice diverse lucrări, cum ar fi construcția de protecție a templului Afroditei, înlăturarea pământului din sudul cetății romane târzii, rezultat de pe urma vechilor săpături, astfel încât latura de sud a acesteia este în sfârşit vizibilă, consolidarea parțială a Termelor II precum şi aceea – remarcabil de primitiv realizată – a străzii din piața mare a oraşului roman târziu, în fine întocmirea proiectului de consolidare a Termelor I, onorat cu fabuloasa sumă de 1.200.000.000 lei (ROL), proiect în care monografia publicată în 1982, mai sus citată, nu este menționată deloc. Dar este sigur că cea mai importantă contribuție la refacerea unui aspect civilizat al ruinelor histriene a avut-o tot actuala echipă de la Ministerul Culturii şi Cultelor, atunci când a alocat sume importante de bani pentru conservarea primară – prin care numeroasele ziduri legate la origine cu pământ, dar consolidate cu ciment de către predecesori au fost recondiționate – acțiune paradoxal criticată de către doi tineri arhitecți (Şt. Bâlici, V. Apostol, RMI 72, 2001–2003, 1, p. 109–117). Tot actualului Minister al Culturii şi Cultelor îi datorăm executarea unor noi panouri în cetate care le-au înlocuit pe cele vechi, larg depăşite. Pe lângă Ministerul Culturii şi Cultelor – către care se îndreaptă toată recunoştința noastră – şi alte instituții ne-au ajutat în menținerea Histriei în ipostaza de cel mai important şantier arheologic din România. Astfel Primăria Comunei Istria ne-a acordat încă din anul 1992 dreptul de folosință, „în exclusivitate pentru cercetări arheologice" a celor 72 ha obținute de V. Pârvan în anul 1915 de la Ministerul Agriculturii şi al Domeniilor. Consiliul județean Constanța a reparat în 2001-2002, cu sume consistente obținute de la Comunitatea Europeană, muzeul local, care la ora actuală, cu prietenescul sprijin al colegilor de la Muzeul de Istorie Națională şi Arheologie din Constanța, răspunde celor mai înalte exigențe contemporane. Dar poate că cel mai spectaculos sprijin l-am primit din partea preşedintelui României, d-l Ion Iliescu, care – la Forumul Cultural de la Constanța din anul 2002 – a înțeles mult mai repede decât unele foruri locale gravitatea distrugerilor provocate de firma Group Media Sud (era vorba de distrugerea câtorva zeci de tumuli funerari, din secolele VII–VI a.Chr.), hotărând – la sugestia mea – ca respectiva firmă să împrejmuiască din fonduri proprii întreaga aşezare de 72 ha cu un gard, Histria fiind la ora actuală singurul sit arheologic din România care beneficiază de o asemenea protecție. Din păcate, nu toate instituțiile româneşti au sesizat importanța națională şi internațională a Histriei. În fapt este vorba doar de Administrația Rezervației Biosferei Delta Dunării, al cărei şef, s-a arătat foarte îngrijorat de faptul că depunem pământ din vechile săpături în afara vechiului gard sau de ecologitatea noului gard (care ar fi riscat să prejudicieze înmulțirea batracienelor), în schimb n-a avut nici o reacție la intențiile aceleiaşi firme– Group Media Sud – de a construi un drum de-a curmezişul platoului de vest (apărat de prima incintă a cetății, cea din secolul VI a.Chr.) sau de a construi un dig peste un zid de incintă antic aflat azi sub apele lacului Sinoie – din fericire, cu prețul unui imens consum de energie din partea mea, ambele intenții nu s-au materializat – dar

nici la realizarea de către amintita firmă a unui aşa-numit complex hotelier (presa i-a decriptat între timp şi alte utilităţi). De menţionat că această construcţie arheologică s-a realizat cu ilegalul sprijin al primarului Comunei Istria dintre anii 2001–2004. A rezultat, cred, cu destulă claritate din enumerarea realizărilor de până acum – cota noastră de participare sufletească şi ştiinţifică fiind, sper, subînţeleasă – că acele instituţii care şi-au înţeles menirea ne-au ajutat, indiferent de culoarea lor politică, în păstrarea locului pe care Histria îl ocupă în patrimoniul cultural naţional. Există, după cum s-a văzut, şi instituţii care n-au înţeles acest lucru, responsabilii construcţiei României moderne, prezenţi sau viitori, urmând a decide dacă în acele cazuri este vorba despre lipsă de profesionalism sau, mai curând, de criminale manifestări ale hidrei corupţiei.

Contând totuşi – cu un incurabil optimism, pe care nu ţi-l poate conferi decât o neţărmurită dragoste de aproape o jumătate de secol pentru acest unic loc în lume – pe un viitor senin, tot ce mi-ar mai rămâne de trecut în revistă ar fi ***obiectivele care ne stau în faţă.*** În ceea ce priveşte programul cercetărilor arheologice – pentru care mai trebuie consultate şi cele două contribuţii citate la începutul acestui raport – precum şi cel editorial (mă refer la continuarea apariţiei seriei monografice *Histria),* ajung, cred, consideraţiile de mai sus. Dar pentru că rezultatele muncii noastre nu trebuie să rămână claustrate în publicaţii de strictă specialitate, Histriei trebuie să i se revigoreze componenta muzeistică. Şi astfel reorganizării muzeului local, noilor panouri din cetate şi, în fine, noului nostru ghid-album ar fi normal să-i urmeze mai întâi încheierea acţiunii de conservare primară pe aria întregii cetăţi. În continuare, în atenţia celor ce mă vor urma la conducerea şantierului vor trebui să stea consolidările marilor monumente. Este vorba mai întâi de cele cinci incinte, dintre care cea arhaică şi, respectiv, elenistică au suprastructura din chirpici, cea clasică este păstrată doar în fundaţie, cea elenistică din piatră se află într-un teren inundabil, cea romană timpurie ar necesita un material de construcţie mai special iar în ceea ce o priveşte pe cea romană târzie, a cărei consolidare, încheiată parţial în 1977, a început să cedeze, ar mai putea fi consolidată pe laturile de nord şi sud-est. Am arătat mai sus că deşi consolidarea Termelor II nu este terminată, Comisia Naţională a Monumentelor Istorice, care continuă să păstreze o inexplicabilă distanţă faţă de cercetarea arheologică, s-a grăbit să aprobe în anul 2000 onorarea proiectului de la Terme I cu fabuloasa sumă mai sus menţionată. Voi reveni asupra acestui subiect, dar până atunci să notăm că la Histria nu mai puţin de patru bazilici paleo-creştine îşi aşteaptă o punere în valoare adecvată, dintre care cea episcopală va ridica – prin varietatea metodelor care vor trebui folosite – probleme cu totul speciale. Măcar la fel de dificilă se arată a fi recondiţionarea monumentelor din actuala Zonă Sacră, acolo unde înainte de a găsi noi soluţii de protecţie va trebui procedat nu numai la consolidarea unora dintre blocurile de calcar, extrem de friabil, ci şi la înlocuirea altora, pentru care vor trebui utilizate tehnici de prelucrare asemănătoare celor din perioada greacă. În aceste condiţii, este limpede că proiectele de consolidare ale tuturor acestor monumente vor trebui întocmite de arhitecţi specializaţi realmente în domeniul arhitecturii antice iar punerea lor în operă va necesita utilizarea unei mâini de lucru super-specializate. Teoretic acest

lucru este posibil, dar mă întreb – şi îi întreb şi pe cei cu drept de decizie – câtă vreme se va mai menţine această umilitoare dihotomie între arheologul obligat să-şi caute cu disperare un sponsor pentru publicarea rezultatelor lui, fără a putea măcar visa la drepturi de autor, şi arhitectul care, beneficiind de raportul arheologului, se vede gratificat pentru proiectul său cu sume care sfidează buna cuviinţă?

Măcar la fel de stringentă se arată a fi problema spaţiilor de cazare ale echipei arheologice. Cu cele trei case – cu o medie de cinci camere – puteam asigura până anul acesta cazarea a maximum 20-25 de arheologi şi studenţi, cu care încercăm să traducem în viaţă visul lui V. Pârvan de a ctitori la Histria o universitate estivală. Las la o parte lipsa apei curente şi a instalaţiilor aferente, dar anunţ, şi pe această cale, că intemperiile din vara acestui an au făcut inutilizabile, prin distrugerea acoperişurilor, nu mai puţin de şase camere, ceea ce ne va obliga ca de la anul să reducem drastic numărul participanţilor la campania arheologică histriană. Dintre aceştia, şapte aparţin instituţiei organizatoare, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti (Catrinel Domăneanţu, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, M. V. Angelescu, I. Bârzescu, Irina Achim, M. Dabîca şi semnatarul acestor rânduri), patru Muzeului Naţional de Istorie a României (P. Damian, Adela Bâltâc, Al. Bădescu, V. Bottez), doi Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa (V. Lungu şi C. Băjenaru), doi Facultăţii de Istorie a Universităţii Bucureşti (Alexandra Ţârlea, Alexandra Liţu) şi câte unul Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei (Viorica Rusu-Bolindeţ) şi Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi (Oct. Bounegru). Acestora li se mai adaugă şi reprezentanţii unor instituţii din străinătate, anume Universitatea din Rostock (K. Zimmermann), Universitatea din Le Mans (Al. Avram) şi Institutul de Arheologie din Belgrad (Gordana Miloševič), ceea ce ridică numărul participanţilor statornici la săpăturile arheologice de la Histria la 20. Îi las pe cei în drept să decidă dacă n-ar fi mai mult decât dramatic să trebuiască să restructurăm planul de cercetări mai sus prezentat în funcţie de numărul de camere încă utilizabile.

Suntem conştienţi, echipa pe care o conduc şi cu mine, că epoca strictei dependenţe de bugetul naţional a trecut. Încercăm, prin recent constituita asociaţie non-profit „Histria", să răspundem acestor noi realităţi, astfel încât să putem avea acces, pe această cale, la generoasele fonduri puse la dispoziţie de Comunitatea Europeană. Ca una din reprezentantele civilizaţiei greco-romane, cea care constituie matricea civilizaţiei Europei zilelor noastre, Histria ar merita fără îndoială un ajutor comunitar. După cum însă mulţi dintre D-voastră o ştiţi – sunt sigur – mai bine decât mine, acest ajutor nu poate veni decât în măsura în care şi partea română ar manifesta un interes cel puţin egal cu cel care ne-ar putea veni de la Comunitatea Europeană. Închei deci cu rugămintea şi speranţa că acest interes nu va întârzia să se manifeste, ca o recunoaştere a marii valori patrimoniale pe care o reprezintă Histria şi, dacă nu cer prea mult, a muncii generaţiilor de arheologi care timp de 90 de ani n-au contenit s-o pună în valoare.

HISTRIA. 90 ANNÉES DE RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES. BILAN ET PERSPECTIVES

RÉSUMÉ

Cet article présente, avec quelques mineures modifications, l'exposé donné au Ministère de la Culture et des Cultes en 24 septembre 2004, lors de la réunion anniversaire des 90 ans de recherches archéologiques à Histria. Après une présentation de la problématique scientifique, nous passons en revue les objectifs futurs (la consolidation des différents monuments – enceintes, temples, thermes, basiliques paléochrétiennes – ainsi que l'entretien des ressources d'accueil et de fonctionnement du site). Les articles regroupés ci-après – études de synthèse, rapports de fouilles ou publications de documents épigraphiques inédits – représentent aussi bien des communications présentées lors de la susdite réunion, que de nouvelles contributions.

HISTRIA. SPAŢIU PUBLIC ŞI ORGANIZARE POLITICĂ ÎN SEC. VII–V A.CHR.

ZOE PETRE

Studiul abordează problema **organizării social-politice** a cetăţii **Histria** în epocile arhaică şi clasică, demonstrând interconexiunile dintre **spaţiul civic, spaţiul funerar** şi **democratizarea instituţională.**

Punctul de pornire al consideraţiilor care urmează este ipoteza susţinută de Mircea Angelescu în teza sa de doctorat – prezentată în 2002 şi încă inedită – referitoare la zidurile de apărare ale cetăţii Histria, anume că, începând cel mai târziu din sec. VI a.Chr., Histria avea două incinte relativ concentrice, vădind efortul comunităţii civice de a asigura apărarea distinctă a celor două mari zone de locuire ale cetăţii, zona interioară din jurul Acropolei şi zona de locuire mai modestă, dar comparativ foarte densă, de pe platou. Această situaţie este demonstrată de către Mircea Angelescu pentru epoca arhaică şi clasică prin coroborarea rezultatelor propriilor sale cercetări – întreprinse pe urmele săpăturilor regretatei Maria Coja, cea care a descoperit pe platoul de vest traseul incintei din sec. VI a.Chr. – cu cele întreprinse de Catrinel Domăneanţu la incinta Acropolei, semnalată încă în urma cercetării stratului arhaic de locuire din interiorul cetăţii de epocă romană de către Marcelle şi Scarlat Lambrino, rememorată de regretatul Dinu Adameşteanu.

De bună seamă, continuarea cercetărilor va putea rafina atât cronologia absolută, cât şi pe cea relativă a celor două sisteme arhaice de fortificaţii, dar putem afirma încă de pe acum că, măcar în sec. VI a.Chr., spaţiul urban al Histriei era în acelaşi timp unitar şi dedublat. În sec. V–IV a.Chr. are loc o lărgire spectaculoasă a suprafeţei urbane, apărate de o nouă incintă, al cărei traseu acum nu mai cuprinde doar acropola, ci înglobează o arie extinsă până în proximitatea traseului vechii fortificaţii care delimita, în epoca arhaică, locuirea de pe platou, dispunând la extremitatea exterioară şi de o construcţie defensivă complementară, din aceeaşi perioadă.

Această dedublare readuce în discuţie o întrebare la care, independent de problema incintelor, cercetarea modernă a oferit încă din momentul primelor descoperiri de pe platoul de vest răspunsuri diverse, şi anume care ar putea fi natura şi semnificaţia mai precisă a locuirii arhaice de pe platou în raport cu cea a nucleului aşa-numitei Acropole, coextensiv, în linii generale, cu spaţiul apărat de

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 33–53

incinta romană posterioară distrugerii gotice din sec. III p.Chr. şi considerat central pentru întreaga locuire antică de la Histria. Rând pe rând, toate ipotezele posibile au fost formulate, începând cu aceea că prima instalare a *apoikiei* ar fi fost cea din zona de vest, urmată apoi de o luare în stăpânire a ariei Acropolei – sau, dimpotrivă, cu ideea că platoul ar fi semnul unei extinderi ulterioare a locuirii, urmare a unui spor demografic destul de important pentru a fi atribuit unor valuri ulterioare de colonişti. Nu a lipsit nici ipoteza că, în zona de vest, ne-am afla în faţa unei locuiri autohtone sau mixte care ar explica modestia locuinţelor din chirpici şi prezenţa relativ abundentă a ceramicii lucrate de mână[1].

Pare destul de surprinzător, cel puţin la prima vedere, că în această dezbatere nu a fost decât rareori adusă în discuţie situaţia topografică a cetăţilor din Ionia în primele lor veacuri de existenţă. Numeroasele incertitudini care subzistă cu privire la primele straturi de locuire post-miceniană pe coasta de vest a Asiei Mici ar putea explica această rezervă. Totuşi, în ciuda neclarităţilor încă persistente, există în spaţiul ionian câteva elemente care ne pot oferi dacă nu paralele certe, cel puţin sugestii interpretative interesante. Între acestea, aş cita pe de-o parte evoluţia urbanistică a Vechii Smyrne, unde o primă fază de locuire pare să ateste, ca şi la Istros, o dedublare a spaţiului (proto)urban între o acropolă şi locuirea în zona mai joasă, reprezentată de case modeste din chirpici cu plan oval[2]. Ca şi la Histria, cercetarea arheologică şi istorică a acestei etape timpurii de locuire la Smyrna a ezitat multă vreme între a atribui această arie de locuire modestă unor autohtoni pre-ionieni, poate chiar pre-greci, sau locuitorilor eleni ai cetăţii, sfârşind prin a înclina către această a doua ipoteză datorită cantităţii importante de ceramică greacă din inventarul locuinţelor cu plan oval – caracteristică deopotrivă şi locuirii histriene de pe platou, care a furnizat cantităţi importante de ceramică arhaică de bună calitate[3]. Ca şi la Histria, pe de altă parte, s-a postulat alternativ şi la Smyrna o primă instalare în zona colinară, urmată de extinderea ariei de locuire către zona de locuinţe cu plan oval, sau, dimpotrivă, s-a presupus întâietatea acestei locuiri modeste, care s-ar fi extins şi fortificat ulterior într-o zonă mai înaltă. La capătul acestor incerte etape de evoluţie a Vechii Smyrne în sec. IX–VIII a.Chr. – sugestive, chiar dacă nu lămuritoare pentru istoria Histriei în primele sale veacuri de existenţă – constatăm o unificare a spaţiului, devenit civic în sensul deplin al cuvântului, adică unitar sistematizat, cândva în jurul anului 700 a.Chr.

---

[1] Em. Condurachi, în *Histria. Monografie arheologică I*, Bucureşti, 1956, p. 17 (în continuare Histria I); Em. Condurachi şi Suzana Dimitriu, *ibidem*, p. 230; Suzana Dimitriu, *Paläste und Hütten in der milesischen Kolonie Istros*, în *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern, (Symposium der Alexander-von-Humboldt-Stiftung)* Berlin, 1980, p. 309–317; P. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit*, în P. Alexandrescu, W. Schuller (eds.), *Histria. Eine Griechenstadt an den rumänischen Schwarzmeerkuste*, Xenia 25, 1990, p. 47–101; idem, Dacia N.S. 22, 1978, p. 331-348, reluat cu adăugiri în idem, *L'Aigle et le Dauphin. Etudes d'archéologie pontique*, Bucarest, 1999, p. 49–65 (în continuare *L'Aigle et le Dauphin*).

[2] G. M. A. Hanfmann, HSCP 61, 1953, p. 1–37; J. M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East,* Londra, 1963, p. 23 şi passim; E. Akurgal, AJA 1962, p. 369–379.

[3] P. Alexandrescu, în colaborare cu Suzana Dimitriu şi Maria Coja, *Histria* I*V. La céramique d'époque archaïque et classique*, Bucureşti, 1978 (în continuare *Histria* IV).

Pe de altă parte, chiar dacă, sub aspectul topografiei arhaice şi al organizării spaţiale, Miletul prezintă încă şi mai multe incertitudini, putem totuşi afirma fără a greşi prea mult că, la jumătatea secolului al VII-lea a.Chr., atunci când Miletul trimite către gurile Dunării o expediţie colonială, cetatea ioniană era încă dominată de câteva *dynasteiai,* grupuri nobiliare în perpetuă competiţie pentru o putere pe care nu o împart decât silit între ele. Caracteristic pentru Miletul arhaic pare a fi tocmai acest context în care câteva *gene* – mari familii nobile pretinzând că descind din primii locuitori strămutaţi pe coasta Asiei Mici din Atica, mai rar şi din alte regiuni, de la Epirul Molossilor la Creta, *Neleidai, Thelidai, Skiridai, Hekataidai, Anaximandridai*[4] – îşi dispută în chip tradiţional întâietatea, continuând să fie importante în viaţa cetăţii până târziu în epoca clasică[5]. O vastă producţie mitico-genealogică – despre care avea să scrie în sec. VI a.Chr. Hekataios că e în multe privinţe rizibilă[6] – atestă pentru toate cetăţile Ioniei, dar cu precădere pentru Milet, importanţa acestui folclor al privilegiilor în imaginarul comun al elenităţii ioniene[7].

În strălucita sa sinteză despre *Geniul grec în religie,* Louis Gernet reconstruia, pe marginea tradiţiilor referitoare la cultul arcadian al Demetrei *Kidaris* – căreia îi erau închinate ceremonii iniţiatice constând din dans şi cântec – un orizont arhaic de religiozitate dominată de confrerii de iniţiaţi/iniţiatori specializaţi în dansuri extatice şi cântece rituale *(molpai),* în care, alături de sacerdoţii Demetrei cu citeră din Arcadia, de *Eumolpizii* hyperborei instalaţi la Eleusis, sau de *Euneidai* de la Atena, consacraţi cultului lui Dionysos *Melpomenos,* îi numără şi pe membrii confreriei milesiene de *Molpoi,* închinătorii lui Apollo Delphinios, al căror *aisymnetes* e eponimul cetăţii[8]. Cercetările din ultimii 20 de ani referitoare la *gene,* la natura şi rolul lor în viaţa cetăţilor arhaice, întregesc şi confirmă tabloul schiţat de Gernet, îngăduindu-ne să subliniem caracterul predominant religios al aristocraţiei milesiene până dincolo de limitele epocii arhaice. Într-adevăr, magistratul eponim al cetăţii rămâne până târziu acelaşi aisymnet al unei confrerii consacrate cultului lui Apollo, şi dăinuirea unui mare număr de *gene* cu un rol politico-religios în viaţa cetăţii şi a Ioniei în general sugerează o componentă rituală mult mai importantă decât se recunoaşte îndeobşte în definirea şi menţinerea privilegiilor acestor *dynasteiai* tradiţionale. În ultimă

[4] G. Busolt, *Griechische Staatskunde* I, 2^2, München 1920, p. 249.

[5] Aristotel, *Fragmenta*, 556 r. 2 urm. Rose; G. Glotz, *La Cité grecque*, Paris, 1932, reimprimat 1970, p. 72; M. Piérart, în D. M. Pippidi (ed.), *Actes du VIIe Congrès international d'Epigraphie grecque et latine, Constantza, 9-15 septembre 1977*, Paris-Bucureşti,1979, p. 439–440; idem, REA 87, 1985, p. 169-190; Françoise Ruzé, REA 87, 1985, p. 157-167; Alexandrescu, StCl 24, 1986, p. 63-70, reluat – în versiune germană şi cu referinţe bibliografice mult amplificate – în idem, *L'Aigle et le Dauphin*, p. 108-116.

[6] Hekataios, *FrGrHist* 1, F1.

[7] Texte adunate şi sistematizate de M. Sakellariou, *La Migration grecque en Ionie*, Atena 1958.

[8] L. Gernet, A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion,* Paris,1932, reeditat 1970, p. 69-70. Cu privire la *Molpoi* milesieni v. şi Glotz, *op. cit.,* p. 24, 100; F. Poland, RE *Suppl.* VI, col. 509–520; W. Burkert, *Greek Religion. Archaic and Classical*, trad. engl. Cambridge, MA, 1985, p. 102.

instanță, chiar numărul semnificativ de *gene* care dăinuie în memoria posterității e sugestiv, câtă vreme s-a dovedit că familiile nobile desemnate în texte drept *gene* se disting înainte de toate prin faptul că sunt, într-un fel sau altul, specializate într-un cult anume şi beneficiază de privilegii legate de funcția lor religioasă[9].

Expansiunea colonială milesiană în Pont – inclusiv întemeierea cetății Istros înainte de sfârşitul sec. VII a.Chr. – a fost prea multă vreme reconstituită în termeni anacronici, bazați pe o viziune modernizatoare, uneori subiacentă, alteori aproape strident dominată de modelul unei imaginare expansiuni comerciale. Studiile mai recente ale lui Petre Alexandrescu referitoare la Histria arhaică fac, într-o măsură, excepție de la această tendință, deşi autorul ezită încă între un model „gentilic" înțeles în sens tradițional, de regim prepolitic dominat de câteva clanuri, şi unul pe care, *mutatis mutandis,* îl numeşte, pe urmele lui Busolt şi Newmann, „hanseatic"[10].

Or, cercetările din ultima vreme demonstrează, fără putință de dubiu, că *gene* nu sunt clanuri reziduale ale unei ipotetice societăți gentilice prestatale, ci elemente specifice ale ierarhiei social-politice a cetăților arhaice, al căror privilegiu este în mare măsură dependent de vocația lor religioasă. Aceste mari familii – care se află la originea unor culte pe care le divulgă la un moment dat în beneficiul comunității civice pe cale de a se cristaliza, rezervându-şi, într-un fel sau altul, monopolul asupra acestora chiar şi atunci când ele devin culte poliade – au a face la fel de puțin cu clanurile irocheze sau scoțiene ca şi cu patriciatele comerciale ale Renaşterii.

Vremea în care Glotz putea glosa pe marginea sumarelor notații ale lui Plutarh despre *Ploutis* şi *Cheiromacha* de la Milet folosind fără ezitare termeni ca *industriaşi* sau *proletariat urban (Gergithes* fiind, de bună seamă, *proletarii rurali)*[11]*,* e de mult apusă, şi *aeinautai*, departe de a reprezenta un patriciat de tipul celui venețian sau hanseatic, redevin azi ceea ce ne spun sursele că erau ei de fapt: o confrerie de corăbieri sacri, parte a elitei religioase, politice (şi, subsecvent, de avere) a cetății arhaice, care exercită o vreme îndelungată puterea în metropola cetății Istros. Cum scrie laconic Hesychios, *aeinautai* este numele deținătorilor puterii politice, *arche,* la Milet[12]. Că această elită practica, între alte îndeletniciri

[9] F. Bourriot, *Recherches sur la nature du genos,* Lille, 1979; Sally Humphreys, Sociologia del Diritto, 8, 1983, p. 35–44; S. Lambert, CQ 49, 1999, 2, p. 484–498.

[10] Alexandrescu, StCl 24, 1986, p. 17, şi n. 17, cu trimitere la Busolt, *op. cit.*, p. 358 n. 1, şi la W.L. Newmann, *The Politics of Aristotle* IV, Oxford,1902, p. 347–348; v. şi Alexandrescu, Xenia 25, p. 47–101 (*L'Aigle et le Dauphin,* p. 66-107), ca şi Pippidi, DID I, p. 141, încă mai categoric despre caracterul gentilic al aristocrației cetăților arhaice; Al. Avram, *Istoria românilor* I, Bucureşti, 2000, p. 533–634, nu acordă o atenție specială constituției arhaice a Histriei, mărginindu-se – cum era întrucâtva firesc într-o sinteză – la menționarea revoluției amintite de Aristotel şi la discutarea datei acesteia, autorul optând pentru teza lui Pippidi, v. *infra,* p. 15, conform căreia evenimentul decisiv pentru instaurarea democrației la Histria a fost expediția lui Pericle în Pont.

[11] Glotz, *op.cit.,* p. 22, cf. 78, comentând puținele informații ale surselor antice – Phokylides fr 7; Herodot 5.29; Heracleides Ponticus apud Athenaeum, 12.26, 523 f. şi Plutarh *Q. Gr.* 32, 298c – vorbeşte de „industriels", *ploutis,* în frunte cu Neleizii, opuşi *cheiromacha*, care ar fi lucrătorii manuali; cf. *infra*, n. 12 şi 14.

[12] Hesychios, *s.v.* ἀειναῦται· ἀρχῆς ὄνομα παρὰ Μιλησίοις.

nobiliare, şi comerţul la mari distanţe, nu are a ne mira, chiar dimpotrivă[13], dar faptul că deliberările acestei elite de *hetairoi* s-ar fi desfăşurat nu într-o clădire – *bouleuterion* sau *prytaneion* – cum se obişnuieşte în alte cetăţi contemporane, ci pe o corabie, în largul mării, cum ne informează Plutarh[14], nu face din *aeinautai* un patriciat de armatori. Dacă informaţia nu e o simplă deducţie etimologică, ea atestă cel mult faptul că vocaţia de navigatori a deţinătorilor puterii religioase şi politice în Miletul arhaic este corelată cu o formă radicală de segregare a exerciţiului acestei puteri în raport cu spaţiul civic comun, pe care îl domină în mod absolut de pe mare, unde un consiliu restrâns de *dynatoi* deliberează şi decide în numele tuturor[15].

Pe de altă parte, numeroase mărturii literare, confirmate de sursele epigrafice, dovedesc faptul că magistratura eponimă la Milet este, încă de la origini şi până în plină epocă romană, calitatea de aisymnet a cultului lui Apollo Delphinios[16]. Or, dacă segregarea în spaţiu a deţinătorilor puterii politice ar putea răspunde, la Istros, incintei interioare care separă Acropola ca sediu al puterii de locuirea de pe platou, componenta de cult care întemeiază, la Milet, privilegiul marilor familii aristocratice ar putea răspunde, în cetatea pontică, faptului că spaţiul considerat central al cetăţii arhaice pare a avea înainte de toate o vocaţie religioasă, constantă de altfel până în pragul epocii romane.

Am putea astfel atribui nucleului delimitat iniţial de incinta interioară un caracter politico-religios dominant. În ce măsură ar putea fi vorba de un spaţiu exclusiv politico-religios sau de coexistenţa zonei rezervate utilizării comune cu o arie de locuire privată este imposibil de determinat în condiţiile extrem de fragmentate şi precare în care s-au putut identifica straturile arhaice în interiorul primei incinte. Dar este cert că, în vreme ce zona platoului de vest e predominant,

---

[13] A. Mele, *Il commercio greco arcaico*. *Prexis ed Emporie*, Napoli, 1979.

[14] Plutarh, *Quaestiones Graecae* 32, 298 C-D: *„cei numiţi aeinautai la milesieni*: *e vorba de membrii celor două hetairii care, după alungarea tiranilor Thoas şi Damasenor, au pus stăpânire pe cetate, una numită Ploutis şi cealaltă Cheiromacha. Aceasă elită a învins, şi dezbătea treburile publice doar în hetairie, deliberând cu privire la cele mai importante chestiuni îmbarcată pe o corabie şi la distanţă de ţărm. Deciziile luate astfel pe apă erau suverane, drept care au căpătat numele de aeinautai* (Τίνες οἱ ἀειναῦται παρὰ Μιλησίοιςτῶν περὶ Θόαντα καὶ Δαμασένορα τυράννους ἑταιρείαι δὺο τὴν πόλιν κατέσχον, ὧν ἡ μὲν ἐκαλεῖτο Πλουτὶς, ἡ δὲ Χειρομάχα. Κρατησάντες οὖν οἱ δυνατοὶ καὶ τὰ πράγματα περιστήσαντες εἰς τὴν ἑταιρείαν, ἐβουλεύοντο περὶ τῶν μεγίστων ἐμβαίνοντες εἰς τὰ πλοῖα, καὶ πόρρω τῆς γῆς ἐπανάγοντες κυρώσαντες δὲ τὴν γνώμην κατέπλεον, καὶ διὰ τοῦτ ἀειναῦται προσηγορεύθεσαν). În acest context, nu văd de ce am interpreta compusul *cheiromacha* accentuând exclusiv primul său termen, *cheir*, care înseamnă, e adevărat, *mână,* dar eludând al doilea element, *macha*, care trimite la bătălie, război – *mache*. Plutarh spune clar că ambele grupări erau *hetaireiai,* cete nobile, şi că împreună purtau numele de *aeinautai*.

[15] F. de Polignac, *La naissance de la cité grecque,* Paris, 1984, p. 66–85, discută modelul general al cetăţii arhaice ca o cetate „dublă”, unificată prin participarea la cultele comune.

[16] Phokylides *Fr* 7; Herodot 5.29; Heracleides Ponticus apud Athenaeus 12.26, 523 f.; Syll[3,] 57; SEG 4, 427; F. Sokolowski, LSAM nr. 50; 53; SEG 1, 436; 4, 429; 15, 682, 685; 37, 982, 985; Vollgraff, Mnemosyne 46, 1918, p. 415–27; Gaedecken, ZPE 66, 1986, 217–218.

dacă nu exclusiv, o zonă de locuire – poate încă de pe-acum şi de producţie artizanală, cum va fi în epoca elenistică – dominanta Acropolei rămâne cea publică, şi cu precădere religioasă. Absenţa, până la proba contrarie, cel puţin în epoca arhaică, a unui loc rezervat adunării tuturor cetăţenilor, *agora,* în interiorul acestui spaţiu prin excelenţă politic este coerentă cu structura cvasi-dinastică de exercitare a puterii pe care o sugerăm aici.

La Milet, se presupune în genere că aşa-numiţii *Gergithes,* identificaţi cu o categorie semi-dependentă – pre-ioniană, poate chiar non-greacă – locuiesc în zona de câmpie, relativ departe de cetatea care se înalţă pe colinele mai uşor de apărat. La Istros, situaţia nu pare a fi însă comparabilă, câtă vreme, dacă admitem că întreg cartierul de pe platou era, cel puţin în sec. VI a.Chr., apărat de o incintă de dimensiuni semnificative – care necesitase, adică, un efort comun important, cheltuirea unor resurse materiale şi umane impresionante pentru o cetate de proporţiile încă modeste ale Histriei arhaice – trebuie să acceptăm că, în felul său, pe care nu-l putem determina încă, cel puţin în acest punct al discuţiei, platoul era parte din spaţiul civic, dar reprezenta în acelaşi timp o entitate calitativ diferită de cea a nucleului central. Situarea sa în imediata proximitate a centrului civic şi în interiorul unei zone protejate ar indica mai degrabă o componentă civică de rang inferior decât o categorie dependentă de tip helotic, şi sugerează existenţa unui grup numeros de cetăţeni de rangul II, pe care cetatea e nevoită să-i apere, dar pe care nu-i asimilează nucleului dur al deţinătorilor puterii.

Dedublarea spaţiului apărat de incinte ar putea fi eventual consonantă cu instituţiile unei cetăţi arhaice în care puterea este monopolizată de grupul foarte restrâns şi privilegiat al primilor fondatori şi al descendenţilor acestora, şi unde valuri succesive de noi colonişti nu obţin acelaşi statut şi drepturi similare. Problema inegalităţii de statut şi de putere dintre întâii sosiţi în viitoarea *apoikie* şi valurile ulterioare de colonizare este dintre cele mai acute pretutindeni în lumea greacă în expansiune – dovadă şi faptul că adesea cetăţile coloniale care chemau noi loturi de colonişti îi ademeneau dincolo de mare cu făgăduiala drepturilor depline şi egale cu cele ale fondatorilor, *epi tei isei kai homoiai*[17]. Nu avem nici un motiv să credem că la Istros primii colonişti nu s-ar fi bucurat de un statut superior şi de privilegii, cu atât mai mult cu cât, aşa cum a demonstrat-o încă de mult D.M. Pippidi, tradiţia marilor familii aristocratice care se revendică de la obârşia lor milesiană îşi păstrează o remarcabilă vitalitate până târziu în epoca elenistică[18].

[17] Ed. Will, *Korinthiaka,* Paris, 1955, p. 618; D. Asheri, *Distribuzioni di terre nell'antica Grecia*, Torino, 1966; M.I. Finley, *Eirene* 7, 1968, p. 28 şi passim; E. Lepore, *Per una fenomenologia dei rapporti tra città e territorio*, în *Atti del VII Convegno di Studi sulla Magna Graecia, Taranto 1967*, Napoli, 1968, p. 5 şi urm.; idem, *Problemi dell'organizzazione della "chora" coloniale*, în M.I. Finley (ed.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris-Haga, 1967, p. 17 şi urm.; Zoe Petre, RRH 20, 1981, p. 599–604.

[18] Pippidi, DID I, p. 179; idem, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VII-e Congrès International d'Epigraphie grecque et latine,* Bucureşti, 1977, p. 15.

Însuşi faptul că aceşti descendenţi ai ilustrelor familii fondatoare par să-şi rezerve până târziu sacerdoţiul eponim al lui Apollo *Ietros* ne îndeamnă să formulăm două supoziţii convergente, mai degrabă cu titlu de exerciţiu şi fără a avea pretenţia vreunei dovezi peremptorii în favoarea lor. Pe de-o parte, este interesant de observat că, la Milet, puterea politică rămâne, cum spuneam, pentru multă vreme în mâinile confreriei de *Molpoi* – deci având în centrul privilegiului politic o relaţie specială cu cultul lui *Apollo Delphinios* – şi că aceeaşi ipostază a zeului pare să fie calificantă pentru exercitarea puterii politice şi la Olbia[19]. La Istros, unde nu există mărturii concludente asupra acestui cult atât de important în metropolă, este clar atestată, în schimb, predominanţa calităţii de Tămăduitor, *Ietros*, a lui Apollo, ca şi o posibilă calitate ereditară de sacerdot al acestui cult, care conferea eponimia[20]. Aceeaşi pare a fi situaţia şi la Apollonia, precum şi în cetăţile din Regatul Bosporan[21].

E drept că şi ipostaza de *Delphinios* a lui Apollo include o componentă importantă, dacă nu chiar decisivă, de tămăduire: încă din *Iliada,* Apollo apare ca Domn al molimei şi al vindecării de molimă[22], şi astfel râmâne el de-a lungul întregii sale istorii de zeu al tămăduirii – nu prin poţiuni magice sau incantaţii de taină, ci al cântului şi dansului vindecător[23]. O tradiţie bine reprezentată situa, la originea sanctuarului de la Didyma şi a cultului în care erau specializaţi Branchizii milesieni, alungarea unei molime prin cânt, dans şi aspersii cu ramuri de dafin[24]. Nu mă gândesc aşadar, la vreo schismă, care nici nu ar fi fost posibilă în configuraţia an-ortodoxă a politeismului antic. Ne putem întreba, în schimb, dacă nu cumva această situaţie nu răspunde, la originile întemeierii Histriei, poate şi a altor cetăţi pontice, unor tensiuni dintre două confrerii sacerdotale milesiene grupate în jurul unor *gene* sau hetairii diferite. N-ar fi pentru prima dată în istoria cetăţilor arhaice când competiţia pentru putere – religioasă şi politică deopotrivă – dintre două facţiuni, *staseis,* s-ar încheia cu strămutarea uneia dintre aceste facţiuni dincolo de mare.

Pe de altă parte, putem imagina că, în contextul răsturnărilor politice la care se referă, cum vom vedea deîndată, Aristotel, privilegiul sacerdoţiului lui Apollo *Ietros* va fi fost rezervat – oficial şi instituţionalizat, nu doar *de facto* – aceloraşi familii nobile de ctitori şi dincolo de momentul instaurării democraţiei la Histria. Aşa s-a întâmplat la Atena, unde cele două *gene* sacerdotale, *Eumolpidai* şi *Kerykes,* rămân privilegiate în raport cu celelalte familii atice, ca deţinători specializaţi ai tainelor ritului eleusin, şi unde, în plină democraţie radicală, sacerdoţii de la Eleusis continuau să fie aleşi exclusiv dintre membrii celor două familii; aşa s-ar fi putut întâmpla la Samos, unde Maiandrios a încercat să renunţe

19 F. Graf, MH 31, 1974, p. 209–215.
20 ISM I, nr. 1; 34; 54; 63 etc.
21 CIRB nr. 6; 10; 25; 1037; 1044; IGB I^2, nr. 399, 400, 403.
22 *Iliada* 1. 12 şi urm.
23 Burkert, *op. cit.,* p. 74–81.
24 Callimachus, F 194.28–31; Clemens Alexandrinus, *Stromateis,* 5.48.4.

la tiranie şi la dominaţia politică asupra cetăţii proclamând *isonomia*, dar cerând pentru sine şi pentru urmaşi privilegiul preoţiei lui *Zeus Eleutherios*[25].

În fine, am putea presupune că dedublării spaţiului urban al cetăţii îi corespunde şi dedublarea spaţiului funerar. Necropola tumulară a Histriei, investigată şi publicată de Petre Alexandrescu, relevă o primă fază de înmormântări fastuoase începând din sec. VI a.Chr. şi încheindu-se în ultimele decenii ale sec. V, de vreme ce obiectul de inventar cel mai târziu aparţinând acestei prime faze este o *oinochoe* atică din anii 425–400 a.Chr., descoperită în tumulul XXIII[26]. Iniţial, autorul săpăturii atribuia această fază a necropolei unei bogate aristocraţii de *mixhellenes,* datorită complexelor funerare care atestă impresionante sacrificii animale şi umane. După ce a şovăit multă vreme să le atribuie unei populaţii greceşti, Alexandrescu a decis în cele din urmă, pe baza analogiilor homerice, că e vorba de locuitorii greci ai cetăţii arhaice[27], atribuire pe care o consider şi eu preferabilă.

E evident însă că tumulii acestui complex nu aveau cum să adăpostească pe toţi defuncţii cetăţii, şi că măcar o a doua necropolă, mai modestă – deci, după toate probabilităţile plană – trebuia să existe încă din sec. VI a.Chr. undeva în spaţiul încă necercetat – poate inundat azi, poate doar ignorat – al Histriei. O asemenea necropolă este atestată epigrafic cel mai târziu de la începutul sec. IV a.Chr., de când datează cele mai vechi stele funerare[28].

În aceste condiţii, nu putem formula decât o teză generală, anume că necropola tumulară, rezervată unor *gene* privilegiate[29], este o vreme dublată, apoi părăsită pentru un secol, fiind probabil înlocuită de o necropolă plană – pentru ca, începând din sec. III a.Chr., înmormântările în tumuli să fie reluate. În majoritatea cetăţilor antice în care necropolele au făcut obiectul unor cercetări sistematice, şi înainte de toate la Atena, se dovedeşte că atât distribuţia în spaţiu a mormintelor din epoca arhaică, cât şi inventarele ori ritualurile funerare, reprezintă o componentă esenţială în afirmarea emfatică a statutelor privilegiate. Tocmai de aceea, atunci când cetatea tinde să îngrădească privilegiile tradiţionale, practicile funerare fac obiectul unor restricţii severe care limitează prin legi somptuare drastice cheltuiala ostentativă de capital social şi simbolic a ofrandelor, construcţiilor şi ceremoniilor, al căror fast este condamnat şi a căror desfăşurare este atent

[25] Herodot, 3. 142.

[26] Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în *Histria* II, p. 133–294 (pentru prima etapă, cca 550–*post* 450 a.Chr p. 143–174); în continuare *Histria* II.

[27] *Ibidem*, tumul XXIII, p. 170–171. V. şi idem, Materiale 7, 1959, p. 289–299; P. Alexandrescu, Victoria Eftimie, Dacia N.S. 3, 1959, p. 143–164, susţinând caracterul non-grec al tumulilor. Pentru caracterul lor grec şi paralela homerică, vezi de asemeni Alexandrescu, *Un rituel funéraire homérique à Istros*, în Juliette de la Genière (ed.), *Nécropoles et sociétés antiques, (Grèce, Italie, Languedoc), Actes du Colloque International de Lille 1991*, Napoli, 1994, p. 15–32 (= *L'Aigle et le Dauphin*, p. 117-137).

[28] V. Pârvan, Dacia 2, 1925, p. 199, data, pe criterii paleografice, stela ISM I 239 încă în sec. V a.Chr.; Pippidi, ISM I, p. 379, preferă datarea propusă de Lilian H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece,* Oxford, 1961, p. 368, în sec. IV a.Chr. În acelaşi secol se datează şi stelele funerare ISM I nr. 231–238.

[29] Alexandrescu, *op. cit.* (*supra,* n. 27).

supravegheată de magistraţii cetăţii. Parte integrantă a marii mişcări de contestare a ostentaţiei nobiliare şi de normare a expresiilor publice ale statutelor privilegiate, această restructurare a uzanţelor funerare, atestată de numeroase surse literare şi confirmată de datele arheologice, se generalizează în cursul secolului al V-lea în multe cetăţi ale Greciei şi, după toate probabilităţile, chiar şi la Roma şi în Latium[30].

La Histria, dedublarea cetăţii defuncţilor, *nekropolis,* răspunde dedublării cetăţii, *polis,*[31] şi transcrie în distribuţia spaţiului funerar diviziunile sociale, politice şi religioase constitutive ale cetăţii în primele secole după întemeiere. Cercetarea întreprinsă de Mircea Angelescu nu a putut identifica situaţii arheologic comparabile cu această organizare în dublu registru, şi nu am de gând să o fac eu însămi aici, dar, dacă e să propun o paralelă ideală pentru această structură dedublată şi concentrică[32], aceasta nu ar fi arheologică, ci filosofică. Într-adevăr, dubla incintă a Histriei arhaice îşi găseşte ecoul în epura ideală a spaţiului concentric dispus şi diferenţiat al cetăţii Magneţilor din *Legile* lui Platon: în centru, Acropola rezervată zeilor poliazi, în jurul căreia se situează aşezarea urbană, *asty,* urmată de patru alte cercuri concentrice: cartierele de producţie artizanală, cercul primelor loturi cetăţeneşti din *chora,* despărţit prin secţiunea rezervată locuinţelor ocupate de meşteşugari de al doilea cerc de *kleroi,* care ocupă spaţiul până la hotarul teritoriului civic[33]. Sau putem evoca proiecţia imaginară a străvechii Atene din dialogul *Critias,* cetatea coextensivă cu propria Acropolă, unde nu există nici un spaţiu de deliberare – de care această cetate utopică nici nu are nevoie – ci doar sanctuare închinate zeilor şi locuinţe-cazărmi destinate meselor şi odihnei comune a ostaşilor-cetăţeni, singurii deţinători ai drepturilor politice[34].

Sper că se înţelege prea bine că nu postulez, pentru Histria, o subită epifanie *avant la lettre* a utopiilor lui Platon. Cetăţile ideale imaginate de el proiectează în imaginarul politic grec o viziune ideală, şi nu realitatea materială şi istorică a unei cetăţi ori a alteia – şi cu atât mai puţin amintirea unor continente dispărute – ceea ce nu înseamnă însă că aceste viziuni s-ar fi ivit gata înarmate, ca zeiţa Atena, din imaginaţia ilustrului filosof, liberă de orice constrângere a realului, şi că nu ar avea nimic comun cu experienţele cetăţii istorice. Tot aşa cum precedentele cetăţii

[30] Demosthenes în *Macartato,* 62; Cicero, *De Leg.* 2, 26; Plutarh., *Lyc.* 27; *Sol.* 21-22); *Syll.*^{3}, 1218 (Keos); Dareste-Haussoulier-Reinach, *Rec. inscr. gr.*, 1, nr. 2 (Gambreion) şi 2, nr. 1882 (Delfi); Donna C. Kurz, J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Londra, 1971, p. 45–53; I. Morris, *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City State*, Cambridge, 1987; idem, *Periodization and Heroes: Inventing a Dark Age*, în M. Golden & P. Toohey (eds.), *Inventing Ancient Culture*, Londra-New York, 1997, p. 96–131; idem, *Archaeology and Archaic Greek History*, în N. Fischer şi H. van Wees (eds.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, Londra, 1998, p. 1–91.

[31] E posibil ca o situaţie asemănătoare să se verifice şi la Milet: v. Marie-Henriette Gates, AJA 100, 1996, 2, p. 318.

[32] M. Detienne, AnnalesESC 1965, 3, p. 425 şi urm.

[33] Platon, *Leges,* 5.745c-e; 8.847e-848 e; P. Vidal-Naquet, *Vânătorul negru. Forme de gândire şi forme de societate în lumea greacă,* trad. rom., Bucureşti, 1983, p. 349–417.

[34] Platon, *Critias*, 109b–112d.

isonomice proiectate în sec. V a.Chr. de Hippodamos sunt schițate încă din sec. VII şi VI a.Chr. de sistematizarea urbanistică *per strigas* a cetăților din Grecia Mare şi Sicilia, şi cetatea ideală imaginată de Platon se inspiră din experiențele cetăților istorice. Acestea se despart cu greu şi incomplet de diviziunile tradiționale, calitative, ale corpului civic – *aristoi* şi *kakoi, eupatridai* şi *demos* – care dominau net realitatea socială şi politică a epocii arhaice, şi acest dat al realului istoric reprezintă subtextul majorității modelelor ideale de *polis* pe care le propune filozofia politică a sec. IV a.Chr.

Histria arhaică este şi ea o cetate dominată de privilegiile unei minorități, pe care, se înțelege din toate considerațiile de până acum, o consider ca pe o *dynasteia* nobiliară tradițională în cetățile arhaice. Nu văd, într-adevăr, nici un motiv pentru a identifica această minoritate de deținători exclusivi ai autorității politico-religioase drept „o oligarhie de negustori şi armatori", cum propunea D.M. Pippidi[35]. La un moment dat cetatea devine însă teatrul unei revolte antioligarhice menționate de un celebru pasaj din *Politica* lui Aristotel. Deşi adesea citat şi comentat, pasajul merită să fie reluat în întregul său context, mai cu seamă pentru a aminti că Aristotel nu narează evenimente, ci exemplifică diferitele categorii şi concepte ale teoriei sale despre *polis,* sistematizate într-o amplă clasificare organizată de logica deductivă foarte strictă care îi guvernează discursul. Rapida evocare a răsturnărilor de la Massalia, Istros şi Heracleea aparține unei secțiuni a *Politicii* care analizează cauzele generale ale revoluțiilor politice, *ek tinon de metaballousin hai politeiai*[36], şi, în punctul care ne interesează aici, cauzele specifice acestor *metabolai* în regimurile oligarhice (termen pe care textul îl foloseşte cu maximum de neutralitate pentru a desemna orice constituție, indiferent de epoca în care e atestată, care rezervă drepturile cetățeneşti complete unui mic număr de persoane). „Oligarhiile – scrie Aristotel – sunt răsturnate în două moduri, cât se poate de evidente. Cel dintâi e rezultatul nedreptățirii majorității: în această situație oricine poate ajunge în frunte, mai ales când provine el însuşi dintre oligarhi, cum e cazul lui Lygdamis la Naxos, care a şi devenit apoi tiran al Naxienilor. Războiul civil, *stasis,* poate fi însă provocat şi de alții (decât de oligarhi), în diferite feluri. Uneori, cei avuți, *euporoi,* care însă nu au acces la funcțiile publice, determină dizolvarea (regimului anterior), din pricină că un număr mult prea mic are acces la demnități publice, *timai,* aşa cum s-a întâmplat la Massalia, la Istros, la Heracleea şi în alte cetăți. Cei care nu aveau acces la funcțiile publice s-au răsculat *(ekinoun),* încât mai întâi au fost admişi întâii născuți dintre frați, apoi însă şi mezinii (căci în unele locuri nu pot avea acces la magistraturi şi tatăl, şi fiul, iar în altele – fratele mai mare şi cel mai tânăr). Şi astfel, oligarhia a devenit mai constituțională, *politikotera,* în vreme ce la Istros *demos*-ul a sfârşit prin a domina, iar la Heracleea puterea a trecut de la un număr foarte restrâns la 600. Şi la Cnidos a avut loc o răsturnare a oligarhiei, răsculându-se cei de vază, *gnorimoi*, unii contra celorlalți, fiindcă prea puțini

[35] Pippidi, ISM I, p. 25.
[36] Aristotel, *Politica*, 130 1a 21.

participau la putere: în conformitate cu legea, dacă un părinte avea acces la putere, fiul nu avea acest drept, şi, dacă erau mai mulţi fraţi, doar cel mai mare putea să participe. Un alt caz s-a petrecut la Erythrai, unde, în vremurile de demult, în timpul oligarhiei aşa-numiţilor *Basilidai*, în pofida faptului că aceştia se îngrijeau bine de cele publice, *demos*-ul tot a răsturnat acest regim deoarece cetatea era condusă de un mic număr de dinaşti, *aganaktes"*[37].

Am citat un pasaj mai lung decât cel care e îndeobşte amintit în legăură cu Histria fiindcă astfel devine mai evident faptul că Stagiritul e preocupat de răsturnarea violentă a regimurilor oligarhice mai degrabă decât de detaliile concrete care definesc cazurile concrete, cum e interesat nu atât de rezultatele de detaliu ale acestor revoluţii în fiecare dintre cetăţile menţionate, cât de sinteza elementelor de generalitate pe care toate cazurile pe care le menţionează le pot revela cititorului, conducându-l către soluţiile menite să asigure evitarea unor atare *kataluseis*. Nu e defel clar, de pildă, dacă limitarea participării la *timai* prin primogenitură este pertinentă doar pentru Cnidos, cetatea în privinţa căreia menţiunea e specifică, sau poate fi extrapolată şi la una sau mai multe cetăţi din triada Massalia-Istros-Heracleea.

În toate cetăţile enumerate de Aristotel, originile răsturnărilor de regim politic par a fi identice, fiind provocate în primul rând de excesiva concentrare a puterii în mâinile unei oligarhii foarte restrânse – numeric înainte de toate, de vreme ce, la Heracleea, abia *după* revoltă un număr de doar 600 de cetăţeni cu drepturi depline îşi împart *timai* şi puterea. Cele două sub-clase pe care le distinge Aristotel sunt *a.* răsturnări provocate de ambiţia unuia dintre deţinătorii puterii – ca la Naxos, unde unul dintre oligarhi, Lygdamis, foloseşte nemulţumirile celor lipsiţi de drepturi pentru a deveni tiran – şi *b.* răsturnări provocate dinafara cercului strâmt al celor puternici, ilustrate prin triada Massalia Istros-Heracleea, unde revolta e iniţiată de către acei *euporoi* care nu aveau acces la *timai*. Cazul celor trei cetăţi pare comparabil pentru Aristotel cu evenimentele de la Cnidos şi cu cele, mai vechi, de la Erythrai.

---

[37] *Ibidem,* 1305a 37-b 22: Αἱ δ'ὀλιγαρχίαι μεταβάλλουσι διὰ δύο μάλιστα τρόπους τοὺς φανερωτάτους. Ἕνα μὲν ἐὰν ἀδικῶσι τὸ πλῆθος· πᾶς γὰρ ἱκανὸς γίνεται προστάτης, μάλιστα δ' ὅταν ἐξ αὐτῆς συμβῇ τῆς ὀλιγαρχίας γίνεσθαι τὸν ἡγεμόνα, καθάπερ ἐν Νάξῳ Λύγδαμις, ὃς καὶ ἐτυράννησεν ὕστερον τῶν Ναξίων. Ἔχει δὲ καὶ ἡ ἐξ ἄλλων ἀρχὴ στάσεως διαφοράς. ὁτὲ μὲν γὰρ ἐξ αὐτῶν τῶν εὐπόρων, οὐ τῶν ὄντων δ' ἐν ταῖς ἀρχαῖς, γίγνεται κατάλυσις, ὅταν ὀλίγοι σφόδρα ὦσιν οἱ ἐν ταῖς τιμαῖς, οἷον ἐν Μασσαλίᾳ καὶ ἐν Ἴστρῳ καὶ ἐν Ἡρακλείᾳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσι συμβέβηκεν· οἱ γὰρ μὴ μετέχοντες τῶν ἀρχῶν ἐκίνουν, ἕως μετέλαβον οἱ πρεσβύτεροι πρότερον τῶν ἀδελφῶν, ὕστερον δ' οἱ νεώτεροι πάλιν· οὐ γὰρ ἄρχουσιν ἐνιαχοῦ μὲν ἅμα πατήρ τε καὶ υἱός, ἐνιαχοῦ δὲ ὁ πρεσβύτερος καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός· καὶ ἔνθα μὲν πολιτικωτέρα ἐγένετο ἡ ὀλιγαρχία, ἐν Ἴστρῳ δ' εἰς δῆμον ἀπετελεύτησεν, ἐν Ἡρακλείᾳ δ" ἐξ ἐλαττόνων εἰς ἑξακοσίους ἦλθεν· μετέβαλε δὲ καὶ ἐν Κνίδῳ ἡ ὀλιγαρχία στασιασάντων τῶν γνωρίμων αὐτῶν πρὸς αὑτοὺς διὰ τὸ ὀλίγους μετέχειν καί, καθάπερ εἴρηται, εἰ πατήρ, υἱὸν μὴ μετέχειν, μηδ' εἰ πλείους ἀδελφοί, ἀλλ' ἢ τὸν πρεσβύτατον· ἐπιλαβόμενος γὰρ στασιαζόντων ὁ δῆμος, καὶ λαβὼν προστάτην ἐκ τῶν γνωρίμων, ἐπιθέμενος ἐκράτησεν, ἀσθενὲς γὰρ τὸ στασιάζον· καὶ ἐν Ἐρυθραῖς δὲ ἐπὶ τῆς τῶν Βασιλιδῶν ὀλιγαρχίας ἐν τοῖς ἀρχαίοις χρόνοις, καίπερ καλῶς ἐπιμελομένων τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὅμως διὰ τὸ ὑπ' ὀλίγων ἄρχεσθαι ἀγανακτῶν ὁ δῆμος μετέβαλε τὴν πολιτείαν.

Dacă originea răsturnărilor în cele trei cetăţi e aceeaşi, sfârşitul procesului e diferit în fiecare dintre ele. Este cât se poate de clar – *pace* Alexandrescu[38] – că epitetul *politikotera* se referă direct la oligarhia din ctitoria foceeană, câtă vreme Aristotel scrie că rezultatul revoluţiei histriene este până la urmă – *în opoziţie* cu oligarhia *mai constituţională* a Massaliei, aşa cum o impune particula adversativă *de* din text, *en Istroi d'eis demon apeteleutesen* – un regim democratic. E drept că şi regimul de la Heracleea ar putea intra în categoria oligarhiilor *politikotera,* câtă vreme Aristotel ne spune că, după răsturnarea regimului originar, accesul la *timai* s-a extins asupra a 600 de cetăţeni, iar Strabon laudă Massalia pentru moderaţia cu care era condusă de cei 600 de *timouchoi*. Dar ce putem reţine ca referire certă la Istros este ideea unei subversii pornite dinafara oligarhiei deţinătoare a puterii. Nemulţumiţi de monopolul politic exercitat de o minoritate restrânsă – de tipul, probabil, al nobililor *Basilidai* menţionaţi la Erythrai, cetatea ioniană din vecinătatea Smyrnei – cei pe care Aristotel îi numeşte *euporoi – cei înlesniţi,* cum traduce D.M. Pippidi, ca de obicei inspirat în găsirea celor mai nuanţate echivalente – stârnesc o revoltă care se radicalizează în timp, ducând, în ultimă instanţă, la instaurarea unor instituţii democratice.

Pasajul în cauză al *Politicii* e dominat de tema lărgirii accesului la putere. Că acest proces se traduce la Histria, ca şi în nenumărate alte cetăţi ale Greciei metropolitane şi insulare din sec. VI–V a.Chr., printr-o remodelare a spaţiului civic e cât se poate de firesc, iar faptul că noua incintă histriană extinde spre exterior spaţiul dominat de Acropole, incluzând o bună parte a zonei care, în epoca arhaică, aparţinea ariei politice secundare, ilustrează aproape didactic ideea de lărgire a categoriei deţinătorilor de *timai*.

La Atena, procesul de maturizare democratică se traduce, la finele sec. VI a.Chr., printr-o restructurare a spaţiului politic, remodelat de reforma clisteniană, ca şi prin încercări succesive de relocare şi redefinire a spaţiului rezervat adunărilor poporului – poate în Kerameikos în vremea lui Solon, cu certitudine pe Pnyx în epoca clasică[39], oricum însă la distanţă de vechile sedii de putere ale Areiopagului din proximitatea Acropolei. E adevărat că, la Histria, nu ştim unde se va fi aflat *agora,* dar, dacă acceptăm ipotetica ei situare în aria depresionară dintre incinta romană şi platou, trebuie să constatăm că acest spaţiu nu era cuprins în incinta delimitând Acropola în epoca arhaică, şi devine parte integrantă a spaţiului de prim rang al cetăţii abia odată cu construirea incintei de epocă clasică. Ar rezulta de aici că incinta clasică a fost trasată deliberat astfel încât să includă nu numai o parte

[38] Alexandrescu, StCl 24, 1986, p. 63–70, consideră că acest calificativ s-ar referi şi la Istros, cel puţin într-o primă fază, drept care atribuie regimului democratic din sec. V un caracter moderat, ceea ce nu este afirmat – nici infirmat de altfel – nici de Aristotel, nici de vreo altă sursă literară sau epigrafică de care dispunem până în prezent. Pentru excelenţa constituţiei oligarhice de la Massalia cf. şi Aristotel, *Politica,* 1321a 30 – b 21 şi Strabon, 4.5 (citate şi de Alexandrescu la p. 69).

[39] P. Lévêque, P. Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athénien. Essai sur la représentation de l'espace et du temps dans la pensée politique grecque de la fin du VIe siècle à la mort de Platon,* Paris, 1967; M. H. Hansen, *The Athenian Ecclesia,* Copenhaga, 1983.

importantă a locuinţelor celor acum emancipaţi de sub tutela aristocraţiei tradiţionale, ci şi, poate chiar în primul rând, pentru a include un spaţiu public care era eminamente purtător de sens pentru regimul democratic instaurat în sec. V – *agora*. Acestui spaţiu politic esenţial i-am putea alătura ipotetice spaţii ceremoniale mai vaste decât cele, puţin încăpătoare, din Zona Sacră arhaică, eventual chiar o primă amenajare a unui teatru (ulterior atestat şi epigrafic, şi prin resturile reutilizate în incinta romană).

În fine, dar nu în ultimul rând, întreruperea unor practici funerare ostentatorii ca acelea atestate de necropola tumulară arhaică, a ritualurilor punând în scenă, cu mari cheltuieli de capital social şi simbolic, o tradiţie epică supra-dimensionată, atestă în chip aproape palpabil această profundă restructurare a imaginarului social şi politic care se traduce într-o nouă viziune a spaţiului civic odată cu răsturnarea regimului oligarhic şi în instituirea democraţiei la Istros.

Discuţiile referitoare la data acestei *katalysis* au examinat diferite momente susceptibile de a oferi un reper în timp schimbării de regim politic la Histria. Nu voi adăuga o nouă ipoteză celor deja formulate. Ceea ce mi se pare important de subliniat este însă faptul că, dacă acceptăm teza generală a acestor pagini – anume aceea că restructurarea instituţională a cetăţii îşi găseşte ecouri masiv reprezentate în reorganizarea spaţiului politic, inclusiv a celui funerar – devine mai greu de acceptat ideea unei democratizări oarecum instantanee şi mimetice a regimului politic histrian sub imboldul unei ipotetice expansiuni a ligii ateniene în Pontul Stâng, cum propunea D.M. Pippidi[40]. Se cuvine, dimpotrivă, să revenim la interpretarea acestei răsturnări de regim ca rezultantă înainte de toate a unor evoluţii interne, chiar dacă citim azi faptele într-o perspectivă foarte diferită de cea care punea în centrul procesului de democratizare o presupusă tranziţie a cetăţii la faza de centru de „producţie de mărfuri”[41].

Nu există elemente care să dovedească peremptoriu că Istros devine în sec. V a.Chr. un actor mai activ decât fusese în secolul al VI-lea în producţia artizanală şi în schimburile comerciale. Faptul că acum cetatea bate monedă proprie pentru prima oară răspunde în mai mică măsură unor imperative economice limitate, şi reprezintă mai cu seamă, ca pretutindeni în lumea greacă, expresia afirmării depline a identităţii şi autonomiei politice a cetăţii, sugerând chiar, dacă nu o redistribuţie comensurabilă a avuţiei, cel puţin o cuantificare a statutelor şi drepturilor civice. În locul privilegiului calitativ, care desparte brutal o aristocraţie ereditară şi valorile sale politico-religioase de masa cetăţenilor, moneda permite un alt fel de *timesis,* diferenţieri cantitative şi comensurabile ale drepturilor şi obligaţiilor cetăţeneşti, odată cu afirmarea similitudinii calitative a întregului corp civic[42], precum şi o nouă practică în raporturile grecilor cu prinţii barbari din interior, înlocuind –

[40] Pippidi, DID I, p. 180; v. şi Tatiana Blavatskaia, VDI, 1949, 3, p. 37, şi ead., *Zapadnopontijskie goroda v VII-I vekah do n. e.*, Moscova, 1952, p. 50; Alexandrescu, StCl 24, 1986, p. 68.

[41] Condurachi, Buletinul Ştiinţific al Academiei R.P.R, Secţia Istorie 1, 1949, 2, p. 124-125; idem, *Histria* I, p. 29-30.

[42] Ed. Will, *RH*, 212, 1954, p. 209 şi urm.; idem, *RN*, seria a 5-a, 17, 1955, p. 5 şi urm.

treptat şi niciodată complet – sistemul tradiţional al darurilor reciproce, dar contra dar, cu relaţii mai puţin personalizate şi mai lesne de cuantificat. În acest sens, şi nu într-o relaţie simplă şi univocă de natură strict economică, apariţia monetaţiei histriene poate fi pusă în legătură cu evoluţia generală a mediului politic de la Istros în sec. V a.Chr., mai degrabă însă ca semn şi ca parte a procesului decât ca origine şi cauză finală a acestuia.

Oricum, textul abia citat din *Politica* sugerează un răstimp relativ îndelungat între răscoala anti-oligarhică şi instituirea unui regim democratic la Histria: verbul folosit de Aristotel este *apeteleutesen, s-a încheiat, a sfârşit (prin instaurarea puterii demos-ului, eis demon),* indicând un proces de durată şi o distanţă considerabilă între momentul iniţial al acţiunii şi finalul acesteia.

Când s-ar putea situa în timp punctul de pornire al revoltei? Adevărul e că Aristotel nu oferă nici o indicaţie cronologică, şi modul în care citează în întreaga expunere evenimente databile pe considerente exterioare textului în epoci foarte diferite – tirania lui Lygdamis, contemporan cu Pisistrate, dar şi lovitura de stat a *Celor Treizeci* la Atena în 404 a.Chr. sau tentativele sediţioase de la Chalcis din 367 a.Chr.[43] – nu ne ajută mai deloc. Există doar, în text, o sugestie de anterioritate a evenimentelor de la Erythrai faţă de celelalte, şi, pe de altă parte, de relativă contemporaneitate între începutul acestor răsturnări în cele trei cetăţi grupate laolaltă. Aşa cum abia am menţionat, textul indică o prelungire a procesului de restructurare de la Histria dincolo de data la care Massalia devenea *politikotera,* probabil spre sfârşitul sec. VI şi în cursul primei jumătăţi a celui următor[44].

Pe de altă parte, Aristotel indică drept agenţi ai schimbării pe cei avuţi, *euporoi*, dar lipsiţi de drepturi politice complete. Putem vorbi despre o prosperitate semnificativă a cetăţii şi a locuitorilor săi de pe la jumătatea sec. VI a.Chr., atunci când Zona Sacră devine cu adevărat monumentală, şi când o primă sistematizare a ariei de locuire de pe platoul de vest, concomitentă cu construcţia zidului arhaic de incintă, relevă o organizare mai strictă a spaţiului şi un traseu urban coerent. Cam în acelaşi timp, ceramica fină de import devine mult mai frecventă, marele complex funerar al necropolei tumulare exhibă o opulenţă ostentativă, iar în proximitatea cetăţii creşte impresionant numărul aşezărilor bogate în ceramică greacă[45]. Pare logic să considerăm, de aceea, anii 550 cca. drept un posibil *terminus post quem,* o dată începând de la care numărul de *euporoi* lipsiţi de privilegii politice ar putea începe să crească îndeajuns pentru a deveni treptat semnificativ.

În articolul pe care l-a consacrat comentării informaţiilor lui Aristotel despre constituţia Histriei, Petre Alexandrescu evocă un fapt social caracteristic cu precădere lumii arhaice, acela al alianţelor dinastice între familiile nobile din

---

[43] Aristotel, *Politica,* 1305a 38–40; 1 305b 26–28; 1307a 5–10.

[44] Monique Clavel-Lévêque, *Marseille grecque. La dynamique d'un impérialisme marchand*, Marsilia – Paris, 1977, p. 32–45.

[45] Condurachi, în *Histria* I; Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*[2], Bucureşti, 1967, p. 120 şi urm.; D. Theodorescu, Dacia N.S. 12, 1968, p. 280–293; idem, RA 1970, p. 29–39; Emilia Doruţiu, Peuce 2, 1971, p. 3–40; K. Zimmermann, Xenia, 25, p. 315–318; Alexandrescu, *op. cit*., p. 60, numeşte chiar a doua jumătate a sec. VI „Histrias goldenes Zeitalter".

cetăţile Greciei metropolitane şi coloniale pe de-o parte şi familii princiare barbare pe de alta, drept argument pentru teza după care, în primele decenii ale sec. V a.Chr., Histria era încă dominată de aristocraţia tradiţională[46]. Pentru Istros, o asemenea căsătorie dinastică e evocată de Herodot în povestirea despre regele scit Scyles. Amintesc, pe scurt, că părintele lui Scyles, regele Ariapeithes, avea cel puţin trei soţii: o grecoaică din Istros, de la care fiul ei, Scyles, va deprinde limba şi obiceiurile greceşti care îl vor duce la pieire; o prinţesă de neam trac, fiica regelui Teres, întemeietorul statului odryd şi sora atât a urmaşului acestuia Sitalkes (la care se refugiază Scyles) cât şi a lui Sparadokos, prinţul trac frate cu Sitalkes, refugiat el de astă dată în ţinuturile scitice; în fine, ultima soţie, Opoia, despre care Herodot ne spune că, după moartea lui Ariapeithes, a fost moştenită de către Scyles.

Personaj bilingv şi „bi-cultural”, fiu al unui rege scit şi al unei grecoaice din Istros, Scyles îşi relevă dubla natură, scită şi grecească, alternând viaţa primitivă în sălaşurile sciţilor – calificate ironic de către informatorii lui Herodot drept *ethea, vizuine* – cu o existenţă luxoasă în palatele pe care şi le clădise la adăpostul zidurilor Olbiei. Scyles e însă denunţat sciţilor atunci când participă ca bacchant în cortegiul dionysiac din cetate. El încearcă să scape fugind la *tracii de la Dunăre,* care se arată dispuşi să poarte un război cu sciţii pentru a-l apăra. Până la urmă însă, războiul e evitat printr-un schimb de „fraţi regali” – Scyles, fiul grecoaicei şi fratele lui Octamasades scitul, fugar în Tracia, e predat sciţilor în schimbul lui Sparadokos, fratele rebel al regelui odryd Sitalkes şi unchiul aceluiaşi Octamasades, refugiat cândva din Tracia la sciţi[47]. Acest complicat cadril de înrudiri, echivalenţe şi divergenţe, paradigmă a intricatei istorii a raporturilor dintre sciţi şi greci – în care tracii apar ca termen mediu şi monedă de schimb matrimonial şi cultural – indică oricum căsătoriile princiare mixte drept o cale regală a conexiunilor dintre cele trei mari arii culturale – scitică, tracă şi greacă – care îşi dispută spaţiul pontic.

Fără îndoială, circulaţia princiară a soţiilor este tipică – aşa cum observa încă Santo Mazzarino în vizionara sa carte despre epoca arhaică – pentru cultura marilor familii aristocratice, cu precădere, dar în nici un caz exclusiv a celor provenind din zonele de margine ale elenităţii[48]. Dar data căsătoriei lui Ariapeithes nu reprezintă un *terminus post quem* în adevăratul sens al cuvântului, ci doar un indiciu cu privire la probabila dăinuire a unor grupuri beneficiind de un statut social privilegiat în plin secol al V-lea, ceea ce este de altfel atestat şi de alte surse, în

[46] Alexandrescu, StCl 24, 1986, p. 66–67.

[47] Herodot, 4.76–80; v. mai recent François Hartog, *Le Miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'Autre*[2], Paris, 2001, p. 134–164, şi Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*, Bucureşti, 2004, p. 111–113; D. Asheri, *Herodotus on Thracian Society and History*, în G. Nenci şi O. Reverdin (eds.), *Hérodote et les peuples non-grecs,* în *Entretiens sur l'Antiquité classique* 35, *Fondation Hardt,* Vandoeuvres, 1990, p. 162 n. 43, observă că Herodot dispunea, la Atena chiar, de ştiri precise despre acest episod, câtă vreme regele Sitalkes era, încă din 431 a.Chr., unul dintre aliaţii importanţi ai atenienilor; pe de altă parte, Herodot (4. 76) subliniază că s-a informat personal despre familia regală a lui Scyles de la un nobil persan, pe nume Tymnes, care îl slujise pe Ariapeithes.

[48] S. Mazzarino, *Fra Oriente ed Occidente,* Florenţa, 1946. J.-P. Vernant, *Mythe et Société en Grèce ancienne,* Paris, 1974, p. 38.

primul rând de necropola tumulară a cetăţii, cercetată şi publicată de acelaşi autor pe care abia l-am citat.

Dacă ar fi să propun, mai degrabă cu titlul de „scholarly guess”, un exerciţiu de posibilă reconstituire istorică a procesului pe care atât de lapidar îl evocă Aristotel, aş situa tocmai în primele decenii ale secolului al V-lea începutul efectiv al declinului regimului nobiliar de la Histria, pe care drama distrugerii cartierului de locuire de pe platou şi a incintei arhaice aferente în circumstanţele destul de neclare ale campaniei scitice a Marelui Rege l-ar fi putut precipita, fie şi numai fiindcă impunea oricum o refacere masivă a spaţiului civic. S-ar părea că, pe la 480 a.Chr., cetatea pontică dispunea deja şi de un instrument esenţial de distribuţie normată şi de măsurare a avuţiei, moneda proprie[49]. Acestui considerent i-aş adăuga şi un altul, mai speculativ, care ar putea decurge dintr-o mai veche ipoteză formulată de Dinu Theodorescu. Pe baza inovaţiilor în arhitectura monumentală a cetăţii, el propunea identificarea unui posibil val de imigranţi milesieni, refugiaţi la Istros după dezastrul din 494 a.Chr.[50] Or, un asemenea spor demografic prin imigrare ar putea reprezenta o circumstanţă importantă pentru o răsturnare a regimului aristocratic tradiţional, cu atât mai mult cu cât, la această dată, milesienii erau susceptibili să poarte cu ei o experienţă politică mult mai avansată decât cea mai degrabă rigidă şi conservatoare pe care o presupunem pentru Histria în pragul epocii clasice.

Într-adevăr, marea metropolă ioniană parcursese, în secolul al VI-lea a.Chr., asemeni altor cetăţi ale Greciei metropolitane sau coloniale, un itinerar intelectual şi politic remarcabil prin inovaţiile pe care le propunea în raport cu viziunea tradiţională asupra relaţiei dintre universul politic şi cel natural. Am încercat altădată să analizez această revoluţie în gândirea politică la începuturile sale[51], aşa încât mă voi limita acum să amintesc punctul ei culminant, proiectul cu care Aristagoras milesianul a solidarizat cetatea în momentul în care începea marea revoltă anti-persană din primii ani ai sec. V a.Chr. Aristagoras dă semnalul revoltei ionienilor prin renunţarea la tiranie şi prin instaurarea *isonomiei,* adică a participării egale a tuturor cetăţenilor la exerciţiul puterii – pe care, după expresia lui Herodot, Aristagoras o depunea *en meson, la mijloc*[52], în spaţiul politic comun, la egală distanţă în raport cu fiecare dintre cetăţenii care îşi dobândeau astfel egalitatea politică.

La fel încercase să procedeze, doar cu câţiva ani înainte, Maiandrios din Samos: desemnat de perşi ca tiran în locul lui Policrate, executat la Susa, Maiandrios îşi adună concetăţenii şi declară că nu doreşte tirania, ci *pune puterea !a mijloc*, *en meson* – adică o dă corpului civic în integralitatea lui – şi instaurează *isonomia*[53].

[49] O. Iliescu, Viaţa Economică, 5, 1967, 4, p. 11 şi urm.; Pippidi, ISM I, p. 25.

[50] D. Theodorescu, *Remarques sur l'architecture monumentale de l'époque archaïque à Histria*, RA 1971, p. 188–191.

[51] Zoe Petre, AUB–Ist. 27, 1978, p. 3–18; eadem, RRH 18, 1979, 2, p. 245–257; eadem, *Civilizaţia greacă şi originile democraţiei*, Bucureşti, 1993, p. 121–148.

[52] Herodot, 5.78.

[53] Herodot, 3.142.

Presiunile pentru inovarea structurilor cetăţii capătă în întreaga lume greacă, la hotarul dintre veacurile VI şi V a.Chr., înfăţişarea unor proiecte de ansamblu care propun soluţii intelectuale complexe pentru problema esenţială a politicului – distribuţia puterii – şi o nouă legitimare a autorităţii în *polis.* Exigenţa comună a acestor proiecte, mai ales în urma experienţelor tiranice, pe cale să sfârşească dramatic mai pretutindeni, este *isonomia,* adică împărţirea egală a puterii între toţi cei care au dreptul să o exercite. În punctul de convergenţă între experienţa politicului şi reflecţia intelectuală asupra unui univers cognoscibil, guvernat de legi obiective şi irevocabile, *isonomia* are drept condiţie necesară definirea clară a calităţii de cetăţean pe baza unor criterii univoce şi egal aplicate tuturor, o delimitare explicită a corpului civic în raport cu restul locuitorilor aceluiaşi spaţiu, şi includerea tuturor celor care au drepturi politice, cu titlu egal, într-o categorie unică, în aceeaşi măsură îndreptăţită să participe la exerciţiul puterii. Se construia astfel, în pragul veacului al V-lea, în realitate sau măcar în proiect, un sistem instituţional complex şi coerent, care conferă cetăţii forma structurată a unui *cosmos* circular, având în centrul său această abstracţie atît de vie a cetăţii isonomice, în care cetăţenii, egali unul cu celălalt, parcurg – ca aştrii lui Anaxagoras – o cale guvernată de justiţie, dobândind şi cedând, în ordinea uniformă a timpului politic, fiecare din poziţiile simetrice care compun spaţiul ideal al cetăţii[54].

Tot Herodot, acest memorator atât de fidel şi de nuanţat al experienţelor lumii greceşti în pragul epocii clasice, utilizează pentru a defini acţiunea politică a lui Clistene – cea mai completă şi mai precis articulată reformă isonomică a acestui sfârşit de veac arhaic – o altă sintagmă revelatoare, scriind că Alcmeonidul *ton demon prosetairizetai, a inclus în propria hetairie poporul de rând*[55]. Fără îndoială, expresia trădează ceva încă viu din practicile nobiliare ale clientelei politice, ca şi faptul că experienţa tiranilor, care au învins de cele mai multe ori aruncând în balanţa luptelor politice ponderea *demos*-ului, continuă şi după prăbuşirea tiraniei. Dar, aşa cum corpul civic atenian este absorbit în grupul prin excelenţă aristocratic de *hetairoi* ai Alcmeonidului, şi locuitorii cartierului de vest al Histriei arhaice sunt incluşi, fizic şi material, într-un spaţiu politic pentru prima dată unificat odată cu construirea incintei din sec. V.

Istros poate fi considerată parte integrantă a acestui proces. Unificarea spaţiului politic al cetăţii va fi întregită, cândva, în aceeaşi vreme, prin crearea instituţiei acelor *epimenieuontes* care atestă, asemeni calendarului pritanilor de la Atena[56], dublarea timpului sacru aflat sub oblăduirea Zeului Tămăduitor cu un timp autonom al politicului şi al cetăţii isonome. Putem presupune că privilegiul preoţiei lui Apollo *Ietros,* împreună cu eponimia anuală pe care o conferea acest venerabil sacerdoţiu, rămân rezervate vechilor *gene* sacerdotale şi după revoluţia democratică,

[54] J.-P. Vernant, *Originile gândirii greceşti*, Bucureşti, 1992.

[55] Herodot, 5. 66.

[56] Lévêque, Vidal-Naquet, *op. cit.*; J.-P. Vernant, *Spaţiu şi organizare politică în Grecia antică. Mit şi gândire în Grecia antică,* Bucureşti, 1995, p. 287–302.

dar că eponimilor tradiționali li se va fi adăugat, în conformitate cu un calendar politic distinct al cetății, şi eponimia exercitată acum lunar probabil de un *epimenieuon tes ekklesias*[57], membru al colegiului de *epimenieuontes* care funcționează cam în felul pritanilor atenieni, fiind, după toate probabilitățile, aleşi dintre toți cetățenii[58]. Redefinită în spațiu, redefinită în timp, cetatea afirmă autonomia politicului ca sferă aparte de acțiune umană, îngrădind prin chiar această afirmare autoritatea şi puterea aristocrației restrânse care o dominase până atunci.

Cel puțin la Atena, unde reforma isonomică a instituțiilor este mai completă şi mai durabilă ca oriunde, *isonomia* deschide calea către un regim democratic, fără însă a se identifica integral cu acesta. Aici putem vorbi îndreptățit de o democrație în sensul deplin al cuvântului abia odată cu reformele lui Efialte din anii 464-460 a.Chr. Atunci este atestat pentru prima oară de altfel chiar termenul de *demokratia,* perifrastic exprimat de Eschil în drama *Rugătoarele,* pusă în scenă cel mai probabil în 464 a.Chr., şi tot atunci componentele constitutive ale unei guvernări suverane a demos-ului – *isonomia,* adică participarea egală la decizie, *isegoria*, adică dreptul egal la cuvânt în agora, *euthunia,* adică responsabilitatea înalților funcționari publici pentru gestionarea banului public – se articulează într-un sistem coerent care dă substanță supremației corpului civic în raport cu oricare dintre segmentele sociale care îl compun. Nu văd de ce la Histria – unde, oricum, Aristotel atestă o durată relativ îndelungată a procesului care se încheie cu dobândirea puterii de către *demos* – nu am putea presupune că, început în primele decenii, poate, ale sec. V a.Chr., procesul de democratizare a instituțiilor histriene se va fi încheiat odată cu construcția incintei din sec. V-IV a.Chr. şi cu anii 425 cca, în care prima necropolă tumulară încetează să mai fie utilizată, sugerând că instituirea controlului public asupra luxului funerar ostentativ, atât de tipică pentru trecerea de la un regim aristocratic la democrație, avusese loc şi la Istros.

Chiar dacă primele atestări epigrafice ale instituțiilor histriene datează abia din sec. III a.Chr., putem presupune că aceste instituții fuseseră reformate radical în cursul sec. V a.Chr. În această reformă, putem identifica unele elemente care trimit la o posibilă influență ateniană, sau, mai precis, „clisteniană" – faptul, de pildă, că măcar câteva dintre colegiile de magistrați au la bază un sistem zecimal, numărând

[57] Syll^3, 78, r. 2.

[58] Urmând o ipoteză a Tatianei Blavatskaia, *op. cit.,* v. supra, n. 38, Condurachi, *op. cit.* (v. nota 41), p. 117–125 şi *Histria I*, p. 33, presupunea chiar înlocuirea eponimiei lui Apollon Ietros cu cea a magistratului care datează decretele în calitate de preşedinte al adunării, *epimenieuon*. D.M. Pippidi a dovedit însă că eponimia preotului lui Apollon Ietros rămâne în mod constant singura eponimie anuală la Histria de-a lungul întregii istorii a cetății, apropiind funcția de *epimenieuon* de cea a epistatului pritanilor la Atena (Pippidi, *Contribuții*, v. supra, n. 45, p. 80-85; idem, DID I, p. 201 şi urm.; idem, ISM I, p. 58). E interesant de observat că, aşa cum se întâmplă şi în privința altor ipoteze referitoare la istoria Histriei, D.M. Pippidi are fără nici o discuție dreptate în demonstrația sa factuală referitoare la eponimie, dar nu vede semnificația mai generală a dublei datări a decretelor histriene, scriind că „menționarea în decrete a *epimenilor* (nu e) decât mijlocul de a obține mai multă precizie în încadrarea cronologică a unor documente al căror cuprins impunea această precauție" (DID p. 202), în vreme ce Em. Condurachi se aventurează dincolo de atestările documentare, dar intuieşte mult mai exact sensul istoric general al fenomenului.

fie 10, fie 5 membri[59], ceea ce este în genere caracteristic cetăţilor care se inspiră de la modelul atenian instituit de Clistene[60]. Pe de altă parte însă, există şi inovaţii care îşi au originea, după toate probabilităţile, la Milet şi în aria de influenţă a marii metropole ioniene, ca, de pildă, instituţia acelor *epimenioi* sau *epimenieuontes*, prezentă şi la Milet (unde dispare însă pe la jumătatea sec. V a.Chr.) dar şi la Kios şi Odessos, unde, ca la Histria, dăinuie până târziu cu aceeaşi funcţie[61].

Pornind de la aceste date, cred că putem reexamina într-o altă cheie şi ipoteza iniţial enunţată de Tatiana Blavatskaia, reluată şi dezvoltată apoi pentru Histria de D.M. Pippidi, asupra rolului pe care îl joacă prezenţa ateniană în Marea Neagră în democratizarea instituţională a cetăţii, şi anume într-un înţeles mai general şi mai puţin dependent de apartenenţa efectivă a cetăţilor vest-pontice – destul de argumentat contestată de altfel de mulţi cercetători[62] – la Liga maritimă. E foarte probabil că, pe parcursul sec. V a.Chr., cetatea dezvoltă un sistem propriu de instituţii şi comportamente democratice[63], care se inspiră în parte şi din reformele cu aceeaşi tendinţă de la Milet, dar absoarbe, direct sau mediat, influenţe din direcţia Atenei, ale cărei experienţe nu aveau cum fi ignorate de cetăţenii din Istros.

Chiar dacă, într-adevăr, în sec. VI a.Chr., prezenţa destul de importantă a ceramicii atice nu dovedeşte automat relaţii comerciale directe ale Atenei cu Istros[64], acestea nu pot fi nici cu totul excluse, mai ales pentru epoca Pisistratizilor. E oricum posibil ca atare relaţii să se fi dezvoltat în anii de după încheierea celui de-al doilea război medic, atunci când politica lui Cimon se orientează energic către aria tracică. Către 468 a.Chr., atenianul Sofocle cunoaşte deja existenţa geţilor şi numele, după toate probabilităţile autentic, al unui dinast al acestora, Charnabon[65], ceea ce ne îndeamnă să presupunem o oarecare familiaritate şi cu grecii din Pontul Stâng, dacă nu cumva chiar legături destul de consistente pentru a da seamă de informaţia care stă la originea imaginarei „ciocniri a civilizaţiilor” pusă în scenă de drama *Triptolemos* din care provine citatul referitor la geţii lui Charnabon.

Şi, fiindcă e vorba de teatru, acest produs prin excelenţă atenian al sec.V a.Chr., nu pot să nu amintesc de versurile în metru tragic pe care un anonim histrian le

---

[59] Pippidi, SCIV 6, 1955, p. 889-895; idem, *Contribuţii[2]*, p. 160–191; SCIV 26, 1975, p. 181–187; idem, ISM I, p. 119.

[60] Lévêque, Vidal-Naquet, *op. cit.*, p. 109–122.

[61] M. Piérart, *Actes du VIIe Congrès...*, (supra, n 5), presupune că, deşi magistratura nu era ca atare oligarhică, este reformată în jurul acestei date, la care Miletul adoptă instituţii mai radical democratice; v. şi id., AC 38, 1969, p. 365-388; idem, ZPE 15, 1974, p. 163-167.

[62] M.N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions,* I, Oxford 1946, nr. 66, p. 157; Jeanne şi L. Robert, *Bulletin épigraphique,* REG 71, 1958, p. 226-227; Alexandrescu, StCl 24, 1986, p. 68.

[63] Piérart, *Actes du VIIe Congrès..*, p. 440, scrie pe bună dreptate, «La permanence des *epimènioi* à Kios, Istros et Odessos semble indiquer que ces cités ont développé séparement des systèmes démocratiques plus ou moins calqués sur le modèle athénien, à partir d'institutions d'origine milésienne...». v. şi N. Robertson, Phoenix 41, 1987, p. 356–398.

[64] Alexandrescu, *L'Aigle et le Dauphin,* p. 25–33.

[65] Sofocle, fragm. 704, *Tragicorum Graecorum Fragmenta,* ed. S. Radt; v. Zoe Petre, *Practica nemuririi,* v. supra, n. 27.

zgâria pe un ciob atic la sfârşitul sec.V sau începutul sec. IV a.Chr[66], dovedind o familiaritate cu cultura ateniană contemporană încă surprinzătoare pentru cercetarea modernă, în ciuda dovezilor tot mai numeroase sugerând că nu avem a presupune automat mari decalaje şi o calitate inevitabil periferică a mediului cultural în cetăţile situate, ca Histria, la marginea ariei de expansiune a elenităţii din punct de vedere geografic. Că la Histria există, cel mai târziu în sec. III a.Chr., festivaluri periodice de teatru, ne-o dovedeşte cu prisosinţă decretul onorific în cinstea ambasadorilor trimişi să negocieze cu regele get Zalmodegikos[67], dar faptul că tot aici identificăm, cu mai bine de un secol mai devreme, prezenţa unui personaj într-atât de cunoscător al poeziei tragice şi al convenţiilor acesteia încât să compună spontan un inedit trimetru tragic cu cenzură penthemimeră mi se pare cum nu se poate mai sugestiv. Tot astfel, cele câteva epigrame funerare[68], ori ceea ce se mai poate întregi – sau măcar imagina – din pierduta monumentalitate a sanctuarelor histriene, relevă, cel puţin pentru sec. VI-IV a.Chr., o integrare mai rapidă decât ne-am aştepta a inovaţiei culturale proprii ariei centrale de civilizaţie greacă în mediul vest-pontic.

Fără a insista, aşadar, asupra unei prezenţe militare şi politice atenieniene care să reprezinte condiţia suficientă a schimbării de regim la Istros, putem presupune că parcursul la capătul căruia regimul politic histrian va fi devenit ceea ce Aristotel numeşte lapidar *demos* a asimilat şi experienţe ale lumii metropolitane, inclusiv influenţe ateniene, care depăşesc însă cu mult limitele unui simplu transfer de instituţii şi practici politice. Oricât de îndepărtată ar fi fost ea în spaţiu faţă de Ionia, de Atica – sau, de ce nu, de Massalia – cetatea Istros rămâne parte integrantă a lumii greceşti în sensul cel mai larg al cuvântului. Ca orice *polis,* Histria este o comunitate politică, religioasă şi culturală autonomă încă din momentul întemeierii ei în sec. VII a.Chr., şi evoluează ca atare, dar evenimentele care îi singularizează istoria se organizează în funcţie de o sintaxă generală, definitorie pentru limitele, direcţiile şi stilul în care putem reconstitui experienţa istorică a elenităţii vest-pontice.

HISTRIA. CIVIL AREA AND POLITICAL ORGANISATION IN THE VII-Vth C. BCE

ABSTRACT

The paper proposes to read the archeological evidence from Histria in the VI-V C. BCE in relation with the anti-oligarchic revolution mentioned by Aristotle, *Pol.* 1305b 1–13. In the VIth century, the city has a double defensive system, one

[66] Alexandra Ştefan, *Ostracon découvert à Histria* (rezumat), în Pippidi (ed.), *Actes du VII-^{e} Congrès.., International d'Épigraphie Greque et Latine, Constanya, 9–15 septembre 1977,* Bucureşti-Paris, 1979, p. 474; textul integral al comunicării nu pare să fi fost publicat.

[67] ISM I, nr. 8, r. 30; v. şi nr. 25, 65, eventual şi 12; Pippidi, StCl 8 1966, p. 231–232.

[68] ISM I, nr. 231, 234, 261; W. Peek, *Drei griechische Epigramme von den Westküste des Pontos Euxeinos*, în *Hommage à Claire Préaux*, Bruxelles, 1975, p. 458–460; Pippidi, în *Epigraphica*, cf. supra, n. 18, p. 21–22.

protecting the Acropolis, and the second one a larger area, mostly of modest civil houses, while in the next century a larger wall includes both areas. At the same time, the archaic tumular necropolis shows a huge display of effort and richness, which suggests that this funeral area was reserved to a few powerful *gene*, and presumes the existence of at least a second necropolis for ordinary people. These facts are interpreted as materializations of strong social divisions, attested by Aristotle for the city of Istros before the democratic revolution – initiated, in his words, by the *euporoi* who did not have access to *timai*. The main thesis of the study is that the establishment of a democratic regime in Istros becomes manifest by the new wall, which materializes the enlargement of the citizen body, as well as by the end of the first period of the tumular necropolis, somewhere around 425 BCE, due to probable sumptuary laws.

HISTRIA. SISTEMUL DE DUBLE INCINTE ÎN EPOCA GREACĂ

MIRCEA VICTOR ANGELESCU

Marea Neagră este principalul factor de influenţă geo-climatic în zona Histriei, ca de altfel în tot arealul litoralului.

Pentru Marea Neagră, opiniile cercetătorilor privind amplitudinea variaţiilor de nivel a apei în timpul ultimului maxim glaciar (cca 18.000 a.Chr.) diferă destul de mult[1]. Estimările lor dau valori cuprinse între 90 şi 151 m sub nivelul actual[2]. În funcţie de autor, amplitudinea de variaţie a nivelului Mării Negre, în timpul regresiunii Phanagoriene şi a transgresiunii Nympheene, este diferită.

Astfel, Fedorov[3] şi Panin[4] consideră că scăderea a avut o valoare de maximum 4 m pentru regresiune. Banu[5] şi Bleahu[6] dau amplitudini de 2-5 m pentru creşterea nivelului mării în timpul transgresiunii Nympheene, pe care Bleahu o numeşte „transgresiunea Histriană".

Toate aceste procese au produs transformări succesive ale peisajului antic. Mai mult, procesul de aluvionare continuu, datorat Dunării, a dus la depunerea succesivă de sedimente şi la crearea unui cordon litoral. Rezultatul a fost acoperirea cu apă a părţii de nord a cetăţii şi aluvionarea golfului de la sud. Astfel, golful antic s-a transformat într-o câmpie litorală, în timp ce partea de nord a Platoului a fost acoperită de apă. În acelaşi timp, câmpia joasă aflată la vest de Platou a fost şi ea inundată şi astfel au apărut lacurile Istria şi Nuntaşi, care au acoperit nu numai o parte a necropolei tumulare, ci şi drumurile care veneau dinspre interiorul continentului spre cetate[7].

---

[1] P. A. Pirazzoli, *Sea level changes. The last 20.000 years*, 1996, p. 212.

[2] P. V. Fedorov, International Geology Revue 14 (2), 1971, p. 160-164; L. R. Serebryanny, *Postglacial Black Sea coast fluctuations and their comparison with the glacial history of the Caucasian high mountains region*, Moscova, 1982, p. 161-167; A. L. Chepalyga, în *Late Quaternary environments of the Soviet Union*, Minneapolis, 1985, p. 229-247.

[3] Fedorov, *op. cit.*

[4] N. Panin, Dacia NS 27, 1983, 1-2, p. 175-184; idem, Revue Roumaine de Géologie et Géophysique, Géographie 33, 1989, p. 25-36; idem, Geo-Eco-Marina 1, 1996, p. 11-34.

[5] A. C. Banu, Hidrobiologia 5, 1964, p. 237-252.

[6] M. Bleahu, Revue de Géologie et Géographie 6, 1962, 2, p. 333-343.

[7] Transgresiunea marină a avut drept rezultat ridicarea nivelului Mării Negre cu 5 până la 9 m, ceea ce a produs inundarea zonelor mai joase din câmpia litorală. Cf. Panin, *op. cit.*, p. 11-34.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 55–84

În lumina acestor necesare informații privitoare la peisajul antic al zonei histriene, putem afirma că promontoriul pe care este așezată acropola Histriei oferă o vizibilitate foarte bună asupra întregii regiuni înconjurătoare de la Săcele (sud), la Mihai Viteazu (nord) și până la dealurile Tariverdi – Fântânele (vest).

În consecință, putem spune că la mijlocul sec. VII a.Chr. primii coloniști milesieni au ocupat[8] o peninsulă – care adăpostea un golf în partea sa de sud – propice adăpostirii navelor în fața vânturilor predominant nord-nord-estice. Capătul dinspre mare al acestei peninsule – deși nu foarte înalt – oferea o vedere bună atât spre mare, cât și către zona interioară, mai joasă, unde vizibilitatea nu era împiedicată de forme de relief înalte, pe o rază de 15 – 20 km.

Așezarea în relativa apropiere a Dunării și a Deltei a contat, de asemenea, în alegerea acestui loc de către coloniști[9]. Să mai adăugăm că zona era bogată în zăcăminte de fier[10] și cupru[11], precum și în cariere de piatră[12].

La Histria, cercetările arheologice au ajuns în foarte puține locuri până la primele nivele de locuire[13]. Suprafața redusă a săpăturilor pentru epoca arhaică nu permite cunoașterea cu precizie a primelor zone ocupate de coloniști, funcțiunile acestora sau extinderea lor. De asemenea, nu avem nici informații referitoare la prezența unei așezări autohtone care să fi premers locuirea greacă. Drept urmare, până când cercetările nu vor cuprinde suprafețe semnificative ale primului nivel de locuire al cetății, nu putem decât să încercăm să presupunem căruia dintre modelele cunoscute din lumea greacă îi aparține organizarea spațiului urban histrian.

R. Martin[14] vede în planurile cetăților punerea în practică a două concepții teoretice: cea centralistă (caracteristică și în acord cu gândirea sec. VI a. Chr.) la Atena, Corint și Argos și cea pluralistă (Democrit, Hippodamos) la Megara, Metapont, Selinunt și Paestum. Căruia dintre aceste două modele ale spațiului civic i se încadrează Histria este dificil de spus, datorită faptului că avem puține cunoștințe despre modelul urban arhaic (ne este necunoscută chiar și amplasarea spațială a unuia dintre elementele esențiale și definitorii – *agora*).

Cu toate acestea, despre așezarea celor două zone sacre (sub rezerva confirmării ipotezei M. Lambrino privind plasarea templului lui Apollo *Ietros* în

---

8 A. J. Graham, în J.-P. Descoeudres (ed.), *Greek Colonists and Native Populations*, *Proceedings of the 1st Australian Congress of Classical Archaeology*, Sydney, 1985 (Oxford 1990), p. 46 despre probleme legate de aspectele practice ale colonizării.

9 L. Robert, *À travers l'Asie Mineure*, 1980, p. 88: „Ce qui importe pour une cité antique c'est la ville et son territoire: la ville est très rarement située sur le fleuve même; elle en est d'ordinaire plus ou moins éloignée. Ce qui compte seul, c'est que le fleuve – du moins une partie de son cours – soit dans le territoire de la ville".

10 Zăcăminte exploatate în epocă romană, dar poate și mai devreme, la Sinoe; cf. E. Zah, Pontica 4, 1971, p. 204; Al. Suceveanu și E. Zah, SCIV 22, 1971, p. 567 și urm.

11 D. M. Pippidi, ISM I, p. 21, cu întreaga bibliografie a problemei.

12 A. Murariu și Al. Avram, Pontica 16, 1983, p. 189 și urm.

13 M. Angelescu, A. Bâltâc, Pontica 35-36, 2003, p. 85-102.

14 R. Martin, în *Architecture et société. De l'archaïsme grec à la fin de la république romaine* în Actes du Colloque international de la recherche scientifique et l'École française de Rome (Rome 2-4 décembre 1980), 1983, p. 29-30.

marginea de sud a acropolei) avem unele indicii. Acestea nu se află pe înălţimile înconjurătoare *agorei*, zona sacră din partea de nord-est a oraşului fiind situată într-o depresiune accentuată faţă de punctul de maximă altitudine a acropolei[15]. Este probabil să presupunem că ceea ce cunoaştem astăzi despre Histria greacă (din punct de vedere monumental şi urbanistic) pare mai degrabă să corespundă concepţiei tipice a sec. VI a. Chr. De altfel, caracterul conservator - ionian al coloniştilor milesieni[16], deci şi al histrienilor, este remarcabil şi este specific multor domenii: de la importurile ceramice[17] la arta sculpturală[18], de la cultul lui Apollo[19] la instituţii şi calendar[20] şi chiar, poate, urbanism[21].

Zidurile de incintă arhaice de la Histria (Fig. 1.)

Fortificaţiile de epocă arhaică din lumea greacă sunt departe de a fi structuri defensive, uşor de apărat şi greu destructibile. Ele sunt privite mai degrabă ca „physical manifestation of the workings of Archaic Greek politics”[22] şi sunt puse în legătură cu evoluţia politică a unei *polis*. Numărul, tipul şi mărimea monumentelor, inclusiv zidurile de incintă, sunt o expresie a condiţiilor sociale şi politice ale dezvoltării unui oraş[23]. Din păcate, relaţia dintre fortificaţia acropolei de la Milet (Kalabaktepe) şi cea care înconjura oraşul nu este clar stabilită încă[24], astfel încât suntem lipsiţi de o analogie importantă, aceea a fortificaţiilor oraşului-mamă a numeroaselor colonii ioniene din Pontul Euxin.

---

[15] M. Angelescu, Un model tridimensional al stâncii de la Histria, comunicare IAB, 1997.

[16] N. Erhardt, *Milet und seine Kolonien*, Frankfurt am Main, 1983, p. 16: „Identitatea instituţională între oraşul-mamă şi colonii, în etapa de întemeiere, şi conservatorismul cu care coloniile au menţinut rânduielile iniţiale sunt elemente specifice ale colonizării milesiene”.

[17] Cea mai mare parte a ceramicii East Greek de la Histria provine din zona Miletului; cf. P. Dupont, în M. Coja, P. Dupont, *Histria* V, Bucureşti - Paris, 1979, p. 130-131

[18] M. Alexandrescu Vianu, în *Histria* IX, Bucureşti – Paris, 2000, p. 23.

[19] M. Lambrino, *Les Vases archaïques d'Histria*, Bucureşti, 1938, p. 356 şi 97; Pippidi, DID I, p. 257.

[20] *Ibidem,* p. 256.

[21] M. Mărgineanu-Cârstoiu, în *Bauplanung und Bautheorie der Antike (Diskussionen zur archäologischen Bauforschung*, 4, 1983, p. 297-314 şi fig. 5; cele cinci străzi identificate de M. Coja pe Platou au fost încadrate de arh. M. Mărgineanu-Cârstoiu în cadrul unui posibil model de lotizare urbană, păstrat în funcţiune până în epoca elenistică, ce foloseşte *insulae* de cca. 72 m x 36 m, a căror dimensionare a fost făcută pe baza piciorului ionian de 29,52 cm (122 p = 36 m). În paralel, în sec. VI, pare să funcţioneze şi organizarea urbană a zonei acropolei, putând fi discernute principalele trasee stradale ce vor rămâne în funcţiune până, cel puţin, în epoca elenistică.

[22] A. M. Snodgrass, în P. Leriche, H. Tréziny (eds.), *La fortification, dans l'histoire du monde grec*, Paris, 1986, p. 130.

[23] De comparat grandioasele temple de la Selinus construite în timpul tiraniei cu cele mult mai modeste din timpul democraţiei. Cf. D. Mertens, în *Greek colonists and native populations*, p. 377.

[24] C. Weickert et al., IstMitt 9-10, 1959-1960, p. 94-96; mai recent cf. Justus Cobet, în ArchAnz, 1997, p. 249-284.

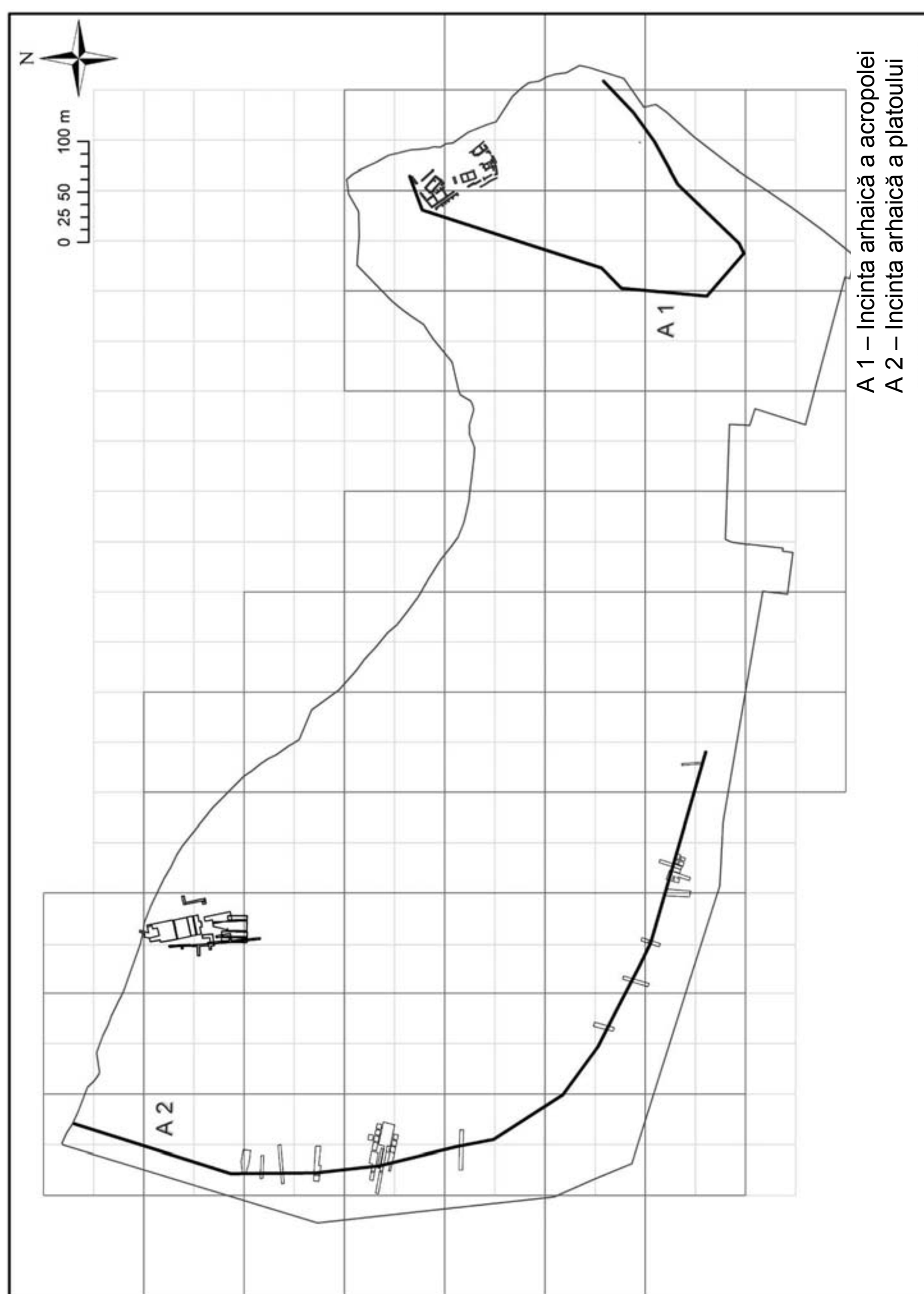

Fig. 1. Histria. Zidurile de incintă arhaice.

Sistemul fortificaţiilor greceşti ale Histriei nu a făcut până acum decât obiectul unei foarte sumare sinteze, publicată în 1982 de Maria Coja[25]. Aceasta era rezultatul unei lungi serii de sondaje (12) realizate în cadrul cercetării sistematice a Platoului pe parcursul anilor 1955–1970, care au urmărit evoluţia liniilor de apărare ale sitului, din epoca arhaică până în epoca elenistică.

Potrivit Mariei Coja, Histria ar fi fost apărată în fiecare etapă a epocii greceşti de ziduri de incintă concentrice, succesive, care s-au retras continuu pe frontul de vest. Un ansamblu urban unitar (deşi cu o densitate a locuirii departe de a fi unitară) s-ar fi dezvoltat pornind de la promontoriul pe care s-au instalat primii colonişti ionieni (acropola). Foarte rapid – de la începutul secolului VI a. Chr. – , acesta avea să atingă extensia maximă, cuprinzând şi platoul din vestul cetăţii.

Cele 12 sondaje stratigrafice şi săpături în suprafaţă ale Mariei Coja de-a lungul traseului zidului pe laturile de sud şi de vest au pus în evidenţă – în opinia autoarei – faptul că avem de-a face, pentru fiecare etapă istorică, cu trei structuri interdependente pentru fiecare dintre ele: un zid de apărare şi două străzi care urmează traseul zidului de incintă prin exterior şi interior[26].

Pentru a completa imaginea de ansamblu a informaţiilor pe care le avem despre zidurile de incintă arhaice histriene, considerăm că trebuie menţionată şi o descoperire mai veche din sectorul X (săpătură 1949, S. Dimitriu[27]). Este vorba despre un tronson de zid, reprezentat prin paramentul exterior, construit din blocuri de calcar rectangulare, dispuse în sistem pseudo-isodom, de dimensiuni neregulate, în acelaşi sistem cu cel constatat de Maria Coja şi de noi în cercetările din sectorul Sa-Sb, la care ne vom referi în descrierea descoperirilor din acest punct.

Reluarea[28] investigării atelierului ceramic descoperit în 1973 de Maria Coja la limita de vest a zonei de locuire a Platoului (Sectorul Sg[29]) a adus noi elemente susceptibile de a repune în discuţie modelul de evoluţie spaţială a zidurilor de incintă greceşti, propus anterior.

Astfel, la cca. 3 m spre vest de cuptoarele elenistice F. 1 şi F. 5, a apărut un şanţ orientat aproximativ nord-sud, de peste 1 m lăţime, umplut cu nisip fin şi acoperit cu fragmente de dale de calcar galben.

Şanţul de fundaţie al zidului de calcar suprapune patul de aşteptare al unui zid anterior (KK) ce avea o lăţime de minimum 0,80 m. Acesta din urmă era realizat din bucăţi de calcar şi şist verde, deasupra cărora se păstrau resturi de chirpici ars – provenind probabil din suprastructura sa. Acest zid din piatră de şist verde şi calcar este ceea ce se mai conservă din partea interioară a fundaţiei zidului de incintă

[25] Coja, în Leriche, Tréziny (eds.), *op. cit*, p. 95-103, fig. 211-217.

[26] *Ibidem,* p. 98.

[27] S. Dimitriu, în *Histria* I, Bucureşti, 1954, p. 218.

[28] Colectivul iniţial (1991-1997) a fost format din M. Angelescu (Institutul de Arheologie „V. Pârvan" – Bucureşti), P. Dupont (Centre National de la Recherche Scientifique – Lyon) şi L. Buzoianu (Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie – Constanţa). Lor li s-au adăugat în diverse etape arh. L. Noca, P. Sejalons, C. Dubosse (1996), precum şi studenţii I. Achim, S. Dănilă, D. Nicola.

[29] Coja, *Les fours de potiers d'époque grecque*, în Coja, Dupont, *Histria* V, p. 18-33.

arhaic. Conform observațiilor noastre, soclul pe care era aşezat zidul avea o lățime de peste 3 m, dar nu am mai surprins decât amprenta acestuia din urmă şi câteva blocuri de şist rămase *in situ*. Demantelarea acestui zid a fost urmată de o umplere a şanțului rezultat, cu un amestec de sfărâmătură de calcar şi lut galben curat. În nivelul cu arsură, care marchează distrugerea zidului arhaic, am avut şansa de a găsi câteva mici fragmente dintr-o cupă florală (databilă spre 510 - 500 a. Chr.), ceea ce confirmă momentul distrugerii zidului arhaic la sfârşitul secolului VI a. Chr., adică la sfârşitul nivelului NA III[30].

O altă observație importantă a fost adusă prin cercetarea unei suprafețe (Sg-ext) aflate în imediata apropiere, spre nord. Şi aici a fost constatată prezența aceleiaşi succesiuni stratigrafice aflate în relație cu zidul de incintă arhaic, a reutilizării pietrei folosite pentru soclu, şi a umplerii gropii sale de demantalare cu acelaşi amestec foarte dur de sfărâmătură de calcar cu lut galben curat. În plus, desfăşurarea săpăturii pe o suprafață mai mare a permis constatarea că, pe măsura depărtării de zid spre vest, fragmentele de lemn ars (cărbune) sunt mai frecvente şi alcătuiesc un strat compact.

Având în vedere cele de mai sus, putem presupune că partea realizată din chirpici a zidului de incintă arhaic s-a prăbuşit spre exterior (vest) – cel puțin în această zonă –, iar resturile de lemn carbonizat proveneau de la o eventuală suprastructură de lemn.

În paralel cu cercetarea din suprafața Sg-ext a fost curățat şi profilul de nord al secțiunii XV1[31] (aflat la 30 m nord de Sg), pentru a verifica posibilitatea obținerii unor informații suplimentare față de situația constatată în Sg. Pe de altă parte, aceasta a constituit şi încercarea de verificare a situației planimetrice înregistrate, ceea ce ne-a permis obținerea unor noi informații privind traseul zidului arhaic spre nord.

În profilul de nord al Secțiunii XVI s-a putut observa, foarte clar, un strat cu sfărâmătură de calcar aflat, stratigrafic, imediat sub nivelul străzii datate în secolul IV a. Chr. Nivelul inferior a pus în evidență prezența şanțului umplut cu nisip care, în acest loc, este mai îngust decât cel din Sg. Aceasta confirmă, şi în această secțiune, existența unei structuri asemănătoare cu cea din Sg: un zid placat cu plăci de calcar galben care suprapune un şanț cu nisip. De asemenea, acest profil a permis punerea în evidență a unui masiv de chirpici ars (cu o lățime de cca. 3,80 m) ce corespunde traseului presupus al zidului de incintă arhaic.

Din punct de vedere planimetric, principalele observații se referă la traseul diferit pe care cele două ziduri le au în această zonă, distanța dintre ele crescând pe măsura înaintării către nord. Din punctul de vedere al conformației solului antic, nivelul de distrugere a zidului arhaic, conținând o mare cantitate de chirpici ars şi lemn carbonizat, ne-a permis să sesizăm faptul că, în momentul construirii zidului

[30] Folosim sistemul de sigle a stratigrafiei histriene greceşti propus de Angelescu, Bâltâc, Pontica 35-36, 2003, p. 85-102.

[31] Dimitriu, în *Histria* II, Bucureşti, 1966, pl. XIV.

de incintă, panta de vest a platoului cobora destul de abrupt spre vest şi avea o cu totul altă orientare decât panta actuală a terenului. Din păcate, suprafaţa cercetată nu s-a dovedit a fi suficientă pentru a ne permite să constatăm această situaţie pe o distanţă semnificativă.

Datele obţinute pe latura de vest a Platoului histrian au fost verificate în anii următori şi în alte secţiuni, anterior cercetate de M. Coja, de aceată dată pe latura de sud.

În 1998 a fost reluată săpătura din zona secţiunilor Sa şi Sb. Principalul obiectiv a fost acela de a compara situaţiile înregistrate în Sg, Sg-ext şi XV1 cu descoperirile mai vechi din această zonă. Mai mult, în acest punct era cunoscut singurul tronson al zidului de incintă arhaic care se păstra continuu, pe o distanţă de cca. 3 m. Din păcate, documentaţia grafică pentru săpătura din aceste sectoare a fost pierdută, dar trebuie amintită, în acest context, informaţia (oferită de Maria Coja şi confirmată de Monica Mărgineanu-Cârstoiu) conform căreia în vechea săpătură a fost identificată o structură constructivă a cărei funcţionalitate a rămas incertă (poartă flancată de două turnuri – ipoteză Maria Coja). Un element constructiv al acestei structuri era un şir de plăci de calcar, ce se întindea (aprox. pe direcţia est-vest) pe o lungime de cca. 8 m[32]. Plăcile de calcar, care erau aşezate vertical pe latura mai mică, alcătuiau placajul unui zid. Din păcate, din cauza faptului că această săpătură nu a beneficiat de nici un fel de protecţie, existenţa tuturor acestor vestigii nu a mai putut fi confirmată de noua cercetare.

În urma curăţării profilului nord-sud, rămas între cele două secţiuni cercetate anterior, şi a zonei adiacente, am putut face următoarele observaţii.

În suprafaţa de la est de profil a apărut un strat compact de dărâmătură de chirpici, care continua până la tronsonul conservat al zidului de incintă arhaic, aflat la cca. 3 m mai spre est (fig. 6). În situaţia surprinsă, dărâmătura nu este continuă deoarece pe o lăţime de circa 2 m ea a fost demontată de o săpătură mai veche (1971), care a coborât în această zonă până la stratul de nisip pe care fusese ridicat soclul din pietre de şist verde.

La est de profilul nord-sud, care separă cele două vechi secţiuni, a putut fi observată o masă de chirpici ars - aflată exact pe direcţia fragmentului de zid păstrat. Tot pe acest profil poate fi observată şi dărâmătura de chirpici care cobora pe panta solului antic pe o distanţă de circa 3 m, spre sud. Deasupra acestui strat de dărâmătură a putut fi observată o intervenţie antică prilejuită de amenajarea unei străzi şi imediat la sud de ea, de săparea unui şanţ umplut cu nisip, mult mai lat (cca 3 m) şi mai puţin adânc (cca 0,5 m) decât cel observat la Sg, Sg-ext şi XV1.

Pe suprafaţa de la vestul profilului nord-sud a fost surprinsă aceeaşi masă de chirpici ars care se află pe direcţia fragmentului de zid descoperit de M. Coja (fig. 7).

În suprafaţa de la vest de profil (la sud de traseul zidului din acest punct) a apărut mai întâi o dărâmătură de şist verde, amestecată cu urme de chirpici arse, care se întindea pe toată suprafaţa vechii săpături, prelungindu-se spre sud. Această

[32] Această situaţie pare să fie cea ilustrată de Coja, în Leriche, Tréziny (eds.), *op. cit.,* fig. 215.

dărâmătură era formată din bucăți de şist mult mai mici decât cele care se mai păstrează din presupusele turnuri şi care au dimensiuni impresionante.

Spre limita de sud a acestei dărâmături, imediat sub fragmentele de şist verde, au apărut fragmente de calcar alb-gălbui care, însă, coboară spre linia zidului (spre nord).

După îndepărtarea dărâmăturii de şist verde, de la sud de traseul zidului, am putut observa că aceasta suprapunea (parțial) o altă dărâmătură. Curățând şi această dărâmătură şi avansând spre sud (de-a lungul peretelui de est al turnului de est al porții), am constatat că ea continua să se întindă atât către est, cât şi către sud, acoperind întreaga suprafață dintre limita de miazăzi a zidului şi cea pe care o lărgisem (către sud) pentru a putea observa mai bine relația cu zidul şi zona din jur.

Totodată, am secționat chirpiciul care aici se prezenta ca o masă compactă pentru a îi putea înregistra profilul şi pentru a putea constata tehnica de construcție. Sub o crustă foarte dură, formată din cărămizi de chirpici arse, au apărut fragmente decelabile de cărămidă crudă, printre care puteau fi observate fragmente de lemn ars.

Suprafața mică a acestei secțiuni nu ne-a permis, însă, să constatăm cu certitudine dacă este vorba de lemn folosit pentru a întări structura masivului de chirpici sau de lemn plasat acolo tocmai pentru ca, prin ardere, să producă solidificarea zidului.

Însă cea mai importantă descoperire făcută în masa compactă de chirpici (puțin deasupra nivelului liniei pietrelor de şist - soclul presupusului zid arhaic) a fost apariția a două ştampile de amforă thasiană, databile în ultima treime a secolului IV a.C (cca. 330[33]). Această descoperire a determinat schimbarea totală a modului de interpretare a vestigiilor din această zonă, deoarece a devenit clar că masivul de chirpici secționat până în acel moment aparține unui zid de epocă elenistică şi nu epocii arhaice.

Continuând cercetarea masei de chirpici am putut constata prezența a două blocuri de şist dispuse pe linia paramentului interior al zidului elenistic

Ultimul nivel până la care am coborât (sub gropile mormintelor romane) conținea câteva bucăți de calcar alb, identic cu cel din care era formată masiva dărâmătură ce se întindea imediat la sud. Fragmentele de calcar erau singurele indicii rămase *in situ* din soclul zidului arhaic în această zonă.

La sud de această masă de chirpici (în zona ocupată de dărâmătura de şist (verde), am putut face o altă importantă observație: sub stratul de arsură - care nu coboară mai jos de nivelul superior al soclului din şist verde – a apărut o „lentilă" galbenă de lut, care marchează foarte clar limita dintre cele două dărâmături de chirpici – cea elenistică şi cea arhaică – cu foarte puține fragmente ceramice, atipice. Imediat sub acest strat de nivelare a apărut o altă dărâmătură de chirpici, de această dată amestecate cu fragmente ceramice arhaice – în special ceramică produsă în Grecia Orientală (East Greek) şi ceramică attică (fragmente de cupe

[33] Mulțumim d-lui Al. Avram pentru datarea oferită.

Klein Meister) – care au fost descoperite pe nisipul antic. Dărâmătura de calcar alb acoperea aproape în întregime suprafaţa de la sud de linia zidului, nefiind la fel de compactă şi diminuându-se pe măsură ce am avansat către sud şi est.

Ne aflăm în mod clar în faţa unei situaţii nederanjate de intervenţii ulterioare, deoarece aceasta era forma normală pe care trebuia să o aibă dărâmătura în colţul format de zid cu turnul de est.

În privinţa structurii interpretate de Maria Coja ca fiind o poartă flancată de două turnuri, am constatat alte câteva lucruri interesante. Din punct de vedere constructiv, există o suprapunere clară a două structuri similare ca formă, dar nu şi ca material de construcţie. Cea mai nouă dintre ele este realizată din blocuri mari de şist verde; cea mai veche este realizată din blocuri de calcar. Nu putem interpreta acest complex ca fiind o singură structură, deoarece ni se pare absurd să presupunem că s-ar fi ridicat o construcţie din blocuri de şist care să utilizeze ca fundaţie blocuri de calcar. Aşadar avem de-a face cu două structuri suprapuse, succesive în timp. Fiecare dintre ele este realizată din acelaşi material de construcţie cu zidul care îi corespunde din punct de vedere cronologic.

Coroborând observaţiile de pe latura de vest a Platoului (Sg – XV1) cu cele de pe latura de sud (Sa – Sb) şi cele de pe latura de nord (X 1949) putem desprinde următoarele concluzii:

- pe latura de vest, zidul arhaic este construit pe un soclu alcătuit din mici bolovani de şist – lat de 3,30/3,50 m – şi avea o elevaţie din chirpici (a cărei înălţime este imposibil de precizat), precum şi o suprastructură din lemn;
- pe latura de sud, zidul – cu o lăţime de cca. 2,50 m – este construit din cărămizi crude, pe un soclu de mici bolovani de calcar şi a fost placat cu plăci de calcar pătrate (1 x 1,05 m) în sistem pseudo-isodom;
- după distrugerea zidului la sfârşitul sec. VI a. Chr., histrienii au recuperat materialul de construcţie care mai putea fi reutilizat (piatra), lăsând pe loc numai câteva blocuri din asizele inferioare ale fundaţiilor sau părţi din placajul de calcar;
- atât prin dimensiunile sale, cât şi prin tehnica de construcţie folosită, zidul de incintă arhaic al platoului Histriei constituia, în acelaşi timp, o linie de demarcaţie a teritoriului ocupat de *polis*, dar şi o fortificaţie cu caracter militar, menită să-i asigure protecţia necesară;
- ipoteza existenţei, în paralel, a presupusului zid arhaic care înconjura acropola[34] la baza pantei sale (sugerată şi de informaţiile lui Dinu Adameşteanu şi de diferite interpretări urbanistice ale restituirilor aerofotogrametrice[35]) ne permite să presupunem funcţionarea, în epoca arhaică, a unui sistem de duble incinte.

---

[34] Gr. Florescu, în *Histria* I, Bucureşti, 1954, p. 115 cu referire probabilă la S. Lambrino, *Memoriu de titluri şi lucrări*, Bucureşti, 1931, p. 5.

[35] A. Sion, Al. Suceveanu, RMM-MIA 43, 1974, p. 5-15.

Practic, la sfârşitul sec. VI a. Chr. în toată lumea greacă se constată preocuparea de a înconjura cu un zid întreaga arie locuibilă a unei *polis*. Această arie era întotdeauna mai mare decât cea necesară locuirii în momentul construcţiei. Se evita astfel pericolul distrugerii aşezărilor civile rămase în afara apărării, aşa cum s-a întâmplat la Old Smyrna şi Iassos[36]. În general, în lumea colonială greacă, atât în vest cât şi în Pontul Euxin, predominante sunt zidurile de incintă din cărămizi nearse, care implicau un efort minim al comunităţii pentru construirea lor.

La începutul epocii arhaice, majoritatea oraşelor din Grecia continentală nu au decât, cel mult, o acropolă fortificată – exemplul Atenei fiind în acest sens paradigmatic. Către sfârşitul sec. VI a. Chr. avem nenumărate exemple de oraşe care adaugă acesteia un zid care înconjoară întreaga aşezare (Corint, Paros, Naxos, Thasos etc.), chiar dacă până atunci avuseseră o acropolă fortificată (Eretria[37], Thasos) sau mai multe nuclee, având fiecare o fortificaţie proprie (Corint)[38].

La fel se întâmplă la Halieis, Eleusis[39] (în Grecia continentală), la Megara Hyblaea, Leontinoi, Selinus, Akragas (în vest)[40], la Melia, Gordion, Ephesos[41], Samos[42], Mytilene, Zagora[43] (Andros), Eresos (Lesbos), Vroulia[44] (Rhodos). Pe de altă parte, oraşe ioniene ca Smyrna sau Iasos ştim că au fost distruse tocmai pentru că nu aveau decât acropola fortificată[45].

Pe ţărmul nordic şi vestic al Pontului Euxin, dimpotrivă, cetăţile nu sunt prevăzute în epoca arhaică cu fortificaţii[46]. La Olbia săpăturile arheologice de până acum nu au scos la iveală un zid de incintă din sec. VI a. Chr.[47] La fel se întâmplă şi în cazul cetăţilor din Bosphorul cimmerian şi în întreaga peninsulă Taman (Kerch)[48]. Cea mai timpurie fortificaţie din această zonă este cea descoperită înainte de război, la Tiritake, datată puţin înainte de 470[49]. Myrmekion îşi construieşte o incintă abia la începutul sec. IV a. Chr[50].

---

[36] R. V. Nicholls, ABSA 53-54, 1958-1959, p. 36 şi urm.

[37] C. Krause, în *Architecture et société. De l'archaïsme grec à la fin de la république romaine*, p. 69.

[38] H. Tréziny, în *Architecture et société. De l'archaïsme grec à la fin de la république romaine*, p. 187.

[39] G. E. Mylonas, *Eleusis and the eleusian mysteries*, Princeton, 1961, p. 63-66.

[40] F. E. Winter, Phoenix, Suppl. 9, Toronto, 1971, p. 19-29.

[41] Herodot, I, 26.

[42] Herodot, III, 54.

[43] A. Cambitoglu et al., *Zagora I,* Athena, 1992, p. 36.

[44] K. F. Kinch, *Fouilles de Vroulia (Rhodes),* Berlin, 1974.

[45] A. M. Snodgrass, în *Architecture et société. De archaïsme grec à la fin de la république romaine*, p. 130.

[46] Yu. Vinogradov, Chiron 10, 1980, p. 71.

[47] Yu. Vinogradov, S. D. Kryžickij, *Olbia - Eine altgriechische Stadt im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, Mnemosyne, Supplementum 149, 1995, p. 34.

[48] V. P. Tolstikov, în *Architecture et société. De l'archaïsme grec à la fin de la république romaine*, p. 168.

[49] V. F. Gajdukevic, MIA 25, 1952, p. 20, 87-90. Zidul se păstra pe o distanţă de 36 m, avea o lăţime de 1,9 m şi era construit din chirpici, pe un soclu de piatră.

[50] Tolstikov, *op. cit.*, p. 171.

Zidurile de incintă clasice histriene (fig. 2)

Pe plan intern, pe parcursul sec. V a. Chr., Histria trece printr-o serie de transformări importante: schimbarea regimului politic oligarhic cu cel democratic, evenimentele legate de expediția pontică a flotei ateniene conduse de Pericle şi presupusa aderare la Liga de la Delos. Toate aceste evenimente şi procese nu au lăsat fără urmări latura edilitară a cetății. Ştim că organizarea politică, programele social-politice, economice şi ideologice ale comunității se reflectă în formele de amenajare a spațiului oraşelor greceşti.

Cele de mai sus sunt cum nu se poate mai bine ilustrate de construcția zidului clasic de la Histria. În lipsa pericolelor externe şi în condițiile unei dezvoltări economice continue, oraşul îşi va construi o nouă incintă care va include nu numai acropola, ci şi o zonă mai largă din jurul ei.

În urma celor 13 sondaje şi săpături în suprafață care au fost întreprinse de Maria Coja pentru a determina traseul zidului de incintă clasic, începând cu anul 1955, în sectorul Z 2 din centrul Platoului din vestul cetății, s-a constatat, la 2,55 m adâncime, existența unui zid de mari dimensiuni, construit din piatră de şist verde local. Continuarea săpăturilor din sectorul amintit a condus la constatarea că acest masiv de zidărie *reprezintă fundația unui zid de incintă* aşezat direct pe nisipul marin cochilifer. Orientarea sa este nord-sud, iar fața sa este pe frontul de vest. Pe tronsonul cel mai bine conservat, zidul se păstrează până la o înălțime de 0,70 m şi are o grosime de 1,40 m. Spre est a fost constatată prezența unui alt masiv de zidărie, realizat în aceeaşi tehnică constructivă. Această din urmă parte a zidului este mai joasă cu 0,20-0,25 m şi are o lățime de 1,20 m. Cele două corpuri de zidărie *constituie o singură structură,* a cărei lățime atinge în total 2,60 m[51].

În S1/1956 a fost dezvelit un mare complex de dărâmături, alcătuit din piatră de şist verde local şi calcar, ce reprezintă urmele zidului, deranjat în acest punct. Spre vest şi est au apărut unele blocuri de calcar fasonate, dispuse regulat, care ar putea constitui dovada existenței unui turn.

Constatarea făcută de autoarea săpăturii, conform căreia latura de est a zidului era nederanjată, în timp ce frontul de vest prezenta urme puternice de distrugere, ne oferă un indiciu foarte clar privind modul său de dezafectare, precum şi direcția unui atac venit dinspre vest.

Corpul de zidărie dinspre est (lat de 1,75 m) prezintă, de asemenea, o schimbare de plan, fiind prevăzut, în acest loc, cu un contrafort.[52]

Deşi nu apare menționat în rapoartele de săpătură publicate, într-un articol ulterior, Maria Coja afirmă că „mai la sud au fost descoperite fundațiile unei mici porți a cărei deschidere era protejată de două ziduri perpendiculare pe curtine, lungă de 11 m”[53]. Probabil că această structură este cea identificată înainte drept un

---

[51] Coja, Materiale 4, 1957, p. 39 şi urm.
[52] Eadem, Materiale 6, 1959, pl. VI.
[53] *Ibidem*, fig. 217.

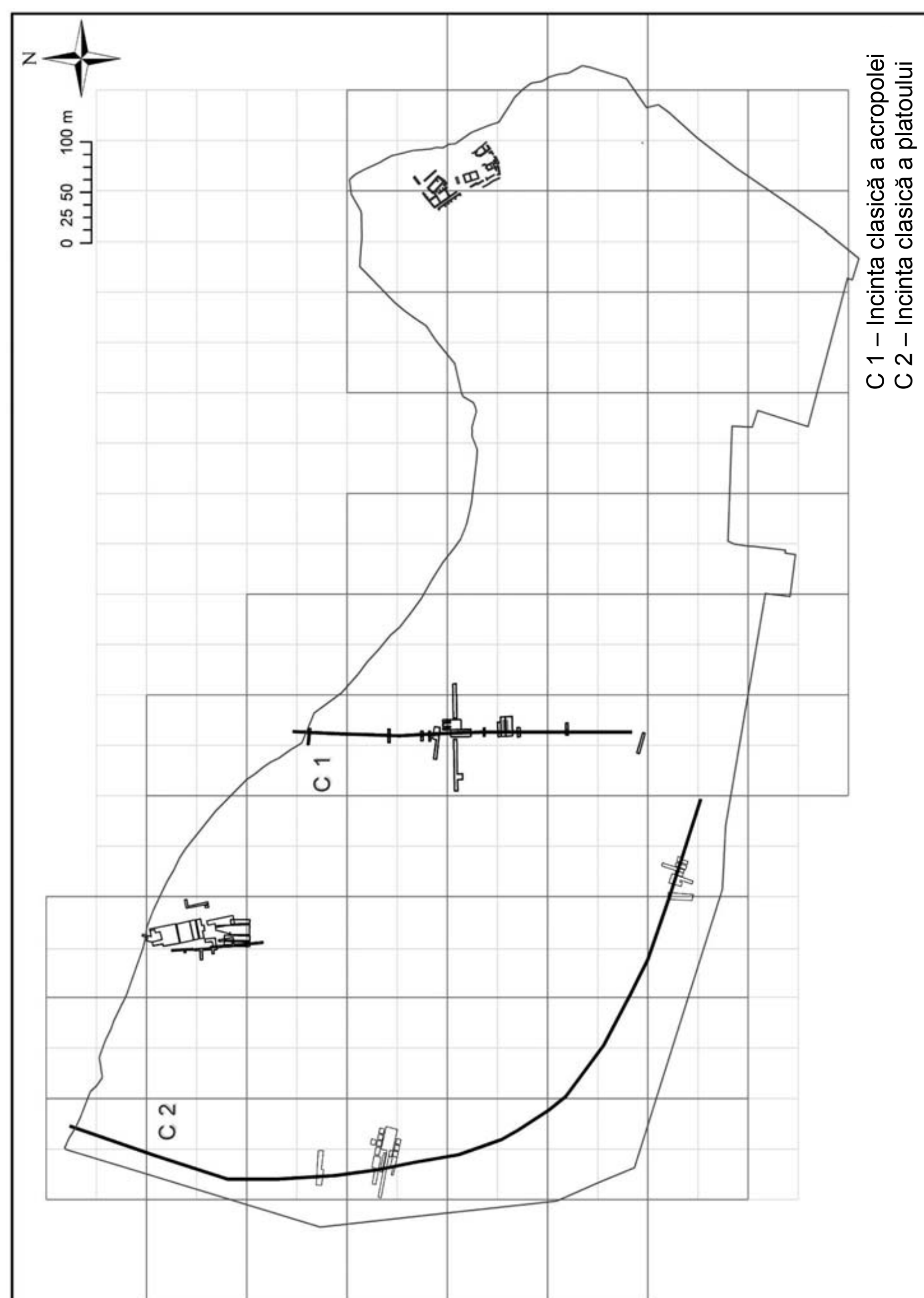

Fig. 2. Histria. Sistemul defensiv din perioada clasică.

turn al zidului dispus spre interior. Spre miazănoapte, zidul deviază spre nord-vest, fiind întărit până la lățimea de 3,4 m, în care este inclusă şi o construcție care pare să fi aparținut unei scări care asigura accesul la partea superioară a zidului. La extremitatea nordică a acestuia, un segment de curtină se termină în arc de cerc spre est, despre care autoarea susține că ar putea sugera existența unei alte porți. Din elevația zidului s-au mai păstrat numai câteva blocuri rectangulare de calcar (0,90x0,60x0,30 m) care provin, fără îndoială, din parament. Paralel cu zidul de incintă, spre vest se află un şanț (aflat la 7-9 m de zid), lat de 9 m. După distrugerea zidului, pe acest traseu a fost amenajată o stradă care a funcționat şi în epoca elenistică[54].

Datarea ieşirii din funcțiune a acestui monument se bazează în principal pe faptul că în dărâmătura sa a fost descoperită o monedă Filip al II-lea, ceea ce permite precizarea momentului dezafectării lui în cea de a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr. [55]

Din punct de vedere stratigrafic, zidul de incintă clasic suprapune cel puțin un nivel de locuire arhaică, documentat prin existența unor locuințe şi datat pe baza ceramicii descoperite în sec. VI a. Chr.[56]. Pe de altă parte, în secțiunile S1-S3 au fost înregistrate trei nivele elenistice care suprapun acest zid. Cel mai vechi dintre acestea este aşezat pe stratul de dărâmătură, gros de 0,90 – 1,10 m şi conține materialul ceramic din secolul IV a. Chr. (skyphoi şi cratere attice cu figuri roşii).

Pe nivelul corespunzător perioadei de funcționare a zidului de incintă a fost descoperită o ştampilă de amforă, databilă la sfârşitul sec V a. Chr. [57].

Rezultă că acest monument a fost construit ulterior secolului al VI-lea şi distrus în sec. IV a. Chr., chiar la începutul epocii elenistice. El pare să fi funcționat în sec. V a. Chr. şi cea mai mare parte a sec. IV a. Chr. Datele stratigrafice determină datarea acestei construcții în primul sfert al sec. V a. Chr. şi distrugerea sa fie în a doua jumătate a sec. IV a. Chr., cu ocazia expediției lui Filip al II lea împotriva sciților conduşi de regele Ateas în 339 (ipoteză Maria Coja[58]), fie în 313, ca urmare a revoltei oraşelor pontice împotriva lui Lysimach[59].

Din punct de vedere al tehnicii de construcție, zidul masiv este construit din piatră de şist. Zidul are emplecton şi paramente, unde a fost folosită tehnica placării cu blocuri de calcar. Pentru Histria această tehnică constructivă reprezintă o inovație, atât ca dimensiuni, cât şi ca material de construcție folosit: este primul zid de asemenea proporții construit numai din şist verde şi calcar.

---

[54] Coja, Materiale 4, 1957, p. 40, fig. 24; eadem, Materiale 5, 1959, p. 283-327; eadem, Materiale 6, 1959, p. 284, pl. VI; eadem, Materiale 7, 1960, p. 250, pl. III, fig. 18; eadem, Fasti Archeologici, 18-19, 1968, p. 405; eadem, SCIV 15, 1964, 3, p. 383-398.

[55] Eadem, Materiale 4, 1957, p. 41.

[56] *Ibidem*, fig. 25.

[57] Coja, Materiale 6, 1959, p. 283-289.

[58] Eadem, SCIV 15, 1964, 3, p. 383-398.

[59] Eadem, Materiale 6, 1959, p. 283-289.

În nici una dintre publicaţiile sale, Maria Coja nu face menţiunea descoperirii în preajma acestui zid a vreunei dărâmături de chirpici. Se pare că avem de-a face, într-adevăr, cu un zid construit în elevaţie din paramente realizate din blocuri de calcar şi emplecton alcătuit din şist[60].

În restul lumii greceşti, tehnica de construcţie a zidurilor cu emplecton era cunoscută grecilor încă din epoca arhaică, aşa încât aceasta nu este o noutate pentru lumea greacă: „Este destul de timpurie practica de a construi ziduri cu feţe îngrijite şi *emplekton* de pietre legate cu lut, aşa cum o implică menţiunea de la Thucidide I, 93”[61] (de exemplu, la Old Smyrna zidul datat la sfârşitul sec. VII a.Chr.[62]).

Trecerea la această nouă tehnică constructivă asigură o creştere a valorii defensive a zidurilor, prin masivitate şi prin suprafaţa lisă a paramentelor care descurajează escaladarea lor[63].

Pe de altă parte, lipsa oricărei informaţii sau a vreunui indiciu arheologic care să sugereze existenţa unui zid de incintă al acropolei în Histria secolului V a. Chr. ne face să credem că acesta îndeplinea o funcţie defensivă. Amplasarea sa într-o zonă care permitea accesul dinspre interiorul continentului constituie de asemenea, în opinia noastră, un argument în această direcţie.

Două probleme importante ridică, pentru cititorul rapoartelor de săpătură ale Mariei Coja, zidul clasic de incintă: pe de o parte explicaţia existenţei celor două „corpuri” de zidărie şi, pe de altă parte, existenţa aşa-numitului „turn”, plasat spre interior faţă de zid (şi nu, cum ar fi fost mai normal, în afară).

Pentru prima problemă răspunsul este dat chiar de necesitatea creşterii rezistenţei unui masiv de zidărie amplasat pe un teren instabil – stratul de nisip cochilifer originar[64]. În aceste condiţii, indiferent de dimensiunile zidului, era normal să se găsească soluţii pentru a-i asigura o cât mai mare stabilitate. Credem că aceasta trebuie să fie explicaţia existenţei celor două „corpuri” despre care la un moment dat se face menţiunea specială că ele sunt „legate organic”[65]. Unul dintre ele, cel mai probabil cel dinspre exterior (vest), a fost adăugat în cursul sec. IV a. Chr., pentru a oferi zidului de incintă stabilitatea necesară şi, în acelaşi timp, pentru a-l întări, probabil, în faţa pericolului care se apropia.

---

[60] Eadem, SCIV 15, 1964, 3, p. 384: „…urma suprastructura lui, care probabil consta din blocuri de calcar şi emplecton”.

[61] Pentru o analiză a termenului *emplekton* aşa cum apare începând cu Vitruvius, cf. R. A. Tomlinson, JHS 31, 1961, p. 133-140.

[62] J. M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, Londra, 1962, p. 72, fig. 20.

[63] H. Treziny, în P. Leriche, H. Tréziny (eds.), *La fortification, dans l'histoire du monde grec*, p. 191.

[64] P. Coteţ, în *Histria* II, p. 343-344: „Profilul geologic din partea de vest a zidului roman (la 10 m distanţă) în punctul Z_2 scoate la iveală prezenţa nisipului marin *in situ* pe o grosime de 0,30-0,50 m peste care, pe cca. 3,30-3,50 m stau depozitele antropice. Acestea conţin întreaga serie a resturilor de cultură materială începând cu secolul VI î.e.n. şi până în secolul V-VI e.n.”.

[65] Coja, SCIV 15, 1964, 3, p.383-384: „Este legat cu pământ galben şi dispus în două corpuri, care în unele porţiuni par (s.n.) alăturate, iar altele sunt legate organic”.

În ceea ce priveşte cea de a doua problemă ridicată de zidul clasic – anume existenţa turnului aflat spre interior – trebuie spus că autoarea săpăturilor a revenit asupra acestei interpretări[66] din rapoartele de săpătură, presupunând mai degrabă existenţa unei porţi. Această ipoteză, mult mai credibilă, are analogii în lumea greacă şi mai ales la Atena[67]. La Atena, porţile zidului clasic sunt de trei tipuri: deschideri în zid, porţi apărate de bastioane plasate în afara zidului şi porţi protejate în interior cu ziduri paralele care se termină cu un mic *décroche*. Deşi dimensiunile variază de la un caz la altul, principiul este acelaşi: o deschidere cât mai îngustă pentru acces şi zidurile laterale care permit apărătorilor atacarea adversarilor pătrunşi în acest spaţiu cvasi-închis.

Restituţiile aerofotogrametrice realizate de Al. S. Ştefan[68] pot contribui şi ele, dacă nu la rezolvarea acestei probleme, cel puţin la lansarea unei ipoteze. Restituţia traseelor drumurilor histriene ne permite să observăm că, după intrarea sa pe Platou, drumul *F* merge pe direcţia est-vest până într-un anumit punct, de la care îşi schimbă direcţia spre sud-est şi se îndreaptă către Poarta I a zidului de incintă roman timpuriu (fig. 4). Totuşi, dacă primul segment al drumului *F* este paralel cu drumul *C* (a cărui funcţionare în epoca greacă a fost confirmată de recentele săpături din sectorul X conduse de Catrinel Domăneanţu în partea de vest a Platoului) este normal să căutăm explicaţia acestei schimbări de direcţie spre sud-est.

Explicaţia constă în faptul că strada *F* reprezintă traseul unei străzi de tradiţie greacă care şi-a schimbat direcţia numai în momentul construirii zidului de incintă roman timpuriu, pentru a ajunge în dreptul porţii I. Iniţial, traseul acestei străzi era paralel cu cel al străzii *E* şi conducea direct spre poarta zidului clasic, identificată în săpăturile din secţiunile S6, S6a şi S8 (fig. 5).

În afara Histriei, dintre coloniile vest-pontice numai Messembria mai are fortificaţii atât de timpurii.[69] Ca şi la Histria, tronsonul de vest al zidului de incintă messembrian apără drumul care permitea accesul spre continent. În acest caz, curtinele nordice, ca şi cele ale turnului hexagonal de la Messembria, sunt susceptibile de a reprezenta o refacere a zidului de incintă în epoca elenistică, deoarece particularităţile tehnice corespund descrierilor lui Philon din Byzantion[70].

Pe ţărmul de nord al Pontului Euxin, la Phanagoria, în aceeaşi epocă, se construieşte un zid lat de 3,50 m[71], iar la Tiritake zidul măsoară la bază cca. 15 m, având spre vest un şanţ adânc de 5 m şi lat de 15 m[72]. Un nou zid de incintă este ridicat la Semibratnee (malul asiatic al Bosphorului cimmerian) în primul sfert al sec. IV a. Chr.[73], fiecare curtină are în interior o scară spre drumul de rond. La

[66] *Ibidem*, p. 385-386, n. 5.

[67] G. Daux, BCH, 34, 1960, 2, p. 631, fig.6.

[68] Al. S. Ştefan RMM-MIA 43, 1974, 2, p. 39-51; idem, RMM-MIA 44, 1975, 2, p. 51- 62; idem, RMM-MIA 45, 1976, 1, p. 43-51.

[69] J. Venedikov şi L. Ognenova, *Nessebăr*, I, Sofia, 1969, p. 9-15; eadem, *Nessebăr* II, Sofia, 1980, p. 26-109.

[70] *Ibidem*, p. 108, n. 31.

[71] Tolstikov, *op. cit.,* p. 169.

[72] K. E. Grinevic, VDI, 1946, 2, p. 161.

[73] Tolstikov, *op. cit.*, p. 171.

Myrmekion, tot în primul sfert al sec. IV a. Chr., zidul este construit de asemenea cu curtine prevăzute cu scări în interior[74]. La Panticapaion zidul acropolei are bastioane şi include părţile înalte ale oraşului[75].

O lungă perioadă de timp s-a considerat că locuirea din secolul V a. Chr. la Histria „a fost slab documentată încă de la începutul cercetărilor”[76]. Trebuie însă să circumstanţiem această afirmaţie epocii în care a fost făcută şi, inerent, extinderii pe care o aveau în acel moment cercetările întreprinse pentru epoca clasică. Această imagine a suferit multiple modificări ca urmare a numeroaselor săpături şi descoperiri din perioada care a urmat.

În cei 40 de ani trecuţi de la formularea acestei opinii, săpăturile au ajuns până la nivelurile clasice în numeroase puncte de pe Platou, pe latura sa de nord-est (Secţiunea X-Z /1952[77]), pe latura de nord (sectorul X[78]), pe latura de nord-vest (sectorul XNV "Cîmpie"/1959[79]), pe latura de vest (Sectorul SG[80]), în zona centrală (Sectorul Z_2 [81]), cât şi în zona acropolei, în Sectorul Central (sondajul α) şi la Zona Sacră.

Acestora trebuie să le adăugăm observaţiile făcute în două puncte importante de pe latura de vest şi sud ale Platoului. Astfel, la Sg şi Sg-ext, pe latura de vest, am constatat existenţa unei intervenţii constructive în această epocă.

Între şanţul de demantelare a zidului de incintă arhaic şi şanţul cu nisip, deasupra căruia va fi construită incinta elenistică a Platoului, există un alt şanţ, lat de cca 3,00 m şi adânc de cca 1,00 m. În momentul cercetării, acesta conţinea o umplutură de sfărâmătură de calcar şi lut, cu o duritate extrem de mare. La nivelul de la care porneşte acest şanţ, la est de acesta, am găsit câteva fragmente de amfore databile în prima jumătate sau la mijlocul secolului V a. Chr.

Astfel, pare foarte probabil să avem de-a face cu ceea ce par a fi resturile păstrate *in situ* ale unei structuri constructive datate în prima jumătate a sec. V a. Chr., ridicată pe traseul zidului de incintă arhaic şi suprapusă de zidul de incintă elenistic al Platoului. Această descoperire sugerează existenţa unui zid de incintă clasic al Platoului, chiar dacă nu putem face nici o altă precizare referitoare la înfăţişarea sa.

Pentru punctul Sa-Sb, situat pe latura de sud a Platoului trebuie subliniat că Maria Coja admitea că „acesta (zidul arhaic, n.a.) ar mai fi putut funcţiona un timp, după reparaţii sumare şi minime modificări de traseu, în special pe latura de sud” [82].

Prin urmare, în stabilirea rolului incintelor clasice în cadrul sistemului defensiv al Histriei, trebuie ţinut seama atât de probabilitatea foarte mare a

[74] V. F. Gajdukevici, SovArh, 1958, p. 41.

[75] Tolstikov, *op. cit.*, p. 172.

[76] Coja, Materiale 7, 1961, p. 250-255.

[77] Dimitriu, Materiale 4, 1957, p. 24 – 32.

[78] Eadem, în *Histria* I, p. 229, 363 şi pl. 25, unde nivelul NC I este numit "attic inferior" iar NC II este numit "attic superior"; X/1956 (inedit), X/1957, (inedit), X/1960, (inedit), X/1966, (inedit); mulţumesc dnei C. Domăneanţu pentru aceste informaţii.

[79] S. Dimitriu şi C. Dumitrescu, Materiale 8, 1962, p. 401-408.

[80] Coja, în Coja, Dupont, *Histria* V, p. 27 (pentru NC I) şi p. 21 (pentru NC II).

[81] Coja, Materiale 7, 1961, p. 24 (pentru NC I); eadem, Materiale 6, 1959, p. 284 (pentru NC II).

[82] Coja, în Leriche, Tréziny (eds.), *op. cit.*, Paris, 1986, p. 102.

existenţei unui zid de incintă clasic al Platoului, cât şi de indiciile menţionate privind intensitatea locuirii acestei zone.

Acestor argumente arheologice li se poate adăuga şi observaţia, de ordin istoric, potrivit căreia extinderea, în epoca clasică, a zonei apărate de incinta acropolei nu face decât să ilustreze urbanistic transformările politice şi sociale prin care trece Histria în sec. V a. Chr.

Şi alte cetăţi pontice îşi construiesc ziduri de apărare în sec. V a. Chr. Astfel, Myrmekion, oraş cu o acropolă la fel de puţin înaltă faţă de restul peninsulei pe care este aşezat, avea în perioada de la sfârşitul sec. V - începutul sec. IV a. Chr. o incintă a acropolei şi una a aşezării din jurul acesteia[83]. Nymphaion, cu o acropolă înaltă de cca. 24 de m, avea, de asemenea, ziduri nu numai în jurul acropolei, dar şi al aşezării civile[84].

Într-o altă extremitate a lumii greceşti (cea orientală), la Samarkand[85], tot în sec. V a. Chr. sunt ridicate două ziduri de incintă: unul, apareiat, pentru acropolă şi un altul, din cărămizi crude, pentru platoul pe care este plasată aşezarea.

În Magna Graecia se constată că, în perioada de la sfârşitul sec. VI – începutul sec. V a. Chr., mai toate cetăţile îşi modifică sau îşi construiesc noi ziduri de incintă, introducând zidurile cu apareiaj rectangular (Megara[86], Leontinoi[87]).

Concluzia care se impune este aceea că rolul lor nu este numai unul defensiv, ele fiind în acelaşi timp mari monumente urbane, comparabile cu templele care încep să fie construite în aceeaşi epocă, şi având fără îndoială şi o semnificaţie politică[88].

După toate aparenţele, acesta este şi cazul Histriei. Zidul clasic al acropolei a fost ridicat în acelaşi timp cu refacerea Zonei Sacre, într-o epocă în care nici un pericol nu ameninţa oraşul. Pe măsura dezvoltării sale, Histria îşi arată bunăstarea şi forţa economică pe care o are în sec. V a. Chr. respectând, *avant la lettre*, spusele lui Aristotel – „să veghem ca zidurile să fie de natură a înfrumuseţa oraşul"[89].

Zidurile de incintă elenistice (fig. 3)

Perioada de linişte care a durat un secol şi jumătate se termină imediat după jumătatea sec. IV a. Chr., când sciţii, conduşi de Ateas, încearcă să ocupe zona de la sud de Dunăre. Lor li se opun geţii conduşi de un *rex Histrianorum* care pierd bătălia decisivă, care a avut loc în apropierea Histriei. După moartea acestuia, Ateas ocupă regiunea pentru scurt timp. Reacţia macedonenilor lui Filip al II-lea nu se lasă aşteptată şi, după bătălia pierdută de sciţi, urmată la scurt timp de moartea lui Ateas, graniţa regatului macedonean este stabilită pe Dunăre.

---

[83] T. Scholl, SprawArch 1, 1981, p. 332-334.
[84] *Ibidem*.
[85] G. Chichkina, în Leriche, Tréziny (eds.), *op. cit.*, p. 71-72.
[86] G. Vallet şi F. Villard, MEFRA 70, 1958, p. 39-40 şi 43-44.
[87] G. Rizza, în CronAStorArt 17, Catania, 1978, p. 26-37.
[88] Tréziny, în Leriche, Tréziny (eds.), *op. cit.*, p. 191.
[89] Aristotel, *Polit.*, VII, 10, 8.

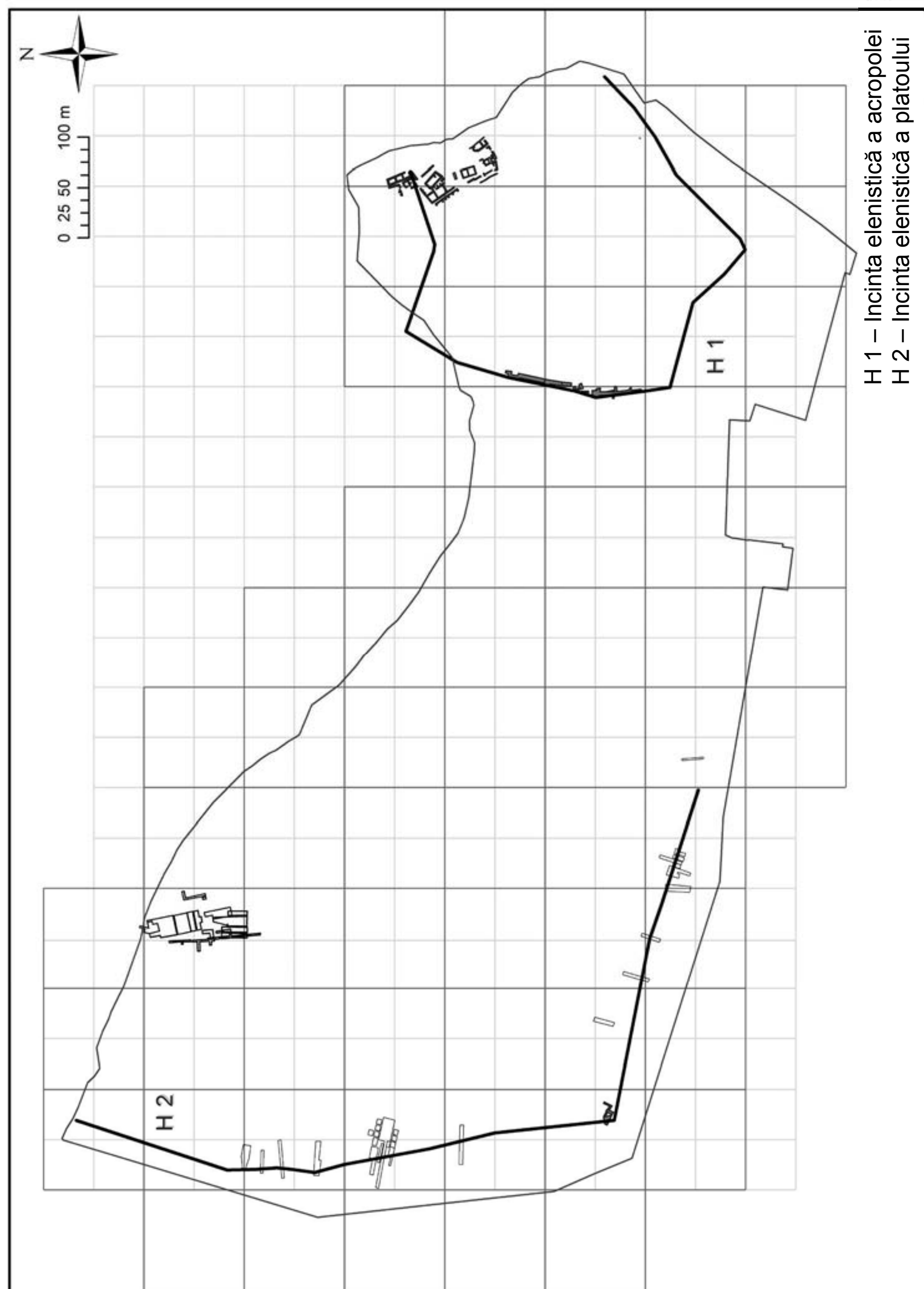

Fig. 3. Histria. Sistemul defensiv din perioada elenistică.

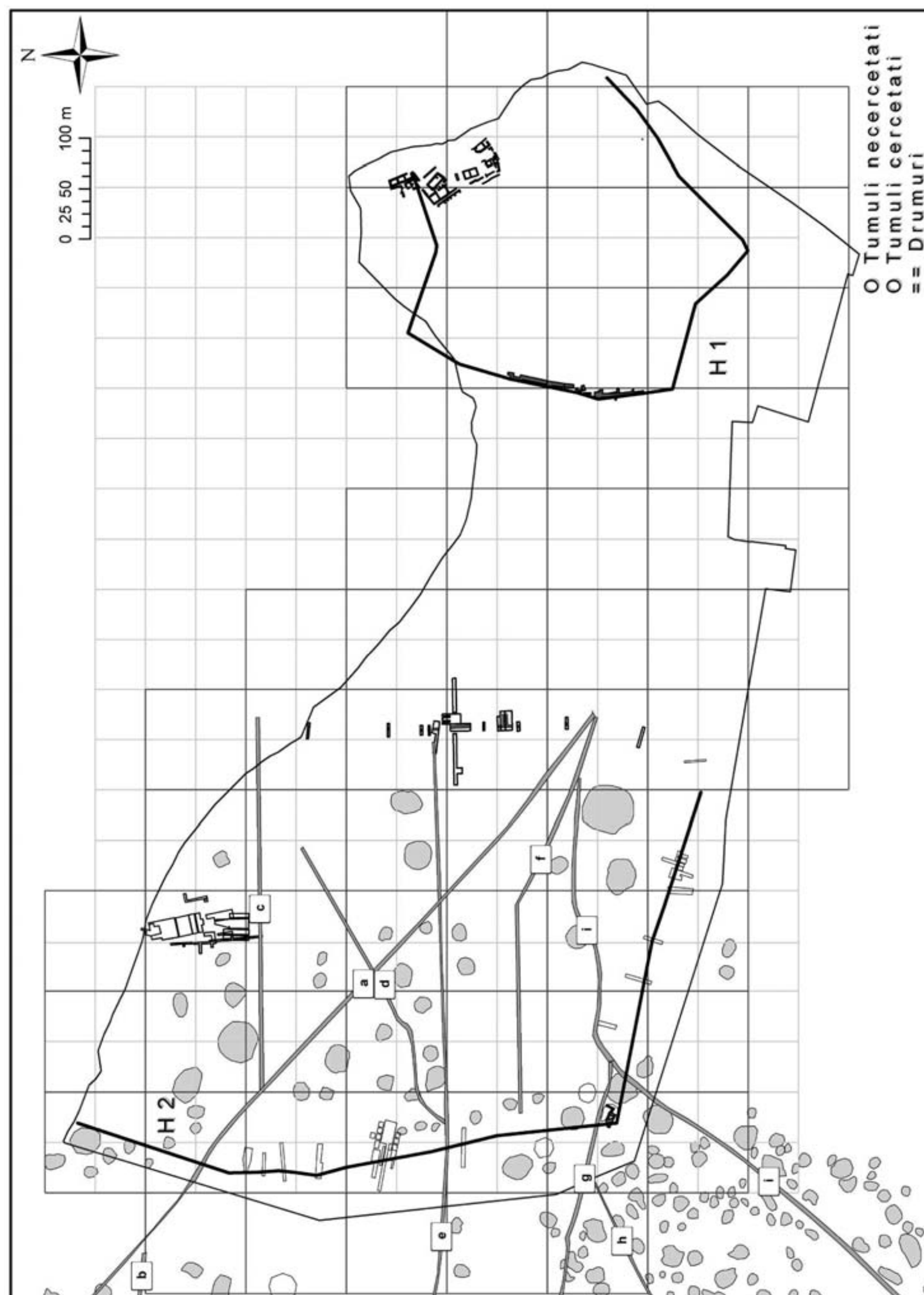

Fig. 4. Histria. Sistemul de drumuri de pe Platoul din vestul cetății și incinta elenistică.

Fig. 5. Histria. Sistemul de drumuri de pe Platoul din vestul cetății și incinta elenistică (detaliu).

Fig. 6. Profilul de est al Sb.

Fig. 7. Sb – suprafața vestică.

Arheologic, aceste evenimente au ca rezultat distrugerea zidului clasic şi a Zonei Sacre, dar şi construcţia unui nou zid de incintă a acropolei, în paralel cu un nou zid care înconjoară şi apără Platoul.

Aşezată pe o depunere groasă de cca. 20 cm de nisip cenuşiu, fundaţia zidului de apărare a acropolei suprapune un strat ce conţine materiale arheologice ce aparţin sec. V-IV a. Chr.[90] Şi de această dată constatăm că noua construcţie este în pas cu evoluţia ştiinţei războiului în lumea greacă. O tehnică constructivă nouă, care nu mai fusese folosită la Histria, este pusă în aplicare cu această ocazie.

Sistemul de apareiere a blocurilor întâlnit la acest zid apare încă din sec. IV a. Chr., fiind utilizat pe scară largă în lumea greacă şi devenind caracteristic secolelor IV-I a. Chr.: în Grecia la Delos, în Asia Mică la Pergam[91], în Magna Graecia la Velia[92], dar şi în Marea Neagră la Olbia[93], Panticapaion[94] şi Tiritake[95]. De asemenea, zidul de incintă de la Callatis, construit la mijlocul sec. IV a. Chr., seamănă din punctul de vedere al tehnicii constructive cu cel de la Histria (trei blocuri dispuse în lungime pe linia zidului, iar cel de al treilea perpendicular pe linia zidului de incintă).

Conform datelor din rapoartele de săpături[96], datarea momentului de construcţie a zidului poate fi plasată la sfârşitul sec. IV a. Chr. După refaceri succesive, incinta pare să fi rămas în funcţiune până către începutul sec. II p. Chr., când rolul ei defensiv a fost preluat de zidul roman timpuriu.

Ca toate celelalte ziduri de incintă ale Histriei, şi aceasta este construită pe un soclu realizat din blocuri de şist aşezate direct pe nisip, care se întinde pe toată lăţimea zidului.

Materialul întrebuinţat la construirea paramentelor zidului de incintă este calcarul, iar emplectonul este alcătuit din şist verde local.

O observaţie importantă este aceea că în mai multe tronsoane ale zidului se constată refolosirea unor blocuri mai vechi, de regulă numai pentru fundaţii. Tehnica sa de construcţie, foarte răspândită, este aceea a unui dublu parament din blocuri de calcar, între care se află un emplecton din blocuri de şist verde, dar care este întărit prin bârne de lemn, care asigură legătura paramentelor cu emplectonul[97]. Pe tronsonul său de nord, cel mai vechi (a doua jumătate a sec. IV a. Chr.) acest zid prezintă încă o particularitate: ca şi în cazul incintei clasice a acropolei, el este

[90] V. Canarache, SCIV, 7, 1956, p. 289-318.

[91] G. Daux, BCH 31, 2, 1957, p. 598-599.

[92] B. Neutch, JDAI 71, 1956, p. 327–351, fig. 106.

[93] V. D. Blavatski, MIA 56, 1957, p. 76-77, fig. 32.

[94] Cf. Blavatski, *op. cit.*, p. 76-77.

[95] B. F. Gaidukevici, MIA 85, 1958, p. 149–162.

[96] Canarache, *Histria* I, Bucureşti, 1954, p. 278-285; idem, rapoarte publicate în SCIV 3, 1952, p. 243-218; SCIV, 4, 1953, 1-2, p. 104-113; SCIV, 5, 1954, 1-2. p. 71-79, şi SCIV, 6, 1955, 3-4, p. 520-526. Cf. C. Preda şi A. Doicescu, în *Histria* II, Bucureşti, 1966, p. 295-336.

[97] Ideea că acelaşi sistem va fi folosit mai târziu de zidurile dacice este reluată de Al. S. Ştefan, în P. Arcelin-M. Bats (eds.), *Sur les pas des Grecs en Occident*, Études Massaliètes 4, 1995, p. 467-492.

constituit din două corpuri de zidărie, fiecare lat de 2,20 m, prezentând o diferență de nivel a fundațiilor, între ele, de 0,30 m, cu o denivelare est-vest. Corpul estic, aşezat direct pe nisip, ar corespunde unei prime faze. Corpul vestic pare a fi fost adăugat într-un moment ulterior.

Comparativ cu zidul clasic, cele două corpuri de zidărie ale incintei elenistice a acropolei diferă prin tehnica constructivă. Astfel, corpul cel mai vechi stă pe un pat de aşteptare realizat din bucăți de calcar. Corpul mai recent, mai neglijent lucrat, stă pe un pat de piatră amestecată (calcar şi şist verde). În ceea ce priveşte zona centrală a acestui zid, a fost constatată existența unei ramificații, cu o grosime de 2,50 m, care porneşte spre est, dar care nu a putut fi urmărită decât pe o distanță de 4,50 m. Cu toate acestea, autorii săpăturii sunt siguri că ea a constituit într-un anumit moment limita sudică a zidului de incintă.

Tot în acest punct a fost constatată şi funcționarea unei porți de mari dimensiuni, blocată într-un moment ulterior, prin construirea unui nou turn care reduce la jumătate deschiderea acesteia.

Incinta elenistică a acropolei (zidul din valul III) nu are un front de vest liniar nici măcar pentru acele tronsoane de zid pentru care există certitudinea că au fost construite odată. Singura explicație pe care o putem oferi este aceea că acest mod de construcție a fost folosit pentru a contracara cât mai eficient folosirea maşinilor de război. Astfel, schimbările de traseu au preluat rolul defensiv al turnurilor[98], ele putând fi folosite şi pentru amplasarea de catapulte lansatoare de săgeți (*oxybeles*) sau baliste aruncătoare de pietre (*lithoboloi*)[99].

Cercetările ulterioare au adus importante lămuriri nu numai asupra datării monumentului, ci şi asupra traseului zidului elenistic, atât pe latura sa de sud, cât şi pe cea de nord. Astfel, latura de nord a zidului de incintă elenistic ocolea acropola pe la nord şi nord-est, ajungând până în sectorul A, în apropierea Zonei sacre[100]. Spre sud, zidul continuă pe sub zidul de incintă roman târziu, ridicat în sec. IV p. Chr., în dreptul porții mici a cetății romano-bizantine, pe sub zidurile din zona de sud a edificiului Terme I, pentru ca apoi să îşi schimbe din nou direcția spre colțul de sud-est al cetății[101].

Zidul de incintă elenistic al acropolei cuprindea o suprafață relativ mică a cetății. La vest de acest zid, urmele de locuire indică o intensitate maximă a ocupării şi utilizării spațiului în epoca elenistică. Descoperirile făcute în toate

[98] Despre „indented walls" cf. A. W. Mc. Nicoll, în *Proceedings of the Xth Congress of Classical Archaeology (Ankara)*, 1978, p. 406-419.

[99] E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery: Historical development*, Oxford, 1969, p. 48-56.

[100] C. Domăneanțu, în W. Schuller, P. Alexandrescu (eds.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz am Bodensee, 1990, p. 265-283; C. Domăneanțu şi A. Sion, SCIVA 33, 1982, p. 377-394.

[101] Suceveanu, BJ 192, 1992, p. 206-288; idem, în Schuller, Alexandrescu eds., *op. cit.*, p. 233-264; Cf. şi A. Sion şi Al. Suceveanu, RMM-MIA 43, 1974, 1, p. 5-8; Suceveanu, *Histria* VI, Bucureşti-Paris, 1982, p. 77-78.

punctele cercetate de pe Platou certifică această impresie, iar cele de pe acropolă nu fac decât să o confirme (refacerea Zonei Sacre constituind cel mai bun exemplu în acest sens). Desigur, nu ştim ce anume cădea în sarcina celor numiţi de inscripţii „supraveghetori ai zidurilor”[102], dar existenţa lor ne demonstrează că, cel puţin în a doua jumătate a sec. III a. Chr., existau histrieni a căror misiune publică era legată de incintele oraşului.

Cercetări mai vechi ale Mariei Coja, precum şi cele mai recente[103] au arătat că, în secolele III–I a. Chr., Platoul a fost din nou înconjurat cu un zid de apărare.

Primele indicii vizează zona aflată la sud de Sg. Astfel, la marginea de vest a Platoului se distinge bine pe o distanţă apreciabilă (cca. 150 m) o denivelare rectilinie cu traseu nord-sud care continuă, spre sud, linia şanţului umplut cu nisip observat atât în XVI, cât şi în Sg. Această denivelare, sesizabilă la suprafaţa solului actual, are un traseu rectiliniu şi continuu până la tumulul T. XXXIV[104], aflat în colţul de sud-vest al platoului. Traseul acesteia a fost interpretat ca reprezentând un indiciu pentru prezenţa zidului de incintă arhaic al platoului. Din informaţiile deţinute de la Maria Coja, pentru această zonă a Platoului, zidul arhaic ar fi trebuit, însă, să descrie un arc de cerc. Cercetarea întreprinsă în acest loc ne-a adus noi elemente care contribuie la stabilirea traseului zidurilor de incintă histriene[105].

În sfârşit, interpretarea câtorva fotografii aeriene disponibile[106] a demonstrat importanţa acestei zone. Al. S. Ştefan, în restituţia propusă, trasează în această zonă o axă rutieră majoră venind dinspre sud (*i*), la care se adăuga o „bretea” venind dinspre vest (*g*), rezultată la rândul ei din intersecţia altor două drumuri (*g* şi *h*). Aceste două drumuri se unesc în zona din imediata apropiere a tumulului T. XXXIV pentru ca în interiorul Platoului să continue printr-o singură stradă (*i*).

Practic, pe întregul front de vest al Platoului există numai trei puncte de acces: unul în nord-vest (*a*), unul aproximativ pe mijlocul acestei laturi (*e*), şi unul în colţul de sud-vest (*g* şi *i*).

În Sb, secţionarea masivului de chirpici[107] a dus la cea mai importantă descoperire din acest sector - apariţia a două ştampile de amforă thasiană, databile în ultima treime a secolului IV a. Chr. (cca. 330[108]). De asemenea, a fost evidenţiată suprapunerea clară a două structuri similare ca formă (poarta flancată de turnuri rectangulare presupusă de M. Coja), dar nu şi ca material de construcţie. Cea mai nouă dintre ele este realizată din blocuri mari de şist verde; cea mai veche

---

[102] ISM I, nr. 15.

[103] Cercetările autorului de la Sg, Sg-ext şi Sa-Sb.

[104] Alexandrescu, în *Histria* II, Bucureşti, 1966, p. 138, fig. 11 (plan), p. 185-188.

[105] Sondajul efectuat în 1996 a permis surpinderea a 3 nivele de locuire (refaceri ale zidurilor descoperite aici) databile între sec. IV şi începutul sec. III a. Chr. (cercetare M. Angelescu, P. Dupont)

[106] Al. S. Ştefan, RMM-MIA 43, 1974, 2, p. 42-43, fig. 3; idem, Photo-Interprétation 2, 1986, 3, p. 33; idem, în *Déplacement des lignes de rivage en Mediteranée*. *Actes du Colloque International CNRS*, Aix-en-Provence, 1985, Paris, 1987, p. 202-203, fig. 11-12.

[107] Sondaj inedit 1996-1997 (cercetare M. Angelescu, P. Dupont).

[108] V. Supra, nota 33.

este realizată din blocuri de calcar. Zidului elenistic (cu soclu din şist) îi corespunde construcţia realizată din mari blocuri de şist, care o suprapune perfect pe cea de calcar, arhaică.

Tronsonul cel mai bine conservat al zidului de incintă elenistic al platoului se află în Sa-Sb. Zidul are o orientare aproximativ est-vest şi este păstrat pe lungimea de 1-1,50 m. Partea cea mai bine conservată este limitată atât la vest, cât şi la est, de două vechi şanţuri perpendiculare care coboară până la nisipul marin. Fundaţia este construită din piatră de şist legată cu pământ şi are lăţimea de 2-2,20 m. Elevaţia era realizată din cărămizi crude turnate în tipare rectangulare. Dimensiunile cărămizilor crude folosite au fost reconstituite la cca. 40 x 25 x 20 cm[109].

În stratul de dărâmătură aflat la sud de linia zidului au apărut două amfore elenistice, într-una dintre ele aflându-se scheletul unui copil. Modul în care au fost depuse amforele, zona fiind delimitată prin şiruri de fragmente de calcar care marchează două spaţii rectangulare, precum şi mica distanţă la care ele se află de fundaţia zidului ne pot îndreptăţi să credem că este foarte probabil ca acest depozit să aibă o semnificaţie rituală. Ipoteza depunerii rituale este întărită de descoperirea altor două amfore în care au fost depuşi copii, la mică distanţă spre est, ceea ce face ca într-o suprafaţă mică să existe trei înmormântări în amfore elenistice.

De altfel, această situaţie este similară cu cea înregistrată în S. IV (sector Domus), de asemenea într-o zonă în care presupunem existenţa unui tronson al zidului de incintă elenistic, care ar fi continuat, pe latura de sud a cetăţii, traseul identificat până la colţul curtinei I[110]. Aici au fost descoperite 12 amfore elenistice dispuse elipsoidal, unele dintre ele aşezate în mod intenţionat cu gura în jos. Din păcate, zona a fost puternic afectată de construcţia zidului de incintă roman târziu, astfel încât nu avem la dispoziţie multe elemente stratigrafice care să permită o datare mai exactă a acestui complex.

Coroborând rezultatele săpăturilor Mariei Coja cu cele recente putem spune cu siguranţă (vezi rezultatele de la Sg şi Sg-ext) că zidul de incintă al Platoului a fost construit într-un moment posterior ultimului sfert al sec. IV a. Chr. Zidul, aşezat pe un soclu de piatră de şist verde care suprapune perfect traseul zidului de incintă arhaic în Sa-Sb, este foarte puţin deviat de la această linie în Sg şi Sg-ext. În schimb, este de presupus că el mergea pe o linie dreaptă spre vest până în zona tumulului T. XXXIV, de unde îşi schimba direcţia către nord pentru a ajunge la Sg-Sgext. În acest fel, traseul lui devine cvasi-rectangular, prin includerea colţului de sud-vest al Platoului. În momentul distrugerii printr-un puternic incendiu, o cantitate mai mică de chirpici a căzut în exterior, pe pantă, prăbuşirea masivă fiind constatată spre interior (nord), unde acoperă depunerile stratului arhaic, gros de aproape 2 m, care continuă şi sub pânza de apă freatică.

[109] Aceleaşi dimensiuni ale cărămizilor crude şi la Dimitriu, în *Histria* II, p. 31, ceea ce denotă un standard pentru epoca elenistică.

[110] Cf. Ştefan, RMM-MIA 43, 1974, 2, p. 48, fig. 6.

În lumea pontică, Olbia şi Panticapaion[111] folosesc în epoca elenistică, de asemenea, un sistem de dublă incintă[112].

În extremul orient al lumii greceşti, la Samarkand, o nouă incintă (de zid) a acropolei şi una (din cărămizi crude) a platoului pe care este plasată aşezarea sunt construite în sec. IV a. Chr., după campania lui Alexandru cel Mare[113].

În aceeaşi zonă, la Dura-Europos, Begram şi Aï Khanoum întâlnim şi pentru epoca elenistică un sistem de incinte duble – câte una pentru acropolă şi pentru aşezare, iar la Palmyra şi Apamea zidul roman al cetăţii se foloseşte de cel elenistic ca fundaţie, aşa cum se întâmplă şi la Histria[114].

La Vani[115] se ridică un zid de piatră şi cărămizi crude, iar la Susa la sfârşitul sec. III a.Chr. se ridică un zid elenistic din cărămizi crude lat de 14 m. La Kandahar (Afganistan) zidul are 12 m, la Begram (Afganistan) grosimea zidului ajunge la 10 m, iar la Aï Khanoum la 6 m. Desigur, aceste dimensiuni sunt caracteristice Orientului, dar aceeaşi tehnică o găsim şi în Grecia.[116]

La Doura Europos se construieşte în epoca elenistică un zid al acropolei, din piatră (grosime 3 m) şi, în acelaşi timp, un zid al aşezării, din chirpici.[117]

Y. Garlan[118] a propus o periodizare a concepţiei tactice de apărare a oraşului şi a teritoriului lui. Până la războiul peloponesiac este perioada „strategiei tradiţionale", în care apărarea teritoriului este primordială; a doua etapă, inaugurată de Pericle la Atena, este dominată de ideea salvării oraşului, a cărui importanţă prevalează asupra *chorei*; a treia etapă este influenţată de noile concepţii tactice ale sec. IV-III a. Chr., în care atât oraşul cât şi teritoriul sunt la fel de importante, fără a uita însă că cetatea era ultimul punct de rezistenţă al apărării. Astfel, în funcţie de condiţiile locale, una dintre consecinţele adoptării acestei concepţii, începând cu sec. IV a. Chr., a fost fortificarea teritoriului unora dintre cetăţi[119]. Attica[120] oferă din nou un exemplu

[111] Cf. S. D. Kryzickij, *Arhitektura anticnyh gosudarstv Severnogo Pricernomor'ja*, Kiev, 1993, p. 63, fig. 33: 6-12. Primul zid de piatră (calcar) de la Olbia este datat de asemenea la sfârşitul sec. IV sau începutul sec. III a. Chr.; cf. S. D. Kryzickij-N. A. Leipunskaja, în *Anticnye Drevnosti Severnogo Pricernor'ja*, Kiev, 1988, p. 15, fig. 1; p. 18, fig. 3: 2; p. 23, fig. 7: 1-2 (Poarta de vest).

[112] Pentru o situaţie asemănătoare la Olbia, cf. A. Wasowicz, în *La fortification dans l'histoire du monde grec*, p. 85.

[113] G. Chichkina, *op.cit*., p. 1.

[114] Leriche, în Leriche, Tréziny (eds.), *op. cit.*, p. 10.

[115] O. Lordkipanidze, în Leriche, Tréziny (eds.), *op.cit*., p. 179–184.

[116] Leriche, *op. cit.,* p. 11.

[117] *Ibidem,* p. 12.

[118] Y. Garlan, în *Problèmes de la terre en Grèce ancienne* (sous la direction de M.I. Finley), Paris-La Haye, 1973, p. 149-160; idem, în J.–P. Vernant (sous la direction de), în *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Paris – La Haye, 1968, p. 245–260; idem, *Recherches de poliorcétique qrecque*, Paris, 1974. Cf. şi observaţiile lui É. Will, RH 514, 1975, p. 297-318.

[119] Idem, *Recherches de poliorcétique grecque*, p. 81–82; idem, în Vernant, *op. cit.*, p. 257-258.

[120] L. Chandler, JHS 46, 1926, p. 1-22, forturi şi aşezări fortificate pe linia Kithairon-Parnas: Eleutherai, Oinae, Panakton, Phyle, Dekeleia, Aphidna şi Rhamnous. Cf. şi J. Mc. Credie, Hesperia, Suppl. 11, 1966, le împarte în forturi-garnizoane ateniene, garnizoane străine, turnuri de observaţie, staţii de semnalizare, centre fortificate ale unor deme sau acropolele acestora, refugii sau tabere întărite.

clasic (în sec. IV-III a. Chr. sistemul este definitivat, multe dintre fortificaţii fiind construite acum, deşi unele dintre ele existau încă din sec. V a. Chr. [121]). Exemplele sunt numeroase: astfel de sisteme defensive sunt cele din Laconia, Messenia şi, poate, de la Theba[122].

În zona nord pontică astfel de fortificaţii pot fi considerate, de exemplu, valurile de pământ[123], precum cele din peninsula Taman[124] sau cele două valuri cu şanţuri din teritoriul Pantikapaion-ului (unul anterior primei jumătăţi a sec. V a. Chr., celălalt fiind ulterior) [125].

În Dobrogea, singurul caz este cel al fortificaţiei de la Albeşti[126], din *chora* callatiană, datată în sec. IV a. Chr. şi ridicată pe locul unei aşezări autohtone preexistente[127]. Cazul valului cu şanţ de la limita necropolei tumulare a Histriei, probabil preelenistic[128], este mai greu de confirmat în absenţa cercetărilor sistematice.

Cei trei factori care au schimbat modul în care erau gândite tacticile şi strategiile unui război în această epocă au fost: inventarea balistei, reluarea lucrărilor la marile ziduri de incintă care înconjurau oraşele şi profesionalizarea soldaţilor, concretizată în apariţia trupelor de mercenari[129].

Zidurile de incintă ridicate în perioada 370-270 a. Chr. au ca obiectiv principal includerea în interiorul lor a părţilor celor mai înalte ale oraşului şi restrângerea cât mai aproape de limitele naturale care mărginesc aceste zone. Scopul este acela de a avea în interiorul zidului locurile propice amplasării de către asediatori a maşinilor de război. Exemple de redesenări ale traseelor de incintă, din această perioadă, pentru a atinge acest obiectiv, sunt numeroase: Halicarnas, Alexandria, Troas, Demetrias (Thessalia), Heracleea pe Latmos şi Efes[130].

---

[121] Mc. Credie, *op. cit.*, p. 102-103, 115.

[122] Winter, *op. cit.*, p. 45. În Argolida, de exemplu, fortificaţiile de la Hysiai controlează drumul mai puţin folosit (din sud) dinspre Arcadia, cea de la Mycene controlează drumul principal dinspre istm, iar cea de la Asine joacă rolul pe care Sounion îl are în Attica (*ibidem*, p. 43).

[123] În lumea greacă sunt atestate şi numeroase ziduri ce barează căi de acces către oraşe sau puncte strategice, de exemplu, în istmul Methanei (Thucydides, 4, 4, 2 ; 13, 1; 45, 2); cel construit în 550 a. Chr. de atenianul Miltiades pentru a preveni atacurile tracilor în Peninsula Gallipoli (Herodot, 6, 36, 2), consolidat un secol mai tîrziu (Plutarh, Per., 19) şi, din nou, de către spartani în 399 (Xenophon, *Hell.*, 8, 71, 2; 9, 7; 1); cel ce traversa oraşul Aniphoritis (A. W. Lawrence, *Greek Architecture*, Baltimore, 1967, p. 167); aşa-numita Dema, zid ce bara o cale de acces între Atena şi Eleusis (A. W. Lawrence, *op. cit.*, p. 169-171) etc. Există şi ziduri de închidere de către invadatori a unei zone, ca în 426, când spartanii blochează Termopile (Thucydides, 3, 92).

[124] Blavatskij, *op. cit.*, p. 100.

[125] *Ibidem*, p. 100-163. Valul mai nou (p. 102, fig. 51) are lungimea de 32 km, lăţimea la bază de 28,4 m şi un şanţ de 14,2 m.

[126] A. V. Rădulescu, V. Cheluţă-Georgescu, M. Munteanu-Bărbulescu, Materiale 1979, p. 167-173.

[127] *Ibidem*, p. 172; pentru analogii în Sicilia cf. G. Daux, BCH, 31, 1957, 2. p. 598-599.

[128] Alexandrescu, Dacia NS 22, 1978, p. 340-341.

[129] Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque*, p. 66-86.

[130] Nicoll, *op. cit.*, p. 408.

Concluzii

Modelul urbanistic aplicat de colonişti la Histria a fost creat încă de la începuturile oraşului, aşa cum se întâmpla şi în coloniile din Magna Graecia. Presupusa existenţă a zidului arhaic care înconjura acropola cetăţii poate constitui un argument, deşi nu ştim cu precizie când a fost el construit. În ceea ce priveşte zidul arhaic al Platoului, el pare să fi fost ridicat cu puţin înainte de sfârşitul sec. VI a.Chr., cu ocazia evenimentelor legate de expediţia scitică a lui Darius, care au condus, după foarte puţin timp, şi la distrugerea sa. Sistemul de ziduri de incintă duble al Histriei arhaice este atestat în toată lumea greacă. El reflectă pe de o parte efortul urbanistic al coloniştilor, iar pe de altă parte puterea economică a oraşului, care şi-a putut permite, în acel moment, punerea în practică a unui astfel de sistem defensiv.

Construcţia zidului de incintă clasic al acropolei poate fi pusă în legătură cu relatarea lui Aristotel referitoare la schimbarea regimului politic al Histriei. În paralel, cetatea pare să fi avut un zid clasic şi pe Platou. Refacerea din această epocă de la „poarta de sud", despre care vorbea Maria Coja, precum şi elementele descoperite la Sg, pot fi puse în legătură cu un sistem de dublă incintă şi pentru epoca clasică, ceea ce nu ar fi neobişnuit pentru lumea greacă. După cum am mai menţionat, în numeroase oraşe funcţiona în sec. V a. Chr. un astfel de sistem de ziduri de incintă duble, unul pentru acropolă şi altul pentru aşezarea civilă.

Acelaşi sistem de ziduri de incintă duble este folosit şi în epoca următoare. Zidul de incintă elenistic al acropolei este mai retras către est decât cel clasic. Motivele care au dus la aplicarea unei anumite metode constructive au fost progresele realizate de tehnicile de asediu în epoca elenistică şi mai ales folosirea maşinilor de război care au impus în toată lumea greacă construirea zidurilor de incintă la distanţe cât mai mici de punctele înalte ale cetăţilor.

Permanenţa unui sistem de ziduri de incintă duble de-a lungul întregii perioade de istorie greacă a Histriei nu constituie o excepţie, existând, aşa cum am văzut, numeroase alte exemple din Orientul îndepărtat şi până în vestul bazinului Mediteranean, ca de altfel şi pe coasta nord-pontică.

Credem deci că se poate vorbi despre un sistem de incinte duble pe tot parcursul istoriei greceşti a cetăţii, ceea ce este foarte important şi pentru înţelegerea modului de organizare urbană. Acest tip de sistem defensiv al Histriei nu constituie nici pe departe un caz izolat, ci el se conformează principiilor strategiei fortificaţiilor de epocă şi tradiţie greacă – păstrarea aceluiaşi perimetru locuit, deliminat de zidurile de incintă. Ca şi în cazul altor cetăţi, unei relative stabilităţi a ariei urbane îi corespunde în mod necesar şi o permanenţă a sistemului defensiv. De aceea tradiţia urbanistică greacă de la Histria avea să fie întreruptă numai în epoca romană, prin practicarea unui nou model de organizare urbană.

HISTRIA. THE DOUBLE CITY WALLS DURING GREEK AGE

ABSTRACT

The Greek polis of Histria had along the time a defensive system based on double city walls.

During the archaic age a supposed wall was running around the not very high acropolis of the town and in the same time a much larger surface of the town (the „Plateau”) was protected by a mud brick wall.

The defensive system of the classical age, a troubled period of the city history, consisted of a new city wall that encompassed a much wider area around the acropolis and which could be considered as a reflection of the new democratic regime established in Histria. There are indices that the Plateau was defended, too.

The Hellenistic age is represented by a new city wall that is restraining the surface protected around the acropolis. The new wall is responding to the new challenges of the war machines. In the same time the Plateau is defended by a new mud brik wall, with the same traject as in the archaic and classical ages. The double city wall consisted during the Greek age of Histria of a stone wall around the acropolis and a mud brick wall around the Plateau, a type of defensive system well known in the Greek world.

EXPLANATION OF THE FIGURES

HISTRIA. TOPOGRAFIA ARIILOR SACRE ÎN EPOCA GREACĂ

CATRINEL DOMĂNEANȚU

În rândurile ce urmează vom încerca să adunăm într-un tot coerent multele informații privind **ariile sacre grecești** de la **Histria,** dispersate în diverse publicații.

Menționăm că acest articol reprezintă comunicarea susținută cu ocazia aniversării a 90 de ani de la începutul săpăturilor la Histria, în 24 septembrie 2004. Este o **cercetare bibliografică** care se oprește la această dată.

Într-un mileniu și jumătate de viață intensă, urmat de un altul de total abandon, depunerile antropogene (datorate numeroaselor distrugeri urmate de reconstrucții) și modificările geomorfologice au transformat în bună măsură aspectul inițial al locului ales de primii coloniști milesieni pentru întemeierea unei noi cetăți. Astăzi țărmul nu mai este scăldat de valurile Pontului Euxin, ci de cele ale Lacului Sinoe, ale cărui cote – în urma unei transgresiuni marine – sunt mai înalte, înghițind o bună parte din uscat, la nord și la est. În schimb la sud, se pare că a avut loc un proces invers, înnisiparea golfului marin dând câștig uscatului.

Cercetările geomorfologice desfășurate de echipe diverse, în mai multe etape, coroborate cu observațiile arheologice au demonstrat că orașul a fost fondat pe o câmpie litorală, nisipoasă, dominată în partea sa de est de un nucleu de stâncă[1].

Pornind de la acest aspect inițial al reliefului antic, s-au formulat diverse teorii în legătură cu topografia cetății grecești: acropolă (incluzând construcțiile religioase și politico-administrative) – așezare civilă; spațiu public – spațiu privat, ajungându-se până la ipoteza existenței la Histria a două nuclee de locuire separate[2].

În așteptarea rezultatelor unor viitoare săpături care să tranșeze cu probe materiale această problemă, ne permitem să prezentăm câteva considerații generale privind structura urbană a cetăților grecești, ce ne vor ajuta și în prezentarea ulterioară, referitoare la topografia ariilor sacre histriene.

O primă remarcă ce se cuvine menționată se referă la marea dispersare a sanctuarelor în cadrul urban. În absența unui cult unic, centralizat, sanctuarul grec nu joacă rolul de element director al planului, neavând, de cele mai multe ori, nici o legătură cu el. Amplasarea sa este determinată de specificul divinității, de tradiții, de supraviețuirea unor culte primitive.

---

[1] P. Coteț, *Histria* II, București, 1966, p. 337-353; N. Panin, Dacia, N.S., 27, 1983, p. 175-185; O. Höckmann, G.J. Peschel, A. Woehl, Dacia, N.S., 40-42, 1996-1998, p. 55-102.

[2] P. Alexandrescu, Dacia, N.S., 22, 1978, p. 333; idem, Pontica, 33-34, 2000-2001, p. 182.

S C I V A, tomurile 54–56, București, 2003–2005, p. 85–102

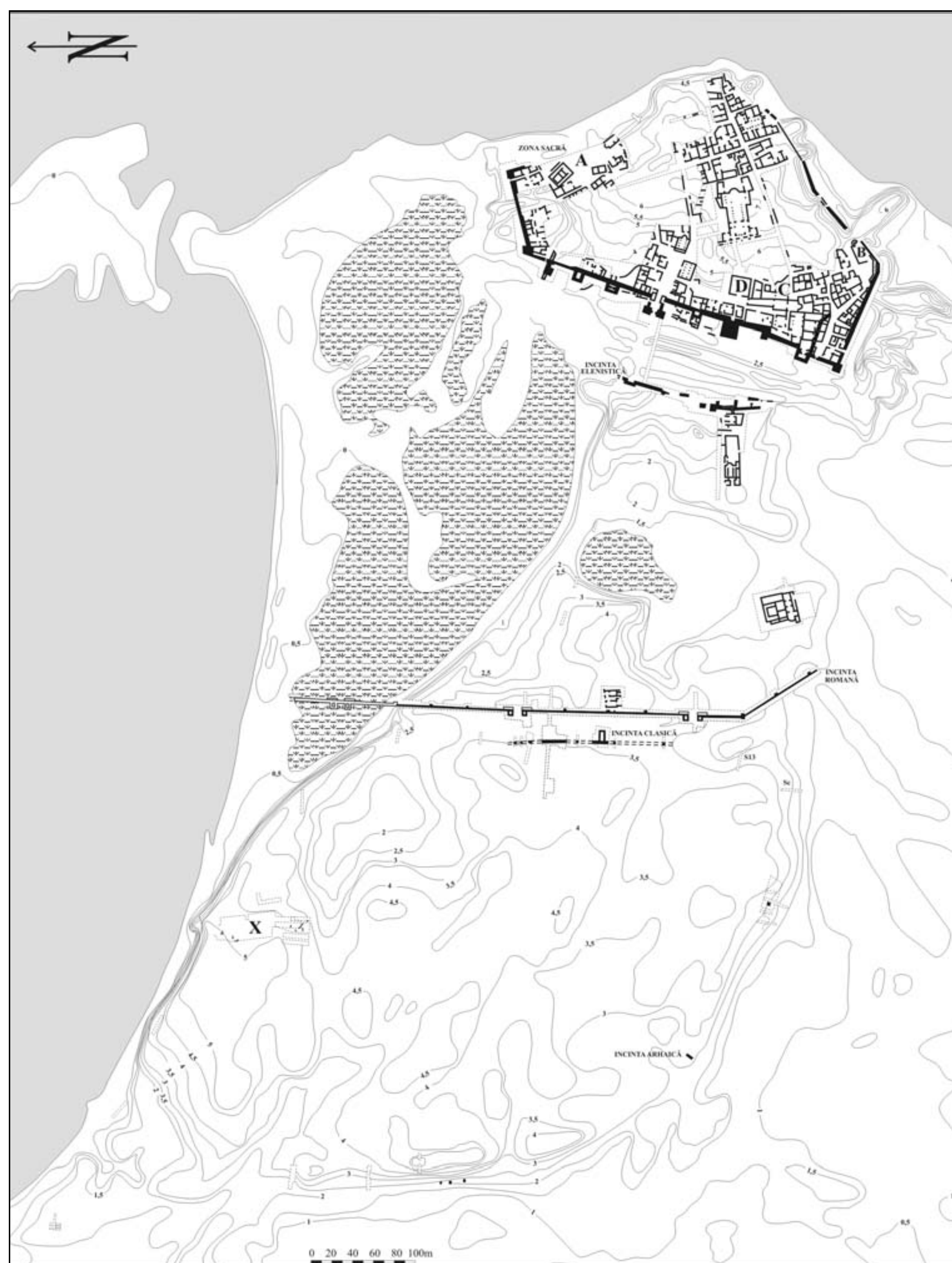

Fig. 1. Histria. Planul general.

Exceptând existența câtorva acropole faimoase, ca cele ale Atenei şi Argosului, care au creat iluzia că acropola era centrul religios esențial, planurile majorității

oraşelor greceşti reflectă o altă realitate. Rolul acropolei se diminuează cu timpul, ajungându-se ca în oraşele fondate în sec. V-IV a.Chr. să se limiteze la cel strict militar. Acropola oraşului Priene nu are nici un templu, la Milet nici un sanctuar nu este amplasat pe colinele, joase de altfel, ale oraşului. La Smirna cele mai importante sanctuare sunt aşezate la baza pantelor. Şi exemplele pot continua.

Marea majoritate a sanctuarelor sunt răspândite în interiorul oraşului fără legătură cu planul urban. Forma peribolului, care închide domeniul sacru, intrările sale nu au legătură cu construcţiile învecinate. În oraşele de inspiraţie milesiană, unde situl era lotizat printr-o reţea de străzi, sanctuarele se încadrează în această reţea fără să aibă un rol privilegiat. La Milet, templul lui Apollo Delphinion ocupă două insule, ca şi cel al Atenei. Mai mult, în toate oraşele greceşti mai vechi, cu evoluţie progresivă, sau mai noi, trasate conform unui plan prestabilit, edificiile religioase nu influenţează axele principale şi nu determină crearea unor căi monumentale care să le unească sau să le lege de pieţele publice. Rolul lor în peisajul urban era de a sparge monotonia locuinţelor private, ele fiind singurele construcţii monumentale care compun peisajul oraşului. Fiecare sanctuar este construit independent de ansamblu, în dorinţa de a pune în valoare funcţionalitatea sa, aceasta fiind o tendinţă constantă a arhitecturii clasice.

O ultimă remarcă ar mai trebui făcută: centrele vieţii publice, religioase, politice, administrative, gymnice nu sunt totdeauna net delimitate. Asocierea foarte strânsă a spiritului religios la toate celelalte forme ale vieţii comunităţii se reflectă şi în edificii. Astfel agora este un loc sacru în care sunt amplasate multe sanctuare, teatrul este deseori legat de sanctuarul lui Dionysos, în gymnazii, diverselor culte le sunt rezervate săli speciale. Altare, efigii divine se găsesc peste tot, de-a lungul străzilor, la poarta caselor, în pieţele publice sau în orchestra teatrelor.

Toate aceste consideraţii generale nu sunt rodul unei cercetări proprii. Ele au fost preluate de la cei care s-au ocupat cu precădere de problemele urbanismului din Grecia antică[3]. Ne-am simţit datori să le reamintim aici, pentru că ele ar trebui să constituie baza de pornire a ipotezelor şi construcţiilor de „laborator” care s-au formulat de-a lungul timpului cu privire la structura urbană a Histriei greceşti.

După această introducere, sperăm nu prea lungă, să revenim la subiectul strict al studiului nostru.

Prin arie sacră înţelegem un spaţiu consacrat unuia sau mai multor zei, apărat de impietăţile oamenilor prin borne sau un zid de peribol. Ea cuprindea templul care adăpostea imaginea zeului, altare şi multiple ofrande.

Cercetările arheologice coroborate cu informaţiile epigrafice au dovedit existenţa la Histria, în epoca greacă, a mai multor arii sacre.

Indicativele pe care le vom folosi sunt cele date de Marcelle Lambrino în lucrarea sa *Les vases archaïques d'Histria*: A, B şi C aflate în nord-estul, sud-estul şi centrul cetăţii[4], la care vom adăuga D, pentru zona aflată în bazilica din faţa turnului G al incintei romane târzii şi X pentru zona de pe platoul de nord-vest (fig. 1).

[3] R. Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique,* Paris, 1956, p. 253-258.

[4] M.F. Lambrino, *Les vases archaïques d`Histria,* Bucureşti, 1938, p. 96-97, 356-357 şi fig. 1.

Vom începe cu aria sacră A (localizată în nord-estul cetății) singura cercetată până în present *in extenso* (fig. 2)[5]. Deocamdată nu-i cunoaştem decât limita nordică reprezentată de incinta elenistică[6]. Latura estică este acoperită actualmente de apele Lacului Sinoe, iar la vest şi sud, cercetările fiind încă în curs, există posibilitatea descoperirii unor noi construcții sacre şi eventual a unui peribolos. Ipoteza formulată recent de P. Alexandrescu care identifică monumentul C cu un propylon construit în sec. III a.Chr., marcând astfel limita de vest a zonei în discuție[7], ni se pare lipsită de fundament şi iată de ce. În primul rând nu înțelegem de ce sus-numitul monument, interpretat inițial ca altar, este încadrat cronologic abia în sec. III a.Chr., ştiut fiind că el suprapune o mare groapă (depozit) cu amfore datând de la sfârşitul sec. VI a.Chr[8], motiv pentru care primii săi descoperitori au considerat că a fost construit după distrugerea cetății de la sfârşitul sec. VI a.Chr.

În al doilea rând, amplasarea arhitravei de marmură cu dedicație către Apollo Ietros, pe fațada de SSV a monumentului ni se pare forțată. Inscripția datează din sec. IV a.Chr.[9], probabil a doua jumătate, iar cel care a făcut restituția ipotetică a ordonanței clădirii lasă deschisă întrebarea privind funcționalitatea sa „portic… propylon… naiskos”[10].

În plus, pornind de la conținutul inscripției „Feciorii lui Hipollochos, fiul lui Hegesagores, Xenocles şi Theoxenos închină acest lăcaş lui Apollo Tămăduitorul (Ietros), în anul sacerdoțiului lui Hegesagores, fiul lui Theodotos”, ne aflăm în fața unui edificiu închinat lui Apollo Ietros. Dacă este vorba de un propylon, am fi tentați să considerăm că în sus-numita arie sacră divinitatea principală adorată de histrieni este chiar acest zeu. Din păcate, cel puțin deocamdată, această ipoteză nu este susținută de descoperirile arheologice. Templul lui Apollo lipseşte încă.

Edificiile descoperite până în prezent în zona sacră A, aparținând epocilor arhaică şi clasică, sunt consacrate unei divinități neidentificate încă, lui Zeus şi Afroditei. Distruse la sfârşitul sec. IV a.Chr., ele sunt imediat refăcute, continuându-şi existența până în sec. I a.Chr.

În sec. III a.Chr. zona se îmbogățeşte cu un nou templu, a cărui fațadă de marmură a putut fi reconstituită în întregime. El era dedicat lui Theos Megas, divinitate a cărei identitate nu a putut fi încă stabilită. Imprecizia numelui a dat naştere de-a lungul anilor la numeroase supoziții. S-a început prin identificarea lui cu Derzelas, zeu de origine tracă, atestat la Odessos de abia în epoca romană, apoi cu Sarapis, Helios[11] şi mai nou cu o divinitate aparținând pantheonului get[12].

---

5 Planul este reprodus după K. Zimmermann, EAZ 22, 1981, p. 453-467. Se remarcă faptul că siglele de identificare a micilor monumente şi baze de stele nu mai sunt aceleaşi cu cele deja publicate în Materiale 9, fig. 2 (D.M. Pippidi şi colaboratorii). Această eroare a fost preluată de toți cei care au publicat ulterior planuri ale zonei sacre A.

6 Săpături inedite efectuate de Catrinel Domăneanțu.

7 Alexandrescu, *op. cit.,* p. 183-184.

8 G. Bordenache, V. Eftimie, S. Dimitriu, Materiale 9, p. 179 şi fig. 2, 3.

9 Pippidi, ISM, 1, Bucureşti, 1983, cat. 144.

10 D. Theodorescu, SCIV, 16, 1965, p. 495-498 şi fig. 3.

11 Al. Suceveanu, Ktema, 24, 1999, p. 271-281.

12 M. Alexandrescu Vianu, Dacia, N.S., 43-45, 1999-2001, p. 73-78.

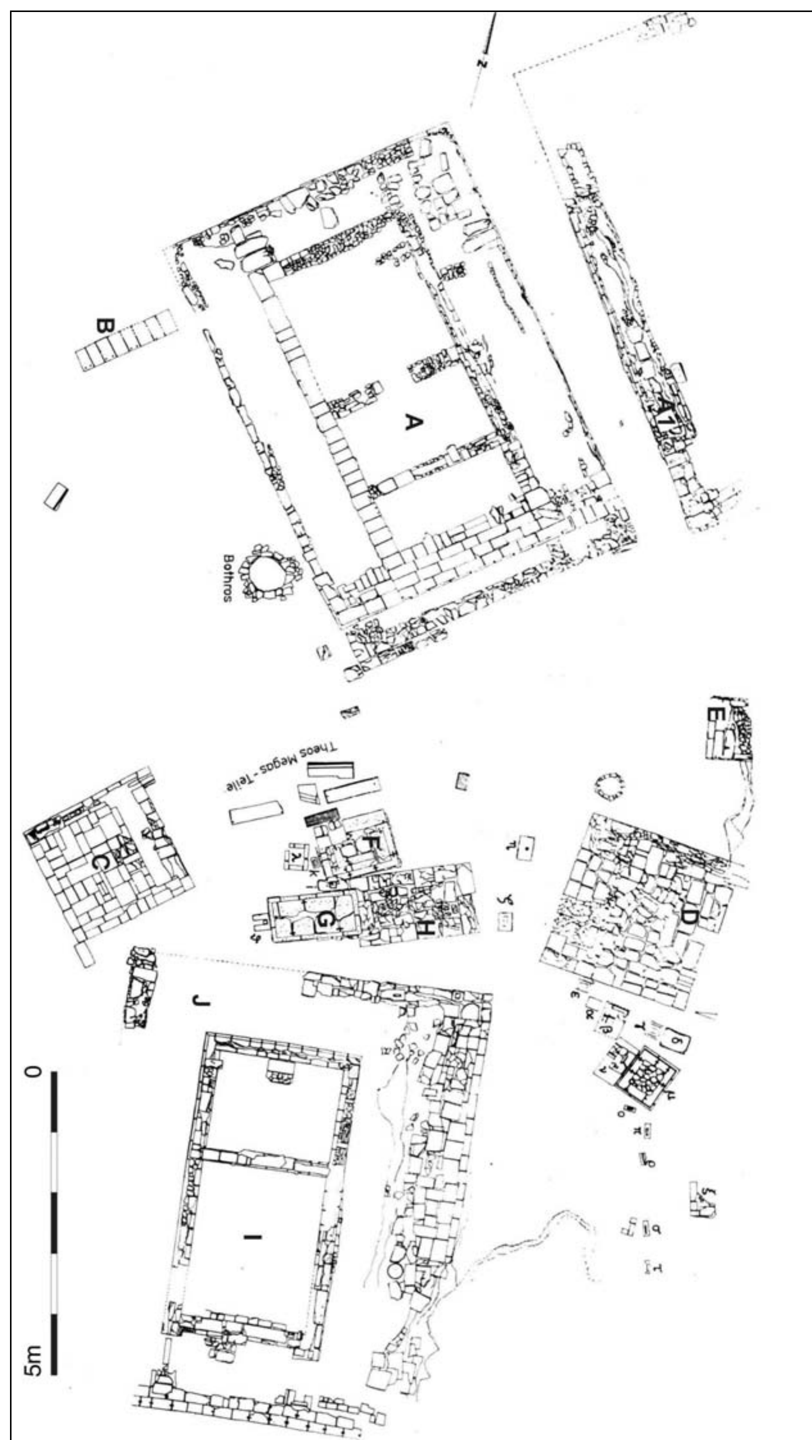

Fig. 2. Histria. Aria sacră A (după K. Zimmermann, EAZ, 22, 1981).

Cât priveşte poziția sa, ea este încă incertă în cadrul spațiului sacru histrian. O ipoteză recentă oferă o soluție inedită, plasându-l pe fundațiile monumentului D[13] interpretat până acum, pe baze epigrafice şi nu numai, ca fiind altarul lui Zeus Polieus. Ipoteza este seducătoare, dar deocamdată nu ne convinge. Credem că este necesar un studiu specializat de arhitectură, care dublat de observațiile arheologice să tranşeze definitiv această problemă.

Nu ne vom opri asupra descrierilor edificiilor din aria sacră şi nici asupra motivelor care au determinat atribuirea lor unei zeități sau alteia. Acest lucru îl vor face cu mai multă competență cei care cercetează cu prioritate acest sector.

Aş vrea însă să remarc prezența în zonă a mai multor vetre şi gropi cu ofrande constând din obiecte ceramice şi de piatră, fragmente de piese de arhitectură, oase de animale, care reprezintă desigur ceea ce a mai rămas din jertfele aduse prinos zeilor. Nu ştim dacă tuturor acestor gropi le putem atribui numele de *bothros* (groapă, puț săpat în pământ sau piatră), termenul ca atare având o accepțiune destul de largă. Există *bothroi* funerari şi *bothroi* sacri. Aceştia din urmă erau destinați ofrandelor aduse divinităților chtoniene, găsindu-se în temple sau în *temenoi*. Ultima categorie se întâlneşte şi în aria sacră A. Ni se pare necesară o scurtă prezentare a lor, pentru că, din punct de vedere arheologic, materialul pe care îl conțin ne furnizează o bază cronologică nealterată pentru durata de viață a unui sanctuar. Din păcate, ele nu au făcut obiectul unor studii speciale, astfel că va trebui să ne mulțumim cu informațiile, de obicei sumare, pe care ni le dau rapoartele de săpătură.

Un prim *bothros* s-a descoperit în apropierea colțului de N-V al templului A_1. El era săpat în stâncă şi conținea ceramică şi fragmente sculpturale de la începutul sec. VI a.Chr., reprezentând una dintre primele amenajări cultuale ale zonei. Descoperitorii săi îl pun în legătură cu o posibilă fază de lemn a templului[14].

Urmează, în ordine cronologică, mica groapă din apropierea altarului H, săpată în nisip, cu diametrul de 0,80 m şi adâncimea păstrată de 0,40 m[15]. Ea conținea cenuşă, cărbuni, oase de pasăre şi ovine mari (?) semicarbonizate, coarne de vită retezate anume. Împreună cu ele s-au descoperit fragmente de vase, unele întregibile. Amintim o *kylix* attică cu figuri negre din grupa „Micilor Maeştri", având la exterior pe buză un graffito IEPH (530 a.Chr.), mai multe fragmente ale unei cupe identice, cu acelaşi graffito, un fragment de Droop-cup datând din ultimul sfert al sec. VI a.Chr., un *cothon* corintic şi un fund de *aryballos*, aparținând corintianului recent[16], un *unguentarium*, un pieptene de os cu decor „à double tresse" şi un fragment de vas plastic ornat cu un cap de femeie[17]. După

[13] Alexandrescu, Dacia, N.S., 43-45, 1999-2001, p. 79-96.

[14] Al. Avram, *Histria*, *Ancient Greek colonies in The Black Sea*, I (eds. E. D. Grammenos, E. K. Petropoulos), Thessaloniki, 2003, p. 319, 321 şi notele 217, 230.

[15] Bordenache, Eftimie, Dimitriu, *op. cit.,* p. 181.

[16] S. Dimitriu, *Histria* II, Bucureşti, 1966, cat. 814, pl. 47, cat. 822, pl. 45, cat. 739, pl. 64; Alexandrescu, *Histria* IV, Bucureşti, 1978, cat. 402, pl. 43, cat. 412, pl. 46, cat. 264, pl. 27.

[17] Pippidi, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 155, fig. 18, 19; Alexandrescu, *op. cit.,* cat. 252, pl. 25.

cum vedem, materialul descoperit se încadrează în a doua jumătate a sec. VI a. Chr., el corespunzând epocii de funcționare a altarului H.

Un al treilea depozit votiv, numit în rapoartele de săpături „marea groapă cu amfore” a fost identificat în partea de vest a zonei sacre A, acoperit de un strat de sfărâmătură de şist gros de câțiva cm[18]. Ea era suprapusă parțial de monumentele C şi G. Nu ştim nimic despre dimensiunile şi forma sa; în ceea ce priveşte materialul conținut, el pare să fie reprezentat, în principal, de amfore fragmentare (nu ştim câte) de producție greco-orientală (Chios, Clazomene, Lesbos), datând din ultimul sfert al sec. VI a.Chr. şi câteva fragmente de vase de mici dimensiuni (o mică *olpe* ioniană, două fragmente attice cu figuri negre, un fund de *lekythos* cu firnis negru). Puținele informații de care dispunem ne împiedică să formulăm o ipoteză validă privind caracterul acestei depuneri, fără îndoială votivă, sau să facem vreo conexiune cu unul din edificiile sacre din zonă. Ea constituie totuşi un reper cronologic pentru cele două construcții care o suprapun, C şi G.

Cel de al patrulea depozit votiv descoperit se află în imediata apropiere a templului A. El este un *bothros*, săpat în stâncă, ce reprezintă deocamdată singurul complex, complet închis şi nederanjat, din zona sacră A. Gura puțului, zidită şi întărită cu blocuri de piatră nefasonată de şist verde, era sigilată cu un strat gros de lut. Lui nu i s-a dedicat încă un studiu special, astfel că ne vedem nevoiți să recurgem din nou la informațiile, nu foarte complete, din rapoartele de săpături[19]. Dimensiuni: diametrul 1,47 m, adâncime 3,80 m.

În interiorul său s-a găsit un foarte bogat material arheologic fragmentar, constând în special din ceramică (vase sparte şi țigle), două fragmente arhitectonice: un fragment de coronament *in cavetto* din ultimul sfert al sec. VI a.Chr.[20] şi un fragment de colonetă, ambele din calcar, două *loutheria* fragmentare (unul din marmură, altul din piatră), o râşniță şi oase de animale.

Ceramica constă în mare parte din fragmente de amfore (unele thasiene), vase de uz curent (categoria cenuşie sau cu firnis roşu mat). Ceramica attică, în minoritate, este reprezentată de tipul blackware[21] (şase fragmente de cupe cu picior jos, stemless-cup, dintre care patru cu graffiti ΔΙ – „lui Zeus” –, un fragment de bolsal de asemenea cu ΔΙ şi alte două, cu graffiti Σ şi ΙΣΤΡ[22]) şi de cel decorat cu figuri roşii (fragment de *crater*[23]).

Menționăm în final mai multe fragmente aparținând pansei unui vas pe care se află o inscripție pictată. El ne oferă elementul cronologic cel mai recent

[18] Pippidi şi colaboratorii, Materiale 5, p. 284 şi pl. IV, b; Bordenache, Eftimie, Dimitriu, *op. cit.,* p. 179-180 şi fig. 3.

[19] *Ibidem,* p. 184-185.

[20] M. Mărgineanu Cârstoiu, Dacia, N.S., 35, 1991, p. 93-102.

[21] Bordenache, Eftimie, Dimitriu, *op. cit.*, *loc. cit.* şi fig. 6 a; Alexandrescu, *op. cit.,* cat. 526, 527, 531, 533, 537, 541, 543, fig. 11-13, pl. 61-63.

[22] Acest ultim *graffito* se pare că a fost citit greşit. Informație oferită cu amabilitate de I. Bârzescu.

[23] Alexandrescu, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 126.

descoperit în *bothros*, şi anume sfârşitul sec. IV a.Chr.[24]. În raportul sus-amintit nu sunt ilustrate decât fragmentele cu graffiti ΔI şi cel cu inscripția pictată, motiv pentru care preluăm cronologia oferită de descoperitori, sfârşitul sec. VI a.Chr. – sfârşitul sec. IV a.Chr.

În ceea ce priveşte materialul osteologic, provenind de la animalele sacrificate, el a constituit obiectul unui studiu special efectuat de Alexandra Bolomey[25]. S-au identificat 32 de fragmente de oase de bovide şi 20 de fragmente de oase aparținând unor rumegătoare mici. Resturile de bovidee indică un număr de minimum trei indivizi, fără a ni se spune, cu o singură excepție (baza unui corn), cărei părți din trupul animalului sacrificat au aparținut. Din cele de ovicaprine, păstrate într-o stare de conservare mai bună, se remarcă plafonul unei calote de berbec şi două cranii de *Ovis aries*, despicate sagital.

Descoperirea, în interiorul *bothros*-ului, a fragmentelor ceramice cu dedicația „lui Zeus" a constituit argumentul principal pentru atribuirea cu certitudine a templului alăturat (A), acestei divinități.

Nu putem părăsi zona sacră A fără a vorbi despre existența în interiorul templului lui Zeus, mai precis în colțul sud-vestic al naosului, a unui puț, care se inserează cu un segment din circumferința sa în chiar peretele de vest al acestuia[26] (fig. 3). Diametrul său este de 1,20 m. El coboară până la 2 m de la nivelul templului, faza a doua (mijlocul sec. V – sfârşitul sec. IV a.Chr.), având pereții construiți din pietre nefasonate de şist verde. De la această adâncime este săpat în stâncă, sub formă de clopot, pe încă aproximativ 4 m. Amplasarea, ca şi forma sa, care aminteşte de un *pithos* uriaş, ne duc cu gândul la un *bothros*[27], dar materialul descoperit în interiorul său nu ne ajută în nici un fel. Este vorba de o mare cantitate de bârne şi pietre înnegrite de foc, resturi ale unui incendiu. La ele se adaugă oase de animale (cai, cerbi, păsări)[28], juguri şi alte obiecte de lemn, fragmente arhitectonice. Acestea sunt doar enumerate în raportul publicat, dar nu sunt comentate, nici ilustrate. Singurele fragmente ceramice găsite sunt din epoca romană târzie. Datat în perioada dintre abandonarea definitivă a zonei sacre (mijlocul sec. I a.Chr. şi distrugerea gotică de la mijlocul sec. III p.Chr.), acest puț este interpretat ca o groapă de gunoi realizată în epoca romană şi dezafectată înainte de construirea marei „domus", numită în literatura de specialitate „casa constantiniană"[29].

Interpretarea nu ni se pare cea corectă. Un asemenea efort constructiv (4 m săpați în stâncă, plus încă 2 m de zidărie) nu îşi avea rostul pentru o simplă groapă de aruncat deşeuri. Chiar dacă într-o ultimă fază acest puț, rămas probabil deschis, a fost folosit în acest scop, el inițial trebuie să fi avut o cu totul altă destinație, în

[24] Bordenache, Eftimie, Dimitriu, *op. cit., loc. cit.* şi fig. 6 b; Alexandrescu, *op. cit., loc. cit.,* consideră că, fiind vorba de un produs histrian, cu cronologie incertă, această piesă ar trebui datată la fel ca fragmentele attice, în al treilea sau în ultimul sfert al sec. V a.Chr.

[25] A. Bolomey, SCA, 2, 1965, 2, p. 180 şi fig. 1, 2.

[26] Pippidi, *Histria* I, Bucureşti, 1954, p. 256-258.

[27] M. Launey, *Études thasiennes*, I, *Le sanctuaire et le culte d`Héraklés à Thasos,* Paris, 1944, p. 84-89; p. 180-192.

[28] Bolomey, *op. cit*., p. 180-183, fig. 3, 4.

[29] Bordenache, Eftimie, Dimitriu, *op. cit.,* p. 186.

directă legătură cu templul în care se afla. O reanalizare a materialului descoperit, a formei şi dimensiunilor sale şi, nu în ultimul rând, a relaţiei dintre el şi zidul de vest al naosului în care pare încorporat ar putea conduce la formularea unor ipoteze mai apropiate de realitatea antică.

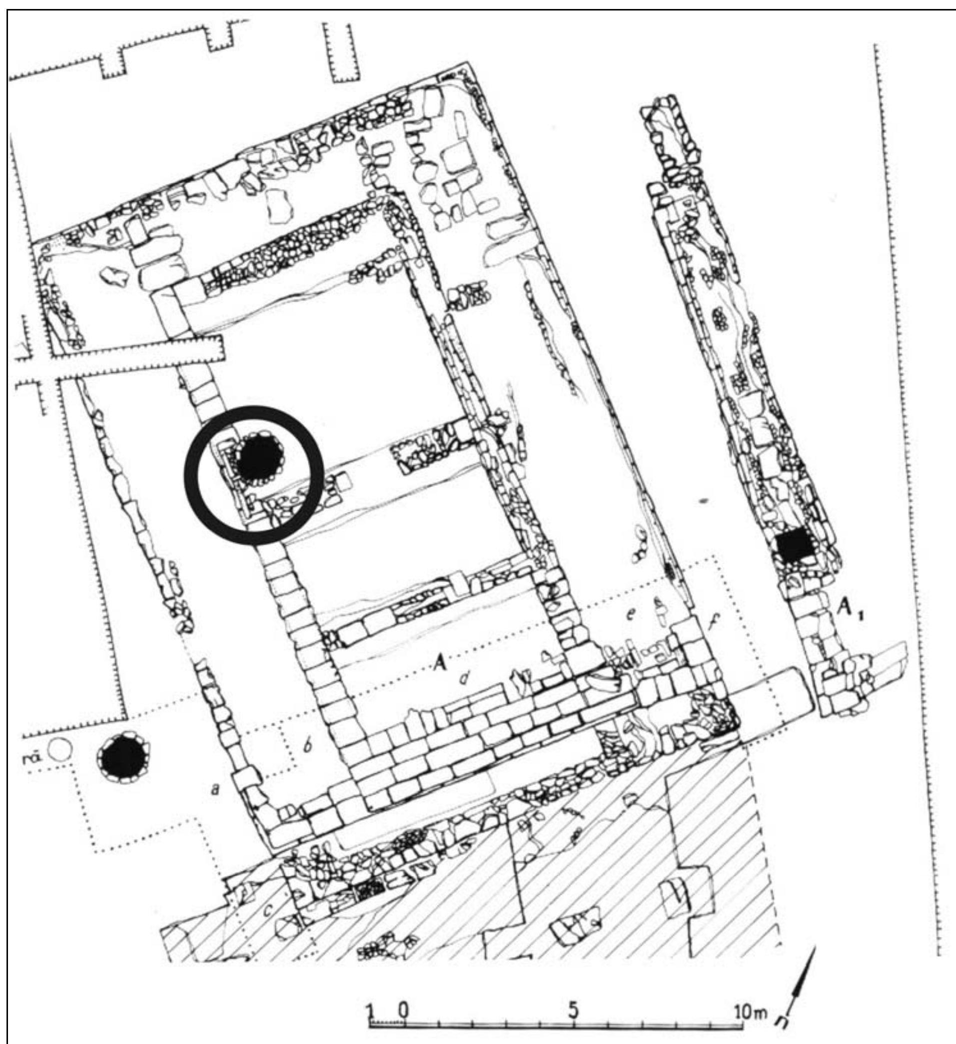

Fig. 3. Histria. Templul lui Zeus (după Em. Condurachi şi colab., Materiale, 9, fig. 2).

Am insistat atât de mult asupra aşa-numitelor gropi sacre (depozite votive sau gropi destinate sacrificiilor), deoarece, după cum am putut constata din publicaţiile existente, acestea sunt uşor trecute cu vederea în raport cu construcţiile sacre monumentale, cum ar fi templele şi altarele. Dar săpăturile recente efectuate la Histria au arătat că ele le însoţesc aproape întotdeauna şi, în lipsa lor, pot fi indicii sigure pentru existenţa unei arii de cult.

Existența unei a doua arii sacre, B, cel puțin pentru epoca arhaică a fost postulată încă de Marcelle Lambrino în 1938, în lucrarea sa *Les vases archaïques d`Histria*[30] şi apoi preluată de D. Adameşteanu în 1959[31]. La rândul său, D.M. Pippidi, în 1965[32], consideră verosimilă ipoteza formulată de Marcelle Lambrino, care plasa în zona de sud-est a cetății aria sacră a principalei divinități a Histriei greceşti, Apollo Ietros. Un sondaj efectuat în această zonă, mai precis în bazilica creştină de lângă latura de SE a zidului de incintă de epocă romană târzie, a condus la identificarea unui „ansamblu de construcții care compun grupul B ce păreau să formeze un tot”. În afară de aceste fundații s-a găsit şi o mare cantitate de ceramică arhaică, grupată în trei depozite votive (α, β, γ) din care remarcăm foarte multe amfore datând din a doua jumătate a sec. VII a.Chr. şi „cupe de tipul celor care la Naucratis erau oferite în număr mare de către milesieni lui Apollo”. Marea majoritate a pieselor prezintă găuri de suspensie. La acestea se adaugă şi descoperirea unui mic picior votiv, din teracotă, ofrandă către un zeu tămăduitor.

Toate împreună, structurile de piatră şi depozitele votive, au îndemnat-o pe Marcelle Lambrino să considere că sub pavajul de cărămidă al bazilicii creştine se afla probabil, în epoca arhaică, cel mai vechi templu al cetății, cel consacrat lui Apollo Ietros[33].

În ultimii ani, sub conducerea lui Mircea Angelescu, au fost reluate cercetările în zonă pentru a se lămuri definitiv aceasta problemă. Fiind la început, ele nu au condus încă la rezultate concludente. Există totuşi un câştig – descoperirea unui *bothros* săpat în stâncă[34]. Din păcate, a fost golit în întregime de Marcelle Lambrino, neexistând nici o informație privind conținutul său. Dar şi în aceste condiții, prin însăşi prezența sa, el este o dovadă că ne aflăm în interiorul unei arii sacre.

Les vases archaïques d'Histria ne mai oferă o informație, foarte succintă şi tocmai de aceea trecută cu vederea de aproape toți cei care au citit şi folosit această carte (excepția o reprezintă D. Adameşteanu).

Pe fotografia aeriană publicată de Marcelle Lambrino sunt însemnate trei puncte: A, B şi C, în care s-au efectuat săpături arheologice în perioada 1927-1942. C se află aproximativ în spatele tabernelor. Nu ştim nimic despre rezultatele obținute în acest punct, în afara câtorva fragmente de vase arhaice, în special amfore, publicate în sus-numitul volum, ceea ce constituie o dovadă că şi aici s-a ajuns la nivelul pe care s-au aşezat primii colonişti. Mai există totuşi o informație: la p. 96, Marcelle Lambrino spune că marile amfore, care reprezintă trei sferturi din ansamblul ceramicii descoperite, nu s-au găsit decât în templele B şi C, pentru ca la p. 97 să-şi exprime regretul că nu ştim mai multe despre natura celor doi zei cărora le erau oferite. „Noi nu ştim nimic despre cel al templului C. Primul, cel al

[30] Lambrino, *op. cit*., p. 356.
[31] Adameşteanu, Acta Historica, Roma, I, 1959, p. 12-14, fig. 2.
[32] Pippidi, *DID,* I, Bucureşti, 1965, p. 176.
[33] Lambrino, *op. cit., loc. cit.*
[34] Informație M.V. Angelescu.

templului B este probabil Apollo, zeul tuturor, patronul oraşului. Noi nu avem pentru a-l identifica decât câteva indicii, din fericire destul de sigure".

D. Adameşteanu, singurul care se pare că a reţinut informaţia potrivit căreia în C s-ar afla un alt templu, afirmă că „nu găseşte elemente sigure pentru a vorbi de o arie sacră în acest punct"[35]. Necunoscând motivele care au determinat-o pe Marcelle Lambrino să formuleze această afirmaţie, considerăm că ea trebuie verificată.

Am ajuns, în sfârşit, la aria sacră de pe platoul din vestul cetăţii, căreia noi i-am atribuit indicativul X, după sectorul în care a fost identificată. Este din nou meritul lui D. Adameşteanu de a fi postulat ipoteza existenţei în această zonă, considerată până atunci exclusiv civilă, a unei arii sacre încă din epoca arhaică. El o enunţă mai întâi în anul 1955 într-o recenzie a volumului *Histria* I[36], pentru ca apoi să o dezvolte cu argumente şi analogii în 1959[37].

Să vedem care sunt elementele pe care se bazează aceasta supoziţie.

S-a pornit de la două fragmente de teracote arhitectonice arhaice de la sfârşitul sec. VI – începutul sec. V a.Chr., una având decorul pictat, cealaltă în relief (fig. 4). Ele indică existenţa a două temple, ornamentate diferit. Deşi nu au fost găsite *in situ*, ci reutilizate ca material de construcţie în nivelurile elenistice, cele două piese fragmentare trebuie să fi provenit de la structuri aflate în zonă, deoarece rareori asemenea elemente arhitectonice erau transportate la mari distanţe. Abundenţa ceramicii arhaice (ultimul sfert al sec. VII – sfârşitul sec. VI a.Chr.), repetând în mare categoriile descoperite în B, este neobişnuită pentru o arie ocupată doar de locuinţe modeste. D. Adameşteanu crede că ea provine în majoritate din depozite votive, fiind înclinat să considere ca adevăraţi *bothroi* multe din gropile găsite aici. Faptul că nu s-au descoperit încă structurile, probabil din piatră, cărora să le fi aparţinut fie decoraţiile arhitectonice, fie imensa cantitate de materiale arheologice, nu constituie un impediment în identificarea acestei zone cu o arie sacră. Suprafaţa săpată este, în fapt, foarte mică.

Continuarea cercetărilor în sectorul X a adus noi indicii privind existenţa unor edificii de cult, de data aceasta în epoca elenistică. Atât în săpăturile vechi, cât şi în cele noi au apărut în această parte a aşa-numitului platou (rezultat al depunerilor antropogene succesive) foarte multe fundaţii alcătuite din straturi succesive de argilă şi pământ amestecat cu cenuşă, unele având dimensiuni impresionante (de ex. 80 m lungime)[38]. Ele sunt caracteristice pentru epoca elenistică, nemaiîntâlnindu-se nici în straturile anterioare, nici în cele posterioare. Le vom numi cu termenul convenţional intrat în literatura de specialitate „temelii olbiene" pentru a uşura expunerea. Unele dintre ele, este drept puţine la număr, mai păstrează încă primele asize din elevaţie, construite din blocuri de calcar sau dale mari din şist verde. Din păcate, din dorinţa de a ajunge la nivelurile arhaice, ele au fost secţionate, fără a fi înregistrate, cu mici excepţii, pe un plan general al zonei.

---

35 Adameşteanu, *op. cit.*, p. 13, nota 41.
36 Idem, ArchClass, Roma, VII, 1955, 2, p. 223.
37 Idem, Acta Historica, Roma, I, 1959, p. 8-12.
38 Condurachi, Dimitriu, *Histria* I, Bucureşti, 1954, p. 206, pl. XXIV.

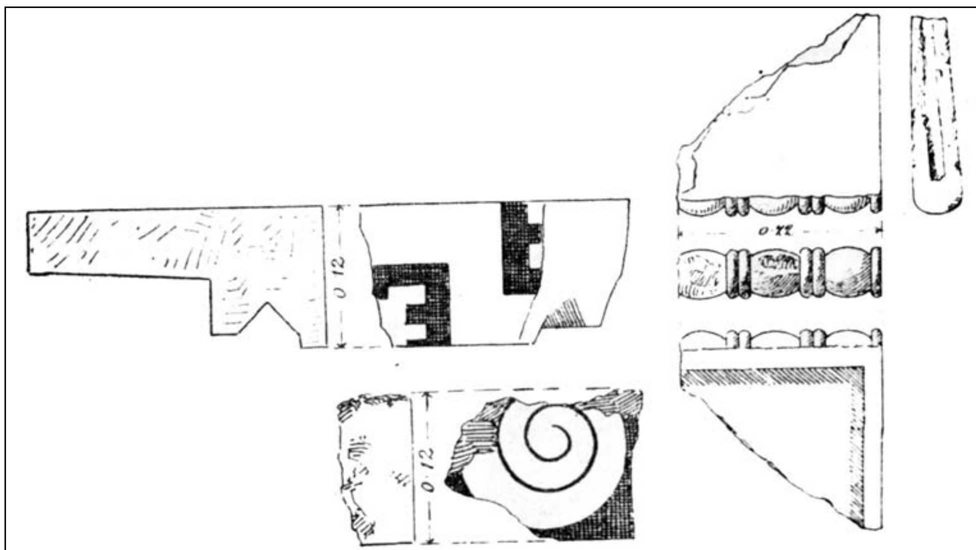

Fig. 4. Histria. Teracote arhitectonice din sectorul X (după V. Canarache, S. Dimitriu, Histria I, Bucureşti, 1954, fig. 73, 74).

Din acest motiv în momentul de față este foarte greu, dacă nu chiar imposibil, să reconstituim construcțiile ce au utilizat acest tip de temelii şi în funcție de formă să se stabilească funcționalitatea lor. Să nu uităm că la Olbia pe astfel de fundații s-au ridicat templele lui Apollo Delphinios, Zeus şi stoa[39].

În anii 1966–1968, Suzana Dimitriu a descoperit în sectorul X un patrulater de temelii olbiene, orientat (pe lungime) nord-sud, cu laturile interioare de 6/3 m (fig. 5). El păstrează la nord şi sud câteva elemente de elevație reprezentate de un şir de dale mari de şist verde (la N) şi începutul unui zid din blocuri mari de calcar (la S). Monumentalitatea temeliilor (cea de la nord având o grosime de peste 3 m), cantitatea mare de dărâmătură constând din cărămizi crude, strotere şi kalyptere, descoperirea unei frumoase statuete de marmură (h. 0,26 m) reprezentând-o pe zeița Cybele[40], a mai multor fragmente de figurine de teracotă ale aceleiaşi divinități, a unei baze cilindrice de marmură decorată sus şi jos cu un tor au determinat-o pe Suzana Dimitriu să presupună (într-un raport de săpătură rămas nepublicat) că ne aflăm, de fapt, în fața unui sanctuar aparținând celui de al doilea nivel elenistic (sfârşitul sec. III – sec. II a.Chr.). Pornindu-se de la această informație, în anii '90, s-a redeschis vechea săpătură, încercându-se dezvelirea unei suprafețe care să o lege de câteva mai vechi sondaje efectuate în anii 1949–1950 (fig. 6). Ele identificaseră mai multe fundații olbiene, care în plan sugerau existența unui portic[41].

---

[39] A. Wasowics, ArchPolona, 20, 1969, p. 39-61.

[40] Bordenache, *Sculture greche e romane del Muzeo Nazionale di Antichità di Bucarest,* Bucureşti, 1969, cat. 39, pl. XX.

[41] Condurachi, Dimitriu, *op. cit., loc. cit.*

Fig. 5. Histria. Construcția cu fundații olbiene descoperită de S. Dimitriu în anii 1966-1968 (fotografii C. Domăneanțu, 1994).

Nu este locul să prezentăm aici rezultatele noilor investigații. Ceea ce ne interesează în momentul de față este dacă s-au găsit noi elemente în favoarea existenței în acest loc a unei arii sacre dedicate unei divinități chtoniene, probabil Cybele. O să le enumerăm pe scurt.

Menționăm, în primul rând, apariția, printre dărâmăturile aflate pe latura de est a construcției sus-menționate, a unui picior de *perirrhanterion*, vas ce conținea apa lustrală şi care se găsea la intrarea sanctuarelor greceşti[42]. El apare deseori reprezentat pe vasele attice cu figuri negre şi roşii, în scenele religioase, alături de altar şi de statuia de cult. Piesa noastră este din piatră neagră, decorată cu godroane.

Urmează apoi descoperirea la sud de presupusul sanctuar, la o distanță de aproximativ 8 m, a unei fântâni, de formă rectangulară (0,60/0,70 m laturile interioare). Ea este foarte frumos construită din pietre de talie, perfect îmbinate (fig. 7). Nu-i cunoaştem încă adâncimea, deoarece nu am reuşit să coborâm în ea decât până la 3 m, față de nivelul său de călcare (şase asize plus ghizdul, incomplet păstrat), fiind împiedicați de pânza de apă freatică. Ea pare însă să se continue în jos, nu ştim încă până la ce cotă (fig. 8).

În interiorul său s-au găsit multe fragmente ceramice şi destul de puține oase. Ceramica este fragmentară, reprezentată în special de amfore, vase de uz curent (mai ales urcioare), câteva fragmente de boluri ioniene cu decor în relief, vase indigene lucrate cu mâna, o greutate de război de țesut şi un obiect de os a cărui utilitate nu am putut-o încă identifica. S-au descoperit şi două monede, una complet

[42] R. Ginouvès, *ΒΑΛΑΝΕΥΤΙΚΗ, Recherches sur le bain dans l`antiquité grecque,* Paris, 1962, p. 299-310.

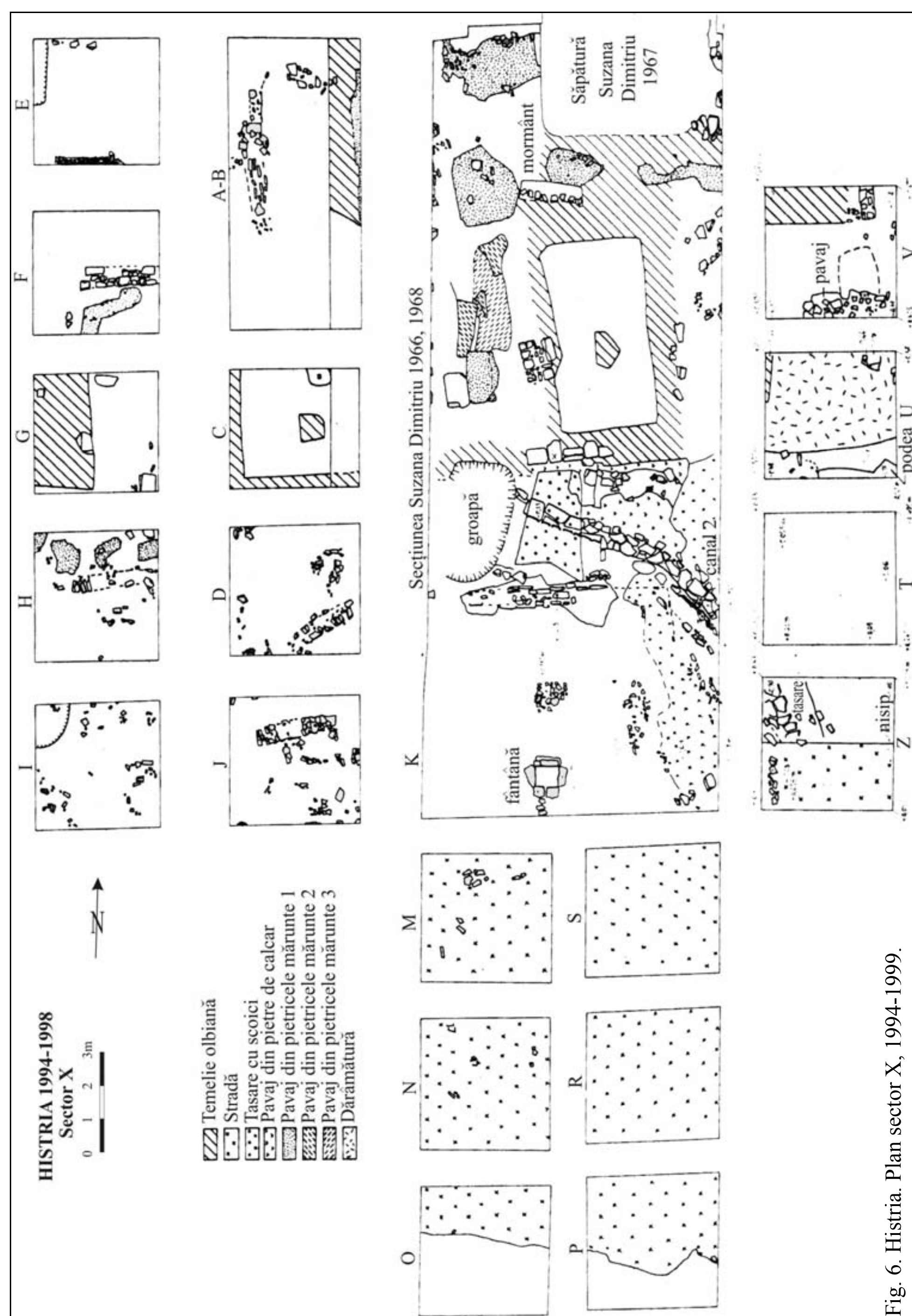

Fig. 6. Histria. Plan sector X, 1994-1999.

distrusă şi cealaltă autonomă cu reprezentarea Zeului Fluvial[43]. Materialul osteologic este sărac şi nu a fost încă studiat de către specialişti.

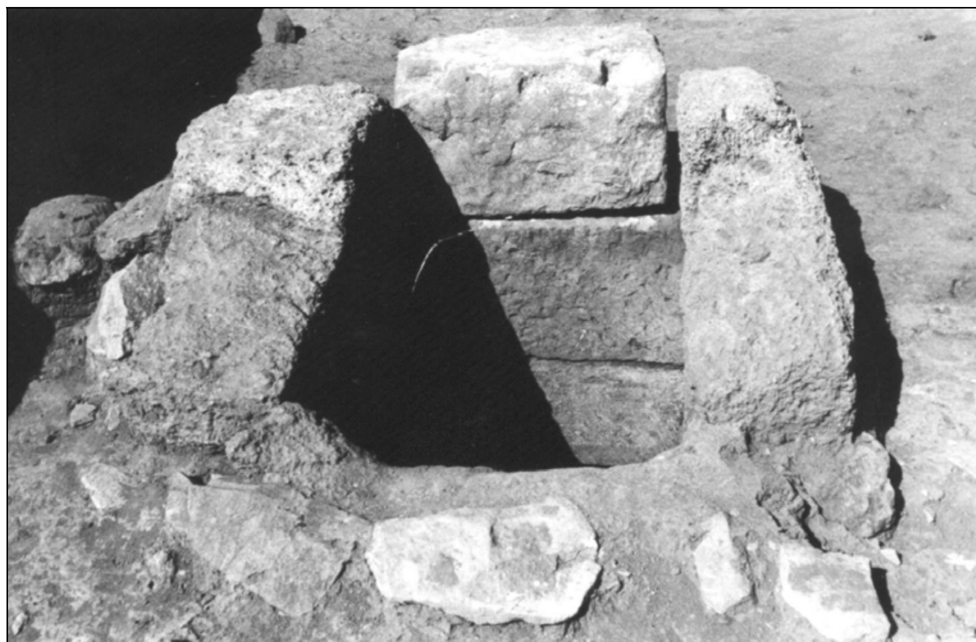

Fig. 7. Histria. Sector X. Fântâna.

Fragmentele de boluri cu decor în relief care aparţin atelierului Monogramei şi al lui Plagiaire, datând din a doua jumătate a sec. II a.Chr.[44], fiind cele mai recente cronologic, ne indică momentul final de funcţionare a monumentului. Prezenţa lor, alături de piciorul unui vas aparţinând categoriei ceramicii gri, care a fost anume tăiat şi şlefuit în antichitate, dându-i-se forma unui kernos, varianta simplă, şi a greutăţii pentru războiul de ţesut, credem că reprezintă indicii sigure că nu ne aflăm în faţa unei simple fântâni, ci a unui *bothros* legat de cultul unei divinităţi feminine. Modul său de construcţie nu este singular în lumea greacă, unde există numeroase exemple de astfel de puţuri sacre cu pereţii la fel zidiţi.

Bothros-ul este plasat în interiorul unei incinte rectangulare, din care nu s-a păstrat decât un fragment din zidul său de nord. Ea înconjura un spaţiu deschis, neacoperit, după cum o dovedeşte lipsa totală de ţigle şi olane. În spaţiul dintre ea şi sanctuarul propriu-zis (lat de aproximativ 3 m) s-a găsit un canal pavat cu lespezi foarte subţiri de şist verde, de formă neregulată, care nu credem că a fost acoperit (fig. 9). El pare să înconjoare incinta *bothros*-ului. Deocamdată, nu ştim cărei funcţii îi era destinat. Singurul lucru cert este că sanctuarul, canalul şi *bothros*-ul au coexistat, ele fiind contemporane.

[43] Identificare Gh. Poenaru Bordea.

[44] C. Domăneanţu, *Histria* XI, Bucureşti, 2000, cat. 147, pl. 10 şi cat. 349, pl. 23.

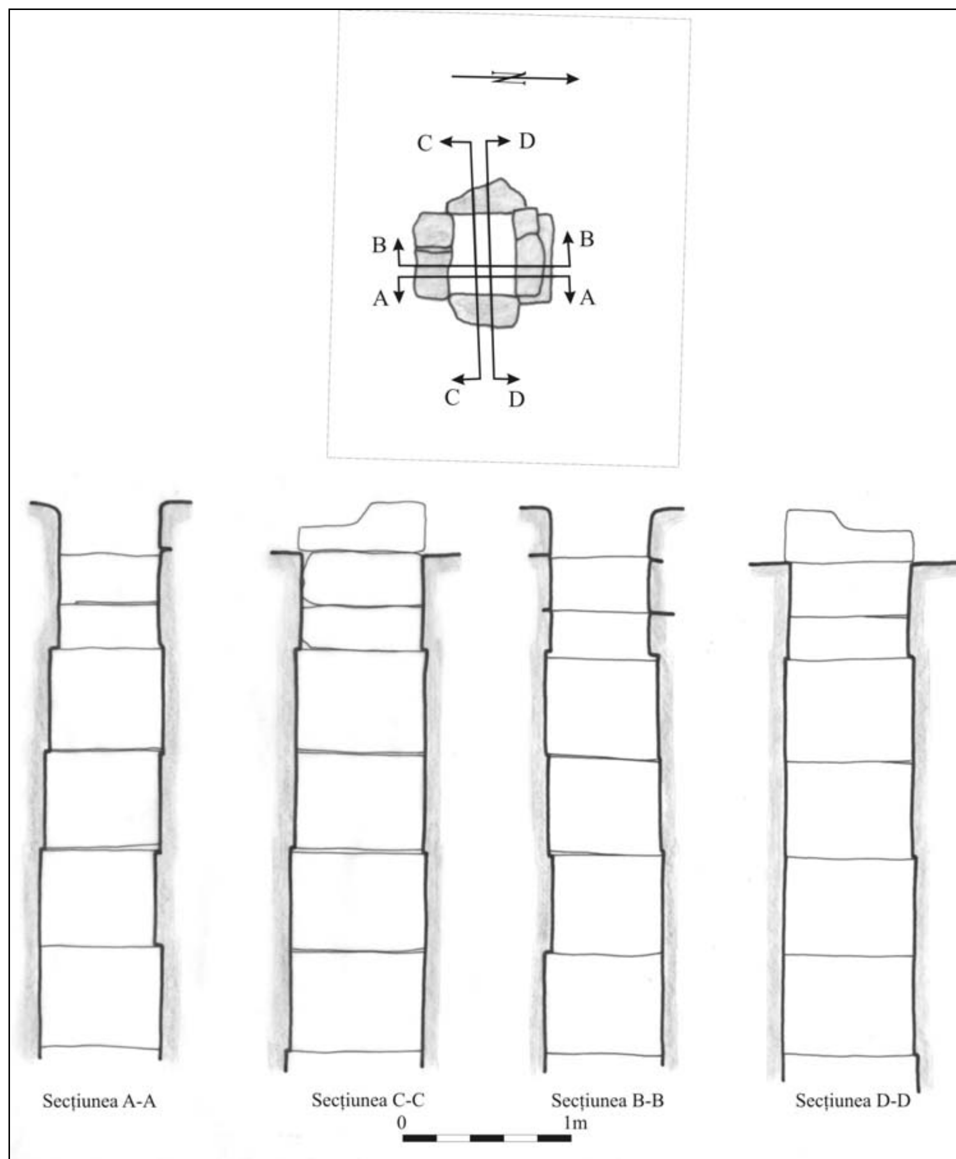

Fig. 8. Histria. Sector X. Plan şi secțiuni verticale prin fântână.

Toate aceste noi elemente, dovedesc, o dată în plus, existența aici, în epoca elenistică, a unei arii sacre, continuarea celei din epoca arhaică.

Nu putem încheia această succintă prezentare a topografiei sacre a Histriei greceşti, fără a vorbi pe scurt despre încă un *bothros*, găsit de această dată în nava de nord a bazilicii din fața turnului G al incintei romane târzii, D pe planul cetății. El a fost descoperit în 2002, cu ocazia unui sondaj care a coborât până la stânca antică.

Fig. 9. Histria. Sector X. Canalul.

Datorită lipsei oricărei informaţii privind săpăturile efectuate aici înainte de război, acest sondaj a nimerit în pământul steril cu care S. Lambrino astupase nava de nord a bazilicii după ce îşi încheiase cercetarea. Din fericire, el a protejat o mică construcţie, cu zidurile din pietre de şist verde legate cu lut, aşezate direct pe stânca special amenajată; peretele său de est este suprapus de fundaţia bazilicii, iar cel de vest se aşază pe o groapă cvasicirculară (1,50/1,30 m) săpată în stâncă. Observaţiile noastre au fost confirmate prin găsirea unora din caietele Lambrino. O schiţă din anul 1940 înregistrează această situaţie. S. Lambrino a golit groapa, oprindu-se, din nu ştim ce motive, la adâncimea de 1,45 m. Noi am continuat cercetarea până la adâncimea de 2,90 m.

Groapa are pereţii verticali şi este întru totul asemănătoare cu cea găsită în aria sacră B şi, după descriere, cu cea din aria sacră A, de lângă templul lui Zeus.

Nu ştim nimic despre materialul găsit până la 1,45 m adâncime. Poate nu a apărut nimic, fapt ce l-a determinat pe S. Lambrino să nu mai continuie golirea ei. Noi însă, perseverând, am descoperit, într-un strat de nisip amestecat cu scoici, un material ceramic deosebit de interesant, la care se adaugă un mic pandantiv de aur lucrat în tehnica poansonării[45]. Remarcăm că ceramica este unitară din punct de vedere cronologic, ea aparţinând ultimului sfert al sec. VII a.Chr. – începutului sec. VI a.Chr.[46].

[45] Eadem, comunicare susţinută la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", noiembrie, 2002.

[46] Conţinutul acestui *bothros* va face obiectul unui articol ce va apărea în Pontica, 39, 2006.

Acest ultim *bothros*, în înşiruirea noastră, dar cel mai vechi din cele descoperite până în prezent la Histria, după cum o dovedesc depunerile votive din interiorul său, a aparţinut cu siguranţă ariei sacre a unei divinităţi pe care nu am putut-o încă identifica.

Şi ca să încheiem, semnalăm existenţa în această zonă a altei gropi sacre, săpată tot în stâncă, umplută în stratul superior cu sfărâmătură de piatră. Ea nu va putea fi niciodată cercetată decât dacă se sacrifică bazilica, fiind plasată sub zidurile de est şi sud ale navei de nord.

Rezumând cele spuse anterior, putem spune că viaţa religioasă a Histriei greceşti a fost deosebit de intensă. Ea era concentrată, cel puţin în epoca arhaică, în cinci arii sacre, consacrate uneia sau mai multor divinităţi. Deocamdată!

HISTRIA. LA TOPOGRAPHIE DES AIRES SACRÉES À L'EPOQUE GRECQUE

RÉSUMÉ

Cette contribution est le fruit d'une recherche bibliographique. L'auteur essaye de rassembler dans une étude cohérente les nombreuses informations concernant les aires sacrées grecques d'Histria, dispersées dans les diverses publications.

La recherche revèle l'existence dans la zone nord-est, sud-est, centrale et occidentale de la cité des plusieurs aires sacrées, quelque'unes certainement identifiables, telles que A, B, D et X, d'autres uniquement hypothétiques, C.

L'étude confirme l'importance de l'identification des *bothroi*, isolés ou auprès des bâtiments monumentaux, temples et autels, en tant qu'indices incontestables de l'existence d'une aire cultuelle.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Histria. Plan de la cité.

Fig. 2. Histria. L'aire sacrée A (d'après K. Zimmermann, EAZ, 22, 1981).

Fig. 3. Histria. Le temple du Zeus (d'après Em. Condurachi şi colab., Materiale 9, fig. 2).

Fig. 4. Histria. Terre-cuites architecturales provenant du secteur X (d'après V. Canarache, S. Dimitriu, *Histria* I, Bucureşti, 1954, fig. 73, 74).

Fig. 5. Histria. La construction «à fondations olbiennes» découverte par S. Dimitriu durant les années 1966-1968 (clichés C. Domăneanţu, 1994).

Fig. 6. Histria. Relevé d'enssemble du secteur X, 1994-1999.

Fig. 7. Histria. Secteur X. La fontaine.

Fig. 8. Histria. Secteur X. Coupe verticale de la fontaine.

Fig. 9. Histria. Secteur X. Le caniveau.

HISTRIA. SECTORUL *BASILICA EXTRA MUROS*

VIORICA RUSU-BOLINDEŢ şi ALEXANDRU BĂDESCU

Basilica extra muros a fost unul dintre primele obiective săpate de Vasile Pârvan la Histria în anul 1914. Autorii articolului întreprind atât o trecere în revistă a **stadiului cercetărilor** privind monumentul amintit şi zona extramurană, cât şi o **prezentare a principalelor rezultate ale săpăturilor arheologice desfăşurate în anii 2001-2004**. Cele două obiective avute în vedere sunt: ***basilica extra muros*** (singura basilică paleocreştină aflată în exteriorul cetăţii romane târzii) şi **secţiunea Vest-Est** (unde au fost dezvelite urme de locuire din **perioada elenistică până la cea romană târzie**). Cercetările arheologice sunt în curs la ambele obiective.

Vestigiile arheologice din acest sector au început să fie cercetate încă din anii 1914–1918, pentru a fi apoi continuate în anii 1955–1956 şi, respectiv 1961–1964. Nepublicarea primelor cercetări sau publicarea prea sumară a următoarelor şi necesitatea conservării primare a edificiului basilical (care să-l salveze de la distrugere, până la practicarea unei masive restaurări) au determinat conducerea şantierului să decidă reluarea cercetărilor în această zonă.

Cercetările arheologice efectuate în acest sector în campaniile din anii 2001-2004[1] au vizat două obiective:

I. *Basilica extra muros* (rafinarea cronologiei acesteia şi verificarea raporturilor ei cu cele două necropole, cea din secolele IV–V p.Chr. şi, respectiv, cea din secolele VI–VII p.Chr.).

[1] La debutul săpăturilor arheologice, colectivul de cercetare a fost constituit din Alexandru Suceveanu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti) – responsabil de sector, Karl von der Lohe (Institutul de Arheologie „Ludwig Maximilian", Universitatea din München), Viorica Rusu-Bolindeţ (Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca), Alexandru Bădescu (Muzeul Militar Central, respectiv, din 2002, angajat al Muzeului Naţional de Istorie a României, Bucureşti) – membri în colectiv. Din anul 2002, colectivul s-a restrâns datorită absenţei colegului Karl von der Lohe. Din anul 2004, responsabilitatea sectorului a fost preluată de Viorica Rusu-Bolindeţ. De asemenea, la trei din cele patru campanii au participat studentele: Roxana Petre, Ştefania Lungeanu (Facultatea de Istorie şi Filosofie, UBB, Cluj-Napoca), Viorica Dinu (Facultatea de Istorie, Universitatea „1 Decembrie 1918", Alba Iulia) (2002); Ileana Bulgarea (Facultatea de Istorie şi Filosofie, UBB, Cluj-Napoca) (2003); Raluca Milea, Liliana Chicoş (Facultatea de Istorie şi Filosofie, UBB, Cluj-Napoca) (2004). Determinarea monedelor descoperite a fost făcută iniţial de Radu Ardevan (2002) şi reluată de Mihai Dima (2005). Acesta din urmă a determinat monedele din întreg sectorul în discuţie. Mulţumim călduros ambilor colegi pentru sprijinul preţios pe care ni l-au acordat. Studiul numismatic detaliat va fi publicat în cadrul monografiei sitului.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 103–130

II. Secțiunea Vest-Est (situată la circa 50 m nord de *basilica extra muros* şi aproximativ paralelă cu aceasta, efectuată cu scopul de a preciza stratigrafia obținută în săpătura din anii 1961-1964 de către N. Hamparțumian, precum şi a aceleia obținute prin secțiunea Est-Vest, efectuată în anii 1949-1952).

I. *Basilica extra muros*

a. Poziția monumentului. Este situată la cca 200 m sud-vest de Poarta Mare a cetății romano-bizantine (Fig. 1), în imediata vecinătate a laturii sudice a Casei Pârvan.

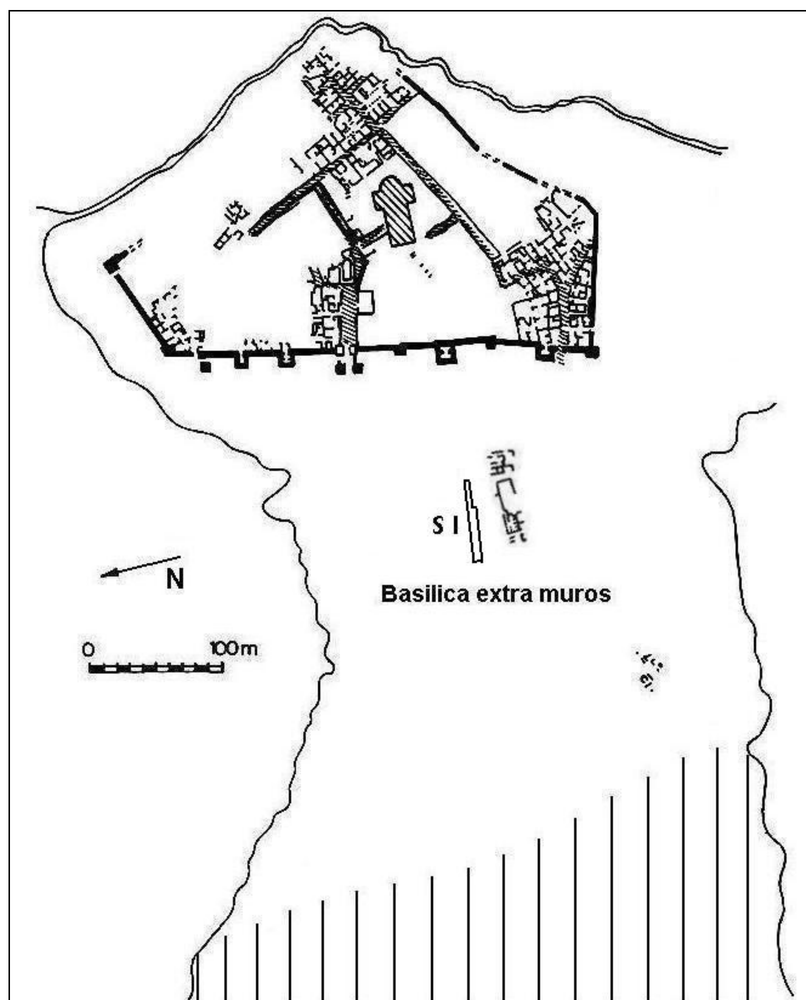

Fig. 1. Histria. Planul general al sectorului *extra muros* (după Al. Suceveanu).

b. Scurt istoric al cercetărilor. Acest edificiu a fost descoperit de V. Pârvan, de unde şi această denumire, însă, din cauza primului război mondial, nu a reuşit să

publice decât informaţii sumare despre acest monument[2]. În toamna anului 1917, arhitectul german J. Iacobs a întreprins săpături clandestine la basilică, după care a publicat, la rândul său, câteva informaţii în ceea ce o priveşte[3].

Cel care a publicat un plan al acestei basilici a fost arhiepiscopul german R. Netzhammer, în cartea sa despre antichităţile creştine din Dobrogea[4] (fig. 2/1). El nu a efectuat săpături arheologice la monumentul în discuţie, ci a beneficiat de planul şi de informaţiile oferite de arhitectul J. Iacobs[5].

Cercetările arheologice au fost reluate de Em. Popescu în 1955-1956, acesta aducând corectări planului publicat de R. Netzhammer, deoarece fuseseră dezvelite până la acea dată numai absida şi zidurile care mărgineau navele către nord, sud şi vest. Basilica se întindea mai departe către sud şi sud-vest, unde au mai fost dezvelite de către Em. Popescu alte trei încăperi[6], precum şi o încăpere spre nord-vest, în exteriorul absidei şi lipită de aceasta, pe care autorul săpăturilor a considerat-o ca fiind o „capelă" (fig. 2/2). A fost practicată şi o secţiune orientată nord-sud aproximativ pe lăţimea basilicii, în care au fost dezvelite 13 morminte, dintre care 8 în interiorul acesteia, majoritatea aparţinând primei necropole (sec. IV-V p.Chr.)[7] (fig. 4). Anterior, în cadrul săpăturilor arheologice efectuate în spaţiul cuprins între incinta elenistică şi basilica în discuţie, a fost dezvelită curtea celei din urmă şi absida capelei de pe latura sa de nord-est (fig. 4)[8].

Cele mai ample cercetări au fost întreprinse, în anii 1961-1964, de către N. Hamparţumian (fig. 2/3). Acesta a efectuat o secţiune transversală est-vest pe axul basilicii şi o alta, cu aceeaşi orientare, paralelă cu latura nordică a monumentului (fig. 4). Prin descoperirea a încă 74 de morminte, cercetătorul amintit a reuşit să precizeze existenţa celor două necropole, prima dintre ele fiind anterioară basilicii, cea de-a doua, contemporană. Sintetizarea informaţiilor referitoare la încadrarea monumentului şi a necropolelor în evoluţia istorică a Histriei a fost realizată de Al. Suceveanu în lucrarea referitoare la termele romane de pe acest sit[9], mai recent autorul citat oferind o sinteză cu privire la monumentele creştine de la Histria[10], *basilica extra muros* fiind, evident, inclusă aici.

[2] V. Pârvan, ACMI, 1914, Bucureşti, 1915, p. 118-119; idem, AA, 1915, col. 256-269; idem, *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore,* în RPAA 2, 1924, p. 125.

[3] J. Iacobs, *Dobrudscha Bote*, 64-65, 1918.

[4] R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918, p. 159–161.

[5] Idem, *op. cit*., p. 161, nota 1, în care autorul mulţumeşte arhitectului german J. Iacobs pentru planul basilicii şi informaţiile oferite de acesta cu privire la obiectivul în discuţie. Arhiepiscopul R. Netzhammer numai a vizitat ruinele basilicii extra muros de la Histria (s. n.), în timpul călătoriei pastorale şi de confirmaţiuni pe care a efectuat-o în Dobrogea în primăvara anului 1918 (27 aprilie – 13 mai) – vezi Netzhammer, *Arhiepiscop în România. Jurnal de război 1914-1918* (ed. I. Dumitriu-Snagov), Bucureşti, 1993, p. 256.

[6] Rezultatele preliminare ale săpăturilor arheologice au fost publicate de Popescu, Materiale 4, 1957, p. 16-24; Materiale 5, 1959, p. 291–296.

[7] Em. Popescu a sintetizat rezultatele cercetărilor arheologice asupra edificiului în discuţie într-un studiu consacrat antichităţilor paleocreştine de la Histria – *Les antiquités paléchrétiennes d'Histria*, în *Christianitas daco-romana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994, p. 306–312.

[8] Em. Condurachi şi colab., Materiale 4, 1957, p. 21–23, pl. IV, fig. 9.

[9] Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest, 1982, p. 89–92.

[10] Idem, *Cercetări recente în Histria creştină*, în vol. *Omagiu lui Virgil Cândea cu ocazia împlinirii a 75 ani*, Bucureşti, 2002, p. 288–289.

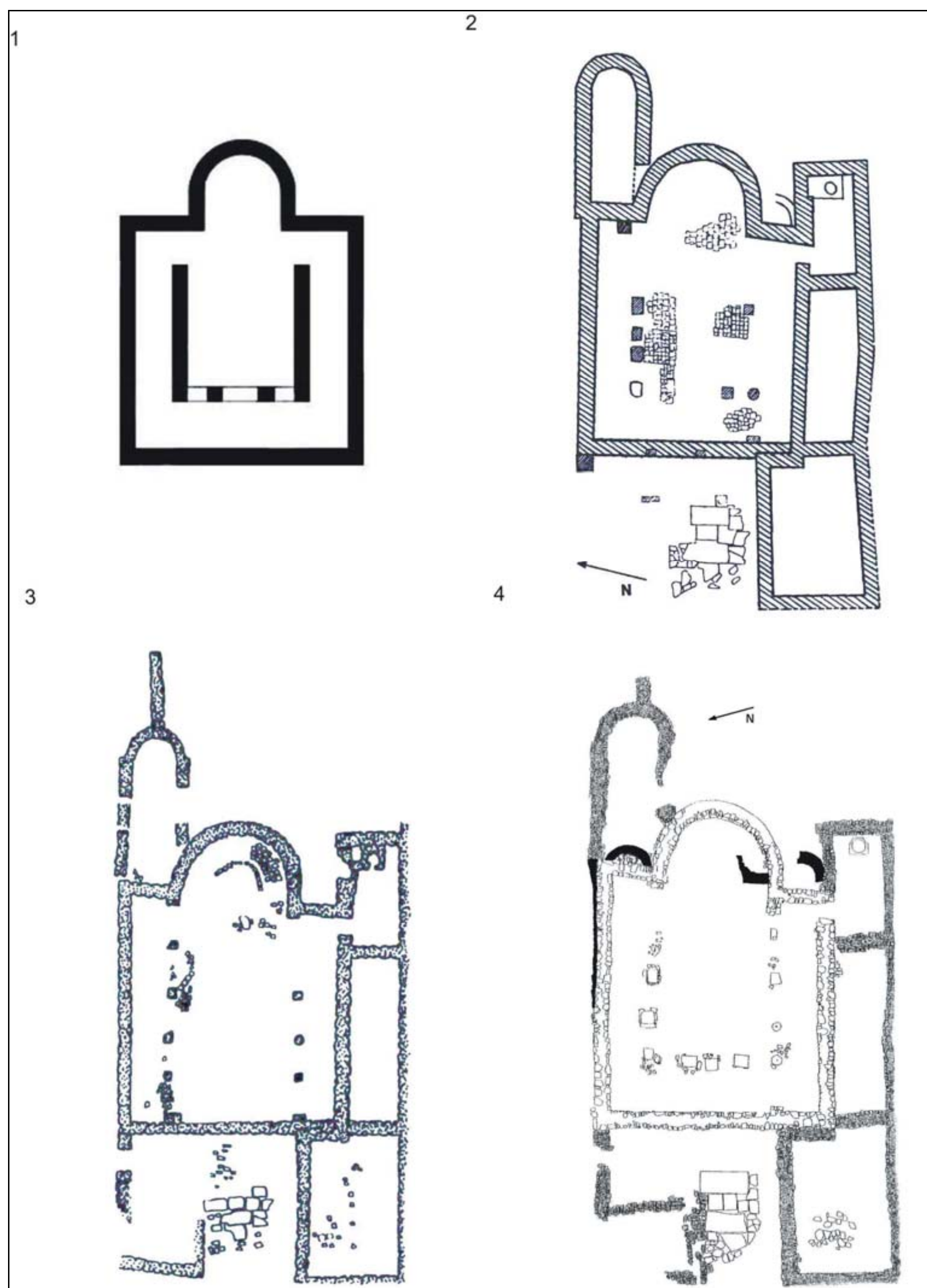

Fig. 2. Histria. Planul comparativ al basilicii *extra muros* (1. după R. Netzhammer; 2. după Em. Popescu; 3. după H. Nubar; 4. după K. von der Lohe, Al. Bădescu).

Cercetările arheologice au fost reluate în anul 2001 la monumentul în discuţie, obiectivele urmărite fiind, aşa cum aminteam mai sus, precizarea cronologiei basilicii, precum şi a raporturilor ei cu cele două necropole, cea din secolele IV–V p.Chr., respectiv cea din secolele VI–VII p.Chr. Nu au fost efectuate săpături arheologice de amploare, ci, în singura campanie în care s-a intervenit asupra monumentului (2001) s-a procedat la o curăţire a acestuia, ocazie cu care s-au putut face observaţii legate de cronologia sa relativă şi s-a procedat la executarea unui releveu foarte precis al planului basilicii (fig. 2/4)[11].

c. Descrierea monumentului. În starea actuală a cunoştinţelor, pe baza cercetărilor arheologice anterioare, dar mai ales pe baza observaţiilor recente asupra elementelor sale de construcţie, s-a stabilit că *basilica extra muros* a avut trei faze de existenţă (fig. 3).

În **prima fază,** obiectivul în discuţie este o basilică cu trei abside, amplasată peste o serie de construcţii anterioare, inclusiv peste marele edificiu din perioada romană timpurie (fig. 6)[12]. Fundaţiile absidelor de nord şi de sud au fost descoperite *in situ*. Absida sudică a fost parţial distrusă de mormântul 13, atât ea, cât şi mormântul amintit fiind descoperite în timpul săpăturilor făcute de Em. Popescu în 1956[13]. Absida nordică a fost dezvelită în campania anului 2001, ca şi urmele unei părţi a fundaţiei zidului nordic al basilicii, care a fost parţial suprapus de zidul fazei ulterioare[14]. Absidele laterale aveau diametrul de 2 m. Zidul absidei centrale a fost utilizat în faza următoare ca fundaţie. Primei faze îi aparţin şi urmele unui *synthronos*, construit din pietre legate cu pământ[15] .

În **faza a doua**, basilica se prezintă în forma vizibilă astăzi. Este o clădire cu absidă centrală, semicirculară, orientată, cu diametrul exterior de 5,00 m şi raza de 3,60 m. Axa est-vest este de 16,00 m în exterior şi de 14 m în interior. Axa nord-sud este de 11,60 m în interior şi de 14,00 m în exterior. Suprafaţa sa este de 120 m^2.

Absidele laterale de la est sunt înlocuite de ziduri drepte, orientate nord-sud. Basilica are naosul trinavat, fiecare dintre cele trei nave fiind divizată de câte patru rânduri de coloane pe fiecare latură, din care s-au păstrat numai blocurile de calcar folosite drept baze[16]. În nava centrală şi în absidă se afla un pavaj din cărămizi (care nu s-a mai păstrat), în timp ce în navele laterale, nivelul de călcare îl reprezentau podele de lut, amestecate cu nisip şi pietricele. În faţa absidei, la

[11] Rezultatele preliminare ale acestei cercetări au fost publicate – vezi Suceveanu şi colab., în CCArh, Campania 2001(2002), p. 168–172. Planul actualizat al monumentului a fost realizat de K. von der Lohe şi A. Bădescu.

[12] H. Nubar, SCIV 22, 2, 1971, p. 200, fig. 1. Cercetările efectuate între 1961–1964 de către Nubar Hamparţumian, au fost publicate sub semnătura H. Nubar. Fiind vorba despre aceeaşi persoană, în comentariile din text ne vom referi la Nubar Hamparţumian, însă vom menţine indicaţia bibliografică sub forma preferată de autor.

[13] Popescu, Materiale 5, 1959, p. 292, fig. 4; idem, p. 312, fig. 2 (G).

[14] Suceveanu şi colab., *op. cit.*, p. 168.

[15] Popescu, *op. cit.,* p. 311.

[16] Netzahammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918, p. 159–160; Popescu, *loc. cit*.

umărul stâng al acesteia, a fost descoperit un fragment de colonetă, care ar putea reprezenta o reminescență de *cancelli*[17]. Zidurile basilicii au fost construite din şist local, fiind legate cu pământ.

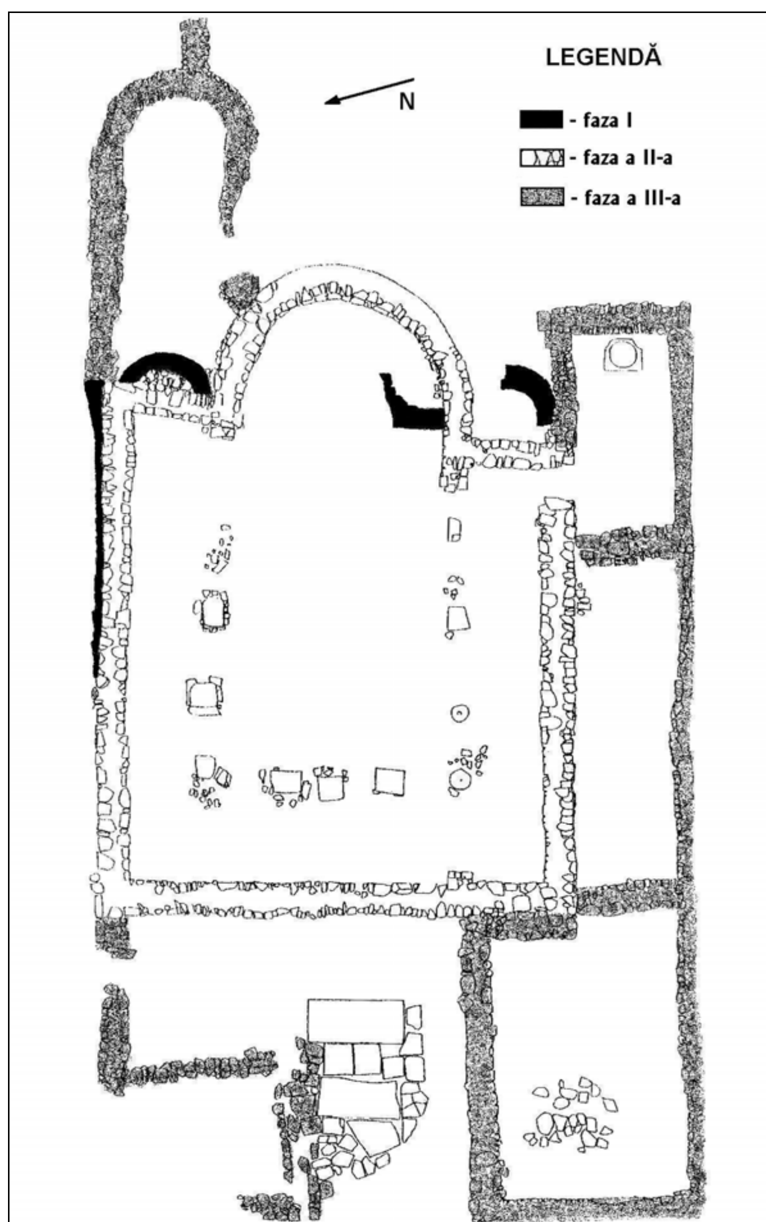

Fig. 3. Histria. Planul general al basilicii *extra muros* (plan realizat de K. von der Lohe, Al. Bădescu).

[17] *Ibidem*.

Probabil într-o **a treia fază,** corpului central al basilicii i se adaugă cinci anexe: trei pe latura de sud, una spre nord-est şi alta la vest. Posibilitatea existenţei unei alte faze de funcţionare a basilicii este argumentată de adosarea zidurilor anexelor la cele ale navei centrale, precum şi de utilizarea unor spolii provenite din fazele anterioare ale basilicii (inclusiv capiteluri de marmură şi de piatră cu semnul crucii) la construirea acestora. Anexele de pe latura sudică sunt:

Camera 1, situată în colţul sud-estic, având dimensiunile de 2,40 × 4,80 m. Ea are câte o intrare spre curtea basilicii, respectiv o alta, care a fost boltită, spre naos[18]. În interiorul ei, în partea extrem sudică, a fost descoperită o construcţie circulară, din cărămizi legate cu pământ, care a avut la bază o placă de marmură. Probabil că această încăpere a putut fi folosită ca *diaconikon,* ţinând cont de instalaţia menţionată descoperită aici[19].

Camera 2, cu dimensiunile de 2,40 × 8,00 m, este legată de precedenta înspre vest. În zidul care separa camerele 1 şi 2 a fost descoperit un mic capitel din marmură, reutilizat ca spolie, care probabil că a aparţinut unei faze anterioare. Nu a fost observată vreo intrare prin care se comunica între încăperile anexei sau prin care aceasta ar fi comunicat cu nava centrală. De altfel, zidul sudic al celor trei camere ale anexei (implicit al basilicii) nu a fost dezvelit, deocamdată, decât pe latura internă, de aceea nu se pot face observaţii suplimentare privind căile de acces din şi spre acestea.

Camera 3 are dimensiunile de 4,55 × 6,60 m şi are aceeaşi legătură cu încăperea anterioară printr-un zid în direcţia vestică. O parte a acestui zid se suprapune peste colţul sud-vestic al navei centrale, fapt ce a condus la formularea ipotezei construirii ei (ca şi a celorlalte încăperi ale anexei sudice) ulterior acesteia.

În afara încăperilor de pe latura de sud, pe latura vestică a clădirii principale a fost adosat un mic *atrium*, cu dimensiunile de 7,00 × 5,00 m, placat cu dale de calcar.

De asemenea, o **anexă** (probabil capelă) de mici dimensiuni a fost ataşată clădirii principale în prelungirea zidului nord-estic. Ea măsoară 2,50 × 7,00 m, diametrul absidei fiind de 2,50 m. Ea comunică cu exteriorul printr-o intrare pe latura sudică. Nu a fost săpată până la nivelul originar, cercetările oprindu-se pe un nivel care este cu 20 sau 30 cm mai sus decât cel al basilicii. Pe acest nivel au fost descoperite resturile bolţii prăbuşite ale capelei, care era constituită din cărămizi legate cu lut galben[20]. Capela comunica cu exteriorul printr-o intrare pe latura sudică, situată aproape de arcul absidal, dar nu comunica cu nava centrală deoarece zidul este continuu pe această latură şi pentru că diferenţa de nivel dintre cele două făcea imposibilă comunicarea. Datorită acestui fapt, ca şi a dimensiunilor sale reduse, această încăpere a suscitat discuţii în ceea ce priveşte funcţionalitatea ei. Em. Popescu a postulat ipoteza utilizării sale ca spaţiu cu rol funerar, ea putând fi locul în care a fost înmormântat un martir sau fondatorul edificiului[21]. Este posibil ca ea să fi fost folosită şi ca *prothesis*[22]. Până la efectuarea de cercetări arheologice care să ducă la dezvelirea completă a acestei interesante încăperi, ambele ipoteze pot fi la fel de bine valabile.

---

[18] *Ibidem*, p. 309, fig. 2.
[19] *Ibidem*, p. 309.
[20] Popescu, Materiale 4, 1957, p. 22; idem, *Les antiquités paléochrétiennes*..., p. 309.
[21] *Ibidem*.
[22] *Ibidem*, p. 311.

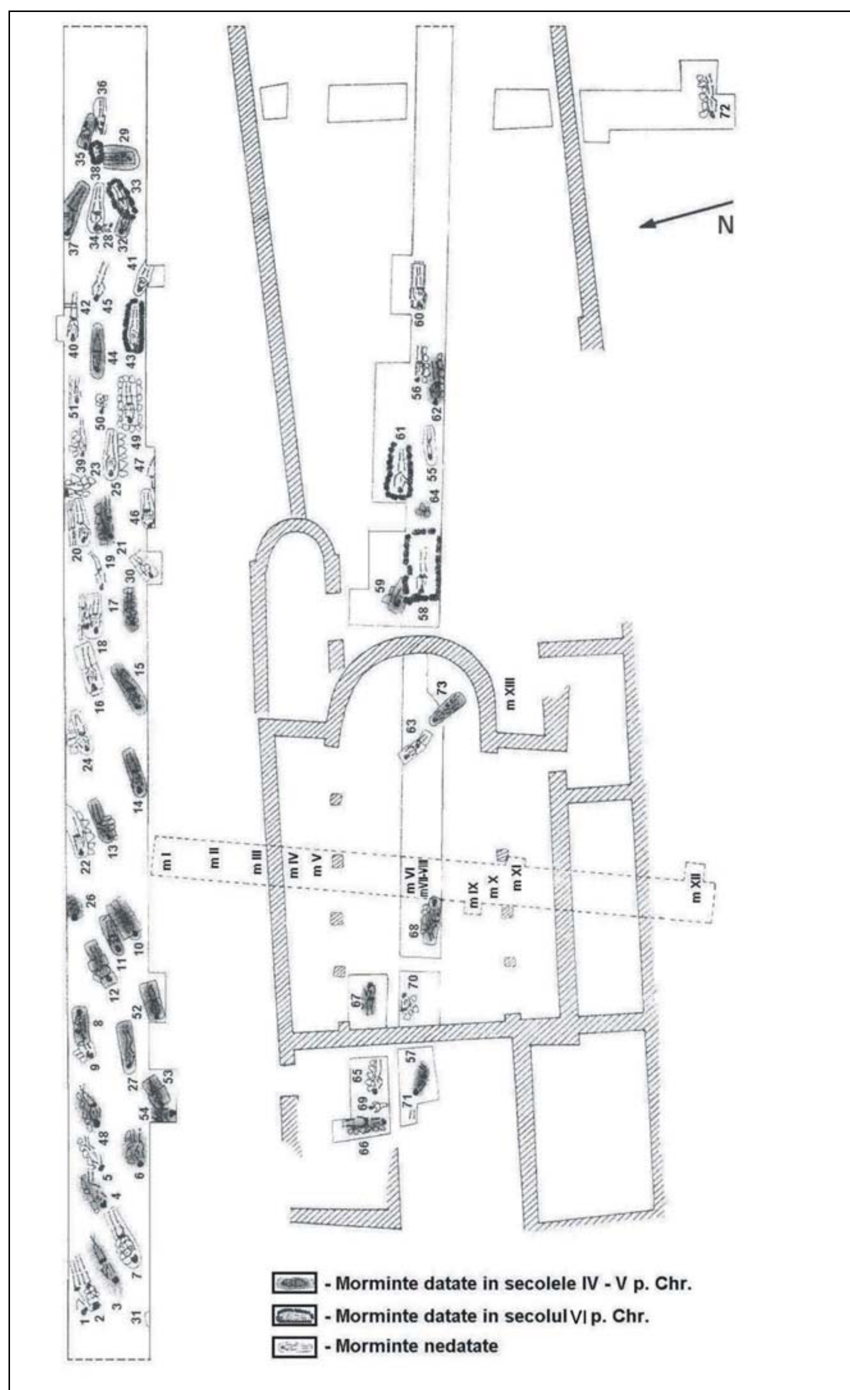

Fig. 4. Histria. Basilica *extra muros* şi cele două necropole identificate (după H. Nubar).

Anexele prezentate au mărit suprafaţa monumetului la 230 m^2. Tot de el aparţine şi o curte mare, spre est, construită din ziduri din şist local, legate cu lut. Avea dimensiunile de 20,70 × 12,80 × 17,90 m (fig. 4). Zidul de nord mergea sub absida capelei descrise mai sus, în timp ce zidul de sud a fost distrus de o clădire dintr-o fază ulterioară, astfel încât nu se mai poate vedea joncţiunea pe care ea o făcea cu basilica spre vest[23]. În interiorul ei au fost descoperite câteva morminte aparţinând ambelor necropole[24], inclusiv celebrul mormânt aparţinând unei femei, aflat la est de absidă, în axa acesteia, databil, pe baza bogatului inventar de aur, între 530-560 p.Chr.[25]. Este greu de stabilit, în stadiul actual al cercetărilor, dacă curtea în discuţie a avut rol de cimitir[26], numărul mormintelor descoperite aici fiind foarte mic comparativ cu cele descoperite pe latura de nord a basilicii.

d. Cronologia absolută a monumentului poate fi precizată în linii mari, în condiţiile în care edificiul nu este definitiv cercetat. Este posibil ca **prima ei fază** să dateze de la sfârşitul secolului al V-lea şi prima parte a secolului al VI-lea, cele mai timpurii monede descoperite pe nivelul de călcare al basilicii fiind de la *Anastasius* I[27]. Totodată, analogii ale unor basilici cu trei abside, din spaţiul iordaniano-palestinian, ne conduc spre aceeaşi secvenţă cronologică[28]. **Faza a doua,** când ştim că la marea basilică episcopală din centrul cetăţii anexele se măresc considerabil, datează probabil de la mijlocul şi din a doua jumătate a secolului al VI-lea, în timp ce **faza a treia** ar putea să dateze din ultimii ani ai secolului al VI-lea şi din primii ani ai celui următor, ultimul mormânt precis databil (M 43) fiind practicat în jurul anului 600 p.Chr. Monedele descoperite în săpăturile arheologice efectuate de Em. Popescu cuprind intervalul cronologic menţionat, începând cu domnia împăratului *Anastasius I* până la cea a lui *Mauricius Tiberius*[29]. În ceea ce ne priveşte, cele câteva monede de bronz găsite, îndeosebi în anexele de pe latura sudică, se încadrează în timpul domniei împăraţilor *Iustinian I* şi *Iustin II*[30].

---

[23] Idem, Materiale 4, 1957, p. 21–23, pl. IV, fig. 9.

[24] Ibidem, p. 23; Nubar, *op. cit.*, p. 199–215, fig. 1.

[25] Idem, Dacia N.S. 14, 1971, p. 335–347.

[26] Idem, SCIV 22, 1971, 2, p. 210 – zid de incintă al cimitirului basilicii; Al. S. Ştefan, RMM-MIA 45, 1976, 1, p. 48.

[27] Popescu, *Les antiquités paléochrétiennes…*, p. 312.

[28] A. Michel, *Les églises d'époque byzantine et ummayyade de la Jordanie (V–VIIIe siècle). Typologie architecturale et aménagements liturgiques*. Collection Bibliothèque de l'Antiquité tardive, 2, Turnhout, 2001, p. 30–33, fig. de la p. 31, nr. 3 (Abila A); nr. 4 (Pella ouest); nr. 7 (Kirbat al-Burz). Basilicile cu trei abside din Iordania sunt datate în prima jumătate a secolului al VI-lea, fără ca această cronologie să fie însă prea precisă, datorită publicării necorespunzătoare a rezultatelor cercetărilor arheologice la aceste obiective – cf. Michel, *op. cit.*, p. 30, 32. Vezi şi în Bulgaria, la Storgosia – N. Čaneva-Dečevska, *Ranno-christijanska arhitektura v Bulgărija IV–VI v.*, Sofia, 1999, p. 255–257, fig. 68. Basilica triabsidată de la *Ibida*/Slava Rusă are o datare mult mai târzie decât monumentele de mai sus (vezi I. Barnea, Dacia 11-12, 1945–1947, p. 233, epoca ulterioară lui Justinian sau după 580 p.Chr.), de aceea nu am socotit-o cea mai potrivită analogie pentru monumentul în discuţie. Mulţumim pe această cale colegei Irina Achim, pentru bibliografia pusă cu generozitate la dispoziţie.

[29] Popescu, loc. cit.

[30] Suceveanu şi colab., *op. cit.,* p. 168–169. Este vorba de două monede de bronz de la *Iustinian I* (emise la Constantinopol, în anii 527-538, respectiv Cyzic, în anii 559–550 p.Chr.) şi de una, tot de bronz, de la *Iustin II* (emisă la Thessalonic în 567–568 p.Chr.); ele provin însă din umpluturi moderne. În exteriorul basilicii, la est de camera 1 a anexei sudice, a fost descoperită o monedă de bronz emisă în timpul lui *Constantin cel Mare* (Nicomedia, anii 330–335 p.Chr.); o alta, din timpul lui *Theodosius al II-lea* (Constantinopol, anii 425–450 p.Chr.) a fost găsită în caroul 2E, în jumătatea superioară a mormântului 58. Nici în cazul acestora, contextul arheologic nu este unul antic.

Pentru moment, data încetării folosirii basilicii poate fi determinată numai pe baza mormântului 43. Catarama descoperită în acest mormânt poate fi datată în jurul anului 600 p. Chr.

e. Caracterul monumentului. Datorită faptului că basilica în discuție este singura (din cele patru edificii de cult de la Histria) care se află în zona extramurană, s-a postulat teoria că ea ar fi putut reprezenta o *basilica coemeterialis*, care ar fi putut fi construită fie peste mormântul unuia sau mai multor martiri, fie în apropierea unui astfel de mormânt. Această variantă ar fi fost valabilă în cazul existenței unei faze foarte timpurii a basilicii, în prima jumătate a secolului al IV-lea[31], legată de existența primei necropole descoperite sub ea şi în toată zona extramurană. Cum o asemenea legătură între acest cimitir şi faza cea mai timpurie a basilicii nu a fost încă stabilită, această idee rămâne la stadiul de ipoteză. Există de asemenea teoria potrivit căreia, în aceeaşi fază de început, monumentul în discuție ar fi deservit cartierul extramuran, de-abia ulterior, cu ocazia reextinderii celei de-a doua necropole (din secolele VI-VII), ea devenind o *basilica coemeterialis*[32].

Până la cercetarea completă a monumentului şi a necropolelor, nici una dintre aceste funcționalități ale basilicii *extra muros* nu este exclusă[33], cu toate că mai încetățenită este, deocamdată, opinia potrivit căreia ea ar fi o basilică cimiterială.

II. Secțiunea Vest-Est

a. Istoricul cercetărilor zonei extramurane. Cercetări arheologice pentru verificarea stratigrafiei din zona aflată în exteriorul cetății romane târzii au fost efectuate în anii 1949-1952, marea secțiune transversală orientată Est-Vest (de 320 m), menită să ofere o imagine asupra stratigrafiei cetății, atât în interior, cât şi în exterior, cuprinzând şi o suprafață de 80 × 4 m în exteriorul incintei romane târzii, peste cele trei valuri succesive dinspre vest[34] (fig. 5). Date cu privire la stratigrafia din exteriorul cetății romano-bizantine au fost oferite şi de marea secțiune orientată Nord-Sud, efectuată în anii 1950-1953 în valul al III-lea, care au scos la iveală zidul de apărare al oraşului din perioada elenistică, precum şi o serie de niveluri romane şi romano-bizantine[35]. În anii 1955-1956, săpăturile au fost extinse spre vest de elementele de fortificație menționate, în suprafața cuprinsă între incinta elenistică şi basilica creştină[36]. Cele mai nuanțate date despre zona în discuție au fost oferite însă de săpăturile făcute de N. Hamparțumian în anii 1961-1964 (fig. 6), ele stabilind cea mai rafinată stratigrafie a zonei intramurane (secolele I-III p.Chr.) şi apoi extramurane (secolele IV-VII) a cetății Histria, stratigrafie confirmată de

[31] Barnea, *op. cit.,* p. 221.

[32] Suceveanu, *op.cit.*, p. 288–289.

[33] Aceeaşi opinie la Popescu, *op. cit.,* p. 313.

[34] Em. Condurachi şi colab., SCIV 2, 1951, 1, p. 146–147; idem, SCIV 3, 1952, p. 243–248; idem, SCIV 4, 1953, 1–2, p. 104-113; Gh. Ştefan şi colab., SCIV 5, 1954, 1–2, p. 71–79; idem, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 520–526.

[35] Rezultatele cercetărilor au fost sintetizate de C. Preda şi A. Doicescu, în *Histria II*, Bucureşti, 1966, p. 295–334.

[36] Condurachi şi colab., SCIV 2, 1951, 1, p. 144; V. Canarache, S. Dimitriu, în *Histria I*, Bucureşti, 1954, p. 168, 171.

săpăturile de la Terme II, efectuate de Al. Suceveanu[37]. Ultimului autor i se datorează şi o sinteză referitoare la evoluţia istorică a Histriei în perioada romană, în cadrul căreia este încadrată, implicit, şi zona extramurană[38].

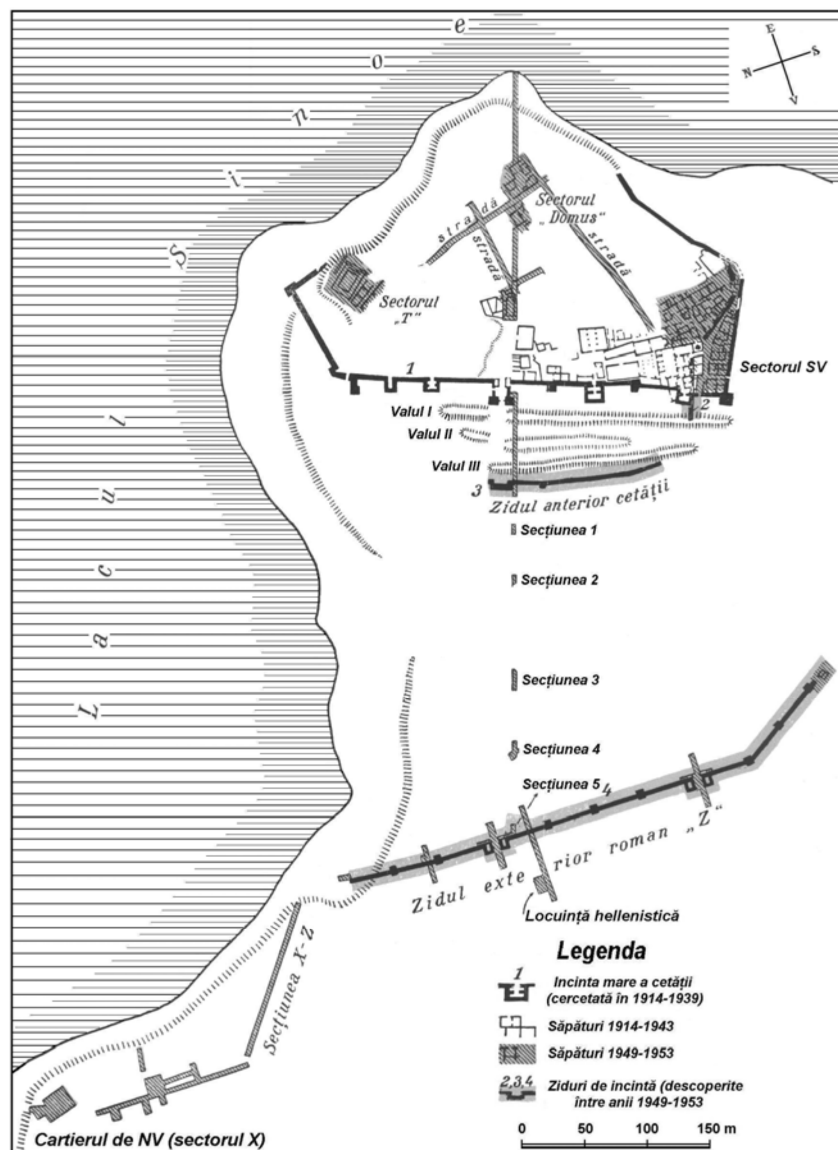

Fig. 5. Histria. Planul de situaţie al cercetărilor arheologice de la Histria între anii 1914–1953 (după *Histria*, *I*).

[37] Nubar, Materiale 9, 1970, p. 191-199; idem, SCIV 22, 1971, 2, p. 199–215.
[38] Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest, 1982, p. 75–92.

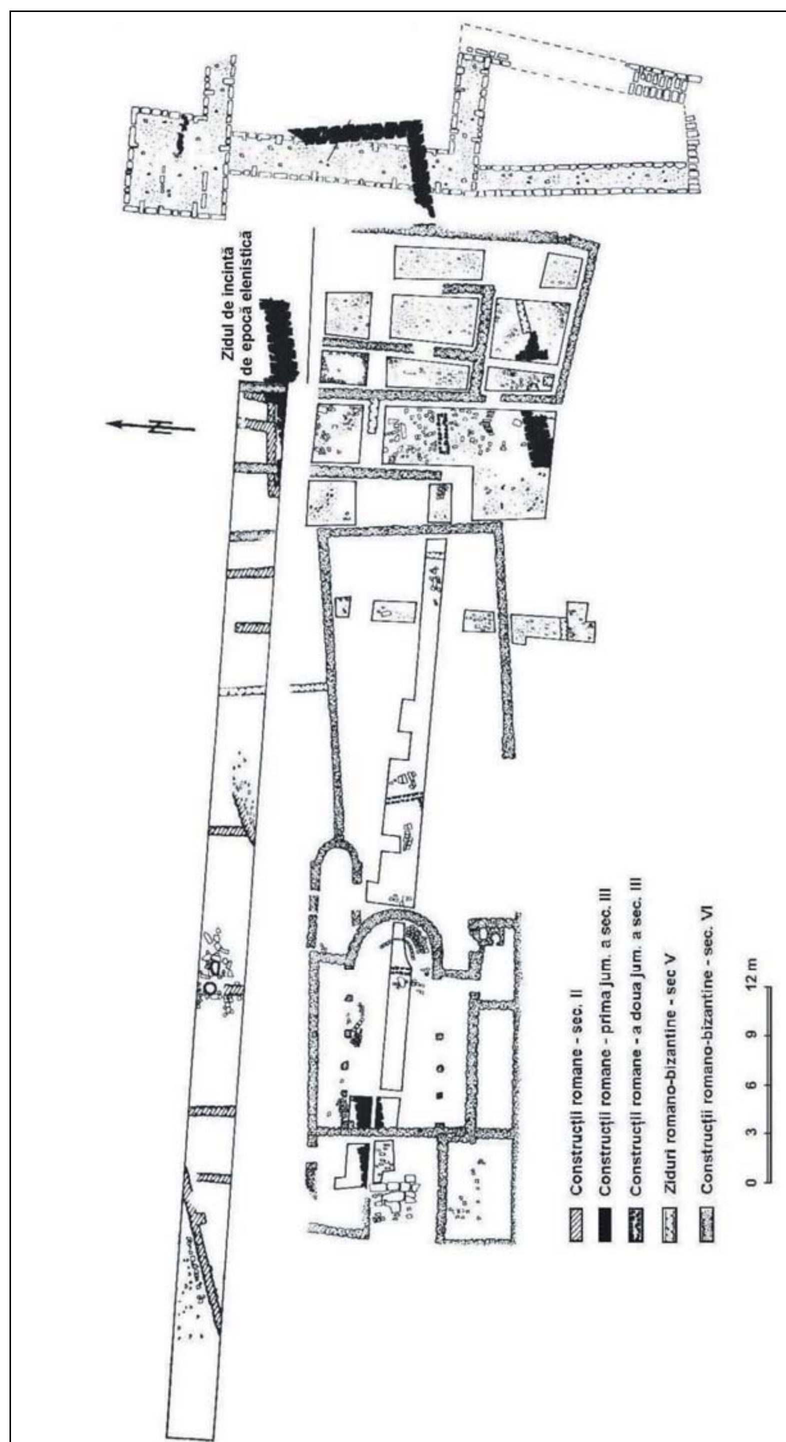

Fig. 6. Histria. Basilica *extra muros*, incinta elenistică şi nivelele de locuire din zonă (după H. Nubar).

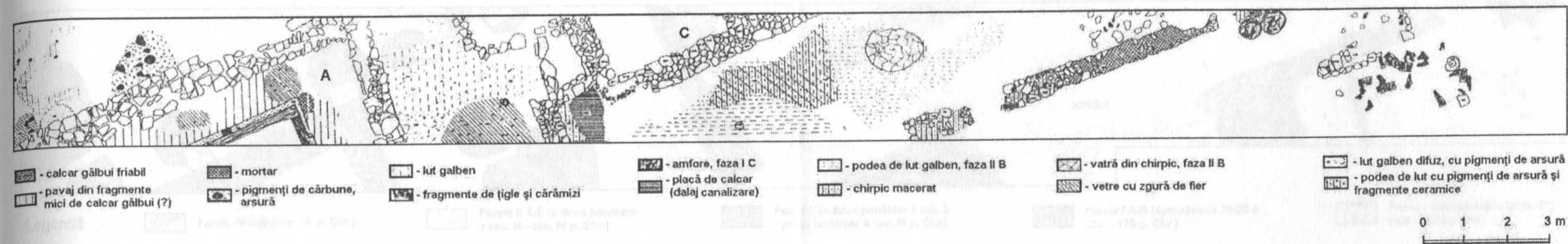

Fig. 7. Histria. Planul general al secţiunii Vest-Est, campaniile 2001–2002.

nivel elenistic târziu ?

-2,30

nivel elenistic târziu ?

Cuptorul nr. 5

Cuptorul nr. 10

nivel atelier faza I A

nivel atelier faza I A

Cuptorul nr. 12

Cuptor nr. 11

Cuptorul nr. 13

Cuptorul nr. 9

Cuptorul nr. 15

LEGENDĂ

- cuptor
- pietre
- plăci calcar
- lut galben
- groapă preparare mortar pt. construcţie în opus graecum
- mortar
- arsură
- zgură
- bază coloană
- dală pavaj
- pământ gălbui cu pigment de arsură
- perete chirpic
- lentilă lut

N

0 1 2 3 m

Fig. 8. Histria. Planul general al părţii vestice a secţiunii Vest-Est, campania 2001–2004.

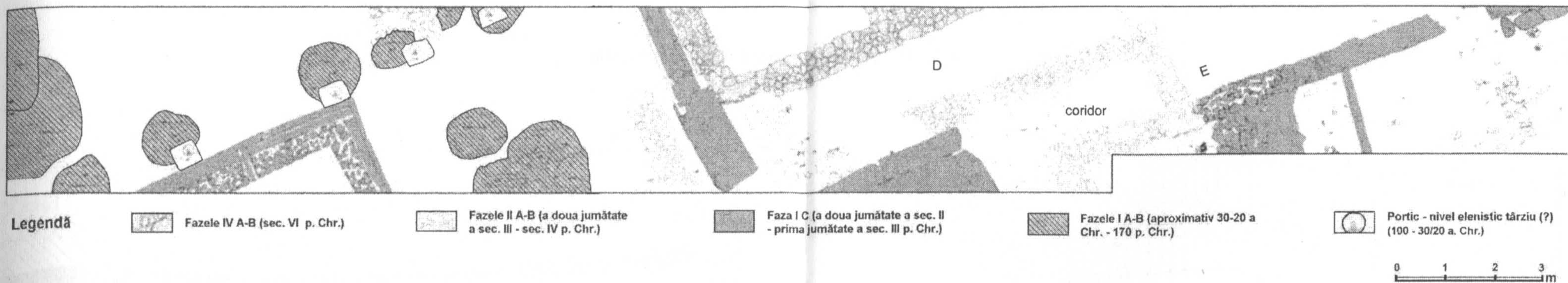

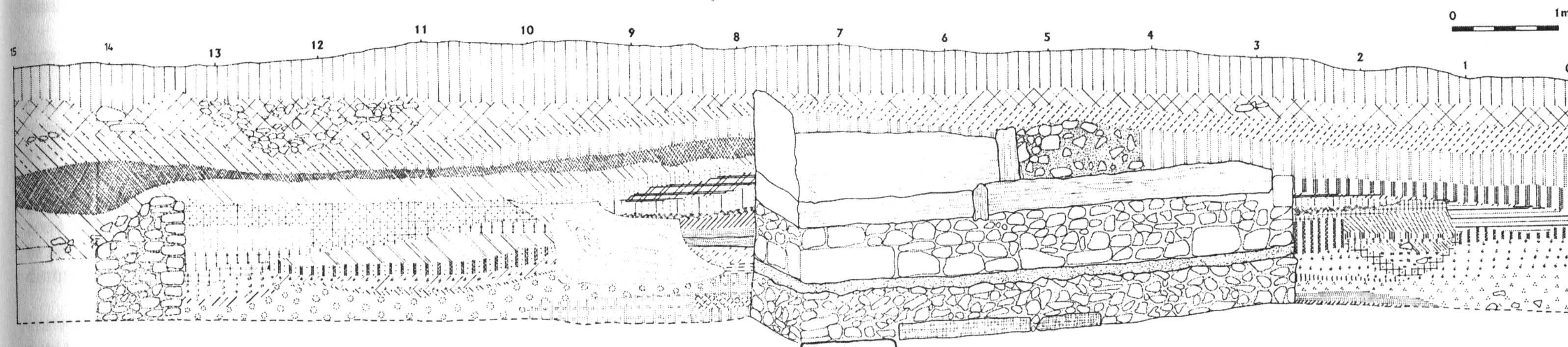
Fig. 9. Histria. Planul general al părţii vestice a secţiunii Vest-Est, campania 2004.

nivel elenistic târziu ?
-2,56
-2,56
-2,60
-2,64
-2,26
nivel elenistic târziu ?
-2,60
Vatra 1
Vatra 2
Vatra 3
Vatra 4
Cuptorul nr. 14
LEGENDĂ
- cuptor, vatră
- pietre
- plăci calcar
- mortar
- groapă implantare zid faza II A
- dală pavaj
- bază coloană
N
0
1
2
3
m

Fig. 10. Histria. Secţiunea Vest-Est, campania 2004 – plan de situaţie cu amplasarea porticului.

HISTRIA - SECTORUL BASILICA EXTRA MUROS 2004

PROFIL SUDIC

- strat gri-gălbui cu pietre, fragmente de cărămizi și ceramică - faza IV B
- strat gălbui cu dărâmătură - faza IV A
- podea lut galben, nivel călcare - faza IV A
- dărâmatură compactă, mortar
- strat de umplutură între fazele IV A și II B
- podea lut galben - faza II B

- podea lut galben, nivel de călcare - faza II A
- nivel de călcare, podea lut - faza IV A
- strat gri-gălbui
- strat cu mortar - plinta clădirii în opus - graecum (O.G)
- strat de umplutură între nivel demolare și nivel călcare clădire în O.G
- nivel călcare clădire în O.G.

- strat lut galben, nivel peste cuptorul nr. 2
- strat lut galben cu pigment arsură, faza III a - cuptorul nr 2
- strat de amenajare între niv. cuptorului nr. 2 și nivel călcare clădire O.G.
- umplutură peste faza II de funcționare a cuptorului nr. 2
- faza II de funcționare a cuptorului nr. 2
- lutul între fazele I și II ale cuptorului nr. 2

- faza I a cuptorului 2
- strat depunere între faza I și baza cuptorului
- baza cuptorului 2
- strat depunere între cuptorul 2 și cuptorul 13
- nivel lut peste cuptorul 13
- strat umplutură gri cu pigment arsură

- faza II a cuptorului nr. 13
- depunere între faza I și II ale cuptorului 13
- strat depunere peste niv. constr. din faza II A
- podea lut galben de la partea superioară a temeliei clădirii în O.G.
- strat umplutură
- strat lut galben deasupra crepidei din mortar a clădirii în O.G.

- strat lut galben de la nivelul crepidei clădirii în O.G.
- strat depunere
- faza a III-a a cuptorului nr. 8
- faza a II-a a cuptorului nr. 8
- strat lut (reamenajarea cuptorului nr. 8
- faza I a cuptorului nr. 8

- cuptorul nr. 15
- strat lut galben între cuptoarele 15 și 15'
- cuptorul nr. 15'
- strat compact de lut galben
- strat brun de pigmenți arsură, chirpic (cuptor?)
- lut galben (delimitare cuptor?)

- groapa 1
- plăci gresie friabilă
- dală pavaj
- bază coloană
- mortar
- zid legat cu lut galben, crepidă

Fig. 11. Histria. Basilica *extra muros* 2004. Profil sudic.

b. Stratigrafia sitului. În zona cuprinsă între incinta romană târzie şi zidul cetăţii romane timpurii (aflată la cca 370 m vest de prima), situaţia stratigrafică este cunoscută îndeosebi pentru porţiunea aflată între zidul cetăţii romane târzii şi *basilica extra muros.* Pentru restul spaţiului cuprins între monumentul creştin menţionat şi zidul roman timpuriu, au fost făcute numai câteva sondaje pentru verificarea stratigrafiei.

În spaţiul cel mai bine cercetat în zona extramurană, situaţia stratigrafică cunoscută până în acest moment este următoarea:

1. Perioada grecească arhaică şi clasică. În urma cercetărilor arheologice efectuate pentru verificarea temeliei turnurilor Porţii Mari şi a zidului incintei romane târzii, s-a constatat că acestea nu sunt aşezate pe fundaţiile unui zid mai vechi de incintă, ci sunt construite direct peste stratul de nisip şi scoici, care reprezintă solul viu[39]. Săpăturile întreprinse pentru dezvelirea incintei elenistice, ca şi secţiunea mare de la vest la est din 1950, peste zidul roman târziu, au arătat că în zona extramurană nu există nici un strat de cultură grecesc propriu-zis, cu urme *in situ,* mai vechi sau contemporan incintei. Acelaşi lucru s-a constatat şi în spaţiul dintre valurile III şi IV[40].

2. Perioada elenistică. Cu excepţia zidului de incintă, dezvelit pe latura sa vestică şi parţial sudică, urmele privind locuirea elenistică în zona în discuţie sunt constatate sporadic deocamdată[41]. Secţiunile de control efectuate în zona incintei elenistice pentru verificarea existenţei unei locuiri contemporane cu funcţionarea acesteia, au dus la descoperirea de materiale arheologice amestecate, fără nici un element constructiv *in situ*.

În afara incintei, spre vest, s-au constatat depuneri mai vechi, probabil provenite de la o locuire sporadică şi modestă din apropierea acesteia, de unde proveneau materiale elenistice şi romane timpurii, inclusiv un sesterţ de la *Nerva*[42]. De asemenea, în cadrul săpăturilor efectuate de H. Nubar în zona basilicii *extra muros*, în secţiunea paralelă cu axul longitudinal al basilicii, nivelul elenistic târziu nu a putut fi cercetat decât pe o porţiune redusă, în apropierea zidului de apărare din aceeaşi perioadă. Nu s-au obţinut rezultate concludente din cauza pânzei freatice[43].

Nivelul elenistic a fost mai bine observat în schimb mult mai la vest de incinta elenistică. În urma secţiunilor efectuate pentru verificarea stratigrafiei între valul al III-lea şi incinta romană timpurie, au fost descoperite câteva vestigii aparţinând acestei epoci: urme de ziduri sau temelii aparţinând unor locuinţe/construcţii, vetre, pavaj de pietre şi tuburi de la o conductă de apă sau de canalizare[44]. S-a constatat că în zona în discuţie (în spatele şi la vest de zidul roman timpuriu), locuirea elenistică este intensă[45].

---

[39] Condurachi şi colab., *loc. cit.*; Canarache, Dumitriu, *loc. cit*.

[40] Condurachi şi colab., SCIV, 4, 1–2, 1953, p. 110.

[41] Ştefan şi colab., *op. cit.*, p. 76.

[42] Preda, Doicescu, *op. cit.*, p. 330.

[43] Nubar, Materiale 9, 1970, p. 196, fig. 13.

[44] Secţiunile S 3-S 5 din 1951, vezi Canarache, Dimitriu, *op. cit.*, p. 173–180, pl. XIII, fig. 61–64.

[45] Idem, p. 177–180, pl. XIII; este vorba despre complexul cercetat în anii 1949–1950, unde, în sectoarele Z 2 şi X au fost descoperite case, o fântână şi o stradă din epoca elenistică.

3. Perioada romană timpurie (secolele I-III d.Chr.). Cercetările arheologice nu au fost concentrate asupra definirii schemei urbanistice a cetăţii romane timpurii. De aceea, pentru perioada secolelor I-III d.Chr., elementele constructive cunoscute sunt puţine. Astfel, la vest de incinta elenistică (care a continuat să funcţioneze şi în secolul I d.Chr.) sunt atestate ziduri aparţinând unor construcţii romane timpurii – probabil o serie de locuinţe private, orientate paralel cu incinta[46]. Este vorba despre descoperirea unor construcţii realizate din ziduri din pietre nefasonate, legate cu pământ, orientate în general nord-sud şi est-vest, alături de care, şi ţinând de ele, au fost găsite podele de lut, porţiuni din curţi interioare, străzi pietruite[47]. Aceste construcţii au fost datate, pe baza materialului arheologic şi a monedelor descoperite, în secolele I-II d.Chr[48]. Ele au suferit o distrugere totală, la mijlocul/a doua jumătate a secolului al II-lea (legată probabil de invazia costobocilor), după care locuirea a continuat în zona respectivă, însă într-o formă mai modestă.

Edificiul descoperit în faţa Porţii Mari aparţine aceeaşi perioade[49], ca şi un punct dintr-un posibil cartier meşteşugăresc aflat la est de construcţia menţionată[50] – în substrucţia turnurilor incintei romane târzii a fost descoperit un cuptor de ars ceramică fină în care s-au găsit monede de la *Traian, Hadrian* şi *Faustina*[51].

În suprafaţa cuprinsă între incinta de epocă elenistică şi *basilica extra muros,* a fost descoperit un edificiu de mari dimensiuni, ale cărui temelii au fost construite direct peste porţiunea dinspre sud a zidului elenistic[52] (fig. 6).

Edificiul respectiv reprezintă mai degrabă un complex, judecând după suprafaţa pe care o ocupa. Zidurile din care a fost constituit aveau o grosime foarte mare (1,95 m), temeliile fiind alcătuite din pietre mici alternate cu rânduri de cărămizi prinse cu mortar. El a avut două faze constructive, separate de un strat mare de arsură. Prima dintre ele se pare că a fost monumentală, fapt dovedit de stratul mare de dărâmătură ce i-a aparţinut, în care au fost descoperite numeroase fragmente de tencuială pictată şi bucăţi din placajul de marmură al pereţilor. Cea de-a doua fază a reprezentat-o o refacere a complexului în discuţie, când apar şi ziduri noi, mai modeste, legate cu pământ, – probabil compartimentări – situate între zidurile masive ale edificiului iniţial[53]. În ceea ce priveşte funcţionalitatea acestei construcţii, este unanimă părerea că ea ar putea reprezenta un edificiu public, date fiind dimensiunile, grosimea zidurilor, prezenţa chiar a unor masive

---

[46] Nubar, *op. cit.*, p. 195, fig. 13; Suceveanu, *op. cit.*, p. 79, fig. 48/3, 5.

[47] Nubar, *op. cit*., p. 196, fig. 13–16; Ştefan, RMMMIA 43, 2, 1974, p. 44, fig. 4. 1.

[48] Nubar, *op. cit*., p. 196-199. Monedele găsite au fost emisiuni ale împăraţilor *Vespasian*, *Traian*, *Hadrian*, *Antoninus Pius*.

[49] Ştefan, *op. cit.*, p. 47, 51, fig. 7 (E).

[50] Idem, p. 51, fig. 7.

[51] Canarache, Dimitriu, *op. cit.*, p. 171.

[52] A fost descoperit încă din 1953, cu prilejul săpăturilor efectuate în valul al III-lea – vezi Ştefan şi colab., *op. cit*., p. 76; a fost cercetat apoi cu ocazia dezvelirii zidului incintei elenistice – vezi Preda, Doicescu, *op. cit*., p. 330, pl. XXI, fig. 84.

[53] Nubar, *op. cit*., p. 199, fig. 17.

contraforturi exterioare. Din păcate însă, complexul nu a fost săpat în totalitate pentru a se putea face precizări mai clare legate de planimetria şi de funcţionalitatea lui.

Nici în ceea ce priveşte cronologia complexului în discuţie nu avem date precise. La dezvelire, a fost încadrat în stratul arheologic aparţinând secolelor I–II d.Chr., împreună cu urmele unui pavaj din cărămizi dispuse pe cant şi ale unui apeduct ce venea din direcţia nord-est şi trecea pe sub valul al III-lea[54].

Pentru o datare timpurie a lui, la începutul secolului al II-lea d.Chr., pleda şi Al. Suceveanu, aducând ca argument încadrarea perfectă a acestui edificiu în reţeaua stradală a secolelor II–III d.Chr.[55].

H. Nubar, unul dintre autorii principali ai descoperii complexului, considera, pe baza stratigrafiei – că edificiul a fost construit direct peste ruinele construcţiilor din secolul al II-lea d.Chr. – şi a descoperirilor monetare, care se eşalonau de la *Septimius Severus* la *Diocleţian*, că obiectivul în discuţie a fost construit la începutul secolului al III-lea d.Chr. În forma sa monumentală, clădirea a funcţionat până la mijlocul secolului al III-lea, când a suferit o masivă distrugere, datorată invaziei gotice dintre anii 251 şi 253 d.Chr.[56]. După această dată, edificiul a continuat să existe până la sfârşitul secolului amintit, după care a fost abandonat întrucât întreaga zonă îşi schimbă radical caracterul său funcţional. Cartierul urban este înlocuit cu o necropolă plană, aflată în exteriorul cetăţii romane târzii, cele mai timpurii morminte ale acesteia fiind datate, după părerea autorului menţionat, la începutul secolului al IV-lea[57].

Cea mai târzie datare a monumentului a fost oferită de C. Preda şi A. Doicescu, care au dezvelit colţul sud-estic al acestuia cu ocazia săpăturilor efectuate pentru dezvelirea incintei elenistice. Cei doi propuneau ca perioadă de funcţionare a clădirii respective secolele IV–V, argumentele fiind de ordin stratigrafic (construcţia respectivă a fost suprapusă de ziduri legate cu pământ datate în secolul VI d.Chr.) şi după materialul arheologic descoperit – ceramică ştampilată cu motive creştine[58].

În ceea ce ne priveşte, judecând după construcţiile dezvelite în săpăturile arheologice recent efectuate de noi în zona extramurană (secţiunea Vest-Est) (fig. 8), care au acelaşi caracter monumental, aceeaşi orientare şi sunt încadrate în perioada cuprinsă între ultimul sfert al secolului al II-lea şi prima jumătate a secolului al III-lea, înclinăm să considerăm veridică datarea timpurie a monumentului în discuţie (secolele II–III d. Chr.) (vezi mai jos descrierea edificiilor aparţinând acestei perioade).

Totodată, săpăturile arheologice întreprinse recent în exteriorul şi de-a lungul zidului incintei romane târzii (sectorul Poarta Mare-Turnul Mare), au dus de asemenea la dezvelirea unor construcţii de mari dimensiuni, alcătuite din ziduri legate cu mortar, care erau delimitate de străzi din dale mari de calcar şi erau prevăzute cu canalizări. Edificiile respective au fost anterioare incintei romane târzii, unele dintre ele fiind chiar suprapuse de aceasta[59].

---

[54] Canarache, în *Histria* II, p. 284–285, fig. 122.
[55] Suceveanu, *op.cit.*, p. 77 şi nota 24, fig. 48/5; p. 81, nota 85, fig. 49/5.
[56] *Ibidem*, p. 84–85, cu bibliografia referitoare la data invaziei gotice.
[57] Nubar, *op. cit.*, p. 200–201.
[58] Preda, Doicescu, *op.cit.*, p. 330–331, fig. 84.
[59] P. Damian şi colab., CCArh., Campania 2000 (2001), p. 117.

Toate clădirile şi reţeaua stradală puse în evidenţă de cercetările arheologice vechi şi noi dovedesc o intensă viaţă urbană în interiorul cetăţii romane timpurii în secolele II-III d. Chr., până la invazia gotică.

După această dată, formele de viaţă urbană, în condiţiile restrângerii cetăţii prin construirea zidului de incintă roman târziu[60], continuă în sectorul în discuţie, însă numai într-o formă mai modestă. Marele complex discutat mai sus funcţionează încă, suferind reparaţii şi posibile compartimentări cu ziduri legate cu pământ[61], fapt confirmat şi de descoperirile arheologice recente din zona extramurană[62].

4. Perioada romană târzie (secolele IV-VII d.Chr.)

4.1. Secolele IV-V d.Chr. La sfârşitul secolului al IV-lea şi în cel următor, zona din exteriorul incintei cetăţii romane târzii îşi schimbă caracterul funcţional. Cartierul urban este înlocuit de necropola care până atunci se afla în afara zidurilor cetăţii romane timpurii. Se bănuieşte că, într-o primă fază, necropola nu ar fi avansat chiar până sub zidurile noii cetăţi, ci numai până la cele două şanţuri şi valul de apărare al acesteia, construite în a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr., când locuirea de la vest de ele a fost complet abandonată şi când şanţurile ar fi putut constitui şi limita de est a noii necropole[63]. După această dată, mormintele au depăşit această limită, transformând această zonă în necropola oraşului. Mai mult decât atât, ele trec şi în interiorul cetăţii, aşa cum o atestă descoperirile din sectorul Terme I[64].

Se pare că această necropolă a aparţinut unei populaţii alogene – sarmato-alane, poate şi gotice – în curs de romanizare şi având probabil statutul de *foederata*[65].

4.2. Secolele VI-VII d.Chr. Secolul al VI-lea marchează ultima perioadă de prosperitate a Histriei. Dovada cea mai evidentă şi mai neaşteptată, în acelaşi timp, a noii ere de prosperitate o reprezintă extinderea oraşului spre vest, până la vechiul zid de incintă roman, practic în aceleaşi limite ca în secolul IV p.Chr.[66]. O densă locuire a fost constatată începând chiar de sub zidurile cetăţii romane târzii şi a fost atestată către vest până la linia valului I[67]. De-a lungul traseului incintei elenistice, au fost descoperite locuinţe constituite din ziduri din şist local, legate cu pământ, sub valul III şi în şanţul de la vest de acesta. Unele dintre acestea au dimensiuni mari, compartimentări, pavaje construite din acelaşi material, fântâni. Cele două nivele de locuire aparţinând acestei faze au fost datate de autorii săpăturilor arheologice începând cu sfârşitul secolului al V-lea şi până la mijlocul secolului

[60] Date privind etapele construirii incintei romane târzii la Gr. Florescu, în *Histria I*, p. 66–95 şi SCIV 4, 1953, 3–4, p. 602–605; Al. S. Ştefan, RMM-MIA 44, 2, 1975, p. 52–53; Suceveanu, *op. cit*., p. 85–86, fig. 51.

[61] Nubar, *op.cit.*, p. 200; Suceveanu, *op.cit.*, p. 85, fig. 51/5.

[62] Suceveanu şi colab., *op. cit*., p. 164.

[63] Ştefan, RMM-MIA 43, 1974, 2, p. 44, 62, fig. 2, cu discuţiile referitoare la cronologia celor două şanţuri descoperite de Nubar, *op. cit.*, p. 200.

[64] Suceveanu, *op. cit*., p. 37, 89, fig. 53.

[65] *Ibidem*.

[66] *Ibidem*, p. 90, fig. 54.

[67] Ştefan, *op.cit*., p. 48, fig. 3.

al VI-lea, ele fiind tăiate de valul III şi de şanţul de apărare aferent acestuia[68]. Construcţii contemporane se extind, neîntrerupt, de la sectorul precedent spre vest, suprapunând traseul celor două şanţuri amenajate aici în secolul IV şi deja dezafectate şi umplute până la sfârşitul secolului al V-lea[69].

Spre vest de construcţiile menţionate şi în directă legătură cu acestea, a fost dezvelit un complex mai extins, având ca element central *basilica extra muros*, care a suprapus, în linii mari, aria vechiului edificiu de secol II–III d. Chr., precum şi cimitirul care funcţionase aici în secolele IV–V p. Chr.[70].

Cercetările arheologice noi (secţiunea Vest-Est) au pus în evidenţă existenţa unor locuinţe de acelaşi tip cu cele dezvelite în săpăturile efectuate în întreaga zonă extramurană. Şi în cazul lor s-a constatat existenţa a două nivele de locuire, extinse pe perioada secolului al VI-lea p. Chr.[71]

De asemenea, în toată zona din sectorul Terme II, nelocuită de mai bine de un secol, se produce o acţiune de nivelare a ruinelor vechii incinte, urmate de amenajarea unor locuinţe de suprafaţă, cu ziduri din şist local, legate cu pământ. Modul de construcţie a acestora, nu la întâmplare, ci organizat, atestă nu numai reluarea locuirii în zona extramurană, consecinţă a unui avânt urban, ci şi constituirea unui nou cartier, după toate regulile urbanismului[72]. Construcţii contemporane au fost descoperite mult spre vest, până în imediata vecinătate a incintei romane timpurii[73].

Ultima perioadă de existenţă a Histriei este marcată, începând cu a doua jumătate a secolului al VI-lea, de incursiuni ale cutrigurilor şi ale altor populaţii migratoare (huni, slavi, bulgari, avari), ca şi de dificultăţi de natură militară şi economică, ce vor duce la decăderea lentă a cetăţii. Cu toate că zidul de incintă este refăcut şi apărat din exterior de trei *valla*[74], cartierul de la vest de zidul de incintă decade. Zona este din nou afectată de necropolă şi acum este momentul clar în care *basilica extra muros* devine o *basilica coemeterialis*. După unii autori, viaţa urbană va mai continua la Histria încă în primele decenii ale secolului al VII-lea, până la sfârşitul domniei lui *Heraclius*, în 641[75]. În această perioadă, continuând procesul început la sfârşitul secolului anterior, sunt de plasat cele mai multe din suprapunerile de ziduri de locuinţe pe suprafaţa unora dintre străzi şi reamenajarea în forme tot mai modeste a zonelor ocupate anterior de edificii monumentale[76]. După această dată, locuirea mai este constatată numai sub forma unor bordeie, găsite în cartierele de sud-vest, de est şi de nord-est[77]. Probabil că ultimii locuitori ai Histriei au părăsit cetatea în a doua jumătate a secolului al VII-lea, nu mai târziu însă de anul 681, anul stabilirii bulgarilor în sudul Dobrogei[78].

---

68 Canarache, în *Histria I*, p. 283–285; Preda, Doicescu, *op. cit.*, p. 321–322; 329–332, pl. XXI.
69 Condurachi şi colab., Materiale 4, 1957, p. 16–24.
70 Ştefan, *loc. cit*.
71 Suceveanu şi colab., *op. cit*, p. 163–164.
72 Suceveanu, *op. cit.,* p. 37–38, fig. 16.
73 Canarache, Dumitriu, *op. cit.*, p. 176; 179–180; 183–184.
74 A. Petre, Dacia N.S. 7, 1963, p. 317–322; Ştefan, *op. cit.*, p. 50.
75 Petre, *op. cit*., 317–334; Suceveanu, *op. cit.*, p. 92, fig. 55 şi nota 239.
76 Ştefan, *op. cit*., p. 51, cu biliografia aferentă subiectului.
77 Florescu, în *Histria I*, p. 301–308; 319; 321; Ştefan, *op. cit*., loc. cit.
78 Suceveanu, *op. cit.*, p. 92.

c. Cercetările arheologice recente (2001-2004). 1. Poziția sitului. Secțiunea Vest-Est este situată la cca 50 m nord de latura nordică a basilicii *extra muros* şi la 4 m nord de colțul nord-vestic al „Casei Pârvan". Ea urmează să ajungă la incinta romană târzie, în spațiul dintre cele două turnuri ale acesteia, de la Poarta Mare spre sud şi să facă joncțiunea cu cercetările arheologice întreprinse din anul 2000 de colectivul Muzeului Național de Istorie a României în sectorul Poarta Mare-Turnul Mare.

Secțiunea Vest-Est a fost începută în iulie 2001, prin practicarea unei secțiuni de 15 × 3 m[79]. În anul 2002 ea a fost extinsă spre est cu încă 24 × 3 m, ajungându-se astfel la 22,75 m vest de marea secțiune nord-sud, care a condus la identificarea zidului incintei elenistice[80]. În campania anului 2003, datorită prăbuşirii profilului sudic, secțiunea a fost extinsă cu încă un metru spre sud, având acum lățimea de 4 m pe 23,20 m din lungimea ei totală. Săpătura arheologică s-a desfăşurat pe toată suprafața secțiunii, rezultatele preliminare fiind, la rândul lor, publicate[81].

În campania anului 2004, cercetarea arheologică s-a concentrat pe cei 15 × 4 m inițiali ai secțiunii, fără a se ajunge, nici pe această suprafață, la solul viu[82]. Cercetările arheologice viitoare vor contribui la întregirea segmentelor stratigrafice şi a complexelor de locuire încă necunoscute de pe întreaga suprafață a secțiunii.

2. Stratigrafia şi complexele de locuire. În urma celor patru campanii arheologice, stratigrafia zonei cercetate se prezintă astfel:

Primul nivel de locuire, apărut imediat sub stratul vegetal, este reprezentat de un strat de lut gri, relativ afânat, care conține, mai ales la limita sa superioară, pietre de diferite dimensiuni, sporadic fragmente de țigle şi de olane, cărămizi şi fragmente ceramice. Corespunzător acestui nivel, în campania 2001 au fost identificate în suprafață două construcții rectangulare de mici dimensiuni (3,20 × 2,65 m, respectiv 3,20 × 1,85 m), denumite convențional **camerele A şi B** (fig. 7).

Ultimei (neilustrată în fig. 7) i-a aparținut şi o anexă de formă rectangulară (2,10 × 1,70 m) al cărei zid estic a fost dezvelit în anul 2002. Zidul menționat face colț, spre sud–est, cu o altă porțiune de zid, surprinsă pe o lungime de circa 0,95 m şi având o lățime variabilă de circa 0,40–0,50 m. Acesta din urmă are drept particularitate faptul că latura sa nordică este bine definită (pot fi individualizate trei asize construite din blocuri de calcar cochilifer şi şist, legate cu pământ, care sunt aşezate direct pe un strat de dărâmătură, reprezentat de nivelarea ruinelor elementelor de construcție din faza anterioară). Latura sudică a aceluiaşi zid, spre exterior, nu are asize din piatră, ci este constituită din elementele aceleiaşi dărâmături, îngrijit aranjate. Se pare că fundația acestei porțiuni de zid (orientat NE–SV) a fost țesută cu fundația altui zid având aceeaşi orientare, dar mult mai bine lucrat, care a aparținut unei faze anterioare (vezi mai jos descrierea), păstrat pe o lungime de 5,50 m. Împreună cu un alt zid, orientat NV–SE, adosat zidului

[79] Suceveanu şi colab., in CCArh, Campania 2001(2002), p. 168–172.

[80] Descoperirile din anul 2002 figurează în CCArh, Campania 2002 (2003), p. 163–165.

[81] Suceveanu şi colab., în CCArh, Campania 2002 (2004), p. 156–158.

[82] Rezultatele preliminare au fost publicate de asemenea – vezi V. Rusu-Bolindeț şi colab., în CCArh, Campania 2002 (2005), p. 198–199.

central (reutilizat din faza anterioară) şi cu latura estică a anexei camerei B, se configurează o nouă cameră (denumită convențional **camera C**), dezvelită pe dimensiunile 3,30 × 1,50 m. Toate cele trei camere relativ bine conturate ale acestei faze (denumită faza IV B = siglele sunt adoptate după cronologia stabilită de Al. Suceveanu pentru perioada romană şi romano-bizantină în *Histria* VI) au orientare similară (NV–SE) şi au reutilizat drept fundație ziduri aparținând fazei anterioare (fig. 7).

Pe nivelul fazei IV B au fost găsite monede de la *Iustinus I* şi *Iustinianus I* [83], datarea acestei faze fiind mai curând a doua jumătate a secolului VI p.Chr.

Al doilea nivel de locuire este ilustrat printr-un strat gălbui compact care are la bază o podea de lut bine individualizată, aflată la –0,50/0,60 m. Pe acest nivel, în afara zidului orientat nord–sud, amintit mai sus (în săpătură are dimensiunile: 3,08 × 0,65 m) şi a aleii pietruite corespunzătoare nivelului de călcare al acestei faze, surprinse în jumătatea vestică a lui S I încă din campania precedentă (fig. 7), în anul 2002 a fost dezvelit un alt element de construcție. Este vorba despre zidul orientat NE–SV care a fost reutilizat în faza IV B drept fundație pentru camera C (dimensiuni conservate în săpătură: 5,50 × 0,70 × 0,58 m), construit din 4–5 asize din bazalt şi şist legate cu pământ. Acest nivel ar trebui să aparțină primei jumătăți a secolului al VI-lea p.Chr. (= faza IV A).

Din cauza intemperiilor însă, din elementele constructive menționate s-au păstrat numai zidurile camerei C, celelalte s-au prăbuşit în secțiune, motiv pentru care au fost îndepărtate din săpătură.

Urmează o dărâmătură masivă de mortar cu grosimea maximă de 0,40 m, surprinsă în jumătatea vestică a lui S I, de o parte şi de alta a unei construcții din blocuri mari de calcar gălbui, construită în *opus graecum,* datând din faza I C (sfârşitul secolului al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr.). Vârful acestei dărâmături, în zona construcției respective, a fost nivelat în vederea instalării nivelului IV A (fig. 11). Dărâmătura masivă din mortar ar putea data eventual din momentul în care locuirea extramurană a fost abandonată şi utilizată pentru implantarea primei necropole, datată în secolele IV–V p.Chr.

Referitor la aceasta din urmă, în campania 2002, în caroul 6, în dreptul m. 18,30 şi la 1,30 m nord de profilul sudic, la -1,35 m adâncime, a fost descoperit un craniu (fig. 7). În campania următoare, s-a trecut la dezvelirea integrală a ceea ce presupuneam a fi un mormânt. Groapa acestuia se contura într-un strat de chirpici macerat, având o formă uşor romboidală. Dimensiunile ei erau de 2,10 × 0,90 m, apărând la adâncimea de -1,38 m. Este vorba de fapt despre un mormânt deranjat, din care au fost descoperite numai craniul şi câteva vertebre. Craniul era orientat aprox. NE-SV. I s-a păstrat numai maxilarul cu dantura bine păstrată, care ne indică un personaj tânăr. Câteva vertebre din coloană erau situate în continuarea craniului, în poziție anatomică normală. De jur împrejurul lui au mai apărut alte câteva fragmente ale scheletului – vertebre, fragmente de coaste şi de clavicule – aflate în poziție secundară. De asemenea, au fost descoperite două tibii şi un

[83] Determinările monedelor au fost făcute de Mihai Dima.

fragment de femur la 2,10 spre nord-est de groapa mormântului în discuţie, în apropierea profilului nordic, în acelaşi strat de chirpici macerat în care a fost găsit şi scheletul deranjat în discuţie. La golirea gropii mormântului au ieşit pietre, fragmente de ţigle şi cărămizi, chirpici, un fragment de toartă şi câteva fragmente ceramice atipice. Pe craniu, în zona frontală, a rămas o amprentă rotundă de culoare verzuie, care probabil că reprezenta o monedă. Din păcate, ea nu a fost descoperită în ceea ce consideram groapa mormântului, ea fiind găsită, probabil, în momentul în care mormântul a fost deranjat. Un posibil element de datare al mormântului sau al deranjării acestuia l-ar putea constitui un resort de fibulă din fier, găsit la 0,30 m est de zona frontală a craniului. Deocamdată, nu dispunem de alte elemente pentru a putea face precizări de ordin cronologic. Logic ar fi ca scheletul respectiv să aparţină primei necropole identificate în afara cetăţii romano-bizantine, încadrată cronologic nivelelor III A–III B (sfârşitul secolului al IV-lea – sfârşitul secolului al V-lea p.Chr.), ce ar putea reprezenta **a treia fază** de locuire în cadrul secţiunii S I. Descoperirile monetare din zona situată în partea vestică a secţiunii indică o datare a stratului de umplutură dintre fazele IV A şi II B (nivelul care ar putea fi contemporan cu mormântul descoperit) în perioada secolelor al IV-lea şi al V-lea p.Chr[84]. În acest stadiu al cercetărilor nu este însă clar nici din punct de vedere stratigrafic ce relaţie există între necropola menţionată şi gropile cu chirpici care au deranjat mormântul. Cert este însă că deocamdată nu am surprins, cum era de aşteptat, o posibilă delimitare, către nord, a celor două necropole identificate în acest sector.

Dărâmătura masivă din mortar menţionată mai sus, a căzut pe o podea groasă de lut aflată la -1,05/1,40 m. Aceasta ar reprezenta **al patrulea nivel de locuire** identificat în săpătura noastră care, cronologic, ar putea fi asimilat nivelului II B (primele trei sferturi ale secolului al IV-lea p.Chr.). În suprafaţă, acest nivel este foarte bine reprezentat, prin dezvelirea unei încăperi în carourile 8–11 (fig. 7). Ea s-a individualizat prin prezenţa unei dărâmături masive de ţigle şi olane de acoperiş (majoritatea întregi) şi a unor bucăţi mari şi groase (0,08–0,10 m) de chirpici, ca şi prin existenţa unei fundaţii de zid. Aceasta din urmă este constituită din pietre, sporadic cărămizi legate cu lut galben, era orientată NE–SV şi, pe o porţiune de aproximativ şase metri lungime, a reutilizat fundaţiile unei construcţii din piatră legată cu mortar aparţinând fazei I C, în imediata apropiere a profilului sudic. Fundaţia de zid în discuţie are şi porţiuni în care este aşezată direct pe podeaua de lut galben a fazei II B, respectiv în extremitatea vestică a zidului cu mortar din faza I C, în imediata apropiere a profilului sudic (L = 1,70; l = 0,60 m) şi în cea estică (L= 1,50 m). Pe ultima porţiune amintită fundaţia zidului legat cu mortar nu mai este vizibilă în această fază a cercetărilor. Judecând după lungimea dezvelită a zidului legat cu lut galben (circa 6,70 m) care a reutilizat fundaţiile zidului legat cu

[84] Au fost identificate monede de bronz de la *Licinius I* (Heracleea, anii 311–313 p.Chr.), *Valentinian I* (Constantinopol, anii 364–365 p.Chr.), *Theodosius I* (atelier neprecizat, anii 383–395, tip SALVS REIPVBLICAE), *Arcadius* sau *Honorius* (atelier neprecizat, anii 395–402 p.Chr., tip VIRTVS EXERCITI). Alte patru monede de bronz, cu emitent şi atelier neprecizaţi, se încadrează în acelaşi interval cronologic (secolele IV – V p.Chr.).

mortar din faza I C, ca şi după cantitatea foarte mare de ţigle, olane şi de bucăţi de perete din chirpici, clădirea în discuţie trebuie să fi fost impresionantă ca dimensiuni. Posibile compartimentări ale acesteia se prefigurează în extremităţile de est şi de vest. Aceleaşi faze II B îi aparţin şi urmele a două locuinţe mai modeste, cu pereţi din chirpici, care s-au prefigurat în spaţiul dintre **camera C** şi profilul sudic, în extremitatea estică a suprafeţei prelungite a lui S I. Astfel, prima dintre locuinţe avea, în porţiunea surprinsă de noi, dimensiunile de 5 × 1,16 m, intrând sub profilul sudic, în timp ce a doua, de 4,20 × 2,70 m, dezvelită în carourile 7–8, a fost surprinsă aproape pe toată lăţimea secţiunii, având chiar o vatră de 1,40 × 1,00 m, aproximativ în centrul ei (fig. 7). Această vecinătate a unor locuinţe cu pereţi din chirpici cu a unei clădiri de dimensiuni impresionante, cu fundaţii din piatră, legate cu lut galben, dar cu pereţi din chirpici este extrem de interesantă şi ea va constitui subiectul analizei noastre în momentul extinderii cercetării arheologice în suprafaţă.

Pentru cel de-**al cincilea moment** al locuirii aveam atestată în campania anului 2001 o podea de lut aflată la -1,10/1,22 m, precum şi un fragment de zid din pietre legate cu lut, descoperit în caroul 5, la -1,24 m adâncime (fig. 7, 8, 11). La 1,50 m est de zidul în discuţie, separate de o dală mare de gresie şi de un canal de evacuare a apei (vezi mai jos), au apărut elementele unei construcţii aparţinând aceleaşi faze. Ea este constituită, deocamdată, din două camere şi un coridor, care sunt orientate NE–SV, ca şi construcţiile aparţinând fazei I C. Astfel, prima dintre încăperile menţionate (dinspre vest spre est) – **camera D** – cu dimensiunile dezvelite de 7,40 × 2,10 m (lăţimea este parţială deoarece fundaţiile zidurilor perimetrale estice şi vestice intră sub profil, respectiv sub camera C din faza IV A), este definită de fundaţiile a trei ziduri. Acestea din urmă sunt constituite din pietre de şist şi de calcar prinse cu lut galben. Zidul perimetral sudic (cel mai lung) are unele porţiuni distruse, îndeosebi spre extremitatea sud-estică. El este adosat, pe o porţiune de 1,00 m de o construcţie din blocuri mari de gresie, aparţinând fazei I C (vezi mai jos descrierea). Spre sud-est de camera C apare un **coridor** în formă de L, care are comun cu camera D zidul perimetral sudic. Are dimensiunile descoperite de 4,00 × 1,10 m şi probabil că avea ca limită sud-vestică aceeaşi construcţie din faza I C amintită şi în cazul precedentei camere. Zidul său perimetral estic, de 2,34 × 0,56 m, are aceeaşi tehnică de construcţie ca şi în cazul camerei D, având păstrate patru asize. El este adosat perpendicular zidului legat cu mortar aparţinând fazei I C, orientat NE – SV (vezi mai jos). Totodată, perpendicular pe el este adosat un alt zid, ce se află pe acelaşi traseu cu zidul legat cu mortar din faza I C (pare o prelungirea a acestuia), care face colţ spre sud-vest şi intră în profilul sudic, constituind probabil o altă cameră (**camera E**) (fig. 8). Are dimensiunile cunoscute de 2,74 × 0,50/0,68 m. Este posibil ca atât coridorul, cât şi colţul de cameră menţionat să fi aparţinut fazei II B, ele continuând spre sud-est o construcţie deja existentă în faza II A (camera D). Pe pereţii camerei D şi ai coridorului s-a descoperit tencuială pictată policromă, iar la baza zidului perimetral sudic al camerei D fost descoperită o plăcuţă votivă din ceramică, cu reprezentarea unei divinităţi. În ceea ce priveşte datarea acestei faze, dispunem, deocamdată, de puţine

descoperiri monetare, care se încadrează în intervalul cronologic reprezentat de mijlocul, eventual a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr.[85].

Un al şaselea nivel de locuire identificat în campaniile 2001–2004 este reprezentat de două construcții impresionante. În primul rând, în prima campanie a fost parțial dezvelit un edificiu construit din blocuri de calcar îmbinate în tehnica *opus graecum*, cu o plintă foarte elegantă. În 2002 a fost îndepărtată dărâmătura masivă din mortar care o acoperea, conturându-se o clădire, care în zona săpată de noi a fost surprinsă pe 5 × 2,20 m, restul construcției intrând în profilul sudic. Apare în carourile 2–3 şi este orientată NE-SV (fig. 8). Pare a fi un edificiu public (templu?) judecând după tehnica foarte îngrijită de construcție şi după dimensiunile blocurilor de calcar din care este construită.

În campania anului 2004 s-au putut completa informațiile legate de edificarea acestei construcții (fig. 9, 11): fundația ei (care nu a fost dezvelită încă în totalitate, ci numai pe înălțimea de 0,58 m) este constituită din pietre de dimensiuni variabile, puse neglijent (de multe ori nu se observă mortar între pietre!). Peste ele s-a turnat un strat compact de mortar, care constituie o crepidă de 0,04 m. Peste această şapă de mortar au fost aşezate ordonat alte pietre, care alcătuiesc un fel de soclu al edificiului în discuție. Acesta are înălțimea de 0,50 m. Peste acest soclu au fost puse orizontal şi vertical plăci de gresie gălbuie, friabilă, în tehnica *opus graecum*. Ele au grosimea de 0,20–0,28 m şi o lungime cuprinsă între 1,70 şi 2,70 m, placând de fapt ziduri legate cu mortar, construite în tehnica *opus incertum*. La rândul lor, acestea din urmă au fost tencuite, în interiorul construcției găsindu-se bucăți mari de tencuială pictată policromă.

În campania anului 2004, în carourile 2–3 ale secțiunii, am descoperit urmele unei gropi (vizibilă în profilul nordic din campaniile precedente), constituită din multe pietre de dimensiuni variabile, care se întindeau până la construcția în *opus graecum*. La adâncire (între -1,90 şi -2,10 m), în componența aceleiaşi gropi am constatat prezența, la baza ei, între m 2,50 şi 5,60, a unui strat de mortar cu grosimea maximă de 0,10 m şi dimensiunile de 3,50 × 1,90 m. Pe laturile de sud şi de est ale gropii, marginile erau marcate de pietre şi de pereți din mortar, care s-au mai păstrat *in situ* pe o mică porțiune. Această groapă reprezenta locul pentru prepararea mortarului necesar construirii fundațiilor clădirii în *opus graecum* (fig. 9).

În caroul 5 al secțiunii S I a fost dezvelit un canal pentru evacuarea apei, constituit de asemenea din plăci de calcar gălbui, orientat SE-NV (fig. 8–10). El este contemporan cu clădirea construită în *opus graecum.* Are dimensiunile de 2,05 × 0,50 m şi înălțimea de 0,20 m. A fost acoperit de plăci mari de calcar, pereții săi fiind alcătuiți din acelaşi tip de plăci de calcar, puse pe cant. În extremitatea sa nordică, intrând în profil şi de la acesta, pe o lungime de 1,20 m spre sud şi ieşind cu 0,34 m spre vest față de latura similară a canalului aparținând fazei I C, s-a dezvelit una din laturile unui canal anterior, constituită dintr-o placă de calcar gălbui (fig. 8, 9). Latura vizibilă a acesteia este frumos lucrată, profilatura ei având lățimea de 0,16 m, după care urmează o adâncitură foarte mică pe toată suprafața

[85] Dispunem de două monede de bronz, emise la *Istros* în timpul lui *Gordian al III-lea* (anii 238–244 p.Chr.) şi al soției sale, *Tranquillina* (241–244 pChr.).

plăcii – de 0,03–0,04 m. Acest din urmă element ne-ar putea sugera posibilitatea ca placa respectivă să reprezinte nu neapărat un canal, ci şi un alt tip de monument – o inscripţie? Totodată, în caroul 5, în imediata apropiere a zidului legat cu pământ din faza II A şi în continuarea canalului descris mai sus, a apărut o dală de gresie (1,10 × 0,80 m), care ar putea indica nivelul unei străzi cu o orientare similară aceleia a clădirii construită în *opus graecum* (fig. 8–10).

La 1,00 m est de această posibilă stradă, apare o altă construcţie, orientată NE-SV, din care am dezvelit în secţiune numai un colţ, cea mai mare parte a ei intrând în profilul sudic. Este constituită din trei blocuri mari de gresie, puse pe cant, în interiorul fiind o altă placă mare, aşezată orizontal (fig. 8). Este greu de definit, în acest stadiu al cercetărilor, care era funcţionalitatea acestei construcţii, dat fiind modul interesant de construcţie. Apropierea de o posibilă stradă ne-ar putea sugera o amenajare a unei mici piaţete[86].

Aceleiaşi faze îi aparţine şi fundaţia unui zid legat cu mortar, orientat NE–SV, care a fost reutilizat în faza II B, aşa cum menţionam mai sus. Acesta a fost dezvelit deocamdată pe o lungime de circa 7,20 m, are o lăţime de 0,50 m şi este constituit din pietre mari de bazalt şi şist, sporadic calcar, prinse cu mortar (fig. 7, 8). Extremitatea sa estică intră în profilul nordic şi în porţiunea respectivă a fost tăiat de o groapă în vederea implantării fundaţiei zidului legat cu pământ din faza II B. În campania anului 2003 a fost descoperită şi o compartimentare aparţinând acestei construcţii. Este vorba despre un perete de lemn, care apare pe lungimea zidului la 2,10 m spre sud-vest de ruptura acestuia dinspre profilul nordic. Amprenta acestuia, ca şi tencuială pictată căzută de pe el au fost surprinse între zidul legat cu mortar şi profilul sudic (fig. 8). Este vorba despre tencuială pictată policromă, de o calitate foarte bună. Judecând după dimensiunile fundaţiei acestui zid, la rândul său el anunţă o construcţie impresionantă, specifică perioadei romane timpurii.

Pe suprafaţa de 15 × 3 m deschisă în anul 2001, respectiv în extremitatea vestică a secţiunii, unde cercetarea arheologică s-a concentrat şi în campaniile 2003-2004, am constatat un **al şaptelea nivel** de locuire în această zonă. Aflat la o adâncime cuprinsă între 1,25–2,37 m, nivelul respectiv anunţă un posibil cartier artizanal, care ar putea aparţine fazelor I A-B (30/20 a.Chr. – cca. 100 p.Chr., respectiv cca. 100–170 p.Chr.)[87]. Acest lucru a fost pus în evidenţă prin descoperirea a 16 cuptoare dezafectate, cu diametre cuprinse între 1,10–2,85 m, cu pereţi din lut relativ bine conturaţi (fig. 6–9,11). Atât în umplutura lor, cât şi pe întreaga suprafaţă menţionată s-au descoperit foarte multă zgură de fier, arsură şi resturi de cărbune de lemn, împreună cu o mare cantitate de material arheologic (ceramică, obiecte din os – mai ales ace de păr –, vase din sticlă, monede, obiecte din bronz şi fier). Vetrele cuptoarelor respective, care au avut două, unele chiar trei faze de funcţionare (constatate la secţionarea umpluturii cuptoarelor şi în profile), au fost dezafectate în faza I C (în momentul construirii edificiilor de dimensiuni impresionante din această fază) şi folosite ca gropi menajere.

[86] Sugestie oferită de arh. Irina Băldescu, căreia îi mulţumim şi pe această cale pentru discuţiile interesante şi informaţiile furnizate.

[87] Monedele descoperite în ultima campanie arheologică sunt în curs de restaurare şi determinare, deci ele nu au putut fi folosite pentru o mai precisă datare a acestui nivel, deocamdată.

Cel mai mare dintre aceste cuptoare, **cuptorul nr. 8** are trei faze de funcţionare şi o reparaţie (d. dezvelit în săpătură = 2,85 m – el continuă însă spre sud; straturile suucesive de arsură au câte 0,10–0,15 m, adâncimea maximă este de -2,36 m) (fig. 11). Baza lui, ca şi a celorlalte gropi de cuptoare dezvelite, era constituită dintr-un strat curat de lut galben. Este singurul cuptor la care am descoperit un perete care îi demarca latura de nord (fig. 9). Acesta a fost constituit din câteva pietre de calcar legate cu lut galben, care se arcuiau către profilul sudic. El a mai fost surprins *in situ* numai pe o porţiune de 1,20 m, având lăţimea de 0,38 m. A fost amplasat peste resturile fundaţiei unui zid mai vechi, după ce a fost aşezat un strat de lut galben peste acesta din urmă. Fundaţia zidului mai vechi are orientarea diferită de a zidului perimetral al cuptorului nr. 8, respectiv NE–SV şi pare să facă colţ cu fundaţia pe care a fost aşezată temelia zidului din faza II A (fig. 10). Aceasta din urmă este constituită din blocuri de calcar mai mari, îngrijit lucrate, prinse cu lut.

În afara acestui cuptor de dimensiuni mari, detalii privind tehnica de construcţie a celor care nu au dispus de pereţi din alt material decât lutul s-au putut observa în cazul celor mai timpurii cuptoare descoperite în secţiune: au avut pereţii din chirpici (lut ars), uneori cu o grosime apreciabilă (0,20–0,50 m), gura bine definită (cuptorul nr. 12:d. = 1,25 m, gura =0,62 × 0,54 m; cuptorul nr. 11:d. = 0,95 m), la bază au avut un strat compact de lut galben (fig. 9).

În două dintre cuptoare (nr. 6 şi nr. 8) au fost găsite trei fragmente de creuzete cu pereţii vitrifiaţi, în interiorul cărora se observă urme de oxizi de bronz. De asemenea, au fost descoperite, atât pe suprafaţa atelierului, cât şi în umpluturile cuptoarelor respective (îndeosebi în cuptorul nr. 8, cel mai bine păstrat), resturi de bronz rezultate din turnare.

Cantitatea impresionantă de zgură de fier descoperită pe suprafaţa menţionată, ca şi vetrele de cuptoare dezvelite, credem că pot atesta, în acest stadiu al cercetărilor, un atelier de reducere a minereului şi de prelucrare a fierului. Histria a fost considerată ca un centru de prelucrare a fierului, deoarece în cetate s-au găsit fragmente de zgură metalurgică (în sectorul economic, dar de perioadă târzie) şi chiar blocuri de minereu neprelucrat – minereu de origine sedimentară.

Punctul de unde provenea acesta din urmă a fost identificat la Sinoe, în malul sudic al lacului Zmeica, în imediata apropiere de *vicus Quintionis,* unde locuiau cei care extrăgeau minereul, *bessi*[88]. Până acum, cercetările arheologice nu au pus în evidenţă existenţa unor cuptoare pentru redus minereul şi pentru prelucrarea fierului pentru perioada romană timpurie, care să confirme înscrierea Histriei printre centrele sigure de prelucrare a fierului din Dobrogea romană. Vetrele de cuptoare descoperite de noi, împreună cu marea cantitate de zgură din fier, la care s-ar putea adăuga obiecte în curs de prelucrare sau finite (sunt necesare analize metalografice în acest sens!) ar putea reprezenta o primă atestare sigură a acestui fapt. Se adaugă fragmentele de creuzete, posibile obiecte în curs de prelucrare, resturile de metal topit rezultate din prelucrarea bronzului, care ar pleda pentru existenţa unui atelier de prelucrare a metalelor. Din păcate, dezafectarea acestor

[88] Em. Zah, Pontica 4, 1971, p. 204, fig. 6; Zah, Suceveanu, SCIV 22, 1971, 4, p. 567–578.

cuptoare şi transformarea lor în gropi menajere, nu ne-a permis să facem observaţii legate de modul de construcţie şi funcţionare ale atelierului respectiv. Totodată, în umplutura cuptoarelor şi pe suprafaţa în care s-au găsit urmele atelierului în discuţie (extremitatea vestică a secţiunii vest-est), au fost găsite multe oase în curs de prelucrare. Toate aceste date dovedesc descoperirea unui veritabil cartier artizanal în zona menţionată. Acest fapt se poate corela cu dezvelirea, în substrucţiile turnurilor Porţii Mari, a unui cuptor pentru arderea ceramicii fine, datând din prima jumătate a secolului al II-lea[89]. Toate aceste date ar pleda, o dată în plus, pentru caracterul meşteşugăresc al acestei zone, în perioada de început a stăpânirii romane.

Cel de-**al optulea nivel de locuire** constatat în campania anului 2004 este posibil să aparţină perioadei elenistice târzii. Astfel, în gropile a trei dintre cuptoarele aparţinând atelierului de prelucrare a metalelor (nr. 5, 10, 13), au fost dezvelite patru baze de coloane, care bănuim că aparţin unui portic (fig. 9). Relaţia stratigrafică între bazele de coloane, cuptoare şi construcţia în *opus graecum* este foarte clară – colţul nord-estic al clădirii taie unul dintre cuptoare, la fel latura sud-estică a sa, după cum unul dintre postamentele coloanelor intră sub fundaţia edificiului în *opus graecum* (fig. 9, 11).

Din porticul dezvelit s-au păstrat numai patru baze (postamente) şi primul tambur din calcar alb, friabil, al fiecărei din cele patru coloane. Aşa cum a fost el descoperit în secţiunea S I, practic aproape pe diagonală pe lăţimea acesteia, porticul are lungimea cunoscută de 8,20 m şi orientarea identică cu a tuturor celorlalte construcţii dezvelite în secţiunea Vest-Est – respectiv NE-SV (fig. 10). Coloanele par să fi fost aşezate la distanţe relativ egale, respectând un modul (cel puţin în cazul a trei dintre ele). Prima dinspre vest este însă la 3,30 m est de următoarea (faţă de 1,83 m, respectiv 2,14 m celelalte trei = distanţa dintre centrele orificiilor din mijlocul tamburilor), ceea ce ar putea sugera lipsa unei baze de coloane în spaţiul mai mare dintre cele două. De altfel, în intervalul dintre coloana 1 şi 2 (dinspre sud-vest spre nord-est), prinsă sub fundaţia clădirii în *opus graecum,* apare o dală mare, cu latura vizibilă lucrată în formă de „V” – urmele unui pavaj – care ar putea reprezenta nivelul de călcare al construcţiei de care ţinea şi porticul descoperit.

Postamentele coloanelor porticului sunt din calcar, de formă rectangulară sau chiar trapezoidală (0,70 × 0,50–0,60 m; 0,80 × 0,60 m; 0,80 × 0,60 m; 0,90 × 0,60 m), însă sunt relativ neîngrijit lucrate. Prezintă o mică adâncitură pe suprafaţă, în locul în care a fost fixat fusul coloanei, acesta din urmă fiind însă amplasat spre latura estică sau vestică a postamentului, nu în centrul său. Fusele coloanei au diametrele de câte 0,32 m, înălţimea de 0,20 m, sunt bine lucrate, unele sunt însă dintr-un calcar foarte friabil.

În ceea ce priveşte încadrarea cronologică a porticului căruia i-au aparţinut aceste coloane, elemente de natură stratigrafică, precum şi materialele arheologice descoperite ne-ar putea oferi repere în acest sens. Astfel, arătam mai sus că aceste coloane au fost dezvelite în prima fază a gropilor unor cuptoare pentru prelucrarea metalelor, pe care le încadram în cea mai timpurie perioadă romană (I A).

[89] Canarache, Dimitriu, *op. cit*, p. 171.

Totodată, în umplutura acestor cuptoare, ca şi de pe nivelul porticului, au început să apară şi fragmente ceramice de factură elenistică târzie, ceea ce ar face posibilă o datare a porticului în această perioadă. Deocamdată nu ne-am edificat asupra acestui nivel, deoarece săpătura arheologică s-a oprit înainte de a ajunge la baza postamentelor coloanelor.

Descoperirea unui portic aparţinând unui edificiu elenistic, la cca 40 m vest de incinta elenistică are o importanţă particulară, date fiind puţinele construcţii constatate până acum în exteriorul acesteia (vezi descoperirile de epocă elenistică mai sus, la discutarea stratigrafiei zonei extramurane). Ea ar putea oferi date noi legate de caracterul şi intensitatea locuirii în această zonă, dat fiind faptul că, până în acest moment, locuirea de epocă elenistică părea să se concentreze către vest, în spatele şi în exteriorul incintei romane târzii (fapt datorat însă şi stadiului cercetărilor arheologice).

Ultimele elemente constructive constatate în campania 2004 le reprezintă două gropi aparţinând unor stâlpi de lemn incendiaţi, descoperiţi în caroul 4 al lui S I, la 2,40 m est de colţul nord-estic al clădirii în *opus graecum* (fig. 10). Prima are diametrul de 0,32 m, a doua, de 0,24 m, distanţa dintre ele este de 0,60 m. Faptul interesant îl reprezintă orientarea acestora – pentru prima dată apar elemente constructive care au altă orientare decât clădirile aparţinând epocilor ulterioare. Construcţia căreia i-au aparţinut aceşti stâlpi pare orientată est-vest. Alături apare amprenta unui perete de lemn ars. Deocamdată nu avem elemente pentru încadrarea cronologică a acestor structuri de lemn, după orientare însă ele par a fi anterioare porticului.

3. Materialul arheologic descoperit în cele patru campanii de săpături este extrem de bogat. El a fost recoltat de pe toate nivelele de locuire constatate în secţiune, cu o densitate sporită însă în gropile cuptoarelor dezafectate. Este constituit din monede, majoritatea din bronz, obiecte din sticlă (de la ochiuri de geam la pahare, boluri, cupe), diferite obiecte din bronz şi fier, opaiţe întregi şi fragmentare, ceramică fină şi de uz comun, ace de păr şi de cusut din os şi o cantitate impresionantă de tencuială pictată policromă. Se adaugă foarte multă zgură de fier, găsită pe nivelul atelierului, cele câteva creuzete utilizate la topirea bronzului, probabil şi al metalelor preţioase[90], rebuturi/obiecte din bronz şi fier în curs de prelucrare, oase de animale în curs de prelucrare. De pe nivelul porticului au fost recoltate fragmente ceramice elenistice, amestecate cu materiale ceramice romane timpurii. Materialele respective sunt în curs de prelucrare.

*

Concluzii. Cercetările arheologice efectuate în perioada 2001–2004 în sectorul *basilica extra muros* oferă noi date legate de fazele succesive de locuire din această zonă. Astfel, pe de o parte, avem date noi despre etapele de funcţionare ale basilicii *extra muros*, care trebuie confirmate de continuarea cercetărilor

[90] Unul dintre creuzetele descoperite în cuptorul nr. 8 are pereţii scunzi, ceea ce ar putea sugera utilizarea lui pentru topirea metalelor preţioase. Informaţie oferită cu amabilitate de prof. Doina Benea, căreia îi mulţumim şi pe această cale.

arheologice atât asupra monumentului, cât şi asupra celor două necropole aferente. Pe de altă parte, noua secţiune V-E a confirmat sau a adus un plus de informaţie în legătura cu stratigrafia zonei extramurane. Astfel, în cadrul ei s-a constatat o continuitate de locuire a zonei de la nord de *basilica extra muros* din perioada elenistică târzie (ultimul nivelul la care au ajuns cercetările în discuţie) până în secolul al VI-lea p.Chr. Majoritatea construcţiilor descoperite sunt de dimensiuni impresionante, unele chiar au caracter monumental şi toate au aceeaşi orientare (NE–SV), respectând prin urmare aceeaşi tramă stradală din perioada elenistică până în cea romană târzie. Un hiatus în această succesiune de locuire ar putea fi reprezentat de extinderea necropolei de secol IV–V p.Chr. până sub zidurile cetăţii romane târzii, dar deocamdată, în afara unui mormânt deranjat, urmele acestei necropole, ca şi a celei următoare, de secol VI–VII p.Chr., nu au fost surprinse în suprafaţa cercetată.

Inedită este şi descoperirea unui cartier artizanal în perioada romană timpurie, prin identificarea unor cuptoare aparţinând unui atelier pentru prelucrarea metalelor şi a osului, ca şi a unui portic aparţinând unei clădiri din perioada elenistică târzie.

În campaniile viitoare se va urmări continuarea săpăturilor arheologice atât pentru încheierea cercetării basilicii *extra muros* şi a necropolelor aferente, cât şi în secţiunea V-E. În cazul celei din urmă, pe lângă concentrarea eforturilor pentru dezvelirea celor mai timpurii elemente de locuire de pe suprafaţa deschisă deja, se va produce şi extinderea ei spre est, în vederea secţionării celor trei valuri de apărare aflate în faţa incintei romane târzii şi a dezvelirii monumentelor aflate aproximativ în centrul oraşului roman timpuriu, a celor greceşti şi în vederea edificării asupra stratigrafiei complexe a acestei zone.

HISTRIA. THE *EXTRA MUROS BASILICA*

ABSTRACT

The *extra muros basilica* was one of the first archaeological complexes excavated by Vasile Pârvan at Histria in 1914. In the article the authors discuss this monument and the area outside the late Roman precinct wall, and present the results of the archaeological excavation undertaken between 2001–2004. The two objectives discussed are the *extra muros basilica* (the only early Christian basilica outside the late Roman precinct wall) and the West-East section (where habitation structures spanning from the Hellenistic to the late Roman periods were uncovered). The old plans published by Archbishop R. Netzhammer, Em. Popescu and N. Hamparţumian for the *extra muros* basilica are presented (fig. 2), as well as our own topographic plan, which was made when research was resumed in 2000 (fig. 3). The main objective of the research was to refine the chronology and verify its relation with the two necropolises, one dated from the IV–V centuries AD and the other from the VI-VII centuries AD (fig. 4).

The West-East section (situated at approximately 50 m north of the *extra muros* basilica and almost parallel with it) (fig. 1, 7–8) was opened to clarify the stratigraphy

obtained during the 1961-1964 excavations conducted by N. Hamparţumian (fig. 6) and the stratigraphy obtained from the East-West section excavated from 1949–1952 (fig. 5). The habitation in the area north of the *extra muros* basilica begins with the late Hellenistic period (the latest level in which research has been carried out so far) and continues until the VI century AD (fig. 7–11). Most of the buildings discovered here were of an impressive size, some of them had a monumental character and all of them had the same orientation (NE–SW) respecting the same street orientation from the Hellenistic to the late Roman period. The discovery of a workshop district within the early Roman precinct wall is unprecedented within the early Roman period. A number of kilns belonging to a workshop for metal and bone processing were identified (fig. 8–11) within this district. In the same area, a *porticus* belonging to a building dated to the late Hellenistic period was unearthed (fig. 8, 10), which is a very important find outside of the Hellenistic precinct wall.

The archaeological research continues to define the chronology of *basilica extra muros* and the stratigraphy of the area outside of the late Roman precinct wall.

ILUSTRATIONS

Fig. 1. Histria. General plan of the *extra muros* sector (after Al. Suceveanu).

Fig. 2. Histria. Four plans of the *extra muros* basilica made after succesive excavations: 1 after 1 R. Netzhammer; 2 after Em. Popescu; 3 after H. Nubar; 4 plan made by K. von der Lohe, Al. Bădescu.

Fig. 3. Histria. General plan of the *extra muros* basilica (plan made by K. von der Lohe, Al. Bădescu).

Fig. 4. Histria. The *extra muros* basilica and the two graveyards (after H. Nubar).

Fig. 5. Histria. Site plan showing the archaeological research undertaken at Histria between 1914-1953 (after *Histria*, I).

Fig. 6. Histria. The *extra muros* basilica, the Hellenistic precinct wall and the habitation levels outside the late Roman fortress (after H. Nubar).

Fig. 7. Histria. General plan of the WE trench during the excavations of 2001–2002.

Fig. 8. Histria. General plan of the West-East trench during the excavations of 2001–2004.

Fig. 9. Histria. Plan of the Western part of the WE trench during the excavation of 2004.

Fig. 10. Histria. The WE trench during the excavation of 2004 – plan showing the location of the late Hellenistic *porticus*.

Fig. 11. Histria. Southern wall of the WE trench, during the excavations of 2001–2004.

HISTRIA. SECTORUL *EXTRA MUROS*, POARTA MARE – TURNUL MARE (2000–2004)

PAUL DAMIAN şi ADELA BÂLTÂC

Studiul de faţă face o **prezentare preliminară** a cercetărilor arheologice desfăşurate în **sectorul Poarta Mare – Turnul Mare** al cetăţii Histria (**în perioada 2000–2004**), de un colectiv al Muzeului Naţional de Istorie a României. Se pune accentul pe **nivelele constructive ale acestei zone**, în număr de **trei**, care se datează începând cu sec. I a. Chr. şi se sfârşesc odată cu ridicarea zidului incintei târzii la mijlocul sec. III p. Chr.

În toamna anului 2000[1] a început cercetarea zonei din exteriorul incintei cetăţii târzii, situată între Poarta Mare şi Turnul Mare (în continuare PM – TM), din dorinţa mărturisită de a face o serie de observaţii asupra locuirii romane timpurii, eventual a celei elenistice, precum şi de a pune în valoare muzeistică un segment important din istoria Histriei.

Dacă istoria Histriei a putut fi reconstituită, în linii generale, graţie informaţiilor literare, dar mai ales epigrafice[2], din punct de vedere arheologic, în ciuda celor peste 90 de ani de cercetări, multe din aspectele ei rămân încă puţin cunoscute. Până în momentul de faţă, cele mai multe cunoştinţe despre Histria epocii elenistice au fost oferite de săpăturile de pe platoul de V al cetăţii[3];

[1] Colectivul este format din: arheologii Paul Damian şi Adela Bâltâc, arhitect Virgil Apostol (Muzeul Naţional de Istorie a României) şi numismat Mihai Dima (Muzeul Băncii Naţionale a României). Planurile au fost realizate de Virgil Apostol. La cercetările arheologice, în cele cinci campanii, au mai participat şi alţi colegi de la MNIR: Decebal Vleja, Gabriel Bălan (2000), Christina Ştirbulescu, Emil Dumitraşcu (2000–2001), Cristina Drăghici, Vlad Niculescu (2001–2002), Nicoleta Nedelcu (2002), Cătălina Neagu, Sorin Cleşiu (2003), Ionuţ Bocan (2004).

[2] Cf. Em. Condurachi, în *Histria* I, p. 9–62.

[3] Într-un recent studiu (M. V. Angelescu, A. Bâltâc, în Pontica 35–36, 2002–2003, p. 95–99) sunt adunate toate referinţele bibliografice referitoare la elementele epocii greceşti (deci şi elenistice); acestora li se adaugă cercetările recente de pe platoul de V: cercetările din Sectorul Cuptoare – M. V. Angelescu şi colab., în CCA, Campania 1994 (1995), p. 42; idem, în CCA, Campaniile 1983–1992 (1996), p. 60–61; idem, în CCA, Campania 1995 (1996), p. 59; idem, în CCA, Campaniile 1983–1992 (1997), p. 44–46. Pentru sectorul X – v. C. Domăneanţu, în CCA, Campania 1995 (1996), p. 59–60; idem, în CCA, Campania 1996 (1997), p. 26; idem, în CCA, Campania 1998 (1999), p. 55–56; idem, în CCA, Campania 1999 (2000), p. 48.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 131–147

informațiile despre zona *intra muros*[4] sunt destul de sărace în ceea ce privește evoluția Histriei elenistice[5], pentru sfârșitul epocii ele reducându-se la elemente surprinse în Zona Sacră[6] și la cele oferite de sondajul „α”[7]. Pentru perioada elenistică târzie cunoaștem până în prezent porțiuni din traseul zidului de incintă[8] (v. supra nota 4), câteva segmente din rețeaua stradală[9], urme de locuire din Zona Sacră[10], probabil, o primă fază a edificiului construit în „manieră greacă[11]”, precum și un posibil edificiu la E de acesta[12]. Prin comparație, datele pe care le deținem despre Histria epocii romane timpurii sunt „mult mai bogate”, pentru cele trei momente cronologice deja enunțate[13]. În momentul **I A** (sec. I p.Chr.) vechea

[4] Cea definită de incinta elenistică, al cărei traseu parțial este cunoscut din cercetările dintre anii 1949–1952 (V. Canarache, în *Histria* I, p. 278–285) și 1953–1954 (C. Preda, A. Doicescu, în *Histria* II, p. 297–316).

[5] Practic se reduc la datele oferite de cercetările din sectorul Zona Sacră (v. D. M. Pippidi, în *Histria* I, p. 237–266; idem, Dacia N.S. 6, 1962, p. 139–156; P. Alexandrescu, SCIVA 41, 1993, 3, p. 231–266; pentru cercetările mai noi v. Al. Avram și colab., în CCA, Campaniile 1983–1992 (1996), p. 60; idem, în CCA, Campania 1995 (1996), p. 60–61; idem, în CCA, Campaniile 1983–1992 (1997); idem, în CCA, Campania 1998 (1999), p. 54–55; idem, în CCA, Campania 2000 (2001), p. 115–116; idem, în CCA, Campania 2001 (2002), p. 167–168; idem, în CCA, Campania 2002 (2003), p. 165; idem, în CCA, Campania 2003 (2004), p. 162.

[6] Este vorba de primele urme de locuire după dezafectarea Zonei Sacre de la sfârșitul epocii elenistice (v. Alexandrescu, *op. cit*., p. 241 și fig. 3; pentru cele recente v. Avram și colab. (nota precedentă).

[7] Sondajul „α” a avut ca scop inițial verificarea fundației basilicii episcopale, însă a reușit să furnizeze unul dintre cele mai complexe sondaje stratigrafice efectuate la Histria, v. Angelescu, Bâltâc, *op. cit*., p. 87, 99.

[8] În apropierea sa sunt înregistrate primele urme de locuire datate în perioada elenistică târzie–epoca romană timpurie (v. H. Nubar, Materiale 9, 1970, p. 196); mai mult decât atât, în preajma porții incintei elenistice se construiește o instalație hidraulică —bazinul a, datat în perioada elenistică (v. Preda, Doicescu, *op. cit*., p. 324–328).

[9] Aceasta se deduce din cea cunoscută pentru momentul **I A**; v. Al. Suceveanu, în *Histria* VI, p. 76–77 și fig. 48.

[10] La vechile elemente cunoscute prin săpăturile mai vechi (Alexandrescu, *loc. cit.*) se adaugă și rezultatele recente înregistrate în partea sudică a Zonei Sacre. Monumentele L și K au fost datate de descoperitori în perioada cuprinsă între sfârșitul sec. I a. Chr. – începutul sec. I p. Chr.; v. Avram și colab., în CCA, Campania 1995 (1996) p. 61; idem, în CCA, Campania 1983–1992 (1997), p. 42.

[11] Gr. Florescu, în *Histria* I, p. 107–108, fig. 12, 30.

[12] Al. Suceveanu, M. V. Angelescu, Ktema 19, 1994, p. 200.

[13] Datele arheologice de epocă romană au putut fi adunate și redate cu o anumită coerență, planurile prezentate de Al. Suceveanu în *Histria* VI (fig. 48, 49 și 50 cu comentariile de la p. 76–85) și rectificările pentru nivelul **I C** (Suceveanu, Angelescu, *op. cit.*, fig. 7 și p. 197–199) rezumă aceste cunoștințe pentru cele trei niveluri de epocă romană timpurie (ce poartă siglele cronologice **I A**, **I B** și **I C**; v. Suceveanu, *op. cit.*, p. 13–39; 75–92). Acelor planuri nu li se pot adăuga, încă, și alte structuri omogene, ci doar noi puncte în care au fost înregistrate elemente constructive databile într-unul dintre cele trei nivele. Pentru epoca romană târzie v. Suceveanu, *op. cit.*, p. 85–92, fig. 51–55; Suceveanu, Angelescu, *op. cit.*, p. 200, 204, fig. 8–10. În continuare se vor folosi aceste sigle cronologice.

incintă[14] şi reţeaua stradală[15] se menţin, are loc construirea unui edificiu termal (Terme I[16]), a primelor locuinţe peste Zona Sacră[17], continuă să funcţioneze edificiul construit în „manieră greacă”[18], apar noi construcţii în zona incintei elenistice[19]. Momentul **I B** (primele trei sferturi ale sec. II p.Chr.) reprezintă o primă etapă urbanistică importantă a Histriei romane[20]. În acest moment este construit un nou zid de incintă[21], ceea ce presupune o nouă organizare a întregului spaţiu, chiar dacă se păstrează şi porţiuni din vechea reţea stradală de factură elenistică[22]. Acum au loc refaceri ale edificiului termal (Terme I[23]), şi chiar se construieşte un al doilea edificiu (Terme II[24]), se construiesc o serie de edificii de mari dimensiuni[25], iar în Zona Sacră se poate vorbi de un adevărat „cartier de epocă romană[26]”. Alte elemente databile în această perioadă au fost identificate în sectorul Central[27], în sectorul Domus[28] şi în zona sectorului Basilicii *extra muros*[29]. În momentul **I C** (ultimul sfert al sec. II–mijlocul sec. III p.Chr.) au loc schimbări[30] importante din punct de vedere urbanistic; astfel, construirea basilicii civile[31] din Piaţa Mare aduce schimbări ale reţelei stradale, chiar dacă aceasta înseamnă

[14] Preda, Doicescu, *op cit.*, p. 315–324 (cu menţiunea că autorii prelungesc funcţionalitatea ei până în sec. III p. Chr.).

[15] Suceveanu, *op. cit.*, p. 76–79, fig. 48; Suceveanu, Angelescu, *op. cit.*, p. 200 şi fig. 5.

[16] Suceveanu, *op. cit*., p. 15–18.

[17] Alexandrescu, *loc. cit.*; Avram şi colab., *loc. cit.*; idem, în CCA, Campania 1998 (1999), p. 55.

[18] Florescu, *loc. cit*.

[19] Cele evidenţiate de cercetările din sectorul basilicii *extra muros*. Edificiilor cunoscute din cercetări mai vechi (v. Nubar*, op. cit.*, p. 195–201) se adaugă şi cele noi, evidenţiate prin cercetări recente; v. Viorica Rusu–Bolindeţ şi colab., în CCA, Campania 2003 (2004), p. 158.

[20] A. Sion, Al. Suceveanu, în RMM-MIA, 43, 1974, 1, p. 5–6; Suceveanu, *op. cit.*, p. 79–83.

[21] Gr. Florescu, V. Cantacuzino, în *Histria* I, p. 285–293 (redatat în vremea domniei lui Hadrian, cf. Sion, Suceveanu, *op. cit.*, p. 6, nota 13).

[22] Sion, Suceveanu, *op. cit.*, p. 5–8.

[23] Suceveanu, *op. cit.*, p. 19–21.

[24] *Ibidem*, p. 30–32.

[25] Cum sunt cele identificate în zona fostei incinte elenistice dezafectate (Nubar, *op. cit.*, p. 200) sau cea (“un mare edificiu pavat cu plăci mari de calcar”; v. Florescu, *op. cit*., p. 356) de sub valul II al incintei târzii. Se adaugă şi cea de-a doua instalaţie hidraulică de lângă zidul elenistic (Preda, Doicescu, *op. cit.*, p. 328–329).

[26] La mai vechile descoperiri arheologice se adaugă şi cele noi, reperate prin cercetări recente (un monument cu două faze de funcţionare în momentul **I B** şi **I C** —v. Avram şi colab., în CCA, Campania 1996 (1997), p. 60; idem, în CCA, Campaniile 1983–1992 (1997), p. 42–43.

[27] Sondajul „α”, v. Angelescu, Bâltâc, *op. cit.*, p. 103.

[28] „... resturi de construcţii din sec. II–III p. Chr.”; v. O. Bounegru şi colab., în CCA, Campania 1996 (1997), p. 27.

[29] Pe lângă edificii cunoscute din săpăturile vechi (v. supra nota 25) se adaugă şi cele noi identificate prin secţiunea E–V, deschisă în anul 2001 (Rusu–Bolindeţ şi colab., *loc. cit*.).

[30] Au loc refaceri ale incintei romane cf. Florescu, Cantacuzino, *op. cit., loc. cit.*

[31] Pentru monument v. Florescu, *op. cit.*, p. 110–111, pentru redatarea lui în epoca Severilor v. Suceveanu, Angelescu, *op. cit.*, p. 197–199.

păstrarea sau adaptarea unora mai vechi, de factură elenistică[32]. În stadiul actual al cercetării, pe lângă vechile construcţii amintite deja anterior (care suferă o serie de refaceri[33]) nu sunt cunoscute decât două noi clădiri: basilica civilă şi un edificiu de dimensiuni mari din apropierea zidului incintei romane timpurii[34].

Sectorul PM–TM, amplasat la 80 m E de incinta elenistică, la aproximativ 100 m de marele edificiu termal – Terme I (Fig. 1) şi la încrucişarea unor importante artere stradale[35], se poate spune că ocupă o poziţie centrală în topografia Histriei elenistice şi romane timpurii. Construirea zidului de incintă roman târziu[36] (din a doua jumătate a sec. III p.Chr. – momentul **II A**) duce la dezafectarea acestei zone şi la distrugerea complexelor de aici[37].

În pofida poziţiei centrale şi a situării în imediata apropiere a zidului de incintă târziu, zona apare relativ rar în impresionanta, de altfel, bibliografie arheologică histriană. Zona Porţii Mari şi a zidului incintei târzii apare în unele fotografii publicate de Vasile Pârvan[38], apoi de Radu Vulpe[39]. Cercetările întreprinse de Pârvan au afectat întreaga zonă adiacentă zidului de incintă, deci şi zona sectorului în discuţie. Fotografiile publicate de aceştia[40] lasă să se înţeleagă că aici au avut loc intervenţii arheologice ample, decapându-se o mare parte din depuneri până la nivelul actual. Acelaşi lucru se poate observa şi dacă se compară imaginile publicate de Pârvan cu cele din *Histria* I. Cu toate acestea, singurele date arheologice din această arie, de care avem cunoştinţă, sunt cele publicate în volumul monografic *Histria* I[41] şi, mai apoi, în studiul semnat de Nubar Hamparţumian şi de Anişoara Sion, ale căror cercetări au vizat zidul de incintă târziu[42].

---

[32] Sion, Suceveanu, *loc. cit.*; Al. Ştefan, RMM-MIA, 2, 1974, p. 48–51; Suceveanu, *op. cit.*, p. 84.

[33] Pentru Terme I şi II v. Suceveanu, *op. cit.*, p. 21–23, respectiv p. 33–34; pentru cele din Zona Sacră v. Suceveanu, Dacia N.S. 13 (1969), p. 345; Ştefan, *op. cit.*, p. 44–50.

[34] Cercetări inedite Maria Coja.

[35] Intersecţia arterelor **b** cu **e** (v. Suceveanu, *op. cit.*, fig. 48).

[36] Cele mai recente date se regăsesc la Domăneanţu, SCIVA 35, 1982, 4, p. 377–394 cu bibliografia.

[37] Gr. Florescu menţionează că în momentul construirii zidului de incintă târziu edificiul construit în „manieră greacă” era deja suprapus de un strat masiv de dărâmătură (v. Florescu, *op. cit.*, p. 106).

[38] V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*[2], Bucureşti, 1974, p. 59, fig. 18 şi 19.

[39] R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, pl. 9/14.

[40] Mai ales în fotografia publicată de R. Vulpe se poate observa foarte clar degajarea unei mari părţi din edificiul nr. 1 (aşa cum a fost denumit de noi).

[41] Florescu, *op. cit.*, p. 77, fig. 11 şi p. 81, fig. 13, unde sunt publicate fotografii din zona curtinei f şi a turnului F. Câteva date, mai ales de ordin stratigrafic, ne sunt prezentate odată cu descrierea situaţiilor arheologice dezvăluite de secţiunea de sondaj E–V (Em. Condurachi, S. Dimitriu, în *Histria* I, p. 163–173).

[42] H. Nubar, A. Sion, în RMM-MIA 49, 1980, 1, p. 20–21. Cu ocazia unui sondaj în interiorul turnului F, pentru elucidarea unor situaţii apărute se fac trei sondaje în exteriorul turnului, fiind surprinse o serie de urme ale unor construcţii şi nivele de dărâmătură masivă.

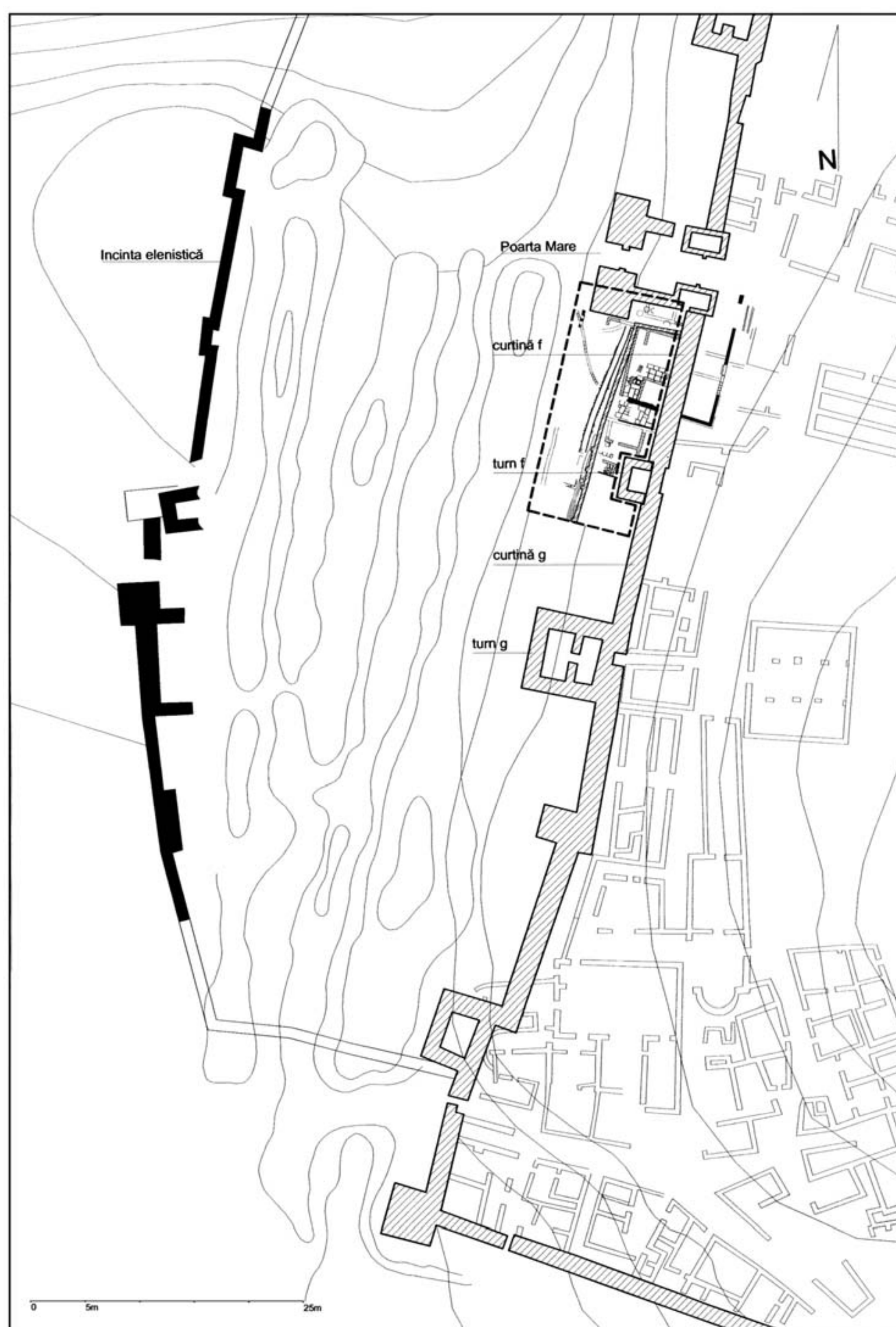

Fig. 1. Histria. Amplasamentul sectorului Poarta Mare – Turnul Mare.

Zona dintre Poarta Mare şi Turnul Mare (turnul G[43]), având zidul de incintă la E şi drumul actual din circuitul de vizitare al cetăţii la V, a fost împărţită în casete cu dimensiunile de 5 × 5 m, numerotate cu litere pe direcţia N–S şi cu cifre pe direcţia E–V, aceeaşi regulă aplicându-se şi în interiorul fiecărei casete, care, la rândul ei, a fost împărţită în casete cu dimensiunile de 1 × 1 m. Din dorinţa obţinerii unor observaţii arheologice cât mai riguroase, dar şi din motive practice (acces, evacuarea pământului), spre S şi V a fost lăsat un martor cu o lăţime de 1 m. Zona dintre turnul şi bastionul[44] Porţii Mari a fost împărţită în două casete cu dimensiuni de 4 × 3 m, numerotate convenţional –A1 şi –A2. Până în momentul de faţă au fost deschise 32 de casete[45], însumând o suprafaţă totală de 757 m^2. Pentru o mai bună înţelegere a situaţiei din acest sector din campania 2004 s-a practicat o renumerotare[46] a zidurilor de la N spre S (deci de la Poarta Mare spre Turnul Mare).

Investigaţiile arheologice din campaniile 2000–2004 au oferit date stratigrafice ale zonei şi au dus la descoperirea unor edificii şi complexe. Trebuie să precizăm că cercetările arheologice efectuate în zonă, mai ales cele anterioare celui de-al doilea război mondial, care au avut ca obiectiv principal zidul de incintă târziu, au afectat din plin relaţia stratigrafică. Având în vedere suprafaţa mare şi caracterul unui sit ca Histria, aceasta nu este unitară. Din punct de vedere stratigrafic s-a constatat existenţa a două zone relativ diferite, delimitate de canalul nr. 3 (Fig. 2), în condiţiile în care la V de acesta investigaţia a putut ajunge până la pânza freatică (Fig. 3).

Zona I (la E de canalul nr. 3[47]): 0–0,10/0,20 (0,25) m strat vegetal, compus din nisip şi pietricele, rezultat, foarte probabil, al amenajărilor de consolidare a zidului de incintă târziu; –0,20–0,30 (0,40) m strat de dărâmătură, pământ de culoare roşiatică cu fragmente tegulare, chirpici, arsură, ceramică fragmentară, scoici, mortar, pigmenţi de arsură[48]; urmează fie un strat de lut galben (cu o grosime medie de 0,10–0,20 m, până la 0,50–0,65[49] m), fie pat de *pavimentum*[50]; în ambele cazuri, aceste unităţi stratigrafice constituie momentele corespunzătoare de funcţionare a complexelor identificate; strat nisipos de culoare gălbui–verzui, rar pigmenţi de arsură şi pietre de dimensiuni medii (surprins pe o grosime de 0,20–0,30 m).

[43] Pentru siglele incintei târzii v. *Histria* I, p. 64, pl. 1.

[44] Până în momentul de faţă nu există o numerotare a celor patru turnuri ale Porţii Mari, astfel încât vom folosi referinţele consacrate în *Histria* I, p. 99–106, unde aceste elemente sunt definite din exteriorul cetăţii. Pentru a nu crea confuzii vom folosi termenul de bastion pentru cel înaintat şi de turn pentru cel interior, evident ambele din partea dreaptă a Porţii.

[45] În campania din 2004 s-a trecut la desfiinţarea martorilor stratigrafici, dintre casetele –A1 şi –A2, –A2 şi A2, B1 şi C1, B2 şi C2, A2 şi A3, A3 şi A4, pentru elucidarea unor probleme legate mai ales de edificiul nr. 1.

[46] În descrierea complexelor vom folosi aceste noi sigle urmând a da corespondentul anterior (cel folosit provizoriu în CCA) ori de câte ori este cazul.

[47] Aproximativ pe suprafaţa casetelor A–E1–2, F–G1.

[48] Surprins în casetele A–E1–2, H1–2. În casetele F1 şi G 1 stratigrafia este perturbată de săpătura întreprinsă de Nubar Hambarţumian, însă, acolo unde s-a putut, stratul a fost surprins pe o grosime mai consistentă, ajungând şi la cote de –0,80–1,00 m.

[49] În casetele E1–2 şi F1, deci la S de strada de factură elenistică = Cpl. 2.

[50] Identificat în casetele –A1, A1–2, B1–2, C1, deci la N de stradă de factură elenistică = Cpl. 2.

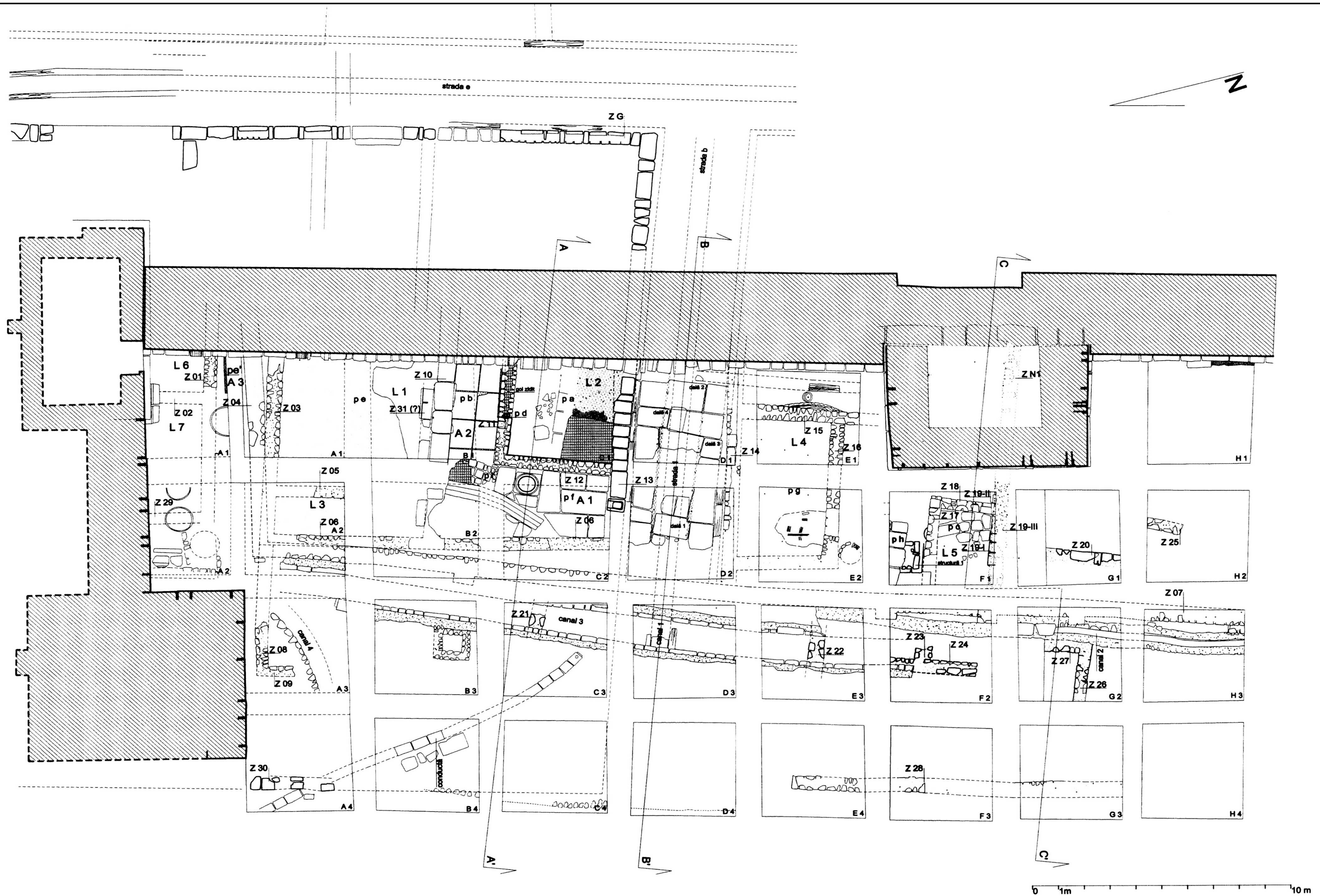

Fig. 2. Histria. Planul general al sectorului Poarta Mare – Turnul Mare.

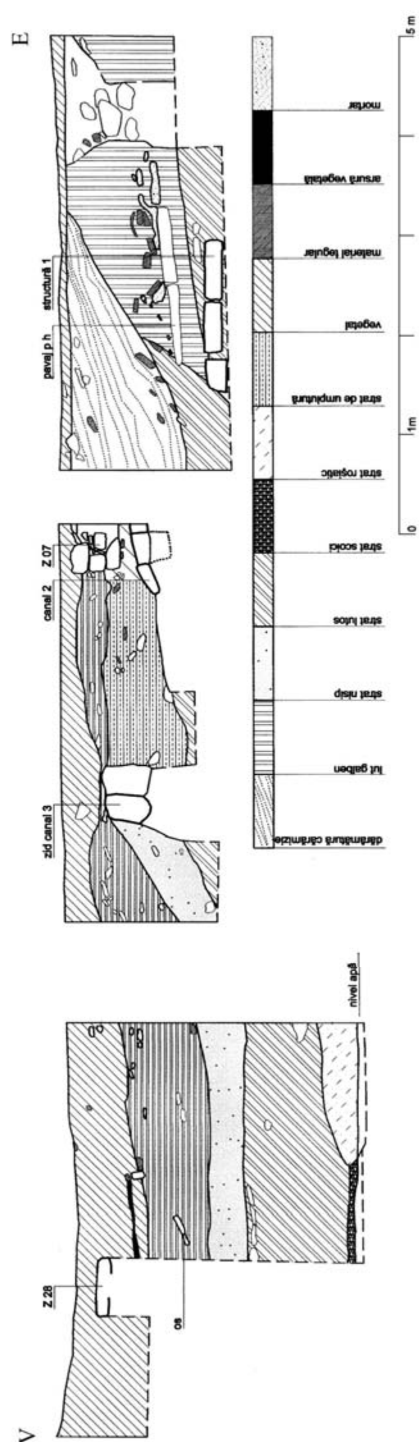

Fig. 3. Histria. Profil N al casetelor F1–3.

Zona II (la V de canalul nr. 3[51]): 0–0,10/0,60 m strat vegetal (cu aceeaşi compoziţie ca în Zona I), mai gros cu cca. 0,20–0,40 m spre V, deci spre drumul actual din circuitul de vizitare; tot aici, la adâncimi ce variază între 0,20–0,50 m, se constată un strat de arsură vegetală (cu o grosime 0,05–0,08 m); toate acestea nu fac decât să întărească ipoteza că acest strat a fost depus odată cu amenajările de consolidare a zidului incintei târzii; 0,20–0,36/0,50/0,70 m strat de pământ de culoare cenuşie cu fragmente tegulare, pietricele, pietre de dimensiuni medii şi mici, chirpici, pigmenţi de mortar şi arsură; urmează un strat nisipos de culoare gălbui–verzui, gros de aproximativ 0,20 m, deşi în unele zone grosimea lui ajunge la 0,40–0,50 m, destul de curat din punct de vedere al materialului arheologic (rar pigmenţi de arsură şi pietre); strat lutos/mâlos, fără material arheologic[52], cu o grosime de aproximativ 0,30–1,00 m; strat de scoici fără material arheologic (surprins pe o grosime de 0,20 până la 0,44 m); la cota de –2,84 m s-a atins, în două puncte[53], pânza freatică. Straturile identificate în această zonă par să indice o nivelare (?) a perimetrului din zona II, intervenită probabil ulterior dezafectării construcţiilor existente aici şi ridicării primului val de apărare al incintei târzii.

În cele ce urmează, ne vom ocupa de cele trei momente cărora le corespund şi nivele constructive, urmând ca alte aspecte surprinse în cadrul investigaţiilor noastre să fie discutate când vom avea o documentare completă.

Aşa cum aminteam, cercetările arheologice întreprinse în campaniile 2000–2004 au pus în evidenţă trei edificii şi alte complexe arheologice, databile din epoca elenistică târzie până în ultimul nivel roman timpuriu (nivelul **I C**); până în acest moment nu avem indicii concludente pentru plasarea vreunuia dintre complexe posterior ridicării incintei romane târzii (nivelul **II A**, din a doua jumătate a sec. III p.Chr.).

1. Sfârşitul epocii elenistice (nivelul G8?[54]) – primul nivel de epocă romană (nivelul **I A**).

Acestui orizont cronologic îi aparţine, în primul rând, o stradă de factură elenistică[55] (strada 1 = artera b), suprapusă de zidul de incintă roman târziu[56],

---

[51] Aproximativ pe suprafaţa casetelor A–H3–4.

[52] Surprins în toate suprafeţele în care sondajele au coborât dincolo de cota –1,20 m.

[53] Casetele F3 şi G2.

[54] Unul dintre rezultatele sondajului „α" (Angelescu, Bâltâc, *op. cit*., p. 95–99) este şi propunerea unor sigle cronologice pentru epoca greacă, completând-o astfel pe cea romană deja consacrată (Suceveanu, în *Histria* VI). Din păcate sondajul respectiv nu a furnizat elemente foarte concludente pentru o datare foarte fină a ultimului nivel elenistic (G8 – primele decenii ale sec. II – începutul sec. I a.Chr.). Până când vom avea date pentru o delimitare mai clară a ultimului nivel elenistic şi a primului nivel roman vom trata cele două nivele laolaltă.

[55] Traseul străzii se poate observa şi în interiorul cetăţii târzii (artera b), unde a fost cercetată cu diferite ocazii, fiind considerată o stradă de tradiţie elenistică ce continuă să funcţioneze în primele nivele ale epocii romane (v. Florescu, *op. cit.*, p. 352–357; Sion, Suceveanu, *loc. cit.*; Suceveanu, *Histria* VI, p. 76–79, fig. 48; Suceveanu, Angelescu, *op. cit.*, p. 200, fig. 5); strada este dezafectată de basilica civilă (v. supra nota 31).

[56] Traseul este relativ perpendicular străzii pe paramentul curtinei F a zidului de incintă.

surprinsă parțial în sectorul nostru[57] (Fig. 2 şi 4 a–b). Construită din dale mari de calcar[58] şi mărginită de borduri[59], strada are o uşoară pantă spre V şi este prevăzută cu un canal de scurgere[60] (canal nr. 1, fig. 2), ai cărui pereți sunt alcătuiți din dale de calcar, aşezate vertical, între care erau montate dalele ce pavau fundul. Pe dalele mari, păstrate din pavajul străzii, tăiate din calcar de Babadag, se observă traseele unor urme de care cu distanța axială de cca. 1,50 m.

În acest moment pare a funcționa la N de stradă un edificiu de mari dimensiuni[61]. Din păcate, în stadiul actual al cercetării nu putem oferi elemente concludente privind organizarea sa. Pentru această etapă cronologică cunoaştem doar o porțiune din limita de S[62], care prezintă aceleaşi caracteristici constructive cu zidurile cercetate în cetate. La aproximativ 7,30 m N de aceasta a fost surprins un alt zid[63] (**Z31**), care este posibil să aparțină aceluiaşi interval cronologic. Cu rezervele de rigoare, impuse de stadiul incipient al cercetării, se poate presupune că pavajul[64] realizat din dale mari de calcar, tăiate regulat, (**p a**) surprins în încăperea nr. 2 (v. infra, al doilea nivel roman –**L2**) poate fi considerat nivelul corespunzător funcționării acestui edificiu în acest segment cronologic. Alte ziduri[65], dezafectate odată cu construirea canalului nr. 3, în ultima etapă constructivă, țin de acest edificiu, în această secvență cronologică, fără a putea face, încă, şi alte precizări (Fig. 5d).

---

[57] Denumită convențional Cpl. 2, aceasta se conservă pe o lung. = 7,50 m şi o lat. = 3,24 m.

[58] Dimensiuni între 1,25 × 0,75 m şi 1,20 × 2,25 m.

[59] Din care s-au păstrat cinci, aşezate vertical, din acelaşi tip de piatră cu dalele; bordura este lată de cca. 0,30 m.

[60] În axul străzii a fost realizat un canal de scurgere (canalul nr. 1), aşa cum sugerează cele două dale de calcar descoperite la o distanță de cca. 2 m față de limita V conservată a dalajului străzii.

[61] Denumit edificiul nr. 1, suprapus de zidul incintei târzii, era cunoscut parțial din cercetările efectuate în cetate între anii 1949–1952, fiind denumit „edificiul roman construit în manieră greacă". Din acest edificiu, cu intrarea pe latura de E, orientată față de una dintre străzile ce leagă Piața Mare de Terme I (Florescu, *op. cit.*, p. 108), au fost cercetate trei încăperi (v. *Ibidem*, p. 107–108 şi fig. 12, 30). În cercetările întreprinse de noi în zona extramurană au fost surprinse mai multe încăperi, fiindu-ne foarte greu să identidicăm, în stadiul actual al cercetării, care sunt relațiile acestora cu cele cercetate în cetate.

[62] Zidul **Z13**, a fost denumit provizoriu **zidul a** din Caseta C1 [v. Damian şi colab., în CCA, Campania 2000 (2001), p. 117]. **Z13** (orientat E–V) este aşezat lângă bordura străzii şi este construit din blocuri de mari dimensiuni. Dimensiuni surprinse: lung. = 6,68 m, lat. = 0,65 m, î. = 0,34 m.

[63] Zidul **Z31,** denumit de noi inițial **zidul b** (Damian şi colab., *loc. cit.),* apare la –0,68–0,70 m de la nivelul actual de călcare. **Z31** (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 3,00 m, lat. = 0,48 m) este construit din blocuri mari de piatră.

[64] Dimensiuni surprinse: lung. = 3,90 m, lat. = 1,20 m. Plăcile de calcar sunt aşezate pe un pat de pietre (surprinse la cota de –0,30 m, față de nivelul actual de călcare). Aici a fost găsită o monedă histriană pseudo autonomă, datată în sec. I p.Chr.

[65] **Z30,** surprins în caseta A4 (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 3,20 m, lat. = 0,60 m, î. = 0,40 m), este compus din blocuri medii legate cu pământ. **Z21**, surprins în caseta C3 (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 0,30 m, lat. = 0,50 m, î. = 0,35 m) este construit din şisturi şi calcare legate cu pământ.

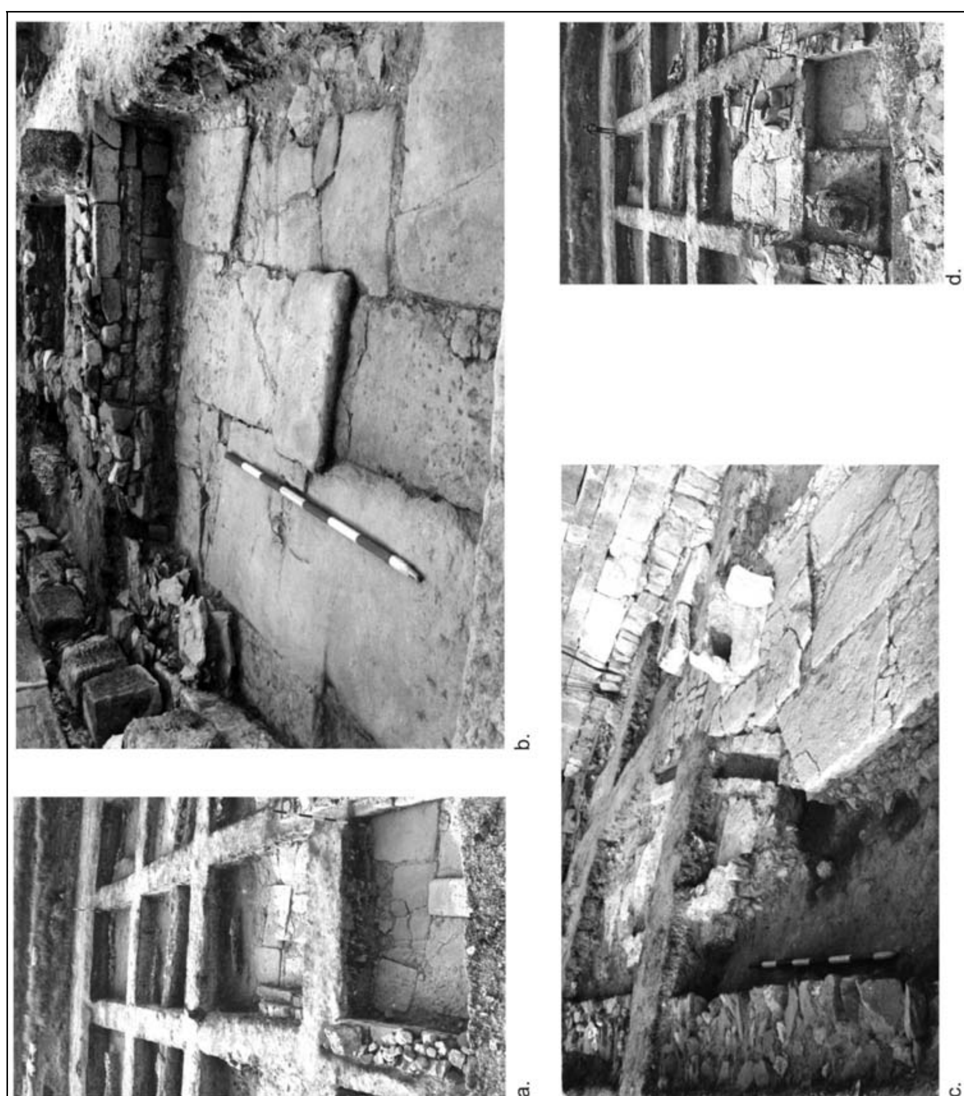

Fig. 4. Histria. **a.** Strada de factură elenistică (vedere dinspre E); **b.** strada de factură elenistică - detaliu (vedere dinspre N); **c.** edificiul nr. 1 – zona **A1** (vedere dinspre S); **d.** edificiul nr. 1 – încăperea nr. 2 **(L2)** şi zona **A1** (vedere dinspre E).

Fig. 5. Histria. **a.** edificiul nr. 1, canalul nr. 3 și apeductul (vedere dinspre N-V); **b.** edificiul nr. 3 – zona **A5** (vedere dinspre N); **c.** edificiul nr. 2 – zona **A4** (vedere dinspre E); **d.** canalul nr. 3 (detaliu) și zidul Z21 (vedere dinspre N).

La S de stradă zidurile, pavajele şi unele structuri nu pot fi plasate, în stadiul actual al cercetărilor, într-un orizont cronologic clar. Cu toate acestea, observaţiile efectuate *in situ* permit discutarea lor în termenii unei cronologii relative. În ansamblul lor, ele reprezintă cel mai vechi moment constructiv dezvelit până acum[66] în perimetrul cercetat. Existenţa unui edificiu (Fig. 5b) pare a fi indicată de două ziduri surprinse parţial[67] şi un pavaj (**p c**)[68]. Aceluiaşi orizont cronologic poate aparţine şi o amenajare[69] alcătuită din două rânduri din blocuri mari de calcar zidite în trepte, despre care nu putem spune mai mult, deocamdată.

Cea mai importantă concluzie în urma cercetărilor de până acum este aceea că strada 1 a putut funcţiona atât în perioada elenistică târzie (imperiul timpuriu), cât şi ulterior; această stradă constituia una din arterele principale ale cetăţii, accesibilă şi carelor.

2. Al doilea nivel roman – nivelul **I B** (primele trei sferturi ale sec. II p.Chr.).

Aşa cum am amintit, acest nivel poate fi considerat un prim moment de „amplă” restructurare a Histriei „elenistice” şi transformare a sa „într-o aşezare romană”. Cel puţin în teorie, construirea unei noi incinte datată în acest interval (v. supra, nota 21), presupune şi o reaşezare a spaţiului interior histrian.

În sectorul *extra muros* PM–TM efectele acestei restructurări se pot observa din plin chiar dacă elementul central îl reprezintă tot strada de tradiţie elenistică, căreia i se adaugă un nou canal[70] (canalul nr. 2). În acelaşi moment poate fi plasat şi un apeduct[71] (fig. 2 –conducta şi fig. 5a).

---

[66] Sămânţa fundaţiei zidurilor **Z26** (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 0,90 m, lat. = 0,24 m) şi **Z27** (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 2,00 m, lat. = 0,60 m, î. = 0,50 m) se aşează peste un strat natural nisipos. **Z26–27** (surprinse în caseta G2) definesc o încăpere. **Z22**, surprins în caseta E3 (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 1,00 m, lat. = 0,27 m, î.= 0,27 m) este construit din şisturi şi calcare legate cu pământ. **Z23** (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 3,40 m, lat.= 0,60 m, î. = 0,15 m) şi **Z24** (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 0,60 m, lat. = 0,60 m, î. = 0,13 m) cercetate în caseta F2 (la nivelul fundaţiei) definesc două încăperi (**Z24** perpendicular pe **Z23**) sunt construite din şisturi şi calcare legate cu pământ.

[67] **Z19**, iniţial denumit **zidul c** din caseta F1; v. Damian şi colab.*,* în CCA, Campania 2003 (2004), p. 161; (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 2,60 m, lat. = 0,30 m) este construit din blocuri de calcar (dimensiuni medii şi mari), şisturi şi calcare legate cu pământ, suferă cel puţin două refaceri (una cu blocuri şi spolii legate cu pământ şi o alta cu blocuri neregulate legate cu mortar din var şi nisip). **Z20** (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 2,40 m, lat. = 0,38 m, î. = 0,74 m), cercetat în caseta G1, este construit din calcare şi pietre legate cu pământ. Ambele ziduri au fost surprinse în cercetările mai vechi, însă au fost datate în sec. III p.Chr. (!) —v. Nubar, Sion, *op. cit*., p. 21, fig. 2.

[68] Surprins la adâncimea de 1,80 m, format din dale de calcar şi şisturi mari (cca. 63 × 86 cm) tăiate neregulat.

[69] Denumită **structura nr. 1** (descoperită în caseta F1, dimensiuni surprinse: lung. = 0,80 m, lat. = 1,50 m, î. = 0,60 m), a fost cercetată parţial şi datorită faptului că ea se află sub un pavaj din dale (**p h**). Structura apare şi în planul săpăturii mai vechi (v. Nubar, Sion, *op. cit*., p. 21, fig. 2), însă nu se face nici o referire la ea.

[70] Deşi nu a fost descoperită o relaţie certă cu una dintre fazele constructive importante, nivelul la care se află canalul, orientarea lui spre N indică posibilitatea ca el să deverseze în canalul străzii de provenienţa elenistică (canalul nr. 1). Denumit convenţional Cpl. 8, canalul (orientat S–N, dimensiuni surprinse: lung. = 24 m, lat. = 0,70 m, î. max = 0,50 m) are pereţii construiţi din şisturi, legate cu mortar, acoperit, în cea mai mare parte, cu dale din calcar şi şisturi legate tot cu mortar (din var şi nisip fin). Pereţii interiori şi fundul sunt acoperite cu mortar hidrofug. Amintim că o porţiune din acest canal a fost surprins şi în săpăturile mai vechi [Nubar, Sion, *op. cit,* p. 21, unde apare doar reprezentat în plan (fig. 2) fără a se face referinţe la el în text].

[71] Apeductul, denumit Cpl. 5 (orientat aprox. N–S, cercetat pe o lung. = 14 m) este construit din tuburi de calcar; până în momentul de faţă din acesta au fost surprinse 12 tuburi (cu dimensiuni

La N de stradă îşi continuă existenţa edificiul nr. 1, care suferă o serie de modificări. Se amenajează[72] un pavaj din dale mari de calcar[73] (**p f**) şi o fântână cu ghizdul circular monolit[74] (zona **A1**), continuat spre E cu un alt pavaj (**p b**), din dale de calcar de acelaşi tip (zona **A2**). Corespunzător acestui moment constructiv pare a fi un nivel marcat de o podea de tip *opus signinum*[75] (**p d**) surprinsă în interiorul încăperii nr. 2[76] (**L2**), care în acest moment, pare a fi avut intrarea pe latura de N, dinspre zona **A2**[77]. O reamenajare a edificiului pare a avea loc la un interval de timp scurt (dar în acelaşi orizont cronologic), iar acest moment este marcat de dezafectarea zonei **A2** prin implantarea unui zid de mari dimensiuni[78], care duce la amenajarea încăperilor nr. 1[79] (**L1**, cu o suprafaţă cercetată de 22 m^2) şi nr. 3[80] (**L3**, suprafaţă cercetată de 9,48 m^2). În prima dintre acestea a fost surprinsă, pe aproximativ întreaga suprafaţă, o podea amenajată din pietre de

---

cuprinse între 0,40 × 0,45–0,65 m). Primul dintre tuburile de la E prezintă un orificiu pentru curăţare, acoperit cu o cărămidă lipită cu mortar fin. Traseul acestuia era cunoscut şi din rezultatele săpăturilor marii secţiuni E–V (Condurachi, Dimitriu, *op. cit.*, p. 171, fig. 60) acesta trecând prin faţa bastionului Porţii Mari şi pe sub primul val de apărare al incintei târzii. Este dezafectat odată cu construirea canalului nr. 3. Pentru acest sistem de aducţie şi datarea lui la Histria, v. Canarache, în *Histria* I, p. 359 şi urm.

[72] Denumit iniţial Cpl. 1, a fost considerat posterior momentului de funcţionare a edificiului nr. 1; totuşi el pare a aparţine acestuia, foarte probabil ultimei faze de funcţionare. V. consideraţiile noastre preliminare, Damian şi colab., în CCA, Campania 2000 (2001), p. 117; Damian şi colab., în CCA, Campania 2001 (2002), p. 170.

[73] Din care se păstrează doar opt dale cu lungimi cuprinse între 0,80–1,80 m (în caseta C2) şi doar patul de mortar şi cărămidă (în caseta B2), întreaga amenajare păstrându-se pe o lung. = 9 m.

[74] Cu formă pătrată la bază (lung. = 1 m) şi circulară în partea superioară ($h_{păstrată}$ = 0,78 m, D_{gurii} = 0,65 m). În interior se observă blocuri dreptunghiulare fasonate şi îmbinate. Se păstrează şi un fragment din rigola (lung. = 4 m) de aducţiune (?).

[75] Pardoseala realizată în *opus signinum* (dispus într-un strat gros de cca. 0,10 m) a fost surprinsă la cota de –0,23 m faţă de nivelul actual de călcare.

[76] Încăperea, dispusă aproximativ pe întreaga suprafaţă a casetei C1, a fost denumită iniţial edificiul din caseta C1 [v. Damian şi colab., în CCA, Campania 2000 (2001), p. 117], ulterior s-a dovedit a fi doar o încăpere a edificiului nr. 1 [v. Damian şi colab., în CCA, Campania 2001 (2002), p. 170; Damian şi colab., în CCA, Campania 2002 (2003), p. 166 —edificiul nr. 1]. Aceasta este definită de **Z11** (orientat E–V, dimensiuni surprinse lung. = 2,70 m, lat. = 0,47 m, î. = 0,51 m, construit din pietre legate cu mortar fin) şi **Z12** (orientat N–S, dimensiuni surprinse lung. = 4,20 m, î. = 0,40 m, construit din pietre legate cu mortar fin, alipit de Z13) şi **Z13** (în dreptul încăperii lungimea sa este de 5,30 m).

[77] Iniţial **Z11** are un gol pentru intrare, completat ulterior cu calcare şi şisturi legate cu pământ.

[78] **Z10** a fost provizoriu denumit **zidul a** din Caseta B 1; v. Damian şi colab., în CCA, Campania 2000 (2001), p. 117. Acest zid, realizat din blocuri aşezate direct peste pavajul **p b**, urmăreşte un traseu care continuă şi sub zidul de incintă.

[79] Dispusă în casetele A1 şi B1, definită de zidurile **Z10** (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 4 m, lat. = 0,75 m, î. = 0,70 m, construit din blocuri de mari dimensiuni, aşezate pe un pat din pietre legate cu mortar), **Z3** (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 4 m, lat. = 0,56 m, î. = 0,32 m, construit din pietre legate cu mortar, perpendicular pe **Z5**, traseul său continuă spre V) şi **Z5** (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 3,16 m, lat. = 0,58 m, î. = 0,16 m, construit din pietre legate cu mortar).

[80] Încăpere, dispusă în caseta B2, este situată la V de încăperea nr. 1, fiind definită de **Z5**, **Z3** (care în perimetrul încăperii are o lung. = 3 m) şi o porţiune din **Z6** (în perimetrul încăperii are lung. = 3 m).

dimensiuni medii, peste care sunt aşezate scoici, pietriş, nisip, fragmente ceramice rulate, toate pe alocuri întărite cu mortar şi lut galben[81], deci un pat pentru un *pavimentum* (**p e**). În încăperea nr. 3 a fost surprinsă o amenajare cu mortar (posibil pat pentru *pavimentum)*. În încăperea nr. 2 (**L2**, cu o suprafaţă cercetată de 19 m^2), al cărei gol de intrare dinspre zona **A2** este obturat, nu au fost surprinse indicii concludente pentru definirea nivelului corespunzător de călcare, anomalia putându-se datora şi intervenţiilor arheologice moderne amintite. Surprinderea unui nivel de călcare realizat în aceeaşi manieră în zona **L1**, **L3**, la care se adaugă şi un pavaj[82] în zona **A3**, oferă argumente concrete *in situ* pentru stabilirea contemporaneităţii dintre zidurile surprinse[83] la N şi V de **L1** şi **L3**. Aceste ziduri, realizate din piatră legată cu mortar, vor fi demantelate ulterior, într-un moment constructiv corespunzător canalului nr. 3, deci în etapa imediat următoare.

La S de stradă, în acest orizont cronologic, se află un alt edificiu (**nr. 2**) din care a fost surprinsă o încăpere, cu o suprafaţă de 15 m^2 (**L4** – fig. 5c). În stadiul actual al cercetării se cunoaşte doar o porţiune din limita de N[84] (Fig. 4b). Zidurile de E[85] şi S[86] au fost surprinse parţial şi sunt construite din şisturi şi calcare legate cu pământ. Încăperea, a cărei intrare este pe latura de S[87], a fost podită cu lut galben, foarte compact (**p g**). Corespunzător acestui nivel, în apropierea intrării în edificiu, în exterior a fost cercetat parţial un pavaj[88] (**p h**) din dale de calcar, şisturi şi fragmente de marmură[89]. La S de acest pavaj se conturează un alt edificiu (**nr. 3**[90]). În acelaşi moment cronologic se constată construirea unei încăperi delimitată de

---

[81] În acest strat de mortar şi scoici a fost recoltată o monedă pseudo-autonomă (AE) datată în sec. I p. Chr.

[82] Pavajul (**p e'**) a fost surprins în profilul de S al casetei –A1, denumită provizoriu zona **A3**.

[83] **Z1**, identificat în suprafaţa –A, (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 6,22 m, lat. = 0,64 m, î. = 0,48 m) este construit din pietre legate cu mortar. **Z2**, identificat în suprafaţa – A, (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 2, 70 m, lat. = 0,66 m, î. vizibilă = 0,40 m) este construit din şisturi legate cu mortar (din var, nisip, fragmente scoici, pe alocuri cu mici fragmente tegulare); fiind perpendicular pe **Z1,** formează două încăperi (**L6–7**). **Z29** (din suprafaţa –A, orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 0,50 m, lat. = 0,64 m, î. =0,44 m) este construit din şisturi şi calcare legate cu mortar fin; traseul său pare a fi perpendicular pe **Z1**. Cele trei ziduri sunt refolosite în plinta zidului de incintă roman–târziu. **Z8** (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 2,27 m, lat. = 0,42 m, î. = 1,02 m) şi **Z9** (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 1,60 m, lat. = 0,50 m, î. = 0,44 m) cercetate în caseta A3, construite din şisturi şi pietre legate cu mortar fin, formează o încăpere. Este posibil ca **Z8** să fie acelaşi cu **Z3**. Sunt distruse de canalul nr. 4 (= Cpl. 11).

[84] **Z14** (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 3 m, lat. = 0,65 m, î. = 0,62 m) este construit din blocuri mari din calcar, în care, pe alocuri, apar şisturi şi calcare, legate cu pământ. **Z14** a fost denumit provizoriu **zidul c**, v. Damian şi colab., în CCA, Campania 2000 (2001), p. 117.

[85] **Z15** (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 2,50 m, lat. = 0,60 m, î. = 0,50 m) a fost denumit provizoriu **zidul a**, v. Damian şi colab., în CCA, Campania 2000 (2001), p. 117. Traseul său continuă spre S, intrând sub turnul F al incintei romane–târzii.

[86] **Z16** (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 6 m, lat. = 0,50 m, î. = 0,50 m) a fost denumit provizoriu **zidul b,** v. Damian şi colab., *loc. cit*.

[87] Golul de intrare are o lat. = 1,30 m.

[88] Poartă aceleaşi urme ale distrugerii puternice care a afectat şi strada 1.

[89] Pavajul **ph** a fost surprins în caseta F1, acesta fiind dispus şi în profilul de N (dimensiuni surprinse: lung. = 1,85 m, lat. = 0,50 m).

[90] Situat în faţa turnului F al incintei, parţial semnalat şi în rezultatul cercetărilor întreprinse de Nubar, Sion, *op. cit*., p. 21, fig. 2.

două ziduri surprinse la nivelul fundaţiilor[91] şi a doua fază a zidului **Z19**[92] (formată în mare parte din spolii – fig. 5b). Din cauza cercetărilor arheologice anterioare[93] nu a fost identificat un nivel de călcare corespunzător acestui moment.

3. Al treilea nivel roman – nivelul **I C** (ultimul sfert al sec. II – mijlocul sec. III p.Chr.).

Cel de-al treilea nivel urmează unei puternice distrugeri, atestată de stratul de dărâmătură amintit (pământ de culoare roşiatică, al doilea nivel din zona I). Zona pare a suferi transformări importante. În primul rând se renunţă la strada de tradiţie elenistică, care este dezafectată şi chiar acoperită cu un strat de lut[94]. Cele trei edificii îşi încetează existenţa, însă nu excludem posibilitatea ca o parte din elementele acestora să fi fost reutilizate la unele dintre structurile noi apărute, fără a putea preciza cu exactitate care sunt acestea. Acest lucru se datorează atât stadiului incipient al cercetării, cât şi intervenţiilor de tot felul (cele din momentul construirii incintei târzii sau posterioare lui), dar şi cercetărilor arheologice practicate începând cu anul 1914. Astfel, ne vedem în faţa imposibilităţii reperării unui nivel *in situ* corespunzător acestui moment cronologic. Cu toate acestea amploarea modificării din acest moment nu poate fi negată, putându-se considera că are loc o transformare importantă, argumentată de construcţia unei noi instalaţii de canalizare (canalul nr. 3[95]). Construirea acestui canal[96] şi a străzii aferente

[91] **Z17** (orientat V–E, dimensiuni surprinse: lung. = 1,50 m, lat. = 0,48 m, î. = 0,66 m), în cea mai mare parte distrus pe latura de S şi demantelat către V, este construit din şisturi, calcare, blocuri, de dimensiuni medii, fasonate legate cu pământ. A fost denumit iniţial **zidul c** v. Damian şi colab., în CCA, Campania 2003 (2004), p. 161. **Z18** (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 2,50 m, lat. = 0, 30 m) este construit din şisturi, calcare, blocuri (spolii) legate cu pământ. A fost iniţial denumit **zidul b** v. Damian şi colab., *loc. cit.*

[92] **Z19**, surprins în elevaţie în profilul de S (orientat E–V, dimensiuni dezvelite lung. = 3,40 m, î. max surprinsă = 1, 60 m) a fost denumit iniţial **zidul a**, v. Damian şi colab., *loc. cit*. Traseul său se continuă în turnul F al incintei (v. Nubar, Sion, *op. cit.*, p. 20–21, fig. 4/1). În această etapă se practică o reparaţie cu mortar (din var şi foarte mult nisip) la partea superioară.

[93] Nubar, Sion, *op. cit.*, p. 19–31. Corelarea informaţiilor extrase din aceste studii cu înregistrările noi este dificilă din cauza caracterului sumar al primelor.

[94] În acest strat de lut a fost descoperită o monedă de la Iulia Mamaea.

[95] Denumit convenţional Cpl. 4, canalul este surprins pe o lungime de 25 m, orientat N–S, dispus în casetele A–E3 şi F2, traseu aproximativ paralel cu al zidului de incintă. El este realizat din ziduri construite din blocuri mari (fasonate), calcare şi şisturi (îngrijit aranjate la interior) legate cu mortar (din var şi fragmente mari de cărămidă pisată). Marginea de V (dimensiuni surprinse: lung. = 23 m, lat. = 0,70 m, î. = 0,70–0,80 m) este demantelată spre V (în casetele B–D3) şi spre E (în toate casetele). Marginea de E (dimensiuni surprinse: lung. = 22 m, lat. vizibilă = 0,60 m, î. medie păstrată între 0,40–0,70 m) este demantelat spre V (în caseta D3) şi spre E (în caseta E3). Distanţa dintre cele două borduri este de 2 m. Fundul canalului nu a fost surprins, acesta fiind distrus din antichitate. Construirea acestui canal duce la distrugerea străzii de factură elenistică.

[96] Un alt canal (canalul nr. 4 = Cpl. 11) cercetat în caseta A3 (orientat NE–SV, dimensiuni surprinse lung. = 4,17 m, lat. = 0,40 m) pare să facă parte din acelaşi sistem de canalizare al cărui canal colector principal era canalul nr. 3. Din păcate punctul de joncţiune era în dreptul colţului bastionului Porţii Mari, acolo unde s-a practicat marea secţiune din anii 1949–1953, iar relaţia dintre complexele surprinse aici este compromisă. Canalul nr. 4 era construit din pietre legate cu pământ; latura de SE este aproape distrusă, nu se păstrează nici un element din fundul acestuia, nici din elementele care-l acopereau.

acestuia conferă o orientare diferită a întregii zone, pe direcţia N–S[97], direcţie pe care o urmează şi alte elemente surprinse de noi. Este vorba despre o amenajare[98] surprinsă la E de edificiul nr. 2, patru vase[99] de provizii, precum şi două ziduri[100]. Acestea din urmă, surprinse la nivelul fundaţiilor, par să delimiteze un perimetru dreptunghiular la E de canalul nr. 3 (cu latura lungă = **Z7** aproximativ paralelă cu a canalului), despre care nu putem face, deocamdată, alte precizări. În interiorul suprafeţei au fost descoperite alte ziduri[101], realizate în tehnici diferite, însă nu a fost surprins şi un nivel corespunzător de funcţionare.

Nu dispunem de informaţii concludente, pentru acest interval cronologic, cu privire la zona de la V de canalul nr. 3 (corespunzătoare zonei II, stratigrafic)[102].

În concluzie se poate spune că zona cercetată cunoaşte trei nivele constructive importante care se întind din perioada elenistică târzie până la momentul edificării zidului de incintă târziu (momentul **II A**). Pentru primele două nivele elementul central îl reprezintă o porţiune dintr-o stradă de factură elenistică utilizată şi în epocă romană. În al treilea nivel identificat, zona suferă transformări majore şi primeşte o nouă orientare şi organizare (definită de strada corespunzătoare canalului nr. 3), posibil în contextul transformării acesteia într-un spaţiu public? (construirea unei basilicii civile în apropiere vine în sprijinul acestei ipoteze), a cărei amploare nu o cunoaştem încă, datorită stadiului incipient al cercetării, dar şi transformărilor ulterioare care încep odată cu construirea zidului de incintă postgotic.

Aşa cum se poate observa, datele preliminare de care dispunem oferă informaţii dintre cele mai interesante şi, totodată, indică paşii următori ai cercetării. Aceasta va include atât elementele legate de construirea zidului de incintă roman-târziu, cât şi nivelurile anterioare celor elenistice – deja identificate.

---

97 Strada de factură elenistică orientată E–V conferă aceeaşi orientare şi structurilor colaterale ei.

98 Denumită Cpl. 3 (orientată N–S), şi suprapusă de zidul de incintă, traseul continuă sub turnul F al incintei. Aceasta este construită din plăci de calcar foarte friabile (spre N), şisturi şi calcare (spre S), la V pare a fi mărginită de o bordură (?), semnalată printr-o din placă de calcar, foarte friabil, aşezată vertical.

99 Surprinse în perimetrul casetei A, acestea se conservă doar la partea inferioară. Unul dintre acestea (nr. 1) apare şi într-o fotografie publicată de Pârvan (Pârvan, *op. cit.,* fig. 18), fără alte precizări în legătură cu eventuale cercetări în zonă în afară de cele legate de incintă.

100 **Z4**, surprins în caseta B1 (orientat E–V, dimensiuni surprinse: lung. = 4 m, lat. = 0,50 m), este construit din şisturi şi calcare legate cu pământ. **Z7** este dispus paralel cu zidul incintei târzii (orientat N–S), la o distanţă ce variază între 7 şi 10 m şi apare imediat sub stratul vegetal (la –0,10–0,20 m). Construit din şisturi şi calcare legate cu pământ zidul a fost surprins în săpătură pe o lung. = 45 m (lat. = 0,65 m, î. surprinsă = 0,50 m), însă traseul său continuă spre S; în faţa curtinei G a incintei acesta se conservă peste nivelul actual al solului. Pe latura de vest a zidului au fost surprinşi patru *saillie*-uri (dimensiunile: lung.= 0,20–0,40 m, lat. = 0,60–0,65 m, î.= 0,30 m).

101 Ultima refacere a zidului **Z19** (pe traseul anterior, realizată din şisturi legate cu mortar slab) şi **Z25**, surprins parţial în caseta H2 (orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 1,60 m, lat. = 0,52 m, î. = 0,30 m), construit din pietre legate cu mortar (din var, nisip, scoici).

102 Ele se reduc practic la sămânţa de fundaţie a unui zid **Z28** (surprins în casetele E–H4, orientat N–S, dimensiuni surprinse: lung. = 17,66 m, lat. = 0,64 m, î. = 0,50 m).

HISTRIA. SECTOR *EXTRA MUROS*, POARTA MARE – TURNUL MARE (2000–2004)

ABSTRACT

The present work offers a preliminary result of the archaeological research undertaken, between 2000–2004, in the Main Gate – Great Tower sector at Histria by a team from the Romanian National History Museum (Fig. 1). In this article we have stressed the evidence concerning three building levels in the area, which are dated as early as the 1st century B.C. and are put out of use by the building of the late Roman precinct wall, built at the middle of the 3rd century A.D. They represent phases **I A**, **I B**, and **I C** of the chronology of early Roman Histria (see supra note 13). For the first two levels the main reference point is a portion of a Hellenistic street (Fig. 4 a–b) that was still in use in Roman times (fazes **I A** and **I B**). At North and South of the Hellenistic street there are three buildings in function in these two phases (Fig. 4 c–d, 5 b–c). In the 3rd Roman level (phase **I C**) the area underwent major changes and was reoriented and reorganized (the new element being the street corresponding to sewer no. 3 – see fig. 2, 5 a and d), possibly in the context of the transformation of the area in a public space (the construction of a nearby civil basilica supports this hypothesis) whose extension we do not yet know, as well as that of the changes that took place due to the construction of the late Roman precinct wall. Future research will aim at investigating the late Roman precinct wall, as well as the earlier Hellenistic levels.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Histria. Location of the Main Gate – Great Tower sector.

Fig. 2. Histria. General plan of the Main Gate – Great Tower sector.

Fig. 3. Histria. Northern profile of the F1–3 cassettes.

Fig. 4. **a.** Hellenistic street (viewed from the East); **b.** Hellenistic street - detail (viewed from the North); **c.** Building no. 1 – Area **A1** (viewed from the South); **d.** Building no. 1 – Chamber no. 2 (**L2**) and area **A1** (viewed from the East).

Fig. 5. Histria. **a.** Building no. 1, Sewer no. 3 and aqueduct (viewed from the North–West); **b.** Building no. 3 – **L5** (viewed from the North); **c.** Building no. 3 – **L4** (viewed from the East); **d.** Sewer no. 3 (detail) and wall **Z21** (viewed from the North).

HISTRIA. „BAZILICA C”. REZULTATE PRELIMINARE

CONSTANTIN BĂJENARU

Autorul prezintă un **raport preliminar** asupra cercetărilor efectuate la **bazilica anterioară marii bazilici episcopale** de la **Histria**. Este un edificiu cu trei nave despărţite prin **pilaştri** sau coloane, cu o diferenţă de orientare foarte pronunţată între axa absidei şi axa naosului. Monumentul se datează între sfârşitul sec. IV şi primele decenii ale sec. VI, mai exact pe nivelele III A şi III B din stratigrafia histriană.

Sectorul central al cetăţii romano-bizantine de la Histria a început să fie cercetat în 1969–1970, prin deschiderea a două secţiuni în cruce care au adus noi contribuţii la cunoaşterea stratigrafiei cetăţii în secolele IV-VII p.Chr.[1] Între 1984–2002, sub conducerea lui Alexandru Suceveanu, a fost cercetată impozanta bazilică episcopală identificată în acest sector[2], monument care se dovedeşte a fi de o extraordinară importanţă pentru Histria secolului al VI-lea p.Chr. şi care ridică noi probleme de interpretare a topografiei urbane şi a destinaţiei unor monumente din cetate.

Începând cu anul 2001 au demarat sondajele pentru verificarea arhitecturii monumentului, iar din 2002 cercetările au continuat cu sondajele executate pentru punerea în evidenţă a planului bazilicii anterioare (denumită de noi „Bazilica C” – de la sigla sectorului central – pentru a o deosebi de celelalte bazilici identificate până acum la Histria)[3].

Primele observaţii asupra bazilicii mai vechi au fost făcute la începutul anilor ’90, după identificarea zidului absidei tăiate de zidul de N al bazilicii episcopale. Octavian Bounegru a efectuat două sondaje (β şi γ) în nava de N a bazilicii mari şi, pe baza interpretării stratigrafice, a ajuns la concluzia că monumentul anterior se încadrează cronologic între ultimul sfert al sec. IV şi începutul sec. VI p.Chr., respectiv pe nivelele III A şi III B din stratigrafia histriană stabilită de Al. Suceveanu[4].

---

[1] Al. Suceveanu, C. Scorpan, Pontica 4, 1971, p. 155–172; Al. Suceveanu, SCIVA 33, 1982, 1, p. 79 şi urm.; idem, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucureşti, 1982, p. 75–92.

[2] Ultimele informaţii la Al. Suceveanu şi colab., în CCA., Campania 2000 (2001), p. 113–114.

[3] Cercetările au fost efectuate în colaborare cu arh. Gordana Milošević, care se va ocupa într-un viitor raport final de studiul arhitectonic al edificiului.

[4] O. Bounegru, în *La politique édilitaire dans les provinces de l’Empire Romain. II ème – IV ème siècles après J.C. Actes du Ier colloque roumaino-suisse, Deva 1991*, Cluj-Napoca, 1993, p. 195–200.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 149–165

În tabelul de mai jos sunt datele tehnice ale celor 15 sondaje efectuate în anii 2002 şi 2003 în perimetrul ocupat de bazilica C. Precizăm că acestea sunt notate cu litere greceşti şi sunt plasate în aceeaşi serie cu sondajele efectuate în întreaga bazilică episcopală, începând cu sondajul α (pentru verificarea stratigrafiei sectorului central până la stâncă)[5], continuând cu β şi γ amintite mai sus şi apoi cu sondajele din 2001 pentru verificarea din punct de vedere arhitectonic a bazilicii episcopale[6]. Săpăturile s-au făcut în general în spaţii delimitate de zidurile compartimentelor bazilicii mari.

Sondaj	**Anul**	**Locaţie în perimetrul bazilicii episcopale**	**Dimensiuni (m)**
λ	2002	Atriu (portic N, colţ NE)	1,20 × 3,50
μ	2002	Anexă Natriu, colţ NV	2,80 × 2,50
ν	2002	Anexă Natriu, jumătatea de E	3,00 × 5,00
τ	2002	NavăN, colţ NV	3,30 × 2,00
α' (suprafaţă)	2002-2003	Exterior bazilică mare (N) – zonă afectată de săpături mai vechi, neprofesionist făcute. S-a procedat la o săpătură în suprafaţă, delimitată la S de zidul de N al bazilicii episcopale, iar la N de un zid al unui edificiu din insula afectată bazilicii şi de strada care face legătura cu „Bazilica Florescu”	9,00 × 7,00
β'	2002-2003	Zona absidei Bazilicii C, atât în nava de N a bazilicii episcopale, cât şi în exterior, către N. Acoperă vechiul sondaj β	3,00 × 7,20
γ'	2002-2003	Nava centrală (colţ NV), cu o prelungire şi în nava de N	4,00 × 5,70
δ'	2002	Narthex, zona centrală	4,60 × 4,00
ε'	2003	Atriu (porticV, colţ NV), în stânga pragului porţii centrale	1,90 × 2,90
ζ'	2003	Atriu (curte centrală, colţ NV)	1,50 × 2,00
η'	2003	Compartiment 2 la est de anexa N a atriului	2,90 × 5,30
θ'	2003	Compartiment 1 la E de anexa N a atriului	2,90 × 2,30
ι'	2003	Culoarul dintre atriu şi strada de laV, aproape de pragul porţii centrale	1,50 × 2,30
λ'	2003	Atriu (portic N, colţ SE)	2,60 × 2,00
ν'	2003	Atriu (portic N, zona centrală)	2,50 × 3,80

STRATIGRAFIE GENERALĂ

În cele 15 sondaje efectuate am surprins secvenţe stratigrafice disparate, uneori absente, lucru datorat intensei activităţi constructive din acest sector. În primul rând, trebuie subliniat faptul că săpăturile în respectivele sondaje au început

[5] M.V. Angelescu, A. Bâltâc, Pontica 35–36, 2002–2003, p. 85–122.

[6] Consideraţii asupra acestora în proiectata monografie a bazilicii, într-un capitol destinat arhitecturii ce va fi semnat de Gordana Milošević.

de la cote diferite de nivelment, în general de la primul nivel de existenţă al bazilicii episcopale (IV A), devenit cota de referinţă pentru stabilirea stratigrafiei anterioare secolului al VI-lea. Acest nivel nu este peste tot la aceeaşi cotă. Datorită decapărilor masive din timpul construcţiei s-a ajuns la diferenţe de nivel între diferitele compartimente ale edificiului. Cea mai mare diferenţă se constată între bazilica propriu-zisă (absidă + transept + naos + narthex) şi atriul cu anexele sale de N şi de S. Dacă acestea din urmă sunt aduse la nivelul străzii de la vest, nivelul de călcare în celelalte este mai ridicat cu 0,50–0,70 m. Drept urmare, decaparea masivă a dus, în zona atriului şi anexelor, la dispariţia aproape în totalitate a nivelurilor de călcare databile în secolul al V-lea (III A şi III B) şi, parţial, a celor din secolul al IV-lea (II A şi II B). Astfel, în sondajele de la vest (μ, ν, λ, λ', ζ', ε', ι'), sub podelele sau pavajele aferente fazei IV A se află un strat mai mult sau mai puţin gros de nivelare a terenului, cu materiale amestecate, cele mai recente datându-se în primele decenii ale sec. VI. Stratul de nivelare din sondajele ν şi ε' a oferit un bogat lot monetar, cu predominante emisiuni din secolul al V-lea şi primele trei decenii ale secolului al VI-lea[7].

Niveluri de călcare ce au putut fi atribuite cu siguranţă secolului al V-lea au fost surprinse doar în zona mai înaltă din jurul absidei vechii bazilici, afectată mai puţin de decapare (sondajele α', β', γ'). Nivelul **III B** (a doua jumătate a sec. V – primele trei decenii ale sec. VI) a fost înregistrat cel mai bine în exteriorul absidei bazilicii C, unde a fost identificat un pavaj obţinut prin tasarea de pietre mici şi ţigle fragmentare peste un pat de lut (fig. 2). Spărgând nivelul de tasare (destul de tare, semn că s-a călcat intens), am surprins la -0,20 m (împrejurul zidului absidei şi coborând către acesta la -0,30 m) un nivel mai gălbui cu pete de mortar, care poate fi interpretat drept urmă de reparaţie a absidei. Nivelul **III A** (sfârşitul sec. IV – prima jumătate a sec. V) apare în interiorul bazilicii sub forma unei podele de lut care se lipeşte de plintă şi care acoperă şanţul de fundaţie al absidei (vezi profil vest β'), ceea ce înseamnă că avem de-a face cu primul nivel de călcare în edificiu. În exteriorul absidei apare un nivel ceva mai consistent, din care s-a recuperat în sondajul β' o monedă de sec. III (Nicaea pentru Iulia Domna) şi o fibulă de bronz. La bază are un pavaj-tasare cu pietricele, scoici şi fragmente ceramice (cotă -0,30 – 0,35 m faţă de profil), foarte bine conturat şi puternic întărit, care atinge absida, acoperind şanţul de fundaţie (fig. 2, 4). Este cea mai clară dovadă a momentului de construcţie a bazilicii C. La aceasta se adaugă descoperirea în anul 2003 a unei monede din sec. IV între pietrele zidului absidei (elevaţie), la un nivel la care pavajul-tasare este vizibil.

[7] Cele mai recente sunt două monede de la Iustinian (databile între anii 527-532, respectiv 527-537). Tot în aceste sondaje au fost surprinse intervenţii mai târzii (pentru repararea zidurilor bazilicii episcopale), în perioada corespunzătoare nivelelor IV B sau V A (monede de la Justin II, 565-578, şi Mauriciu Tiberiu, 588/589).

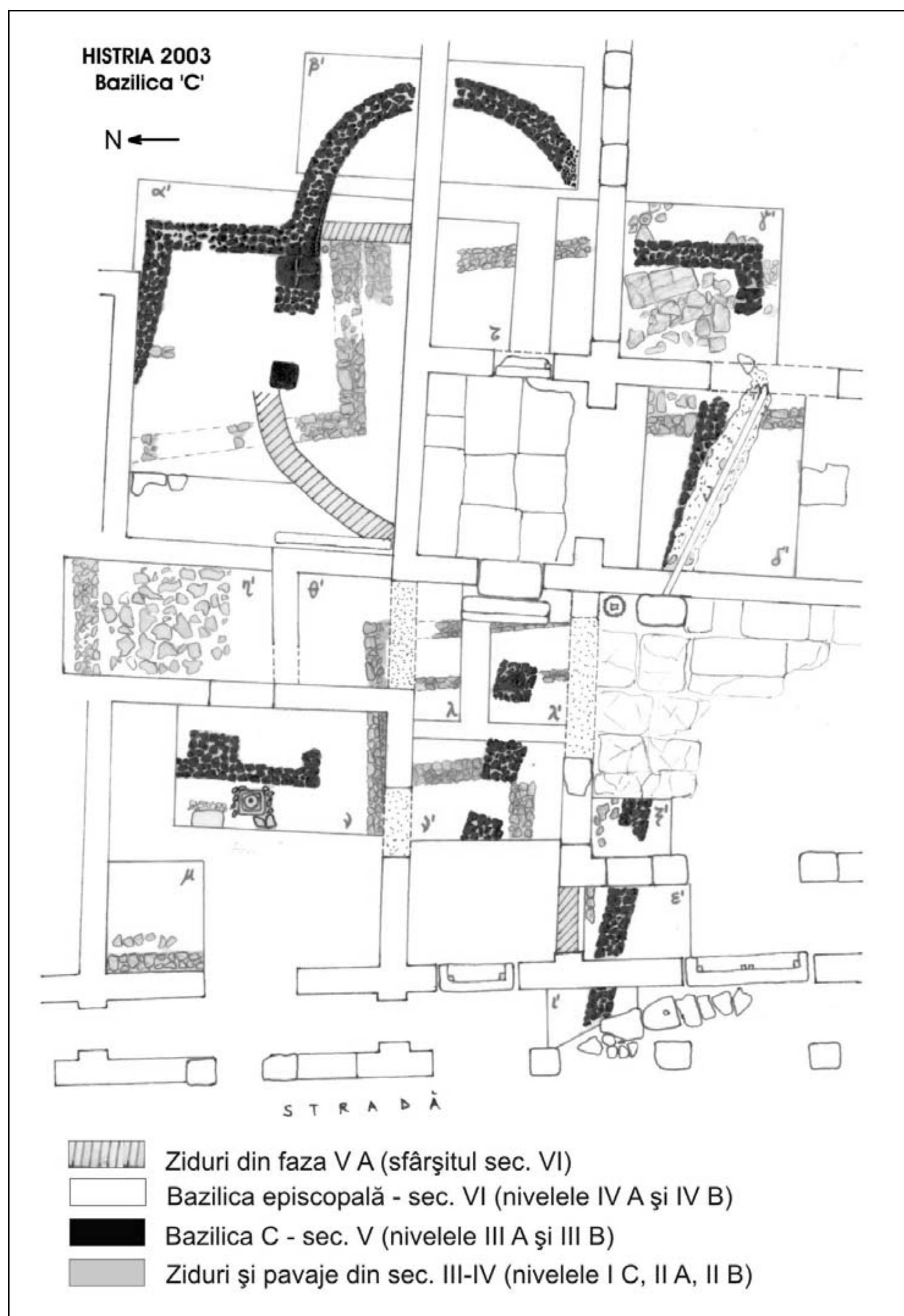

Fig. 1. Histria. „Bazilica C". Planul săpăturilor (2003).

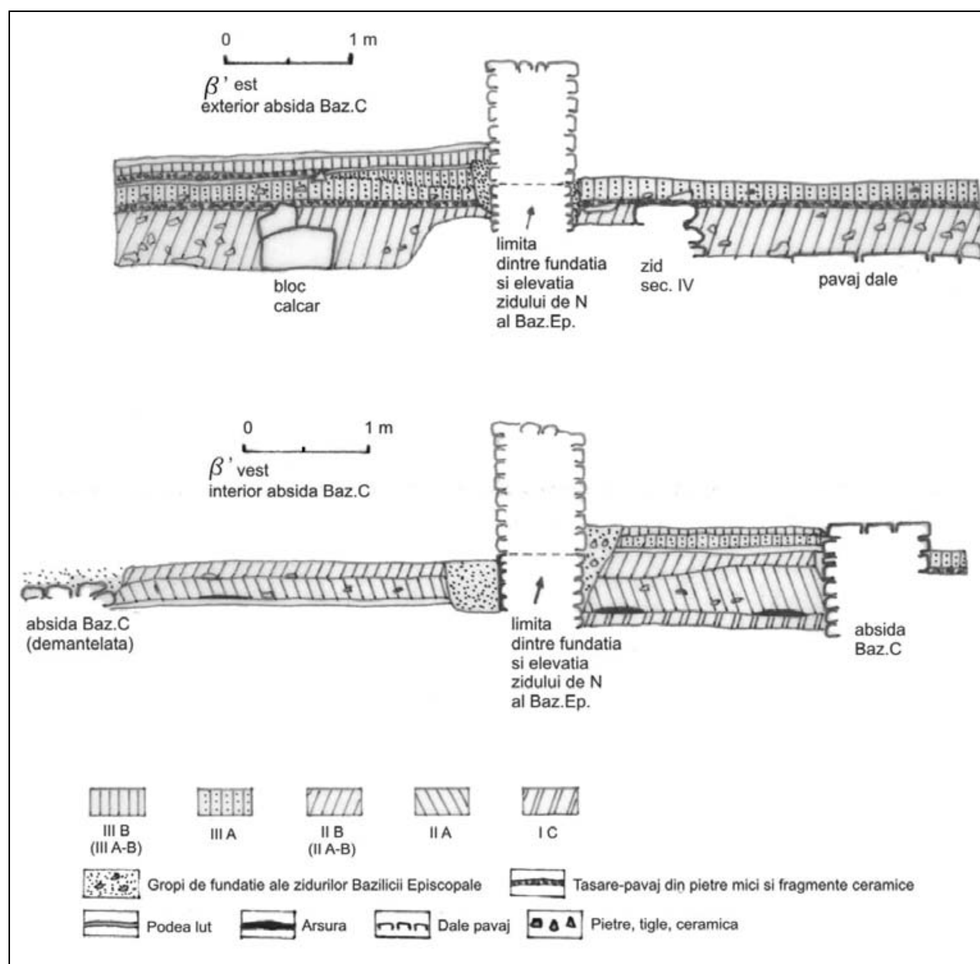

Fig. 2. Histria. „Bazilica C”. Profile sondaj β'.

În celelalte sondaje, aflate în zona joasă dinspre stradă, nu s-a putut face o distincție clară între cele două nivele din secolul al V-lea. Chiar dacă au fost puse în evidență unele podele de lut care acoperă zidurile din sec. III-IV (precum cele din sondajele τ , δ', θ', ζ' şi μ), acestea nu au putut fi datate clar, deoarece materialul arheologic recuperat din umplutura nivelată de deasupra lor (semn clar al decapării) este foarte amestecat[8]. Acest nivel, convențional notat **III A-B**, ar trebui considerat mai degrabă o „pregătire IV A”, fiind rezultatul acțiunilor de decapare şi egalizare a terenului efectuate de constructorii bazilicii episcopale.

[8] În sondajul δ' se evidențiează o umplutură în care apar aproape exclusiv fragmente ceramice din sec. II-III, peste o foarte consistentă podea de lut. Ca și în γ', se pare că pământul de umplutură pentru egalizarea terenului a fost adus dintr-o zonă locuită în epoca romană timpurie.

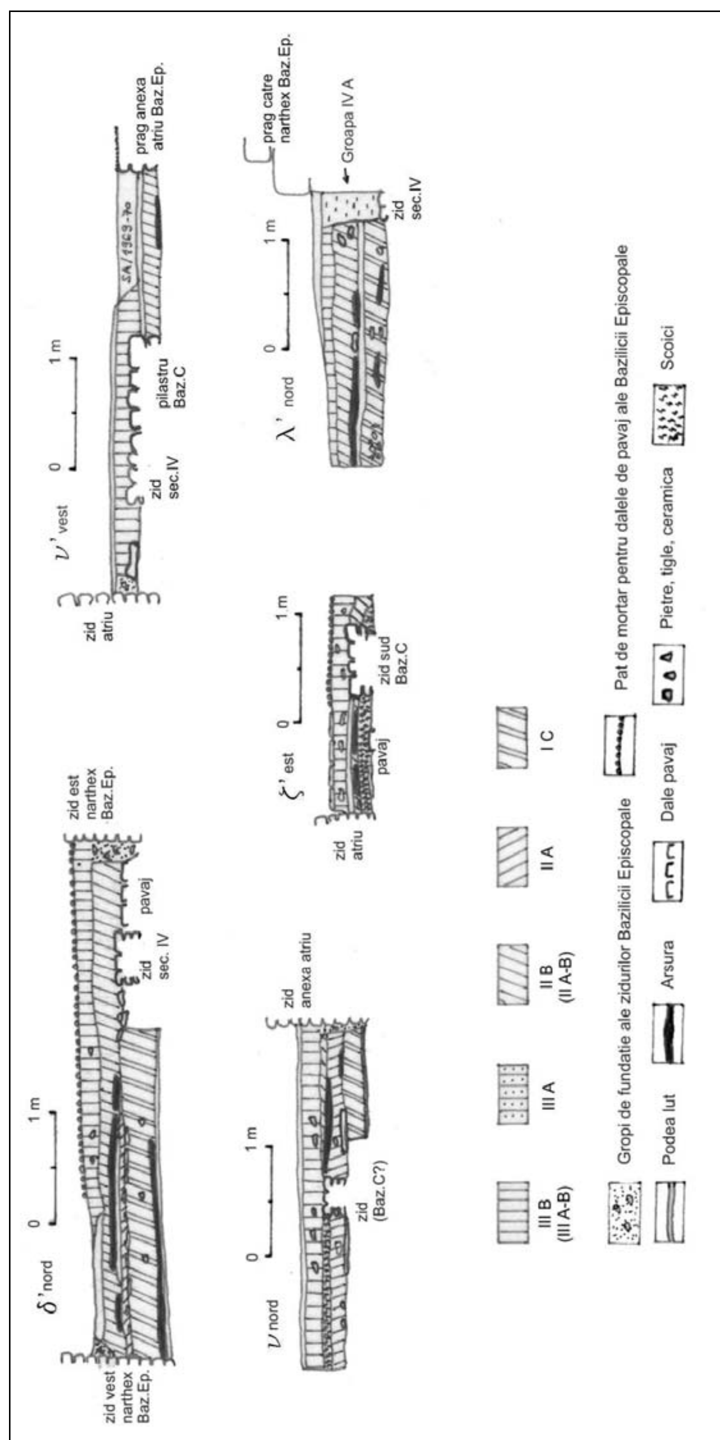

Fig. 3. Histria. „Bazilica C”. Profile sondaje δ', ν, ν', ζ', λ'.

Fig. 4. Histria. „Bazilica C”. Sondaj β', exterior absidă (vedere către S).

Stratigrafia anterioară bazilicii C începe cu nivelul **II B** (primele trei sferturi ale sec. IV), pe care l-am reperat cel mai clar tot în sondajele din zona înaltă de la est, după cum urmează:

- α' (în interiorul absidei bazilicii C): nivel de lut întărit, sub nivelul plintei;
- β': în exteriorul absidei s-a identificat un strat de umplutură masiv cu resturi menajere, din care s-a colectat o bogată cantitate de ceramică, precum şi patru monede sigur databile în sec. IV (cea mai veche de la Diocletian, cele mai noi probabil Constantius II sau Valentinian/Valens), alături de alte emisiuni histriene din perioada autonomă. Acestea se constituie într-un *terminus post quem* pentru datarea nivelului de construcţie al bazilicii C. În partea de N a sondajului această posibilă groapă menajeră este delimitată către V de un şir de pietre mijlocii de diferite categorii (calcar gălbui, calcar cochilifer, şist) (fig. 4). Nivelul de lut întărit vizibil în profilul de V al sondajului (fig. 2) este tăiat de groapa de fundaţie a absidei bazilicii (vezi şi α' interior absidă – profil E);
- γ': nivel de pavaj din pietre diverse (dale mari de calcar, şisturi verzi, calcar cochilifer, inclusiv o râşniţă refolosită), aşezate într-o manieră care denotă reparaţii şi completări (fig. 5); pietrele nu sunt prea bine aranjate, unele se suprapun, în general şistul pare a fi fost folosit într-o etapă mai recentă. Dalajul este un *terminus post quem* pentru construcţia bazilicii C, deoarece rudimentara fundaţie a zidului de E al navei de sud se opreşte pe acest pavaj.
- τ: podea de lut aferentă zidului N-S;

- δ': nivel de lut pe care a căzut o râşniţă (la -0,30 m sub mortarul nivelului IV A); la acest nivel este vizibil zidul de secol IV, orientat N-S, tăiat de zidul de S al bazilicii C, iar imediat lângă el, către E, pavajul care vine din γ' (fig. 3).

Nivelul II B este surprins şi în zona joasă de la V, în sondajele:

- ν: nivel întărit, cu urme de arsură, la -0,35/-0,40 m sub podeaua-martor IVA, care se lipeşte de un zid pe care s-a suprapus zidul atriului; mai apar câteva pietre aşezate ca un pavaj, precum şi o nivelare cu scoici;
- ν': podea de lut, cu urme de arsură deasupra (fig. 3), foarte bine datată cu monedă Maximinus Daza (305-310);
- μ: pavaj din şisturi verzi la -0,40 m sub nivelul IV A;
- ζ': strat subţire cu urme de arsură, care stă pe un pat de scoici puternic tasat; o parte din pietrele fundaţiei zidului bazilicii C stau pe acest nivel de scoici (fig. 3).

Nivelul **II A** (a doua jumătate a sec. III) apare foarte bine reliefat în următoarele sondaje:

- α' E şi β' V (în interiorul absidei bazilicii C): umplutură cu pământ gălbui şi pietre, la bază cu un strat de arsură foarte consistent;
- α' (suprafaţă): podea de lut cu urme de arsură deasupra (fig. 7);
- β' E: pavaj din dale de calcar, şist sau marmură refolosită (pe care se opreşte groapa menajeră din nivelul II B);
- γ': în colţul de NE al sondajului un pavaj din calcar alb (acelaşi cu cel descoperit în β' E) peste care s-a depus un strat gros de nisip; în colţul de SE apar urme clare de arsură;
- λ–λ': podea de lut cu urme de arsură masivă, resturi de vatră, chirpici ars;
- ν: podea de lut (la -0,55/-0,60 m sub podeaua-martor a nivelului IV A) pe care sunt căzute mai multe fragmente de ţigle şi cărămizi, precum şi pietre. O dală mare de calcar apare pe acest nivel în profilul de V al sondajului (fig. 8). Urme de arsură masivă în profilul de N, nivelată de pământul întărit al fazei II B;
- μ: nivelare cu scoici;
- ζ': pavaj din şisturi verzi (fig. 10).

Nivelul I C (ultimul sfert al sec. II–prima jumătate a sec. III) a fost atins în sondajele:

- α' E şi β' V (în interiorul absidei bazilicii C): podea de lut (-0,70 m sub nivelul IV A);
- δ': strat cu depuneri consistente, urme de arsură masivă, la bază podea de lut (cu pantă descendentă către V, deci către stradă) (fig. 3); include şi o groapă, înspre profilul de S, din care am recuperat o căniţă întreagă, tipică pentru sec. II-III;
- λ–λ': podea de lut (-0,48/-0,55 m sub nivelul IV A), urme de arsură, ţigle, vas indigen întregibil;
- ν: podea de lut (la -0,60/-0,70 m sub podeaua-martor a nivelului IV A), datată cu monedă Iulia Domna;
- ε': strat afânat, cu fragmente ceramice romane şi getice;
- ι': strat masiv de arsură şi chirpici ars, cu material tipic roman timpuriu.

Fig. 5. Histria. „Bazilica C”: Sondaj β, nivel II B.

Fig. 6. Histria. „Bazilica C”. Sondaj γ' (vedere către SE). Nivel II B – pavaj din dale, călcat de zidul estic al navei de sud a bazilicii.

Fig. 7. Histria. „Bazilica C”. Sondaj-suprafață α' (vedere către V). Nivel cu podea II A. În dreapta – zidul de N al bazilicii cu deviație de la axa absidei; în centru – postament pentru bază de coloană (?).

Fig. 8. Histria. „Bazilica C”. Sondaj ν (vedere către S). Structură de zidărie cu pilastru.

Fig. 9. Histria. „Bazilica C”. Sondaj δ' (vedere către E). Zidul de S al bazilicii din sec. V, încălecat de canalul din *narthex*-ul bazilicii episcopale.

Fig. 10. Histria. „Bazilica C”. Sondaj ζ' (vedere către E). Nivel II A şi fundaţia zidului de S al bazilicii.

Ultimul nivel şi cel mai timpuriu înregistrat în sondajele noastre este **I B** (primele trei sferturi ale sec. II). A fost reperat în sondajul ι', sub forma unui strat cu foarte multe pietre provenite de la demolarea unui zid care lonja probabil strada de la V.

STRUCTURI DE LOCUIRE DIN SEC. III-IV
(NIVELURILE I C, II A, II B)

Pentru perioadele anterioare momentului de construcție al bazilicii C au fost delimitate în planul general de săpătură cel puțin două edificii din sec. III-IV şi mai multe porțiuni de ziduri din aceeaşi perioadă. Este evidentă orientarea N-S a acestor ziduri, după planul rețelei stradale a oraşului, care diferă clar de orientarea zidurilor bazilicii din sec. V.

Edificiul 1

θ' şi ν: zid E-V din piatră legată cu pământ, surprins pe o lungime de 5,40 m, parțial suprapus de zidul de N al atriului bazilicii episcopale.

λ–λ': două ziduri subțiri din piatră legată cu pământ (cel de la E, lat de 0,48 m, cel de la V de 0,28 m); orientate N-S; distanța dintre ele este de 1 m. Zidul de la V este tăiat de fundația unui pilastru al bazilicii C şi este suprapus de cel puțin două podele succesive (II A şi II B?), funcționare certă I C. Celălalt pare că a fost utilizat şi în II A şi II B, ca perete de E al edificiului de aici.

ν': zid N-S şi un altul E-V, ambele de aceeaşi factură (piatră de şist legată cu pământ, grosime circa 0,55 m); probabil formau colțul unei încăperi delimitate la N de zidul N-S identificat în sondajele θ' şi ν. Colțul respectiv a fost distrus de un alt pilastru al bazilicii C (fig. 10).

Edificiul 2

α': colțul unei locuințe cu ziduri din piatră legată cu pământ, groase de 0,70 m, sigur databilă în sec. IV (nivel II B, *terminus post quem* pentru construcția bazilicii C), dar ale cărui începuturi ar putea fi plasate încă din sec. III (podea II A care se lipeşte de aceste ziduri); compus dintr-un un zid E-V surprins pe o lungime de 5 m (prevăzut cu o intrare) şi un altul N-S, demantelat în mare măsură, pe o lungime de 6 m (fig. 5).

Alte ziduri

τ şi γ': zid din piatră mică legată cu pământ, surprins prima dată de sondajul γ al lui O. Bounegru; orientare N-S, funcționare certă în II B.

δ': zid din piatră legată cu pământ, cu fundație rudimentară, orientat N-S, pe aceeaşi linie cu zidul de V al edificiului B din α'; tăiat de fundația zidului de S al bazilicii C (fig. 7); funcționare certă în II A şi II B.

η': zid din piatră mică legată cu pământ, ras până la nivelul pavajului din şisturi identificat în acest sondaj.

μ: zid N-S din piatră legată cu pământ, suprapus în parte de zidul de V al anexei de N a atriului; funcționare certă în II A şi II B.

ε': fragment dintr-un zid orientat E-V, din blocuri de calcar cochilifer frumos fățuite, suprapus şi distrus în mare măsură de fundația zidului închizător al porticului de V al atriului.

BAZILICA C: ELEMENTE DE PLANIMETRIE, TEHNICĂ DE CONSTRUCȚIE

Se pot stabili cu certitudine doar unele din elementele de plan şi de tehnică constructivă ale acestei bazilici. Datorită decapării masive din secolul al VI-lea s-a ajuns ca din vechea bazilică să nu se mai păstreze aproape nimic din elevația zidurilor. Cu toate acestea putem afirma că ne aflăm în fața unei bazilici cu trei nave, despărțite prin pilaştri sau coloane, având o lungime de circa 25 m (inclusiv absida) şi o lățime de aproape 16 m. Nava centrală ajunge la o lățime de aproximativ 7 m, cât este şi deschiderea absidei. Lățimea navelor laterale la nivelul fundațiilor surprinse variază între 2,70 şi 2,90 m. Grosimea zidurilor este aproape fără excepție de 0,70 m. După cum se poate observa din planul obținut (fig. 1) există o diferență de orientare foarte pronunțată între axa absidei (E-V) şi axa naosului (ESE-VNV), deviere pe care în momentul de față nu putem să o explicăm prin vreo dovadă concretă. Tot ce putem presupune este că acest derapaj de la axa clasică a unei bazilici s-a datorat unui monument important aflat la S.

Absida, partea ceva mai bine păstrată din întregul edificiu, este construită în întregime (atât fundația, cât şi elevația) din piatră legată cu mortar. La interior a fost delimitată şi o plintă a fundației la circa 0,20 m sub ultima piatră păstrată a elevației.

Nava de N şi colțul pe care-l formează aceasta cu absida apar în sondajul α' la stadiul de fundații din piatră legată cu pământ, doar în colțul cu absida mai fiind reperate urmele de mortar pe care erau aşezate pietrele elevației. În zidul de E al navei este posibil să fi fost practicată o ieşire, având în vedere lipsa pietrelor din zid pe o porțiune de 1 m. Deviația zidului de N al navei (şi implicit al bazilicii) este aici foarte bine surprinsă, acesta intrând şi pierzându-se sub peretele unui edificiu din secolul VI din apropierea bazilicii episcopale (fig. 7).

Delimitarea navei de N începe încă de la colțul pe care îl formează cu absida, unde a apărut zidăria de fundație a unui pilastru (dimensiuni 1,40 × 1,10 m). Mai departe către vest, la 1,40 m de pilastrul de colț, apare un bloc masiv de calcar de formă aproximativ pătrată, posibil postament pentru bază de coloană sau simplu element din fundația unui pilastru (fig. 7). La încă 9 m către vest, în sondajul ν, a fost pus în evidență un alt pilastru (1,20 × 1,20 m), de data aceasta țesut cu o zidărie din piatră legată cu pământ (lățime 0,45 m) cu orientare care se încadrează destul de bine în planul deviat al bazilicii (fig. 8). Nu este exclus să ne aflăm în fața unei dovezi privind existența *narthex*-ului, deşi în sondajul alăturat ν' nu a fost reperată o structură asemănătoare care să corespundă navei de S a bazilicii.

În sondajul γ' a fost delimitat colțul navei de S a edificiului, cu unele particularități ce merită a fi subliniate. În primul rând, colțul cu absida este aici distrus complet de zidul despărțitor al navelor centrală şi de nord ale bazilicii mari. În al doilea rând, fundația acestei porțiuni din bazilică este foarte mică, aproape

inexistentă: sub primul rând de pietre al elevației (care şi aici poartă urme de mortar) nu se află decât un singur rând de pietre ale fundației. Există de fapt un prim rând de pietre mici şi mijlocii, combinate pe la rosturi şi cu fragmente de țigle şi cărămizi, legate cu pământ, după care urmează un al doilea rând cu pietre exclusiv mijlocii prinse de data aceasta cu mortar. Fundația se opreşte pe un pavaj foarte solid, lucrat din dale mari de calcar combinate cu dale de şist verde, databil în sec. IV (nivelul II B) (fig. 6). Se pare că în momentul construcției s-a considerat că acest pavaj este destul de solid pentru a susține o fundație de zid. Mai puțin bine se păstrează în acest sondaj porțiunea din zidul de S al bazilicii, dar este posibil ca şi aici să avem de-a face cu o ieşire către o anexă situată la S.

Continuarea către V a zidului de S al bazilicii a fost surprinsă, de data aceasta exclusiv la stadiul de fundație din piatră legată cu pământ, în sondajul δ', unde este foarte clar că taie un zid N-S din sec. IV şi, la rândul său, este tăiat (şi în mare parte distrus) de fundația canalului din *narthex*-ul bazilicii episcopale (fig. 9). Mai departe, către strada de la V, zidul apare în sondajele ζ' (aici s-a observat că fundația este la fel de puțin profundă, oprindu-se pe un nivel de tasare cu scoici), ε' şi ι', într-o stare din ce în ce mai precară (fig. 10, 11). Oricum, avem dovada certă că bazilica se întindea până la stradă.

Fig. 11. Histria. „Bazilica C". Sondaj ε' (vedere către S). Zidul de S al bazilicii.

Delimitarea navei de S este asigurată de descoperirea a trei fundații de pilaştri în sondajele λ' şi ν'. Aceştia au dimensiunile de aproximativ 1 × 1 m, dispuşi între ei la o distanță cuprinsă între 0,80–1,05 m şi sunt din piatră legată cu pământ. Decaparea efectuată în sec. VI a afectat într-o mai mare măsură pilastrul identificat în sondajul λ', care a fost serios demantelat (fig. 12).

Fig. 12. Histria. „Bazilica C”. Sondajele λ' şi ν' (vedere către V). Fundaţii de pilaştri.

CONCLUZII PRELIMINARE

Cercetarea edificiului bazilical aflat sub marea biserică episcopală a cetăţii ne-a confirmat datarea sa la sfârşitul sec. IV şi în secolul al V-lea, fiind singura bazilică din Dobrogea secolelor IV-V datată pe baze stratigrafice. Chiar dacă nu avem încă dovezi certe, se poate presupune construirea bazilicii în vremea lui Theodosius I, când creştinismul este proclamat religie de stat. Arheologic, sunt confirmate cel puţin două momente de existenţă, corespunzând nivelelor III A şi III B din stratigrafia Histriei romano-bizantine, o distrugere a primei faze fiind de

pus în legătură cu invazia hunică de la mijlocul secolului al V-lea. Descoperirile monetare din stratul de pregătire a terenului pentru ridicarea bazilicii episcopale ne arată o posibilă prelungire a funcționării vechii bazilici în primele trei decenii ale sec. VI (şi implicit o datare a construcţiei monumentale episcopale în vremea lui Justinian). În ceea ce priveşte arhitectura şi tehnica de construcţie, din sondajele de până acum nu putem extrage concluzii foarte clare. Singurele certitudini sunt planul trinavat, despărţirea navelor prin pilaştri (sau coloane?) şi diferenţa de orientare dintre axa absidei şi cea a naosului. Rămâne ca pe viitor să încercăm obţinerea unor date mai clare privind configuraţia bazilicii la V şi NV, prezenţa sau absenţa unui *narthex,* eventuale anexe la N şi la S.

HISTRIA. LA BASILIQUE «C». RÉSULTATS PRÉLIMINAIRES

RÉSUMÉ

Les sondages effectués en 2002 et 2003 dans le secteur central de la cité tardo–antique d'Histria ont permis le dégagement des vestiges de la basilique «C» précédant, sur le même emplacement, la grande cathédrale du VI siècle.

Cette basilique primitive était un édifice à trois nefs, abside semi-circulaire saillante et narthex, mesurant 25 m de longueur pour 16 m de largeur. L'abside orientée, très vaste et profonde, s'insérait sur le rectangle du naos présentant, quant à lui, un net décentrement en direction ESE–ONO par rapport à l'axe majeur du monument. Le naos était subdivisé en trois nefs par l'intermédiaire des deux files des supports, sans qu'il soit possible de déterminer s'il s'agissait des pilastres ou des colonnes. A l'exception de l'abside (dont la maçonnerie comportait du mortier), les murs en *opus incertum* (schiste local lié de la glaise) sont très arasés, se conservant en élévation sur une faible hauteur.

Plusieurs niveaux d'occupation antérieurs tels que II B (IV s.), II A (seconde moitié du III s.), I C (dernier quart du II–première moitié du III s.) et I B (II s.) ont été signalés en sous œuvre dans le périmètre de la basilique. On a pu constater que les constructions sous jacentes orientées selon un axe nord–sud et datables de la fourchette chronologique des III–IV siècles obéissent parfaitement à la trame urbaine de la ville romaine et paléo byzantine.

Les fouilles stratigraphiques ont permis de raffiner la chronologie de cette église datable dans la fourchette du dernier quart du IV siècle et le début du VI siècle (correspondant aux niveaux III A et III B de la chronologie histrienne établie par Al. Suceveanu). Néanmoins, plusieurs monnaies datant de l'époque de Justinien (années 527–532) identifiées dans la couche préparatoire mise en œuvre pour l'implantation de la basilique épiscopale ont prouvé que la basilique «C» avait survécue au courant des trois premières décennies du VI siècle.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Histria. Basilique C. Plan des fouilles (2003).
Fig. 2. Histria. Basilique C. Profiles du sondage β'.
Fig. 3. Histria. Basilique C. Profiles des sondages δ', ν, ν', ζ', λ'.
Fig. 4. Histria. Basilique C: Sondage β', extérieur abside (vue à S).
Fig. 5. Histria. Basilique C: Sondage β'. Niveau II B.
Fig. 6. Histria. Basilique C. Sondage γ' (vue à SE). Niveau II B – pavage de dalles, recouvert par le mur E du nef S de la basilique.
Fig. 7. Histria. Basilique C. Sondage-surface α' (vue à O). Niveau II A. À droite – le mur N de la basilique, avec la déviation de l’axe de l’abside; au centre – piédestal pour base de colonne (?).
Fig. 8. Histria. Basilique C. Sondage ν (vue à S). Mur avec un pilastre.
Fig. 9. Histria. Basilique C. Sondage δ' (vue à E). Le mur S de la basilique du Ve s., surmonté par le canal situé dans le *narthex* de la basilique épiscopale.
Fig. 10. Histria. Basilique C. Sondages ζ' (vue à E). Niveau II A et la fondation du mur S de la basilique.
Fig. 11. Histria. Basilique C. Sondage ε' (vue à S). Le mur sud de la basilique.
Fig. 12. Histria. Basilique C. Sondage λ' et ν' (vue à O). Fondations des pilastres.

HISTRIA. CERCETĂRI RECENTE ÎN CARTIERUL *DOMUS*

OCTAVIAN BOUNEGRU şi VIRGIL LUNGU

Cercetările arheologice din anii 1990–2003 din zona edificiilor private din sud-estul cetăţii **Histria,** datate în epoca **romano-bizantină,** au pus în evidenţă o remarcabilă unitate structurală şi funcţională a acestui ansamblu urbanistic. Argumente topografice, arheologice şi istorice au permis confirmarea ipotezei potrivit căreia acest complex, situat de altfel în imediata apropiere a **bazilicii episcopale** a oraşului, va fi avut rolul de reşedinţă episcopală – **episkopion** – în secolul al VI-lea p.Chr.

În topografia Histriei romane târzii (secolele IV–VI p.Chr.) zona de sud-est a cetăţii, în care se găseşte cartierul de *villae* romano-bizantine – numit convenţional sectorul „Domus" – oferă cea mai coerentă imagine a urbanismului oraşului în ultimile sale secole de existenţă. Relevanţa descoperirilor, dar şi maniera sistematică de executare a cercetărilor arheologice din acest sector, care au depăşit, deja, 50 de ani, conferă întregului complex de edificii laice şi religioase o importanţă cu totul aparte nu numai în configuraţia urbanistică a vechii colonii milesiene, dar şi în contextul mai larg al structurilor urbane vest-pontice.

Cartierul de edificii de tip *villa* din partea de sud-est a cetăţii Histria, cunoscut în primele indicative arheologice sub numele de „Casa romană târzie", iar apoi sub cel de „Sectorul Central", a fost numit, după reluarea cercetărilor în anul 1990, „Sectorul Domus", intrând sub această denumire în nomenclatorul topografic al Histriei romane târzii (fig. 1). Este vorba de un complex de edificii de locuit dispuse în unghiurile unei intersecţii importante pentru acest sector al cetăţii: strada β, care constituia o arteră principală a oraşului pe direcţia est-vest şi strada α, cu prelungirea ei α', având o orientare nord-sud. Cele patru vile aflate în acest spaţiu au fost numerotate, începînd cu colţul de nord-vest al intersecţiei cu următoarele sigle: **D 1**, **D 2**, **D 3** şi **D 4**. Din cele patru clădiri, primele trei au fost cercetate începând cu anii 1950–1951 şi până către sfârşitul deceniului următor, în timp ce D 4 a făcut obiectul unei cercetări sistematice, cu unele întreruperi, în perioada 1990–2003. Trebuie subliniat şi faptul că descoperirile remarcabile făcute cu ocazia cercetărilor arheologice mai vechi, atât din punct de vedere planimetric, cât mai ales de ordin stratigrafic, au impus reluarea, în 1990, a întregii problematici a topografiei histriene târzii, cel puţin în zona de sud-est a cetăţii. Obiectivul noilor cercetări a fost, aşadar, nu numai dezvelirea celei de-a patra vile din intersecţia amintită, ci şi stabilirea legăturilor cronologice, funcţionale şi urbanistice cu celelalte trei edificii din acest cartier (fig. 2).

Cele patru edificii au planuri diferite, dar se încadrează perfect în structura urbanistică a acestui cartier al oraşului, în sensul formei (patrulatere) şi, mai ales, al

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 167–178

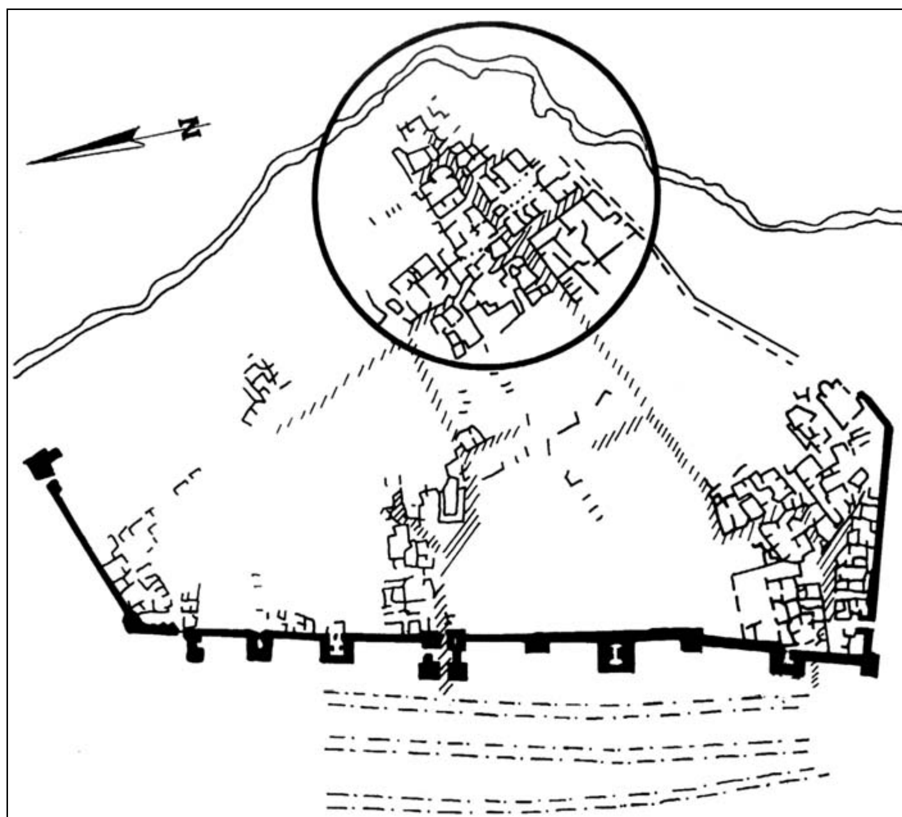

Fig. 1. Histria. Localizarea cartierului *Domus*.

suprafeţei ocupate: clădirile acoperă suprafaţe sensibil egale, cuprinse între 700 şi 850 m^2. În privinţa organizării spaţiale a acestor case, se poate vorbi de o tradiţie foarte veche a edificiilor de locuit, începând chiar din epoca elenistică şi continuând în epoca romană. Cu o singură excepţie (**D 4**) casele din sectorul „Domus" de la Histria prezintă aceleaşi particularităţi. Este vorba de edificii spaţioase, organizate în jurul unei curţi interioare având, în general, două portice. Originea acestui plan trebuie căutată în zonele greco-orientale ale Imperiului roman. În acest sens, se poate observa o clară influenţă din Asia Mică şi nordul Siriei în dispunerea planimetrică a caselor de la Histria[1], aşa cum rezultă şi din descrierea, de mai jos, a celor patru edificii.

Deosebit de relevant este şi faptul că edificiile din sectorul „Domus" de la Histria atestă o remarcabilă continuitate tipologică, câtă vreme ele se datează în cursul secolului al VI-lea p.Chr., iar planul după care sunt construite coboară în timp cu multe secole. De altfel, aşa cum se va arăta în continuare, în acest cartier al

[1] J. Ch. Balty, în J. Balty (éd.), *Apamée de Syrie. Aspects de l'architecture domestique d'Apamée*, Bruxelles, 1984, p. 471–495.

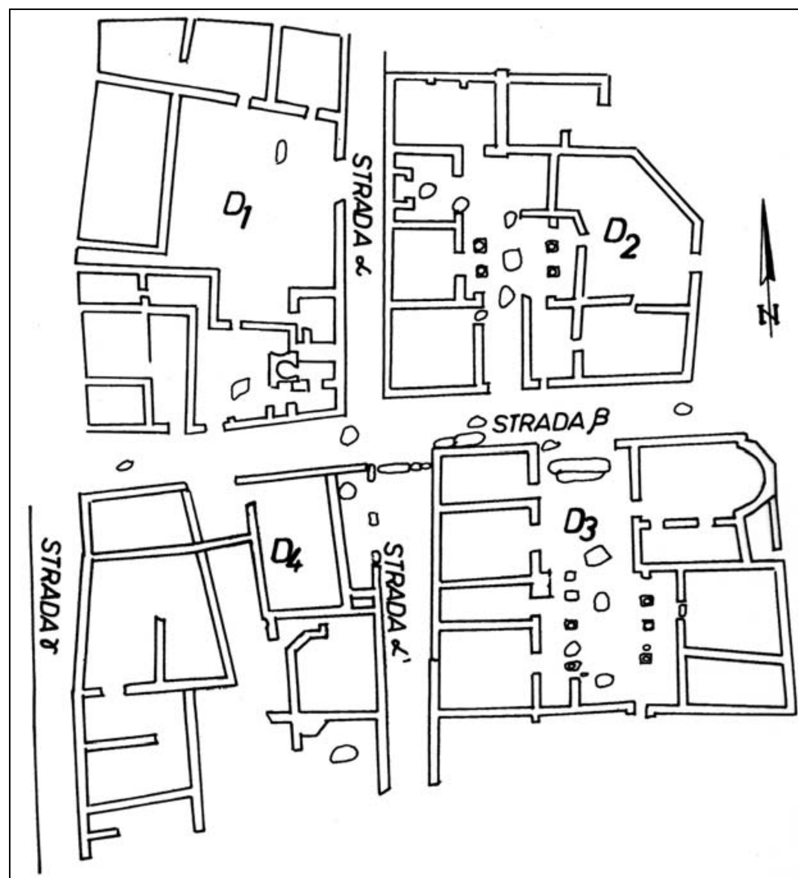

Fig. 2. Histria. Planul edificiilor din cartierul *Domus* (scara 1:400).

oraşului, dar, foarte probabil, nu numai, este vorba de o remarcabilă continuitate a structurilor urbane, începând de la traseele străzilor şi terminând cu organizarea spaţială a *insulae*-lor urbane.

D1. Situată în unghiul de nord-vest format de străzile α şi β, *domus* 1 este centrat pe o mare curte interioară (peristil) pavată cu dale de piatră. Urmele porticului sunt foarte puţin vizibile. Pe latura de vest sunt dispuse trei încăperi a căror suprafaţă descreşte de la cea de nord spre cea de sud. Pe latura de sud se află o mare cameră şi o instalaţie privată de baie, formată din două mici încăperi şi un bazin cu plan semicircular. Este, de altfel, una din puţinele instalaţii termale private de la Histria. *Domus* 1 are două intrări: una de mari dimensiuni, spre strada α, iar alta pe latura de sud, spre strada β, care era artera principală pe direcţia est-vest. Este interesant de subliniat faptul că această ultimă intrare permitea accesul spre o cameră cu trei compartimente şi care nu comunica cu restul edificiului. Un asemenea spaţiu, structural legat de *domus* 1, dar funcţional deschis către spaţiul public (strada β) ar putea fi identificat cu un mic atelier-prăvălie, destinat fabricării

şi comercializării unor produse diverse. Desigur, este dificil de precizat, în stadiul actual al descoperirilor, natura acestor produse.

Totuşi, contextul topografic în care se plasează *domus* 1 ar putea oferi unele indicii în acest sens. Încăperea cu trei compartimente situată în colţul de sud-vest al edificiului, care nu comunică cu acesta, ci doar cu strada β, se află ca şi întreaga clădire la numai câţiva metri spre est, de marele edificiu din centrul oraşului romano-bizantin, anume bazilica episcopală a Histriei. Poziţia acestei încăperi compartimentate, cu ieşire la stradă, era deosebit de favorabilă activităţilor comerciale. Având în vedere amplasarea sa în imediata vecinătate a unui edificiu de cult de o asemenea importanţă, nu este exclus ca micul atelier descris mai sus să fi fost specializat în fabricarea şi vânzarea unor obiecte creştine (cruciuliţe, amulete, mici recipiente pentru păstrarea unor uleiuri sfinte – *philakteria*). Aceste obiecte sfinţite erau destinate, aşa cum se întâmplă în toată lumea creştină din această epocă (secolul al VI-lea p. Chr.), atât creştinilor din oraş, cât şi pelerinilor care vizitau o biserică atât de importantă cum era biserica episcopală a Histriei. Exemplele referitoare la amplasarea unor mici ateliere-prăvălii (*ergasteria*), specializate în confecţionarea unor obiecte cu semnificaţii creştine, în imediata apropiere a bisericilor şi a altor lăcaşuri de cult din Antichitatea târzie sunt numeroase[2].

Configuraţia planimetrică a clădirii *domus* 1, ca şi existenţa unei curţi interioare de mari dimensiuni indică, după toate probabilităţile, o anume funcţionalitate a edificiului. Întrucât latura vestică a acestei clădiri este despărţită de biserica episcopală doar de o stradelă având o lăţime de numai 1,20–1,30 m, alături de cei mai mulţi istorici şi arheologi care au lucrat la Histria presupunem că edificiul prezentat mai sus ar fi putut fi destinat adăpostirii pelerinilor creştini care vizitau Histria în epoca amintită.

D 2. Situat în unghiul de nord-est al străzilor α şi β, *domus* 2 este un edificiu reprezentativ al cartierului romano-bizantin de la Histria. Clădirea, având o suprafaţă de aproximativ 650 m^2, este compusă din opt încăperi dreptunghiulare grupate în jurul unui *atrium* cu un portic, dalat cu plăci mari de calcar. Din portic s-au mai păstrat două coloane. Intrarea principală era dinspre strada β, iar în partea de est, spre o mică stradelă, se deschidea o altă uşă care permitea accesul într-o încăpere de mari dimensiuni. Pe lângă două camere de dormit sau de repaos *(cubicula),* pe latura de vest a fost identificată o bucătărie *(culina).* Tot în acest compartiment al edificiului pare să se fi aflat şi o *latrina*. În colţul de nord-vest al curţii interioare a fost descoperită o platformă de piatră cu trei trepte, ceea ce indică accesul spre un compartiment etajat al clădirii. Se presupune că etajul ocupa toată latura de vest şi toată latura de sud a casei. Este foarte posibil ca etajul de pe latura de vest avea aceeaşi compartimentare ca şi parterul. Existenţa unui etaj al acestei

[2] Amintim în acest sens doar atelierul unui anume Marcellinus situat în apropierea unui important sanctuar creştin de la Antiochia, specializat în producerea unor obiecte creştine destinate pelerinilor (G. Downey, *Ancient Antiochia*, Princeton, 1963, fig. 60 s).

clădiri este confirmată şi de descoperirea, în cursul săpăturilor arheologice, a unor numeroase resturi de bârne de lemn carbonizat şi de cuie şi scoabe de fixare.

D 3. Peste drum de strada β, spre sud, se află *domus* 3, cea mai mare şi mai importantă clădire din acest cartier. Edificul are o suprafaţă de aproximativ 850 m^2. O intrare monumentală, dispre strada β, permitea accesul într-un mare *atrium* sau, mai degrabă, un peristil, cu un dublu portic. În topografia şantierului, *Domus* 3 mai poartă şi numele de „edificiul cu bazilică” din motive descrise mai jos. Planul clădirii este organizat în jurul unei curţi interioare cu vestibul şi cuprinde 12 camere. Peristilul este compus din două portice aliniate pe axa nord – sud. Compartimentul de vest al clădirii este compus din 6 încăperi dreptunghiulare, patru având accesul către *atrium* şi două către compartimentul de sud. Descoperirea, în două din aceste încăperi, a unor chiupuri aflate *in situ* indică existenţa unor depozite şi a unor încăperi pentru activităţi gospodăreşti. S-a identificat pe această latură şi o *culina*. Pe latura de vest se găseşte o uşă spre strada α', fapt ce prezintă o mare importanţă pentru planimetria edificiului. O altă ieşire se găsea şi pe latura de sud, în direcţia zidului de apărare al cetăţii, care se găsea în imediata apropiere.

Elementul definitoriu al acestui edificiu este o capelă cu absidă, aflată în colţul de nord-est al clădirii. Această încăpere avea două compartimente, unul pe latura de sud, mai îngust şi având două intrări în sala principală, şi camera principală (având dimensiunile de 7,45 × 6 m) care are o absidă pentagonală spre est. Tehnica de construcţie a acestei capele este îngrijită, folosindu-se blochete de calcar şi cărămizi legate cu mortar *(opus signinum)*. Spaţiul interior al absidei *(presbyterium)* era mai ridicat cu aproximativ 25 cm faţă de nivelul naosului. Printre piesele descoperite aici trebuie amintite câteva fragmente de la o placă de marmură care constituia masa altarului capelei *(mensa sacra)*. Placa de altar avea forma unui *sigma lunar* şi era decorată pe laturi cu 9 şi respectiv 6 lobi[3]. O paralelă foarte apropiată a capelei din acest edificiu poate fi amintită la Xanthos, în Lycia. Este vorba de o clădire de mari dimensiuni, cu sală cu absidă, având un perete la stradă, considerată drept reşedinţă episcopală[4].

Structura internă a edificiului prezentat, ca şi descoperirile excepţionale din acest sector, demonstrează caracterul particular al clădirii. Aceste descoperiri confirmă presupunerea că *domus* 3 aparţinea unui personaj important al oraşului, din epoca de înflorire a împăratului Iustinian, şi care nu putea fi decât episcopul Histriei. Aşadar, toate indiciile şi descoperirile din acest edificiu arată că era vorba de reşedinţa episcopului cetăţii, care dispunea, printre altele, şi de o capelă[5]. Potrivit unei opinii recente[6], planimetria complexă a acestui edificiu ar indica o

---

[3] Em. Popescu, *Christianitas daco-romana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994, p. 320–325, fig. 11/b.

[4] A.-M. Manière-Leveque, Anatolia Antiqua *10,* 2002, p. 235–237, fig. 3.

[5] M. Sâmpetru, *Oraşe şi cetăţi romane târzii la Dunărea de Jos*, Bucureşti,1994, p. 62.

[6] Popescu, *op. cit.*, p. 322.

dublă funcţionalitate: reşedinţă episcopală şi mănăstire, ipoteză care trebuie luată în seamă şi coroborată cu alte observaţii arheologice şi planimetrice mai recente.

D 4. Cel de-al patrulea edificiu din acest cartier a fost cercetat în perioada 1990–2003. Este vorba de o *insula* aflată între străzile α' (la est), β (la nord), γ (la vest), şi zidul de apărare al oraşului pe latura de sud. Edificiul este compus din două compartimente (de est şi de vest) care nu comunicau între ele, dispuse pe axa nord-sud, acoperind o suprafaţă de aproximativ 800 m^2. Intrarea principală se afla pe latura de nord, o poartă de mari dimensiuni care permitea accesul în compartimentul de vest. Compartimentul de est comunica numai cu strada α', iar compartimentul de vest comunica, în afară de strada β, prin trei uşi cu strada γ.

Latura de est a edificiului este compusă dintr-o serie de trei încăperi, aliniate de-a lungul stradelei α' pe axa nord-sud. Prima dintre ele, situată în colţul de nord-est, era deschisă către stradela respectivă printr-o scurtă colonadă şi adăpostea, printre altele, un puţ cu o mică platformă de plăci de şist şi cărămizi pe latura nordică. Observaţiile arheologice arată clar că era vorba de un mic spaţiu administrativ-gospodăresc deschis către stradela α', căruia, probabil la mijlocul secolului al VI-lea p.Chr., i s-a închis accesul spre strada principală β printr-o poartă al cărei prag de calcar este încă vizibil. Această închidere a stradelei α', pe tot parcursul ei de aproximativ 40 m, de la strada β până la zidul de incintă al cetăţii, transforma acest spaţiu public într-un spaţiu cu folosinţă privată. Practic, stradela α', către care se aflau porţi de acces atât dinspre **D 3**, cât şi dinspre **D 4**, se transformă într-o lungă curte interioară a celor două edificii care, în acest fel, devin complementare din punct de vedere funcţional.

În partea de sud a edificiului a fost identificată o platformă de piatră care susţinea o scară direcţionată către un etaj, a cărui întindere nu o putem aprecia deocamdată. Într-una din încăperile din partea nordică a vilei a fost descoperit *in situ* un recipient de mari dimensiuni *(dolium)* aflat într-o stare bună de conservare. Tot aici s-a găsit o amforă care mai păstra urme de resturi vegetale (seminţe) care s-au dovedit a fi seminţe de coriandru[7]. Există, aşadar, câteva indicii pentru a socoti această încăpere a clădirii drept un spaţiu de depozitare a unor produse alimentare.

Compartimentul de vest al edificiului *domus* 4, ceva mai spaţios decât cel de est, era format din trei încăperi, prima – cea din partea de nord – având o poartă de mari dimensiuni spre strada β. Urmează, spre sud, o încăpere de mari dimensiuni (8,50 × 7 m) care pare a fi o curte cu peretele vestic aliniat la strada γ. În sfârşit, şi mai spre sud, aproape de zidul de apărare al oraşului, se mai află o încăpere compartimentată. Este important de menţionat faptul că fiecare din acest trei încăperi, aflate pe axa nord-sud a compartimentului de vest, aveau câte o uşă spre strada γ şi că toate aceste trei uşi au fost blocate în cea de-a jumătate a secolului al VI-lea p.Chr. Această situaţie, identificată arheologic, indică un anumit pericol care ameninţa cetatea în această perioadă şi care a impus blocarea intrărilor spre strada γ.

[7] F. Monah, D. Monah, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, Bucharest, 1997, p. 624.

Observaţiile arheologice par să confirme faptul că **D 4** avea o funcţionalitate precisă: spaţiu de depozitare şi spaţiu rezervat unor activităţi administrative. Pe latura de sud, însă, unde foarte probabil exista şi un etaj, trebuie să fi fost şi spaţii de locuit.

Planimetria edificiilor din cartierul „Domus” trebuie analizată în contextul mai larg al urbanismului romano-bizantin[8]. Tipologia edificiilor private cu curte interioară şi cu peristil de la Histria, tipologie care face parte din curentul urbanistic general din Antichitatea târzie, a suferit unele modificări ale căror explicaţii trebuie căutate în transformările structurale din epoca romano-bizantină. Astfel, este cunoscut faptul că edificiul privat roman preia elementele principale de la casa greacă şi elenistică. În ceea ce priveşte elementul central (*atrium* roman şi peristilul grec) se observă un fenomen interesant: treptat, *atrium*-ul dispare şi este înlocuit de peristil, pentru că funcţia primului element, aceea de a colecta apa pluvială, dispare treptat datorită generalizării aducţiunilor de apă prin apeducte[9]. Cisternele dintr-un oraş nu mai erau, aşadar, aprovizionate prin sistemul *compluvium-impluvium,* ci prin conducte. Din acest motiv, dispare treptat *atrium*-ul, care se transformă într-un peristil ce păstrează doar ca element decorativ funcţia de colectare a apei pluviale. De fapt, peristilul era prevăzut uneori cu un mic bazin central cu apă care asigura răcoarea casei. Contrar peristilului grec, rezervat vieţii private, peristilul care înlocuieşte *atrium*-ul roman era destinat vizitatorilor: în jurul lui erau dispuse încăperile casei, din care cea mai importantă era sala de mese sau de banchete *(triclinium)*. De cele mai multe ori *domus* avea şi un etaj, acoperind un sector al parterului casei[10]. Trebuie remarcat faptul că toate aceste elemente se regăsesc în **D 2** şi în **D 3**.

În general, o *domus* se încadra în suprafaţa unei întregi *insula,* ceea ce deosebea fundamental acest tip de locuinţă individuală, de mari dimensiuni, de locuinţele obişnuite, care încăpeau mai multe într-o *insula*. De altfel, se ştie că, în epoca romană, proporţia[11] dintre *insulae* care cuprindeau mai multe locuinţe mai modeste şi *domus* era de 25 la 1. Edificiile de la Histria formează, fiecare în parte, câte o *insula*.

Organizarea spaţială a edificiilor din cartierul „Domus” reflectă ultima etapă a urbanismului de tip clasic, greco-roman, de fapt etapa de trecere de la Antichitatea târzie la Evul Mediu timpuriu. În această perioadă, factori externi, între care cel mai important era nesiguranţa acută din provinciile de graniţă, cum era şi Scythia Minor, dar şi factori interni, cum ar fi pauperizarea societăţii în ansamblu, au determinat profunde modificări în plan urbanistic. Aşa se face că, treptat, structurile urbane private de tipul *domus* tind să devină aproape independente

[8] I. Baldini Lippolis, *La domus tardoantica. Forme e representazioni dello spazio domestico nelle citta'del Mediterraneo*, Bologna, 2001, p. 107–115.

[9] Vezi, de pildă, conducta din stradela α' (O. Bounegru, Pontica 33, 2002, p. 401, fig. 5).

[10] R. Hanoune, în J. Balty (éd.), *op. cit.*, p. 431–456.

[11] A. Pelletier, *L'urbanisme romain sous l'Empire*, Paris, 1982, p. 143–155.

sau, aşa cum arăta scriitorul roman Olympiodorus – vorbind despre Roma – „fiecare casă arăta ca un oraş separat”[12]. Potrivit unor cercetări recente privind modificările urbanistice din perioada romano-bizantină, la jumătatea secolului al VI-lea p.Chr. se constată dispariția treptată a casei cu peristil atât în Occident, cât şi în Orient[13]. Edificiile cu peristil din cartierul „Domus” datate în prima jumătate a secolului al VI-lea p.Chr., dar funcționând până spre sfârşitul secolului respectiv sau, eventual, începutul secolului următor, se încadrau, aşadar, în ultima perioadă de construcție a unor clădiri de tip greco-roman din Imperiu.

Un capitol important al cercetărilor din acest cartier îl reprezintă şi observațiile arheologice (stratigrafice) privind vechimea rețelei stradale din această zonă a oraşului. Au fost efectuate mai multe sondaje stratigrafice în strada β (între **D 2** şi **D 3**) şi în stradela α' (între **D 3** şi **D 4**), iar rezultatele au fost deosebit de relevante[14]. Astfel, în strada β a fost identificată canalizarea principală din partea sudică a oraşului, acoperită de un dalaj de calcar care constituia nivelul străzii. Aceste plăci acopereau întreaga lățime a străzii, adică aproximativ 4 m. Placa mediană acoperea complet canalizarea propriu-zisă, compusă tot din plăci de calcar şi dispuse astfel: două plăci având 0,75 m înălțime şi 0,20 m grosime erau aşezate vertical direct pe placa orizontală care constituia fundul canalizării. Interiorul canalizării avea dimensiunile de 70 cm înălțime şi 65 cm lățime. În acest spațiu interior s-au identificat două niveluri distincte: unul inferior, format din umplutură cu pământ şi fragmente ceramice şi cel superior, format din nisip fin şi lut, niveluri care indică succesiunea depunerilor din canalizare în ultimele sale faze de funcționare, adică în secolul al VI-lea p.Chr. Cât priveşte momentul de construcție a acestei canalizări din strada β, după materialul ceramic descoperit în umplutura de sub nivelul străzii, el poate fi încadrat în secolul al II-lea p.Chr. Din observațiile făcute rezultă că era vorba de o canalizare colectoare, în care deversau canalizările clădirilor şi străzilor laterale.

Sondajele stratigrafice efectuate în strada α' au permis identificarea unei suprapuneri de trei niveluri de străzi datate, în ordine cronologică, în epoca elenistică, în epoca romană şi în epoca romano-bizantină. Cele trei nivele de stradă sunt bine documentate, la fel ca şi cronologia lor. Această situație ne permite să apreciem că traseul străzii α' a rămas neschimbat timp de cel puțin patru secole, din secolul al II-lea p.Chr. până la sfârşitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea p.Chr. Din punctul de vedere al funcționalității interne, mai precis al instalațiilor aflate sub nivelul străzii, cercetările arheologice au confirmat existența a două categorii de astfel de instalații: canalizări – în nivelul elenistic şi în nivelul romano-bizantin – şi conductă de apă din tuburi de ceramică – în nivelul roman. Nu se poate preciza funcționalitatea concretă a canalizării elenistice, câtă vreme

[12] Olymp. *Frag*., 41.

[13] S. P. Ellis, AJA 92, 1988, p. 565– 575.

[14] Bounegru, *op. cit*., p. 397–414.

structura urbană elenistică din acest sector al cetăţii este complet necunoscută. În schimb, canalizarea romano-bizantină servea, cu siguranţă, doar celor două edificii afrontate la strada α', **D 3** şi **D 4**. Pentru edificiile de la nord de cele menţionate mai sus funcţia de deversare a apelor menajere şi pluviale era asigurată de marea canalizare din strada β.

Dar cea mai semnificativă situaţie stratigrafică din sondajele amintite este aceea a persistenţei aceleiaşi structuri urbane din epoca elenistică până la sfârşitul cetăţii. Existenţa aceluiaşi traseu al străzii α' în toată această perioadă, dar mai ales prezenţa, pe ambele laturi ale acesteia, a unei suprapuneri de ziduri laterale ale unor edificii corespunzătoare epocilor elenistică, romană şi romano-bizantină, confirmă păstrarea neschimbată a traseelor urbane în acest cartier.

Cele patru edificii prezentate mai sus, ordonate într-o structură coerentă, care vădeşte o reală individualitate şi o complementaritate funcţională remarcabilă, nu au fost amplasate întâmplător în acest loc al cetăţii Histria. Ele erau situate în imediata apropiere a celui mai impozant edificiu al Histriei romano-bizantine, cea mai mare bazilică creştină a oraşului[15]. Latura de est a bazilicii, cu absida şi curtea interioară care o delimitează, este depărţită doar printr-o foarte îngustă stradelă de **D 1**. Din cercetările arheologice sistematice efectuate în bazilică rezultă cu claritate că este vorba de bazilica episcopală. Această realitate topografică, la care se adaugă şi descoperirile din **D 3** mai ales, a impus reluarea unei interesante problematici de arheologie paleocreştină. Este vorba despre identificarea în cartierul „Domus” de la Histria, a reşedinţei episcopale *(episkopion)*. Formulată ca ipoteză cu câtva timp în urmă, identificarea reşedinţei episcopale în această zonă tinde să devină, în urma cercetărilor recente din acest sector, o certitudine. Importanţa acestei identificări, pentru urbanismul oraşelor vest-pontice, rezidă în faptul că este vorba de primul complex de acest gen din Scythia Minor.

Prin *episkopion* (sau *episcopium*) se înţelegea reşedinţa episcopului, numită în sursele istorice din epoca romano-bizantină *domus episcopi* sau *episkopios oikos*. Amplasarea reşedinţei episcopale era reglementată printr-un canon stabilit la Conciliul de la Cartagina (ca. 436 p.Chr.), unde se preciza că aceasta trebuia să se găsească în apropierea bazilicii episcopale *(ut episcopus non longe ab ecclesia hospitiolum habeat)*. O astfel de reşedinţă cuprindea câteva compartimente importante, cum ar fi spaţiul sacru, spaţiul administrativ, spaţiul economic şi spaţiul social[16].

Reşedinţele episcopale erau formate din mai multe unităţi urbanistice şi cuprindeau edificii dintre cele mai diverse întrucât trebuiau să răspundă unor necesităţi din ce în ce mai complexe, eclesiastice, dar şi laice. Aceste necesităţi erau impuse de varietatea atribuţiilor pe care le aveau episcopii. Astfel, o reşedinţă episcopală trebuia să cuprindă, în primul rând, spaţii de locuit şi de reprezentare (cum ar fi sala pentru servitul mesei – *triklinon* – unde erau serviţi episcopul şi oaspeţii lui),

[15] Al. Suceveanu, în *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, Bucureşti, 2002, p. 290–291.

[16] P. I. Pallas, *Episkopion*, Reallexicon zur Byzantinischen Kunst, II, 1971, col. 335–338.

destinate episcopului, apoi spaţii destinate arhivelor episcopale şi serviciilor de natură diversă, capele şi spaţii comerciale, magazii şi spaţii de depozitare[17]. Pe de altă parte, aceste reşedinţe trebuiau să adăpostească servitorii şi funcţionarii episcopiei, împărţiţi în categorii profesionale bine individualizate *(dekanoi*, *kankellarioi*, *kubikularioi).* Nu în ultimul rând, *episkopia* trebuiau să cuprindă clădiri cu caracter social: cămine pentru bătrâni, spitale, adăposturi pentru pelerini, spaţii pentru azilanţi, de care este vorba în numeroase surse istorice.

Analiza planimetrică a descoperirilor mai noi sau mai vechi din cartierul „Domus" confirmă, în bună măsură, existenţa unei organizări spaţiale complexe a reşedinţei episcopale de la Histria. Astfel, funcţionarea unei capele creştine în *domus* 3 este în afară de orice îndoială, existenţa unui han în *domus* 1, având o instalaţie de baie, este foarte probabilă, după cum probabilă este şi prezenţa unui mic atelier-prăvălie în colţul de sud-vest al aceluiaşi edificiu, apoi legătura funcţională şi complementaritatea edificiilor **D 3** şi **D 4**, prin spaţiul de legătură oferit de închiderea stradelei α' şi transformarea ei din spaţiu public în spaţiu privat, reprezintă tot atâtea argumente care pledează pentru identificarea, în acest cartier, a reşedinţei episcopale histriene. Un argument suplimentar şi decisiv în acelaşi timp, este unitatea topografică şi funcţională a întregului complex de edificii, dispuse în jurul unei intersecţii, ceea ce conferă o reală individualitate acestui ansamblu urbanistic.

După modul de organizare a spaţiului şi după structura internă a edificiilor care alcătuiau reşedinţele episcopale din epoca lui Iustinian s-ar putea deosebi două tipuri de *episkopia*.

Episkopia monocelulare. Reşedinţe episcopale organizate în jurul bisericii episcopale, compuse din *basilica* episcopală, ca element central, având în jurul ei diverse edificii de cult şi civile (capele, palate, clădiri administrative, portice). Astfel de reşedinţe sunt la Stobi, Caričingrad, Salona, în regiunile balcanice, Priene, Side şi Apamea în Asia Mică şi Hippona în Africa de nord[18]. Unele dintre ele (de pildă Caričingrad) erau delimitate de puternice ziduri de apărare.

Episkopia bicelurare. Sunt formate din două unităţi urbanistice distincte, amplasate una în faţa celeilalte: biserica episcopală şi reşedinţa propriu-zisă a episcopului, care cuprindea diverse clădiri laice şi religioase. Astfel de reşedinţe se găsesc la Philippi, Efes, Milet şi Aprodisias. *Episkopion*-ul de la Histria face parte din cea de-a doua categorie. Bazilica episcopală, care ocupa centrul oraşului, era mărginită, spre est şi sud-est, de reşedinţa episcopului. Nu este deloc exclus ca întreaga latură sudică a bazilicii episcopale, peste drum de strada β, spaţiu care este încă necercetat, să fi făcut parte tot din *episcopion*.

O statistică a suprafeţei ocupate de clădirile care alcătuiau un *episkopion* din regiunile greco-orientale ale Imperiului, arată că aceasta era cuprinsă între 1700 şi

[17] W. Müller-Wiener, în *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne*, Roma, 1989, p. 652–708.

[18] *Ibidem*, p. 654–663.

7500 m^2 (Priene – 1700, Milet – 2000, Stobi – 2700, Caričingrad – 3700, Aphrodisias – 5000, Philippi – 6900, Side – 7500). Se observă că întregul complex de edificii care cuprindea reşedinţa episcopală de la Histria, având o suprafaţă de aproximativ 3000 m^2, se încadra în media generală a reşedinţelor similare din epoca bizantină timpurie.

Importanţa istorică a descoperirilor din cartierul „Domus", atât în ceea ce priveşte organizarea eclesiastică a Histriei în epoca lui Iustinian, cât şi pentru istoria oraşului în ultima fază strălucitoare a vieţuirii sale, merită a fi reţinută. Existenţa la Histria a unui *episkopion,* format din bazilica episcopală şi din reşedinţa episcopală, în concordanţă cu ideologia imperială din vremea împăratului menţionat, reflectă mutaţiile profunde petrecute la nivelul structurilor religioase şi administrative. În ultimă instanţă, măreţia şi impozanţa incontestabilă a edificiilor care făceau parte din această reşedinţă, şi care reprezentau, fără îndoială, cea mai rafinată componentă urbanistică a Histriei romane târzii, nu reprezenta decât o reflectare firească a rolului pe care îl juca episcopul în viaţa oraşului din acea vreme.

Autoritatea episcopală în oraşe, manifestată în anumite forme încă dintr-o perioadă anterioară, devine o realitate din epoca lui Iustinian. Această autoritate îmbrăca forme diverse. Una din ele era de natură juridică – *audientia episcopalis,* expresie care apare deseori în sursele istorice. Autoritatea juridică a episcopului într-un oraş nu decurgea din calitatea acestuia de funcţionar al Imperiului, ci însemna că el era un apărător al comunităţii pe care o păstorea, învestit de împărat cu garantarea respectării legalităţii. De altfel, în numeroase surse istorice episcopul este desemnat ca un *defensor,* apărator al oraşului.

În mai multe *novellae* emise de Justinian episcopul apare ca adevăratul protector al unui oraş, căruia îi erau subordonaţi toţi ceilalţi magistraţi locali. Este important de subliniat şi faptul că, printr-o *novella* din anul 546 p.Chr., Justinian instituia precis jurisdicţia episcopală, ceea ce îl făcea pe episcop, cel puţin în realitate, dacă nu şi în teorie, judecătorul cetăţii, iar sursele istorice abundă în atestarea îndeplinirii atribuţiilor juridice de către episcopi din Orient[19]. Din acest motiv, episcopul era, de multe ori, în opoziţie faţă de guvernatorul unei provincii şi această concurenţă era semnalată deseori autorităţii imperiale. În orice caz, din toate sursele istorice şi juridice ale epocii, rezultă că episcopul avea autoritatea morală şi juridică de apărător al oraşului, uneori chiar în faţa administraţiei provinciale[20].

Această autoritate a episcopului, manifestată nu numai în domeniul clerical, ci şi în multe alte laturi ale vieţii unei comunităţi urbane explică, aşadar, nevoia de măreţie care se resimte la edificiile care alcătuiesc reşedinţa înaltului prelat. În aceste condiţii, nu trebuie să ne surprindă mărimea şi, mai ales, bogăţia ornamentaţiei bazilicii episcopale de la Histria şi nici amploarea şi calitatea edificiilor care compuneau *episkopion*-ul, devenit, cu siguranţă, simbolul de necontestat al autorităţii spirituale, juridice şi administrative a episcopului cetăţii.

[19] A. Hohlweg, JOBG 20, 1971, p. 53–63.

[20] D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, München, 1969, p. 121–145.

HISTRIA. EXPLORATIONS RÉCENTES DANS LE QUARTIER *DOMUS*

RÉSUMÉ

Les reprise des recherches archéologiques dans la zone des édifices privés du sud-est de la cité de Histria, datés à l'époque romaino-byzantine, a permis de mettre en évidence l'existence d'une remarquable unité structurelle et fonctionnelle de cet ensemble urbain. Des arguments d'ordre topographique, archéologique et historique ont confirmé l'hypothèse que ce complexe édilitaire, situé d'ailleures à proximité de la basilique épiscopale de la ville, a eu le rôle de siège épiscopal – *episkopion*, au VIe s. ap. J.-C. L'existence à Histria d'un *episkopion,* comprenant la basilique épiscopale et le siège épiscopal, en accord avec l'idéologie impériale de Justinien, reflète les mutations profondes qui ont eu lieu au niveau des structures religieuses et administratives. La grandeur et le caractère imposant incontestable des édifices, appartenant à ce siège qui représentaient, sans doute, la composante urbanistique la plus raffinée de la Histria romaine tardive, témoignent sans doute du rôle joué par l'évêque dans la vie de la ville de ce temps-là.

LISTE DES ILLUSTRATION

HISTRIA. BASILICA „FLORESCU”. NOI CERCETĂRI (2002–2004)[1]

IRINA ACHIM

În scopul facilitării unui proiect de restaurare a **basilicii cu criptă** de la **Histria,** cercetată de Gr. Florescu în perioada 1949–1952, în 2002 s-au reluat cercetările arheologice. Obiectivul noii campanii a fost şi clarificarea raportului dintre acest edificiu de epocă **romană târzie** şi *insula* de **epocă romană.** În absida basilicii, la est de criptă, s-a descoperit un puţ ***(bothros)*** săpat în stâncă. Materialele arheologice din umplutura puţului datează din perioada secolelor I–III p. Chr. Această amenajare ar fi de pus în legătură cu două structuri arhitectonice identificate pe latura de nord a basilicii, sub nivelul actual al axei de nord al acesteia. Ipoteza de lucru propusă în urma campaniei din 2004, şi care urmează să fie clarificată în viitor, este existenţa unui sanctuar dedicat lui ***Apollo Iatros*** în vecinătatea basilicii, precedând lăcaşul de cult creştin.

În cazul Histriei manifestările în plan arhitectural ale spiritualităţii păgâne, atât greceşti, cât şi romane, sunt puţin cunoscute pe cale arheologică, desigur cu excepţia zonei sacre greceşti[2]. Cu toate acestea, cercetările din ultimii ani au permis nuanţarea subiectului.

Situaţia este diferită în cazul Histriei creştine. În cursul secolului XX au fost scoase la iveală şase basilici paleocreştine, situate în diverse puncte ale cetăţii, dar şi *extra muros*. Densitatea edificiilor de cult creştine mărturiseşte în sprijinul unui creştinism puternic, stăpân al spaţiului urban histrian, a cărui potenţă economică şi rafinament în alegerea modelelor arhitecturale îşi găsesc cea mai deplină expresie în cazul basilicii episcopale.

Dar nu va fi vorba în această expunere nici despre fenomenul religios roman şi monumentele sale, nici despre monumentele de cult ale oraşului antic târziu.

Am optat, în prezentarea noastră pentru un studiu de caz asupra unuia dintre cele şase edificii de cult creştine pentru a surprinde şi reda un exemplu interesant al felului în care lumea păgână şi cea creştină se întrepătrund, şi de ce nu, se exclud reciproc în ţesutul urban al cetăţii, dar şi în plan spiritual: este vorba despre basilica cu criptă, cunoscută şi ca „basilica Florescu” după numele descoperitorului său – şi de structurile arhitectonice pe care aceasta le suprapune (fig. 1).

[1] O variantă în limba franceză a acestei contribuţii a fost încredinţată spre publicare, în octombrie 2004, Institutului de Studii Bizantine, Collège de France, Paris. A apărut sub titlul Étude d’archéologie chrétienne en Scythie Mineure: la basilique à crypte d’Histria, Mélanges Jean-Pierre Sodini, Travaux et Mémoires, 15, 2005, p. 85–97.

[2] Vezi în acest sens contribuţiile colegilor mei I. Bîrzescu şi C. Domăneanţu prezentate în acest număr.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 179–194

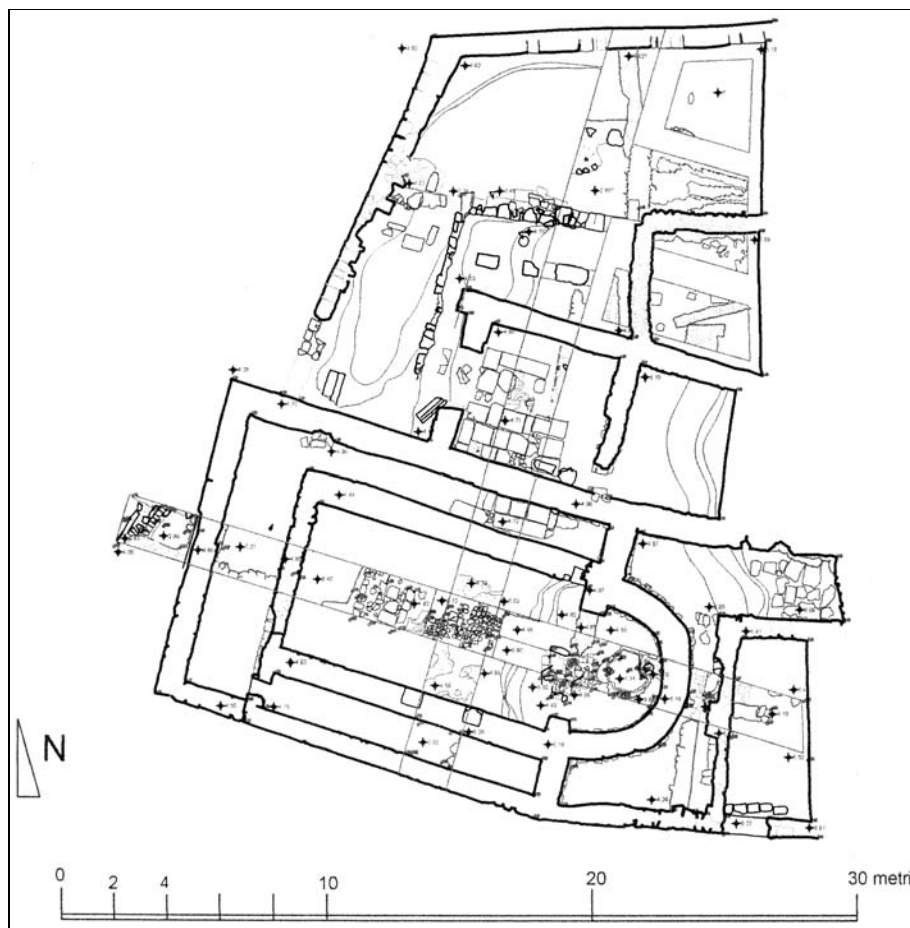

Fig. 1. Histria. Basilica paleocreştină şi *insula* de epocă romană. Releveu arh. I. Băldescu.

Basilica a fost identificată şi cercetată de profesorul Grigore Florescu, la sfârşitul anilor ’40 şi începutul anilor ’50 [3]. Este situată la circa 50 de metri est de Poarta mare a cetăţii târzii, pe latura orientală a spaţiului cunoscut sub numele de Piaţa mare. Săpăturile arheologice au fost reluate începând cu anul 2002 de o echipă a Institutului de Arheologie din Bucureşti cu scopul realizării unui proiect de restaurare. Această nouă cercetare confirmă parţial rezultatele primei cercetări şi, chiar în stadiul actual, adaugă o serie de noutăţi.

În cursul campaniei arheologice din 2003 în absida basilicii, în carourile 3–4 ale secţiunii magistrale est–vest, ca urmare a pierderii unei borne topografice

[3] *Histria. Monografie arheologică* = *Histria I*, Bucureşti, 1954, p. 167, fig. 57–59; A. Petre, Materiale 8, 1962, p. 389–396, pl. III–IV; I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie* = *MPR*, Città del Vaticano, 1977, p. 135–136, fig. 45/1; N. Duval, RA, 1980, 2, p. 326; Em. Popescu, în *Christianitas daco-romana*, Bucureşti, 1994, p. 314–316, fig. 3–4.

amplasate aici, cercetarea a condus la identificarea unei structuri foarte interesante: un puț săpat în roca nativă[4] (fig. 2).

Partea sa superioară a fost identificată la circa –1,50 m sub nivelul actual al solului din absidă, iar partea sa inferioară atinge adâncimea de –4,63 m. Este o amenajare de formă aproximativ circulară, ce se îngustează în profunzime, unde forma de la partea superioară se pierde. Urme puternice de arsură au fost puse în evidență pe pereții puțului, în partea sa superioară (fig. 3). Ar putea fi vorba de un procedeu de incendiere a rocii, care clivează ușor, pentru a înlesni amenajarea puțului sau, pur şi simplu, de o ardere rituală.

Importanța majoră a acestei descoperiri, spectaculoasă prin amplasare şi relație cu basilica, este dublată de caracterul său de complex închis. În consecință, umplutura sa, extrem de variată, devine un punct de reper pentru istoria şi aspectul acestei insule a oraşului roman timpuriu, dar şi un martor al circulației anumitor mărfuri şi al practicilor religioase la Histria.

Umplutura sa se compune din: o mare cantitate de amfore, farfurii, ulcioare, ceşti, materiale de construcție (țigle şi cărămizi, amestecate printre fragmentele ceramice). Majoritatea pieselor identificate în acest complex se află într-o stare accentuată de fragmentare.

Printre cele mai timpurii descoperiri se numără o cărămidă de Sinope, a cărei ştampilă nu am putut-o citi până în prezent (fig. 4). Alături de aceasta, cinci amfore întregi (fig. 5), au fost recuperate de la adâncimi diferite, cu precădere din ultimele nivele de golire ale instalației; câteva vase miniaturale: o amforetă şi o cupă fragmentară; rare fragmente de sticlă şi de tencuială pictată (bicromă, alb cu negru); un fragment de altăraş decorat cu delfini; opaițe fragmentare; trei *graffiti,* dintre care unul ilizibil, ceilalți doi pe amfore[5] (fig. 6 şi 7).

---

[4] Acest tip de amenajare nu reprezintă un *unicum* la Histria. În cadrul zonei sacre greceşti, la intrarea în sanctuarul lui Zeus, ca de asemenea în apropiere de edificiul nostru, în basilica civilă zisă şi „à Apollon archaïque” au fost identificați alți *bothroi*. Cu ocazia colocviului „Histria. 90 de ani de cercetări arheologice”, Bucureşti, 24 septembrie 2004, C. Domăneanțu a prezentat o sinteză referitoare la pluralitatea zonelor sacre în cadrul structurilor urbane greceşti şi, în corelație cu acest subiect, a furnizat o a analiză a acestor *bothroi*. Pentru *bothros*-ul templului lui Zeus de la Histria vezi G. Bordenache, V. Eftimie, S. Dimitriu, Materiale 9, 1970, p. 184–186, fig. 2, 6; pentru cel descoperit în basilica civilă „à Apollon archaïque” vezi C. Domăneanțu, în CCA. Campania 2002 (2003), p. 165–166.

[5] Unul cu textul EYXH şi un altul cu mențiunea: IHIATP(Ω). Este imposibil de determinat dacă ultima literă în cazul celui de-al doilea grafitto este omega sau omicron. În absența acestui indiciu crucial nu putem stabili dacă este vorba despre o dedicație sau despre o simplă epicleză. Epicleza *iatros* („tămăduitorul”, „medicul”) este cunoscută la Histria din textele mai multor inscripții (8), publicate în corpusul epigrafic privind Scythia Minor şi este atribuită lui Apollo, vezi *s.v. Apollo*, în *RE* II, 1, col. 54, 80, 109. Cultul lui Apollo Iatros este, de asemenea, atestat la Apollonia Pontica, Magnesia, Olbia, Pantikapaion, Phanagoria, Tanais. Existența probabilă la Histria a unui sanctuar al acestei divinități a fost semnalată cu mult timp în urmă de M. Flot-Lambrino sub basilica zisă „Pârvan”, în proximitatea imediată a zidului de incintă meridional al cetății, vezi *Les vases archaïques d'Histria,* Bucureşti, 1938, p. 97, 356–358.

Fig. 3. Histria. Detaliu *bothros*.

Fig. 2. Histria. Absida basilicii şi *bothros*-ul. Vedere dinspre Est.

Fig. 4. Histria. Cărămidă ştampilată de Sinope.

Printre cele mai interesante descoperiri se numără o teracotă fragmentară din pastă fină, reprezentând o figură juvenilă (probabil *Apollo*) (fig. 8), şi o doua, tot fragmentară, cu reprezentarea unei femei însărcinate (fig. 9).

Laolaltă cu ceramica au fost recoltate şi oase animale. Întregul lot a fost încredinţat spre analiză laboratorului de studii interdisciplinare de la Muzeul Naţional de Istorie a României pentru efectuarea determinărilor arheozoologice. Cercetarea este în curs, iar un raport preliminar al acestui studiu a arătat că este vorba de fragmente osteologice de bovidee, ovicaprine, mamifere marine (delfini)[6].

[6] Mulţumesc dlui. A. Bălăşescu (Muzeul Naţional de Istorie a României) pentru informaţiile oferite, fie şi cu titlu de concluzii preliminare ale analizelor de laborator pe care le întreprinde pe acest lot de materiale osteologice. Pentru precizări suplimentare şi bibliografia anterioară vezi M. Leguilloux, BCH 123, 2, 1999, p. 423–455. Reţinem, de asemenea, mărturia lui Ioan Chrisostomul, *Homélie sur Babylas*, 5, SChr 362, Paris, 1990, p. 303 relativă la templul lui Apollo de la Daphne unde adoratorii sacrificau un număr important de bovine în onoarea divinităţii lor favorite.

a

b

c

d

Fig. 5. Histria. Amfore întregi din *bothros*.

Fig. 6. Histria. Amforă fragmentară cu *graffito*.

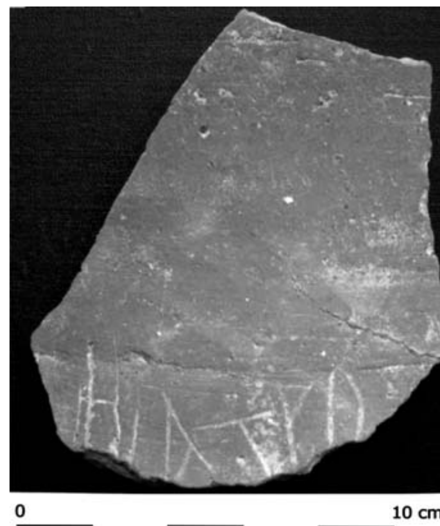

Fig. 7. Histria. *Graffito* IEIATP(O) pe perete amforă.

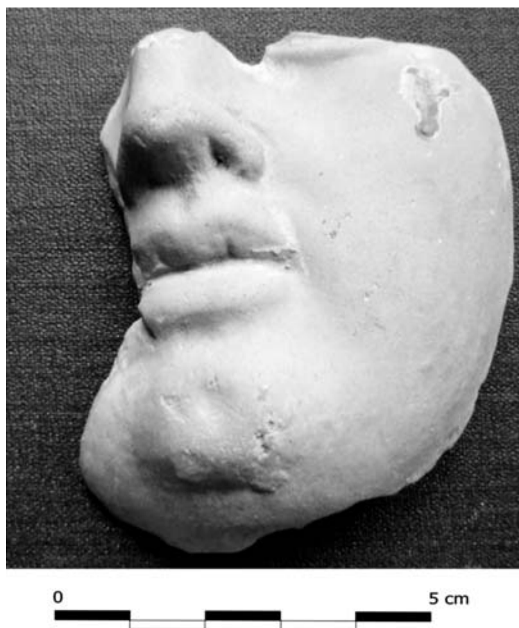

Fig. 8. Histria. Teracotă reprezentând figură juvenilă.

Fig. 9. Histria. Teracotă reprezentând o femeie însărcinată.

Remarcăm ponderea importantă a oaselor de animale mari, în cazul cărora predomină fragmentele de oase ale membrelor, vertebre şi coaste. Până la finalizarea acestei cercetări nu suntem în măsură să facem nici un fel de precizare în legătură cu felul în care au fost ucise animalele, vârsta acestora, despre tipul de decupaj, selecţia speciilor, destinaţia eventuală a fragmentelor obţinute, nici asupra locului unde aceste operaţiuni se vor fi desfăşurat.

În ceea ce priveşte ceramica, preponderentă în umplutura acestui puţ, se poate observa o omogenitate la nivelul stării de fragmentare, a formelor depuse, o constantă relativă a tehnicilor de execuţie a pieselor, repetitivitatea anumitor defecte de fabricaţie, a tipului de ardere.

Cât despre maniera de amenajare a puţului, acesta nu a beneficiat de nici o structură monumentală de suprafaţă, spre exemplu un ghizd. Nivelul său superior se găseşte sub cel al criptei basilicii, aflate imediat la est. În profilul sud al secţiunii, chiar în zona de deasupra puţului, a putut fi identificat un rest de zid (înălţime conservată de circa 0,60–0,70 m, lăţime de 0,55 m), orientat nord–sud, realizat din şist local, legat cu pământ. Traseul său nu a fost pus în evidenţă în grund şi nici în profilul nord. Este posibil ca zidul să fi fost demantelat de lucrările de amplasare a unei borne topografice moderne. El aparţinea probabil unei structuri arhitectonice ulterioare momentului de funcţionare a puţului, dar avem puţine elemente pentru a stabili o legătură cronologică pertinentă cu restul de *cocciopesto* identificat la vest de zidul de fond al absidei, imediat deasupra puţului. Pe acest rest de pavaj se conservă o amprentă circulară, cu diametrul de 0,36 m care ar putea proveni fie de la o coloană, fie de la o pilă de hypocaust.

Materialele din umplutura puţului se încadrează cronologic în intervalul secolelor I–III p.Chr., ceea ce asigură un raport de posterioritate structurilor mai sus prezentate, atribuite, cu rezervele de rigoare, sfârşitului secolului al III-lea şi începutului secolului al IV-lea p.Chr.

Dificultăţile apar însă la încercarea interpretării acestui complex. Neîndoielnic, este vorba despre unul dintre puţinele exemple de continuitate a tradiţiei puţurilor sacre greceşti în epocă romană la Histria. Era el dedicat unei singure divinităţi, lui *Apollo Iatros* (tămăduitorul) spre exemplu, divinitatea eponimă a cetăţii, aşa cum pare să o indice unul dintre *graffiti* identificaţi aici? Este posibil. Un alt element care trebuie avut în vedere este statueta fragmentară reprezentând o femeie însărcinată, artefact ce poate fi pus în legătură cu un cult al Artemidei, sora lui Apollo, protectoare a naşterilor.

Un lucru este însă sigur: admiţând caracterul sacru al acestei amenajări şi posibila sa atribuire cultului lui Apollo Tămăduitorul, atunci este vorba despre o amenajare care funcţionează în epocă romană; prin cercetările arheologice de până acum nu am putut demonstra funcţionarea sa în cadrul unei arii sacre, sanctuar şi/sau altar dedicate acestei divinităţi şi nici nu există indicii în sprijinul teoriei continuităţii de funcţionare a puţului din epocă greacă până în epocă romană pe acelaşi amplasament. Pentru moment, identificarea sanctuarului celei mai importante divinităţi histriene rămâne un deziderat al echipei de cercetare de la Histria.

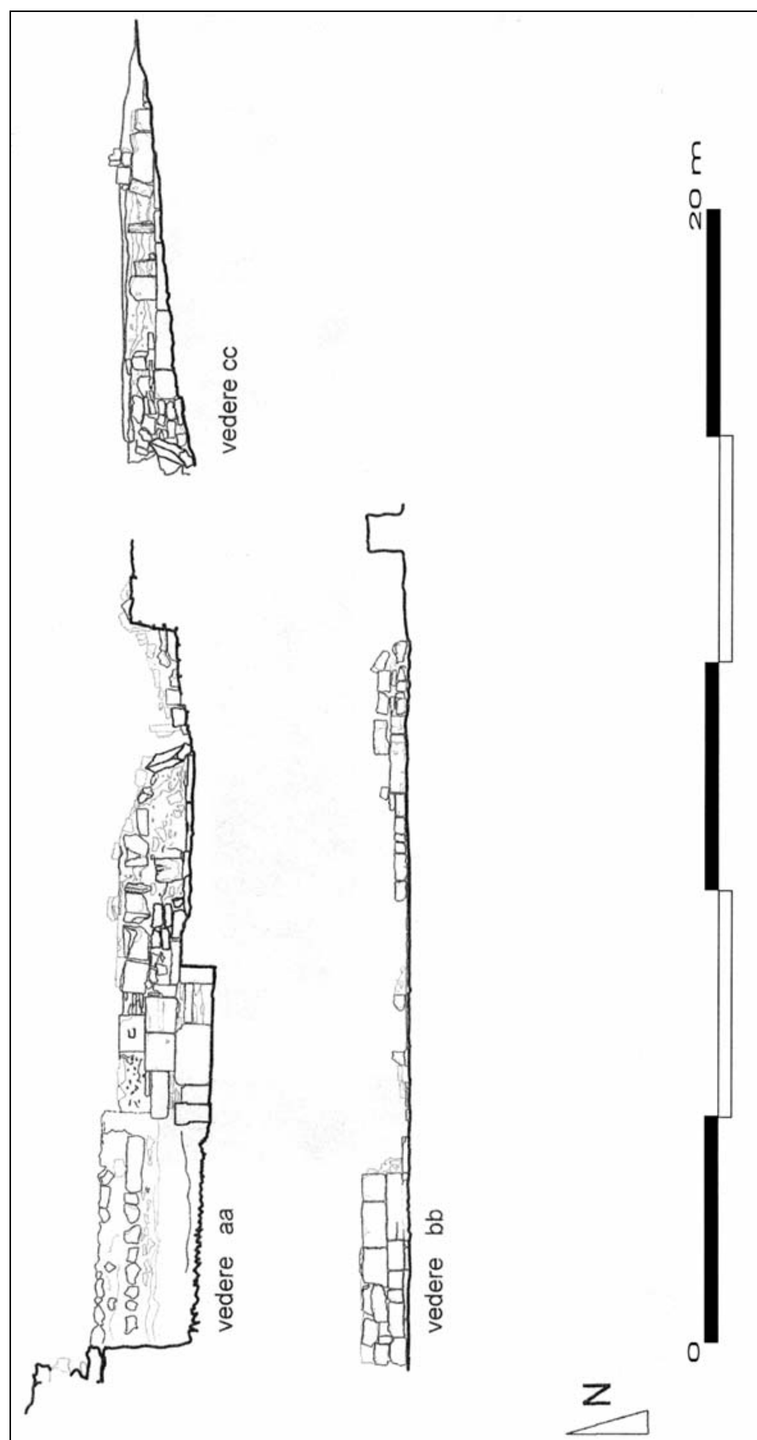

Fig. 10a-b. Histria. Zidurile *peribolos*-ului (jos) și *podium*-ului (sus).

Cercetărilor noastre viitoare în cadrul sectorului în discuție le revine însă sarcina de a elucida o problematică conexă cercetării puțului din absida basilicii. Este vorba despre legătura dintre *bothros* şi structurile arhitectonice identificate pe latura de nord a basilicii, sub nivelul actual al anexei de nord. Cele două construcții susceptibile de a fi în legătură cu instalația în discuție, au fost numite provizoriu *peribolos* şi podium. Ambele sunt puse în operă cu zidărie realizată din blocuri de calcar, şi utilizează o serie de spolii ca materiale de construcție. Prima dintre acestea se prezintă sub forma unei incinte identificate pe numai două laturi (nord şi vest) (fig. 10b). O considerabilă diferență de nivel poate fi constată între aceasta şi podium. Acesta din urmă, vizibil de asemenea numai pe laturile sale nord şi vest, pare să fi fost profund afectat de amenajările de epocă romană târzie (fig. 10a), precum şi de cercetări arheologice al căror autor nu ne este cunoscut (o inscripție funerară elenistică refolosită ca material de construcție pe zidul nord al podiumului)[7] (fig. 11). Din păcate, materialele arheologice descoperite în această zonă nu au contribuit esențial la elucidarea caracterului acestor două construcții şi nici al relației directe dintre ele, pe de o parte, şi a amândurora cu *bothros*-ul, pe de altă parte.

Fig. 11. Histria. Inscripție elenistică *in situ* refolosită în zidul de nord al podiumului.

[7] Această inscripție este publicată în ISM I, 250, provenind se pare din zidul de incintă al cetății post-gotice, pierdută la data realizării acestui corpus epigrafic; a fost redescoperită de noi în anul 2003.

Părăsind, pentru moment, monumentul păgân trecem la prezentarea basilicii.

Aceasta este un edificiu de dimensiuni medii (19,60 m lungime şi 12,20 m lărgime) (fig. 12). Se compune din trei nave, absidă semicirculară orientată, criptă rectangulară cu scară de acces. Aceasta este situată parţial în hemiciclul absidei, parţial în avans în nava centrală. La vest, *narthex*-ul necompartimentat, comunică probabil prin intermediul a trei căi de acces cu fiecare navă a basilicii. Pavajul, cu excepţia unei zone foarte restrânse din nava centrală, nu se mai conservă *in situ*. În cursul săpăturilor nu au fost recuperate din interiorul monumentului decât câteva piese arhitectonice dispersate provenind, cel mai probabil, de la structura portantă a colateralelor. În stadiul actual de conservare al basilicii se dovedeşte imposibil de identificat vreo urmă a altarului euharistic şi/sau ale unui *ciborium*, a cărui existenţă o presupunea Grigore Florescu[8] (fig. 13).

Cripta[9] este implantată sub nivelul pavimentului celei de-a doua faze de funcţionare a basilicii; este de formă rectangulară, cu trepte de acces situate pe latura de sud[10]. A fost amenajată direct pe stâncă, cu zidărie în *opus mixtum,* care a putut fi identificată pe laturile est, vest şi nord. Măsoară la suprafaţă 1,96 m lungime şi 1,00 m lăţime. Adâncimea sa maximă este de 1,38 m. Scara de acces se compune din trei trepte (două realizate din cărămidă şi a treia din calcar). Ca urmare a dispariţiei complete a părţii sale superioare sistemul de acoperire al criptei nu poate fi precizat. Remarcăm de asemenea absenţa oricăror urme de paviment bulversat la o dată care nu poate fi precizată.

[8] Printre puţinele piese arhitecturale identificate de profesorul Gr. Florescu în ruinele basilicii se numără şi o colonetă cu caneluri helicoidale, conservată în muzeul sitului, care poartă un marcaj ilizibil. Dimensiuni: h cons., 73 cm; diam. inf. 26 cm. Vezi şi *Histria, I*, p. 167.

[9] I. Barnea, DChAH, 4, 1964–1965, p. 333–343; idem, în CCARB, 18, 1971, p. 23–48 (în special 40–41); idem, RESEE, 19, 3, 1981, 489–505; J.–P. Sodini, TM, 8 = Hommage à P. Lemerle, 1981, p. 437–458. Catalogului realizat de Sodini, *op. cit.*, p. 453–458, îi putem adăuga cripta recent descoperită în basilica paleocreştină de la Louloudies, în apropiere de Kitros, în Grecia, care se încadrează în aceeaşi serie, vezi E. Marke, AEMTh, 7, 1993, p. 227, fig. 1, pl. 4. Infrastructură posibilă a altarului, cripta devine un martor material important al amplasării altarului euharistic, chiar dacă, în regulă generală, nu poate proba faptul că altarul este întotdeauna consacrat prin prezenţa depozitului de relicve, vezi opiniile lui N. Duval, în *V Reunió d'arqueologia cristiana hispànica, Cartagena, 16–19 d'abril de 1998*, Barcelona, 2000, p. 13–28, în special p. 21–23. În legătură cu depunerea relicvelor în basilici, dispoziţiile conciliare aduc lămuriri care se datează foarte târziu în raport cu intervalul cronologic care ne interesează aici. Vezi al II-lea Conciliu ecumenic, Niceea, a. 787, c. 7: „… impiam itaque christianos accusantium haeresim et aliae impietatis subsecutae sunt: sicut enim venerabilium imaginum vultum abstulerunt ab ecclesia, ita et alios quosdam mores desesuerunt, quos et oportet renovari, et secundum scriptam et non scriptam legislationem denuo detineri. Quotquot ergo venerabilia templa consecrata sunt absque sanctis reliquiis martyrum, definimus in eis reliquiarum una cum solita oratione fieri positionem. Et si a praesenti tempore inventus fuerit episcopus absque lipsanis consecrare templum, deponatur, ut ille qui ecclesiasticas traditiones transgreditur”, cf. P. P. Ioannou, *Discipline générale antique (IVe–IXe s.). 1,1. Les canons des conciles œcuméniques*, Grottaferrata, 1962, p. 260–261.

[10] Acest model de criptă pentru relicve cunoaşte o difuziune redusă şi bine circumscrisă din punct de vedere geografic (şase exemplare descoperite până în prezent, trei în Macedonia, alte trei în Scythia Minor); are ca punct de plecare Sf. Dumitru de la Thessalonic, Macedonia; se regăseşte la Thasos, basilica cruciformă. Vezi J.-P. Sodini, *art. cit.*, p. 453–454. Pentru Sf. Dumitru vezi şi N. Laskaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantines) de Grèce*, Athènes, 2000, p. 337–345, fig. B 1, 4–5.

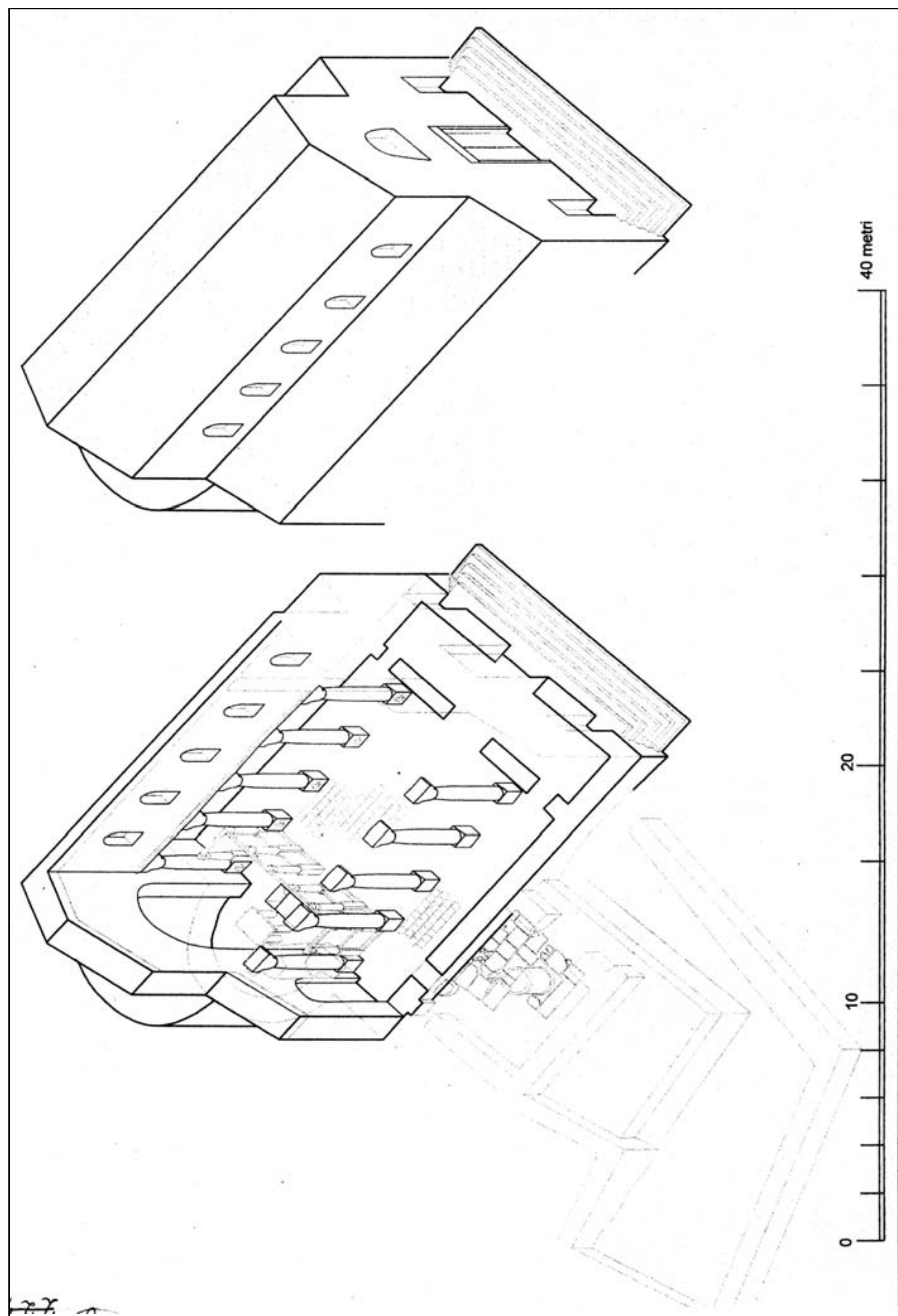

Fig. 12. Histria. Restituţie axonometrică a basilicii. Arh. I. Băldescu.

Fig. 13. Histria. Colonetă de *ciborium* (?).

În stadiul actual de conservare este imposibil de găsit o soluţie satisfăcătoare pentru a restitui forma de origine a criptei. Putem însă observa că peretele său septentrional prezintă o retragere spre sud la nivelul jumătăţii sale orientale, precum şi o diferenţă notabilă de înălţime şi de tehnică de construcţie între cele două segmente ale sale în plus, legătura dintre ele nu pare asigurată. Cât despre peretele estic, acesta pare să fi fost împins spre est cu ocazia lucrărilor de restaurare din a doua jumătate a secolului XX.

După părerea noastră pare plauzibilă ideea că, în afara spaţiului central de formă pătrată, cripta comporta o nişă orientală, mai puţin profundă decât pătratul central. În absenţa oricărei urme de apareiaj a jumătăţii estice a criptei suntem tentaţi să credem că aceasta a beneficiat la origine de un alt tip de apareiaj, probabil în marmură. Nu au fost descoperite urmele unui relicvar sau ale unei casete pentru păstrarea relicvelor.

Nu dispunem de elemente certe pentru datarea criptei şi a basilicii înainte de finalizarea cercetării arheologice. Cele două secţiuni magistrale practicate în perimetrul acestei insule au permis decelarea mai multor nivele de epocă romană. Toate aceste structuri se găsesc la adâncimi diferite sub pavimentul basilicii, între –0,50 şi –1,60 m (unele dintre ele aşezate direct pe stâncă). Pot fi definite următoarele momente constructive majore:

1) puţul/*bothros* şi posibilele sale structuri adiacente (ne referim la zona de la nord de basilică), toate databile în intervalul secolelor I–III; ţinem să precizăm că aceasta este doar o ipoteză de lucru care va fi sau nu validată de cercetările viitoare.
2) basilica paleocreştină cu două faze de funcţionare între sfârşitul secolului al V-lea şi secolul al VI-lea p.Chr.

O interpretare nuanţată a ansamblului prezentat ar necesita o serie de lămuriri: fără îndoială că lunga şi importanta tradiţie urbană a Histriei i-a obligat pe arhitecţi să găsească soluţii pentru implantarea acestui monument de cult creştin. Aşa cum am putut constata deja anumite construcţii au fost complet eliminate pentru a-i lăsa locul, deşi unele dintre acestea subzistă sub ruinele sale, iar interpretarea lor se dovedeşte foarte dificilă[11].

Urmărind evoluţia insulei primitive peste care basilica avea să fie înălţată observăm o anumită coerenţă a construcţiilor, mai ales în zona de pe latura de nord a basilicii, unde am fi tentaţi, graţie deschiderii importante de care acestea se bucură (monumentele sunt aliniate la două axe de circulaţie) să pledăm în favoarea unui edificiu de reprezentare, pentru care nu deţinem elemente de identificare. În această situaţie, ipoteza privind existenţa unui sanctuar de epocă romană dedicat lui Apollo Tămăduitorul situat în proximitatea basilicii trebuie să aştepte finalizarea cercetării pentru a-şi găsi un răspuns convingător. Mai mult, în lipsa unei documentaţii epigrafice, literare sau arheologice satisfăcătoare, identificarea unui cult martirial rămâne o chestiune deschisă la Histria. Ar trebui oare să ne gândim la translaţia relicvelor vreunui martir din alt oraş al provinciei la o epocă de puternică înflorire a cultului său? Este oare răspunsul la această întrebare de căutat la Tomis, unde peste 60 de martiri creştini sunt atestaţi?

[11] Referitor la cazuri de continuitate cultuală vezi F. Gandolfo, în Settimane CISAM 36, 2, 1988, p. 917–923; J. Vaes, în ACIAC 11, 1, p. 299–321; G. Cantino Wataghin, în Settimane CISAM 46, 2, 1999, p. 673–751.

Mă voi mulțumi să remarc, la final, că teritoriul provinciei Scythia Minor rămâne tributar unei tradiții liturgice şi arhitecturale inspirate de mari centre urbane ca Thessalonic. Însă, nu îi lipseşte originalitatea şi schemele arhitecturale puse în circulație, exprimă, o dată în plus, marca unei puternice tradiții locale în cultul relicvelor, capabilă să asigure difuziunea regională a unui model la scara unei provincii liturgice.

HISTRIA. «BASILIQUE FLORESCU». NOUVELLES RECHERCHES (2002–2004)

RESUMÉ

Édifice de dimensions relativement modestes (19,60 m de longueur pour 12,20 m de largeur), la basilique à crypte se trouve 50 m à l'est de la *porta principalis* de la ville, en proximité de l'endroit connu comme la «Grande Place», à peu près dans l'axe de la porte. Elle a été antérieurement fouillée par Grigore Florescu (1949–1952). La perspective du travail repris en 2002 par une équipe de l'Institut d'Archéologie de Bucarest devait répondre à un double objectif: d'une part faciliter, par une nouvelle recherche, un projet de restauration de ce qui est jusqu'à présent la seule basilique à crypte de la ville tardo-antique d'Histria, et, d'autre part, éclairer la problématique des relations de ce monument avec l'îlot d'époque romaine qui le précède.

En 2003, la deuxième campagne archéologique de la basilique, a abouti à la découverte dans l'espace de l'abside, à l'est de la crypte, d'un puits *(bothros),* creusé directement dans le rocher et qui atteint la profondeur de – 4,63 m par rapport au niveau du sol actuel. La zone située au nord de l'édifice de culte paléochrétien est occupée par des structures dont les ruines ne sont pas facilement lisibles et dont l'interprétation reste difficile. Il s'agit de deux bâtiments, *peribolos* et podium, bâtis avec des moellons de calcaire et des pièces de remploi (dont une inscription funéraire hellénistique).

Le podium est partiellement recouvert par l'annexe nord de la basilique (fig. 10). Une différence de niveau considérable est observable entre l'enceinte dite «peribolos» et le podium. Il reste à résoudre les rapports entre ces deux constructions, d'une part, et leur possible relation avec le *bothros,* d'autre part. En l'occurrence, l'hypothèse concernant l'existence d'un sanctuaire dédié à Apollo Iatros en proximité, précédant le bâtiment cultuel chrétien, doit attendre l'achèvement de la recherche archéologique pour trouver une confirmation.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Histria. La basilique paléochrétienne et l'îlot d'epoque romaine. Relevé arch. I. Băldescu.
Fig. 2. Histria. L'abside de la basilique et le *bothros*.

Fig. 3. Histria. Détail du *bothros*.
Fig. 4. Histria. Brique estampillée de Sinope.
Fig. 5. Histria. Amphores provenant du *bothros*.
Fig. 6. Histria. Amphore fragmentaire à *graffito*.
Fig. 7. Histria. *Graffito* IEIATP(O) sur la paroi d'une amphore.
Fig. 8. Histria. Terre-cuite à représentation d'une figure juvénile.
Fig. 9. Histria. Terre-cuite à représentation d'une femme enceinte.
Fig. 10a-b. Histria. Les murs du *peribolos* (en bas) et du podium (en haut).
Fig. 11. Inscription hellénistique reutilisée dans la structure du mur nord du podium.
Fig. 12. Histria. Reconstruction axonométrique de la basilique. Arch. I. Băldescu.
Fig. 13. Histria. Colonnette de *ciborium* (?)

HISTRIA. O NOUĂ INSCRIPȚIE FUNERARĂ ELENISTICĂ

IRINA ACHIM şi FLORIAN MATEI-POPESCU

Împreună cu **inscripția** descoperită la nord de **basilica paleocreştină** din piața mare a oraşului roman târziu de la **Histria** în campania arheologică 2004, autorii republică şi inscripția ISM I 250, redescoperită în campania 2003.

Campaniile arheologice 2003 şi 2004 desfăşurate în sectorul „basilica cu criptă", şantierul arhelogic Histria (com. Istria, jud. Constanța), au condus, printre altele, la identificarea unei noi inscripții şi la redescoperirea alteia, deja publicate. Ambele monumente au fost refolosite în structuri arhitectonice aflate la nord de basilica paleocreştină din piața mare a oraşului roman târziu de la Histria.

Basilica, situată la circa 100 m est de Poarta Mare, a fost descoperită şi investigată de Gr. Florescu între anii 1949–1952, care i-a dedicat un raport sumar în primul volum al seriei monografice *Histria*[1]. Vestigiile acestui monument şi ale *insulei* de epocă romană timpurie, pe care a suprapus-o, se aflau în cel de-al treilea sector al secțiunii magistrale care pornea din cartierul rezidențial *Domus* şi traversa piața mare a oraşului, *porta principalis* şi cele trei valuri din fața zidului de incintă post-gotic. O serie de alte săpături, al căror autor nu ne este cunoscut, au fost reperate în teren cu ocazia cercetărilor din ultimii ani, în zona de la nord de basilică.

Flancul de nord al edificiului de cult paleocreştin este ocupat de două construcții aflate în relație directă: o incintă, din care sunt vizibile latura de vest, respectiv nord, ce include o construcție identificată şi cercetată parțial pe laturile sale de nord şi de vest. Latura de nord a acestei a doua construcții este realizată din blocuri de calcar fasonate, de dimensiuni mari şi se află într-o stare precară de conservare. Prima asiză este aşezată într-un şanț de fundare săpat în stâncă, folosind ca element de priză aşchii de şist amestecate cu pământ galben. În zona asizelor superioare predomină blocurile pasante, cu tăietură în coadă de rândunică orientată spre profunzimea zidului. Latura de vest este, ca şi cea nordică, aşezată într-un şanț de fundare şi se remarcă printr-o succesiune de tehnici de zidărie. Menționăm că asizele superioare ale acestui zid se apropie ca tehnică de construcție de cea a incintei/*peribolos?,* cu un apareiaj rectangular neregulat, cu preponderența elementelor cu pronunțată dimensiune orizontală. Rosturile sunt pronunțate, iar spațiile reziduale sunt umplute cu lut şi spărtură de piatră.

[1] Em. Condurachi (coord.), *Histria I. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1954, p. 167–169.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 195–200

Edificiul din centru, denumit „podium” a fost parțial suprapus, probabil în secolul al IV-lea p.Chr., de o construcție cu plan pătrat, denumită convențional „anexa nord”. În stadiul actual al cercetării, nu suntem în măsură a preciza dacă această încăpere este sau nu o anexă a basilicii. Ea este pavată cu dale de calcar, unele, în mod evident, reutilizate.

Prima dintre inscripțiile menționate a fost descoperită în „anexa de nord”, în zona carourilor 8–9 ale secțiunii magistrale Nord-Sud, într-un nivel de dărâmătură. La începerea cercetărilor şi după realizarea unui releveu al pavajului anexei, am putut constata că aceasta prezenta o lacună chiar în zona care corespunde dărâmăturii. În această zonă au fost ulterior identificate o fântână monolit şi alte şapte piese (trei dale peste care aceasta fusese amplasată şi patru fragmente de pilaştri?). La momentul descoperirii, fântâna, spartă în trei bucăți, zăcea peste una dintre cele trei dale de calcar, la o adâncime cuprinsă între -0,90/1,50 m; imediat la nord, la -0,70/0,90 m, se afla inscripția în discuție. Deasupra sa se afla un alt element arhitectonic, probabil un fragment de pilastru de calcar. Din pământul de deasupra fântânii şi a dalelor de calcar au fost recoltate fragmente ceramice foarte amestecate, greceşti, romane şi romane târzii.

Inscripția are ca suport o placă de calcar, probabil o stelă la origine, având următoarele dimensiuni: L = 1,14 m; l = 0,58 m; gr. = 0,22 m; este ruptă în partea de sus, unde se afla, cel mai probabil, frontonul presupusei stele.

Înălțimea literelor: 3,5–4 cm.

Epsilon cu bara mediană mai mică decât corpul literei. *Sigma* cu brațe oblice. *Pi* cu hasta din dreapta mai mică decât restul literei. După scris, inscripția se datează în secolul al III-lea a.Chr.

Euklhj
'Apollwniou.

Traducere: „Eukles, fiul lui Apollonios”.

Ne aflăm în fața unei banale inscripții funerare, ridicată în memoria acestui personaj. Antroponimul Eukles mai apare într-o inscripție de la Histria, mult mai târzie decât cea de față[2]. De altfel, acest antroponim este destul de rar în zona vest şi nord pontică, fiind atestat doar la Chersones pe o piatră funerară, care datează de la sfârşitul secolul al IV-lea – începutul secolului al III-lea a.Chr., personajul fiind originar din Tenedos şi un *graffito,* datând din secolul al IV-lea a.Chr.[3]

Cu ocazia săpăturilor, în acelaşi punct a fost redescoperită o inscripție funerară publicată de D.M. Pippidi[4], dar care între timp părea a se fi pierdut. A fost identificată în caroul 11 al secțiunii magistrale Nord-Sud, reutilizată ca material de construcție în zidul de nord al podiumului, în extremitatea sa estică. Inscripția a fost, cel mai probabil, decupată pentru o mai bună integrare în structura zidului.

[2] ISM I 191, B 21: Euklhj Qeofilou.

[3] V. Cojocaru, *Populația zonei nordice şi nord-vest pontice a Pontului Euxin în secolele VI–I a.Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iaşi, 2004, p. 220, nr. 416; p. 260, nr. 685; p. 361, nr. 37 (ek Tenedou).

[4] D.M. Pippidi, SCIV 19, 1968, p. 436–437, nr. 6 = SEG 24, 1149 = ISM I 250.

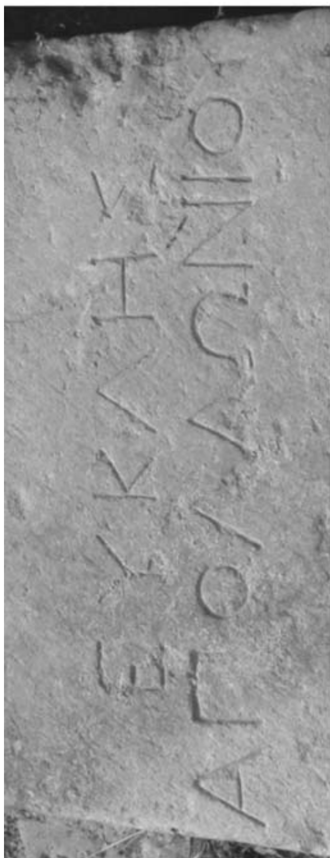

Fig. 2. Histria. Inscripția de pe stela funerară elenistică. Detaliu.

Fig. 3. Histria. Inscripția ISM I 250 încastrată în zidul nordic al podiumului bazilicii.

Fig. 1. Histria. Stela funerară elenistică

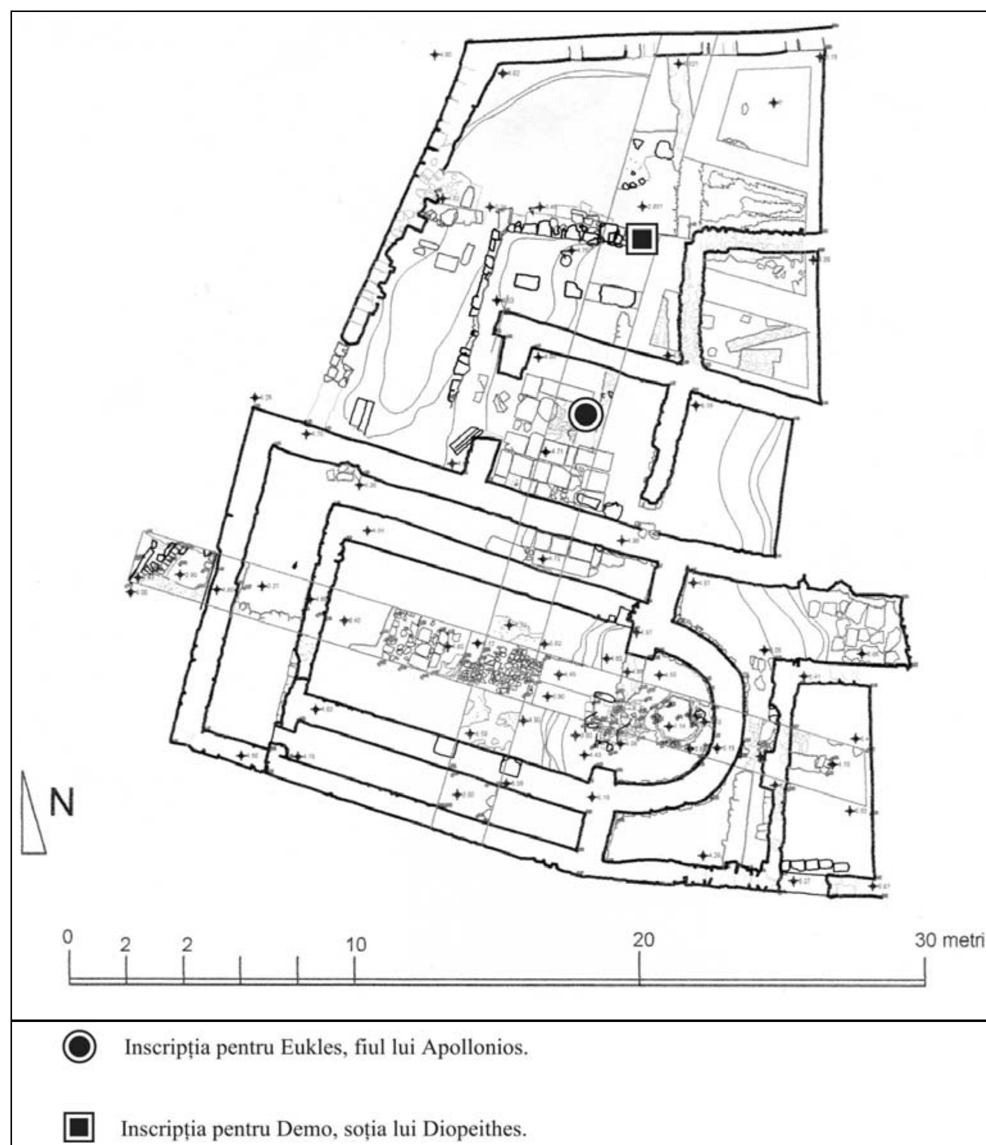

Fig. 4. Histria. Planul basilicii cu criptă („Florescu”) cu indicarea locului de descoperire al celor două inscripţii.

În profilul de Est al secţiunii Nord–Sud am constatat urmele unei intervenţii arheologice anterioare, care a decapat masiv straturile din proximitatea zidului, ocazie cu care această piesă a fost, probabil, identificată şi fotografiată. În momentul publicării, D.M. Pippidi a avut, după propria mărturisire, la dispoziţia doar o fotografie.

Suntem în măsură a oferi acum dimensiunile exacte ale pietrei: L = 0,50 m; l = 0,48 m; gr. = 0,33 m şi ale literelor, care variază în înălţime între 3,5–4 cm. Piatra ocupă în zid o poziţie inversă celei care permite citirea. După reverificarea textului inscripţiei, am constatat că lectura lui D.M. Pippidi este fără cusur, fiind de acord şi cu datarea propusă de acesta, prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr.:

Dhmw
Diopeiqouj
gunh.

Traducere: „Demo, soţia lui Diopeithes”.

Acelaşi personaj, Diopeithes ar putea apărea pe o altă inscripţie funerară, publicată de acelaşi D.M. Pippidi şi datată, după scris, tot în secolul al III-lea a.Chr.[5]. De această dată, personajul în discuţie pune inscripţia pentru un fiu pe nume 'Apoll[odwroj] sau 'Apoll[wnioj]. Având în vedere raritatea antroponimului Diopeithes şi faptul că ambele inscripţii datează din secolul al III-lea a.Chr., această identificare este perfect posibilă.

HISTRIA. UNE NOUVELLE INSCRIPTION FUNÉRAIRE HELLENISTIQUE

RÉSUME

Les campagnes de fouilles 2003 et 2004 du secteur «la basilique à crypte», du chantier archéologique Histria (com. Istria, dép. de Constantza) avaient conduit, entre autre, à l’identification de deux inscriptions funéraires hellénistiques, utilisées en tant que pièces de remploi dans la structure des constructions situées au nord de la basilique paléochrétienne.

Celle-ci se trouve à environ 100 m est de la *porta principalis* de la ville, dans un endroit connu comme la «Grande Place». L’exploration du monument a été menée par Grigore Florescu entre 1949 et 1952 et les résultats ont été publiés dans le premier volume de la série *Histria*.

La zone située au nord de l’édifice de culte paléochrétien est occupée par des structures dont les ruines ne sont pas facilement lisibles et l’interprétation reste difficile. Il s’agit des deux bâtiments, *peribolos* et *podium*. Le podium est partiellement recouvert par une pièce de plan carré, nommée «l’annexe nord», dont les rapports exacts avec la basilique s’avèrent impossible à trancher.

La première inscription qui nous intéresse a été mise au jour dans cette «annexe nord», au cours de la campagne 2004. La dalle en calcaire, probablement une stèle funéraire, dont le fronton manque, se trouvait dans une zone de décombres, au centre de la pièce. Du même contexte archéologique provient également une fontaine monolithique. Le texte, sommaire, fait mention d’un

[5] Pippidi, SCIVA 33, 1982, p. 43, nr. 17 = ISM I 259.

certain Eukles, fils d'Apollonios. L'inscription est datée à base des critères paléographiques, du III siècle av. J.-C.

La seconde, est une pièce de remploi utilisée dans la structure du mur septentrional du bâtiment nommé podium. Sa découverte remonte à une date indéterminée. Sa première publication est due à D.M. Pippidi, qui l'avait déclarée perdue. Il est fort possible que, à fin d'une meilleure insertion dans le mur, le champ soit découpé. Le texte parle de Demo, épouse du Diopeithes, confirmant justement la lecture et la datation de notre prédécesseur.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Histria. La stèle funéraire hellénistique.

Fig. 2. Histria. L'inscription de la stèle funéraire hellénistique.

Fig. 3. Histria. L'inscription ISM I 250, encastrée dans le mur septentrional du podium de la basilique.

Fig. 4. Histria. Plan de la basilique à crypte («Florescu»), indiquant l'endroit où se trouvent les deux inscriptions.

HISTRIA. *GRAFFITI* DIN „ZONA SACRĂ". DEDICAȚII CĂTRE DIVINITĂȚI

IULIAN BÎRZESCU

În articolul de față sunt discutate câteva **inscripții ceramice** descoperite în „**zona sacră**" a cetății Histria. În total au apărut până-n momentul de față numele a șapte **divinități: Zeus, Apollo, Hera, Hermes, Afrodita, Dionysos și Phorkys.**

Săpăturile efectuate în „zona sacră" a cetății au scos la lumină, pe lângă importante monumente de arhitectură, numeroase descoperiri cu caracter votiv. Dintre acestea am ales o categorie nu foarte bogat reprezentată, dar destul de sugestivă pentru cunoașterea caracterului sanctuarelor histriene. Este vorba de dedicațiile votive, ce apar pe ceramică și conțin nume de divinități. Catalogul inscripțiilor ceramice descoperite până în anul 2000 a apărut de curând în volumul despre „zona sacră" editat de P. Alexandrescu, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915–1989),* București, 2005. *Graffiti* apăruți în săpăturile din ultimii ani au făcut deja tema unor studii, ce au apărut sau sunt sub tipar[1].

Zeus

Cea mai compactă grupă de inscripții ceramice o reprezintă dedicațiile către Zeus. Au fost descoperite în total 6 fragmente ceramice ce poarta aceeași inscripție simplă în dativ, Δί[2] (fig. 1-3). Dintre fragmentele luate aici în discuție, unul singur

[*] Pe această cale țin să mulțumesc domnului prof. Alexandru Avram (Universitatea din Le Mans), cel care mi-a sugerat prelucrarea inscripțiilor ceramice din „zona sacră" și domnului prof. Petre Alexandrescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București) pentru încredințarea *graffitilor* descoperiți până-n 1980.

[1] De ex. I. Bîrzescu, *Die Auswertung der Graffiti aus Heiligtümern am Beispiel der Tempelzone von Istros*, în *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen-Symposions in Kiel vom 24. bis 28.9.2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*, B. Schmaltz și M. Söldner (ed.), Münster, 2003, p. 58 urm.; idem, *Inscriptions on pottery from the Istrian sanctuaries: the Naucratis approach*, în V. Schlatzhaner, A. Villing (eds), *The Naukratis phenomenon: Greek diversity in Egypt. 28th British Museum Classical Colloquium, 16th to 18th of December 2004*, Londra, (sub tipar).

[2] La dedicațiile avute aici în vedere se mai poate adăuga o dedicație (aici fig. 1/3), inedită, pe fundul unei cupe, datată la sfârșitul sec. V a.Chr., P. Alexandrescu, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique, VIIe–IVe s.*, București–Paris, 1978, cat. 543, pl. 16, fig. 13. Descoperită în 1963 în sectorul Z2 S6, această inscripție aparține aceleiași formule de dedicație, Δί, curioasă fiind dublarea acesteia. Că este vorba de o dedicație către Zeus mai degrabă decât o marcă comercială rezultă din faptul că cele două inscripții, chiar dacă se intersectează, sunt clar delimitate și din frecventa folosire a acestei formule la Istros.

pune probleme de întregire, datorate stării fragmentare de păstrare. Patru din cei şase *graffiti* au fost descoperiţi în 1963 într-o groapă de lângă colţul de sud-vest al templului A[3]. Trei dintre cei patru (fig. 1/1) au fost incizaţi pe fundul unor cupe atice cu firnis negru[4], al patrulea pe un bolsal atic[5], toate fiind databile în al treilea sfert al sec. V a.Chr., dată în jurul căreia trebuie să fi avut loc şi umplerea gropii şi nu spre sfârşitul sec IV a.Chr. cum credeau autoarele săpăturii.

O altă dedicaţie către Zeus (fig. 1/2), descoperită lângă monumentul D, apare pe partea exterioară în josul pansei unei cupe cu firnis, datată în perioada elenistică. Ultimul *graffito,* descoperit în anul 2000 în umplutura imensei gropi de lângă colţul de sud-est al templului Afroditei, apare pe pansa unui fragment dintr-o ceramică de epocă elenistică cu firnis negru şi linii de culoare albă, probabil din stilul „West-Slope". După *iota* fragmentul ceramic este rupt, ceea ce face probabilă şi o altă întregire.

De observat este în primul rând repetarea aceleiaşi formule de dedicaţie după mai multe secole. În al doilea rând o relativă răspândire a acesteia la Istros în epocile clasică şi elenistică, păstrând forma contrasă de dativ, care apare mai ales în dialectul ionian. Dedicaţiile simple în dativ către divinităţi apar de regulă fără articol şi în general pe obiecte de valoare mică, în primul rând pe ceramică[6]. Dedicaţii pe ceramică cu aceeaşi formulă contrasă către Zeus se întâlnesc în diverse sanctuare din lumea greacă începând cu sec. VII a.Chr.[7]. În coloniile milesiene din jurul Mării Negre se întâlnesc, îndeosebi în perioada clasică, relativ numeroase vase cu firnis având aceeaşi formulă de dedicaţie[8].

În comparaţie însă cu celelalte atestări din coloniile pontice, *graffiti* de la Istros, nu atestă pentru Zeus nici o epicleză. Cu ajutorul acestor *graffiti* şi al unui decret din sec. III a.Chr. descoperit în „zona sacră"[9], în care se face trimitere la amplasarea acestuia „în faţa altarului lui Zeus Polieus", Dionisie Pippidi a atribuit templul, aflat în imediata apropiere a gropii în care au fost aceştia descoperiţi, lui Zeus care purta epicleza Polieus[10].

[3] Bordenache, Eftimie, Dimitriu, Materiale 9, 1970, p. 178–186. Descoperiri din acest complex au fost publicate disparat, pe lângă articolul deja citat; A. Bolomey, SCA 2, 1965, p. 180; Alexandrescu, *op. cit.*, passim; P. Dupont, în M. Coja, P. Dupont, *Histria V. Ateliers céramiques*, Bucureşti – Paris, 1979, passim; M. Mărgineanu-Cârstoiu, Dacia 35, 1991, 93-101.

[4] Una dintre cupe a putut fi reîntregită: Alexandrescu, *op.cit.*, p. 84-85, cat. 526–7, 533, 543; pentru formă cf. B.A. Sparkes, L. Talcott, *The Athenian Agora XII. Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Princeton, 1970, p. 102–105, cat. 483–492, "large stemless cup, delicate class, rim offset inside".

[5] Fragmentul este discutat şi de D. Gill, în *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the I[st] International Greek Vases Symposium*, Allard Pierson Series 5, H.A.G. Brijder (ed.), Amsterdam, 1984, p. 103.

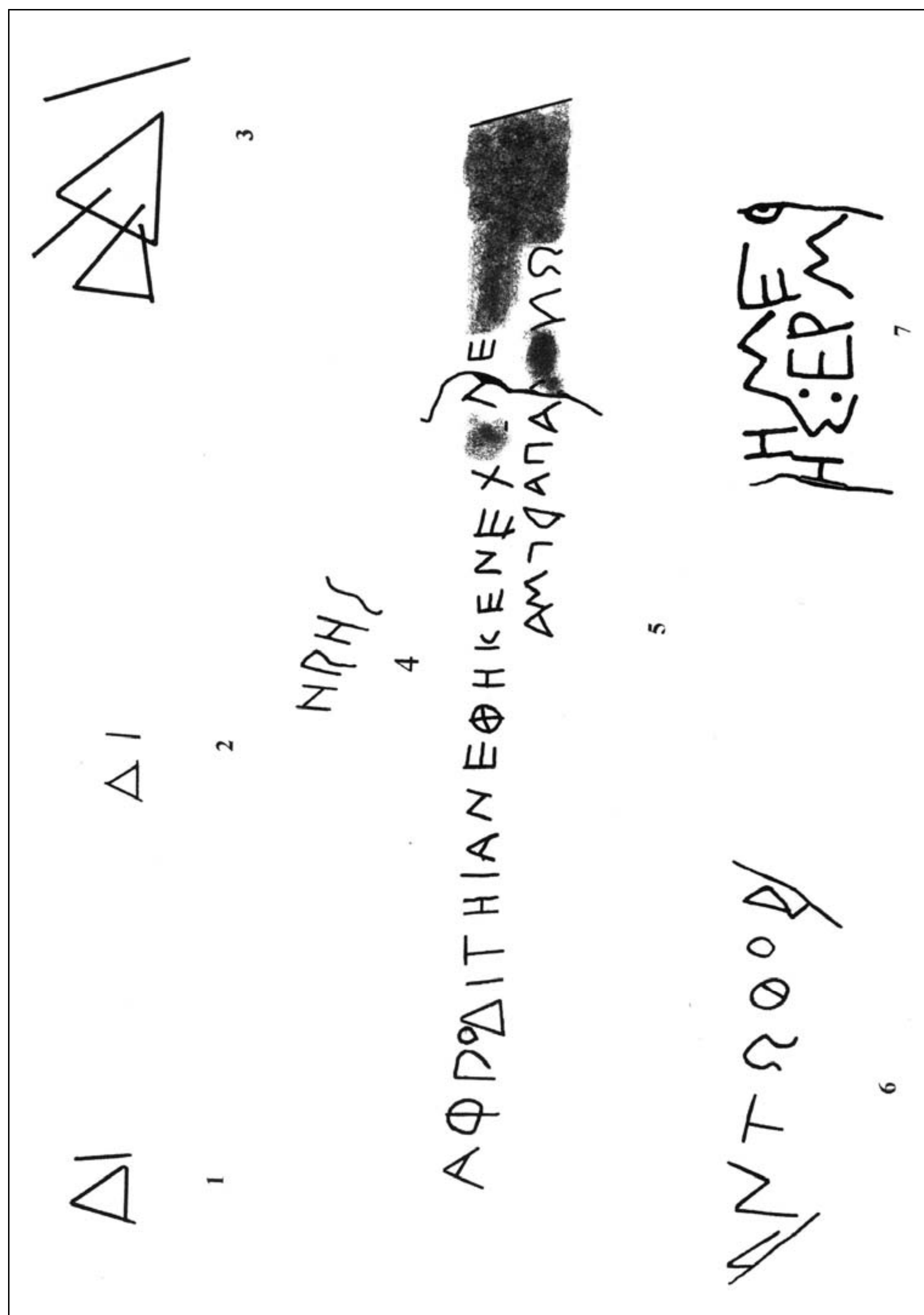
[6] Câteva excepţii la Olympia, E. Kunze, *8. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin,* 1967, p. 90.

[7] M. K. Langdon, *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos*, Hesperia Supplementum 16, 1976, p. 13.

[8] Ex. Nikonion, I. D. Golovko, MASP 5, 1966, p. 78, cat. 3-7; Olbia, I. I. Tolstoj, *Grečeskie graffiti drevnih gorodov severnogo Pričernomor'ja*, Moscova – Sankt Petersburg, 1953, p. 26, cat. 29.

[9] ISM I, cat. 8.

[10] DID I, p. 271 urm. Părere imediat acceptată de Bordenache, Eftimie şi Dimitriu, *op.cit.*, p. 185.

ΔΙ
1
ΔΙ
2
3
ΗΡΗΣ
4
5
6
7

Prima fază a acestui templu a fost datată la mijlocul secolului al VI a.Chr.[11], epocă în care cultul lui Zeus Polieus nu se întâlneşte nici la Milet, nici în coloniile sale. Acesta pare să-şi facă apariţia la Istros în epoca elenistică, având caracterul de divinitate ocrotitoare a corpului civic.

Cu siguranţă că Zeus era la Istros o divinitate de prim rang încă de la fondarea coloniei, însă epitetele sale nu sunt atestate pentru perioada arhaică şi clasică. Începând cu sfârşitul sec. IV a.Chr. apar primele epicleze:

- *Basileus,* pe un fragment dintr-un altar de marmoră descoperit în dărâmăturile de pe latura de nord a turnului G[12]: Διο[ς] Βασ[ιλέως] (?). Această întregire mi se pare mai plauzibilă decât cele propuse de V. Pârvan, Dionysos Bassareus sau Dionysos Basileus. Pippidi care s-a arătat pe bună dreptate sceptic la reconstituirile lui Pârvan, nu a propus nimic[13]. Cultul lui Zeus Basileus este atestat destul de bine în coloniile pontice, la Nikonion[14] şi Olbia[15].
- *Polieus,* pe lângă documentul deja amintit, cultul lui Zeus Polieus mai este atestat la Istros de încă un decret (ISM I, cat. 54), de la mijlocul sec. I a.Chr, şi de o listă de nume din sec. III p.Chr.[16]
- *Ombrios,* altar adus de la Sinoe[17], e probabil ca acest din urmă epitet să fie cel puţin la fel de vechi ca şi primele două.
- *Soter,* este interesant faptul că cea mai răspândită epicleză a lui Zeus la Milet şi Didyma, nu se regăseşte la Istros. Zeus Soter avea un altar în Delphinion-ul de la Milet şi era venerat la Didyma. Această epicleză este atestată des şi în coloniile milesiene începând cu perioada arhaică[18].

Din cele de mai sus rezultă că este greu de pus în legătură inscripţiile ceramice cu cultul lui Zeus Polieus. Acestea se referă fie la Zeus Basileus, fie, mult mai probabil, la Zeus Soter[19]. Faptul că pe nici un fragment nu apare vreo epicleză poate fi explicat prin răspândirea acestui din urmă cult în rândul coloniştilor. Hesychios

[11] Cf. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit*, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 1990, 47–103; idem, SCIVA, 44, 1993, 3, p. 231–266.

[12] ISM I, p. 253, cat. 111.

[13] *Ibidem*, p. 253.

[14] Golovko, *op. cit.*, p. 78, cat. 1, graffito, sec. V–IV a.Chr.

[15] IOSPE I, p. 206, inscripţie din sec. III a.Chr.

[16] ISM I, p. 368, cat. 222; cf. Al. Avram, M. Marcu, SCIVA 50, 1999, 1–2, p. 71–77.

[17] ISM I, p. 449, cat. 334, sec. III p.Chr.

[18] De ex. la Berezan, Olbia, Pantikapaion, Mirmekion, cf. N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*[2], Frankfurt/Main, Berna, New York, Paris, 1988, p. 156.

[19] La Callatis, pentru sfârşitul sec. V a.Chr., apare o dedicaţie scrisă pe fundul unei cupe atice în alfabet ionian către Zeus Soter, ISM III, p. 551, cat. 254.

(*Lexicon*, Δ 1923) aminteşte o sărbătoare a milesienilor pentru Zeus, la care se consacra un taur, aceasta a fost identificată cu Boegia, în cinstea lui Zeus Soter.

Hera

῞Ηρης

Din vasul pe care a fost scrisă această dedicație se păstrează doar partea inferioară, aparținând probabil unei cupe din Grecia de Est cu picior înalt. Vasul a fost descoperit în umplutura anterioară primei faze din piatră a templului Afroditei. Inscripția (fig. 1/4), scrisă pe fundul vasului, este păstrată complet. Este vorba de o dedicație în genitiv în dialect ionian către Hera, prima de acest fel din coloniile pontice. Datarea acesteia, este mult înlesnită de contextul arheologic, care oferă ca terminus ante quem ca. 550–540 a.Chr. *Eta* deschis apare în Ionia încă din primul sfert al sec. VI, şi se dezvoltă mai ales ulterior. Hasta orizontală a lui *eta* este puțin oblică, hastele verticale nu sunt deloc aplecate. Forma lui *rho* este destul de necanonică, din cauza faptului că hasta verticală nu se închide cu cea oblică inferioară, aceasta din urmă căzând paralel cu prima, scris aşa probabil din cauza materialului şi a instrumentului de scris. *Sigma* are patru haste ce sunt arcuite, variantă întâlnită de exemplu la Didyma pe statuia dedicată de Chares din Teichioussa, datată ca. 560–550 a.Chr. O datare a inscripției de față în al treilea sfert al sec. VI este cea mai plauzibilă.

Ca formă şi conținut, cele mai apropiate inscripții pe ceramică sunt reprezentate de dedicațiile din aceeaşi epocă descoperite în sanctuarele ionienilor de la Naukratis[20] şi Gravisca[21]. Hera nu este atestată la Didyma, dar se pare că a jucat un rol important la Milet. Aici era venerată oficial Hera Anthea, aşa cum rezultă din inscripția ce conține calendarul de cult din epoca arhaică[22]. În epoca clasică sunt de amintit doar câteva mențiuni, destul de nesigure la Nikonion şi Olbia. Este posibil ca venerarea Herei să fi fost practicată la Istros de samieni, aşa cum s-a întâmplat la Naukratis[23].

Phorkys

[ὁ δεῖνα μ᾽ἀνέθηκ]εν τῷ Φόρ[κυι]

Primul *graffito* (fig.1/6) semnalat în „zona sacră” este şi una din cele mai vechi inscripții ceramice descoperite la Istros. Totodată trebuie semnalat caracterul, aproape exotic, pe care această inscripție îl conține. Nimic nu s-a păstrat din

[20] E. A. Gardner, în W. M. Flinders Petrie, *Naukratis I (1884-5)*², Londra, 1888, p. 62, cat. 689, *graffito* descoperit între temenosul lui Apollo şi cel al Dioscurilor. Alte dedicații către Hera la Naukratis, E.A. Gardner, *Naukratis II*, Londra, 1888, p. 67, cat. 841–848.

[21] A. W. Johnston, M. Pandolfini, *Gravisca. Le iscrizioni*, Bari, 2000, p. 17–19, cat. 4–46. Inscripții ceramice datate între 550–475 a.Chr.

[22] G. Kawerau, A. Rehm, *Das Delphinion in Milet, Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, I 3, Berlin, 1914, cat. 31a.

[23] Cf. A. Möller, *Naukratis. Trade in Archaic Greece*, Oxford, 2000, p. 101.

detaliile cu privire la descoperire, se ştie clar că a fost descoperit în 1957. Datarea inscripţiei se face, astfel, pe analiza literelor şi pe fragmentul ceramic păstrat. Publicat în două rânduri[24], fragmentul ceramic, pe care se recunoaşte o sirenă, aparţine cel mai probabil unui dinos de producţie est-grecească din al doilea sfert al sec. VI a.Chr. judecând după detaliile figurii. Pe ciob se păstrează 7 litere, aşezate de la stânga la dreapta, care după formă aparţin alfabetului ionian. Prima literă este parţial păstrată, o parte dintr-o hastă verticală şi o hastă completă ce cade oblic spre dreapta. La prima vedere ar putea fi luate în discuţie trei litere, ϵ, λ şi μ, faptul că hasta verticală nu este deloc aplecată, face aproape sigură restituirea unui epsilon cu hastele orizontale aplecate, formă atestată timpuriu în Ionia. A doua literă, ν, are hastele verticale uşor aplecate, a doua mai pronunţat, formă des întâlnită în perioada arhaică. Forma celei de a patra litere, **ω** cu hastele uşor aplecate şi semicercul uşor neregulat, este caracteristică alfabetului ionian şi este atestată de la începutul sec. VI până la mijlocul sec. V. Evoluţia şi răspândirea formei următoarei litere, ϕ, este neclară. Hasta, complet înscrisă în cerc, cade oblic spre stânga. Această formă se întâlneşte rar şi-n zone diferite[25]. *Omikron* este de dimensiuni reduse, având în jos o codiţă datorată evident instrumentului cu care s-a zgâriat ciobul. Această codiţă nu împiedică deloc citirea clară a literei, ce este clar delimitată de ea[26]. Ultima literă păstrată are forma unui triunghi isoscel cu hasta stângă verticală, şi această literă are o codiţă ca şi litera precedentă. Inscripţia a fost datată de A.W. Johnston în jurul datei de 560 a.Chr., fără prea multe detalii (doar este amintit acel *rho* cu codiţă), datare care se potriveşte într-o bună măsură cu datarea fragmentului ceramic şi cu forma literelor.

Toate aceste litere fac parte, după părerea mea, dintr-o formulă de dedicaţie foarte răspândită în perioada arhaică, ὁ δεῖνα ἀνέθηκ]εν τῷ θεῷ, zeul relevat de inscripţia de la Istros fiind Phorkys, divinitate al cărei caracter este destul de puţin reliefat de sursele antice[27]. Cultul lui Phorkys nu este o noutate la Istros, până-n momentul de faţă însă acesta fiind singurul loc din lumea antică unde este atestat. Două monumente de la începutul perioadei elenistice fac referire clară la acesta. Este vorba de un graffito pe o ţiglă descoperită în 1963 în sectorul Z2[28] şi de o

---

[24] Dimitriu, în *Histria II*, Bucureşti, 1966, p. 53, 121, cat. 765, pl. 43; Alexandrescu, *Histria* IV, Bucureşti – Paris, 1978, p. 62, cat. 245, pl. 24.

[25] De ex. în Atica, *psykter* cu figuri roşii, cf. H. R. Immerwahr, *Attic Script. A Survey,* Oxford, 1990, p. 64, cat. 361; Rhegion, *graffito* din al doilea sfert al sec. V a.Chr.; L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford, 1990², p. 248, cat. 12; Nadlimanskoe III, S.B Ohotnikov, în *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies* (Colloquia Pontica 6) Leiden, 2001, p. 104, fig. 6.10.

[26] A. W. Johnston a interpretat această literă ca „tailed" *rho,* având la dispoziţie doar fotografia din publicaţii, *Trademarks on Greek Vases,* Warminster, 1979, p. 209, nota 5.

[27] Despre Phorkys în sursele literare, cf. W. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* IV, Leipzig, 1902–1909, col. 2431–2435.

[28] A. Suceveanu, StCl 7, 1965, p. 275, fig. 3/1.

piatră de hotar care mărginea locul de cult[29]. Țigla făcea parte probabil din acoperişul unei clădiri în care era venerat Phorkys, acoperiş total sau parțial ridicat de un anume Philon, cel care face dedicația.

Vechimea cultului lui Phorkys la Istros este de plasat cu ajutorul acestei inscripții, cel puțin din prima jumătate a sec. VI a.Chr. Din sursele literare referitoare la Phorkys nu reiese foarte clar caracterul acestuia. Epitetele care-l însoțesc sunt totdeauna favorabile. În Ithaka pentru „bătrânul mării”, cum este caracterizat de Homer (Od. XIII, 96), exista chiar un port. Divinitate pre-grecească, Phorkys a fost considerat de exegeții religiei greceşti o divinitate importantă doar în imaginația populară, nefiind niciodată un zeu „adevărat”[30].

Reprezentările din arta greacă corespund întru totul cu imaginea din Homer, cu barbă albă, uneori purtând tridentul, totdeauna legat de lumea marină[31]. „Der Klippengott” era venerat la Istros probabil de marinari.

Afrodita

’Αφροδίτηι ἀνέθηκεν ’Εχẹλẹ́[ων] | [---]ωνọς ἄπαργμα

Acestei inscripții, calipterului pe care apare şi locului de descoperire, Konrad Zimmermann i-a dedicat relativ de curând un studiu detaliat[32]. Inscripția a fost de mai multe ori publicată şi discutată. Singura problemă rămasă a fost reîntregirea numelui dedicantului, respectiv sfârşitul primului rând, începutul celui de-al doilea. Printre numeroasele nume propuse de Alan W. Johnston figura şi un Echeleon[33], nume destul de rar, care apare doar în Chios[34]. Pe lângă nume, Zimmermann admitea, bazându-se pe dimensiunile țiglei, apariția unui patronimic. La o reluare a textului am putut citi încă două litere din rândul al doilea care făceau parte, foarte probabil, din terminația patronimicului, -*ων*. După acestea țigla este destul de distrusă, dar lasă să se observe urmele de la două alte litere, probabil omikron şi sigma (fig. 1/5).

---

[29] ISM I, cat. 106. Interpretată ca piatră de hotar de J. G. Vinogradov, *Heilkundige Eleaten in den Schwarzmeergründungen*, în *Bürgersinn und staatliche Macht in Antike und Gegenwart. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag*, (ed.) M. Dreher, Konstanz, 2000, p. 139, aceeaşi interpretare pentru ISM I, cat. 105.

[30] Cf. A. Heubeck, A. Hoeckstra, *A Commentary on Homer's Odyssey, II, Books IX–XVI*, Oxford, 1989, p. 169–170, cu bibliografie anterioară.

[31] B. Magri, în *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) VII.1-2*, Zürich – München, 1994, p. 398. Pe lângă aceasta un *dipinto* pe un vas corintic din Muzeul de Arheologie din Kavalla, R. Wachter, *Non-Attic Greek Vase Inscriptions*, Oxford, 2001, p. 103-104, cat. 106a (Porkos).

[32] K. Zimmermann, *’Αφροδίτηι ἀνέθηκεν ..... Zu einem Dachziegel mit Votivinschrift*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, (ed. Al. Avram, M. Babeş), Bucureşti, 2000, p. 239–251.

[33] *Ibidem*, p. 250.

[34] SEG XXII 514; P. M. Fraser, E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names*, I, Oxford, 1987, p. 192.

Hermes

[---]ημεθ[---|---]ης : Ἑρμ[ῆι ---]

Fragmentul ceramic a fost descoperit în anul 2003 la sud de „marea depresiune”, alături de alţi trei *graffiti*. Complexul se datează la sfârşitul sec. VI a.Chr. Această inscripţie (fig. 1/7) scrisă pe două rânduri se păstrează fragmentar pe buza unei cupe atice cu benzi. Apariţia lui *eta* şi a lui *sigma* cu patru haste indică, în cazul de faţă, cel mai probabil alfabetul ionian. Din primul rând se păstrează –ημεθ-, care pot fi interpretate fie ca terminaţia unui verb, fie μεθ- ar reprezenta începutul unui cuvânt, de ex. μέθυ „vin”. Este posibilă, desigur, şi o altă explicaţie. În rândul al doilea, ceea ce uşurează citirea este punctuaţia. După -ης, care nu poate fi decât terminaţia numelui unui dedicant, urmează numele divinităţii în dativ, în cazul de faţă Hermes. O inscripţie asemănătoare a fost descoperită la Olbia[35]. Tot la Olbia, Hermes era venerat în perioada arhaică şi clasică alături de Afrodita, aşa cum rezultă din dedicaţiile pe ceramică[36]. Până-n momentul de faţă cultul lui Hermes cu epicleza Agoraios era cunoscut la Istros începând cu perioada elenistică[37], dar este o noutate pentru „zona sacră”.

Dionysos

[--- Δι]ονύσω [---]

Acest *graffito* a fost descoperit la sfârşitul campaniei 2004, la est de „marea depresiune”, direct pe stâncă. Păstrată fragmentar inscripţia este „ascunsă” pe interiorul buzei unei căni trilobate de băut cu fundul plat aparţinând stilului Fikellura[38], din a doua jumătate a sec. VI a.Chr. -ονυσω nu poate face parte decât de la o dedicaţie către Dionysos, scrisă în alfabet ionian, aşa cum rezultă din prezenţa lui *omega*, a lui *sigma* cu patru haste şi a lui *ypsilon* în formă de V, prezent cu precădere la sfârşitul perioadei arhaice.

Cultul lui Dionysos este bine documentat pentru perioada timpurie a coloniilor nord pontice atât de documentele epigrafice[39] cât şi de autorii antici[40]. Indirect cultul dionysiac este atestat la Olbia de tăbliţele orfice[41].

---

[35] Cu bibliografie anterioară, cf. L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d’Olbia du Pont* , Genève, 1996, p. 126, cat. 126, Ἰγδαμπαιης: Ἑρμῆι.

[36] A. S. Rusjaeva, *Religija i kul’ty antičnoj Ol’vii*, Kiev, 1992, p. 87–90; Dubois, *op. cit.*, p. 125–127. Pentru *graffiti* şi cultul lui Hermes la Olbia, cf. L. Onyshkevych, *Archaic and Classical Cult-Related Graffiti from the Northern Black Sea Region*, (Diss. Pensylvania), 1998.

[37] ISM I, p. 308–310, cat. 175–6.

[38] Acest tip de vase a fost recent identificat şi atribuit stilului Fikellura, *trifoil mug* (engl.) sau *Kleeblatttasse* (germ.), cf. U. Schlotzhauer, ArchAnz 1999, 2, p. 223–239, îndeosebi fig. 1, exemplar din Olbia. În afară de Olbia, cănile de băut Fikellura cu buza trilobată au mai apărut la Berezan, Naukratis şi îndeosebi Milet.

[39] Dionysos la Olbia şi Berezan, cf. Rusjaeva, *op. cit.*, p. 96–99; Tolstoj, *op. cit.*, p. 55–56, *graffito* de la Berezan din sec. V, Δινύσο.

[40] Herodot IV 79, iniţierea lui Skyles în cultul dionysiac.

[41] A.S. Rusjaeva, VDI, 1978, p. 85–104.

Apollo

’Α[πο]λλωνίδης μ’ἀνέθηκεν τὠπόλλωνι δύο ε[?---]

Cel mai vechi document epigrafic care atestă cultul lui Apollo a fost descoperit în anul 2003, la sud de „groapa sacră”, într-unul din cele mai bogate complexe arhaice apărute până în momentul de față la Istros[42].

Inscripția apare pe buza unei cupe atice cu figuri negre de tip A cu ochi. Cele 30 de litere sunt scrise ordonat, existând mici variații pentru ω şi υ. Probleme de citire nu pune decât finalul inscripției.

Apariția lui η, ω şi a lui σ cu patru haste sunt particularități, ce indică alfabetul ionian. *Ny ephelkystikon* de la terminația verbului apare îndeosebi în dialectul ionian.

Acesta nu este singurul document epigrafic din „zona sacră”, care atestă cultul lui Apollo. Se cunoştea un *horos* din marmură, datat în sec. III a.Chr. cu o dedicație către Apollo Pholeuterios[43]. În al treilea rând intră în discuție o dedicație către Apollo Bores pe o bază (π) de la sfârşitul sec. II a.Chr.[44], amplasată pe posibila *via sacra,* la est de marea groapă degajată în ultimii ani. Pippidi a interpretat inscripția ca fiind o dedicație a tribului *boreis*. *Ny* final nu are loc pe piatră, fiind vorba de un genitiv ionian în - εω, atestat şi la Istros de altfel. Cultul lui Apollo Bores a fost până acum semnalat la Olbia–Berezan[45], dedicația de la Istros nefiind deci singulară.

La Olbia exista cel puțin în sec. V a.Chr. un *thiasos* al boreaştilor, care avea raporturi cu asociațiile orfice: «la dédicace à Apollo Borée pourrait même inciter à voir dans les Boreikoi un thiase apollinien qui pouvait avoir des rapports avec les associations orphiques» (Laurent Dubois despre *graffiti* de la Olbia[46]). În apropiere, pe aceeaşi *via sacra,* tot în anii ’70, a fost descoperită o altă bază asemănătoare celei cu dedicația către Boreas, care păstrează doar trei litere, -φεω[47], terminația unei foarte scurte inscripții. Maxim trei litere se mai pot adăuga înainte de *phi*. O posibilă întregire este’Ορφέω, genitiv ionian. Mai mult, piatra cu dedicația către Apollo Pholeuterios, descoperită în templul Afroditei, se potriveşte încastrației din baza cu -φεω, ceea ce mă face să presupun existența la Istros a unei situații asemănătoare Olbiei.

Fără a insista aici asupra orfismului, trebuie subliniată aici legătura între Boreas şi Orfeu, aşa cum ne este relevată de autorii antici. Homer descrie în Odyssea (13. 109-112), peştera Nimfelor, situată în Ithaka în apropierea portului lui Phorkys. Această peşteră avea două intrări, una către nord, prin care intrau muritorii, alta spre sud, pentru zei. Mitul peşterii, larg discutat de Porfir în *De antro*

[42] K. Zimmermann, I. Bîrzescu, ArchAnz 2005 (sub tipar).

[43] ISM I, p. 250, cat. 105.

[44] ISM I, cat. 97; I. Bîrzescu, în *The Naukratis phenomenon* (sub tipar).

[45] Cinci *graffiti* de la Olbia-Berezan, Dubois, *op. cit.*, p. 146–156, cat. 93–94; Rusjaeva, vezi nota 51, p. 136.

[46] Dubois, *op. cit.*, p. 156.

[47] *Histria VII,* 126–127.

nympharum, traduce credinţa în transmigrarea sufletelor, comună gândirii orfice, care atribuia vânturilor un rol important în acest proces. În această interpretare a mitului peşterii nimfelor, Boreas este vântul care aduce viaţă.

HISTRIA. *GRAFFITI* AUS DER TEMPELZONE. WEIHINSCHRIFTEN AN GOTTHEITEN

ZUSAMMENFASSUNG

Hier wird eine kleine Gruppe von den Votiven aus der Tempelzone von Istros vorgestellt, die zu einer besseren Kenntnis des Charakters der istrianischen Heiligtümer beitragen kann. Es handelt sich um Weihinschriften und weitere Texte ähnlichen Charakters, die an sieben Gottheiten geweiht wurden.

RÂŞNIŢE DE TIP GRECESC DIN REGIUNILE DE LA NORD ŞI NORD-VEST DE PONTUL EUXIN (SEC. IV a.Chr.–SEC. III p.Chr.)

TUDOR ARNĂUT

Studiul de faţă examinează aspecte diverse privind cunoaşterea **râşniţelor de tip grecesc** care, împreună cu **amforele, ceramica de lux** sau **obiectele de podoabă,** amplifică lista categoriilor de **importuri** în mediul populaţiilor de pe coastele de N şi NV ale **Pontului Euxin**. Folosite în calitate de balast pe corăbii, **râşniţele de tip grecesc** erau difuzate de **armatorii greci** laolaltă cu celelalte produse, în punctele de desfacere ale mărfii. Acest tip de râşniţă era format din două piese paralelipipedice, din rocă magmatică, care funcţionau după principiul mişcării rectilinii. Cronologic acest tip de râşniţă îşi face apariţia în mediul populaţiei agricole în sec. IV a.Chr., iar începând cu sec. II a. Chr. şi până în sec. III p.Chr. instalaţii similare sunt utilizate şi în **versiunea locală,** cercetătorii determinând aşa numitul **„tip de râşniţă barbarizat”.**

Săpăturile arheologice din ultima jumătate de secol au pus în valoare numeroase vestigii din cea de a doua perioadă a fierului. Unele dintre ele au fost valorificate ştiinţific, altele au beneficiat doar de o atenţie superficială. Adesea cercetătorii s-au limitat doar la a le prezenta sumar şi la a oferi, în cel mai bun caz, o ilustraţie fără detalii. În articolul de faţă ne propunem să analizăm o categorie de unelte, cu caracteristici funcţionale şi morfologice particulare şi anume piesele componente ale instalaţiilor de morărit. Acestea au fost descoperite întâmplător sau cu ocazia cercetărilor arheologice sistematice într-o serie de aşezări din Moldova, Dobrogea şi Muntenia.

Punctul de plecare l-a constituit publicarea de către Ghenuţă Coman a unei pietre, în formă de paralelipiped, descoperită în anul 1962 în perimetrul unei aşezări din vatra satului Bârlăleşti (com. Epureni, jud. Vaslui) şi care se păstrează în colecţia Muzeului Judeţean din Vaslui.[1] Pe suprafaţă ea are o cavitate, un fel de rezervor, de formă rectangulară, cu pereţii oblici pe latura scurtă şi verticali pe latura lungă. Fundul rezervorului este perforat de o fantă transversală, cu lungimea de 15 cm şi lăţimea de 6 cm, prevăzută pentru scurgerea grăunţelor. Pe mijlocul laturilor lungi, care formează un fel de bordură, de o parte şi de alta a rezervorului, meşterul a săpat câte o crestătură adâncă de 3 cm şi lată de 5–7 cm (fig. 2/3 a–b)[2].

---

[1] G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al jud. Vaslui*, Bucureşti, 1980, p. 129–130 şi 385, fig. 175.

[2] Idem, *Un nou tip de râşniţă folosită de geţi, descoperită în judeţul Vaslui*, în *Cibinium*, Sibiu, 1981, p. 87–89.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 221–247

Fragmente de piese de acelaşi tip au apărut şi în aşezarea fortificată de la Butuceni (r. Orhei, Rep. Moldova). Este vorba despre două pietre sparte, pe care autorul săpăturilor le-a interpretat iniţial drept elemente de arhitectură, deoarece ambele proveneau din perimetrul încăperii nr. 6, alipită de palisadă cu latura de S[3]. Dimensiunile păstrate ale acestora sunt: 17 × 15 × 14 cm pentru piesa mai mică (fig. 1/5) şi 18 × 16 × 15 cm pentru cealaltă (fig. 1/4)[4]. O analiză mai atentă a materialului litic din complexul respectiv ne-a atras atenţia asupra altor trei fragmente care formau un bloc prismatic cu dimensiunile de 54 × 46 × 7 cm (fig. 1/6)[5]. O piesă fragmentară, de tipul celor prezentate mai sus, a apărut şi în săpăturile efectuate de M. Irimia şi N. Conovici în aşezarea fortificată din punctul „Valea lui Voicu" de lângă Satu Nou (jud. Constanţa). Ca şi în cazul descoperirilor de la Butuceni, piesa în cauză, un bloc paralelipipedic, cu lungimea de cca 40–45 cm, lăţimea de 35 cm şi înălţimea de 12 cm a fost descoperită lângă peretele de N al unei locuinţe de suprafaţă, care cuprindea o amenajare din prundiş în amestec cu lut[6]. Rezervorul are laturile oblice, fanta şi crestătura de pe marginea îngustă orientate paralel cu latura lungă a piesei. În peretele îngust s-a săpat un orificiu înfundat, de formă ovală, cu diametrul de 7 × 4 cm şi adânc de 4 cm (fig. 2/4 a–b)[7].

Se pun următoarele întrebări: care este funcţionalitatea şi încadrarea tipologică a pieselor în discuţie şi, nu în ultimul rând, de unde provine materia primă şi unde au fost ele confecţionate? Cercetări anterioare au stabilit că este vorba de piese componente ale râşniţelor de origine grecească. Într-adevăr, acestea alcătuiau instalaţii compuse din două pietre: cea de sus, mobilă, cu funcţia de *zdrobitoare,* şi cea de jos, fixă, numită şi *zăcătoare,* pe suprafaţa plană a căreia se măcinau boabele.

Pentru analogii, cercetările noastre s-au orientat asupra descoperirilor arheologice din NNV Pontului Euxin, unde am depistat numeroase piese similare, atât în ce priveşte roca folosită, cât şi în ce priveşte forma. Despre un astfel de exemplar, semnalat într-o încăpere cu ziduri din piatră şi cu un dispozitiv supraînălţat (fig. 3/1 a), relatează N. Sekerskaia cu ocazia săpăturilor de la Nikonion[8]. Este interesant de remarcat faptul că aici au fost descoperite ambele piese componente (fig. 3/1 b). Alte

[3] I. Niculiţă, *Severnye frakijcy v VI-I vv. do n. e.*, Chişinău, 1987, p. 97–98, fig. 19.

[4] I. Niculiţă, S. Teodor, A. Zanoci, *Butuceni. Monografie arheologică*, Bucureşti, 2003, p. 45, fig. 66/1, 2.

[5] Piesa este inedită şi se găseşte în Muzeul de Antichităţi al Universităţii de Stat din Moldova.

[6] M. Irimia, N. Conovici, Pontica 23, 1990, p. 81 şi 87, fig. 4/3 a-b.

[7] Mulţumim şi pe această cale autorilor săpăturilor, regretatului N. Conovici şi, în mod special, d-lui M. Irimia care a avut amabilitatea de a ne pune la dispoziţie fotografia piesei, împreună cu date precise privind condiţiile descoperirii acesteia într-o locuinţă din nivelul VII, în S. I b, c. 9 N-10 N. Piesa este înregistrată în colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa sub nr. inv. 36 698.

[8] N. Sekerskaia, *Antičnyj Nikonij i ego okruga v VI–IV vv. do n. e.,* Kiev, 1989, fig. 17/6; I. V. Bruiako, *Očerki ekonomičeskoj istorii naselenija Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v 7-3 vv. do r. H.*, Volžsk, 1999, p. 70–71 şi p. 185, fig. 26/1.

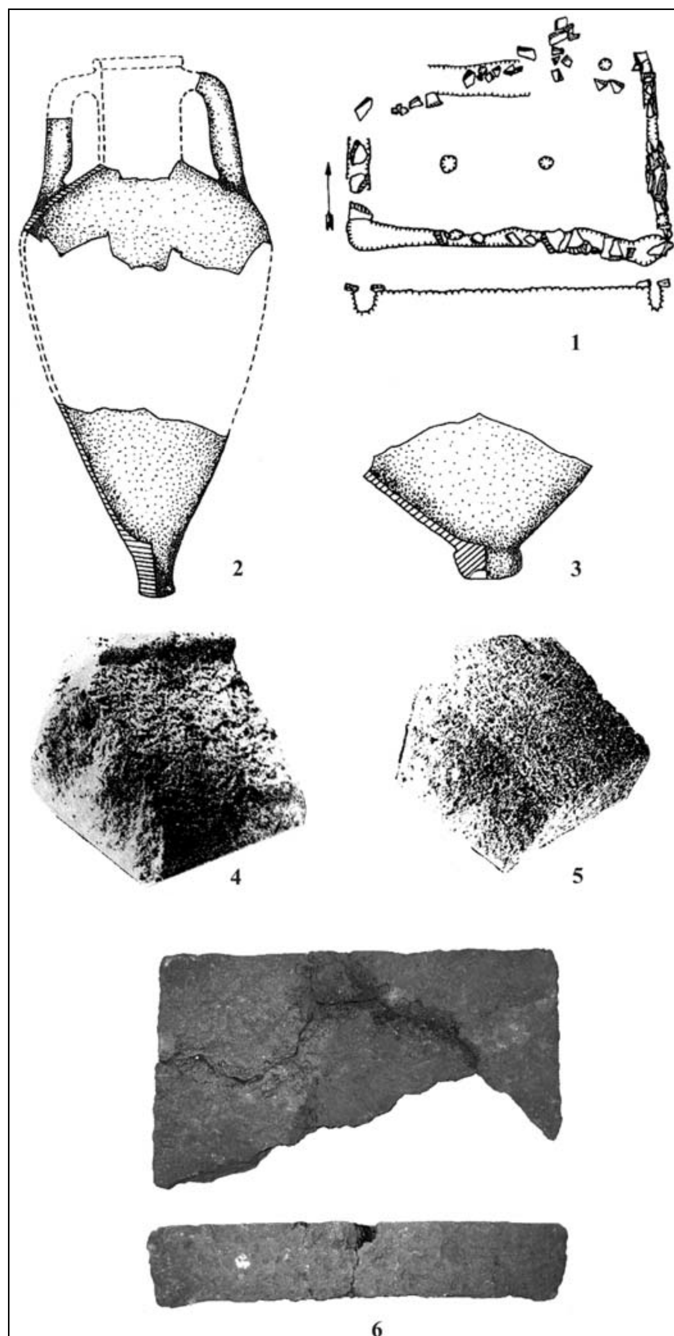

Fig. 1. Butuceni. 1 planul încăperii nr. 6; 2–3 fragmente de amfore greceşti; 4–6 pietre de râşniţă de tip grecesc (după I. Niculiţă), scări diferite.

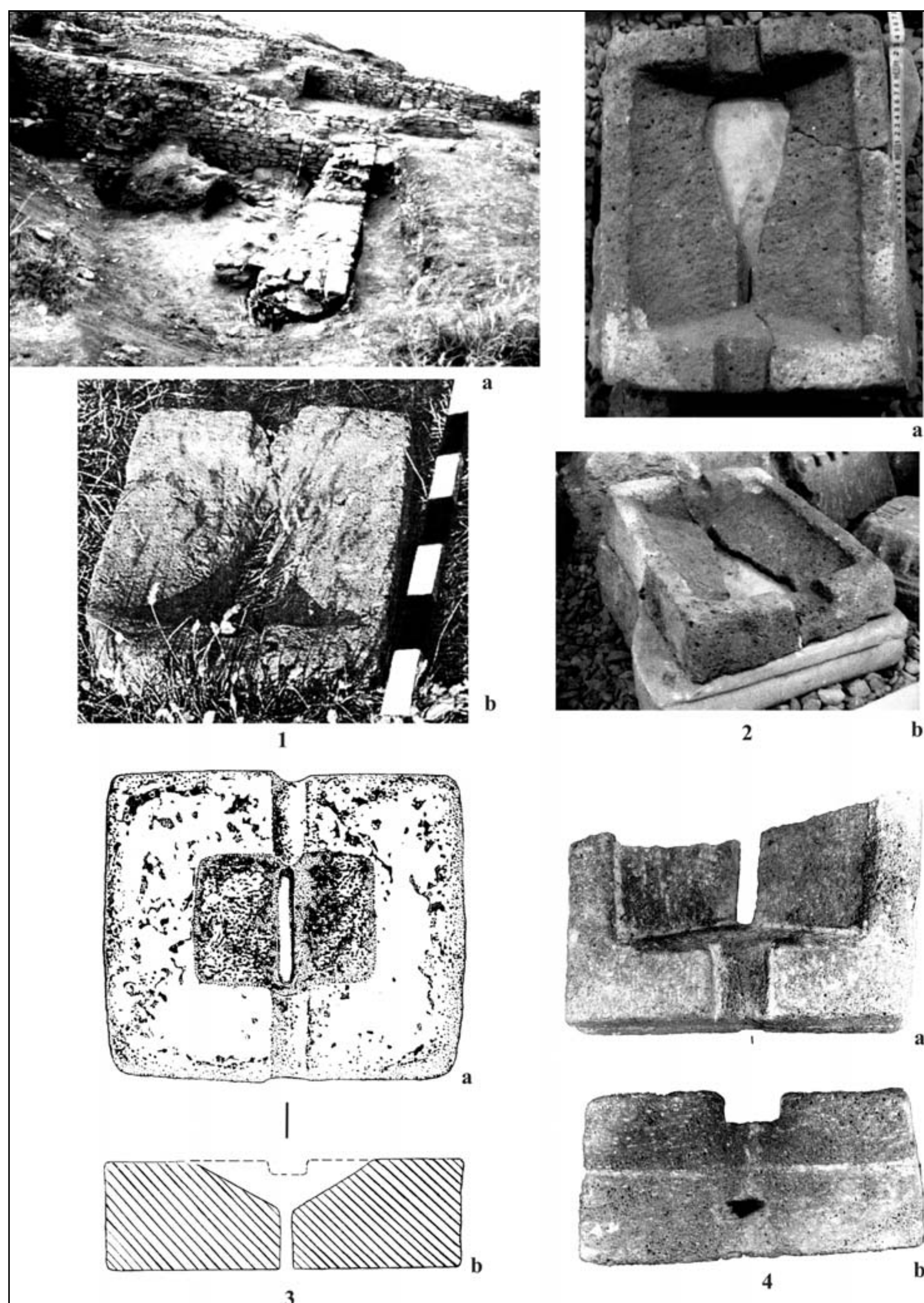

Fig. 2. Pietre de râşniță de tip grecesc. 1 a–b Argamum (după M. Mănucu-Adameşteanu); 2 a–b Callatis (după I. Pâslaru); 3 a-b Bârlăleşti (după G. Coman): 4 a-b Satu Nou (după M. Irimia şi N. Conovici), scări diferite.

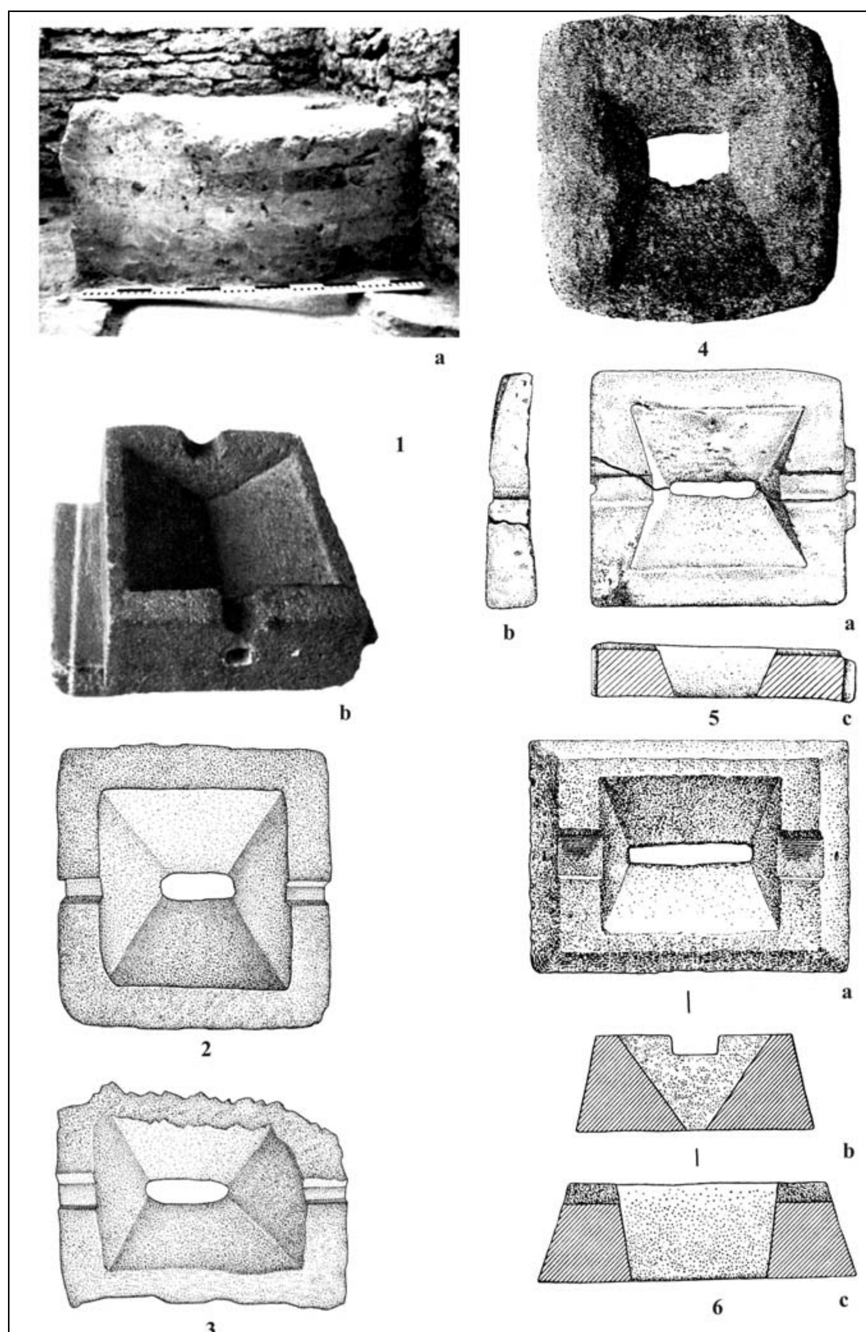

Fig. 3. Pietre de râşniţă de tip grecesc. 1 a-b, 2 Nikonion (după N. Sekerskaia şi I. Bruiako); 3 Zatoka 1 (după I. Bruiako); 4 Olbia (după B. V. Farmakovski); 5 a-c Zolotaja Balka (după B. N. Grakov); 6 a-c Znamensk (după N. N. Pogrebova), scări diferite.

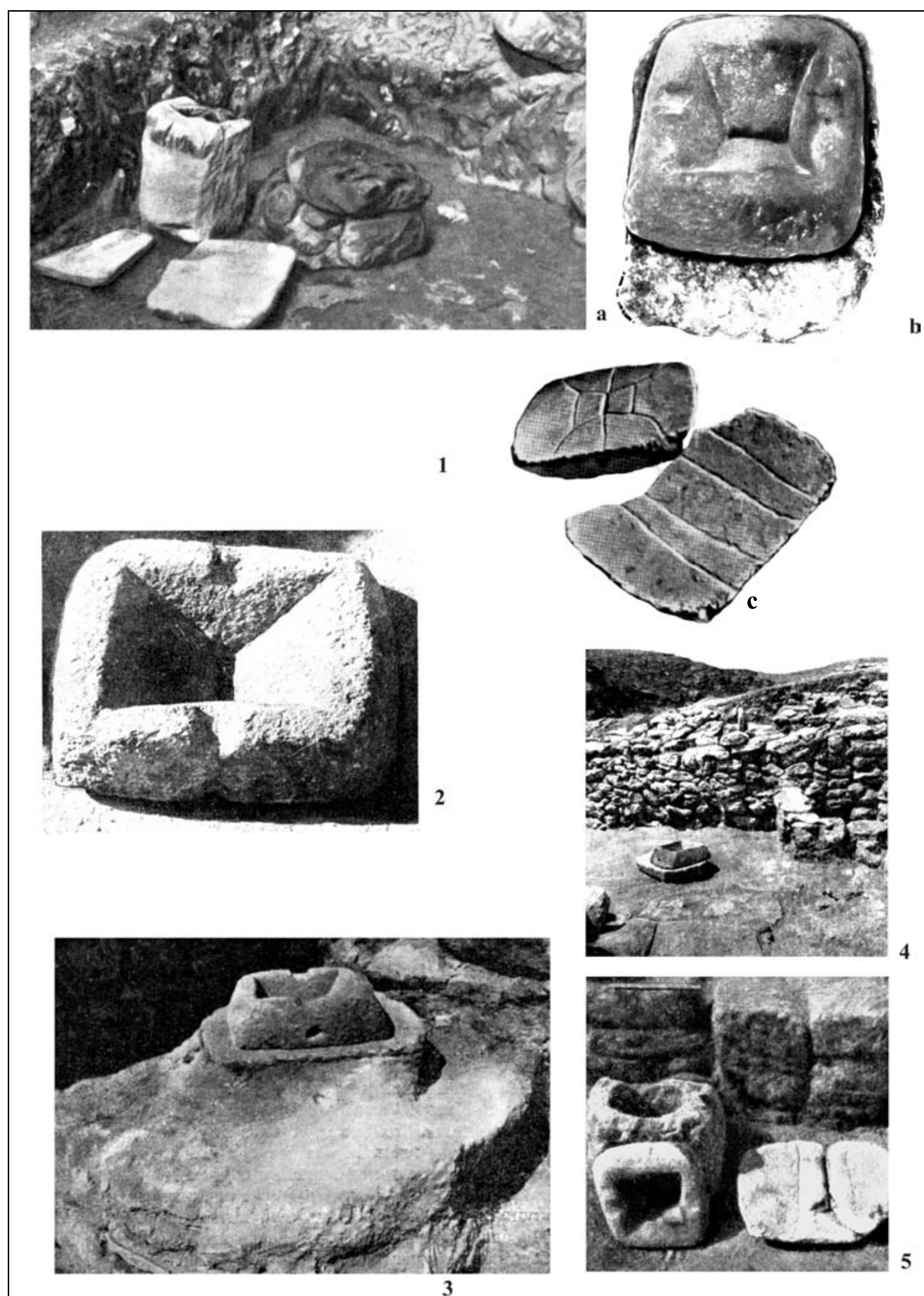

Fig. 4. Pietre de râșniță de tip grecesc. 1 a-c Kimmerikon (I. Zeest); 2 Ilurat (după V. Gajdukevici); 3 Tanais (D. B. Șelov); 4 Semenovka (după I. Kruglikova); Novo Otradnoe (după I. Kruglikova), scări diferite.

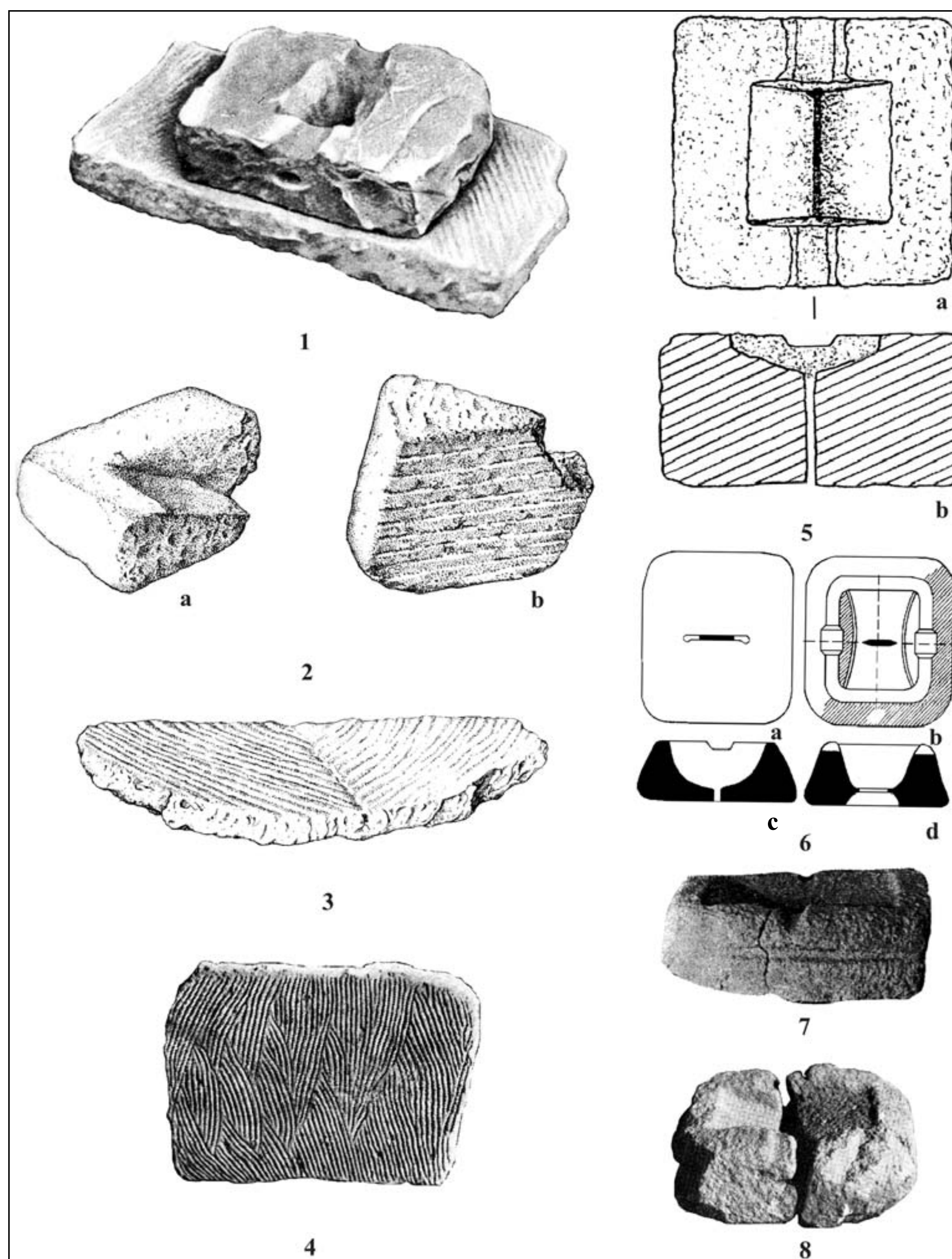

Fig. 5. Pietre de râşniţă de tip grecesc. 1, 2 a–b, 3 Sindike (după V. Blavatski); 4 Krasnodar (după N. Anfimov); 5 a–b Žuravki (după N. Gavrilov şi N. Makarov); 6 a–d Peresypi (după V. F. Gajdukevici); 7 Kapitan Dimitrievo (după P. Detev); 8 Batak (după D. Toncev şi A. Milcev), scări diferite

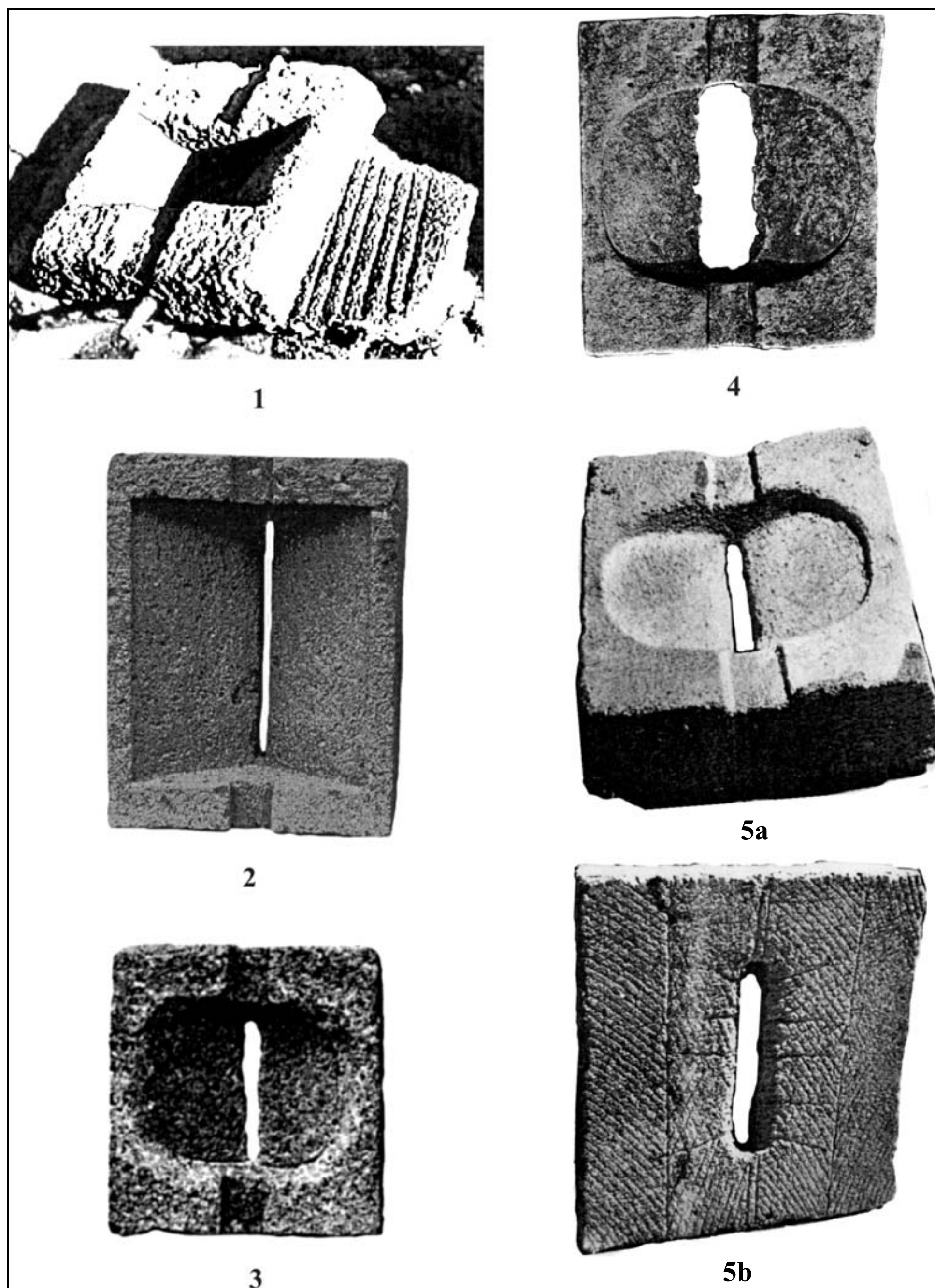

Fig. 6. Râşniţe de tip grecesc. 1 Karanis, Egipt (după M. Frame); 2–4 Olynth (după D. M. Robinson şi J. W. Graham); 5 a–b Demetrias (după Fr. Stählin, E. Meyer, A. Heidner), scări diferite.

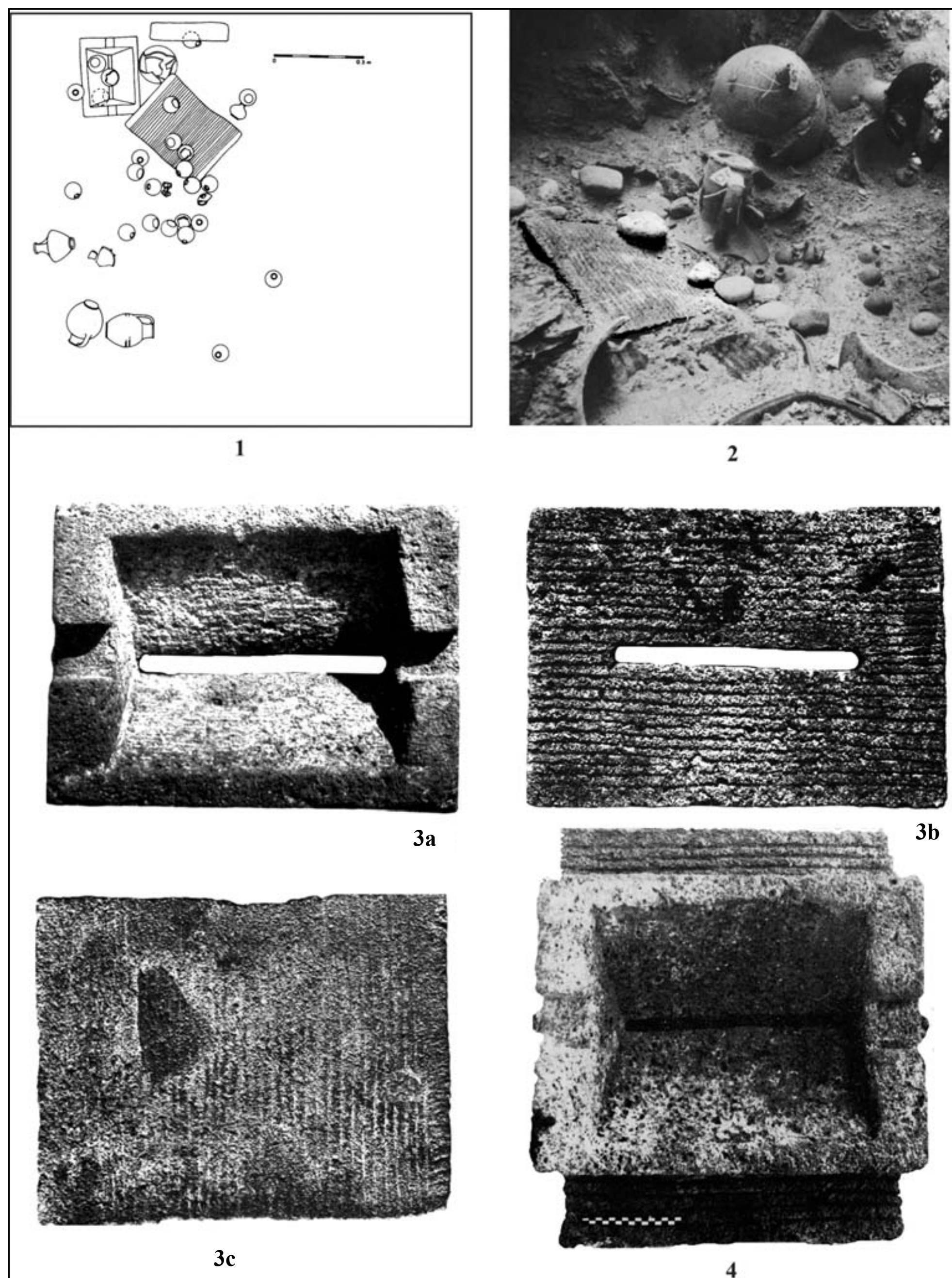

Fig. 7. Epava de la Serçe Limani. 1–2 planul caroului M2; 3 a–c pietre de râşniţă de tip grecesc (după C. Pulak şi R. Townsend); 4 râşniţă de tip grecesc din epava de la Kyrenia (după W. Swiny şi M. L. Katzev), scări diferite.

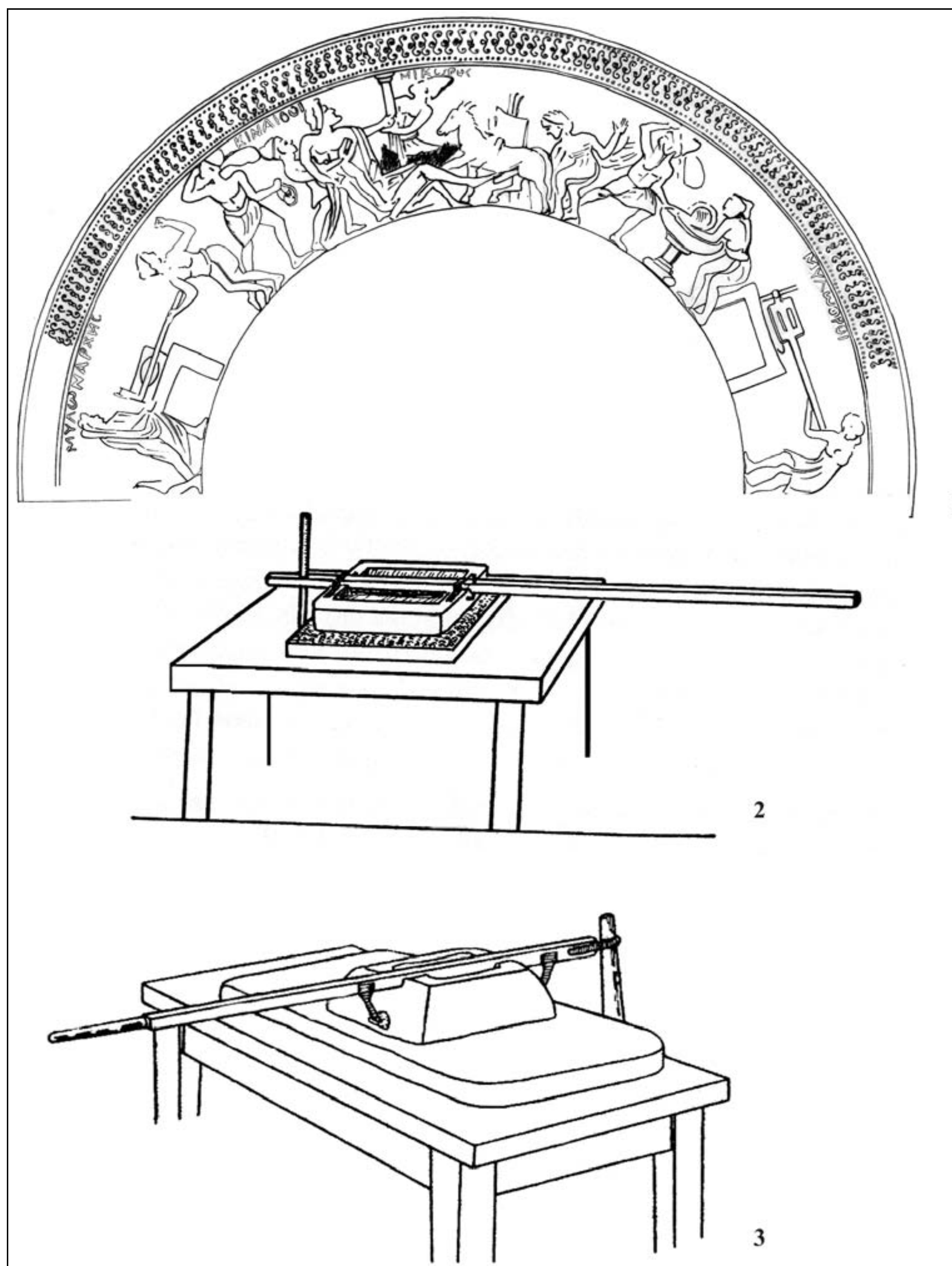

Fig. 8. 1 Măcinarea cerealelor într-o brutărie grecească reprezentată de artistul Deon pe pereții unui bol megarian; 2 încercare de reconstituire a instalației de măcinat (după D. M. Robinson şi J. W. Graham; 3 reconstituire după A. Karasev, scări diferite.

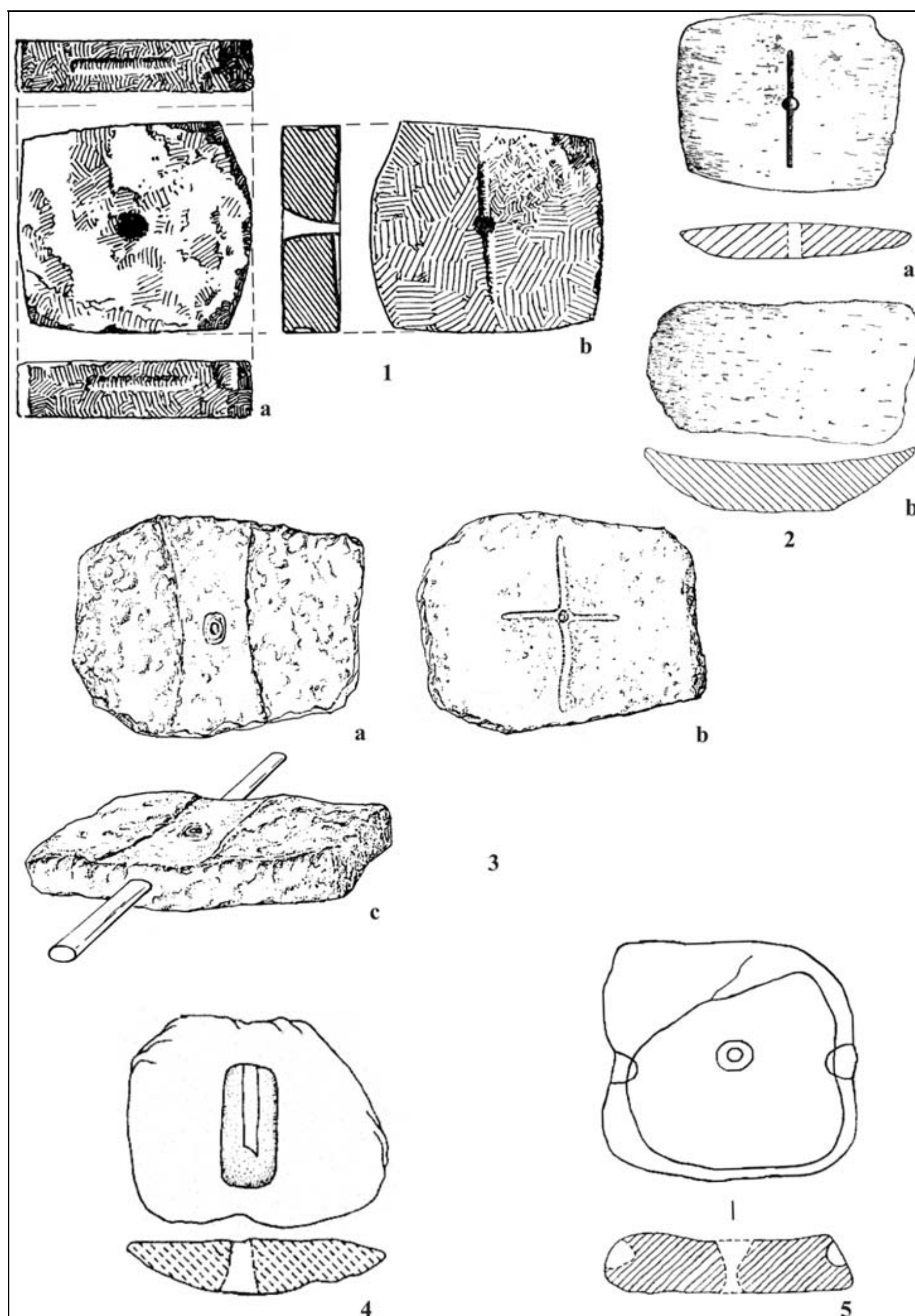

Fig. 9. Râşniţe de tip grecesc, „barbarizate”. 1 a–b Popeşti (după R. Vulpe); 2 a–b Tilişca (după N. Lupu); 3 a-c Žatec 1; 4 Lčovice 1; 5 Louňovice 2; (după M. Beranovà şi J. Frölich), scări diferite.

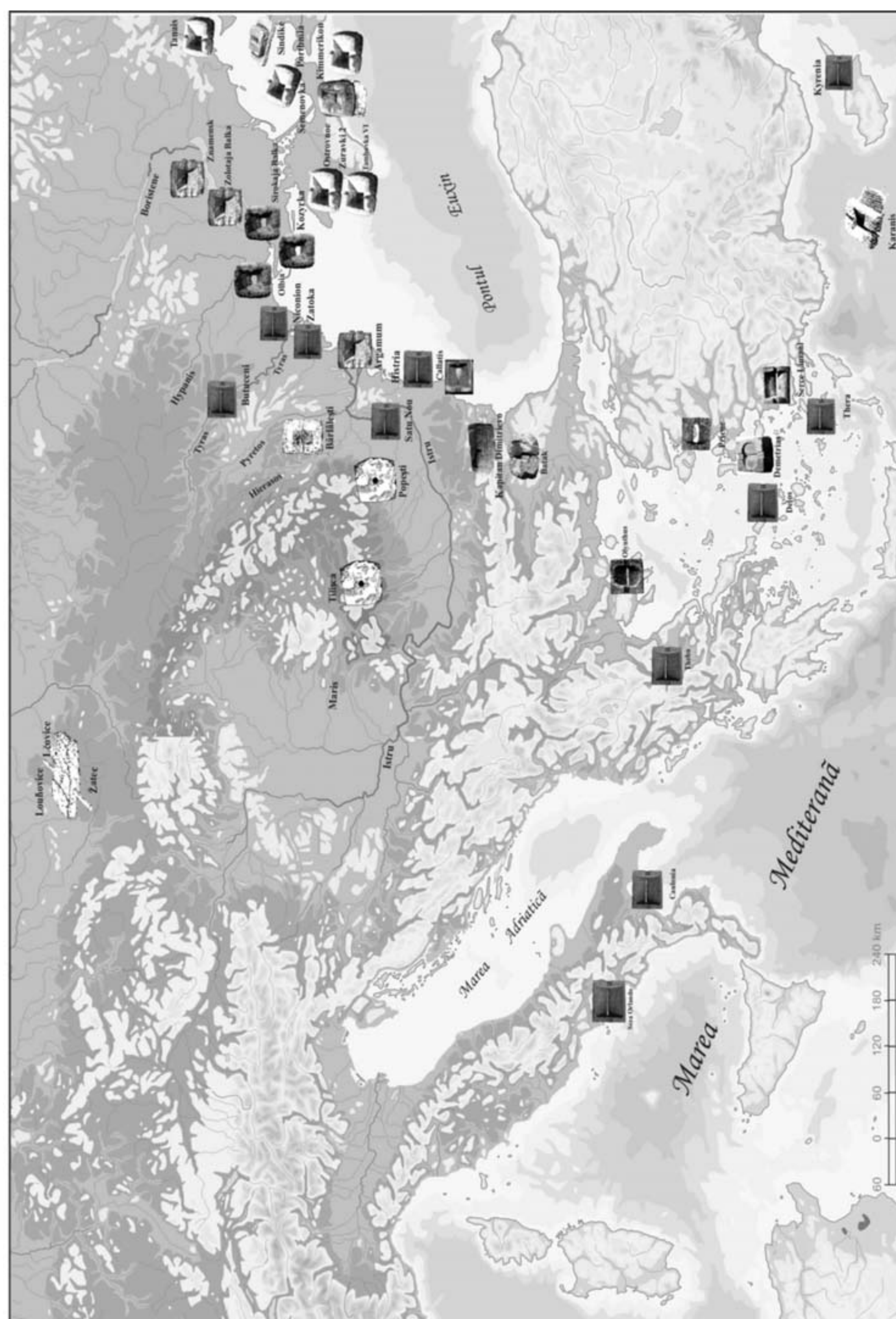

Fig. 10. Răspândirea pietrelor de râșniță de tip grecesc în sud-estul Europei.

trei exemplare provenite din săpăturile mai vechi de la Nikonion[9] şi un exemplar descoperit de S. B. Ohotnikov în aşezarea Zatoka 1 (reg. Odessa, Ucraina)[10] au structura şi forma pietrei conforme aceluiaşi tip grecesc de râşniţă (fig. 3/3).

Un alt exemplar a fost descoperit în 1902 la Olbia[11], iar unul asemănător, în cetatea scitică târzie de la Zolotaja Balka[12]. Exemplarul de la Olbia are laturile aproximativ egale, asemenea unui paralelipiped (fig. 3/4). Aceeaşi formă are şi exemplarul de la Zolotaja Balka (fig. 3/5 a–c)[13]. Dat fiind unghiul larg al scobiturii, capacitatea rezervorului este mai mare. Aceasta şi pentru că, de altminteri ca şi în cazul piesei de la Olbia, s-a excavat piatra sub acelaşi unghi pe cele patru laturi ale rezervorului.

Tot din regiunea Niprului Inferior, dar din aşezarea fortificată de la Znamensk, provine o altă piesă reprezentând partea superioară a aceluiaşi tip de râşniţă grecească (fig. 3/6 a–c)[14]. Piesa, în formă de paralelipiped, are crestăturile pentru fixarea mânerului prevăzute pe laturile înguste, particularitate caracteristică şi pieselor cunoscute la Nikonion, Zatoka I şi Satu Nou[15].

Râşniţe de tipul descris aici, întregi sau în stare fragmentară, au fost semnalate în aşezările fortificate de la Zajac'e şi Ust'Al'minskoe. Ele şi-au făcut apariţia şi în monumentele de la Ostrovnoe, Žuravki 2, Tambovka VI, Novopokrovka 1, Krinički 1 etc., din teritoriul rural al Chersonesului Tauric şi cel al Theodosiei (fig. 10)[16]. Mărimea şi greutatea unora din ele erau impunătoare. Astfel, de exemplu, piatra de râşniţă descoperită la Žuravki 2 avea greutatea de 56 kg (fig. 5/5 a–b). Autorii menţionează că instalaţia din care făcea parte acest exemplar putea fi pusă în mişcare de cel puţin două persoane[17].

---

[9] Bruiako, *op. cit.*, p. 70–71 şi p. 184, fig. 25/1, 2. Probabil dintr-o aşezare antică de pe litoralul Pontului Euxin, cuprins între Bug şi Dunărea de Jos, provine şi râşniţa de tipul care ne interesează aici, aflată odinioară în colecţiile Muzeului Pontului Scitic al lui Ion C. Surucean. Cf. N. Chetraru, N. Răileanu, *Ion Casian Surucean în arheologia şi muzeologia basarabeană*, Chişinău, 2001, p. 55, fig. 17.

[10] *Ibidem*, p. 184, fig. 25/2.

[11] B. V. Farmakovski, *Raskopki v' Ol'vii v' 1902–1903 godah'*, în IAK 13, S. Peterburg, 1906, p. 188 şi 190, fig. 149.

[12] P. D. Liberov, *K istorii zemledelija u skifskih plemeon Podneprov'ja epohi rannego železa v VI-II vv. do n. e.,* în *Materialy po Istorii Zemledelija SSSR* 1, Moscova, 1952, p. 88, fig. 5; B. N. Grakov, *Kamenskoe gorodišče na Dnepre*, MIA 36, Moscova, 1954, p. 142, fig. 15/2. O astfel de râşniţă se mai cunoaşte în aşezarea de la Kozyrka, din Bazinul Inferior al Niprului. O piatră – pisălogul, a servit drept capac al unei camere funerare sarmatice, descoperit în anul 1950 de I. D. Ratner lângă Širokaja Balka.

[13] Liberov, *op. cit.*, p. 88–89.

[14] N. N. Pogrebova, *Pozdneskifskie gorodišča na Nižnem Dnepre (Gorodišča Znamenskoe i Gavrilovskoe),* MIA 64, 1958, Moscova, p. 154, fig. 22/1.

[15] *Stepi Evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja, Arheologija SSSR*, Moscova, 1989, p. 144 şi p. 362, pl. 57/22.

[16] T. N. Vâsotskaia, SovArh 4, 1972, p. 261, fig. 1/2-4; A. N. Şceglov, *Severo-Zapadnyj Krym v antičnuju epohu*, Leningrad, 1978, p. 156; A. V. Gavrilov, N. N. Makarov, Stratum plus 3, 2001–2003, p. 420–421.

[17] *Ibidem,* p. 423.

În număr mare, pietrele de râşniţă au apărut într-o serie de aşezări de pe teritoriul Bosporului Cimerian (fig. 10)[18]. Cercetările arheologice efectuate de I. B. Zeest, V. F. Gaidukevici, V. D. Blavatski şi alţii au permis înregistrarea a 12 exemplare, descoperite în aşezările de la Sindike[19], Kimmerikon[20], Ilurat[21], Porthmion[22] şi Novo Otradnoe[23]. Din punctul de vedere al contextului descoperirilor, remarcăm apariţia lor în edificii cu caracter gospodăresc. Astfel, o râşniţă a fost descoperită în încăperea de N a unui edificiu cu trei încăperi din aşezarea antică de la Kimmerikon (fig. 4/1 a–c). Tot aici se mai aflau două pive cilindrice din piatră, un fragment de *mola versatilis* romană, fragmente de amfore romane, precum şi grămezi de boabe de grâu şi de secară carbonizate. O piesă în formă de măsuţă, cu dimensiunile nu prea mari, din blocuri de piatră servea, probabil, la instalarea dispozitivului de râşnit. Interes prezintă şi încăperea dinspre S, unde s-a găsit un adevărat depozit de grâu (amfore şi chiupuri pline cu boabe carbonizate), fapt care dovedeşte prezenţa unei brutării în sensul adevărat al cuvântului[24]. Situaţii similare au fost înregistrate prin cercetările efectuate de V. F. Gaidukevici în încăperile 22 şi 31 din sectoarele III şi respectiv I de la Ilurat (fig. 4/2). Împreună cu pietrele de râşniţă, în inventarul complexelor au apărut mai multe amfore şi chiupuri cu grâu şi orz, pive din piatră în care se zdrobeau boabele pentru obţinerea făinii dorite[25].

În prezentarea inventarului arheologic din cadrul celor peste 90 de complexe gospodăreşti atestate pe teritoriul unei aşezări rurale de lângă Semenovka (fig. 4/4) I. T. Kruglikova semnalează 13 râşniţe de formă dreptunghiulară, din totalul de 17. În încăperea A, cu dimensiunile de 3,2 × 3,8 cm, din aşezarea similară de lângă localitatea Novo-Otradnoe, s-au găsit două râşniţe alături de care, pe podea, se aflau amfore mari pline cu boabe de grâu şi secară (fig. 4/5)[26].

Tipul grecesc de râşniţă a fost identificat şi printre vestigiile descoperite în oraşul Tanais, de la gurile Donului (fig. 10). Aici, conform relatărilor autorului, într-o încăpere, pe un soclu din lut şi pietre, presărat cu resturi de praf de făină arsă, era fixată o piatră cu suprafaţa plană peste care se afla pisălogul. Acesta avea două crestături pe muchia laturilor lungi iar, mai jos, în perete, adâncituri destinate pentru fixarea pârghiei cu ajutorul căreia morarul îl punea în mişcare rectilinie (fig. 4/3). Încăperea servea ca depozit şi ca brutărie. Lângă peretele din dreapta

---

[18] I. T. Kruglikova, *Zemledelie u plemen Severnogo Pričernomor'ja v predskifskoe i skifo-sarmatskoe vremja*, în *Vozniknovenie i razvitie zemledelija*, Moscova, 1967, p. 151 şi p. 152, fig. 44 b.

[19] V. D. Blavatski, KSIIMK 43, 1952, p. 74, fig. 22/1; *Antičnye gosudarstva Severnogo Pričernomor'ja*, *Arheologija SSSR,* Moscova, 1984, p. 243, fig. 56/7.

[20] I. B. Zeest, KSIIMK 33, 1950, p. 155, pl. 56/5–10.

[21] V. F. Gaidukevici, *Bosporskoe carstvo*, Moscova-Leningrad, 1949, p. 99–101.

[22] E. G. Kastanian, SovArh 3, 1958, p. 203–207.

[23] Kruglikova, SovArh 25, 1956, p. 240, fig. 3.

[24] Zeest, *op. cit.*, p. 98–100, fig. 42–44.

[25] Gaidukevici, MIA 85, 1958, p. 88 şi p. 124–125, fig. 132.

[26] Kruglikova, *op. cit.*, p. 239, fig. 2 şi p. 240, fig. 3.

s-au găsit amfore de capacitate mare, în care se păstrau grăunţele. Pe centru se aflau resturile carbonizate a două coşuri cu grâu şi secară[27].

Cea mai estică prezenţă a tipului grecesc de râşniţă provine dintr-o staţiune de lângă Krasnodar, de pe teritoriul Caucazului de NV. Aceasta are forma paralelipipedică cu suprafaţa canelată (fig. 5/4)[28]. De altminteri, caracteristic pentru mai multe exemplare este aplicarea canelurilor în linie dreaptă, ca cele descoperite în staţiunea de lângă Kimmerikon (fig. 4/1 c)[29], sau în linie dreaptă pe talpa pietrei zdrobitoare şi în formă de crenguţă de brad pe suprafaţa plană a pietrei fixe, aşa cum apar la exemplarele din aşezarea de la Sindike (fig. 5/ 1, 2 b, 3)[30]. Astfel de caneluri au fost prevăzute pentru toate râşniţele, ele fiind aplicate cu scopul funcţional de scurgere a făinii de pe suprafeţele de coincidenţă ale piesei mobile şi ale celei zăcătoare.

Indispensabile în gospodăriile oraşelor greceşti de pe coasta dobrogeană a Mării Negre, râşniţele de acest tip au fost identificate la Callatis, Argamum şi Histria. Nu am avut posibilitatea de a cunoaşte amănunte despre contextul descoperirii exemplarului de la Callatis. În schimb, am beneficiat de amabilitatea colaboratorilor muzeului, care ne-au pus la dispoziţie ilustraţia şi parametrii piesei. Aceasta are forma de paralelipiped, cu pereţii rezervorului oblici pe laturile lungi, şi cu crestăturile prevăzute pe mijlocul laturilor înguste. (fig. 2/2 a–b)[31].

Pisălogul unei râşniţe asemănătoare, descoperit la Argamum în edificiul EG, sectorul Faleză E, a fost publicat recent de M. Mănucu-Adameşteanu (fig. 2/1 a–b)[32], care l-a atribuit celui de-al doilea sfert al sec. IV – primului sfert al secolului III a.Chr. Bogăţia şi diversitătea inventarului arheologic (ceramică de uz comun, amfore greceşti, veselă de lux, vârfuri de săgeţi, monede histriene, dar şi unele elemente de cult cum ar fi teracote cu efigia Demetrei, zeiţei Nike, precum şi prezenţa unor vase de ritual) o îndreptăţeşte pe autoare să-l considere un sanctuar. Un alt exemplar, semnalat la Histria, se înscrie, conform relatărilor lui G. Coman, în tipul râşniţelor greceşti, fiind datat de Maria Coja, autoarea descoperirii, în secolul al IV-lea a.Chr.[33].

---

[27] D. B. Şelov, *Tanais – poterjannyj i najdennyj gorod*, Moscova, 1967, p. 104–106, a se vedea figura de la pagina 105.

[28] N. V. Anfimov, *Drevnie poselenija Prikuban'ja*, Krasnodar, 1953, p. 50.

[29] Zeest, KSIIMK 33, 1950, p. 98–100, fig. 42–44.

[30] Blavatski, KSIIMK 43, 1952, p. 73–75, fig. 22/1; idem, *Zemledelie v antičnyh gosudarstvah Severnogo Pričernomor'ja*, Moscova, 1953, p. 140, fig. 63.

[31] Toată recunoştinţa d-lui profesor Constantin Preda care ne-a furnizat informaţia despre descoperirea exemplarului, precum şi colegului nostru, colaborator al acestui muzeu, I. Pâslaru, care a avut amabilitatea de a ne pune la dispoziţie ilustraţia râşniţei păstrată în colecţiile muzeului din Mangalia.

[32] M. Mănucu-Adameşteanu, Materiale 1, SN, 1999, p. 155, 161, fig. 9/ c-d; eadem, *Orgame/Argamum*, Tulcea, 2001, p. 47, fig. 17. Gradul de uzură mărturiseşte utilizarea râşniţei pe o perioadă îndelungată.

[33] M. Rotaru, Gh. Gherghe, *Ghenuţă Coman. O viaţă dedicată arheologiei*, Vaslui, 2003, p. 403, vezi şi nota 6 de la aceeaşi pagină unde G. Coman aduce mulţumiri M. Coja pentru informaţia în legătură cu descoperirea făcută la Histria în anul 1952.

Pentru Bulgaria, problema prezenţei acestui tip de râşniţă se pune cu mai multă acuitate, dacă avem în vedere vecinătatea Traciei cu lumea greacă, pe de o parte, dar şi lipsa de informaţie (descoperiri?) pentru moment, pe de altă parte. În afară de cele trei semnalări privind prezenţa pietrelor din tuf vulcanic în staţiunile de la Batak[34] (fig. 5/8), Kapitan Dimitrievo[35] (fig. 5/7) şi Seuthopolis[36] nu deţinem alte informaţii în literatura consultată la zi[37].

În contextul discuţiei asupra tipului grecesc de râşniţă se înscrie instalaţia care provine din săpăturile efectuate de R. Vulpe la Popeşti. Pisălogul are forma unui paralelipiped. Pe talpa lui au fost realizate benzi a câte 9–12 linii incizate dispuse oblic, vertical sau orizontal. Muchiile au fost prevăzute cu câte o şănţuire cu lungimea de 14 cm prin care se cupla pârghia de piatră (fig. 9/1 a–b)[38]. O instalaţie asemănătoare a fost descoperită şi în săpăturile efectuate de N. Lupu în aşezarea dacică de la Tilişca (jud. Sibiu)[39]. Piesa superioară, de formă paralelipipedică, dispune de un orificiu central şi de o şănţuire transversală pe suprafaţa uşor convexă a tălpii. Cea fixă, de dimensiuni mai mari, are forma uşor concavă. Suprafeţele de suprapunere nu au fost prevăzute cu striuri (fig. 9/2 a–b). Autorii descoperirilor mărturisesc că astfel de râşniţe funcţionau după principiul mişcării rectilinii[40].

Printr-un şir de particularităţi ca, de exemplu, forma aplatizată, rezervorul mic în formă de pâlnie, şănţuirea scobită în talpă, perpendicular pe latura lungă, exemplarele de la Popeşti şi de la Tilişca se deosebesc de cele descrise mai sus. Prelucrarea neglijentă şi cu insuficientă dexteritate diferenţiază exemplarele de la Popeşti şi de la Tilişca de originalele greceşti descoperite la Satu Nou, Bârlăleşti, Callatis etc. Aceste trăsături distincte ne îndreptăţesc să considerăm râşniţele respective drept produse de fabricaţie locală, identificate până în prezent doar în două aşezări dacice. Ele comportă, în schimb, similitudini cu un şir de descoperiri de acest gen din Cehia (fig. 10). Apărute în mai multe aşezări celtice timpurii de la Lčovice 1 (fig. 9/4), Louňovice 2 (fig. 9/5), Žatec 1 (fig. 9/3 a–c) etc., acestea au făcut obiectul unor studii şi lucrări de sinteză semnate de M. Beranová,[41] P. Holodňák,[42] J. Fröhlich, M-J. Waldhauser [43] ş.a. Analizele petrografice efectuate

[34] D. Ţoncev, A. Milcev, IzvestiaSofia 32, 1970, p. 159–160, fig. 19.

[35] P. Detev, GodišnikMuzPlovdiv 2, 1950, p. 19–20, fig. 38.

[36] D. P. Dimitrov, *Uvod v arheologijata, S*ofia, 1958, p. 177 şi urm., fig. 44–47.

[37] Avem, totuşi, certitudinea prezenţei acestora în mai multe aşezări antice de pe teritoriul Bulgariei. Astfel, în cadrul unei discuţii, Jan Bouzek ne-a asigurat că, în săpăturile efectuate la Pistiros, au apărut mai multe fragmente din pietrele de râşniţă care ne interesează. O piesă asemănătoare a fost descoperită de Gh. Atanasov în aşezarea fortificată de la Dragoevo, fiind expusă în muzeul din Sumen, Bulgaria. Inedită; informaţie Dragoş Măndescu.

[38] R. Vulpe, Materiale 6, 1959, p. 308 şi p. 314, fig. 8; idem, *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti, 1966, p. 35, fig. 12.

[39] N. Lupu, *Tilişca. Aşezările arheologice de pe Căţănaş*, Bucureşti, 1989, p. 138, pl. 14/ 4a–c.

[40] Vulpe, Materiale 6, 1959, p. 308; Lupu, *op. cit.,* p. 70.

[41] M. Beranová, Vznik a počátky Slovanů 4, 1963, p. 181–219 .

[42] P. Holodňak, ArchRozhledy 35, 1983, p. 452–454.

[43] J. Fröhlich, J. Waldhauser, ArchRozhledy 41, 1989, p. 30–35.

de cercetătorii cehi au demonstrat originea locală a speciilor de rocă, acestea fiind extrase la 70–50 km depărtare, prelucrate în ateliere specializate şi comercializate în aşezările celtice[44]. La fel ca şi exemplarul de la Popeşti, ele au forma de paralelipiped aplatizat cu dimensiunile variind de la 52 × 40 × 8 cm la 43 × 41 × 10 cm. În cazul pieselor de la Žatec 1, Žatecko 4, Louňovice 1, rezervorul este în formă de pâlnie (fig. 9/5). Excepţie fac piesele de la Lčovice 1 la care rezervorul a fost scobit în formă de piramidă şi prevăzut cu fantă pentru scurgerea boabelor de grâu (fig. 9/4). În orificiul de pe margini erau articulate pârghiile de lemn cu ajutorul cărora pisălogul era pus în mişcare pe suprafaţa plană a pietrei zăcătoare (fig. 9/3 c). După M. Beranová astfel de râşniţe reprezintă „tipul grecesc barbarizat" şi datează în HD–LT A[45]. Prin particularităţile lor tipologice, instalaţiile descoperite în aşezările de la Popeşti şi Tilişca reprezintă, de asemenea, râşniţe de tip barbarizat, databile, având în vedere contextul de descoperire, în sec. II–I a.Chr.

Din punctul de vedere al materialului folosit constatăm similitudini în ceea ce priveşte compoziţia mineralogică a pietrelor. Astfel, piesele descoperite la Butuceni şi Satu Nou sunt lucrate din piatră dură, de provenienţă vulcanică (tuf vulcanic). Analizele spectrale efectuate asupra exemplarelor de la Butuceni atestă o rocă magmatică, poroasă, de andezito-bazalt, extrusivă şi efuzivă. Porii alcătuiesc aproximativ 20–25% din volumul mostrei supusă investigaţiilor spectrale. Aceleaşi explorări certifică forma izometrică, cu goluri de dimensiuni variabile, de la 1–3 mm la 5–7 mm, în masa corpului solid. În diferite zone ale suprafeţei, analizele chimice au demonstrat prezenţa silicatului natural de calciu în amestec cu aluminiu şi fier monoclinic de culoare verde, precum şi a carbonatului de culoare albă[46]. Piatra cu suprafaţa plană reprezintă o specie de rocă eruptivă cu o compoziţie mineralogică de brişcă de cuarţit şi sericit. În ceea ce priveşte compoziţia pietrei din care a fost fabricată râşniţa descoperită la Bârlăleşti nu ne putem pronunţa cu certitudine. Cert este că totuşi, aşa cum o caracterizează G. Coman[47], este vorba de o rocă de origine vulcanică, asemănătoare cu exemplarele de la Butuceni şi Satu Nou.

Exemplarele de la Callatis şi Argamum au fost realizate dintr-o specie de magmatită de culoare surie închisă şi au suprafaţa acoperită cu pori de dimensiuni mici.

Piesa mobilă descoperită la Nikonion este lucrată din andezit poros, cu diorit şi cuarţ în compoziţia pietrei de jos, în amestec cu piroxen şi biotit[48]. Dintr-o rocă asemănătoare de andezit a fost confecţionată şi piesa provenită din săpăturile inedite de la Zatoka[49].

---

[44] Idem, p. 19–20, 31.

[45] P. Břicháček, M. Beranová, ArhRozhledy 45, 1993, p. 263, fig. 5/ 1 a–c; un exemplar de râşniţă grecească barbarizată a fost semnalat şi în mediul scitic de la Neapolul Scitic din Crimeia (Vysotskaia, SovArh 4, 1972, p. 261, fig. 1/1).

[46] Niculiţă, *op. cit.*, p. 98–99, fig. 21.

[47] Coman, *op. cit.* (supra n. 2), p. 87-89; idem, în: Rotaru, Gherghe, *Ghenuţă Coman. O viaţă dedicată arheologiei,* Vaslui, 2003, p. 402–405.

[48] Pentru determinările compoziţiei şi structurii pietrelor de râşniţă vezi V. F. Petrun, MASP 5, 1966, p. 131–141.

[49] Bruiako, *op. cit.,* p. 71–72.

Exemplarul de la Olbia a fost lucrat din tuf vulcanic de culoare neagră, cu suprafaţa poroasă, cel de la Zolotaja Balca provine dintr-o rocă de granit de culoare cenuşie, iar cel de la Znamenca este lucrat dintr-o specie de rocă vulcanică metamorfică (gnais), conţinând cuarţ, feldspat şi o rocă eruptivă cu structura grăunţoasă de gabro, verzuie la culoare şi cu sclipiri de mică[50].

O mare parte din râşniţele descoperite în aşezările din Bosporul Cimerian au fost confecţionate din rocă dură, cu aspect grăunţos, de dolomită cristalizată, violetă la culoare. Altele erau lucrate dintr-o specie de calcar cu impurităţi de siliciu[51]. Astfel de instalaţii, confecţionate dintr-o rocă de piatră liliachie la culoare, au fost găsite în mai multe incinte din aşezarea de la Smenovka[52].

Instalaţiile de morărit din aşezările de la Tambovka VI, Žuravki 2, Ostrovnoe etc. sunt executate din specii de roci magmatice consolidate cu amestec de ciment sedimentar sau eruptiv, bioxid de siliciu şi trioxid de aluminiu[53]. Cele provenite din săpăturile de la Kriničiki I au fost confecţionate din diorit – rocă magmatică, intrusivă, cu structură faneritică, holocristalină şi componenţi de feldspaţi şi minerale femice de Fe şi Mg. Specia are o structură microcristalină, de culoare cafeniu deschis[54]. Pentru piesa de la Novopokrovka I a fost utilizat dacitul efuziv cu masa criptocristalină, specie cu fenocristale de cuarţ biotit şi piroxen[55]. Rocile magmatice de origine neogenă, andezitele de diferite tipuri din care au fost confecţionate diverse unelte, descoperite în aşezările antice de pe coasta de S şi SV a Crimeii, erau extrase din masivul muntos Karadag. Această realitate a permis cercetătorilor să pledeze pentru prezenţa unor ateliere de prelucrare a instalaţiilor de morărit după modelul celor importate din Grecia[56].

Materia primă pentru confecţionarea râşniţelor descoperite în aşezările celtice din Cehia este, după cum au demonstrat-o cercetările, de origine locală. Rocile de granit, magmatice de biotit, precum şi speciile vulcanice de cinerite au fost extrase din Podişul Boemiei sau din lanţul muntos al Carpaţilor Nord-Vestici[57].

Dintr-o specie de cinerită, rocă vulcanică întâlnită frecvent în lanţul muntos al Carpaţilor Meridionali, a fost lucrată instalaţia de râşnit de la Tilişca[58]. Din observaţiile făcute de R. Vulpe rezultă că râşniţa de la Popeşti a fost confecţionată din rocă sideritică de calcar[59].

---

[50] Pogrebova, MIA 64, 1958, Moscova, p. 153, unde la nota 118 sunt menţionaţi specialiştii N. A. Sigaev şi E. N. Stefanovici ce au determinat originea rocii din care a fost lucrată râşniţa.

[51] Kruglikova, ActaArchHung 14, 1962, p. 217, fig. 4; eadem, *Bospor v pozdneantičnoe vremja (Očerki ekonomičeskoj istorii),* Moscova, 1966, p. 73.

[52] Eadem, KS Moscova 95, 1963, p. 45, fig. 16.

[53] Gavrilov, Makarov, Stratum plus 3, 2001–2003, p. 422–423.

[54] *Ibidem.*

[55] *Ibidem.*

[56] *Ibidem.*

[57] Fröhlich, Waldhauser, ArchRozhledy 41, 1989, p. 19–20, 31.

[58] Lupu, *op. cit.,* p. 70.

[59] Vulpe, Materiale 6, 1959, p. 308.

Încadrarea cronologică a acestui tip de râşniţă, descoperit în spaţiul pontic de N şi NV, s-a făcut pe baza amforelor, a vaselor de lux greceşti şi a monedelor existente în acelaşi context. Piesa de la Argamum datează de la sfârşitul sec. IV a.Chr., fapt atestat de ceramica cu firnis, kernoi, kalyptere, precum şi de monedele histriene tipul cu roata[60]. În acelaşi secol a fost încadrată râşniţa descoperită la Niconion. Exemplarul descoperit la Butuceni[61] datează de la sfârşitul sec. IV a.Chr., sau mai probabil, începutul sec. III a.Chr. Piatra de râşniţă de la Satu Nou provine, în conformitate cu un askos şi un lagynos elenistice, din sec. III a.Chr.[62]. Piesa descoperită la Bârlăleşti este datată de autor în sec. IV–III a.Chr.[63]. Exemplarul de la Olbia se încadreză în sec. III–II a.Chr. Râşniţele descoperite într-o serie de aşezări din Bospor pot fi atribuite sec. III a.Chr.–III p.Chr. În majoritatea cazurilor, cele de la Porthmion, Ilurat, Semenovka, Tanais etc., au apărut în complexe bine documentate cu amfore romane şi monede ale regilor Sauromates II, Rheskuporis III şi Rheskuporis V datate între mijlocul sec. III şi mijlocul sec. IV p.Chr.

De remarcat faptul că într-o serie de complexe de la Ilurat, Semenovka, Tanais tipul de râşniţă grecesc se află în aceeaşi încăpere cu câte una sau două râşniţe rotunde de origine romană, instalaţii care, după cum se cunoaşte, îşi fac apariţia în Pont către sec. I a.Chr.–I p.Chr. Se poate constata că tipul de râşniţă grecească, cu mişcare rectilinie pătrunde în spaţiul circumpontic la sfârşitul sec. IV a.Chr. şi este utilizat o perioadă de aproximativ şase sute de ani, până în sec. III p.Chr. Tipologia şi principiul funcţional au fost preluate şi reproduse după originalele greceşti, de populaţiile barbare, care le confecţionează din specii de piatră locală.

În Grecia, râşniţele care fac obiectul studiului de faţă sunt prezente în majoritatea oraşelor (fig. 10). Cercetarea acestui tip a făcut obiectul unor importante studii semnate de M. Kourouniotis[64], Fr. Stählin, E. Meyer şi A. Heidner[65], W. Deonna[66], D. M. Robinson, J. W. Graham[67], J. Chamonard[68] ş. a. Principiul funcţional al râşniţelor în cauză a încercat să-l stabilească mai întâi de M. Kourouniotis pe baza studiului unui bol elenistic, cu decor în relief, reprezentând secvenţe din munca brutarilor (μυλωθροί) măcinând grăunţe sub supravegherea stăpânului localului (μυλωνάρχηζ). La extremităţile registrului desfăşurat este redată tehnologia de măcinare a boabelor de grâu şi obţinerea făinii cu ajutorul unor râşniţe de tipul celor analizate în acest studiu. Imaginea redă acţiunea de prelucrare a boabelor cu râşniţa şi instalaţii pentru curăţitul impurităţilor. A doua figură din dreapta registrului reprezintă un brutar care, cu sita, cerne făina obţinută în procesul măcinatului (fig. 8/1)[69].

---

60 Mănucu-Adameşteanu, Materiale SN 1, 1999, p. 155.
61 Niculiţă, Teodor, Zanoci, *op. cit.,* 2003, p. 45, fig. 66/1–2.
62 Irimia, Conovici, Pontica 23, p. 81, fig. 6/4 şi fig. 3/3.
63 Coman, Cibinium, Sibiu, 1981, p. 87–89.
64 M. Kourouniotis, EphemArch, 1917, p. 151 şi urm.
65 Fr. Stählin, E. Meyer, A. Heidner, *Pegasai und Demetrias*, 1934, p. 130, pl. 26, fig. 21, B, C.
66 W. Deonna, Exploration Arhéologique de Delos 18, 1938, p. 127–128.
67 D. M. Robinson, J. W. Graham, *Excavations at Olynthus*, 8, 1938, p. 326–330.
68 J. Chamonard, Exploration Arhéologique de Délos 8, 1, 1922, p. 226, fig. 105, p. 229.
69 M. Kourouniotis, *op. cit*., 1917, p. 154, fig. 3.

Râşniţele de tip grecesc au fost prezentate într-un amplu studiu întocmit de D. M. Robinson şi J. W. Graham. Autorii au repertoriat mai multe piese descoperite în Grecia la Thera, Olynthus (fig. 6/2–4), Theba, Priene, Delos, Kyrenia, Demetrias (fig. 6/5 a–b), Erytreea etc. şi au reconstituit procesul de lucru al unui astfel de dispozitiv cu ajutorul reprezentărilor de pe un bol megarian[70].

Au fost semnalate şi publicate pietrele de râşniţă dintr-un şir de aşezări din Asia Mică şi Siria,[71] altele au fost descoperite în coloniile greceşti din Italia la Caulonia şi Sessa Orlando[72] şi în Egipt, la Karanis (fig. 6/1)[73].

În studiile amintite se menţionează că piesele sunt confecţionate dintr-o specie de lavă poroasă grea şi neagră. Ele au aceeaşi formă şi se deosebesc doar prin mărimile variabile de la 42 cm la 57 cm lungime, de la 36 cm la 47 cm lăţime şi de la 8 cm la 16 cm grosime, iar rezervorul cu fanta prevăzută pentru scurgerea boabelor, în forma rectangulară sau ovală (primele, având o capacitate mai mare, se întâlnesc mai frecvent), are lungimi variabile între 15 cm şi 42 cm lăţimea între 12 şi 20 cm. Atât talpa pietrelor superioare, cât şi suprafaţa celor inferioare, au fost prevăzute cu striuri dispuse paralel, oblic sau în unghiuri diferite faţă de linia mediană[74]. Reconstituirea principiului de lucru al râşniţelor greceşti a fost posibilă datorită contextului descoperirii lor cât şi prin reprezentările de pe cupele deliene, megariene sau thebane[75]. După cum se ştie, tipul de râşniţă grecească era compus din două dispozitive: piatra zăcătoare, de formă prismatică, cu dimensiunile variabile şi cu suprafaţa acoperită de striuri imobilizată pe o masă special destinată, sau pe un soclu din piatră şi lut. Piatra de sus, „alergătoarea”, are şi ea forma prismatică, un rezervor în partea superioară prevăzut la fund cu o fantă pentru scurgerea boabelor de grâu. Şănţuirile care traversează bordurile erau prevăzute pentru angrenarea pârghiei de lemn care se prindea de piatră cu ajutorul unor scoabe de fier fixate cu plumb în două canale laterale sau în două perforaţii scobite în peretele exterior. Una din extremităţile pârghiei se fixa de un pivot prins de masă, lângă piatra zăcătoare. Prin intermediul celeilalte extremităţi a pârghiei morarul punea în mişcare pisălogul. Se lucra după principiul mişcării rectilinii, (fig. 8/2–3); boabele se scurgeau prin fanta rezervorului, iar suprafeţele ridate ale pietrelor asigurau zdrobirea boabelor.

[70] Robinson, Graham, *op. cit*., p. 328, fig. 34.

[71] H. Schmidt, *The Alishar Hüyük* 1, p. 112, fig. 106 f; *ibidem,* 2, p. 77, fig. 116.

[72] Deonna *op. cit*., 1938, p. 128.

[73] WWW. si.umich.edu/CHICO/AncientFood/grain.html, p.3 of 3, archive photo 5–1571.

[74] Robinson, Graham, *op. cit*., p. 327–329.

[75] Cercetătorii fac referinţă la mai multe reprezentări de pe vasele greceşti şi, în mod special, de pe un bol megarian; *ibidem*, p. 328, fig. 34, de pe o cupă beoţiană, care se presupune că este opera ceramistului Deon, vezi la Gaidukevici, *Bosporskoe carstvo*, Moscova-Leningrad, 1949, p. 101, fig. 10. Este cunoscută iconografia unui bol analog, de provenienţă thebană, vezi M. Rostovtzeff, *Two homeric Bowls in the Louvre*, AJA 41, 1937, p. 86, fig. 1. Un studiu minuţios asupra râşniţei de tip grecesc îi aparţine cercetătoarei poloneze J. Czarniecka în Archeologia 10, 1958, Warszawa, 1960, p. 80 şi următoarele.

Autorii citaţi au pus problema originii tipului, evocând asemănările frapante în ce priveşte specia de piatră, forma şi particularităţile de şlefuire şi de modelare ale părţilor componente. S-a presupus că majoritatea acestor piese au fost lucrate în centre de producţie care se aflau la Theba, la Delos, şi probabil pe insula Thera, adică acolo unde au existat cariere de extragere a rocilor magmatice de tip andezito-bazalt, biotit diorit etc. Particularităţile tehnice constante (forma paralelipipedică, părţile componente, principiul de lucru) dovedesc că erau lucrate de meşteri în ateliere specializate. Supoziţia este confirmată şi prin informaţia păstrată într-un papirus în care, prin sintagma (μύλοιη[ι]κοι), se face referire la tipul de râşniţă „theban”[76].

Dacă într-adevăr râşniţele descoperite în aşezările din Dobrogea şi din Moldova, inclusiv cele de pe coastele de N şi NV ale Pontului sunt de origine grecească, se pune întrebarea firească: prin intermediul cui şi pe ce căi au apărut ele în mediul populaţiilor barbare. Din punct de vedere statistic, lotul repertoriat de noi nu este omogen. Observăm o concentrare de descoperiri în Bosporul Cimmerian. În oraşele antice de aici râşniţele sunt prezenţe frecvente, unele fiind grupate în număr de câte 3-4 exemplare în acelaşi complex gospodăresc. O seamă de descoperiri din bazinul Inferior al Bugului, Niprului, Nistrului şi din spaţiul istro-pontic ilustrează elocvent prezenţa acestui articol de schimb cu precădere în ţinuturi bogate în cereale, documentate şi reflectate de timpuriu în miturile despre Hiperboreeni şi despre Demetra[77]. De remarcat că pentru sec. VI-I a.Chr. izvoarele arheologice şi sursele narative relatează despre cantitatea şi calitatea grâului importat din Pont. Herodot îi consemnează pe sciţii plugari care cultivau grâul pentru a fi comercializat cu grecii[78], Theophrast relatează despre cantitatea şi calitatea grâului la traci[79] şi, mai târziu, Solinus afirma că pentru străbunii romani ţinuturile moesilor reprezentau *Cereris horreum*[80]. De altfel, aşa cum observa în mod semnificativ şi Vasile Pârvan, până în zilele noastre, în stânga Dunării, cam de la gurile Oltului, avem o câmpie de holde nesfârşită, care se întinde până la Nistru, conturată mai departe de câmpii mănoase până la Nipru şi Volga[81]. Pentru comercianţii greci ţinuturile menţionate mai sus au reprezentat o piaţă de desfacere a mărfurilor aduse din cele mai diverse centre ale Mării Egee. Numeroasele aşezări din Tracia şi Sciţia întreţineau legături comerciale cu coloniile greceşti, a căror tradiţie începe din sec. VII a.Chr. Pieţe de desfacere ale cerealelor erau cunoscute la Histria, Callatis, Tyras, Nikonion, Olbia etc.[82].

76 Robinson, Graham, *op. cit*., p. 330.

77 Niculiţă, *op. cit.,* 1987, p. 71; o analiză critică a surselor narative se găseşte la Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi*, Bucureşti, 2004, p. 42.

78 Herodot IV, 17.

79 Theophrast, De caus. Pl., IV, II, 5.

80 Solinus, 21, 3.

81 V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Cultura Naţională, Bucureşti, 1923, p. 17.

82 Monedele bătute la Callatis reprezintă efigia zeiţei Demetra. Chipul aceleiaşi divinităţi îl întâlnim şi pe monedele emise la Tyras şi Olbia. A se vedea C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998, p. 72-78, p. 85-88. Mai mult decât atât, printre sărbătorile publice practicate la Callatis, V. Pârvan o evidenţiază pe cea dedicată umezelii roditoare, a ploilor de toamnă şi numită Diombria, V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, Analele Academiei Române 39, 1916–1919, p. 55.

În comerţul de anvergură practicat pe mare, armatorii greci au utilizat pietrele de râşniţă în calitate de balast. Dovada o face şi epava descoperită în anul 1967, în apropiere de Kyrenia, oraş situat pe coasta insulei Cipru (fig. 7/4)[83], sau inventarul navei naufragiate în antichitate în Serçe Limani de lângă coasta de SV a Turciei[84]. Este interesant de relatat că din încăperile de sub puntea inferioară a navei naufragiate lângă Kyrenia, aproximativ între 306–294 a.Chr. (după o monedă a lui Demetrios Poliorketes), au fost scoase la suprafaţă 29 de instalaţii de morărit, toate confecţionate din tuf vulcanic şi asemănătoare tipului pus în discuţie. Ele au fost plasate de-a lungul axei corăbiei pe două sau trei rânduri şi erau însemnate cu litere greceşti, probabil pentru identificarea perechilor[85]. Aceeaşi situaţie apare şi în cazul epavei de la Serçe Limani, unde autorii descoperirii presupun că o cantitate de pietre de râşniţă mult mai mare se află sub nisipul de pe fundul mării (fig. 7/1-2, 3 a–c). Nava a naufragiat cam pe la anii 280–275 a.Chr., aşa cum atestă cele mai multe ştampile de pe amforele greceşti descoperite la locul naufragiului[86].

Ajunse în punctele de desfacere, în coloniile greceşti, râşniţele erau comercializate laolaltă cu vasele de lux, obiectele de podoabă, amforele cu vinuri şi uleiuri. De aici, prin intermediul persoanelor de contact sau, probabil, chiar direct, acestea ajungeau în centrele mai importante din mediul barbar. În cazul tipului de râşniţă grecesc descoperit în spaţiul ocupat de triburile getice ele urmau itinerarii legate de căile fluviale – Dunărea cu afluenţii Argeş, Ialomiţa, Siret, Prut; Nistrul cu afluentul Răut şi, probabil, şi teritoriile aferente acestora[87]. În cele din urmă, râşniţele ajungeau la comunităţile locale care practicau agricultura şi care aveau nevoie de instalaţii cu randament sporit de lucru.

Din cele relatate se impune o primă observaţie asupra pieselor timpurii descoperite în aşezările de la Butuceni, Bârlăleşti, Satu Nou, Callatis, Olbia, Nikonion etc. Acestea, produse în centrele greceşti din Marea Egee şi utilizate ca balast pe corăbiile care transportau mărfuri, ajungeau în coloniile greceşti. Aici ele se vindeau persoanelor din mediul rural al coloniilor ori, prin mijlocirea acestora erau oferite, în schimbul anumitor produse, băştinaşilor care practicau agricultura. Începând cu sec. II a.Chr., mai întâi în colonii, într-o variantă locală, cu forme masive şi exterior grosolan, modelul de râşniţă grecească este lucrat de meşteşugari

[83] H. W. Swiny, M. L. Katzev, Marine Archaeology 23, London, 1973, p. 341–342, fig. 2.

[84] C. Pulak, R. F. Townsend, AJA 91, 1, 1987, p. 36, 39, 41–43.

[85] Swiny, Katzev, *op. cit*., p. 342. Din inventarul bogat al corăbiei care s-a scufundat în golful Serçe Limani este de menţionat prezenţa pietrelor de la o râşniţă identică cu cele descoperite la Kyrenia. Ele sunt cioplite din rocă vulcanică cenuşiu-închis, cunoscută pentru duritatea sa. Zdrobitoarea are forma rectangulară, cu rezervorul terminat cu o fantă prin care se scurgeau boabele. Piatra de jos avea pe suprafaţă striuri paralele aplicate perpendicular pe latura longitudinală (striurile de pe talpa pisălogului s-au aplicat paralel pe latura longitudinală). Vezi Pulak, Townsend, AJA 91, 1987, p. 42–42.

[86] Idem, p. 31. Vezi de asemenea fig. 2 şi 3 de la p. 33 şi 34.

[87] D. Tudor, ArhMold 5 1967, p. 37–80; I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974, p. 7–43; Fl. Preda, Apulum 11, 1973, p. 37–81; T. Arnăut, *Vestigii ale sec. VII–III a.Chr. în spaţiul de la răsărit de Carpaţi,* Chişinău, 2003, p. 88–108.

locali. Dovada o fac descoperirile de la Nikonion[88], Zolotaja Balka[89] sau, după cum am relatat, cele din zona rurală a Theodosiei şi Chersonesului Tauric[90].

În sec. II-I a.Chr. râşniţa de tip grecesc îşi face apariţia în mediul triburilor de daci şi celţi într-o versiune locală, aşa cum o atestă exemplarele de la Tilişca, de la Popeşti sau cele din mediul celtic din Cehia. Versiunea respectivă va fi utilizată şi va persista în timp până când, presupunem noi, râşniţele respective vor fi înlocuite cu tipul dacic de moară rotativă manuală sau cu tipul roman de râşniţă, documentat în săpăturile din spaţiul carpato-danubian[91].

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

1. ***Orgame/*****Argamum** ***(com. Jurilovca, jud. Tulcea, România)***. În cadrul edificiului EG din sectorul F.E. a fost surprinsă o piatră de râşniţă grecească datată în sec. IV–III a.Chr. Dimensiuni: 58 × 52 × 8 cm (fig. 2/1 a–b).

M. Mănucu-Adameşteanu, Materiale 1, SN, p. 155, fig. 9/d.

2. Batak ***(Bulgaria).*** În punctul „Lazova Kâşla", unde s-a identificat o aşezare din a doua epocă a fierului, se menţionează descoperirea unei construcţii dreptunghiulare, cu pereţii groşi de 0,65–0,80 m. În această construcţie a apărut un fragment de râşniţă de tip grecesc (fig. 5/8).

D. Ţoncev, A. Milcev, IzvestjaSofia 32, 1970, p. 159-160, fig. 19.

3. Bârlăleşti ***(jud. Vaslui, România).*** Prin cercetări de suprafaţă efectuate în vatra satului Bârlăleşti, în punctul „Sturza", într-o locuinţă cu podeaua adâncită în sol, a fost scoasă la iveală o piatră de râşniţă grecească, de formă paralelipipedică. Autorul descoperirii datează piesa în sec. IV a.Chr. Dimensiuni: 50 × 45 × 15 cm (fig. 2/3 a–b).

G. Coman, în Cibinium, 1981, p. 404, fig. 1/a–b.

4. Butuceni ***(r. Orhei, Rep. Moldova).*** Printre dărâmăturile construcţiei nr. 6, semnalată lângă palisada de SV a incintei, se aflau două pietre dezasamblate, dintr-o specie de rocă poroasă de andezito-bazalt. Din interiorul aceleiaşi construcţii provine o altă piatră rectangulară, cu faţa plană, care servea drept piatra fixă a unei râşniţe de tip grecesc (fig. 1/4–6).

I. Niculiţă, S. Teodor, A. Zanoci, *Butuceni. Monografie arheologică,* Bucureşti, 2003, p. 45 şi p. 192, fig. 6/1,2.

5. Callatis ***(Mangalia, jud. Constanţa, România)***. În perimetrul oraşului, C. Preda a descoperit o piatră de râşniţă de origine grecească, care actualmente se păstrează în Muzeul din Mangalia. Dimensiuni: 47 × 35 × 7 cm (fig. 2/2 a–b). Inedită.

6. Histria ***(com. Istria, jud. Constanţa, România).*** În cadrul săpăturilor efectuate de M. Coja a apărut o râşniţă de tip grecesc, încadrată în sec. IV a.Chr. Inedită.

7. **Ilurat** ***(reg. Kerci, Ucraina).*** În încăperea 31, pe podea, a fost semnalată o vatră alcătuită din trei lespezi de piatră de calcar cu înălţimea de 0,20 m, lângă care se afla o râşniţă în formă de patrulater. Dimensiuni: 50 × 56 × 14 cm. S-au păstrat bine striurile incizate pe talpa pietrei zdrobitoare.

În încăperea 22 din sectorul 3 au fost semnalate grămezi de boabe de grâu risipite pe podea. În colţul de nord al încăperii se găsea un exemplar de râşniţă elenistică, bine conservat. Dimensiunile: 40 × 44 × 12 cm. Prezenţa greutăţilor de război de ţesut şi a pivelor face dovada că încăperea avea un

[88] Bruiako, *op. cit.*, 1999, p. 70–71.
[89] Grakov, MIA 36, 1954, p. 143.
[90] Gavrilov, Makarov, Stratum plus 3, 2001–2003, p. 420–423.
[91] S. Dumitraşcu, Crisia 16, 1986, p. 23–27; R. O. Maier, REF 17, nr. 1, p. 21–29.

caracter gospodăresc. Complexul datează din anii 60 ai sec. III p.Chr., aşa cum datează monedele bătute de Rheskuporis V (fig. 4/2).

F. V. Gaidukevici, *Bosporskoe carstvo*, Moscova-Leningrad, 1949, p. 99-101, fig. 9; idem, MIA 85, 1958, p. 88-99.

8. Kapitan Dimitrievo *(Bulgaria*). În aşezarea din punctul „Banjata”, la începutul anilor 50 ai secolului XX, cercetătorii menţionau descoperirea mai multor resturi de ceramică din perioada din sec. III a.Chr.–II p.Chr. printre care s-a evidenţiat şi piatra unei râşniţe greceşti (fig. 5/7).

P. Detev, GodišnikMuzPlovdiv 2, 1950, p. 19-20, fig. 38.

9. Kimmerikon *(reg. Kerci, Ucraina)*. Încăpere (brutărie) atribuită sec. I–III p.Chr., unde se măcinau boabe de grâu şi orz. Aici au mai fost descoperite două instalaţii pentru pivă, pietre de râşniţă şi măsuţa pentru ele. Piatra superioară a râşniţei, lucrată din rocă de granit, de formă dreptunghiulară, avea adâncitura în formă de piramidă care se termina cu o fantă pe unde se scurgea grâul. Dimensiuni: 54 × 34 × 14 cm. Piatra de jos, de formă prismatică, cu dimensiunile de 63 × 43 × 12 cm, avea marginile uşor ridicate, iar pe suprafaţă de lucru cinci şanţuri trasate paralel (fig. 4/1 a–c).

B. I. Zeest, KSIIMK 33, 1950, p. 155, pl. 50/5–10.

10. Krasnodar *(Federaţia Rusă)*. Descoperire fortuită a unei pietre fixe de râşniţă de tip grecesc, pe suprafaţa plană a căreia au fost incizate fascicule de striuri vălurite (fig. 5/4).

N. V. Anfimov*, Drevnie poselenija Prikubn'ja,* Krasnodar, 1953, p. 50.

11. Lčovice 1 *(okr. Prachatice, Cehia).* În nivelul de locuire a aşezării celtice a fost descoperită o râşniţă în formă de patrulater cu colţurile rotunjite. Suprafaţa a fost prevăzută cu un rezervor care se îngustează la fund şi se termină cu o fantă pentru scurgerea grâului. Dimensiuni: 52 × 40 × 8 cm (fig. 9/4).

J. Fröhlich, M-J. Waldhauser, ArchRozhledy 41, 1989, p. 31 şi p. 32, fig. 6/4.

12. Louňovice 2 *(okr. Beneš, Cehia).* În descrierea săpăturilor din aşezarea celtică se relatează despre descoperirea unei pietre de râşniţă confecţionată din rocă de biotit cu porfir. Piesa este de formă rectangulară cu colţurile rotunjite. Suprafaţa, uşor concavă, era prevăzută cu fantă în formă de pâlnie. Pe laturile înguste piatra are două adâncituri înfundate pentru fixarea mânerelor cu care se punea în funcţie instalaţia. Dimensiuni: 43x41x10 cm (fig. 9/5).

J. Fröhlich, M-J. Waldhauser, ArchRozhledy 41, 1989, p. 30-35.

13. Nikonion *(Grădiştea Roxolanilor, reg. Odessa, Ucraina).* În colonia milesiană de pe malul stâng al limanului Nistrului, într-o încăpere de sec. IV a.Chr., a fost descoperită o râşniţă de tip grecesc. Piatra superioară are forma unui paralelipiped în care s-a scobit un rezervor de formă piramidală. Piatra de jos, cu suprafaţa plană, a fost lucrată din rocă cu structura de porfir (fig. 3/1 a-b).

Din aceeaşi aşezare provin încă trei pietre de râşniţă cu o structură asemănătoare celei descrise mai sus (fig. 3/2).

V. F. Petrun, MASP 5, 1966, p. 139-140*;* N. M. Sekerskaia, *Antičnyj Nikonij,* 1989, p. 64, fig. 17/6; I. Bruiako, *op. cit.,* 1999, p. 71 şi p. 184, fig. 25/1.

14. Novo-Otradnoe *(reg. Kerci, Ucraina).* Aşezare antică târzie, situată la nord-est de localitatea Novo-Otradnoe (fostul Adžibej). Printre materialele arheologice descoperite: sape, cuie, amfore cu grâu, pive din piatră, se află şi două râşniţe de tip grecesc. Cele 16 monede, dintre care cele mai târzii sunt de tipul Rheskuporis III, datează complexul în care au fost descoperite râşniţele în anii 260–267 p.Chr. Dimensiuni: 40 × 40 × 10 – piatra superioară şi 70 × 60 × 40 cm – piatra zăcătoare (fig. 4/5).

I. T. Kruglikova, SA 25, 1956, p. 240, fig. 3.

15. Olbia (Parutino, *reg.* Nikolaev, *Ucraina*). Printre vestigiile descoperite în campania de săpături efectuate în anul 1902 de B. V. Farmakovski la Olbia, se menţionează o piesă superioară de la o râşniţă de tip grecesc confecţionată din tuf vulcanic. Constituţia şi compoziţia rocii din care a fost confecţionată râşniţa, forma rezervorului şi fanta prevăzută pentru scurgerea boabelor de grâu pe

suprafaţa plană a pietrei fixe l-au determinat pe autorul cercetărilor să considere piesa asemănătoare cu râşniţele descoperite în Grecia la Priene. Dimensiuni: 32 × 31 × 12 cm (fig. 3/4)

B. V. Farmakovski, *Raskopki v' Ol'vii v' 1902-1903 godah',* în Izvestja Imperatorskoj Arheologičeskoj Kommissii 13, S. Peterburg, 1906, p. 188 şi 190, fig. 149.

16. Peresypi ***(reg. Kerci, Ucraina).*** Se menţionează descoperirea unei pietre superioare de râşniţă de formă rectangulară, cu marginile uşor înclinate. Pe suprafaţa părţilor laterale, paralel, au fost prevăzute două adâncituri în care se fixa pârghia din lemn. Grâul se turna în rezervorul cu pereţii uşor arcuiţi de unde, printr-o fantă, pătrundea pe suprafaţa plană a pietrei fixată pe masă. Dimensiuni: 58x52x20 cm (fig. 5/6 a–d).

V. F. Gaidukevici, *Bosporskoe Carstvo*, 1949, p. 99, fig. 9.

17. Popeşti ***(com. Mihăileşti, jud. Giurgiu, România).*** În aşezarea dacică se relatează despre descoperirea unei râşniţe în formă de patrulater, din piatră de calcar, care funcţiona prin mişcare simplă, pe o direcţie rectiliniară. Dimensiuni: 32 × 29 × 8 cm (fig. 9/1 a–b).

R. Vulpe, Materiale 6, 1959, p. 308 şi p. 314, fig. 8; idem, *Aşezări getice din Muntenia,* Bucureşti, 1966, p. 35, fig. 12.

18. Porthmion ***(reg. Kerci, Ucraina).*** Colonie grecească (κώμη sau χωρίον) amplasată la NV Kerci, pe malul golfului cu acelaşi nume, între localităţile Opasnoe şi Jukovka. Ocupă o suprafaţă de 0,65 ha. Documentarul arheologic indică o încadrare cronologică între sec. VI–I a.Chr. De pe suprafaţa cercetată (625 m^2) au fost scoase la iveală materiale de import, amfore greceşti, veselă de lux şi peste 104 monede greceşti, toate demonstrând caracterul preponderent comercial al localităţii. Printre alte vestigii, care atestă prelucrarea cerealelor, fost de asemenea descoperită şi o râşniţă de tip grecesc.

E. S. Kastanian, SA 3, 1958, p. 203-207; V. F. Gaidukevici, MIA 85, 1958, p. 88-89.

19. Satu Nou ***(jud. Constanţa, România).*** În nivelul VII al aşezării de pe „Valea lui Voicu", alături de ceramica de lux lucrată cu mâna, ca şi de obiectele de uz gospodăresc, a fost degajată partea superioară în stare fragmentară de la o râşniţă de tip grecesc. Inventarul ceramic permite încadrarea complexului în sec. III a.Chr. (fig. 2/4 a–b).

M. Irimia, N. Conovici, Pontica 23, 1990, p. 87, fig. 4/3 a-b.

20. Semenovka II ***(reg. Kerci, Ucraina).*** Aşezare antică târzie din sec. III a.Chr.–III p.Chr. Au fost studiate 94 de complexe (încăperi), în care a fost surprins un bogat inventar gospodăresc (ceramică romană, unelte agricole, monede din sec. II–III p.Chr.). Dintre cele 17 râşniţe, 13 erau de tip grecesc, celelalte trei erau rotunde, de tip roman (fig. 4/4).

I. T. Kruglikova, KSMoscova 95, 1963, p. 44; eadem, *Bospor v pozdneantičnoe vremja (očerki ekonomičeskoj istorii),* Moscova, 1966, p. 73.

21. Seuthopolis ***(Koprinka, Bulgaria).*** Se relatează despre descoperirea în aşezarea antică a mai multor râşniţe, printre care şi de tip grecesc, confecţionate din tuf vulcanic.

D. P. Dimitrov, *Uvod v arheologijata,* Sofia, 1958, p. 177, fig. 44-47, citat după D. Ţoncev, A. Milcev, IzvestjaSofia 32, 1970, p. 160, vezi nota 12.

22. Sindike ***(reg. Novorosijsk, Federaţia Rusă).*** În aşezarea antică situată la 2 km spre E de staniţa Tamanskaia, la nivelul dărâmăturilor a două cuptoare de lut suprapuse, au fost descoperite două pietre de râşniţă. Piatra de jos avea dimensiunile de 55 × 31 × 4 cm şi era uşor concavă. Suprafaţa ei era acoperită cu caneluri, dintre care una situată pe centru, iar celelalte trasate oblic, redând, forma unei „crenguţe de brad" (fig. 5/3). Piatra de sus a râşniţei s-a păstrat fragmentar, cu dimensiunile de 18 × 13 × 6 cm. Autorul săpăturilor menţionează că piatra reprezintă o rocă solidă de culoare închisă (fig. 5/2 a-b). Din acelaşi punct provine un alt exemplar la care suprafaţa plană a pietrei de jos era prevăzută cu incizii, iar cea de sus, de formă rectangulară, avea laturile aproximativ egale (fig. 5/1).

V. D. Blavatckij, KSIIMK 48, 1952, p. 74, fig. 22; idem, *Zemledelie v antičnyh gosudarstvah Severnogo Pričernomor'ja,* Moscova, 1953, p. 140-141, fig. 63-64 .

23. Širokaja Balka *(reg. Kerson, Ucraina*), Se semnalează descoperirea în punctul „Zolotoj Mys" a unei pietre de râşniţă, utilizată drept capac la cutia din piatră a unui mormânt sarmatic.

V. F. Petrun', MASP 5, 1966, p.138.

24. Tanais *(Nedvigovka, reg. Rostov pe Don, Federaţia Rusă).* În mai multe încăperi gospodăreşti s-au descoperit râşniţe de tip grecesc, lucrate din tuf vulcanic. Unul dintre exemplare este aşezat pe un soclu din lut şi pietre. În aceeaşi încăpere se mai aflau opt amfore romane pline cu grâu şi mai multe monede emise de Sauromates al II-lea şi de Rheskuporis al III-lea (fig. 4/3).

D. B. Şelov, *Tanais, poterjannyj gorod,* Moscova, 1967, p. 104-105.

25. Zatoka 1 *(reg. Odesa, Ucraina).* Un exemplar al unei pietre zdrobitoare, în stare fragmentară, a fost descoperit în anul 1978 de către S. B. Ohotnikov într-o aşezare din sec. V–III a.Chr., de lângă localitatea Zatoka (fig. 3/3).

I. V. Bruiako, *Očerki ekonomičeskoj istorii naselenija Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v 7-3 vv. do p. H.,* Volžsk, 1999, p. 184, fig. 25/2.

26. Zolotaja Balka *(reg. Kerson, Ucraina).* Pe terasa inferioară din dreapta Niprului, aproape de localitatea Borislav, a fost descoperită o râşniţă cenuşie, din granit. Piatra are forma prismatică cu dimensiunile de 39 × 36 × 8 cm. Exemplarul se înscrie în tipul de râşniţă grecească şi datează din epoca elenistică. Dimensiuni: 39 × 36 × 8 cm (fig. 3/5 a–c).

P. D. Liberov, *K istorii zemledelija u skifskih plemjon Podneprov'ja epohi rannego železa v VI-II vv. do n. e.,* în Materialy po Istorii Zemledelija SSSR 1, Moscova, 1952, p. 88, fig. 5; B. N. Grakov, *Kamenskoe gorodišče na Dnepre,* MIA 36, 1954, p. 142, fig. 15/2.

27. Znamensk *(reg. Kerson, Ucraina).* De pe malul Niprului provine o piatră de râşniţă descoperită cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în staţiunea de lângă Znamenskoe. Ea a apărut în nivelurile culturii scitice târzii, adică datează din sec. III–II a.Chr. Dimensiuni: 40 × 28 × 12 cm (fig. 3/6 a–c).

N. N. Pogrebova, *Pozdneskifskie gorodišča na Nižnem Dnepre (Gorodišča Znamenskoe i Gavrilovskoe),* în MIA 64, 1958, Moscova, p. 154, fig. 22/1; *Stepi Evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja, Arheologija SSSR,* Moscova, 1989, p. 144, pl. 57/22.

28. Žatec 1 *(okr. Louny, Cehia).* În aşezarea din punctul „Žatecko" a fost descoperită o piatră în formă de paralelipiped. Suprafaţa piesei avea o şănţuire transversală cu lăţimea de 12 cm şi adâncimea de 1 cm (fig. 9/3 a, c). Pe mijloc era amplasată o fantă prin care se scurgea grâul pe suprafaţa plană a pietrei zăcătoare. Zdrobitoarea a fost înzestrată la talpă cu patru incizii dispuse în cruce. Pe mijlocul pereţilor longitudinali au fost scobite două orificii înfundate pentru fixarea mânerelor pentru a fi pusă în mişcare zdrobitoarea. Dimensiuni: 46 × 34/37 × 9 cm (fig. 9/3 a–c).

P. Břicháček, M. Beranová, ArhRozhledy 45, 1993, p. 263, fig. 5/1 a-c.

29. Žuravki 2 *(reg. Kerci, Ucraiana).* În aşezarea antică de lângă Theodosia a fost descoperită o zdrobitoare de râşniţă de tip grecesc, confecţionată din rocă magmatică. Piatra are pe suprafaţă două crestături pentru fixarea mânerului prin intermediul căruia se punea în mişcare şi este prevăzută cu rezervor şi fantă prin care se scurgea grâul. Piesa cântăreşte 56 kg putând fi pusă în funcţie de două persoane. Dimensiuni: 46 × 42 × 19 cm (fig. 5/5 a–b).

A.V. Gavrilov, N. N. Makarov, Staum plus 3, 2001–2003, p. 420, fig. 2 şi 423.

30. Pietre de râşniţă au fost descoperite şi în secolul XIX. Una dintre ele se afla în colecţia Muzeului Pontului Scitic fondat de Ion C. Surucean. Pe una din fotografiile păstrate care ilustrează lapidariul acestui muzeu se observă o astfel de piatră (a doua din stânga).

N. Chetraru, N. Răileanu*, Ion Casian Surucean în arheologia şi muzeologia basarabeană,* Chişinău, 2001, p. 55, fig. 17.

BROYEURS DE TYPE GREC DES RÉGIONS NORD ET NORD-OUEST DU PONT EUXIN (IVe S. AV. J.-C.–IIIe S. AP. J.-C.)

RÉSUMÉ

Cette étude réunit diverses informations concernant les broyeurs de type grec, la céramique de luxe et les objects de parure importés dans les régions situées au N et NV du Pont Euxin. Utilisés en tant que ballast sur les navires, les broyeurs étaient diffusés à côté des autres produits d'imporation. Le broyeur de type grec se compose de deux pierres de forme parallélépipèdique fonctionnant en mouvement rectilinéaire. L'emploi de ce type de broyeur dans le milieu agraire commence au IVe s. av. J.-C. Des broyeurs „barbarisés" ont été utilisés dans la région du début du IIe s. av. J.-C. jusqu'au IIIe s. ap. J.-C.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Butuceni. 1 plan de pièce no. 6; 2–3 fragments d'amphores grecques; 4–6 pierres de broyeur de type grec (d'après I. Niculiţă), diverses échelles.

Fig. 2. Pierres de broyeur de type grec. 1 a-b Argamum (d'après M. Mănucu-Adameşteanu); 2 a-b Callatis (d'après I. Pâslaru); 3 a-b Bârlăleşti (d'après G. Coman): 4 a-b Satu Nou (d'après M. Irimia şi N. Conovici), diverses échelles.

Fig. 3. Pierres de broyeur de type grec. 1 a-b, 2 Nikonion (d'après N. Sekerskaia et I. Bruiako); 3 Zatoka 1 (d'après I. Bruiako); 4 Olbia (d'après B. V. Farmakovski); 5 a-c Zolotaja Balka (d'après B. N. Grakov); 6 a-c Znamensk (d'après N. N. Pogrebova).

Fig. 4. Pierres de broyeur de type grec. 1 a-c Kimmerikon (d'après I. Zeest); 2 Ilurat (d'après V. Gadukevici); 3 Tanaïs (d'après D. B. Şelov); 4 Semenovka (d'après I. Kruglikova); Novo Otradnoe (d'après I. Kruglikova), diverses échelles.

Fig. 5. Pierres de broyeur de type grec. 1, 2 a-b, 3 Sindike (d'après V. Blavatki); 4 Krasnodar (d'après N. Anfimov); 5 a-b Žuravki (d'après N. Gavrilov et N. Makarov); 6 a-b Peresypi (d'après V. F. Gajdukevici); 7 Kapitan Dimitrievo (d'après P. Detev); 8 Batak (d'après D. Toncev et A. Milcev), diverses échelles.

Fig. 6. Broyeur de type grec. 1 Karanis, Egypt (d'après M. Frame); 2–4 Olynth (d'après D. M. Robinson şi J. W. Graham); 5 a-b Demetrias (d'après Fr. Stahlin, E. Meyer, A. Heidner), diverses échelles.

Fig. 7. Épave de Serçe Limani. 1–2 plan du carreau M2; 3 a-c pierres de broyeur de type grec de l'épave de Serçe Limani (d'après C. Pulak şi R. Townsend); 4 pierres de broyeur de type grec de l'épave de Kyrenia (d'après W. Swiny şi M. L. Katzev), diverses échelles.

Fig. 8. Broyage du grain dans une boulangerie grecque representé par Déon sur un bol mégarien; 2 réconstitution d'un moulin d'après D. M. Robinson et J. W. Graham; 3 réconstitution d'après A. Karasev, diverses échelles.

Fig. 9. Broyeurs de type grec, «barbarisé». 1 a-b Popeşti (d'après R. Vulpe); 2 a-b Tilişca (d'après N. Lupu); 3 a-c Žatec 1; 4 Lčovice 1; 5 Louňovice 2; (d'après M. Beranovà et J. Frölich), diverses échelles.

Fig. 10. Dispersion des broyeurs de type grec au Sud-Est de l'Europe.

MISCELLANEA

DAN DANA şi MĂDĂLINA FIRICEL

Articolul de față își propune să prezinte observații despre o serie de **izvoare** referitoare la **istoria veche a României**, fie trecute cu vederea în *FHDR*, fie revelate de **papiri** sau de **manuscrise inedite**.

1. GEȚII LA EUPOLIS

Descoperirea în 1959 a unui nou manuscris al lexiconului lui Photius (*Zavordensis* 95, sec. XIII–XIV), la mânăstirea Sf. Nicanor din Zavorda (Macedonia), a adus la lumină noi fragmente din autori clasici. Grație acestui „nou Photius”, o glosă obscură din Hesychius, referitoare la un „Getas”, apare într-o altă lumină. Dacă în Hesychius aveam:

Βαρυγέτας· βάρος μὲν ἔχωντας, Γέτας δὲ ὄντας. (ὄνομα codd.)

«*Barygetas*: [îi desemnează] pe cei care au greutate, şi sunt geți»,

în Photius avem (*Zavordensis* 95, fol. 104r; F 148 Tsantsanoglou)[1]:

Βαρυγέτας· σεμνὸς μὲν καὶ βάρος ἔχων, δοῦλος δὲ καὶ Γέτας. οὕτως Εὔπολις.

«*Barygetas*: îngâmfat şi având greutate, sclav şi get. Astfel [spune] Eupolis».

Photius ne dă aşadar informația că glosa provine de la Eupolis, reprezentant celebru al Vechii Comedii, contemporan şi concurent al lui Aristofan (ultima treime a sec. V a.Chr.). *Getas* este un nume tipic de sclav, atât în inscripții (mai ales ateniene)[2], cât şi în comediile lui Menandru[3]. Noul fragment poate sugera că deja la Eupolis acest etnic, chiar dacă nu era nume propriu, putea fi sinonim pentru sclav. Termenul *Barygetas* are conotații peiorative, desemnând în acelaşi timp greutatea, mărimea, dar şi grosolănia unei persoane, augmentate de o îngâmfare

[1] K. Tsantsanoglou, *New Fragments of Greek Literature from the Lexicon of Photius*, Atena, 1984, p. 123-124; Chr. Theodorides (*Photii Patriarchae Lexicon* I, Berlin-New York, 1982), B 60 (dat ca provenind din lexiconul lui Diogenianos).

[2] Cf. şi D. Detchew, *Die thrakische Sprachreste*, Viena, 1976, p. 105 (s.v. Γετας, Γετης, *Geta*). Printre primele atestări: un Γέτας pe la 450–425 a.Chr. (*IG* I³, 1376), şi Γέτας ᾿Αλεξίππου – 405 a.Chr. (*IG* II², 1951,16).

[3] În piesele *Heros, Misoumenos, Perinthia, Dyskolos, Aspis*.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 249–258

menită să stârnească râsul; cu alte cuvinte „o matahală proastă şi încrezută". Aceasta concordă cu o glosă similară a lui Eupolis, transmisă de mai multe lexicoane (provenind cel mai probabil din Herodian, Καθολικὴ Προσῳδία), şi pusă explicit în legătură cu acest nume[4].

Primele informaţii literare despre geţi, extrem de fragmentare, le avem la Hecateu, Sofocle, Herodot, precum şi într-un pasaj din Aristofan care vorbeşte despre locuitorii de la Istru, care obişnuiesc să se tatueze şi să poarte veşminte pestriţe[5]. Printre ele trebuie să înscriem şi noul fragment din Eupolis: deja în Atena clasică, geţii apar ca barbari şi sclavi, imagine care va fi consolidată în secolele următoare.

2. DROMIHETE (*P. SCHUB.* 39)

Un mic fragment pe papirus[6], datat pe baza scrierii în sec. I p.Chr., şi care făcea parte dintr-un manual moralizator, cuprindea mai multe exemple referitoare, cele mai multe, la diadohi. Printre aceştia, e menţionat şi Lisimah, numit alături de Dromihete (ceilalţi sunt: Pyrrhus, Ptolemeu Keraunos, Seleukos).

P. Schub. 39: 5 ... Λυ]σίμαχον Δρομιχαίτου ερμ[...

Dromihete, prezent în surse ca rege trac, get sau chiar odris (Schubart îl numeşte „conducător odris") apare în numeroase surse antice[7], şi doar pentru

[4] Cf. *Etymologicum Magnum* 206,23: βουβάρας· ... καὶ καυχητιῶντα. περὶ ἀλαζόνος γὰρ λέγεται, ὃν καὶ βαρυγέταν εἰρήκασι («*boubaras*: … şi pe cel care se împăunează. Căci se spune în legătură cu unul lăudăros, căruia îi zic şi *Barygetas*»), care provine din *Etymologicum Genuinum* s.v. βουβάρας· ... ἢ παρὰ τὸ βάρος ἔχωντα καὶ αὐχηματίαν (αὐχηματιάν **A**)· περὶ ἀλαζόνος γὰρ λέγει, ὃν καὶ Βαρυγέταν εἴρηκεν («*boubaras*: … sau la cel care are greutate şi lăudăroşenie; căci se spune despre unul lăudăros, pe care îl numeşte şi *Barygetas*») [glosă publicată şi de G. Berger, *Etymologicum Genuinum et Etymologicum Symeonis* (β), Meisenheim am Glan, 1972, p. 105]; de asemenea, Hesychius s.v. βουβάρας, şi Eustathios din Tesalonic (*Ad Il.* 962,15, care îl citează pe Herodian). Vezi Chr. Theodoridis, *Neues zur griechischen Komödie*, ZPE 29, 1978, p. 29-30.

[5] Hecateu *FrGrHist* 1 F 170-171 (crobizi şi terizi); Sofocle, tragedia pierdută *Triptolemos* (F 547 Nauck = *TGF* F 604 Radt; Hyginus, *Astron*. 2.14.1) [vezi pe larg Z. Petre, *L'immortalité du roi Charnabon*, în *Faţetele istoriei. Existenţe, identităţi, dinamici* (*Omagiu acad. Ştefan Ştefănescu*), Bucureşti, 2000, p. 404–406]; Herodot 4.93–96; Aristofan F 88 Kock.

[6] Ed. W. Schubart, *Griechische literarische Papyri* (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse, 97. Band. 5. Heft), Berlin, 1950, p. 75-76, nr. 39 (= Pack^2 2597).

[7] Sursele care menţionează exemplul dat de Dromihete, sau conflictul lui cu Lisimah se constituie într-un topos literar antic: Polibiu F 102 (odris, în *Souda* s.v. Ἀναδρομαί); Diodor 21.11–21.12.6 (trac; şi excerptele lui Constantin Porphyrogenetul, *De virt. et vitiis* 187, 188, 189; *De sent*. 244); Pompeius Trogus *(Prolog. XVI);* Strabon 7.3.8 (C. 301) [get; şi *Chrestomathia e Strabone* 7.14, ca şi Maximos Planudes, *Collectanea* (inedit)], 7.3.14 (C. 305); Plutarh [*Demetr*. 39 şi 52, trac; *De tuenda sanitate praecepta* 126 E, geţi; *Regum et imperatorum apophtegmata (Lys.)* 183 D; *De sera numinis vindicta* 555 D (geţi, nenumit)]; Memnon, *FrGrHist* 434 F 5 (geţi, nenumit; în Photius, *Bibl., cod*. 224, 224 b); Polyainos 7.25 (trac); Pausanias 1.9.7; Iustin (16.1.19, trac); Orosius 3.23.52 (*Dorus*, trac; cf. Iustin).

motivul, moralizator, al barbarului simplu şi generos – e cunoscută legenda celor două ospeţe contrastante, şi generozitatea faţă de regele elen. Prezenţa lui în acest text are acelaşi caracter de *exemplum*[8].

3. OROS DESPRE CALLATIS

Pentru colonia heracleotă Callatis există două etimologii transmise de sursele antice. Dacă prima, păstrată la Ştefan din Bizanţ, este fantezistă (numele ar proveni de la un coş asemănător celor de la Tesmoforii găsit acolo)[9], a doua are mai multe şanse de credibilitate. Este mult mai probabil ca numele oraşului să vină de la un lac aflat în vecinătate, conform informaţiei vehiculate de câteva lexicoane bizantine.

Două din lexicoanele publicate, *Etymologicum Gudianum* şi *Etymologicum Magnum*, prezintă următorul articol:

Etymologicum Gudianum, col. 296 Sturz, s.v.: Καλλάτις· πόλις ἔστι κτισθεῖσα ὑπὸ Ἡρακλειωτῶν. ὠνομάσθη δὲ ἀπὸ τῆς παρακειμένης αὐτῇ λίμνης. οὕτως Ὦρος.

Etymologicum Magnum 486,41, s.v.: Καλλάτις· πόλις ἐστὶ κτισθεῖσα ὑπὸ Ἡρακλεωτῶν· ὠνόμασται δὲ ἀπὸ τῆς παρακειμένης λίμνης. Ὦρος. (Ἡρακλεωτῶν] ἡρακλε^ω **DM**).

În *FHDR* este publicată doar notiţa din *Magnum*, însă fără indicaţia sursei (Oros)[10]. Sursa comună a ambelor lexicoane este aşa-numitul *Etymologicum Genuinum*, compilaţie din sec. IX, în cea mai mare parte încă inedit, unde articolul apare astfel[11]:

Etymologicum Genuinum (**A** = *Vaticanus gr.* 1818, sf. sec. X, fol. 192^v): Καλάτις· πόλις ἐστὶ κτισθεῖσα ὑπὸ Ἡρακλεωτῶν. ὠνομάσθη δὲ ἀπὸ τῆς παρακειμένης αὐτῇ λίμνης. οὕ(τως) Ὦρος. (οὕ(τως) Ὦρος] ου ωρος **A** om. **B**).

---

[8] Discuţia despre prezenţa sa în acest papirus la: G. Nenci, *Pirro. Aspirazioni egemoniche ed equilibrio mediterraneo*, Torino, 1953, p. 29; C. Franco, *Il regno di Lisimaco. Strutture amministrative e rapporti con le città*, Pisa, 1993 (Studi Ellenistici 6), p. 259–262 (care avansează ipoteza că ar putea fi vorba de sfârşitul lui Lisimah); F. W. Walbank, *Antigonus Gonatas in Thrace (281–277 B.C.)*, în *Studia in honorem Georgii Mihailov*, Sofia, 1995, p. 503; K. Jordanov, *La politique de Lysimaque en Thrace, en Asie Mineure occidentale et en Macédoine (294-281 av. J.-C.)*, Thracia 13, 2000, p. 203; Al. Vuple, *IstRom*[2] I, p. 463 n 1. Fragmentul moralizator contrapune «la folie des grands conquérants … à la vie réglée des sages» (P. Lévêque).

[9] Ştefan din Bizanţ s.v. Κάλλατις· ὡς κάλαθος εὑρέθη ἐοικὼς τοῖς Θεσμοφοριακοῖς; Al. Avram, *ISM* III, p. 192. Vezi discuţia şi la Al. Avram, *ISM* III, p. 3–4.

[10] *FHDR* IV, p. 18–19: „Callatis: oraş fondat de locuitorii din Heracleea; a fost numit aşa după lacul din apropiere”.

[11] Manuscris consultat în microfilm la *Institut pour la Recherche et l'Histoire des Textes* din Paris. Codicele **B** (*Laurent. S. Marci* 304) a fost colaţionat cu *Etymologicum Magnum* de M. E. Miller, *Mélanges de littérature grecque contenant un grand nombre de textes inédits*, Paris, 1868, p. 175, s.v. Καλάτις. Menţiunile din Oros în *Genuinum* şi *Magnum* au fost publicate şi de R. Reitzenstein, *Geschichte der griechischen* Etymologika. *Ein Beitrag zur Geschichte der Philologie in Alexandria und Byzanz*, Leipzig, 1897, p. 321, nr. 25; despre Oros, p. 287–350.

În *Symeonis Etymologicum*, care se bazează pe *Genuinum*, dar şi pe Ştefan din Bizanţ, se va păstra doar Κάλλατις· πόλις[12].

D. Detschew susţine că etimologia nu este grecească, apropiind-o de lyk. Demotikon Καλαβατιανος, numele de persoană car. Καλαβωτης, numele de loc car.-lyd. Καλλαταβοι şi Καλλατηβος, dar mai ales de numele râului bitinian Κάλης, gen. –ητος[13]. După Pliniu cel Bătrân, numele anterior al Callatidei fusese *Cerbatis* (*Cervatis* sau *Acervatis* alte mss.)[14]. O inscripţie recent descoperită din Dionysopolis aminteşte un toponim Καρβατις[15], care ar putea fi numele unui râu sau lac – acelaşi cu cel menţionat de Oros.

Sursa lui *Genuinum* este Oros din Alexandria, erudit specializat în gramatică, activ în prima parte a sec. V p. Chr.; i se atribuie şi Ὅπως τὰ ἐθνικὰ λεκτέον sau Περὶ ἐθνικῶν, o listă de nume geografice, şi mituri legate de ele, de unde provine probabil acest fragment[16]. Oros este frecvent confundat în lexicoane şi în tradiţia manuscrisă (din cauza aceleiaşi abrevieri, ωρ), cu Orion din Theba Egiptului (c. 425), care a scris şi el Περὶ ἐτυμολογίας, din care există mai multe excerpte în tradiţia manuscrisă[17]. Oros trebuie să fi preluat această etimologie despre colonia heracleotă[18] din izvoare geografice.

4. ORION DESPRE ETIMOLOGIA INSULEI LEUKE

Un alt articol din *Genuinum* transmite o etimologie a insulei Leuke, preluată din Ετυμολογίαι ale lui Orion. Ea se prezintă astfel[19]:

---

[12] Inedit: **E** = *Parm*. 2139, fol. 70^r; **F** = *Vindob. phil. gr*. 131, fol. 111^v (mss. consultate la *IRHT*, Paris). În acelaşi lexicon, din Ştefan din Bizanţ provine observaţia despre *ethnikon*: s.v. Ἄμαστρις ... τὸ ἐθνικὸν Ἀμαστριανός, ὡς Κάλλατις Καλλάτιος Καλλατιανός. (F. Lasserre-N. Livadaras, *Etymologicum Magnum Genuinum, Symeonis Etymologicum una cum Magna Grammatica, Etymologicum Magnum auctum* I Roma, 1967, p. 359).

[13] D. Detschew, *Die thrakische Sprachreste*[2], Viena, 1976, s.v. Κάλλατις, p. 223–224.

[14] Pliniu, *NH* 4.11.44. Vezi discuţia şi la Al. Avram, *ISM* III, p. 3–4.

[15] *IGB* V, 5011.

[16] *Souda*, s.v. Ὦρος; C. Wendel, s.v. *Oros (4)*, *RE* XVIII_1, col. 1181; N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Londra, 1983, p. 52; R. A. Kaster, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Berkeley-Londra, 1988, nr. 111 (p. 325-327).

[17] C. Wendel, s.v. *Orion (3)*, *RE* XVIII_1, col. 1085-1087; K. Alpers, *Die attizistische Lexikon des Oros. Untersuchung und kritische Ausgabe der Fragmente* (*SGLG* 4), Berlin-New York, 1981, p. 15-16; R. A. Kaster, *op. cit.*, nr. 110 (p. 322-325). Un exemplu în *Coislin*. 387, sec. X:Ὅσοι περὶ ἐθνικῶν· Ὠρίων Θηβαῖος (O. Kroehnert, *Canonesne poetarum scriptorum artificum per antiquitatem fuerunt?*, Diss. Regimonti, 1897, Tab. M. XIII, p. 7).

[18] Vezi şi Ps.-Scymnus 760-763; Strabon 7.6.1 (C. 318) şi 12.3.6 (C. 542); Memnon, *FrGrHist* 434 F 13; *Periplus Euxeini Ponti* p. 36 Diller.

[19] K. Alpers, *Bericht über Stand und Methode der Ausgabe des Etymologicum Genuinum (mit einer Ausgabe des Buchstaben Λ)* (Det Kogelige Danske Videnskaberness Selskab. Historisk-filosofiske Meddelelser 44, 3), Copenhaga, 1969, p. 36; articol prezent şi la Ps.-Zonaras, *Lex*. s.v. Λευκή· νῆσου ὄνομα ἐν Πόντῳ. Λευκὴ δὲ λέγεται διὰ τὸ ἐνδιατᾶσθαι ἐν αὐτῇ πλῆθοςν λευκῶν ὀρνέων, „Leuke: nume de insulă în Pont. Este numită Leuke (Cea Albă), pentru că în ea trăiesc o mulţime de păsări albe” (şi publicat în *FHDR* IV, p. 66–67).

Etymologicum Genuinum, s.v. Λευκή· νῆσος ἐν Πόντῳ. Λευκὴ δὲ λέγεται διὰ τὸ πλῆθος τῶν λευκῶν ὀρνέων ἐνδιαιτωμένων ἐν αὐτῃ.

„Leuke: insulă în Pont. I se spune *Leuke* („alba”) datorită mulţimii de păsări albe care vieţuiesc pe ea”.

Este evident că etimologia consemnată în compilaţia lui Orion e uşor fantezistă, dar apare şi în alte surse, cum ar fi scoliile la Pindar[20], sau altele care vorbesc despre mulţimea păsărilor de aici[21], sau despre culoarea ei[22]; despre această insulă circulau tot felul de legende în literatura greacă, fiind asociată cultului şi mitologiei lui Ahile.

5. GLAUKOS DESPRE AŞEZĂRILE DIN PONTUL STÂNG

P. Oxy. 1802 (ca. 200 p. Chr.) este un fragment dintr-un lexicon, şi conţine circa 20 de glose despre cuvinte în persană, lidiană, caldeeană etc., toate începând cu litera μ, şi aranjate în ordine absolut alfabetică[23]. El menţionează şi:

P. Oxy. 1802, l. 36: μελύγιον· πομάτιον Σκυθικόν. Γλαῦκος ἐν α′ Ἐξηγήσεως τόπων τῶν κειμένων ἐπ᾽ ἀριστερὰ τοῦ Πόντου μέρη. κτλ.[24]

„melygion: băutură scitică. Glaukos în prima carte din *Prezentarea locurilor aflate în Pontul Stâng*…”.

Lucrarea lui Glaukos, necunoscut din alte surse, se referea la aşezările din Pontul Stâng (Ἐξηγήσις τόπων τῶν κειμένων ἐπ᾽ ἀριστερὰ τοῦ Πόντου μέρη), şi avea cel puţin două cărţi; fragmentul se referea la o băutură scitică[25]. Autorul era probabil de epocă elenistică, şi putem presupune că era originar din această zonă. Cunoaştem şi alţi autori de *Lokalgeschichte* în Pontul Stâng, dar şi de nord[26].

---

[20] *Schol. Pind. Nem*. 4.79 a: Λευκὴ δὲ καλεῖται διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐννεοσσευόντων ὀρνέων (ἤτοι ἐρωδιῶν)· φαντασίαν γὰρ ταιαύτην τοῖς πλέουσι παρέχει („Ea poartă numele de Albă din pricina mulţimii păsărilor [bâtlani], care-şi fac acolo cuiburi; căci navigatorilor le apare albă”, cf. *FHDR* I, p. 16–17).

[21] Antigonus Carystius F 122 Keller; Ps.-Scymnus 789; Arian, *Per. Pont. Eux*. 21.3 (ὄρνιθες δὲ πολλοὶ αὐλίζονται ἐν τῇ νήσῳ) („multe păsări vieţuiesc pe insulă”); Filostrat, *Her*. 20.34 (οἰκεῖν μὲν δὲ λευκοὺς ὄρνιθας ἐν αὐτῇ φασιν) („se spune că pe ea locuiesc păsări albe”).

[22] Arian, *Per. Pont. Eux*. 21.1.

[23] Cf. Ll. W. Daly, *Contributions to a History of Alphabetization in Antiquity and the Middle Ages*, Bruxelles, 1967 (Coll. Latomus, 90), p. 30.

[24] Pack² 2127; ed. B. P. Grenfell-A. S. Hunt, *The Oxyrhynchos Papyri* XV, Londra, 1922, p. 157 şi F. Jacoby, *FrGrHist*, III, C, p. 843.

[25] Articolul, într-o formă prescurtată, şi fără numele lui Glaukos, se află şi în Hesychius (s.v. μελίτιον); *Genuinum* (**A** = *Vatic. gr*. 1818, fol. 223, s.v. μελήγυον; **B** = *Laur. S. Marci* 304, cf. M. E. Miller, *op. cit.*, p. 213; ambele îl citează pe Oros); *Magnum* (s.v. μελύγειον); Ps.-Zonaras (μελίγυον).

[26] Demetrios din Odessos, Περὶ τῆς πατρίδος (*Despre oraşul său*) (*FrGrHist* 808); probabil Demetrios din Callatis (*FrGrHist* 85); Poseidonios din Olbia, Περὶ τῆς Τυρικῆς καλουμένης χώρας (*Despre ţinutul cu numele Tyras*) (*FrGrHist* 279 T 1) şi Dionysios, tot de aici (*FrGrHist* 804 F 1, despre Cursa lui Ahile); Syriskos din Chersones, despre epifaniile Artemidei şi istoria oraşului său (*SGDI* 3086 = *IOSPE* I² 344 = *FrGrHist* 807 T 1).

Despre Pontul Euxin au mai scris o serie de alţi autori (majoritatea de epocă elenistică), cum ar fi: Andron din Teos [Περὶ Πόντου (Περίπλους)], Diophantos (Ποντικά), Polemon din Ilion (Κτίσεις τῶν ἐν Πόντῳ πόλεων), Apollodoros (Ποντικά), Alexandros Polyhistor (Περὶ Εὐξείνου Πόντου), Agathon (Πόντου Περίπλους)[27]. Este vorba mai ales despre lucrări de *erudiţie* geografică şi mitologică, după imaginea oferită de fragmentele păstrate.

6. APIAN, *DAKIKE*

Monografiile consacrate Daciei (şi războaielor dacice, în particular)[28] au cunoscut o soartă nefericită: doar cartea LXVIII a lui Cassius Dion s-a mai păstrat, dar sub formă de rezumat tardiv[29], pe când din altele nu avem decât fragmente insignifiante sau menţiuni enigmatice – Florus[30], Dion Chrysostomos[31], Caninius Rufus[32], Traian[33], Criton[34], Cassiodorus *(Historia Gothica* în 12 cărţi, rezumat de Iordanes, *De origine actibusque Getarum* sau *Getica)*[35].

[27] Andron (a doua jumătate a sec. IV a.Chr): *FrGrHist* 802; Diophantos (sec. III a.Chr.): *FrGrHist* 805; Polemon (cca. 200/180 a.Chr.): F. Jacoby, *FrGrHist*, III, C_2, p. 843; Apollodoros: *FrGrHist* 803; Alexandros Polyhistor (prolific gramatic grec originar din Milet, cca. 80–35 a.Chr.): *FrGrHist* 273 F 14–16; Andron: *FrGrHist* 801.

[28] W. H. Gross, s.v. *M. Ulpius Traianus*, *RE* Suppl. X, col. 1058.

[29] Xiphilinos (sf. sec. XI) mai dispunea doar de cărţile 36–80. Dacă *Getica* a circulat sub numele lui Dio Cocceianus, putem explica numele de Cassius la Photius, *Bibl.*, cod. 71 (cf. A. M. Gowing, *Dio's Name*, CPh 85, 1990, p. 49-54). Dar numele complet al lui Dio Cassius, revelat de o nouă inscripţie din Macedonia, era Claudius Cassius Dio (Κλ' Κάσσιος Δίων) (*AnnEp*, 1971, 430).

[30] Cf. Florus, *Virgilius orator an poeta* 1.6, amintind o compoziţie despre „triumful" dacic al lui Domitian.

[31] Despre Dion Chrysostomus şi *Getica* (*FrGrHist* 707): C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge (Mass.) Londres, 1978, p. 52-53 şi 122-123; P. Desideri, s.v. *Dion Cocceianus de Pruse dit Chrysostome* (D 166), *DPhA* II, p. 841-856. Recent, S. Terrei, *I Getica di Dione Crisostomo*, Aevum 74, 2000, p. 177–186. Această operă, din cauza caracterului său istoric, e atribuită de *Souda* lui Dion Cassius (Γετικά şi Περσικά) [s.v. Δίων ὁ Κάσσιος (Δ 1239) (= *FGrHist* 707 T 1)], confundat cu retorul. Iordanes îi confunda deja, sub acelaşi nume, de *Dio*, dar recunoaşte că citează două opere *(historiae*, adică *Getica*, şi *annales)*. Dion Chrysostomul era cunoscut în principal, dacă nu exclusiv, ca orator, ceea ce explică această confuzie.

[32] Cf. Pliniu cel Tânăr, *Ep.* 8.4.1–8 (prietenul său intenţiona să relateze războaiele dacice într-un poem, în greacă).

[33] Probabil *Dacica/De bello Dacico* (F 1 Peter, *HRR* II 117), în genul *commentarii* (cf. R. G. Lewis, *Imperial Autobiography, Augustus to Hadrian*, ANRW II.34.1 1993, p. 638–640).

[34] Kriton, Γετικά, *FrGrHist* 200; I. I. Russu, Getica *lui Statilius Crito*, StCl 14, 1972, p. 118–128.

[35] Cassiodorus, *Var. Praef.* 11; *Ordo generis Cassiodorum* (*Anecdoton Holderi*) p. VI Fridh; A. Momigliano, *Cassiodorus and Italian Culture of His Time*, în *Studies in Historiography*, Londra, 1966, p. 181–210; S. D. Barnish, Latomus 43, 1984, p. 336–361; B. Croke, CPh 82, 1978, p. 117–134; B. Luiselli, *Cassiodoro e la Storia dei Goti*, în *Passagio dal Mondo Antico al Medio Evo da Teodosio a San Gregorio Magno*, Roma, 1980, p. 225–253; Z. Petre, *A propos des sources de Jordanes,* Getica *3–41 et 67–72*, în ed. L. Boia, *Etudes d'historiographie*, Bucureşti, 1985, p. 39-51. Cassiodorus şi Orosius transmit şi fragmente din cărţile pierdute ale *Istoriilor* lui Tacit, cu privire la războaiele dacice.

Printre acestea, se afla şi o lucrare a lui Apian. Cunoscutul istoric grec (c. 90/95–163/165), originar din Alexandria, a ocupat funcţii în Egipt, apoi la Roma, devenind *advocatus fisci* şi *procurator Augusti* sub Hadrian (117–138). Între 148 şi 161, scrie *Istoria romană* (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία), după un plan mai mult etnografic[36] – o serie de istorii particulare, ale diferitelor popoare care s-au găsit în luptă cu Roma, şi războaiele civile dintre romani. Este nu atât o istorie a Romei, cât, mai degrabă, una a raporturilor dintre Roma şi popoarele supuse în mod succesiv autorităţii sale[37]. D. Mendels arată că Photius, nefiind istoric, nu este prea interesat de fapte (conţinutul lui Apian este rezumat rapid), ci mai mult de chestiuni mitologice (istoria lui Enea şi a regilor romani), de succesiunea imperiilor, şi mult mai puţin de istoria profană, mai ales de la Augustus la Constantin cel Mare[38]. Din cele 24 de cărţi ne-au parvenit doar 11[39].

Photius menţionează titlul fiecărei cărţi, cu rezumate variabile. În cazul cărţii 23, avem titlul *Dacica*[40]; împreună cu ultima carte, *Arabica* (24), trata cele 2 cuceriri ale împăratului Traian.

Photius, *Bibl*., *cod*. 57, 16 a: Ὁ δὲ εἰκοστὸς δεύτερος λόγος ἐπιγράφεται *Ἑκατονταετία*, ὁ δε ἐφεξῆς *Δακική*, καὶ ὁ εἰκοστὸς τέταρτος *Ἀράβιος*. Οὕτω μὲν τῆς ὅλης ἱστορίας ἡ διαίρεσις.

„A douăzeci şi doua carte este intitulată *Cei 100 de ani* [i.e. 30 a.Chr.–69 p.Chr.], următoarea *Dacica*, şi cea de-a douăzeci şi patra *Arabica*. Aceasta este împărţirea întregii istorii".

Transmiterea textelor istorice greceşti era determinată nu atât de importanţa pentru cititorii ulteriori ai acestor opere, cât de procedeul regrupării şi transliterării; de regulă, 5 rulouri de papirus (corespunzând a 5 cărţi) erau copiate într-un *codex*[41].

---

[36] Apian, *Prooem*. 12: κατὰ ἔθνος ἕκαστον.

[37] C. Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire Romain*, Paris, 1988, p. 199; E. Famerie, *Le latin et le grec d'Appien*, Geneva, 1998, p. 13-16. Ultimele două cărţi erau ca două apendice de istorie contemporană consacrate evenimentelor pe care Apian nu le putea expune în cărţile anterioare, campaniile din Dacia şi Arabia constituind două episoade izolate care se integrau rău, din raţiuni geografice şi cronologice, în trama operei (p. 17 n. 64).

[38] D. Mendels, *Greek and Roman History in the* Bibliotheca *of Photius – A Note*, Byzantion 56, 1986, p. 196-206. Despre opera eruditului patriarh, vezi W. T. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, Washington, 1980.

[39] Vezi pe larg despre Apian E. Schwartz, s.v. *Appianos (2), RE* II, 1896, col. 216–237.

[40] I. Schweighäuser, *Appiani Alexandrini Romanarum Historia reliquiae* III, Leipzig, 1785, p. 6; P. Viereck-A. G. Roos, *Appiani Historia Romana* I, Leipzig, 1939, p. V şi n. 4. În importantul său studiu despre Criton (StCl 14, 1972, p. 118-128), unde publică noi fragmente despre războaiele dacice (unele atribuibile, foarte probabil, lui Criton), I. I. Russu menţionează şi cartea a XXIII-a a lui Apian. Discutând atribuirea fragmentelor *adespota* unde sunt menţionaţi geţi, Russu arată că Apian folosea, pentru a desemna pe dacii din Carpaţi, termenul de „daci" (*Illyr*. 22 şi F 18 din Zonaras 11.21), cf. şi *Proom*. 4: „Geţii de peste Istru, pe care [scriitorii] îi numesc daci". Russu regretă pierderea în întregime a acesteia (p. 112), fiind urmat de I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986, p. 33-34: „Cartea a XIII-a (sic!), în întregime pierdută, se referea la luptele cu dacii"; cf. şi Al. Ştefan, s.v. *Appianos (Apian)*, *EAIVR* I, p. 82.

[41] L. Canfora, *Il destino dei testi*, în *Lo spazio letterario della Grecia antica* II, Roma, p. 67.

Un astfel de caz de transmitere este şi cel al *Istoriilor* lui Apian, de la *corpus* la diverse culegeri, unde ordinea cărţilor este schimbată, iar unele sunt absente. O regrupare de 5 cărţi *(Pentadenbände)* este realizată de „primul anonim” al lui Schweighäuser: cuprindea ultimele cărţi din *Emphylia* (despre Actium) şi alte 7 cărţi – *Dakike, Iberike, Annibaike, Libyke, Sikelike, Makedonike, Hellenike*. Acelaşi anonim ne informează despre structura în doi *codices* a culegerii constituite de el: ἐν δυσὶ αὐτὰ συνέθηκα τεύχεσιν[42].

În prefaţă se menţiona (*Vatic. gr.* 141, fol. 7[r], sec. XI-XII)[43]: ... ἔτι τε καὶ *Ἰουδαϊκά* καὶ τὰ *Ποντικά* καὶ τὰ *Δακικά*, οἷς Τραϊανὸς ἐλαμπρύνατο· τά τε *Ἰβηρικά*,

„… şi încă şi *Iudaicele* şi *Ponticele* şi *Dacicele,* în care Traian s-a ilustrat; şi *Ibericele*…”.

Aici, *Pontika* este probabil o coruptelă pentru *Parthika*.

În altă culegere, care prezintă o compilaţie din *cod.* 57 al lui Photius, în care îşi găsesc locul mai multe confuzii (*Laur.* LXX, 5, din sec. XV, fol. 5[r]), *Dakike* lipseşte[44].

Mai există însă un fragment din Δακική a lui Apian, păstrat la Zonaras (prima jumătate a sec. XII)[45], care face menţiune expresă a ei:

Zonaras 11.21 (F 18 Viereck-Ross): ἐστράτευσε μέντοι ἐπὶ Δᾶκας, ἢ Δακοὺς κατὰ Ἴωνας, ὡς ὁ Ἀππιανὸς ἐν τῷ εἰκοστῷ τρίτῳ λόγῳ τῆς *Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας* φησι. (Δᾶκας] codd. App. *Illyr.* 67 δακοὺς *Prooem.* 15 δακῶν *Illyr.* 65).

„.... A pornit deci cu război (*scil.* Traian) împotriva dacilor, pe care ionienii îi numesc *dakoi*, după cum spune Apian în cartea a douăzeci şi treia a *Istoriei Romane* ...”

O observaţie care se impune: încă o dată, se păstrează fragmente antice, în compilaţii bizantine, datorită semnalării de forme gramaticale sau ortografice, şi nu curiozităţii istorice *tout-court*.

7. ECOURI ALE RĂZBOAIELOR „DACICE” ALE LUI HADRIAN ÎN EGIPT

Două ecouri ale războaielor „dacice” ale lui Hadrian, petrecute de fapt la graniţele recentei provincii, provin din papirii egipteni.

Primul papirus face parte din *Acta Pauli et Antonini* (unele din primele fragmente din *Acta Alexandrinorum et Martyrum* care au fost publicate) (= Pack[2] 2228),

---

[42] *Ibidem*, p. 235–243. Vezi despre această dispunere K. Brodersen, *Die Buchtitelverzeichnisse, das Lexicon περὶ συντάξεως und der Aufbau von Appians Werk*, WS 103, 1990, p. 49–55.

[43] I. Schweighäuser, *op. cit.*, III p. 12 (comentariu p. 896-900).

[44] *Ibidem*, p. 12-13; L. Mendelssohn, RhM 31, 1876, p. 210–211; cf. şi A. Diller, *Photius'* Bibliotheca *in Byzantine Literature*, DOP 16, 1962, p. 393.

[45] L. Dindorf, *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum* III, Leipzig, 1870, p. 65–66 (*Epitome historica* a lui Zonaras, între 1118 şi mj. sec. XII); P. Viereck-A. G. Roos, *Appiani Historia Romana* I, Leipzig, 1939, p. 534; L. Canfora, *op. cit.*, p. 236. Fragment publicat şi în *FHDR* III, p. 192–193).

compuse la scurt timp după evenimente[46]. În *CPJ* II 158 a se relatează despre o dispută dintre un grec şi o ambasadă a evreilor din Alexandria în faţa lui Hadrian, prin 119–120. Împăratul se referă la anumite tulburări, printre care „războiul dacic”:

CPJ II 158 a ll. 11-13 (= *P. Par*. 68): ἐν ταῖϲ τ[ο]ιαύταιϲ πα-
[ρα]τάξεσ[ι] γίνεται ἐμοὶ .η
[..] ἐν τῶι Δακικῶι πολέμ[ω]ι [

„… [acestea] mi s-au întâmplat în astfel de tulburări … în războiul dacic …”.

Acest război ar fi, în opinia editorilor, cel purtat contra sarmaţilor la graniţele Daciei, din 117/118[47].

Un al doilea papirus, scrisoarea lui Tothes fiul lui Ammonios, către Orion, fiul lui Heraklios, ambii din Hermoupolis, datată în 7 noiembrie 149 (în al 12-lea an de domnie al lui Antoninus Pius), printre mai multe detalii topografice (legate de închirierea unei jumătăţi de stradă şi a unui spaţiu de întrunire), menţionează o *stoa* a *Străzii Dacice*[48]:

P. Vind. Sal. 11 ll. 9-10: ... ὑπὸ τὴν νοτίνην στο-
ά[ν τῆϲ] Δακ[ι]κῆϲ πλατείαϲ …

„… sub porticul de sud al Străzii Dacice ”.

Ar fi vorba de jumătatea de vest a străzii de est-vest din Hermoupolis, al cărei nume trebuie pus în legătură, probabil, tot cu războiul contra roxolanilor din 117/118 al lui Hadrian[49], urmat şi de reorganizarea provinciei.

8. ETIMOLOGIE PENTRU GEPIZI

O serie de *Etymologika* bizantine transmit o etimologie fantezistă care face din gepizi „copii ai geţilor”: *Gudianum, Magnum*[50], şi aşa-numitul Αἱμωδεῖν (sec. VI-VIII). Acesta este transmis de ms. *Darmstadinus* 2773 (sec. XIV–XV)[51]:

Lexicon Αἱμωδεῖν s.v. Γήπαιδεϲ· οἱ λεγόμενοι Λογγίβαρδοι, οἱονεὶ Γετίπαιδεϲ, οἱ τῶν Γετῶν παῖδεϲ[52]. (οἱ Γετῶν *Gud*. **d** *Magn*.)

---

[46] V. A. Tcherikover, A. Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum* II, Cambridge (Mass.), 1960, p. 87–99 (nr. 158 a).

[47] Cassius Dio 68.13.6; *SHA*, *Hadr*. 5.2, 6.6–8, 7.3; Eutropius 8.6.2; cf. V. A. Tcherikover-A. Fuks, *CPJ* II, p. 96. Vezi M. Bărbulescu, *IstRom*[2] II, p. 76-78.

[48] R. P. Salomons, *Einige Wiener Papyri*, Amsterdam, 1976, nr. 11 (= *P. Vind. Sal*. 11), p. 127-134.

[49] *Ibidem*, p. 129-130, şi observaţiile de la p. 204.

[50] *Etym. Gudianum*, col. 622 Sturz; *Etym. Magnum* 230,19 (s.v. Γήπαιδεϲ) (ultimul prezent în *FHDR* IV, p. 18-19).

[51] Şi, doar pentru glosele în α, în ms. *Crypt. Za* IX, unde titlul său este Ἐτυμολογίαι Διάφοροι.

[52] A. R. Dych, Epimerismi Homerici. *Pars altera. Epimerismi continens qui ordine alphabetica traditi sunt LEXICON ΑΙΜΩΔΕΙΝ quod vocatur seu verius ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΑΙ ΔΙΑΦΟΡΟΙ* (*SGLG* 5/2), Berlin-New York, 1995, p. 920. În *Gudianum* (col. 622 Sturz) se află aceeaşi notiţă (variante: γεττίπαιδεϲ, γεττῶν).

„*Gepizi*: cei numiți longobarzi, adică *Getipaides,* «copii ai geților»”.

Este evident că acest compilator ignoră *realia,* oferind o etimologie care îi pune în legătură pe geți, neam tracic, cu gepizii germanici[53]. În antichitatea târzie însă, mai multe surse îi identifică pe gepizi cu goții, confundați la rândul lor cu geții[54].

MISCELLANEA

RÉSUMÉ

L’article présente quelques sources concernant l’histoire ancienne de la Roumanie, récemment publiées, révélées par les papyrus, ou par des lexiques byzantins inédits: (1) un fragment d’Eupolis (Photius, s.v. Βαρυγέτας); (2) Lysimaque et le roi gète Dromichaitès (*P. Schub*. 39); (3) une étymologie d’Oros pour Callatis (*Etym. Genuinum,* s.v. Καλάτις); (4) une étymologie d’Orion pour l’île Leukè (*Etym. Genuinum,* s.v. Λευκή); (5) un ouvrage de Glaukos sur les places du Pont Gauche (*P. Oxy*. 1802 = *FGrHist* 806); (6) le XXIIIe livre d’Appien (Δακική); (7) échos des «guerres daces» en Égypte (*CPJ* II 158 a; *P. Vind. Sal*. 11); (8) une étymologie byzantine, équivalant les Gépides et les Gètes (*Lexicon* Αἱμωδεῖν, *Gudianum*, *Magnum,* s.v. Γήπαιδες).

[53] *Ibidem*, p. 857.

[54] Cf. Iordanes, *Get*. XVII, 95; Procopius, *De bell*. 3.2.2 (echivalare gepizi-goți-geți).

RĂZBOIUL DACIC AL LUI TRAIAN ÎN CRONICA LUI IBRAHIM PEÇEVI

CRISTINA FENEȘAN

Această lucrare cuprinde analiza amănunțită şi explicarea similitudinilor existente între fragmentul din cronica lui **Ibrahim Peçevi** şi pasajele din *Istoria romană* a lui **Cassius Dio** în varianta lui Xiphilinus, care se referă la desfăşurarea războaielor dacice şi la construirea podului lui **Traian** de la Drobeta.

Cronica de notorietate a lui Ibrahim Peçevi, cu numele întreg Ibrahim ibn Abdullah Ibrahim Peçevi (Alajbegović) Yani[1], cuprinde un pasaj despre războaiele daco-romane şi despre ruinele podului lui Traian de lângă Drobeta-Turnu Severin. Pagina (435–436) dedicată de autor acestui vestigiu al antichității în cronica editată pentru prima oară la Istanbul în anii 1864–1865 (1281 H)[2], dovedeşte vocația sa autentică pentru realitate şi adevăr istoric, care l-a ajutat să depăşească prejudecățile islamice obişnuite, de ignorare a cronicilor europene. Interesul şi aptitudinea lui Peçevi pentru istorie s-au dezvoltat pe măsura instrucției şi educației primite, mai întâi, în oraşul său natal Pécs. De altfel, credem că trezirea şi cultivarea dragostei sale pentru istorie s-ar fi datorat cunoscutului *şeyh khalwatiyya,* Ali Dede Sigetvári[3], păzitorul mausoleului construit la Szigetvár în cinstea sultanului Süleyman Kanuni, mort în 1566 la asediul acestei cetăți. În prima sa tinerețe, Peçevi, care fusese discipolul spiritual şi tovarăşul nelipsit de călătorie al *şeyhului* Ali Dede, a vizitat în numeroase rânduri, înainte de 1598–1599 (1000 H),

---

[1] Ibrahim ibn Abdullah Peçuy Alaybegović, numit în mod curent, Peçevi (1574–1651) s-a născut la Pécs şi a fost controlor financiar (*defterdar*) în Anatolia, în ținutul Dunării (*Tuna defterdarlığı*) şi în *eyaletul* Timişoara. Pe linie maternă el s-a înrudit cu familia vestită a vizirilor Sokollu. Orfan la vârsta de 14 ani, Peçevi a fost crescut de rudele sale bosniece, adică de *valiul* de Buda, Ferhad paşa, fratele mamei sale şi, apoi, de Lala Mehmed paşa, vărul marelui vizir, Sokollu Mehmed paşa, vezi F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, p. 192 şi urm.; S. Balić, *Das unbekannte Bosnien*, Köln, Weimar, 1992, p. 232 şi urm.

[2] I. Peçevi, *Tarih* (Istorie) I–II, Istanbul (1281, 1283 H), 1864/5, 1867/8.

[3] Este vorba de Ali-Dede ibn al-Hağğ Mustafa, Ala'addin al-Bosnawi al Halwati an-Nuri, polihistor, conducătorul unei mănăstiri (*tekke*) de dervişi din Szigetvár, aparținând confreriei mistice musulmane (*tarikat*) *Khalwatiyya*, care practica izolarea timp de 40 de zile într-o celulă sau într-un pustiu, pentru post, rugăciune şi stare de veghe, vezi S. Balić, *Das unbekannte Bosnien*, p. 226 şi urm.; N. Clayer, *Mystiques, État et Société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XV*e *siècle à nos jours*, Leida, 1994, p. 124, 125, 137 şi urm.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 259–269

câmpul de luptă de la Mohács. Poposind pe aceeaşi colină, unde sultanul Süleyman îşi ţinuse sfatul de război înaintea bătăliei de la 29 august 1526[4], Ibrahim Peçevi s-a familiarizat cu metoda perieghezei şi a înţeles, totodată, necesitatea plasării evenimentului istoric în cadrul său geografic. Dorind să redea cât mai exact şi mai precis istoria politică şi militară otomană, efort recunoscut de o seamă de cercetători ai operei sale[5], Peçevi nu s-a limitat doar la cercetarea izvoarelor otomane tradiţionale. Dimpotrivă, ideea de a folosi în cronica sa unele izvoare europene şi, în primul rând, izvoare ungare scrise în limbile latină şi maghiară, a fost apreciată, în mod cu totul îndreptăţit, de Bernard Lewis ca fiind „revoluţionară"[6]. Dacă J. Thúry a identificat, la vremea sa, două cronici ungare folosite de Peçevi – *Cronica ungară* scrisă de Gáspár Heltai după modelul *Decadelor* lui Bonfinius şi tipărită la Cluj în 1575 şi cronica lui Nicolae Istvánffy, *Historiarum de rebus hungaricis libri XXXIV,* editată în 1623 – în schimb, M. Köhbach a dovedit că, în redarea legendei Sfântului Gerardus din Morisena (Cenad), Peçevi a recurs la o versiune maghiară a lui Bonfinius, respectiv la un izvor strâns legat de acesta[7]. După părerea lui J. Thúry[8], accesul lui Peçevi la izvoarele europene scrise în limba latină, relatând evenimentele petrecute mai cu seamă între anii 1521–1567, ar fi fost asigurat de diacul *(déak)* paşei de Buda, Musa paşa, al cărui nume cronicarul însă nu-l pomeneşte. Chiar Peçevi recunoaşte, în mod indirect, folosirea unui tâlmaci, care nu cunoştea, aşadar, prea bine nici osmana, nici latina: „Fiindcă în ţara noastră «eyaletul Buda» sunt foarte mulţi dieci unguri, adică dintre cei ce ştiu să scrie şi să citească, am pus să fie citite mai multe expediţii ale răposatului «Süleyman» pe care, însă, am pus să fie traduse în osmană. Astfel, înainte de toate acestea, este traducerea luptei de la Mohács"[9]. De altfel, ajutorul primit din partea tâlmaciului de latină şi maghiară nu a exclus, în opinia lui J. Thúry, cunoştinţele lui Peçevi de limba maghiară, dovadă fiind prezenţa a numeroase cuvinte în cronica sa şi participarea autorului, în 1595, la tratativele de predare a cetăţii Esztergom[10]

Interesantă este şi justificarea la care a recurs Peçevi pentru folosirea acestor izvoare. Este vorba de nevoia cunoaşterii cât mai depline a trecutului atunci când izvoarele otomane sunt deopotrivă simple, laconice şi lacunare, ca în cazul tentativei armatei imperiale de recucerire a cetăţii Buda în anul 1542: „după ce am parcurs lucrările istorice osmane, care au circulat în vremea noastră, mi-a trecut prin minte să cercetez în ce fel au descris necredincioşii în istoria lor expediţiile răposatului «Süleyman» padişah"[11].

---

[4] Peçevi, *Tarih* I, Istanbul, 1864/5, p. 89.

[5] J. Thúry, *Pecsevi viszonya a magyar történetiráshoz* (Legăturile lui Peçevi cu istoriografia maghiară), "Századok", 1892, 480-7; Fr. von Kraelitz, *Der osmanische Historiker Ibrahim Peçevi*, „Der Islam", 1918, 8, p. 252.

[6] B. Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982, p. 164.

[7] M. Köhbach, *Gellérthegy, Gerz Ilyas Tepesi. Ein Berg und sein Heiliger*, „Südost Forschungen" 37, 1978, p. 136-138.

[8] Thúry, 1892, p. 484.

[9] Peçevi I, 1864/4, p. 106; Z. Arıkan, *Ilk Osmanlı Tarihçilerinde süreklik niteliği taşıyan öğeler*, *Elements of Continuity among Early Ottoman Historians*, „Belleten" 65, 2001, nr. 243, p. 594.

[10] Thúry, 1892, p. 484.

[11] Peçevi I, 1864/5, p. 106.

Dar setea sa de cunoaştere şi nevoia de informaţii nu i-au alterat nici discernământul şi nici spiritul critic. Cronicarul şi-a confruntat informaţiile provenind din surse europene cu izvoarele otomane şi s-a îndoit, adeseori, de veridicitatea lor. De asemenea, complexul său de superioritate religioasă şi culturală pare să-i fi alimentat şi amplificat lui Peçevi spiritul critic, determinându-l să conteste realismul şi obiectivitatea cronicilor europene[12]. Scepticismul cronicarului nu a fost temperat nici de garanţiile pe care le-a oferit, în general, procedura din apusul Europei la care era supus un manuscris în vederea tipăririi[13], nici de girul unor învăţaţi de vază, lectori ai manuscrisului şi nici asumarea afirmaţiilor sub semnătură proprie de către autor[14].

Aceste rezerve nu l-au împiedicat, însă, pe cronicar să preia, pe baza unor criterii diferite, evenimente proprii istoriei europene. Includerea lor într-o formă amplă sau sintetică a depins, în primul rând, de interesul şi de însemnătatea evenimentului respectiv, rezultate din raportarea şi conexarea sa la aria otomană şi islamică. Dar orice regulă îşi are şi excepţiile. În cazul nostru este vorba de anumite curiozităţi naturale şi arhitectonice, care l-au îndemnat pe Peçevi să părăsească, pentru o clipă, subiectele predilecte ale cronicarilor otomani, adică prezentarea evenimentelor şi problemelor politice şi literare. Printre aceste „inovaţii” ale istoriografiei otomane din prima jumătate a veacului al XVII-lea se numără şi relatarea succintă a războaielor daco-romane, ca o digresiune istorică justificată de semnalarea şi descrierea ruinelor podului lui Traian construit de Apollodor din Damasc peste Dunăre, în apropiere de Drobeta-Turnu Severin. Dar mult mai interesant este modul în care autorul a încercat să stârnească atenţia cititorului otoman pentru acest monument de arhitectură romană. Recurgerea la raţiune şi la folosirea metodei învăţaţilor *(ulema)* în interpretarea trecutului ne îndeamnă să credem că Peçevi i-ar fi stârnit chiar pe unii demnitari să vadă ruinele podului de peste Dunăre: „Cu ce scop oare a fost făcut? Poate că «acest scop» i-ar trece prin minte vreunui om de stat, care priveşte cu ochii «larg deschişi» pilda învăţaţilor”[15].

În cazul pasajului referitor la podul roman construit peste Dunăre de Apollodor din Damasc, este vorba de o preluare indirectă, prin intermediul unui manuscris tradus de Antonius Bonfinius sau al unui manuscris aflat în strânsă legătură cu acest învăţat, din *Istoria romană* a lui Cassius Dio, care ne-a parvenit în varianta lui Xiphilinus. Ne întemeiem ipoteza nu numai pe constatarea făcută de Markus Köhbach în privinţa preluării legendei Sfântului Gerardus şi a denumirii colinei Gerz Iliyas[16], respectiv Gellérthegy din oraşul Buda, ci, mai ales, pe afirmaţiile lui Gáspár Heltai referitoare la Bonfinius. Acestea au fost consemnate în introducerea cronicii sale

[12] Peçevi I, 1864/5, p. 233: „Necredincioşii «ce duc» o viaţă desfrânată, afirmă şi susţin că în lucrările lor de istorie ei nu exagerează şi nu scriu neadevăruri, cu toate că *eu am şi recunoscut mai multe exagerări şi le consider contrafaceri parţial intenţionate* (subl. n.) că nu am ştiut lucrurile respective”.

[13] Peçevi I, 1864/5, p. 106 şi urm.

[14] *Ibidem.*

[15] Peçevi I, 1864/5, p. 435.

[16] Köhbach, 1978, p. 136–138.

intitulată *Chronica az Magyaroknak dolgairol* (Cronica referitoare la faptele ungurilor). Afirmaţiile lui Heltai reprezintă o cale însemnată pentru desluşirea felului în care Ibrahim Peçevi a putut cunoaşte, prin intermediul traducerii din limba latină în limba maghiară, o versiune fie integrală, fie prescurtată a *Istoriei romane* a lui Cassius Dio. Astfel, Antonius Bonfinius[17], bun cunoscător al limbii eline şi bizantine, a adus din Italia, când a fost chemat la curtea regelui Matia Corvinul, o seamă de manuscrise, printre care s-au aflat şi manuscrise greceşti[18]. Pe acestea din urmă le-a tradus, potrivit mărturiei lui Gaspar Heltai, în limba diecilor, adică în limba latină, fiind răsplătit regeşte cu suma de 1.000 de galbeni. Este, aşadar, posibil ca Antonius Bonfinius să fi adus din Italia un manuscris cuprinzând varianta lui Xiphilinus a *Istoriei romane* scrise de Cassius Dio[19] sau o variantă apropiată de aceasta şi tot atât de posibil este ca Bonfinius să fi fost şi traducătorul manuscrisului respectiv. Nu excludem nici ipoteza ca Bonfinius, care îşi dobândise cunoştinţele despre autorii antici prin intermediul contemporanilor săi umanişti, să fi obţinut un asemenea manuscris în urma ordinului regelui Matia adresat clericilor şi diecilor de a aduna din bibliotecile capitlurilor şi mănăstirilor manuscrise şi însemnări, adică tocmai sursele necesare întocmirii[20] lucrării sale *Rerum Ungaricarum Decades*. Cert este însă faptul că digresiunile ample făcute în trecutul Daciei, legate de cucerirea şi stăpânirea romană asupra acestei provincii nu cuprind o serie de amănunte menţionate de Peçevi în legătură cu împrejurările în care Antonius Bonfinius a consacrat două pasaje distincte acestei construcţii cu caracter strategic. Primul pasaj, aflat chiar la începutul cronicii, dovedeşte în mod limpede că Bonfinius a cunoscut şi s-a folosit fie direct, prin intermediul unui manuscris bizantin, fie indirect, printr-o traducere latină, *Istoria romană* a lui Cassius Dio: „Item in Danubio pontem erexit, opus perquam admirabile, ut Dion in Traiano scribit: cuius hodie quoque pilae nonnullae spectantur: ad quem in ulteriore parte Danubij Severinum est oppidum, a Severo Imperatore conditum: quod magno ad huc praesidio adversus Turcorum impetum Ungari tenent”[21].

Pentru a putea compara textul lui Bonfinius cu cel al lui Ibrahim Peçevi, redăm pasajul în care umanistul italian a relatat sintetic războaiele purtate de Traian împotriva lui Decebal:

„Ulpius Traianus deinde successit, qui iacturam et iniuriam Imperij Romani cumulatissime ultus est: nam Decebalus varijs cum ipso insidijs agentem et Longino prefecto Legionis capto, elatum qui ut se a captivitatis servitute vindicaret, veneno sibi mortem consciuit duplici victoria superavit, regem ad mortem compulit,

[17] Antonius Bonfinius (1427–1502), umanist italian şi-a petrecut ultima parte a vieţii la curtea regilor unguri şi i-a recunoscut regelui Matia Corvinul originea romană şi corviniană, vezi G. Amadio, *La vita e l'opera di Antonio Bonfinio primostorico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, Monalto Marche, 1930; idem, *Antonio Bonfini e S. Giacomo della Marca*, Monalto Marche, 1936; Cl. Isopescu, *Notizie intorno ai romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, „Bulletin de la Section Historique” 16, 1929, p. 17–19; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, Bucureşti, 1972, p. 58.

[18] G. Heltai, *Chronica az Magyaroknak dolgairol*, Cluj, 1575, ed. anastatică, p. 1.

[19] Cassius Dio, *Istoria romană*, FHDR I, 1964, p. 687–697.

[20] Heltai, 1575, p. 1.

[21] A. Bonfinius, *Rerum Ungaricarum Decades Quator*, Basel, 1568, p. 7, paragraf 10-20.

thesauros eius ingentes recepit. Pontem in Istro aedificavit, ab Hadriano deinde demolitum, ne a Dacia Mysiae infestarentur, pilis viginti suffultum quarum altitudo (ut Dion auctor est) centum et quinquaginta pedum (praeter fundamenta) latitudo vero pedum sexaginta. Daciam denique in provinciam redegit. Pontis adhuc superstites pilae in quadrato lapide cernuntur”[22].

Pasajul consacrat de Peçevi podului construit de Apollodor din Damasc şi împrejurărilor în care acesta a fost ridicat şi parţial dărâmat reproduce numai unele elemente preluate de Bonfinius din *Istoria Română* a lui Cassius Dio. Din cronica lui Peçevi lipsesc, însă, detaliile referitoare la dimensiunile podului roman şi la una din cauzele declanşării celui de al doilea război daco-roman din anii 105–106, respectiv captivitatea şi moartea lui Cassius Longinus, comandantul unei legiuni romane rămase în Dacia[23]. S-ar putea ca, prin intermediul unei traduceri în limba latină datorat, pesemne lui Bonfinius, Ibrahim Peçevi să fi adaptat, potrivit sensibilităţii şi interesului său, pasaje din Cassius Dio, care laudă şi descrie, ca pe o mare curiozitate, podul roman peste Dunăre. Redăm, pentru comparaţie, pasajele respective din cronica lui Ibrahim Peçevi şi din *Istoria romană* a lui Cassius Dio:

Peçevi:	Cassius Dio: LXVIII, 13, 1:
„Şi «există», potrivit relatărilor solilor *(resul-i resayil),* vestigii printre edificiile ciudate din acest loc în care s-a aflat amintita cetate Severin. Deci, aici este locul cel mai ciudat şi care este mai presus de puterea omului. Se spune că în trecut a existat, în apropierea cetăţii pomenite, un pod foarte mare, construit din piatră peste fluviul Dunărea, care este unul dintre cele mai mari fluvii de pe faţa pământului. Acum, când «apele» fluviului Dunărea scad, «podul» apare «ca având» statura unui elefant. Se spune că, atunci când unii dintre stăpânii de corăbii ajung în preajma sa, ei petrec şi mai ales beau vin”[24].	„Traian construi peste Istru un pod de piatră, pentru care nu ştiu cum să-l admir îndeajuns. Minunate sunt şi celelalte construcţii ale lui Traian, dar acesta este mai presus de toate acelea. Stâlpii, din piatră în patru muchii, sunt în număr de douăzeci, înălţimea este de o sută cinzeci de picioare, în afară de temelie, iar lăţimea de şaizeci. 2. Ei se află, unul faţă de altul, la o distanţă de o sută şaptezeci de picioare şi sunt uniţi printr-o boltă. Cum să nu ne mirăm de cheltuiala făcută pentru aceşti stâlpi? Nu trebuie oare să nu uimească şi felul meşteşugit în care a fost aşezat în mijlocul fluviului fiecare stâlp, într-o apă plină de vârtejuri, într-un pământ nămolos, de vreme ce cursul apei nu putea fi abătut”[25]?

[22] *Ibidem*, Decadis I Liber I, p. 34.
[23] Cassius Dio, FHDR I, p. 692 şi urm.; Bonfinius, 1568, p. 34.
[24] Peçevi I, 1864/5, p. 435.
[25] Cassius Dio, FHDR I, p. 692, 693, 694, 695.

Prezentarea acestui monument „ciudat” pentru Peçevi i-a impus, în chip firesc, cronicarului enumerarea, în linii mari, a cauzelor şi a împrejurărilor construirii sale şi, mai ales, relatarea succintă a războaielor daco-romane din anii 101–102 şi 105–106.

Trebuie relevată, în primul rând, preocuparea cronicarului otoman pentru cronologia exactă a primului război daco-roman şi pentru delimitarea teritoriilor cârmuite de regele Decebal sub numele de Tracia. Aceste ştiri, preluate din manuscrisul atribuit lui Bonfinius, au fost folosite de Peçevi pentru a explica împrejurările în care regele Decebal a încheiat pace cu Traian.

Peçevi: „În cronicile vechi ale ghiaurilor se spune că în anul 101 după vestirea ilustrei naşteri a profetului Isus (Isa) împăratul (Çasar), care s-a numit Traian (domnind în) statul papei de la Roma *(Rum papa mülküne)* s-a ridicat cu oaste numeroasă. În limba ghiaurilor ţinuturile Rumelia şi Bosnia şi Ungaria şi Ţara Românească şi Moldova au fost numite ţara Traciei şi se spune că un rege numit Decebal «Vekabal» ar fi cârmuit această ţară. (Traian) s-a îndreptat împotriva lui (Decebal) şi l-a înfrânt. În cele din urmă au încheiat pace cu condiţia (ca Decebal) să plătească anual o sumă de bani *(bir mikdar mal vermek üzere)*”[26].	Cassius Dio: LVIII, 9, 3 „3. Dar nu s-a realizat nimic, deoarece Decebal nu a cutezat să se întâlnească cu aceştia, ci a trimis şi atunci pe alţii. Traian a ocupat munţii întăriţi şi a găsit acolo armele, maşinile de război cucerite (de la romani), precum şi steagul luat de la Fuscus. 4. Pentru aceste motive, dar mai ales că Maximus prinsese în acest timp pe sora aceluia şi cucerise un loc întărit, Decebal era gata să primească orice condiţii ce i s-ar fi impus, nu fiindcă ar fi avut de gând să le respecte, ci ca să mai prindă putere după pierderile suferite atunci, 5. anume, să dea înapoi armele, maşinile de război şi pe constructorii acestor maşini, să-i predea pe dezertori, să distrugă întăririle şi să se retragă din teritoriul cucerit, ba încă să-i socotească duşmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor. 6. să nu mai primească nici un fugar, nici să nu mai ia în slujba lui vreun ostaş din Imperiul roman (căci Decebal atrăgea la sine prin momeli pe foarte mulţi oameni viteji). De nevoie el primi aceste condiţii…”[27]

Pe Peçevi nu l-au interesat nici pregătirile lui Decebal pentru declanşarea unui nou conflict armat cu Roma şi nici desfăşurarea propriu-zisă a celui de al doilea război daco-roman din anii 105–106. El a consemnat, doar, înfrângerea suferită de Decebal, interpretând sinuciderea regelui dac drept o urmare a ruşinii acestuia, iar nu drept singurul mod de a evita dezonoarea captivităţii şi participarea la triumful lui Traian la

[26] Peçevi I, 1864/5, p. 435
[27] Cassius Dio, FHDR I, p. 688, 689, 690, 691.

Roma. Mai mult, cronicarul otoman s-a arătat preocupat de soarta dacilor supravieţuitori ai ultimului război daco-roman, care, potrivit religiei islamice, „şi-au dat duhul lor cel rău în flăcările iadului”[28]. În privinţa ultimului război daco-roman, Peçevi a selectat din traducerea latină a lui Bonfinius, ştiri lapidare privind încălcarea păcii cu Roma, înfrângerea şi moartea lui Decebal. Oricum, relatarea lui Peçevi este mult mai exactă, din punctul de vedere al veridicităţii şi succesiunii acţiunilor esenţiale ale celui de al doilea război daco-roman, decât fraza cu care Antonius Bonfinius expediază acest conflict armat: „Ulpius Traianus … nam Decebalus cum ipso insidijs agentem … elatum [qui ut se a captivitatis superavit, regem ad mortem compulit thesauros ingentes recepit]”[29].

Reproducem, din nou, pentru compararea şi stabilirea filiaţiei celor două izvoare în privinţa relatării celui de al doilea război daco-roman şi epilogul său, moartea regelui Decebal, pasajele corespunzătoare din cronica lui Ibrahim Peçevi şi din *Istoria romană* a lui Cassius Dio:

Peçevi: „Însă, dat fiindcă regele susnumit a încălcat pacea, împăratul Traian a mers din nou împotriva lui şi a repurtat victorie asupra lui şi a ţării sale. Apoi, dat fiindcă regele a rămas fără putere, de ruşine el şi-a luat viaţa”[30].	Cassius Dio, LXVIII, 10, 3: „Dar, când i s-a anunţat că Decebal în multe privinţe nu respectă tratatul, ci îşi pregăteşte arme, primeşte fugari, reface întăriturile, trimite soli la vecini şi aduce pagube celor ce mai înainte nu se înţelegeau cu el, iar iazigilor le-a smuls un ţinut (pe care, după aceea, deşi ei îl cereau, Traian nu-l mai dădu înapoi). 4. Senatul decretă că Decebal este din nou vrăjmaş, iar Traian însuşi, fără să lase conducerea altor generali, porni din nou cu război împotriva aceluia”[31]. ……………………[32] LXVIII, 14, 3: „Când a văzut Decebal că scaunul lui de domnie şi toată ţara sunt în mâinile duşmanului, că el însuşi este în primejdie să fie prizonier, îşi curmă zilele. Capul său fu dus la Roma. În felul acesta, Dacia ajunse sub ascultarea romanilor”[33].

[28] Peçevi I, 1864/5, p. 436.
[29] Bonfinius, 1568, p. 34.
[30] Peçevi I, 1864/5, p. 435.
[31] Cassius Dio, FHDR I, p. 690 şi urm.
[32] Urmează în textul lui Cassius Dio relatarea detaliată a stratagemei folosite de Decebal LXVIII, 11 şi LXVIII, 12 Cassius Dio, FHDR I, p. 690, 691–693 pentru păstrarea păcii cu Roma şi pentru uciderea lui Traian. Apoi acelaşi Cassius Dio relatează episodul folosirii lui Longinus ca mijloc de presiune şi şantaj asupra lui Decebal.
[33] Cassius Dio, FHDR I, p. 694 şi urm.

După această relatare succintă, în comparaţie cu Cassius Dio şi mai detaliată în raport cu cronica lui Antonius Bonfinius, Peçevi a narat, întocmai ca şi modelul său, Cassius Dio, episodul construirii podului peste Dunăre în apropiere de Drobeta-Turnu Severin. Motivaţia construirii podului, anume cea de a împiedica şi nimici rapid orice rezistenţă opusă stăpânirii romane, este identică la Cassius Dio şi Peçevi. Întocmai ca şi Cassius Dio şi Ioannes Tzetzes[34], cronicarul otoman a stabilit aceeaşi cauză pentru care împăratul Hadrian, succesorul lui Traian, a pus să fie distrusă partea superioară a podului pentru a fi zădărnicite atacurile populaţiei autohtone din Dacia asupra provinciei Moesia. În plus, Peçevi nu s-a putut abţine nici de la aprecierile pe care cronicarii musulmani şi otomani le-au făcut, în mod curent, la adresa conducătorilor de religie diferită. Interesantă este şi fraza cu care Peçevi îşi încheia pasajul referitor la podul lui Traian şi care, dacă nu ar reproduce constatarea seacă a lui Bonfinius din lucrarea sa *Rerum Ungaricarum Decades*: „Pontis adhuc superstites pilae in quadrato lapide cernuntur”[35], ne-ar îndemna să credem că acest cronicar otoman ar fi văzut ruinele de lângă Drobeta-Turnu Severin.

Peçevi:	Cassius Dio, LXVIII, 13, 5:
„În acea vreme necuratul, care era împărat, a pus să se construiască acel pod foarte mare pentru ca, la rândul său, nici un rege să nu aibă posibilitatea de a se răscula împotriva lui. Şi susnumitul împărat a întinat 40 de ani reşedinţa împărăţiei. După moartea regelui (Decebal), mulţi dintre cei care i-au supravieţuit şi-au dat duhul lor cel rău în flăcările iadului. Şi după (Traian) a ajuns împărat un nelegiuit numit Adrian. El a pus, în mod intenţionat, să dărâme acel pod mare deoarece triburile din Tracia au atacat ţara împăratului. Şi numitul pod a durat întocmai, fără întrerupere, 23 de ani. Însă vestigiile sale se văd şi acum (ve amma asari ila el an numayan dir)”[36].	„Concepţia măreaţă a lui Traian se vădeşte şi din aceste lucrări. Astăzi însă podul nu foloseşte la nimic, căci nu mai există decât stâlpii, iar pe deasupra lor nu se mai poate trece: ai zice că au fost făcuţi numai ca să facă dovada că firii omeneşti nimic nu-i este cu neputinţă. 6. Traian se temea că, după ce îngheaţă Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămaşi dincolo şi construi acest pod, pentru ca transporturile să se facă cu uşurinţă peste el. Dimpotrivă, lui Hadrian îi fu teamă că barbarii vor birui străjile şi vor avea trecere lesnicioasă spre Moesia, de aceea distruse partea de deasupra”[37].

Pasajul citat din Peçevi mai cuprinde, spre deosebire de Cassius Dio şi de Bonfinius, două erori istorice, care privesc durata domniei împăratului Traian şi

[34] Ioannes Tzetzes, *Istoriile lui Ioannes Tzetzes grămăticul*, FHDR IV, p. 74 şi urm.
[35] Bonfinius, 1568, p. 34.
[36] Peçevi, 1864/5, p. 436.
[37] Cassius Dio, FHDR I, p. 694 şi urm.

existenţa podului roman, aşa cum a fost el construit de Apollodor din Damasc. Nu putem detecta încă, în stadiul actual al identificării surselor folosite de Ibrahim Peçevi, informaţia utilizată de cronicar în această privinţă. Domnia împăratului Traian din anii 98–117 a fost cu mult exagerată ca durată, de vreme ce cronicarul, nu ştim din ce motive, a fixat-o pentru un interval de 40 de ani. Ne întrebăm, totodată, de unde a putut şti Peçevi cu atâta precizie, pe care n-au avut-o la vremea lor nici izvoarele antice, cât timp au menţinut împăraţii romani podul peste Dunăre în forma lui iniţială. Momentul, cauza şi împrejurările demantelării părţii sale superioare, precum şi distrugerea lentă şi treptată a pilelor (picioarelor) podului nu sunt cunoscute cu exactitate. Aşa cum au demonstrat-o cercetările lui Dumitru Tudor[38], relatarea lui Cassius Dio conţine un sâmbure de adevăr interpretabil, în sensul în care aceasta ar fi interpolarea târzie a călugărului Ioannes Xiphilinus[39]. Motivul invocat de Cassius Dio şi, apoi, de Ibrahim Peçevi pare să fie confirmat de realitatea istorică.

Reducerea efectivelor legionarilor romani cantonaţi în Dacia în timpul războaielor purtate de Traian împotriva parţilor, revolta populaţiei autohtone din Dacia izbucnită în acelaşi timp cu năvălirile în Dacia ale sarmaţilor, iazigilor şi roxolanilor, explică, din punct de vedere istoric şi logic, întreruperea circulaţiei pe pod în anii 117–118. După părerea lui D. Tudor, acţiunea a fost eternizată de copiştii care au preluat informaţia de la Cassius Dio[40].

O altă versiune istorică, aparţinând lui Procopius din Cesareea, care a explicat prăbuşirea podului prin presiunea continuă exercitată de aluviuni asupra pilelor acestei construcţii[41], pare să se apropie mai mult de adevăr, date fiind concluziile unor cercetări de ordin tehnic. Potrivit lor, podul ridicat de Apollodor din Damasc nu ar fi fost distrus nici în urma îndeplinirii ordinului împăratului Hadrian şi nici din pricina atacurilor barbare. Distrugerea acestui pod s-ar fi datorat procesului de eroziune treptată, produsă de bancurile de nisip, proces care a determinat prăbuşirea a 4 pile[42].

În ciuda procesului amintit, ruinele pilelor podului roman s-au înălţat deasupra cursului Dunării din vremea lui Bonfinius şi până la sfârşitul veacului al XVII-lea. Mai mult, în 1688 contele Luigi Ferdinando Marsigli, inginerul militar al împăratului Leopold I a înjeghebat un pod de vase pe locul construcţiei romane. Cu acest prilej, el a vizitat ruinele romane[43], fapt care l-a determinat să reconstituie,

---

[38] D. Tudor, *Podul lui Traian de la Drobeta* în Institutul de Arheologie Olteană Memoriul II, Craiova, 1931, p. 2-40; idem, *Les ponts romains du Bas-Danube*, Bucureşti, 1974, p. 67-133.

[39] *Ibidem*, p. 39.

[40] Tudor, 1974, p. 131.

[41] *Ibidem,* p. 130.

[42] *Ibidem*, p. 132

[43] Vezi relatarea lui L.F. Marsigli în *Călători străini despre Ţările Române*, VIII, Bucureşti, 1983, p. 50: „«1688». În răstimpul acesta m-am străduit împreună cu peste o sută de oameni să cercetez toate antichităţile romane aflate în apropiere «de Cladova» şi mai ales urmele podului lui

pe baza mărturiilor lui Cassius Dio şi Procopius din Cesareea, arhitectura podului construit de Apollodor din Damasc. Nu ne putem pronunţa, din păcate, cu privire la o posibilă sau probabilă vizită a lui Ibrahim Peçevi la Drobeta-Turnu Severin. Cronicarul nu a făcut nici o afirmaţie sau vreo aluzie la aceasta. Tentaţia de a-i atribui lui Peçevi o asemenea vizită este mare, dacă avem în vedere următoarele argumente:

a) compararea înălţimii podului cu statura unui elefant,

b) autorul cronicii a fost controlorul financiar *(defterdar)* al *eyaletului* Timişoara, însărcinat cu verificarea veniturilor fiscale,

c) practicarea încă din tinereţe a metodei perieghezei. În cazul în care Peçevi nu a văzut ruinele romane, este posibil ca interesul să-i fi fost stârnit de relatările contemporanilor săi, locuitorii *eyaletului* Timişoara.

Dar Ibrahim Peçevi nu a fost singurul cărturar şi autor otoman, care l-a folosit pe Cassius Dio la întocmirea cronicii sale. Cunoaştem, de pildă, cazul întemeietorului şcolii de geografie istorică, Bartînlî Ibrahim Hamdi[44], autorul unei *Cosmografii*, pe care a încheiat-o în anul 1750. Trebuie să precizăm totodată şi faptul că *Istoria Romană* a lui Cassius Dio[45] s-a numărat printre izvoarele antice folosite de Ibrahim Hamdi prin intermediul filierei arabe. Aceeaşi filieră l-a ajutat şi pe predecesorul lui Ibrahim Hamdi, respectiv pe Ebu Bekir bin Behram ed-Dimişki din Damasc (mort în 1690), să includă în descrierea Ungariei şi a Transilvaniei informaţiile esenţiale despre regatul dac şi ocuparea sa de către împăratul Traian[46].

Aşadar, Peçevi nu a fost nici primul şi nici singurul autor otoman, care a recurs la informaţiile oferite de izvoarele europene. Originalitatea sa constă, însă, în faptul că interesului obişnuit pentru istoria islamică privită ca istorie universală i l-a substituit pe acela de a cunoaşte, selecta şi folosi, prin confruntarea cu evenimentele descrise de cronicile otomane, informaţii extrase din istoria regilor „necredincioşi". Metoda confruntării informaţiei din surse diferite şi integrării ei logice şi fireşti în fluxul expunerii cronologice a evenimentelor, reprezintă o inovaţie în istoriografia otomană. Contactul nemijlocit cu realităţi diferite de cele ale culturii şi civilizaţiei islamice şi otomane, cu vestigii aparţinând unei lumi

---

Traian după cum se va arăta în tratatul meu despre Dunăre".

[44] C. Orhonlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Djografya ve Bartınlı Ibrahim Hamdi'nin Altası* (Geografia otomană din secolul al XVIII-lea şi Atlasul lui Bartinli Ibrahim Hamdi), Tarih Dergisi 14, 1964, 19, p. 131; idem, *Geographical Knowledge Amongst the Ottomans and the Balkans in the Eighteenth Century According to Bartınlı Ibrahim Hamdi's Atlas*, în *An Historical Geography of the Balkans*, ed. F.W. Carter, Londra, New York, 1977, p. 284.

[45] Orhonlu 1964, p. 128.

[46] L. Fekete, *A hodoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei,* Hadtörténelmi Közlemenyek 31, 1930, p. 151: „în vechime în această ţară a locuit poporul dac. Împăratul numit Traian al papei de la Roma l-a înfrânt pe regele lor pe nume Decebal şi a anexat ţara".

dispărute, a determinat, în cazul lui Peçevi, atenuarea egocentrismului şi autosuficienţei caracteristice istoriografiei otomane.

DER DAKISCHE KRIEG TRAJANS IN DER CHRONIK DES IBRAHIM PEÇEVI

ZUSAMMENFASSUNG

Die wohlbekannte Chronik des Ibrahim Peçevi (1547/982 H?–1651) enthält eine Kurzdarstellung der dakisch-römischen Kriege aus dem 2. Jh.n.Chr., als eine historische Digression in der Absicht, die Beschreibung der zu seiner Zeit sichtbaren Ruinen der von Apollodorus aus Damaskus in der Nähe von Drobeta-Turnu Severin errichteten Trajansbrücke zu rechtfertigen. Die von Peçevi diesem Denkmal der Antike gewidmete Aufmerksamkeit (S. 435–436 der Chronik) belegt auch in diesem Fall die durch den Chronisten unterschiedliche Heranziehung europäischer Quellen. Dabei handelt es sich um eine vermittelte Übernahme der *Römischen Geschichte* des Cassius Dio, für die Nachwelt durch Xyphilinos erhalten geblieben, deren sich Peçevi entweder durch eine von Antonius Bonfinius übersetzte Handschrift oder aber durch einen diesem nahe liegenden Text bedienen haben konnte. Unsere Annahme stützt sich sowohl auf die Feststellungen von Markus Köhbach bezüglich der Übernahme der Legende des Heiligen Gerhard und der Benennung des Ofner Gellérthegy als *Gerz Iliyas*, wie auch auf Gaspar Heltai's Bemerkungen über Bonfinius in der Einleitung zu seiner *Chronica az Magyaroknak dolgairol*. Heltai's Bemerkungen liefern uns wichtige Hinweise über die Art und Weise auf welcher sich Peçevi, mittels einer Übersetzung aus dem Lateinischen ins Ungarische, einer Integralversion oder eines abgekürzten Textes von Cassius Dio' *Römischer Geschichte* bedienen konnte. Bonfinius, ein guter Kenner der griechisch-byzantinischen Sprache, hatte aus Italien mehrere griechische Handschriften mitgebracht, die er dann am Hofe des ungarischen König Mathias Corvinus ins Lateinische übersetzte. Es darf angenommen werden, daß Bonfinius nach Ofen auch eine Handschrift mit Xyphilinos' Variante der *Römischen Geschichte* des Cassius Dio oder eine ihr nahestehende Version gebracht hatte. Auch darf nicht die Möglichkeit ausgeschlossen werden, daß Bonfinius selbst diese Handschrift ins Lateinische übersetzt habe.

Unser Aufsatz unternimmt eine eingehende vergleichende Analyse der Cronikangaben des Peçevi und des Cassius Dio in seiner *Römischen Geschichte*, die sich auf die Errichtung der Trajansbrücke und den dakisch-römischen Kriegen von 101–102 und 105–106 n.Chr. beziehen. Ungewiss bleibt es, ob Peçevi – wie 1688 Graf Luigi Ferdinando Marsigli – die Ruinen der Römerbrücke bei Drobeta-Turnu Severin auch selbst besehen hat. Sollte es nicht der Fall gewesen sein, so wurde sein Interesse dafür möglicherweise durch die Erzählungen der Einwohner des Temeswarer *Eyalets*, dessen *Defterdar* er für kurze Zeit war, angeregt.

UN TOPOR DIN BRONZ DESCOPERIT LA NICULIȚEL (JUD. TULCEA)

SORIN CRISTIAN AILINCĂI

În timpul săpăturilor de salvare din toamna anului 2000, în situl **Niculițel – Cornet** s-a descoperit un **topor de bronz,** în stare de bună conservare şi care, din punct de vedere tipologic, se încadrează în prima parte a **bronzului mijlociu românesc.** Descoperirea s-a făcut întâmplător, pe malul sudic al lacului Gorgonel.

În vara anului 2000 au fost efectuate săpături de salvare în aşezarea de tip Babadag de la Niculițel, punctul „Cornet". În timpul lucrărilor arheologice ne-a fost adus pe şantier, spre achiziție, un topor din bronz[1]. Din spusele autorului descoperirii, piesa a fost găsită întâmplător pe malul sudic al lacului Gorgonel, în pământul surpat din faleza de loess.

Toporul în discuție (fig. 1) are o siluetă zveltă, lama este uşor curbată înspre tubul de fixare a cozii, iar tăişul este lățit. Secțiunea hexagonală sugerează că obiectul a fost turnat într-un tipar bivalv închis. Gaura de înmănuşare este cilindrică şi prelungită cu un tub cu diametrul de 3,2 cm, la exteriorul căruia se observă o nervură, care spre capătul inferior se îngroaşă şi capătă o formă triunghiulară, uşor oblică. Piesa este în stare bună de conservare şi are patină nobilă de culoare verde-închis. În secțiune, lama are dimensiunile de 2,8 × 2 cm, tăişul prezintă o deschidere de 4,8 cm, lungimea maximă a toporului fiind de 12,9 cm. Greutatea piesei este de 0,550 kg.

Cea mai fidelă analogie a toporului descoperit la Niculițel o reprezintă cel de la Mircea Vodă (jud. Dâmbovița)[2], încadrat de A. Vulpe în tipul Pătulele. Singura deosebire între cele două piese este capătul inferior al tubului de înmănuşare, care în cazul exemplarului de la Mircea Vodă, este mai puțin proeminent.

Caracteristicile definitorii ale acestui tip de topor, în opinia lui A. Vulpe, sunt „încovoierea lamei în raport cu tubul de înmănuşare, lățirea tăişului, secțiunea hexagonală a lamei şi tubul de înmănuşare cilindric"[3]. Cronologic, acest tip de topoare este plasat, de acelaşi cercetător, în prima parte a bronzului mijlociu

---

[1] Mulțumesc pe această cale domnului ing. Paul Bogdănescu prin a cărui bunăvoință am intrat în posesia acestui topor. Piesa a fost achiziționată de Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea.

[2] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF 9, 1970, pl. 7/106.

[3] *Ibidem*, p. 37–38.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 271–277

românesc, evoluând din topoarele de tip Veselinovo II pe un spaţiu ce corespunde teritoriului de manifestare al culturilor Wietenberg, Verbicioara şi Tei[4].

Piese de acest tip au mai fost descoperite pe teritoriul Bulgariei şi le putem regăsi, în parte, în tipurile de topoare 14 şi 16 ale tipologiei lui E. N. Černych[5]. Autorul caracterizează acest tip printr-un „profil hexagonal sau oval al lamei, partea inferioară a tubului de înmănuşare fiind adesea alungită, indicând locul prin care a fost turnat iar spinarea este adesea încovoiată”[6]. Găsind analogii apropiate în tipul Pătulele definit de A. Vulpe şi în depozitele de la Vârbiţa II şi Pobit Kamak[7], E. N. Černych datează aceste topoare în bronzul târziu bulgăresc.

Deşi majoritatea exemplarelor au fost descoperite izolat, există argumente solide pentru a plasa acest tip de topor în perioada mijlocie a epocii bronzului. În acest sens pledează asocierea cu topoare de tip Balşa şi Pădureni în depozitele de la Arcuş şi Sânzieni, dar şi descoperirea unui topor de tip Pătulele în aşezarea atribuită culturii Tei de la Mircea Vodă (jud. Dâmboviţa)[8]. Un indiciu cronologic mai sigur este depozitul descoperit la Theba, ce conţine un topor cu gaură de înmănuşare transversală, încadrat de A. Vulpe în tipul Pătulele[9]. Deşi observaţiile stratigrafice făcute iniţial au determinat numeroase controverse, depozitul a fost datat la sfârşitul EH II sau la începutul EH III[10].

Apropiat toporului theban este cel descoperit la Bialovo (reg. Varna, Bulgaria)[11], pe care A. Vulpe îl include în tipul Pătulele şi îl consideră asemănător cu piesele descoperite la Avrămeşti şi Mircea Vodă[12]. Diferenţa dintre cele două topoare „româneşti” şi cel descoperit în Bulgaria constă în forma tubului de înmănuşare, care, în cazul celui de la Bialovo, are partea dinspre lamă a tubului foarte puţin evidenţiată. Luând în calcul acest element, E. N. Černych îl încadrează în tipul 14 de topoare pe care le consideră analoage cu cele descoperite în depozitul de la Ostrovul Corbului II (tipul Veselinovo II, după A. Vulpe) şi cu toporul cu tub de fixare a cozii transversal de la Poliochni – Lemnos descoperit în stratul Rosso[13]. Făcând abstracţie, însă, de partea inferioară a tubului, topoarele de la Theba şi Bialovo sunt mai apropiate morfologic, prin supleţea lamei şi încovoierea acesteia în raport cu tubul, de tipul Pătulele decât cele de tip Veselinovo II.

---

[4] *Ibidem*, p. 39; A. Vulpe, E. Tudor, SCIV 21, 1970, 3, p. 421.

[5] E. Černych, *Gornoe delo i metalurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofia, 1978, p. 150, pl. 23/9,10; 24/1-8.

[6] *Ibidem.*

[7] *Ibidem.*

[8] Vulpe, *Die Äxte und Beile..*, p. 38; Vulpe, Tudor, *op. cit.*, p. 425.

[9] Vulpe, în Memoriile Academiei Române. Secţia de Ştiinţe Istorice şi Arheologie, seria IV, 21, 1997, p. 35; Vulpe, în Ciho, Nistor, Zaharia (ed.), *Timpul istoriei. In honorem emeritae Ligiae Bârzu* 1, 1997, p. 44.

[10] J. Maran, ArchKorr 19, 1989, 2, p. 129–130, autorul prezintă şi istoricul interpretării stratigrafice a acestui depozit.

[11] Černych, *op. cit.*, pl. 23/4.

[12] Vulpe, *Die Äxte und Beile ...*, 1970, p. 39, n. 1.

[13] Černych, *op. cit.*, 1978, p. 150.

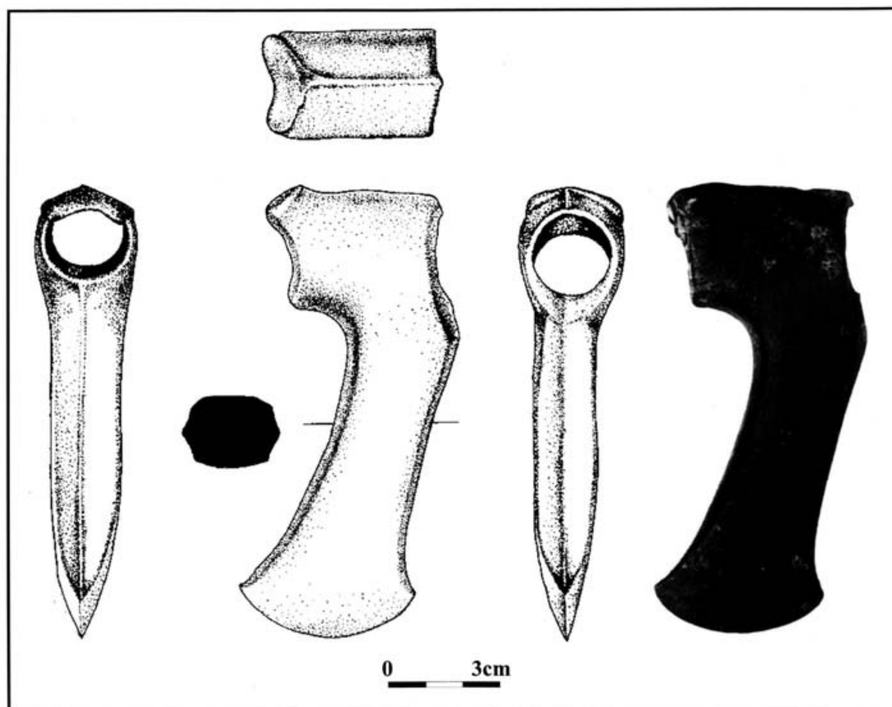

Fig. 1. Toporul descoperit la Niculițel.

Încadrarea cronologică a tipului Pătulele trebuie să pornească de la contextul stratigrafic al depozitului de la Theba (sfârşitul EH II–începutul EH III) datat la cca. 2500–2000 a.Chr. după cronologia tradițională sau între 2800–2200 a.Chr. pe baza ^{14}C CAL[14]. Pe teritoriul României, topoarele de tip Pătulele sunt considerate ca aparținând primei părți a bronzului mijlociu românesc[15], care începe, în opinia lui A. Vulpe, între 2400–2200 a.Chr., corespunzând cu cristalizarea culturilor Monteoru, Wietenberg, Tei şi Otomani[16]. Deşi majoritatea argumentelor pledează pentru această datare, interesantă este prezența unui astfel de topor în depozitul de la Vrbica II (Bulgaria), care conține piese databile în perioada târzie a epocii bronzului[17].

În momentul de față, topoare de tip Pătulele au fost descoperite în jumătatea sudică a Transilvaniei, Moldova, Muntenia, Oltenia, Banat, Dobrogea, N şi centrul Bulgariei, exemplarul de la Theba fiind în prezent o descoperire izolată (fig. 2).

[14] Vulpe, în *Timpul Istoriei* 1, 1997, p. 44.

[15] Vulpe, *Die Äxte und Beile*.., p. 39. Autorul le datează începând cu orizontul Wietenberg I – Monteoru I C_2.

[16] Vulpe, în Memoriile Academiei Române. Secția de ştiințe Istorice şi Arheologie, seria IV, 21, 1997, p. 39.

[17] T. Kovačeva, ArheologijaSofia 2, 1967, p. 55, fig. 5.

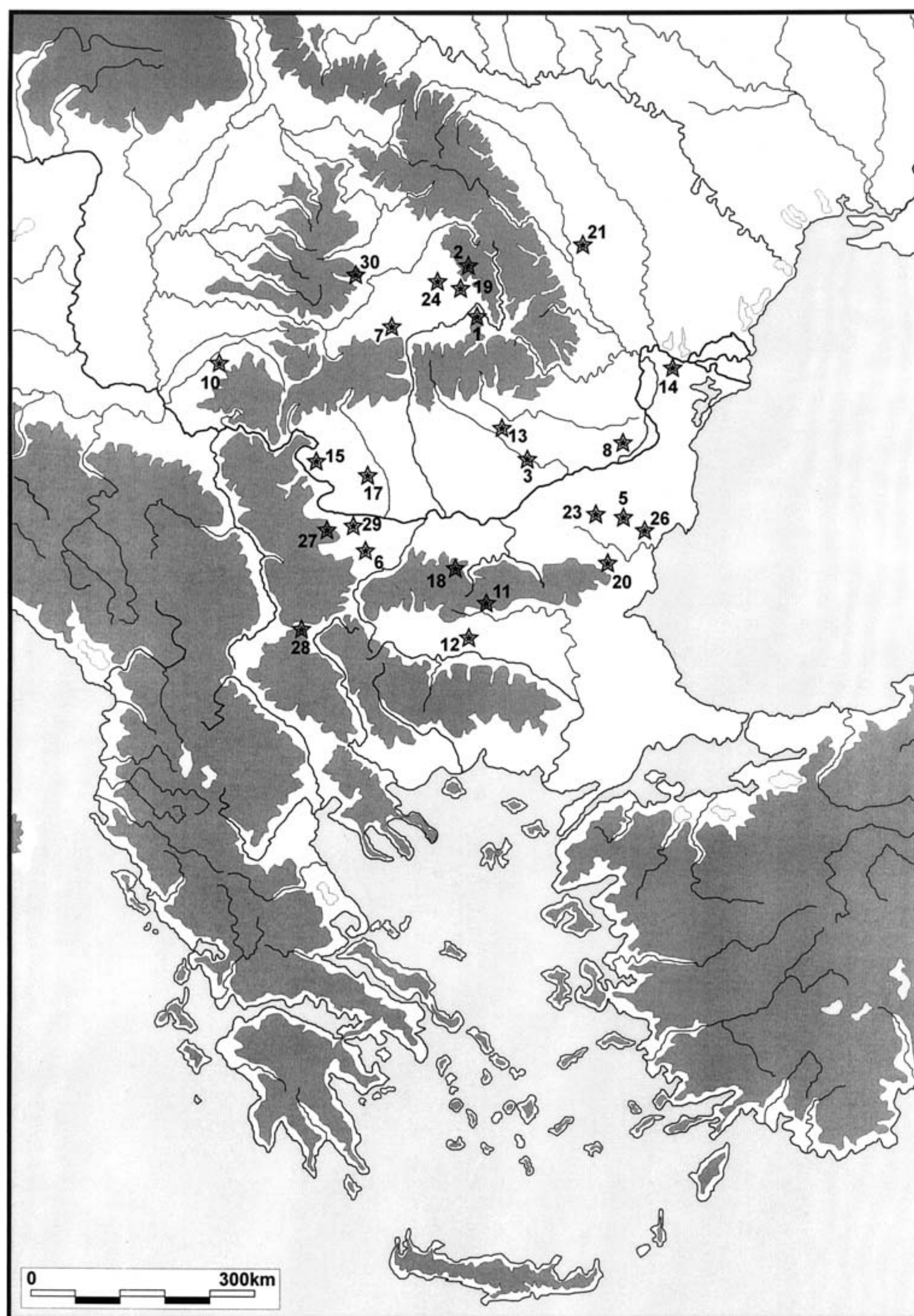

Fig. 2. Aria de răspândire a topoarelor de tip Pătulele.

Toporul descoperit la Niculiţel completează cunoştinţele despre perioada mijlocie a epocii bronzului în SE României, al cărei stadiu de cercetare este destul de modest. Pe lângă toporul de la Niculiţel, trebuie amintite şi alte piese ce pot fi încadrate în perioada mai sus menţionată. Astfel, din acest spaţiu sunt cunoscute încă două topoare de tip Pătulele, unul fără loc de descoperire precizat, cunoscut în literatură ca provenind din Dobrogea[18] şi altul de la Coslogeni[19] (com. Dichiseni, jud. Călăraşi). Aceluiaşi orizont cronologic îi aparţin şi topoarele răsăritene de tip Turbino[20] şi Darabani[21], descoperite în zona Mahmudiei (jud. Tulcea), precum şi un exemplar de la Măcin[22], ce a fost încadrat de S. N. Korenevski în prima grupă („Kostromskaja") a topoarelor din nordul Mării Negre[23].

În spaţiul nord-pontic, topoarele răsăritene amintite mai sus sunt atribuite purtătorilor culturilor Katakombnaja, Srubnaja şi KMK (Kul'tura Mnogovalikovo Keramiki)[24]. În prezent deţinem foarte puţine informaţii despre perioada bronzului mijlociu în SE României, unde avem atestate totuşi câteva descoperiri caracteristice KMK[25], precum cele de la: Galaţi, Brăiliţa, Râmnicelu, Gurbăneşti, Baldovineşti, Ostrov „Piatra Frecăţei", Baia (fostă Hamangia), Sultana etc.[26]; totuşi, atribuirea topoarelor descoperite în N Dobrogei, deci şi a celui de la Niculiţel, culturii ceramicii cu brâuri multiple (KMK) poate fi considerată doar o posibilă ipoteză de lucru.

Lista descoperirilor:

1. Arcuş, jud. Covasna, România, depozit – împreună cu un topor de tip Balşa, Vulpe, *Die Äxte un Beile…,* p. 38, fig.7/103; **2. Avrămeşti,** jud. Harghita, România, descoperire izolată; Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig. 7/105; **3. Bucureşti,** România, descoperire izolată, Schuster, Munteanu, MemAntiq 20, 1995, fig. 1/ e; **4. Bulgaria,** loc de provenienţă necunoscut, trei exemplare, Černych, *op. cit.*, p. 141-142, fig. 23/5, 24/1,6; **5. Bialovo,** reg. Varna, Bulgaria, descoperire izolată, Černych, *op. cit.*, p. 141, fig. 23/4; **6. Bjala Slatina,** reg. Montana, Bulgaria, descoperire izolată, Černych, *op. cit.,* p. 142, fig. 24/4; **7. Buneşti**, jud. Braşov, România, descoperire izolată, Vulpe, *op. cit.,* p. 38, fig.7/98; **8. Coslogeni**, comuna Dichiseni, jud. Călăraşi,

---

[18] Vulpe, *Die Äxte und Beile...*, 1970, fig. 7.

[19] C. Schuster, M. Munteanu, MemAntiq 20, 1995, p. 83-84, fig. 1/e.

[20] Vulpe, Tudor, *op. cit.*, p. 423–424.

[21] E. Lăzurcă, Pontica 10, 1977, p. 302, fig. 1/2; topoare de acest tip se regăsesc în depozitul perioadei mijlocii a epocii bronzului de la Kolontaevo (Ucraina).

[22] Vulpe, Tudor, *op. cit.*, p. 424.

[23] S.N. Korenevski, SovArh 4, 1976, p. 18–19.

[24] *Ibidem*, p. 16, 29–30.

[25] E. Sava, *Kul'tura mnogovalikovoj keramiki dnestrovsko-prutskogo meždurečija*, Chişinău, 1992, p. 159 şi urm.; autorul datează descoperirile de tip KMK în spaţiul de la vest de Nistru, paralel cu fazele I C_3 –II A ale culturii Monteoru.

[26] *Ibidem*, p. 66–67.

România, descoperire izolată; Schuster, Munteanu, *op. cit.*, p. 83–84, fig. 1/e; **9. „Dobrogea”**, România, Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig. 7/107; **10. Fibiş**, jud. Timiş, România, Vulpe, *op. cit.*, p. 98, fig. 7/96; **11. Kazanlâk** (?), reg. Khaskovo, Bulgaria, Černych, *op. cit.*, p. 141, fig. 23/9; **12. Lozen**, reg. Plovdiv, Bulgaria, Černych, *op. cit.*, p. 141, fig. 23/10; **13. Mircea Vodă**, jud. Dâmboviţa, România, descoperire în aşezare de tip Tei, Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig.7/106; **14. Niculiţel**, jud. Tulcea, România, descoperire izolată; **15. Pătulele**, jud. Mehedinţi, România, descoperire izolată, Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig. 7/95; **16. Pobit Kamâk,** reg. Ruse, Bulgaria, depozit (colecţie) de tipare, Černych, *op. cit.*, p. 243–248, fig. 67/1-3; **17. Podari**, jud. Dolj, România, descoperire izolată, Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig. 7/104; **18. Prelom**, reg. Lovech, Bulgaria, descoperire izolată, Černych, *op. cit.*, p. 141, fig. 23/7; **19. Sânzieni**, jud. Covasna, România, depozit, Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig. 7/101,102; **20. Sava**, reg. Varna, Bulgaria, Černych, *op. cit.*, fig. 24/8; **21. Scărişoara,** jud Bacău, România**,** descoperire izolată, C. Buzdugan, SCIVA 25, 1974, 3, p. 431–433; **22. „Sibiu”**, jud. Sibiu, România, Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig. 7/100; **23. Šumenskyi**, reg. Varna, Bulgaria, Černych, *op. cit.*, p. 142, fig. 24/5; **24. Şoimuşu**, jud. Harghita, România, Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig. 7/99; **25. Theba**, Grecia, depozit în aşezare helladic timpuriu III, J. Maran, ArchKorr 19, 1989, 2, p. 130, fig. 1/3; **26. Varna**, reg. Varna, Bulgaria, exemplar fragmentar, descoperire izolată, Černych, *op. cit.,* p. 141, fig. 23/3; **27. Vrbica II**, reg. Montana, Bulgaria, depozit, Kovačeva, ArheologijaSofia 2, 1967, p. 55, fig. 5; **28. Vetren**, reg. Sofia, Bulgaria, descoperire izolată, Černych, *op. cit.*, p. 141, fig. 23/8; **29. Vidin**, reg. Montana, Bulgaria, descoperire izolată, Černych, *op. cit.*, p. 142, fig. 24/7; **30. Zlatna**, jud. Alba, România, descoperire izolată, Vulpe, *op. cit.*, p. 38, fig. 7/97.

A BRONZE AXE DISCOVERED AT NICULIŢEL (TULCEA COUNTY)

ABSTRACT

In the summer of 2000, rescue excavations in the “Babadag” settlement of Niculiţel-Cornet led to the acquisition of a bronze axe. The finder claims to have found it on the southern shore of the Gorgonel lake in the landslide debris.

The closest analogy of the axe discovered in Niculiţel would be the one discovered at Mircea Vodã (Dâmboviţa County), which belongs to the “Pãtulele” type, according to A. Vulpe. This type of axe is dated by the same author in the first part of the Middle Bronze Age, evolving from the type of axes known as „Veselinovo II” in the area that corresponds to the Wietenberg, Verbicioara and Tei cultures. Such artefacts have also been discovered in the Bulgarian territory and can be found in E.N. Černych’s axe typology – the ones so called 14 and 16 type. The Russian researcher dates these axes in Late “Bulgarian” Bronze Age based on the analogies with the “Pătulele” type and the deposits of Vrbica II and Pobit Kamak.

Even though most artefacts have been discovered separately, there are solid arguments that place this type of axe in the Middle Bronze Age. The association with Balşa and Pãdureni type axes-in the deposits of Arcuş and Sânzieni – and the discovery of a Pãtulele type axe in the "Tei"settlement of Mircea Vodã (Dâmbovița County) plead for this conclusion. A more reliable chronological argument is the deposit discovered at Thebes containing an axe with a transversal hafting hole – the same as the ones placed by A. Vulpe in the "Pătulele" type – dated late EH II or early EH III.

Until now, Pătulele type axes have been discovered in the Southern territories of Transylvania, Moldova, Vallachia, Oltenia, Banat, Dobroudja, North and Central Bulgaria, making the Thebes artefact an isolated discovery up to this moment.

ILLUSTRATION

Fig. 1. The axe discovered at Niculițel.
Fig. 2. The spreading area of the axes of Pătulele type.

UN DISC DE TIP VĂLCITRĂN DESCOPERIT LA CĂLĂRAŞI (JUD. DOLJ)

DOREL BONDOC

Discul de metal (argint, aur şi bronz) descoperit în 1969 la **Călăraşi,** jud. Dolj, şi păstrat în Muzeul Olteniei din Craiova, nu este medieval, aşa cum a fost publicat iniţial, ci trebuie datat la **sfârşitul epocii bronzului – începutul epocii fierului,** aşa cum o dovedeşte remarcabila asemănare cu discurile de aur din **tezaurul de la Vălcitrăn** (Bulgaria).

Obiectul acestui articol îl constituie un disc metalic (fig. 1-4) descoperit pe teritoriul localităţii Călăraşi, com. Călăraşi, jud. Dolj. Piesa a fost găsită întâmplător de către localnicul Ion Popa, în septembrie 1969. Descoperirea s-a produs cu prilejul unor lucrări de nivelare a dunelor de nisip, pe terenul exploatat de fosta Staţiune experimentală Bechet. În timpul lucrărilor, piesa a fost „agăţată” de lama unui buldozer, ocazie cu care discul de argint a fost uşor deteriorat. Locul descoperirii poartă numele *Teiş,* iar adâncimea la care a fost descoperit obiectul era de aproximativ 1,50 m. La început, nimeni nu a realizat nici valoarea intrinsecă, nici importanţa ştiinţifică a descoperirii, drept care Ion Popa a folosit piesa o vreme pentru a decora interiorul buldozerului pe care lucra. Ulterior, inginerii agronomi de la Staţiunea experimentală Bechet şi-au dat seama că este vorba despre o piesă cu valoare istorică, făcând ca obiectul să ajungă la Muzeul Olteniei din Craiova, unde piesa este în prezent înregistrată sub nr. inv. I 6108/18595.

Curând, în 1970, obiectul a fost semnalat de către Traian Pană, care îl considera drept o piesă medievală din secolele XV–XVI: *„partea centrală a unui scut sau un obiect cu altă destinaţie, eventual liturgică”*[1]. Datorită publicării sale necorespunzătoare, însoţită de o ilustraţie foto neclară, discul de la Călăraşi a rămas într-un nedrept anonimat. Timp de peste trei decenii, el s-a aflat în depozitele sau în expoziţia de bază a Muzeului Olteniei din Craiova, fiind permanent catalogat drept o piesă de epocă medievală, fără ca cineva să-şi dea seama de adevărata sa semnificaţie[2]. În urma unui transfer de obiecte petrecut în cadrul Muzeului Olteniei, piesa a ajuns în gestiunea semnatarului acestor rânduri. Atenţia mi-a fost atrasă de faptul că respectivul disc seamănă frapant cu cele din tezaurul descoperit în 1924 la Vălcitrăn, la cca 20 km sud-est de Plevna, în Bulgaria de nord.

---

[1] T. Pană, RevMuz 7, 1970, 5, p. 438.

[2] Totuşi, în urmă cu cca 3 ani, când discul se afla încă în expoziţia de epocă medievală, dl. dr. Gh. Popilian mi-a comunicat rezervele sale cu privire la datarea piesei în această perioadă.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 279–289

Pentru a mă documenta mai bine asupra punctului de descoperire şi a condiţiilor în care a fost aflată piesa, m-am deplasat la faţa locului[3]. Spre deosebire de situaţia existentă la momentul descoperirii, punctul *Teiş* – altădată ocupat de dune şi interdune – este în prezent complet nivelat. Dl. Ion Popa, descoperitorul piesei, care m-a însoţit la faţa locului, a apreciat că nivelul actual de călcare de la *Teiş*, depăşeşte cu 1,50 m adâncimea la care a fost descoperit obiectul. Cu excepţia unui fragment ceramic atipic, datând probabil din epoca bronzului, cercetarea amănunţită a zonei nu a relevat nici o urmă arheologică.

*

Piesa are forma unui disc de argint cu diametrul de 30,4 cm, având în centru o proeminenţă – un *umbo* sau *omphalos* cu miez de bronz, placat cu foaie de argint şi de aur – cu diametrul la bază de 11,3 cm şi înălţimea de 11,9 cm. Greutatea totală a piesei este de 1470 g[4]. Starea ei de păstrare este foarte bună (fig. 1–2), dacă facem abstracţie de o uşoară îndoire a discului de-a lungul unei linii drepte, lungă de 20 cm, situată la max. 5 cm de margine. Evident, această deformare s-a produs cu ocazia descoperirii, la fel, probabil, ca şi cele două mici crăpături, lungi de 0,5 şi respectiv 1,5 cm, de pe marginea discului.

Discul este uşor bombat, fiind spre centru, la nivelul de pornire al proeminenţei -*omphalos,* cu 1,1–1,6 cm mai sus decât marginea (fig. 4). În continuare, foaia de argint se ridică încă 1–1,2 cm, în formă tronconică, reducându-şi diametrul de la 11,3 cm (nervura netedă inferioară) la 7,1 cm (nervura netedă superioară, unde începe foaia de aur); între cele două nervuri se află o nervură crestată („şnurată”). Buza exterioară a discului (lat. 3–4 mm) este profilată, făcând o treaptă oblică, înaltă de 3-4 mm. Faţa discului este perfect netedă, spre deosebire de revers, pe care urmele de prelucrare prin metoda ciocănirii *(Treibtechnik)* sunt evidente (fig. 1 b). Aceste urme, provocate de un ciocan cu cioc lat de 4–5 mm şi gros de 0,5–1 mm, sunt dispuse regulat, radial şi oblic. Pe faţa discului şi pe partea inferioară a proeminenţei centrale se observă, în schimb, resturile unei substanţe negricioase *(niello?),* care odinioară va fi desenat un motiv decorativ; în urma coroziunii şi, poate, a curăţirii piesei în muzeu, acest desen nu mai poate fi

---

[3] Cercetare efectuată la data de 11 martie 2004, împreună cu dl. M. Arambaşa, responsabilul muzeului din Bechet, jud. Dolj. Desenele piesei au fost realizate de Violeta Stănescu (Muzeul Olteniei din Craiova), iar fotografiile publicate aici de către dl. M. Amariei (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti). La realizarea acestui studiu, am primit din partea d-lui prof.dr. Mircea Babeş un consistent ajutor. Tuturor le adresez sincere mulţumiri.

[4] Primele determinări făcute de specialistul Băncii Naţionale din Craiova au arătat că argintul folosit are un subcarataj minim admis de 750/1000, iar foaia de aur are un carataj de peste 750/1000 (peste18 karate). Ulterior, piesa a fost supusă unei analize elementale la Institutul de Fizică şi Inginerie Nucleară (IFIN), de către dl. dr. Bogdan Constantinescu. Rezultatele acestei expertize, pentru care îi mulţumim călduros sunt publicate în anexă (*infra* p. 286–289). În cele ce urmează vom numi convenţional părţile de metal alb *argint* (chiar dacă ele conţin între 24 şi 30% aur), iar cele de metal galben *aur* (deşi conţin 11–13% argint).

Fig. 1. Călăraşi, jud. Dolj. Disc metalic (argint, aur, bronz).

Fig. 2. Călăraşi, jud. Dolj. Disc metalic (vederi laterale).

0 3 cm

Erată

Bondoc, fig. 3
Scara grafică greşită.
Scara reală: 1/3,4
1 cm = 3,4 cm

Fig. 3. Călăraşi, jud. Dolj. Disc metalic (desene).

Fig. 4. Călăraşi, jud. Dolj. Disc metalic (vedere laterală şi secţiune; desene).

reconstituit (fig. 1 a; 2 a). Şi pe o faţă şi pe cealaltă se mai pot observa felurite zgârieturi, despre care este greu de spus dacă au fost produse în vechime sau după descoperire.

Aşa cum s-a arătat, proeminenţa -*omphalos* porneşte din discul de argint sub forma unui trunchi de con profilat (fig. 2 b; 4 a). Deasupra nervurii superioare piesa este îmbrăcată în foaie de aur pe o înălţime de 4,6 cm. Pe această porţiune ea îşi reduce diametrul până la 5,5 cm, pentru a atinge apoi un diametru max. de 6,5 cm. Foaia de aur este ornată deasupra zonei de strangulare cu un brâu crestat (lat. 5 mm), prins între două nervuri ascuţite, lise, iar deasupra diametrului maxim cu un al doilea brâu crestat (lat. 4 mm). Urmează, în sus, o porţiune în forma unei „cupole", înaltă de 3,6 cm, acoperită cu foaie de argint neornamentată, iar apoi, la vârf, o nouă zonă îmbrăcată în foaie de aur. Aceasta din urmă (î. 2,6 cm) are la bază două nervuri orizontale netede şi se termină în formă de „bulb" ascuţit (diam. 1,8 cm), ornat cu un vârtej format din 16 nervuri arcuite

La simpla observare a piesei, constatăm că în ambele cazuri, la contact cel puţin, foaia de aur suprapune foaia de argint. La vârf, pe o porţiune uşor deteriorată, se poate chiar preciza că suprapunerea este limitată la zona celor două nervuri, în timp ce pe „bulb" nu întâlnim decât foaia de aur, avînd o grosime de 0,2–0,3 mm. În cazul benzii inferioare, în lipsa unei roentgenografii, nu putem fi siguri dacă suprapunerea aur/argint se întâmplă pe întreaga suprafaţă sau se limitează la zona de contact. Chiar fără a dispune de o asemenea imagine, putem însă bănui că ornamentica plastică descrisă mai sus (nervuri lise, brâuri crestate, vârtejul) a rezultat din aplicarea prin ciocănire a foilor de metal preţios pe miezul de bronz, decorat în relief, al *omphalos*-ului (fig. 4 a-b).

Într-adevăr, ce-a de-a doua componentă, indispensabilă pentru modelarea şi decorarea piesei de la Călăraşi, este calota centrală în formă de clopot, turnată din bronz (fig. 1 b; 3 b; 4 b). Trebuie admis că forma ei reproduce fidel aspectul vizibil din exterior al piesei descrise. Interiorul este gol, iar pereţii sunt arcuiţi, netezi, având o grosime aproximată de 6–7 mm. Golul interior are o adâncime de 9,7 cm, diametrul în zona de strangulare este de 4,8 cm, iar diametrul maxim la bază este 11,8–12 cm. O bară cu grosimea de 1,5 cm, turnată odată cu piesa şi, se pare, reparată ulterior, uneşte pereţii diametral opuşi în zona mai îngustă a calotei. Bara a putut servi ca „mâner" pentru manevrarea sau fixarea piesei, dar, mai curând, a jucat un anumit rol în procesul de turnare într-o formă realizată prin metoda cerii pierdute. La una din extremităţile barei, în peretele calotei se observă două crăpături şi lipsa unei aşchii de metal, deteriorări ce ar putea fi puse în legătură cu repararea barei.

*

Cele mai apropiate, de fapt singurele analogii directe, publicate, ale piesei de la Călăraşi pot fi aflate în celebrul tezaur de la Vălcitrăn, districtul Plevna, Bulgaria,

din care fac parte nu mai puţin de şapte astfel de discuri, realizate însă din aur, similare ca formă şi cu dimensiuni apropiate[5]. Două dintre piesele de la Vălcitrăn sunt mai mari (diam.: 36 respectiv 37 cm) şi sunt ornamentate cu benzi spiralice din folie de argint aplicată la cald pe discul de aur (fig. 5). Celelalte cinci sunt mai mici, cu diam. de 21,5–21,6 cm şi nu prezintă vreo decoraţie pe disc. Piesa de argint de la Călăraşi se aseamănă mai mult cu discurile mici de la Vălcitrăn[6].

Cu privire la datarea şi semnificaţia unor astfel de piese, au fost exprimate mai multe opinii[7]. Astfel, ele au fost considerate drept *umbo*-uri de scuturi, databile în secolele XII–IX a.Chr.[8]. Judecând după forma pieselor, aceasta părea a fi cea mai probabilă ipoteză, aşa cum a crezut iniţial şi autorul rândurilor de faţă.

O altă opinie acreditează utilizarea acestor discuri drept elemente de ornamentică murală[9]. Ipoteza se bazează pe reprezentările de pe un relief asirian din palatul lui Sargon II, de la Dur-Şarrukin (Khorsabad), care redă scena jefuirii unui templu urartean din oraşul Musasir[10]. În imaginea respectivă, faţada templului este ornamentată cu astfel de discuri. O rezervă se impune însă, chiar de la o primă examinare a reliefului, deoarece în partea superioară a piesei, respectiv pe acoperişul templului, se găseşte reprezentat un soldat asirian ce poartă pe braţul stâng, ca scut, o piesă similară. De asemenea, s-a vehiculat ipoteza deloc neglijabilă, conform căreia discurile ar fi de fapt capace de vase[11]. O asemenea ipoteză este

---

[5] Din bibliografia dedicată acestei fabuloase descoperiri, sunt de citat aici: B. Filov, *Zlatnite sădove ot Vulchitrun*, IzvestijaSofia 3, 1925, p. 230–233; J. Babelon, *Un trésor de vases d'or découvert en Bulgarie*, Aréthuse 2, 1925, p. 18–19; I. Andrieşescu, *Consideraţiuni asupra tezaurului de la Vâlci-Trân, lângă Plevna (Bulgaria)*, ARMSI, Seria III, tom 5, mem. 2, 1926, p. 7-48 (cu „nota complementară" a lui V. Pârvan la p. 7–11); P. Reinecke, *Ein neuer Goldfund aus Bulgarien*, Germania 9, 1926, p. 50–54; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 123–124; V. Mikov, *Zlatnoto săkrovişte ot Vălcitrăn*, Sofia, 1958; V. Popović, *Encore sur le trésor d'orfevrerie de Vâlcitrăn*, RA 2, 1959, p. 106–110; I. Venedikov, *Vulchitrunskoto sukrovishte*, Izkustvo 25 (3–4), 1975, p. 2–10; ultima analiză la Al. Bonev, *The Gold Treasure from the Vulchitrun Village (Pleven District) and the Problems of Cultural Contacts in Southeast Europe in the Second Half of the Second Millennium BC*, în: D.W. Bailey şi I. Panayotov (eds.) *Prehistoric Bulgaria* (Monographs in World Archaeology 22), Madison, 1995, p. 277–289, cu bibliografia.

[6] Datorăm d-lui prof. M. Babeş informaţia că, în prezent, în Muzeul Naţional de Istorie din Sofia (Boiana) sunt expuse grupat alte trei piese de acelaşi fel (două din argint, deteriorate, şi una din aur şi argint), împreună cu două ceşti din aur, cu câte o toartă supraînălţată. Toate aceste piese au analogii nemijlocite la Vălcitrăn şi provin, probabil, dintr-un tezaur recent descoperit, încă nesemnalat în literatura de specialitate. Din păcate, în vitrina respectivă nu există o etichetă cu indicarea locului şi circumstanţelor acestei noi şi importante descoperiri. Două dintre discuri, cele de argint, au fost totuşi ilustrate în Catalogul expoziţiei *Ancient Thrace. Gold and Silver Treasures from Bulgaria,* Helsinki, 2000, p. 95, nr. 108–109, cu indicaţia că provin „probabil din Bulgaria de nord-vest".

[7] O trecere în revistă a chestiunii, la M. Gramatopol, *Artă şi arheologie dacică şi romană*, Bucureşti, 1982, p. 48–71; de asemenea, Bonev, *op. cit.*

[8] M. Rusu, ActaMN 9, 1972, p. 40, nota 49.

[9] Gramatopol, *op.cit.*, p. 60 şi urm.

[10] *Ibidem*, p. 61, fig. 8.

[11] Opinie similară la I. Venedikov, T. Gerasimov, *Trakijskoto izkustvo*, Sofia, 1973, p. 33; I. Sotirov, P. Ilieva, *Vulchitrun gold treasure*, Sofia, 2002, cu o excelentă prezentare a tezaurului de la Vălcitrăn.

susţinută de descoperirea la Hallstatt, în Austria, a unei *situla* prevăzută cu un capac (fig. 6)[12], de forma discurilor despre care discutăm. De altfel, discurile de la Vălcitrăn au fost deja ipotetic interpretate drept capace ale unor vase care conţineau vin, miere şi lapte pentru libaţiile din cadrul ceremoniilor destinate zeului Dionysos[13]. Se exclude cred, din lipsă de argumente, ideea după care am avea de-a face cu timpane-talgere[14].

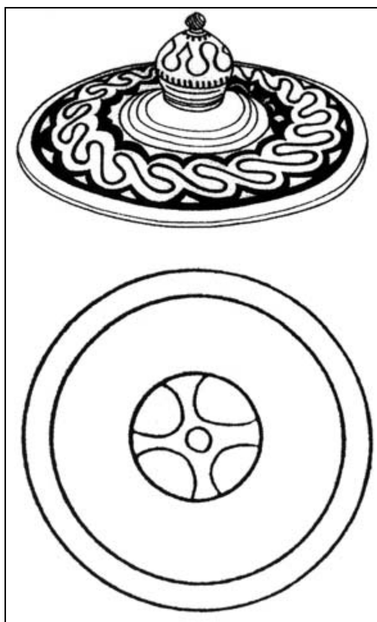
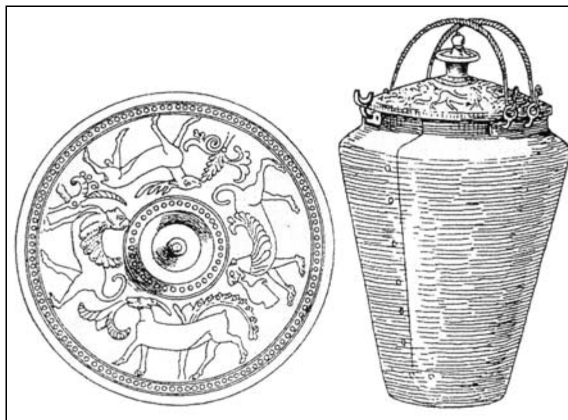

Fig. 5. Disc de aur din tezaurul de la Vălcitrăn (după A. Bonev).

Fig. 6. Hallstatt (Austria). Situla de bronz cu capac (după *British Museum. A Guide ...*). ↓

De curând, tezaurul de la Vălcitrăn a fost pus în legătură cu un cult al Soarelui şi datat în a doua jumătate a secolului XIV a.Chr. sau pe la anul 1300 a.Chr.[15].

Cel mai probabil, având în vedere modul de realizare, materiile prime folosite, precum şi analogiile existente, este vorba de capace ale unor vase de cult. Ţinând cont de dimensiunile şi greutatea pieselor, vasele trebuie să fi fost de mari dimensiuni, aşa cum ne lasă să înţelegem şi *situla* descoperită la Hallstatt[16]. Funcţia lor specială reiese cred, destul de clar, având în vedere metalele preţioase folosite la realizarea acestui gen de piese, precum şi starea de conservare bună în care se află şi în prezent.

---

[12] *British Museum. A Guide to the Antiquities of the Early Iron Age of Central and Western Europe (including the British Late-Keltic period) in the Department of British and Mediaeval Antiquities,* Londra, 1905, p. 15–16, fig. 3–4.

[13] Sotirov, Ilieva, *op. cit.*, p. 11.

[14] L. Ognenova-Marinova, Pulpudeva, 2, 1978, p. 240–244.

[15] Bonev, *op. cit.*

[16] Vezi nota 12.

În general, data fabricării unor asemenea piese a fost plasată într-un moment în care tehnologia prelucrării metalelor prețioase era bine dezvoltată, așadar, cel mai probabil cândva la finele epocii bronzului şi începutul epocii fierului[17].

Discul de argint descoperit la Călăraşi dovedeşte faptul că astfel de obiecte fastuoase au fost prezente şi în mediul de civilizație de la nordul Dunării de jos[18]. De altfel, majoritatea savanților care s-au preocupat de chestiunea tezaurului de la Vălcitrăn, au apreciat că aurul din care au fost realizate piesele, ar putea proveni din Transilvania. Nu este însă suficient de clar pe ce argumente se bazează această ipoteză.

De asemenea, nu este de ignorat faptul că între cele două locuri de descoperire a pieselor, respectiv între Vălcitrăn-Bulgaria şi Călăraşi-România (fig. 7), distanța

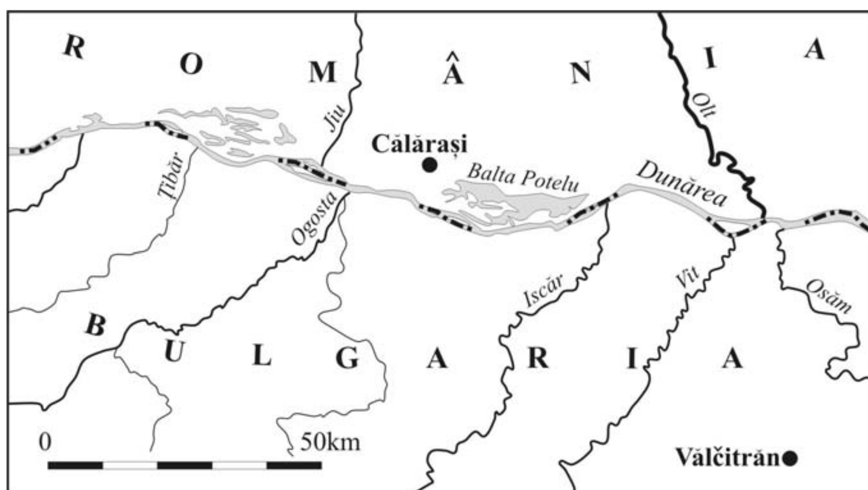

Fig. 7. Localitatea Călăraşi şi împrejurimile.

în linie dreaptă nu este mai mare de 90 km; acest fapt sugerează că ar putea fi vorba totuşi despre purtătorii aceleiaşi culturi, reprezentând un grup tracic care locuia, probabil, pe ambele maluri ale Dunării. Ar fi însă, cred, o greşeală să punem astfel de obiecte numai pe seama civilizației tracilor. Prezența la Hallstatt, în Austria, a unei piese aproximativ asemănătoare sugerează că era vorba despre o tehnică de prelucrare a metalelor, în vogă la vremea respectivă, într-un spațiu mult mai larg decât cel tracic. Remarcabil este faptul că într-o epocă în care cele mai multe dintre vestigiile arheologice descoperite sunt de factură primitivă, existau cunoştințe avansate de prelucrare a metalelor nobile, respectiv aur şi argint.

În stadiul actual al cercetărilor, în lipsa unor evidențe arheologice sau literare, nu se poate spune nimic despre locul unde au fost realizate piesa de argint de la Călăraşi sau cele de aur de la Vălcitrăn.

[17] Au fost formulate şi propuneri pentru o datare mai târzie; vezi, de pildă, Hristo M. Danov, *Tracia antică*, Bucureşti, 1976, p. 81; p. 102, nota 58; p. 179, care preferă secolele IX–VIII a. Chr.

[18] Pârvan, *op. cit*.

A DISC OF VĂLČITRĂN TYPE, DISCOVERED AT CĂLĂRAŞI, DOLJ COUNTY

ABSTRACT

The aim of this article is to publish a piece which is exceptional from all points of view: a metallic disc discovered by chance, in september 1969, at Călăraşi, Dolj county, Romania.

The piece was made in the shape of a silver disc, with a prominence (an „omphalos" or „umbo") in the middle. The edge of the piece is slightly bent downwards. For the decoration of the disc, it seems that the *niello* technique has been used.The central boss was cast in bronze; on its surface were laid silver and gold thin sheets, which after hammering, took over the ornamental motifs of the bronze boss. At the base of the prominence there were made three concentric circles in relief, the one in the middle string-shaped. Above those circles, the boss is plated with a gold sheet and there are another concentric circles, the one in the middle is also string-shaped. Another string-shaped circle is on the upper side of this gold plated register. Next there follows a silver plated register without any ornament. The top of the piece is again gold plated; there are two circles at the base of the top which was decorated with twisted incisions. The bronze „umbo" is hollow cast and it was equipped at the base with a diametric rod.

The artistic manufacturing and also the use of noble metals indicate the exceptional value of the piece. The closest analogy of the disc from Călăraşi, in fact the only one, can be found among the pieces of the famous treasure from Vălčitrăn, in northern Bulgaria, where there are seven golden pieces, similar in shape and size. Recently, a new hoard with three similar discs has been put on display in the Bulgarian National Museum of History in Sofia (Boiana).

After enumerating the opinions regarding the significance of these pieces (*umbos* for shields, elements of mural decoration, timpani-tymbals, lids of vessels), taking also into account the existing analogies, the author concludes that we deal with lids of cult vessels.

CAPTION OF THE FIGURES

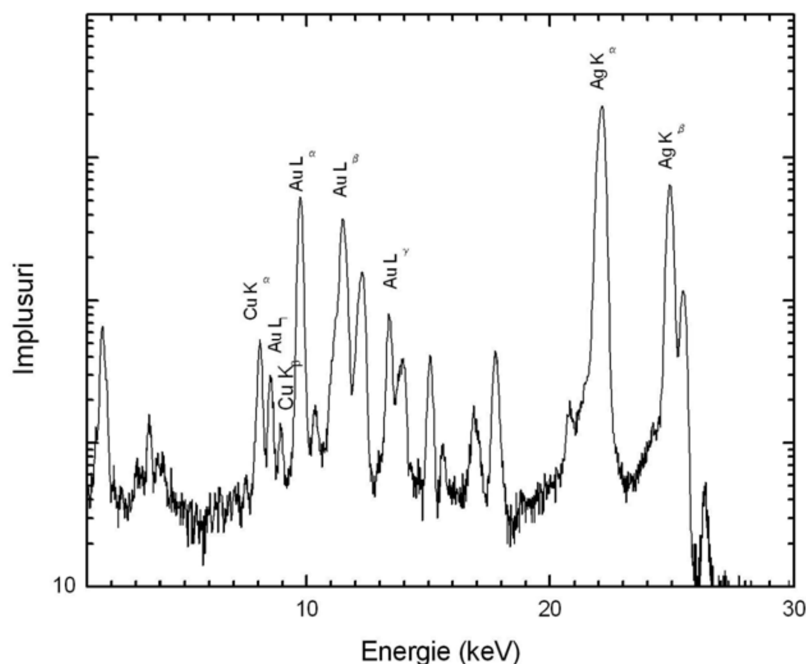
Fig. 1. Metallic disc from Călăraşi, Dolj County, Romania.
Fig. 2. Metallic disc from Călăraşi, Dolj County, Romania.
Fig. 3. Metallic disc from Călăraşi, Dolj County, Romania.
Fig. 4. Metallic disc from Călăraşi, Dolj County, Romania.
Fig. 5. Gold disc from the Vălčitrăn hoard, Bulgaria (after Al. Bonev).
Fig. 6. Bronze *situla* with lid, discovered in Hallstatt, Austria (after *British Museum. A Guide* ...).
Fig. 7. Călăraşi and its surroundings.

ANALIZA TEHNICĂ (XRF) A DISCULUI METALIC DE LA CĂLĂRAŞI (JUD. DOLJ)

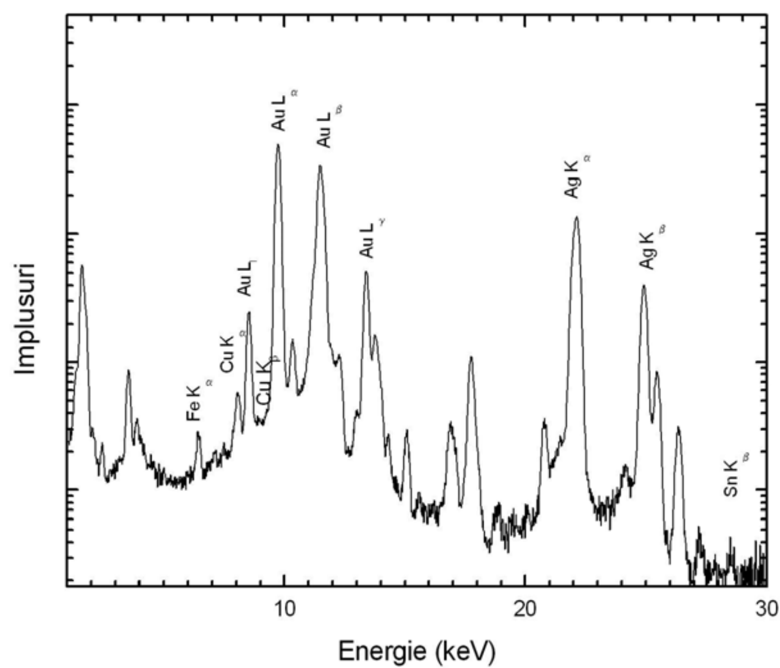
S-a folosit pentru analiza elementală (compoziţională) a obiectului metoda fluorescenţei de raze X (XRF) bazată pe o sursă de 30 mCi de Americiu-241.

S-a măsurat compoziţia în următoarele zone (puncte) ale obiectului:

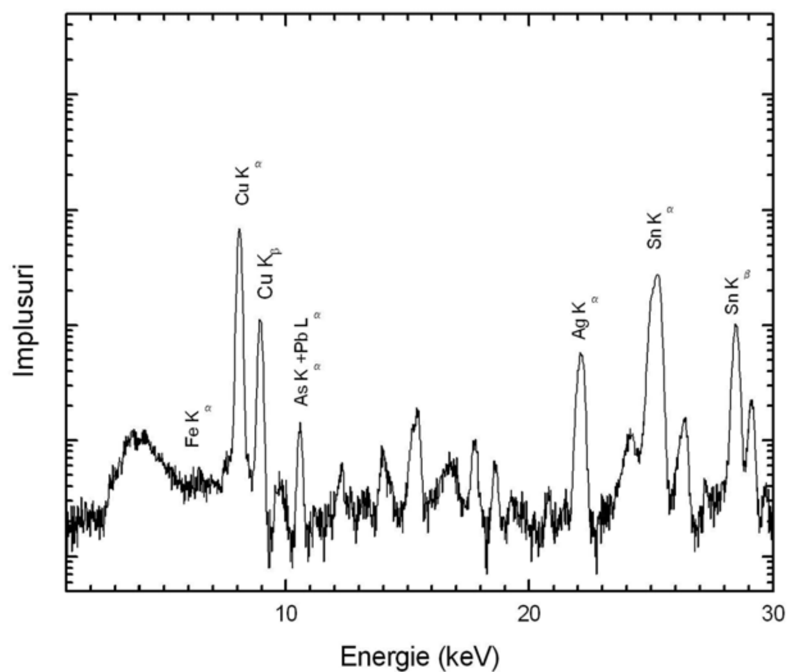
1. Punct de pe partea inferioară a discului (reversul), de culoare argintie (zona analizată are cca 8 mm diametru şi cca 100 microni adâncime de unde se recepţioneaza semnale utile de raze X, aceste raze absorbindu-se puternic în metale): Ag = 72%, Au = 26%, Cu = 2%.
2. Punct de pe partea inferioara (reversul) – prezentând urme aparente de aurire: Ag = 69%, Au = 29%, Cu = 2% (diagrama 1).

3. Punct de pe partea inferioara (reversul) – punct aparent curăţit de aur: Ag = 72%, Au = 24,5%, Cu = 3,5%.
4. Punct de pe partea superioara a discului (aversul), de culoare argintie: Ag = 70%, Au = 24%, Cu = 6%.
5. Punct pe „cupola” calotei, de culoare argintie: Ag = 70%, Au = 25%, Cu = 5%.
6. Punct pe zona aurie de la mijlocul calotei: Ag = 11%, Au = 88,5%, Cu = 0,5%, urme fier, urme staniu.
7. Punct pe vârful („bulbul”) aurit: Ag = 13%, Au = 86.4%, Cu = 0.5%, urme fier (sub 0,1%), urme staniu (diagrama 2).

8. Punct interior din calota tronconica de bronz: Cu = 75%, Sn = 21%, Ag = 3%, As = 1%, urme plumb, urme fier (diagrama 3).

Concluzii:

Aurul este cu certitudine aur natural, provenit din râurile aurifere. Cantitatea mare de argint şi relativ mică de cupru îl face foarte asemănător cu aurul din Munţii Apuseni (ex. Baia de Arieş, Ruda-Brad; cf. V. Cojocaru, C. Beşliu, C.A. Manea, Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry 240, 1999, 3, p. 897-908), dar există şi unele obiecte neolitice greceşti cu compoziţie similară (cf. Y. Maniatis, A. Karydas, E. Mangou, Th. Paradellis, în: G. Demortier and A. Adriaens, eds., *Ion Beam study of art and archaeological objects*, 2000, p. 110-116). Măsurătorile pe care le-am făcut până acum pe obiecte neolitice de aur de la Muzeul din Olteniţa şi pe stratul de aur-praf de pe un vas neolitic găsit în jud. Teleorman au arătat o compoziţie total diferită a aurului – tot natural – folosit, anume aur aproape de 97%, aşa cum au şi majoritatea obiectelor greceşti. De remarcat că şi faimosul tezaur eneolitic de la Varna are conţinutul în aur de 22 carate, deci cca 92%. Aceasta sugerează existenţa mai multor surse de aur aluvionar (natural) în epocă, posibil atât în sudul, cât şi în nordul Dunării. Pentru o localizare a acestor surse se recomandă analizarea elementelor-urmă (concentraţii de ordinul părţilor per milion), cum ar fi cele platinice (platină, iridiu, osmiu), dar şi stibiu, staniu, tantal, niobiu, telur, care pot identifica zona minieră de provenienţă a aurului, căci compoziţia acestor elemente-urmă este o constantă geologică a aurului şi rămâne nemodificată de-a lungul timpului. Prezenţa staniului nu poate fi atribuită absolut sigur numai aurului, deoarece în punctele măsurate putea veni un semnal de interferenţă de la staniul din bronzul calotei (aurul de pe „bulb” era, de exemplu, o foiţă mulată direct pe piesa de bronz). Prezenţa fierului nu se poate nici ea atribui, cu siguranţă, exclusiv aurului, căci fierul este un constituent principal al solului şi deci al prafului existent practic peste tot şi depus pe orice obiect. De aceea, se recomandă reluarea măsurătorilor pe zona de aur, cu curăţare chiar înainte de măsurare şi cu amenajarea unui dispozitiv mecanic de susţinere a obiectului pentru a evita pe cât posibil „privirea” sursei de raze X spre zona de bronz.

Cât priveşte argintul, există şanse ca obiectul să fi fost aurit, căci se observă în punctul 2 o creştere semnificativă a aurului conţinut de placa de argint. Diferenţa între conţinutul de cupru de pe partea inferioară (reversul) şi cea superioară (aversul) ale plăcii de argint se explică probabil atât prin condiţiile diferite de păstrare în sol (în condiţii de umiditate cuprul se corodează mult mai repede decât argintul), cât şi, mai puţin, prin curăţarea în mod diferit a celor două părţi, care a făcut ca partea inferioară a plăcii să apară mai „sărăcită” în cupru, înlăturat prin curăţare sub forma de produşi de coroziune. Este logic să ne închipuim că placa a stat cu partea inferioară mult mai mult în contact cu umezeala, decât cu partea superioară, compoziţia sa în cupru diminuându-se astfel prin coroziune. Proporţia foarte mare de aur din argint poate sugera atât urme de aurire, dar mai ales faptul că, eventual, avem de-a face cu un aliaj de tip *elektron (electrum)*. Până la ora actuală nu dispunem de informaţii despre un asemenea aliaj atestat în zona balcanică. Se ştie, însă, că „tezaurul lui Priam” de la Troia, aflat astăzi la Moscova, conţine piese de electrum. În acelaşi spaţiu al Asiei Mici, primele monede cunoscute de tip lydian erau făcute dintr-un asemenea aliaj, de cca 50% aur–50% argint.

Cât priveste bronzul, întâlnim aici un aliaj tipic al epocii bronzului, prezența argintului în cantitate mare şi, parțial, a arsenului, sugerând o posibilă origine transilvană a cuprului utilizat. După cum se ştie, minereurile de cupru din Transilvania au, într-adevăr, şi o componentă de argint.

Putem, în concluzie, afirma că discul de la Călăraşi este un obiect produs în epoca metalurgiei primitive a aurului (mai probabil înainte de mileniul I a.Chr.), când se folosea doar aur natural, de origine aluvionară.

AN ANALYTICAL TECHNICAL ANALYSIS (XRF) OF THE METALLIC DISC DESCOVERED AT CĂLĂRAŞI (DOLJ COUNTY)

ABSTRACT

X-Ray Fluorescence Analysis (XRF) – a non-destructive and sensitive analytical technical – was used to determine the elemental composition of different areas from the metallic disc found at Călăraşi, Dolj County, Romania. The experimental XRF set-up consists of an annular Am-241 excitation source (30 mCi), a HPGe detector (160 eV FWHM at 5.9 keV) and an electronic chain made of a preamplifier, an amplifier and a Personal Computer (PC) with a MultiChannel Analyser (MCA) acquisition card, which records the spectra.

The measurements were performed in eight areas: three on the lower part of the disc (1-3, in different points exhibiting shininess of different colouring – whitish or yellowish), a point on the upper part of the disc (4), a point on the silver omphalos (5), a point on the golden strip decoration of the calotte (6), a point on the upper most golden part (7) and, last, a point on inner side of the bronze boss (8). Typical composition for a silvered area (5) is: 70% Ag, 25% Au and 5% Cu, while for the golden strip (6) is: 88,5% Au, 11% Ag and 0,5% Cu. The bronze boss (8) has the following composition: 75% Cu, 21% Sn, 3% Ag and 1% As, with traces of Pb and Fe.

From the obtained composition, no conclusion can be drawn regarding gold provenance. However, in the case of silver, the massive presence of gold in the composition indicates the use of a natural alloy electrum, most likely of Anatolian origin, the determined compositions being very similar with the ones of Troy "Priam hoard" and Cressus Lydian coins.

Dr. Bogdan Constantinescu
Institutul de Fizică şi Inginerie Nucleară
Bucureşti-Măgurele
bconst@ifin.nipne.ro

CÂTEVA FRAGMENTE CERAMICE HALLSTATTIENE DE TIP FERIGILE DESCOPERITE LA CÂMPULUNG (JUD. ARGEŞ)

NONA PALINCAŞ

Articolul semnalează un mic lot de **ceramică hallstattiană** (fragmente din 8 vase) găsite la Câmpulung – ansamblul „Negru Vodă”, în cursul campaniei de săpături din anul 2000. Ceramica este de tip **Ferigile** – faza Sud şi se datează în a doua jumătate a secolului al VII-lea a.Chr. A fost găsită ***in situ,*** dar condiţiile descoperirii nu permit determinarea tipului de sit. Nici corelând observaţiile din 2000 cu cele făcute în aceeaşi staţiune în campaniile anterioare şi cu ceea ce ştim din alte situri contemporane nu se poate spune cu siguranţă dacă ceramica provine dintr-o aşezare sau dintr-un mormânt distrus.

În cursul campaniei de săpături arheologice întreprinsă în Câmpulung, în punctul „Mănăstirea «Negru Vodă»” (str. Negru Vodă nr. 64)[1], în anul 2000, cu scopul de a cerceta monumentul medieval, au fost găsite şi câteva fragmente ceramice hallstattiene[2]. Asemenea ceramică mai fusese găsită aici şi anterior, începând chiar din prima campanie (1975), însă aceasta este inaccesibilă şi va rămâne aşa cel puţin în viitorul apropiat[3]. Semnalarea lotului din anul 2000 se justifică totuşi prin raritatea siturilor din această vreme.

Ceramica hallstattiană a fost totdeauna sporadică în secţiunile cercetate, astfel încât nu s-au putut face decât puţine observaţii stratigrafice.

CONTEXTUL DESCOPERIRII MATERIALELOR HALLSTATTIENE (fig. 1):

1. În campaniile din anii 1975–1977 s-au găsit câteva mici fragmente ceramice hallstattiene[4]. Atunci nu s-a publicat nici un fel de informaţie de ordin stratigrafic, iar materialele nu se pot regăsi, pentru moment.

[1] Gh. I. Cantacuzino, Şt. Trâmbaciu, în CCA, Campania 2002 (2001), p. 65; pentru localizare v. şi Gh. I. Cantacuzino, M. V. Rădulescu, Şt. Trâmbaciu, în CCA, Campania 2002 (2003), p. 80.

[2] Ceramica mi-a fost dată spre publicare de către responsabilul şantierului Câmpulung, Mănăstirea „Negru Vodă”, dr. Gh. I. Cantacuzino, căruia îi mulţumesc şi pe această cale.

[3] Materialele se află în Muzeul din Câmpulung, dar, din cauza condiţiilor de depozitare, cel puţin deocamdată nu sunt accesibile.

[4] Cantacuzino, SCIVA 32, 1981, 1, p. 133. Exprimarea din textul publicat lasă, la o primă lectură, impresia că din materialul hallstattian mai face parte şi o oală cu corp globular şi cu o toartă, în care s-au găsit şi câteva oase calcinate. Autorul textului mi-a atras însă atenţia că oala (de culoare castaniu – gălbuie, lucrată la roată, decorată cu striuri paralele pe partea de sus; înălţime = ca. 20 cm; diam. gurii = ca. 10 cm; diam. fd. = ca. 9 cm; cu toarta şi gâtul rupte din vechime), în care s-au găsit şi mărgele de sticlă, se datează în perioada marilor migraţii (inf. pers. Gh. I. Cantacuzino pe baza raportului tehnic de săpătură, ms. în Arhiva Institutului Naţional al Monumentelor Istorice fond Direcţia Monumentelor Istorice, nr. înreg. 465 din 29 dec. 1977).

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 291–301

Fig. 1. Câmpulung–ansamblul „Negru Vodă”. Planul general al săpăturilor arheologice (1975–1977, 1981–1982, 1984, 2000–2003) cu locația aproximativă a ceramicii hallstattiene de tip Ferigile: **1.** Biserica domnească „Negru Vodă”; **2.** Casa de la sud-vest de biserică; **a.** ceramica găsită în 2000; **b.** ceramica găsită în 1975–2000 (după Gh. I. Cantacuzino, RevMon 72/1, 2001–2003, fig. 1 şi inf. Gh. I. Cantacuzino).

2. În campania din 1982, în partea de nord-est a ansamblului „Negru Vodă”, în secţiunea S. 15, s-au putut vedea, deasupra unui humus steril din punct de vedere arheologic, *„straturi subţiri* (s.n.) în care s-au găsit, sporadic, fragmente ceramice lucrate cu mâna, din prima epocă a fierului”[5]. Peste ele urmează un strat cu urme de cărbune şi apoi cea mai veche depunere medievală din zonă[6].

3. Toate fragmentele ceramice din campania anului 2000 au fost găsite în secţiunea S. 18 (fig. 1, zona **a**), pe o suprafaţă de cca. 1,5 × 1,5 m. Aceasta este singura pe care săpătura s-a putut adânci, constrânsă fiind de două ziduri medievale şi de un pavaj. Ceramica era în stare fragmentară, dar nu în conexiune, ci împrăştiată, şi alcătuia un strat subţire şi relativ compact. Nu s-a observat nimic care să indice o amenajare antropică. Cioburile se aflau în partea inferioară a unui strat de pământ cenuşiu, care acoperea pământul viu şi care, alături de ceramică hallstattiană, mai conţinea şi „câteva fragmente ceramice caracteristice secolului al XIV-lea”[7].

DESCRIEREA CERAMICII GĂSITE ÎN ANUL 2000 (fig. 2–4):

Dintr-un total de cca. 75 cioburi, 61 s-au putut lipi, iar alte două proveneau din forme întrucâtva determinabile. S-au obţinut astfel părţi dintr-un număr minim de 7 vase, plus un fragment de toartă. Nici un vas nu s-a putut reîntregi complet: numai unul (nr. 1) s-a putut întregi cu siguranţă în desen. Celelalte prezintă lipsuri, în diverse măsuri:

– la nr. 2, 4–5 nu cunoaştem forma torţii;
– la nr. 3 nu ştim dacă a avut una sau două torţi;
– nr. 6 este mai probabil să fi avut toartă;
– nr. 7 nu ştim cărui tip de vas i-a aparţinut;
– pentru nr. 8 se poate întregi, în desen numai, partea dinspre buză, şi aceea cu aproximaţie (pentru că se poate să fi avut toartă, apucătoare etc.).

Toate fragmentele erau *puternic corodate*, până într-atât încât spărturile erau rotunjite, uneori cu muchiile complet aplatizate, pe suprafeţe luciul de odinioară se putea vedea doar izolat, iar muchiile canelurilor aveau porţiuni profilate foarte slab sau erau aplatizate. Vasele sunt *lucrate cu mâna*, din *pastă* cu conţinut ridicat de mica şi cu cioburi pisate mărunt (sub 2 mm), cu excepţia fragmentului nr. 8, care are paie în pastă (fig. 3/8, partea exterioară). *Arderea* s-a făcut de cele mai multe ori într-o atmosferă *neutră*, suprafaţa având diverse nuanţe de brun cu pete, de regulă negre. Două vase sunt predominant negre (nr. 3 şi 5), iar unul – nr. 6 – este brun la exterior, negru la interior. Toate cioburile sunt friabile, fapt ce denotă o

[5] Cantacuzino, Cristocea, Trâmbaciu, Materiale. A XVII-a Sesiune de rapoarte anuale, Ploieşti 1983, partea a II-a, p. 517 şi p. 519, fig. 2.

[6] *Loc. cit.*

[7] Cantacuzino, RevMon 72, 2002–2003, 1, p. 46 şi nr. 2 pe fig. 23 (cf. şi p. 51, unde sunt însă menţionate numai „două – trei fragmente ceramice hallstattiene”). Condiţiile descoperirii descrise în *loc. cit.* sunt completate în acest articol cu informaţii date de autorul săpăturii, Gh. I. Cantacuzino.

ardere slabă (nr. 4, 6 sunt ceva mai bine arse decât restul). Excepţie de la cele de mai sus face fragmentul nr. 8, ars oxidant şi destul de puternic pentru a nu fi friabil ca celelalte. Nici unul dintre cioburi nu prezenta vreo urmă de ardere secundară care să poată fi recunoscută cu ochiul liber.

Nr. 1: Kantharos (28 de fragmente din vechime; câteva s-au spart apoi la recoltare şi la restaurare) cu profil în formă de „S" şi torţi în bandă cu marginile uşor ridicate; în locul unde se înălţa din buză, torţile sunt împinse uşor spre interiorul vasului, astfel încât marginea lui a căpătat, în vedere de sus, un aspect vag reniform (ca nr. 2 şi 4). Este decorat, pe partea centrală a umărului, cu o nervură aproape verticală (are o uşoară înclinare spre stânga), de o parte şi de alta a căreia se află caneluri late, aproape verticale (fig. 2/1).

Analogii:

– Gătejeşti, tumul distrus parţial[8];

– Ferigile: în T. 11[9], atribuit tipului combinator 2/3[10]; se deosebeşte însă de kantharosul de la Câmpulung prin faptul că este un fragment de cană (respectiv nu a avut şi o a doua toartă);

– Balta Verde, M. 2, atribuit culturii Basarabi[11]; şi acesta este un fragment de cană.

Analogii numai pentru formă:

– Ferigile:

- în T. 72 (M. 3)[12], T. 73 (M. 2)[13], încadraţi în tipul combinator 1[14];
- fragmentul din T. 110[15], încadrat în tipul combinator 3[16].

Analogii numai pentru decor:

– Sălişte: M. 8[17], atribuit etapei celei mai târzii a culturii Basarabi[18];

– Ferigile:

- T. 65 (tipul combinator 1)[19];
- T. 74 (tipul combinator 2/3)[20];
- T. 76[21], neîncadrat în tipurile combinatorii; din aria centrală a necropolei[22];
- T. 134 (tipul combinator 4)[23].

---

[8] Gh. I. Petre-Govora, Materiale 9, 1970, p. 481, fig. 9/1.

[9] A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1967 (citată în continuare *Ferigile*), pl. 8/1 (11).

[10] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 96, fig. 4.

[11] D. Berciu, E. Comşa, Materiale 2, 1956, p. 371, fig. 101/5 (= p. 377, fig. 112/3).

[12] Vulpe, *op. cit.*, p. 97, fig. 5/3.

[13] *Ibidem*, p. 98, fig. 6/B, 9.

[14] *Ibidem*, p. 96, fig. 4.

[15] *Ibidem*, p. 106, fig. 14/B, 8.

[16] *Ibidem*, p. 96, fig. 4.

[17] Vulpe, Dacia NS 30, 1986, p. 89, fig. 18/14.

[18] *Ibidem*, p. 64.

[19] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 101, fig. 9/A, 4.

[20] *Ibidem*, p. 102, fig. 10/B, 4 = *Ferigile*, pl. 7/4 (74), unde ilustraţia este mai bună.

[21] *Ferigile*, pl. 7/6 (76).

[22] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 82; cf. şi Ferigile, pl. 42.

[23] Vulpe; *ibidem*, p. 108, fig. 16/B, 4.

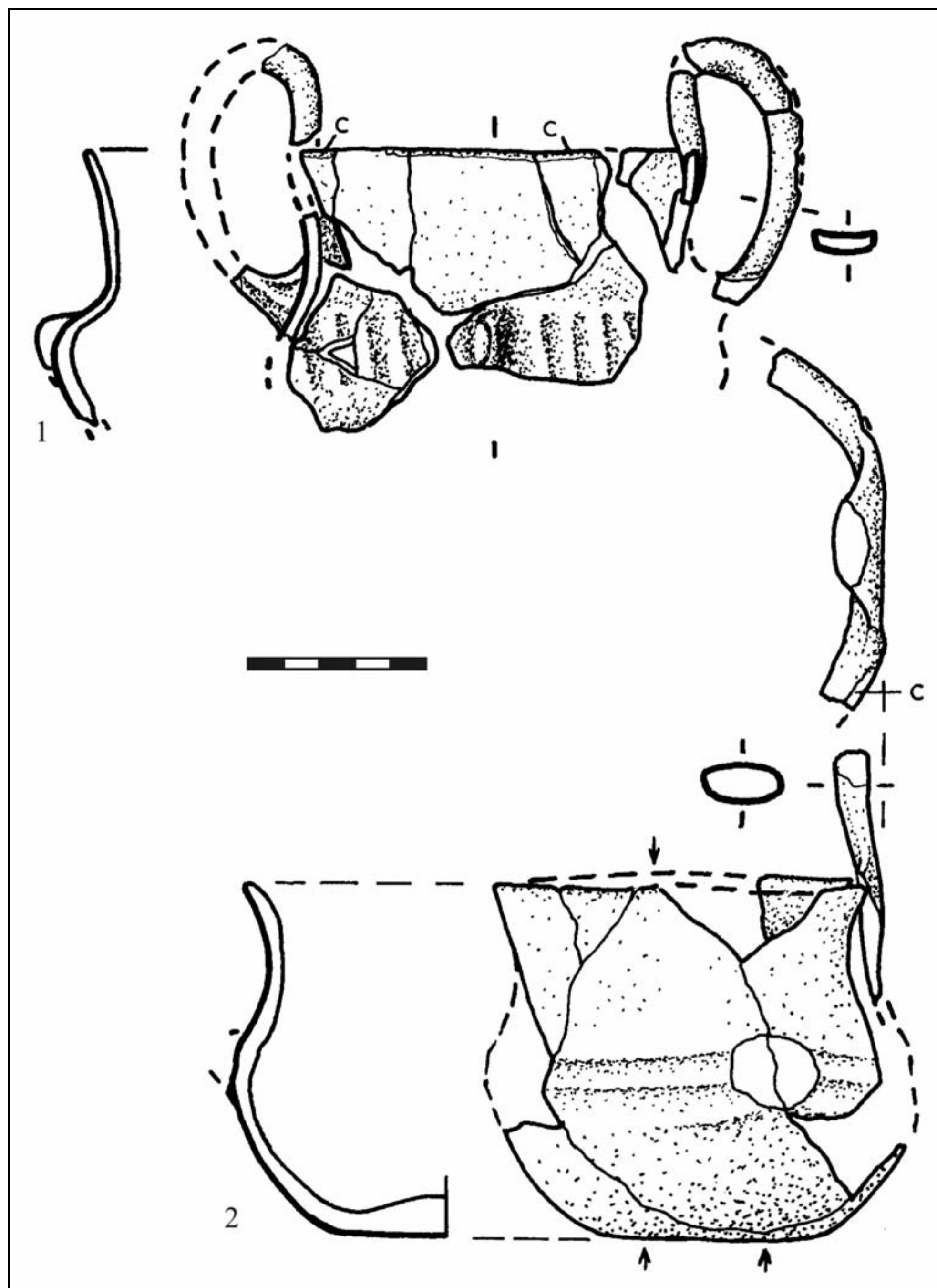

Fig. 2. Câmpulung–ansamblul „Negru Vodă”. Ceramică hallstattiană de tip Ferigile (**c.** = corodat).

Nr. 2: Cană mare (cel puţin 12 fragmente, dintre care 11 se lipesc) cu o toartă supraînălţată, cu gura uşor reniformă, decorată cu două caneluri orizontale, paralele; cea de jos, cu marginea în parte afectată – foarte probabil – de coroziune, urcă puţin în dreptul unei spărturi aproximativ circulare, aflată pe diametrul maxim al vasului şi despre care nu se poate spune dacă este baza unei proeminenţe aplicate care a căzut sau este o simplă spărtură (fig. 2/2).

Analogii pentru formă:
– Ferigile: T.11[24] din tipul combinator 2/3[25].

Analogii pentru decor:
– Basarabi, M. 5 (nesigur)[26];
– Ferigile – faza Sud, tipul de decor 1d[27].

Nr. 3: 3 fragmente din zona dinspre toartă a unei **căni** sau **kantharos** (fig. 3/3). Decorul constă în caneluri arcuite spre în jos, trei în dreapta, două în stânga torţii; este posibil ca a treia să fi dispărut prin corodarea suprafeţei. Cioburile pisate din pastă sunt roşii.

Analogii aproximative pentru formă: cf. *supra*, kantharos-ul nr. 1.

Analogii pentru decor: Ferigile, pe o cană[28] din T 101 din zona centrală a necropolei, neîncadrat în tipurile combinatorii care stau la baza cronologiei necropolei.

Nr. 4 – 6: Ceşti tronconice.

Nr. 4: 5 fragmente dintr-o cană cu margine uşor reniformă şi toartă supraînălţată. Corpul, confecţionat neglijent, este asimetric. Fără decor (fig. 3/4).

Analogii: tipul II B de la Ferigile. Este o formă comună atât în mormintele din această necropolă (unde lipseşte numai din cele mai recente), cât şi în general în Hallstatt-ul târziu; este totdeauna de dimensiuni mici şi – după poziţia în inventarul ceramic al mormintelor – pare să fi avut rol de polonic[29].

Nr. 5: 3 fragmente dintr-o ceaşcă cu margine uşor reniformă şi toartă supraînălţată. Decorată cu 7–9 caneluri late, aproximativ orizontale, ce ocupă întregul corp al vasului (fig. 3/5).

Analogii apropiate atât pentru formă cât şi pentru decor:

– Ferigile, T. 65 (unde se asociază cu o ceaşcă cu decor analog cu cel al kantharos-ului nr. 1 de la Câmpulung) din tipul combinator 2[30]; T. 34[31] şi T. 105[32], ultimii doi din tipul combinator 2/3[33].

---

[24] *Ferigile*, pl. 8/1 (11).
[25] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 96, fig. 4.
[26] Vulpe, Dacia NS 30, 1986, p. 72, fig. 1/13.
[27] *Ferigile*, fig. 18/4 şi p. 54.
[28] *Ibidem*, pl. 9/2 (101).
[29] *Ibidem*, p. 46–47; şi cu deosebire fig. 6/2 (6)–3 (72), 9 (20), 13 (105).
[30] Vulpe, Dacia 21, 1977, p. 101, fig. 9/A, 3.
[31] *Ferigile*, pl. 6/12 (34).

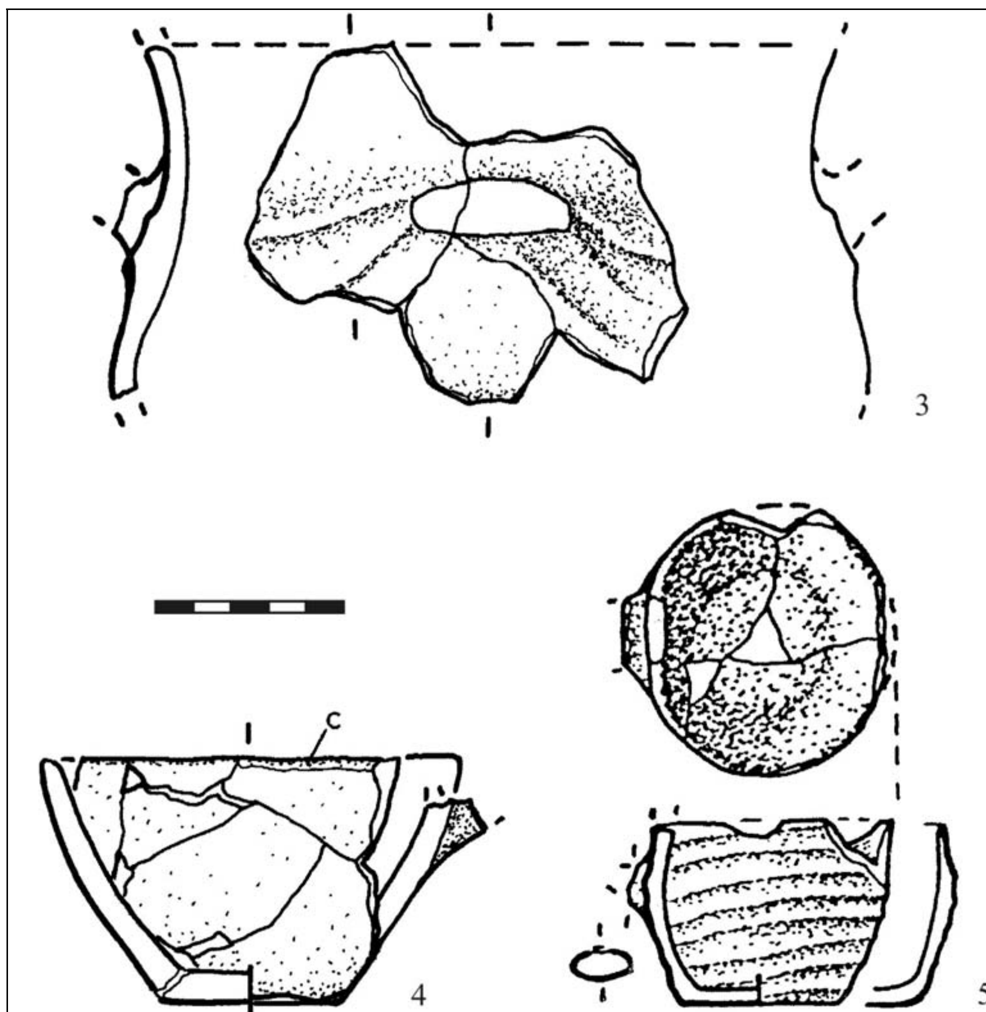

Fig. 3. Câmpulung–ansamblul „Negru Vodă”. Ceramică hallstattiană de tip Ferigile (**c.** = corodat).

Aparţine aceluiaşi tip de ceaşcă mică (II B), ca şi exemplarul de nr. 4 (cf. *supra*)[34], de care se deosebeşte prin prezenţa decorului.

Nr. 6: 5 fragmente dintr-o ceaşcă decorată cu cinci caneluri orizontale, paralele, foarte largi (fig. 4/6). Este păstrată în măsură prea redusă pentru a putea spune cu siguranţă că nu este o strachină. Ţinând însă cont de faptul că străchinile cunoscute din această perioadă sunt, cu rare excepţii, de dimensiuni mult mai mari

[32] Vulpe*, op. cit.,* p. 103, fig. 11/B, 23.
[33] *Ibidem*, p. 96, fig. 4.
[34] *Ferigile*, p. 46 – 47.

(cel puţin duble) şi sunt decorate diferit[35], precum şi de faptul că ceştile de tip II B de la Ferigile sunt uneori şi de dimensiuni comparabile cu exemplarul de aici[36], identificarea ca ceaşcă este mai probabilă.

Analogii:

– ca la nr. 5; mai ales ceaşca din T. 34, similară şi ca dimensiuni.

– pentru arderea brun/negru: Ferigile, ceştile de tip II A[37].

Nr. 7: Fragment de toartă cu buton. Este decorată cu caneluri late şi foarte adânci, dintre care unele pornesc de pe buton, iar altele formează, în continuarea primelor, unghiuri orientate cu vârfurile în sus (fig. 4/7).

Analogiile pentru formă:

– Ferigile: T. 3, T. 71 şi T. 51[38]; T. 71 face parte din tipul combinator 2/3[39], celelalte sunt neîncadrate în tipurile combinatorii; T. 3 este în zona de nord, T. 51 în extremul nord al necropolei[40]. Restul torţilor cu buton publicate de aici au discul mai profilat.

La Ferigile, torţile cu buton devin frecvente odată cu mormintele atribuite tipului combinator 2. În ele apar pentru prima dată şi torţile cu buton discoidal[41]. Sunt torţi specifice grupului Ferigile: rare în zona de sud a necropolei, cresc ca frecvenţă pe măsură ce mormintele se află mai spre nordul ei[42].

– Bârseşti, T. 3[43], dar cu buton simplu, fără capăt discoidal; de asemenea, fără decor.

Nr. 8: Fragment din marginea unui vas de formă necunoscută, posibil o „vatră portabilă” (fig. 4/8). Ca pastă şi ardere este cu totul deosebit de celelalte fragmente (v. *supra*, p. 2).

Analogii nu cunosc, cel puţin nu în Hallstatt.

Datarea ceramicii prezentate se poate face doar pe baza analogiilor. Dintre acestea, cele mai utile provin din necropola de la Ferigile, din tumulii incluşi în tipurile combinatorii 2 şi 2/3. Un singur vas – nr. 1 –, mai precis numai caracteristici ale lui, prezintă similitudini cu vase din toate tipurile combinatorii dintre 1–4, precum şi cu vase mai vechi decât ceramica Ferigile: din etapa târzie a culturii Basarabi. Cum însă toarta cu buton nu este atestată înainte de tipul combinator 2, kantharos-ul are analogii în combinaţia 4 numai pentru decor şi nu avem motive să credem că materialul de la Câmpulung nu este unitar cronologic, rezultă că vasul nr. 1 se poate plasa totuşi la nivelul ceramicii din tipurile

[35] Comp. cu *Ibidem,* pl. 1 şi pl. 2/1–7.
[36] *Ibidem*, pl. 6/12 (34).
[37] *Ibidem*, p. 44.
[38] *Ibidem*, pl. 5/10 (51), 11 (71), 23 (3).
[39] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 96, fig. 4.
[40] *Ferigile*, pl. 42.
[41] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 83.
[42] *Ferigile*, p. 44 – 45; pl. 4 – 5 pentru varii forme ale torţii cu buton.
[43] S. Morintz, Materiale 3, 1957, p. 221, pl. 2/3.

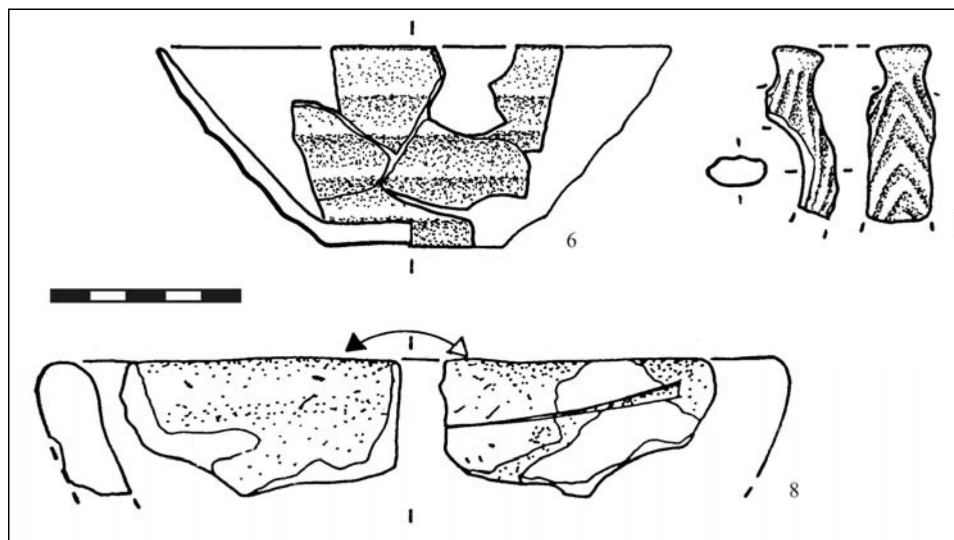

Fig. 4. Câmpulung–ansamblul „Negru Vodă".
Ceramică hallstattiană de tip Ferigile (săgeată neagră = interiorul vasului; săgeată albă = exteriorul vasului).

combinatorii 2 şi 2/3 de la Ferigile. Este însă foarte probabil ca tipurile combinatorii 1 şi 2 să fie contemporane, respectiv deosebirea dintre ele să conste doar în ritual[44]. **Datarea absolută** a acestei necropole s-a făcut pe baza inventarului mormintelor din tipul combinator 3: plăcile de centură cu decor ajurat şi fibula cu picior în formă de scut. Analogiile lor de la Perachora şi Chios s-au găsit în contexte cu material databil pe la sau puțin înainte de 620 a.Chr[45]. În raport cu combinația 3, mormintele combinațiilor 1–2/3 sunt mai vechi. Ele fac parte din ceea ce s-a numit etapa Ferigile–Sud a necropolei, respectiv a grupului Ferigile şi se plasează în secolul al 7-lea a.Chr., după sfârşitul culturii Basarabi, cel mai probabil începând pe la 650 a. Chr. şi cotinuând în a doua jumătate a secolului[46].

Cu privire la tipul de sit din care provine ceramica de la Câmpulung – „Negru Vodă" nu se poate spune nimic sigur. Judecând după:

– lipsa oricărei amenajări antropice în zona în care a fost găsită,

– starea avansată de coroziune,

s-ar putea crede că ea reprezintă resturi ale unei aşezări unistratificate, de scurtă durată, abandonată şi apoi puternic afectată de intemperii. Există însă câteva elemente care fac plauzibilă interpretarea ca mormânt:

– în epocă se cunosc numeroase morminte cu inventarul funerar depus direct pe nivelul de călcare. La Ferigile, sunt mormintele de tip 1, cu variantele

[44] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 84.
[45] *Ibidem*, 1977, p. 88.
[46] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 90–91.

1a – resturile cinerare depuse alături de inventar, direct pe sol – şi *1b* – cu resturile cinerare depuse într-un vas (de regulă strachină, spartă sub presiunea mantalei tumului) şi cu restul inventarului depus în jur, mai mult sau mai puţin grupat. În zona de sud a necropolei varianta *1a* este rară, în timp ce varianta *1b* o caracterizează în exclusivitate[47], reprezentând unul din elementele definitorii ale mormintelor din tipul combinator 2[48]. Situaţii similare se cunosc şi la Bârseşti[49] etc.

– o caracteristică frecvent întâlnită este prezenţa cărbunilor în inventarul funerar (Ferigile[50], Bârseşti[51], Drăgoeşti[52]), ori în cursul săpăturilor din 1982 la Câmpulung s-a observat că ceramica hallstattiană era acoperită de un strat de pământ ce conţinea şi cărbuni (cf. s*upra,* p. 1);
– starea de coroziune puternică a ceramicii de la Câmpulung s-ar putea explica atât prin eventuala distrugere a mantalei tumulului şi expunerea inventarului la intemperii, cât şi prin faptul că ea era corodată deja în momentul depunerii ei în mormânt (ca în cazul de la Bârseşti T 24, M 1[53]).
– sunt numeroase cazurile în care în mormintele hallstattiene târzii s-au găsit resturi cinerare puţine sau deloc (v. Ferigile[54], Bârseşti[55]); de altfel, la Câmpulung nu putem şti dacă ceea ce s-a găsit a fost un complex/mormânt întreg şi este chiar mai probabil să fie numai o parte;
– chiar dacă cele mai multe dintre mormintele acestei perioade au o manta de bolovani depuse imediat deasupra inventarului sau deasupra unei movile de pământ ce suprapune inventarul, există şi morminte tumulare fără manta de piatră (la Gura Padinii[56]).

În concluzie: unele indicii fac plauzibilă varianta existenţei la Câmpulung a unei necropole de epocă Ferigile–faza Sud. Totodată nu putem fi siguri că nu avem aici resturi ale unei prime – din punctul de vedere al istoricului cercetării – aşezări de tip Ferigile. Cert este însă că resturile hallstattiene din perimetrul acestui important sit medieval merită mai multă atenţie decât li s-a acordat până acum.

---

[47] *Ferigile*, p. 22, 26–27, 37.
[48] Vulpe, Dacia NS 21, 1977, p. 83.
[49] Morintz, Materiale 5, 1959, p. 355–356; idem, Materiale 6, 1959, p. 231.
[50] *Ferigile*, p. 22.
[51] Morintz, Materiale 3, 1957, p. 221; idem, Materiale 6, 1959, p. 231; idem, Materiale 7, 1961, p. 201–202.
[52] Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova 1939, p. 173.
[53] La 70–80 cm depărtare de grupul de oase calcinate se aflau „câteva fragmente ceramice puternic corodate” (Morintz, Materiale 7, 1961, p. 201).
[54] *Ferigile*, p. 20–21, 24.
[55] S. Morintz remarca: „De cele mai multe ori găsim obiectele, dar nu putem distinge resturile incinerării”. (Materiale 6, 1959, p. 232); similar idem, Materiale 7, 1961, p. 203.
[56] Berciu, *op. cit.*, p. 166.

EARLY IRON AGE POTSHERDS OF TYPE FERIGILE FROM CÂMPULUNG (ARGEŞ COUNTY)

ABSTRACT

This article deals with approx. 75 potsherds found in 2000, during excavations in the medieval town of Câmpulung, in the residence area attributed to „Negru Vodă”. They stem from poorly fired pottery, break easily, and were heavily corroded at the moment of their discovery. 63 of them could be used for the reconstruction of parts of 8 vessels. Pots nos. 3 and 5 have a black surface, no. 6 is black inside, brown outside, and no. 8, predominantly red; the rest of the sherds were of various shades of brown. Their shapes and decoration are similar to the pottery known as Ferigile–South phase and can be dated into the second half of the 7th century BC (s. note 46).

The sherds were found *in situ*, on an area of 1.5 × 1.5 m, surrounded by parts of medieval buildings. The type – settlement or cemetery – of this late Early Iron Age site in Câmpulung could not be determined because no clear archaeological feature could be noticed in 2000, and comparisons with similar findings from earlier campaigns at this site, as well as from other contemporary ones (all of them cemeteries) failed to provide relevant traits for a distinction.

CAPTION

Fig. 1. Câmpulung–residence „Negru Vodă”. General plan of excavations (1975–1977, 1981–1982, 1984, 2000–2003) with approximate location of the late Early Iron Age pottery: **1.** Princely church „Negru Vodă”; **2.** house south-west of the church; **a.** pottery found in 2000; **b.** pottery found between 1975–2000 (after Gh. I. Cantacuzino, Revista Monumentelor 72/1, 2001–2003, fig. 1 and pers. comm. Gh. I. Cantacuzino).

Fig. 2. Câmpulung–residence „Negru Vodă”. Late Early Iron Age pottery of type Ferigile (**c.** = corroded).

Fig. 3. Câmpulung–residence „Negru Vodă”. Late Early Iron Age pottery of type Ferigile (**c.** = corroded).

Fig. 4. Câmpulung–residence „Negru Vodă”. Late Early Iron Age pottery of type Ferigile (filled arrow-head = inner surface of the vessel; open arrow-head = outer surface of the vessel).

NOTE EPIGRAFICE I

FLORIAN MATEI-POPESCU

Piae memoriae aviae maternae.

Sunt republicate şi comentate trei **inscripţii**, două de la **Histria** şi una descoperită, probabil, la **Oescus**, dar care se află astăzi la **Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”** din Bucureşti.

1. GUVERNATORUL T. FLAVIUS LONGINUS Q. MARCIUS TURBO ÎNTR-O INSCRIPŢIE DE LA HISTRIA

În anul 1982, D. M. Pippidi a publicat un fragment de inscripţie găsit nu se ştie când undeva în cetate sub următoarea formă:

… *OIX*
[Hadriano Anton]ino…
[...Au]tokratori Kais[ari]
[... Ad]rian% Antw[nein%][1].

Stimulat de lectura nefirească a grupului de litere *OIX* din r. 1, căruia D. M. Pippidi s-a ferit să îi acorde o valoare anume, am revăzut fotografia pietrei, păstrată în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”. Am observat că ar fi posibil, în loc de *I*, să se citească *T*. În aceste condiţii, lectura care se impune este *[trib(unicia) p]ot(estate) X* […]. Ne aflăm, astfel, în faţa unei titulaturi imperiale, şi anume indicarea numărului puterii tribuniciene, ce se afla de fiecare dată în partea finală a acesteia. Numele împăratului este păstrat în varianta greacă a inscripţiei, fiind vorba de Antoninus Pius. În consecinţă, inscripţia datează din perioada domniei acestui împărat (138–161). Dar există elemente care ne-ar putea permite o ancorare cronologică mai exactă?

În r. 2, s-au păstrat literele *INO,* pe care D. M. Pippidi le-a întregit *[Hadriano Anton]ino*, având ca model varianta grecească păstrată în r. 3-4. După cum am observat, ne aflăm în partea finală a unei titulaturi imperiale; în aceste condiţii, menţionarea numelui unui împărat ar avea sens doar dacă am avea de a face cu un împărat coregent. În timpul lui Antoninus Pius, pe monumentele oficiale apare alături de numele împăratului doar M. Aurelius Verus Caesar[2], al cărui nume nu se poate reîntregi din literele păstrate. Revăzând cu mai multă atenţie fotografiile, am

[1] D. M. Pippidi, SCIVA 33, 1982, 1, p. 39, nr. 11 = ISM I 75 (dispărută).
[2] R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], Paris, 1914, p. 199–200.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 303–312

observat că pe piatră mai există litere pe care Pippidi nu le-a luat în considerare. La începutul r. 2 se distinge foarte clar un *L*. Înaintea grupului de litere *INO*, se distinge o literă rotundă fără închidere, ceea ce ne duce cu gândul la un *C* sau *G*, cunoscut fiind faptul că în inscripţiile latineşti este foarte greu, de foarte multe ori, să se distingă între cele două. Lectura probabilă a acestui rând ar fi: *LONGINO*.

Observaţiilor făcute pe baza fotografiilor li se adaugă acum un document foarte important, o notiţă asupra acestei inscripţii făcută de S. Lambrino în momentul descoperirii ei. Acesta a găsit fragmentul de inscripţie la data de 6 septembrie 1939, notând cu acest prilej în carnetul de săpătură: "Calcaire. Découvert dans le mur d'anceinte, face intérieure, au-dessus de la rue qui va sous le mur"[3]. Din nefericire, informaţia nu ne ajută prea mult în identificarea locului, în care a fost dispusă, întrucât, după observaţia lui Lambrino, piatra a fost găsită în poziţie secundară Alături de notaţie, Lambrino a făcut şi o schiţă a inscripţiei, în care, în primele două rânduri, se citeşte: *OTXVIII / LONGINO*.

În urma acestor observaţii considerăm, pe baza analogiei cu alte două inscripţii histriene[4], că în r. 2 se poate reîntregi numele lui T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, atestat guvernator al provinciei Moesia Inferior în anul 155 p.Chr.[5]. Având ca model cele două inscripţii, mai sus citate, propunem următoarea lectură:

[Imp(eratori) Caes(ari) divi Hadriani f(ilio), divi Traiani Parthici nep(oti), divi
Nervae pronep(oti), T(ito) Aelio Hadriano Antonino Augusto Pio,]
[pont(ifici) max(imo), trib(unicia) p]ot(estate) X[VIII, co(n)s(uli) IIII, imp(eratori)
II, p(atri) p(atriae) et M(arco) Aurelio Vero Caesari co(n)s(uli) II,
T(ito) Flavio] Longino [Q(uinto) Marcio Turbone leg(ato) Aug(usti) pr(o)
pr(aetore) Histrianorum civitas]

[Au]tokratori Kais[ari qeou Adrianou ui% qeou Traianou
Parqikou uiwn%, qeou Neroua eggon%, T(it%) Ail i%
5. [Ad]rian% Antw[nein% Sebast% Eusebei, arxierei megist%,
dhmarxikhj ecousiaj to ih , upat% to d , patri patridoj,
kai Mark% Aureli% Ouhr% Kaisari, upat% to b ,
Titou Flaouiou Logginou Marki% Tourbwnoj, presbeutou
Sebastou kai antistrathgou boulh dhmoj Istrianwn.]

---

[3] Mulţumim pe această cale domnului profesor Al. Avram de la Universitatea din Le Mans (Franţa), care, cu deosebită amabilitate, mi-a pus la dispoziţie această informaţie, păstrată în arhiva S. Lambrino. Pentru o imagine asupra importanţei acestei arhive vezi Al. Avram, Dacia N. S. 46-47, 2002–2003, p. 185–188.

[4] ISM I 151; ISM I 152.

[5] Vezi nota 4 şi CIL III 7449 (Montana); CIL III 7542 = ISM II 56 (Tomis); IGRRP I 622 = ISM II 57 (Tomis); CIL III 13735 (Tropaeum Traiani). Toate aceste inscripţii datează din anul 155. Pentru cariera acestui personaj vezi PIR[2] III, p. 157–158, nr. 305; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsgeschichte*, Bonn, 1977, p. 153–154. Pentru legaţia din Moesia Inferior vezi încă: A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, DissPann I, 11, Budapesta, 1940, p. 70–71; J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 17 şi p. 47, datat în 154–156; Alföldy, *loc. cit.*, datat 153 (154)–156; B. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984, col. nr. 86; Em. Doruţiu-Boilă, SCIVA 40, 1989, 4, p. 332–333, cu aceeaşi datare.

Fig. 1. Fotografia inscripţiei de la Histria păstrată în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti.

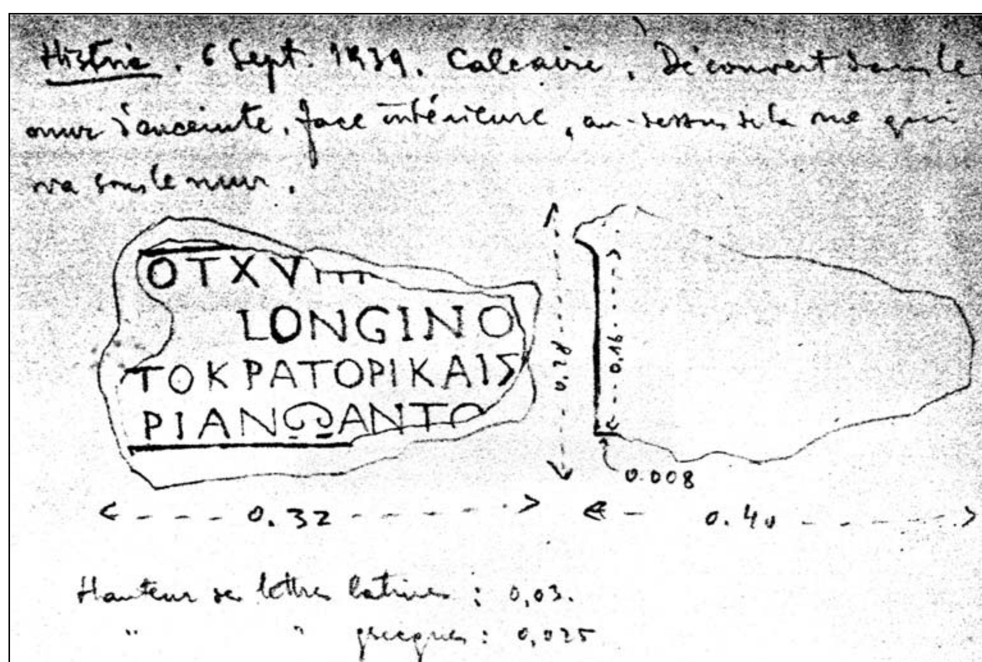

Fig. 2. Desenul inscripţiei de la Histria din carnetul de săpătură al lui S. Lambrino.

Fig. 3. Placa de marmură de la Histria cu menţiunea alei I *Vespasiana Dardanorum*.

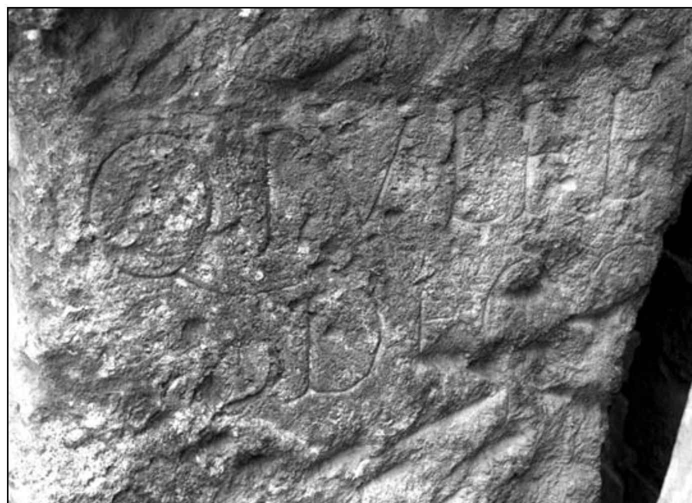

Fig. 5. Fotografia inscripţiei de pe baza de statuie de la Oescus.

Fig. 4. Fotografiile bazei de statuie decorată cu ghirlande şi capete de berbeci de la Oescus.

2. *ALA I VESPASIANA DARDANORUM* ÎNTR-O INSCRIPŢIE DE LA HISTRIA

Odată cu publicarea săpăturilor efectuate la Histria în zona termelor romane, Alexandru Suceveanu a editat şi un număr de documente epigrafice descoperite cu această ocazie[6]. Printre acestea se află şi un fragment de placă de marmură descoperită în nivelul I C, după stratigrafia propusă de autor, corespunzător ultimului sfert al secolului al II-lea şi primei jumătăţi al celui de al III-lea. Fragmentul conţine o inscripţie în limba greacă, din care s-au păstrat doar câteva litere din ultimele rânduri. Editorul oferă următoarea lectură:

... E ...
... AUD ...
... E ! DARD...

Autorul se fereşte a încerca vreo restituire cu excepţia ultimului rând unde propune varianta: Dard[anioj ?], considerând că ne aflăm în faţa unui catalog. Dar am putea oferi şi altă semnificaţie puţinelor litere păstrate din această inscripţie?

În vara anului 2003, am identificat piesa în lapidarul muzeului histrian. Am observat cu această ocazie că litera *epsilon* dinaintea grupului de litere DARD nu este sigură, fapt ce se poate verifica şi pe fotografia publicată de Al. Suceveanu[7]. Acolo ar putea fi foarte bine şi *sigma*. În rândul al doilea din literele AUD se poate întregi *nomen*-ul roman Klaudioj[8]. De asemenea, soluţia propusă de Suceveanu pentru grupul de litere DARD nu este singura posibilă. De altfel, *cognomen*-ul *Dardanus/Dardanius* nu este foarte răspândit în zona Pontului Stâng, nefiind deloc prezent, nici la Histria, nici la Tomis sau Callatis. Plecând de la premisa că ne aflăm în faţa unei plăci de marmură pusă în terme, eventual în onoarea împăratului, cum este cazul mai multor astfel de piese găsite cu ocazia săpăturilor arhelogice[9], şi observând că numele posibilului dedicant ar putea fi păstrat pe rândul al doilea, fiind vorba de un anume Klaudioj, am putea presupune că ne-am afla, în ultimul rând, în locul unde era precizată, poate, funcţia îndeplinită de acest personaj. Din grupul de litere păstrat în ultimul rând nu se poate întregi însă vreun cuvânt care să desemneze vreo funcţie, civilă, militară sau administrativă. În schimb, s-ar putea întregi numele unei unităţi militare despre care deţinem informaţii numeroase privind prezenţa ei în acest colţ al împărăţiei romane, şi anume *ala I Vespasiana*

[6] Alexandru Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, Bucureşti, 1982, p. 131-132.

[7] Suceveanu, *op. cit.*, pl. 27, I C, 5.

[8] Acest *nomen* apare la Histria pe un catalog, datat în primii ani ai secolului al III-lea, ISM I 218, r. 8: Klaud(ioj) Sectoj şi r. 10: Klaud(ioj) Dhmhtrij Sectou. De asemenea şi în câteva inscripţii în limba latină din teritoriu, ISM I 326, r. 8–9: *Cla(udius) Gaius, magister vici Quintionis* (Sinoe-Casapchioi); ISM I 327, r. 8–9: *Cl(audius) Ianuarius, quaestor vici Quintionis*; *Claudius Ianuarius* apare şi pe ISM I 329.

[9] Suceveanu, *op. cit.*, p. 131, nr. I B, 1 (Marcus Aurelius); *ibidem*, p. 131, nr. I B, 2 (*Marcus Aurelius* şi *Lucius Verus* sau *L. Aurelius Commodus*); *ibidem*, p. 131, nr. I C, 1= ISM I 85 (nume de împărat necunoscut); *ibidem*, p. 132, nr. I C, 3 (*Commodus* ?); *ibidem*, p. 132, nr. I C, 4 = ISM I 96 (nume de împărat necunoscut, epoca Severilor?).

Dardanorum, prezentă de foarte multe ori în inscripţii numai în forma *ala I Dardanorum*. Pe baza acestor observaţii propunem următoarea lectură:

E
[...Kl]aud[ioj...]
[...eparxoj ? ippeuj ? oueteranoj ? eilh]j Darda[nwn...]

Ne aflăm, deci, în faţa unui personaj care servea sau servise în *ala I Vespasiana Dardanorum* ce staţiona în Moesia Inferior[10]. La Histria s-au mai găsit inscripţii care atestă aşezarea unor foşti membri ai trupelor auxiliare din această provincie, mai degrabă în teritoriul oraşului[11]. Poate şi personajul nostru să fie tot un veteran aşezat undeva în teritoriul Histriei şi care venea destul de des la termele din oraş. Sau poate este vorba de un *praefectus alae* necunoscut până în acest moment, care la un moment dat s-a aflat în interes de serviciu sau într-o vizită, pur şi simplu, în oraşul de pe malul lacului Sinoe. În fine, nu este exclusă nici posibilitatea ca dedicantul să fi fost un simplu *eques* originar, de ce nu, chiar de prin părţile acestea. Dacă ar fi vorba de un *praefectus* sau de un *eques* aflaţi în exerciţiul funcţiunii, ne-am putea gândi la un posibil conflict în care această trupă să fi intervenit. După indicaţiile descoperitorului piesa ar putea data din ultimul sfert al secolului al II-le sau din prima jumătate a celui următor. Forma literelor seamănă, însă, până la identificare, cu literele din altă inscripţie descoperită în acelaşi loc şi în care au fost restituite, ipotetic, numele împăraţilor *Marcus Aurelius* şi *Lucius Verus*[12], deci ar data din perioada 161–169. În aceste condiţii şi inscripţia de faţă s-ar data cam în jurul aceleiaşi perioade. Singurul conflict care s-a desfăşurat pe teritoriul Dobrogei în acea vreme a fost atacul costobocilor din anul 170[13]. Ştim că, spre exemplu, cetatea Callatis a fost afectată, fiind atestată o refacere a zidului de incintă imediat după acest moment[14]. La Tropaeum Traiani, *L. Fufidius Lucianus*, *deceptus a Castabocas*[15] şi *Daizus Comozoi*, *interfectus a Castabocis*[16] şi-au pierdut viaţa în urma acestui atac[17]. Chiar la Histria, distrugerea de la zidul de incintă, abandonul cartierului *extra muros*, distrugerea celor două edificii termale au fost puse pe seama aceluiaşi tragic eveniment[18]. Din păcate, cele două inscripţii

[10] Pentru această trupă vezi în ultimă instanţă contribuţia noastră din SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 177–179, nr. 2. Garnizoana acestei trupe s-a aflat la *Arrubium* (Măcin), unde este atestată prin mai multe inscripţii.

[11] ISM I 297: *Aur(elius) Firmus, veteranus ex dec(urione) al(ae) II Arabacorum*; ISM I 273: *Titinius Severinus sescupliciarius ales II Arabacorum*; ISM I 278: *M. Vettius Felix ex dec(urione) ale*; Suceveanu, Pontica 31, 1998, p. 109–114, nr. 1 = CEpR XVIII, 814 = AnnÉp 1998, 1148: *T. Aelius Mucatralis vet(eranus) al(ae) I Fl(aviae) Gaetul(orum)*.

[12] Suceveanu, *op. cit.*, p. 131, nr. I B, 2.

[13] R. Vulpe, în R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1968, p. 158-163.

[14] ISM III 97-100.

[15] Em. Popescu, StCl 6, 1964, p. 193.

[16] CIL III 14214^{12} = ILS 8051.

[17] Em. Popescu, StCl 6, 1964, p. 194–199.

[18] Suceveanu, Dacia, N. S. 13, 1969, p. 363-364; idem, *op. cit.*, p. 21; 30; 32; 83; idem, în P. Alexandrescu, W. Schuller (Hrsg.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänische Schwarzmeerküste*. Xenia 25, 1990, p. 240.

care atestă refacerea portului[19], cea care atestă refacerea gimnaziului[20] nu se pot data cu precizie, neconstituind argumente în favoarea unei reconstrucţii *post* 170. Astfel, o vexillaţie a acestei trupe de cavalerie va fi fost trimisă de la Arrubium la Histria pentru apărarea oraşului. După refacerea termelor, comandantul acestui contingent a pus o inscripţie în cinstea împăratului sau poate chiar cetatea l-a onorat pentru aportul adus la apărarea ei.

Fie că aşa au stat lucrurile, fie este vorba de o banală inscripţie pusă de vreun veteran retras în împrejurimile Histriei, această inscripţie se alătură dosarului, din ce în ce mai consistent, al militarilor sau veteranilor romani atestaţi în oraşele greceşti din Pontul Stâng sau în teritoriile acestora[21].

3. O BAZĂ DE STATUIE PENTRU UN DECURION DE LA OESCUS

În anul 1969, Gabriella Bordenache a publicat o piesă aflată în colecţia MNA[22]. Este vorba de o bază paralelipipedică (considerată altar de către Bordenache) decorată pe una din feţe cu ghirlandă, rozetă şi capete de berbec. Pe cealaltă faţă, acest decor continua, fiind însă martelat. Pe această faţă, deasupra fostului decor, s-a păstrat şi inscripţia de care va fi vorba mai jos. Baza a fost, la un moment dat în antichitate, tăiată pentru a fi, probabil, încastrată într-o altă operă. Inscripţia a fost citită de G. Bordenache:

Q. Iul(ius) Fel(ix)

Revăzând piatra care se află, în continuare, în colecţia epigrafică a Institului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, am observat că se vede şi

---

19 ISM I 178; 179.

20 ISM I 181.

21 În cadrul proiectului mai larg privind armata romană din provincia Moesia Inferior, o parte va fi rezervată acestei probleme. În acest moment evidenţa epigrafică se ridică la un număr de aproximativ 53 de inscripţii sau fragmente de inscripţii din oraşele greceşti din Moesia Inferior, în care apar militari sau veterani. Astfel la Odessos 2 (IGB I^2 175 bis; CIL III 14458 = IGB I^2 218), ambii în activitate; la Dionysopolis 1 (IGB I^2 24 bis), în activitate; la Histria 8 (ISM I 273; 276; 278; 281; 292; 297; 302; 336) 5 activi şi 4 veterani (ISM I 278 apar doi, tată şi fiu); la Tomis cca 43 (ISM II 327; 466; 458; 452; 442; 383; 374; 348; 345; 296; 267; 266; 264; 263; 262; 260; 250; 249; 247; 226; 225; 221; 212; 213; 214; 218; 199; 180; 184; 198; 190; 193; 196; 192; 172; 176; 177; 10; 15; 80; 93; 140; 169; 170) cca 24 activi, 13 veterani şi 10 imposibil de stabilit din cauza stării fragmentare a documentelor; la Callatis 3 (ISM III 74; 56?; 30) 2 în activitate.

22 G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto. Elementi architectonici e decorativi*, Bucureşti, 1969, p. 129, nr. cat. 289, planşa CXXXV, cu următorul comentariu: „Altare a ghirlande; calcar. L'altare sembra essere stato tagliato per una riutilizzazione.Manca la parte inferiora. La cornice superiore sbrecciata.

Non possiamo restituire in nessun modo la forma e la decorazione originaria di questo altare del qualle, oggi non rimangono che due lati: quello dell'iscrizione che sembra martellata e una delle facce laterali con una ghirlanda di tippo veristico appesa a due protomi di ariete. La voluminosa ghirlanda di foglie di quercia e frutta, serrata in una superficie troppo angusta, cade in forma insolita in un arco stretto e profondo. Nello spazio sopra ghirlanda una rosetta a quattro petali molto svanita. La protome d'ariete è gravemente corrosa."

un al doilea rând pe care G. Bordenache nu l-a luat în considerare. În aceste condiții, inscripția de pe această bază este următoarea:

Q(uintus) Iul(ius) Fel(ix)
dec(urio) c[ol(oniae)].

Deci, *Q. Iulius Felix* a fost decurion al unei colonii romane necunoscute. Având în vedere că piatra se află la Bucureşti, probabil, încă din secolul al XIX-lea, în discuție ar intra coloniile romane cele mai apropiate din Dacia Inferior sau Moesia Inferior. Tipul monumentului şi decorul ne îndreaptă mai degrabă spre sudul Dunării, decât spre nordul ei. De asemenea, inscripția pare a data, cel mai târziu, din primele două sau trei decade ale secolului al II-lea, când în Dacia Inferior nu exista, încă, *Colonia Romulensium*[23]. În aceste condiții, proveniența altarului pare a fi *Colonia Ulpia Oescensium* (Ghighen, Bulgaria). Acest oraş, în care şi-a avut sediul şi legiunea *V Macedonica*[24], a fost ridicat la rangul de *colonia* de împăratul Traian după războaiele dacice[25]. Această bază a fost folosită ca soclu pentru o statuie a acestui demnitar, aşezată undeva în cetate, probabil, în for. Dacă admitem această ipoteză, atunci inscripția ar putea data din primele faze de existență ale coloniei. După cum se cunoaşte, mai multe monumente epigrafice de la Oescus au fost aduse la MNA, pe parcursul secolului al XIX-lea. Printre acestea stela lui Q. Philippicus[26], descoperită, după indicațiile lui Tocilescu[27] la *Sucidava* (Celei), baza de statuie cu inscripția lui *T. Iulius Capito*, *conductor publicii portorii Illyrici et ripae Thraciae*[28] găsită printre ruinele cetății medievale de la Turnu Măgurele[29] şi dedicația lui *M. Disius*, *augustalis coloniae Ulpiae Oescensium*[30], găsită în ruinele cetății de la Oescus[31].

EPIGRAPHIC NOTES I

ABSTRACT

In these three short epigraphic notes, I reconsidered two inscriptions from Histria (Constanța County, Romania) and one from the epigraphic collection of the Institute of Archaeology "Vasile Pârvan" from Bucharest, which it is possible to

[23] D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti, 1978, p. 188–194; R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998, p. 32–33.

[24] E. Ritterling, RE XII, 1925, col. 1578–1580; A. Aricescu, *Armata în Dobrogrea romană*, Bucureşti, 1977, p. 32.

[25] H. Danoff, RE XVII, 1937, col. 2033–2038.

[26] CIL III 14492 = IDR II 203. Pentru întreaga discuție în jurul acestei inscripții vezi M. Alexandrescu-Vianu, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, Bucureşti, 1977, p. 65–68.

[27] Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 190.

[28] CIL III 753 = 7429 = ILS 1465 = ILB 20 = IDRE II 319.

[29] Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice şi sculpturali ale Muzeului Național de Antichități. Partea I. Colecțiunea epigrafică a Museului până în anul 1881*, Bucureşti, 1902, p. 185.

[30] CIL III 1624[a] = 8043 = ILB 23.

[31] Tocilescu, *Monumentele*, p. 33; idem, *Catalogul Muzeului Național de Antichități din Bucureşti*, Bucureşti, 1906, p. 28, nr. 343.

have been found at Oescus (Ghighen, Bulgaria). In the first note, using some old photos and a draw made by S. Lambrino, in the moment of the discovery, because the stone is now missing from the museum of Histria, I restored the name of a governor of Moesia Inferior: *T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo*. He is certified as governor in the year 155. In the second note, I reconsidered a Greek inscription, also from Histria, as an evidence for the presence of a member of the *ala I Vespasiana Dardanorum*. Finally, in the third note, starting from the reading of the second line of an inscription from the Institute of Archaeology "Vasile Pârvan", not taken into account by the first editor, I restored the name of a possible *decurio* from an unknown Roman *colonia*, in the first decades of the 2nd Century. Having in the regard the fact that the monument is now in Bucharest, and in this geographical area the only Roman *colonia*, attested so far at the beginning of the 2nd Century, was *colonia Ulpia Oescensium*, I considered that it might had been discovered there in the 19th Century and then transported to Bucharest.

EXPLANATION OF THE FIGURES

Fig. 1. The photo of the inscription found at Histria from the archive of the Institute of Archaeology "Vasile Pârvan", Bucharest.

Fig. 2. The draw of the same inscription from the Scarlat Lambrino's digging diary.

Fig. 3. The marble plate with the mention of the unit *I Vespasiana Dardanorum*.

Fig. 4. The photo of the inscription on the statue base from Oescus.

Fig. 5. The photos of the base from Oescus, decorated with garlands and heads of rams.

AŞEZAREA DE EPOCA BRONZULUI DE LA COSTIŞA (JUD. NEAMŢ). MONOGRAFIE ARHEOLOGICĂ*

ANCA POPESCU

Teza conţine 229 pagini de text, 194 de planşe şi cinci hărţi. A fost structurată pe nouă capitole, la care se adaugă anexele ce cuprind catalogul descoperirilor atribuite culturii Costişa, catalogul descoperirilor de tip Monteoru Ic2–Ib şi 13 tabele cu date radiocarbon având legătură cu problemele de cronologie discutate în text.

În ***Cuvânt înainte*** se prezintă pe scurt, stadiul cercetării şi publicării descoperirilor din epoca bronzului din Moldova. Documentaţia arheologică pentru perioadele timpurie şi mijlocie ale epocii bronzului în acest spaţiu pare, la prima vedere, destul de solidă. Începând cu anii ’20 s-au făcut numeroase cercetări de suprafaţă, săpături sistematice, de salvare, sondaje, astfel încât numărul descoperirilor menţionate în literatura de specialitate este impresionant. În realitate însă, rezultatele concrete ale multora dintre aceste cercetări au rămas inedite sau sunt cunoscute doar pe baza unor sumare rapoarte de săpătură, în care s-a publicat un lot foarte redus de material arheologic. Lucrările de sinteză apărute în cursul anilor au avut ca obiectiv principal adunarea, ordonarea şi încadrarea cronologică mai exactă a acestor descoperiri. Totuşi, din motivele pe care tocmai le-am expus, la care se adaugă şi accesul de multe ori limitat la material, cred că valoarea lor este oarecum diminuată. Consider că mult mai utile cercetării ar fi studiile care să trateze monografic diversele situri aparţinând epocii bronzului. Ar fi însă de precizat că puţine aşezări din epoca bronzului au fost cercetate exhaustiv şi nici una nu beneficiază de o prezentare monografică. În acest context, valorificarea cercetărilor efectuate pe „Cetăţuia” Costişei aduce date noi şi semnificative. Săparea sistematică a cca 80% din suprafaţa platoului principal al „Cetăţuii” a oferit informaţii importante despre structura depunerilor din epoca bronzului, distribuţia spaţială a complexelor şi inventarul lor.

Primul capitol, intitulat ***Cadrul geografic,*** prezintă specificul geomorfologic şi climatic al zonei, amplasarea sitului şi starea sa de conservare. Situl arheologic

* Teza a fost susţinută public în data de 4 martie 2005 la Facultatea de Istorie a Universităţii Bucureşti, sub conducerea ştiinţifică a prof. univ. dr. Alexandru Vulpe, membru al Academiei Române. Comisia de doctorat a fost alcătuită din: dr. Silvia Marinescu-Bîlcu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti), conf. univ. dr. Monica Şandor-Chicideanu (Universitatea Bucureşti), conf. univ. dr. Mihai Irimia (Universitatea „Ovidius”, Constanţa).

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 313–322

se află în marginea de est a satului Costişa, pe un promontoriu numit „Cetăţuia", desprins din terasa stângă a râului Bistriţa. „Cetăţuia" este alcătuită din două compartimente, A şi B: primul constituie „Cetăţuia" propriu-zisă (zona A), iar al doilea face legătura cu terasa Bistriţei (zona B).

Primele cercetări sistematice au fost făcute în anii 1959–1960, 1962 de Alexandru Vulpe şi Mihai Zamoşteanu; prin aceste cercetări a fost epuizată jumătatea estică a platoului înalt al „Cetăţuii" (zona A), a fost sondat sectorul de nord-vest al aceluiaşi platou şi s-au trasat două secţiuni în cruce pe terasa de legătură (zona B). Cercetările din 2001–2003 s-au concentrat în zonele de nord şi sud ale platoului A. Toate informaţiile despre istoricul cercetării sitului, tehnica de săpătură, modul de colectare, înregistrare şi depozitare a materialelor arheologice, valorificarea vechilor săpături şi documentaţia pe care am avut-o la dispoziţie sunt cuprinse în capitolul al II-lea al tezei, intitulat ***Istoricul cercetării sitului. Documentaţia de şantier.*** Menţionez aici că lipsesc planurile generale ale săpăturilor din 1960 şi 1962, însă există planurile de detaliu şi fotografiile unei părţi însemnate a complexelor descoperite în aceşti ani. Lor li se adaugă documentaţia întreagă din anul 1959, care a însemnat, de altfel, campania cu cea mai lungă durată (3 luni), când s-au făcut cele mai importante descoperiri pentru lămurirea stratigrafiei şi, evident, planurile generale şi de detaliu ale săpăturilor recente; din aceste motive consider că documentaţia sitului Costişa, atât cât s-a păstrat, este consistentă.

În capitolul al III-lea (***Prezentarea secţiunilor arheologice***) sunt descrise detaliat secţiunile arheologice (în număr de 30), în ordinea în care au fost numerotate, începând cu cele mai vechi, după modelul: amplasare, dimensiuni, poziţia stratigrafică a complexelor găsite şi relaţia dintre acestea. În funcţie de documentaţia existentă, descrierea secţiunilor a fost însoţită şi de ilustraţie: fotografii din timpul săpăturii, desene de plan şi profile.

Urmează apoi, în capitolul al IV-lea, numit ***Complexe arheologice din epoca bronzului. Stratigrafie,*** descrierea amănunţită a complexelor arheologice identificate: amenajări cu pietre, gropi, vetre (43 din epoca bronzului), complexe cu chirpici şi ceramică sau numai cu ceramică. Pentru fiecare dintre aceste complexe am urmărit să dau informaţii privind amplasarea, adâncimea, forma şi dimensiunile, structura şi inventarul. A fost examinată şi distribuţia spaţială a diferitelor tipuri de complexe. Descrierea fiecărui complex este completată de reprezentarea sa grafică, dar şi a materialelor găsite lângă respectivul complex sau în structura lui. De exemplu, în prezentarea inventarului vetrelor am ţinut cont de poziţia acestuia: lângă crusta vetrei sau imediat deasupra crustei, în structura vetrei (adică între crustă şi patul de pietre sau patul de cioburi) şi sub vatră (sub baza ei de construcţie, mai exact sub patul de pietre sau cioburi). În funcţie de materialele cu care au fost găsite în asociere şi de poziţia lor stratigrafică, s-a făcut şi încadrarea culturală a complexelor, ele fiind astfel considerate Costişa sau Monteoru; iar în judecarea stratigrafiei am plecat tocmai de la succesiunea diferitelor complexe Costişa sau Monteoru. Stratigrafic s-a constatat că imediat sub solul vegetal, aproape nediferenţiat de acesta, se află un sol cenuşiu, cu aspect măzăros, care

conţine către partea sa inferioară pietre de râu, dispuse relativ compact. Baza lui a fost surprinsă la 0,04–0,05 m sub baza pietrelor. Sub depunerea arheologică din epoca bronzului se află o depunere reprezentată printr-un sol de culoare brună cu aspect compact şi o grosime medie de 0,10–0,15 m, ce conţine complexe din perioada neolitică (Cucuteni timpuriu). Dedesubt se află o depunere de culoare cafeniu-gălbuie, groasă de cca 0,30 m, ce conţine material neolitic, aparţinând unei faze finale a culturii Precucuteni. La baza depunerilor arheologice se află un sol galben, steril arheologic.

În ceea ce priveşte succesiunea amenajărilor din epoca bronzului, s-a observat în cursul campaniilor de săpături din anii 2001–2003 că materialele Costişa nu se constituie într-o depunere care să se diferenţieze cromatic de depunerea cu materiale monteorene. Complexele Costişa aparţin aceluiaşi strat cenuşiu care conţine şi complexe Monteoru. Însă complexele cu ceramică Costişa marchează baza nivelului cenuşiu din epoca bronzului, în timp ce complexele Monteoru se află cu câţiva centimetri deasupra celor Costişa, acoperindu-le. Dintre complexele Costişa menţionez 14 vetre, cele mai multe fiind găsite pe laturile de sud şi est ale platoului înalt al „Cetăţuii". Vetrele Costişa aveau formă rotundă, diametrul de cca 0,40–0,60 m, crusta direct pe pământ. Este de presupus ca vetrele să fi făcut parte din structuri de suprafaţă mai complexe, poate chiar locuinţe, judecând după aglomerările de chirpici cu urme de nuiele, găsite *in situ* în preajma unora dintre ele. Depunerea Monteoru este alcătuită dintr-un strat de pietre, care ocupă o bună parte din suprafaţa platoului. Între pietre se află vetre şi ceramică Monteoru decorată în stil Ic2–Ic1. Vetrele Monteoru sunt construite pe pat de pietre sau de fragmente ceramice şi doar în două cazuri crusta vetrelor se afla direct pe pământ. Baza de construcţie a vetrelor Monteoru se găsea la acelaşi nivel cu baza stratului de pietre, vetrele fiind practic amenajate între pietre. Au fost surprinse trei cazuri de vetre Monteoru refăcute. S-a mai observat că unele complexe Monteoru, inclusiv vetrele refăcute au fost acoperite în întregime sau parţial de pietre; aceste pietre de deasupra sunt de dimensiuni mai mari, unele dintre ele ajungând până la 0,50 m. Spre deosebire de Alexandru Vulpe care considera că depunerea Monteoru conţine două niveluri, eu o văd ca pe o construcţie unitară, datată fiind de ceramica Monteoru Ic2–Ic1 (fragmentele ceramice Monteoru Ic2 şi Ic1 apar împreună în complexe). Deasupra pietrelor se aflau cca 0,20 m de pământ cenuşiu care conţinea o cantitate redusă de material arheologic din perioade diferite – neolitic, epoca bronzului, epoca medievală.

Capitolul al V-lea (numit ***Împrejmuiri***) cuprinde informaţiile pe care le-am avut la dispoziţie despre amenajările care înconjoară şi delimitează situl (amplasarea lor, dimensiuni, umplutură). Am folosit denumirea de *împrejmuiri*, pentru că mi se pare mai cuprinzătoare şi nu conţine interpretări, cum este cazul unor termeni precum *şanţ de apărare* sau *elemente de fortificaţie*. Existenţa unei platforme de 3–6 m lăţime pe laturile de sud şi vest ale „Cetăţuii", aflată cu cca 5 m mai jos faţă de platou, îi conferă dealului un aspect aparte şi creează impresia că în vârful lui s-ar afla o movilă. Platforma nu poate fi naturală; e posibil să fi fost amenajată într-o perioadă anterioară depunerilor din epoca bronzului – Costişa şi Monteoru, de pe

platou. În secţiunile deschise pe această platformă a fost observat un şanţ (notat şanţul nr. 1) al cărui traseu merge probabil semicircular pe laturile de sud şi vest. Nu se poate preciza exact momentul când a fost săpat şanţul, dar pare să fi fost în folosinţă în perioada Monteoru, pentru că, pe fundul său, în secţiunea S I`/59 au fost găsite pietre, fragmente ceramice Monteoru şi un fragment de tip Wietenberg. Secţiunea S I/59 trasată pe platoul B a pus în evidenţă existenţa a două şanţuri, care delimitau acest platou, unul la sud (şanţul nr. 3, care e posibil să fie o continuare a şanţului nr. 1), şi celălalt la nord (şanţul nr. 2). Aşa cum arată profilele desenate, şanţurile par să fi fost săpate în perioada neolitică şi reamenajate în epoca bronzului. Totuşi, informaţiile de care dispunem deocamdată privind aspectul amenajărilor care delimitează platourile „Cetăţuii" şi momentul în care au fost construite sunt insuficiente.

În capitolul al VI-lea este prezentată ***Ceramica*** din epoca bronzului găsită la Costişa, mai întâi ceramica de tip Costişa, apoi ceramica Monteoru. Pentru stabilirea tipurilor de vase am folosit un eşantion alcătuit din 1 037 de vase întregi sau cu profil aproape complet şi fragmente ceramice; menţionez că dintre acestea doar 68 sunt vase întregi (dintre care 36 Costişa şi 32 Monteoru), iar în majoritatea lor sunt vase de dimensiuni mici sau medii. Prima etapă în analiza ceramicii a fost stabilirea tipurilor de bază, pornind de la vasele întregi sau cu profil aproape complet, folosind atribute măsurabile precum diametrul gurii, raportul dintre înălţime şi diametrul maxim, dintre diametrul gurii şi diametrul maxim. În funcţie de aceste date metrice, formele au fost definite ca **înalte** sau **joase, închise** sau **deschise.** Materialul fragmentar a fost atribuit unei forme sau alta folosind următorul procedeu: profilul desenat al ciobului suprapus pe profilul desenat al vasului întreg, ţinând însă cont şi de diametrele celor două recipiente. Odată ce am stabilit formele, le-am adăugat informaţii de natură tehnologică (pastă, tratamentul suprafeţelor, ardere), în măsura în care materialele avute la dispoziţie mi-au permis acest lucru. Formele şi categoriile de pastă au fost corelate cu motivele decorative, iar în final mi-am exprimat câteva opinii privind funcţionalitatea vaselor: vase de băut, pentru servit, pentru depozitare etc.

Pentru ceramica Costişa se remarcă numărul redus de forme şi elemente decorative. Am deosebit şapte tipuri de vase, cu variante şi 25 de motive decorative. Vasele lucrate din pastă bună sunt decorate, aproape în totalitate, cu motive incizate alcătuite din triunghiuri haşurate deasupra cărora se afla o bandă orizontală umplută cu împunsături rotunde sau alungite. Decorul se desfăşoară între baza gâtului şi diametrul maxim, în zona cea mai expusă privirii. Din pastă intermediară şi grosieră sunt lucrate vasele grupate în tipurile 6 şi 7 (castroanele şi vasele borcan). Multe dintre ele au suprafaţa exterioară acoperită cu striuri, iar sub buză au segmente de brâu alveolat sau grupuri de câte trei proeminenţe mici, rotunde. În majoritate, vasele Costişa sunt de culoare cafenie. Vasele întregi sau întregibile nu au urme de ardere care să dovedească folosirea lor ca vase pentru gătit.

Ceramica Monteoru este mai variată sub aspect tipologic. Am diferenţiat 18 tipuri de vase şi 15 motive decorative. Cele mai numeroase sunt vasele cu gura

largă, vasele deschise, care puteau fi folosite pentru servit. Motivele decorative sunt destul de simple şi constau, de regulă, în combinaţii de linii excutate în relief şi, mai rar, prin incizie (stilurile Ic2–Ic1). Cele mai bogat decorate vase fac parte din categoria amforelor, vaselor-*askos* şi străchinilor cu gura largă; pentru primele două forme este puţin probabilă o întrebuinţare gospodărească. În majoritate, vasele Monteoru sunt de culoare cenuşie.

Capitolul al VII-lea cuprinde informaţii despre ***Obiecte din metal, piatră, lut, os*** descoperite în depunerea din epoca bronzului de la Costişa. Menţionez patru pumnale cu limbă la mâner, lucrate din cupru sau bronz (fără analize spectrale), găsite în asociere cu ceramică Costişa, sub stratul de pietre. Le-am grupat în două variante: prima, cu umerii căzuţi şi lama triunghiulară; a doua, cu umerii profilaţi şi rotunjiţi, iar lama arcuită. Pumnalele din prima categorie sunt frecvente în România (în medii Monteoru, Wietenberg, Tei, Otomani), dar, mai ales, în spaţiul nord-pontic în morminte Jamnaja sau Katakombnaja. Pentru pumnalele variantei a doua nu am găsit analogii exacte. Arcuirea lamei şi profilarea umerilor le apropie oarecum de unele pumnale găsite în situri atribuite culturii Mnogovalikovaja.

Dintre obiectele din os ar fi de menţionat un cilindru decorat cu analogii în mediile culturale aparţinând epocii bronzului de la Dunărea Mijlocie şi în Anatolia.

Capitolul al VIII-lea – ***Situl de la Costişa în contextul Bronzului central şi est-european***, a fost structurat în trei părţi, notate cu siglele A, B, C. În prima parte (A) sunt cuprinse informaţiile privind definirea culturilor Costişa şi Monteoru, ariile de răspândire şi propunerile de periodizare. Aşa cum o dovedeşte materialul ceramic de la Costişa, nu se poate susţine nici o legătură între ceramica Costişa şi ceramica Komariv-Trzciniec. Formele vaselor şi motivele decorative Costişa sunt diferite de cele Komariv, iar între Costişa şi Komariv există, de altfel, şi un decalaj cronologic. Ceramică asemănătoare celei de la Costişa a fost descoperită într-un număr relativ redus de staţiuni, răspândite pe un spaţiu restrâns ce cuprinde în principal bazinul inferior al Bistriţei şi o mică porţiune situată pe celălalt versant al Carpaţilor Orientali, incluzând astfel şi descoperirile de tip Ciomortan. Marilena Florescu şi Valeriu Cavruc consideră că în siturile pe care le-au cercetat (Borleşti, jud. Neamţ, respectiv Păuleni, jud. Harghita) s-ar găsi o ceramică mai timpurie decât cea din staţiunea de la Costişa, însă materialele publicate până în prezent din cele două situri nu susţin asemenea interpretări.

În ce priveşte cultura Monteoru, consider că toate încercările pentru o periodizare mai fină a depunerilor Ic3 şi Ic2 din Moldova se bazează pe loturi prea mici de materiale, selectate excesiv, de multe ori fiind forţate analogiile cu Sărata Monteoru. Rezultatele cercetărilor efectuate în staţiuni cu depuneri consistente, în care s-a găsit un bogat material, continuă să rămână nepublicate. Menţionez în acest sens staţiunile de la Cândeşti – jud. Vrancea (aşezare cu niveluri Ic3–IIb şi cimitir cu cca 800 de morminte datate Ic3–IIb), Mănăstioara-Fitioneşti (jud. Vrancea), Tercheşti (jud. Vrancea), Valea Seacă/Mândrişca (jud. Bacău), Poiana (jud. Galaţi). În asemenea condiţii, este evident că nu putem avea o imagine completă asupra conţinutului nivelurilor atribuite etapelor Ic4,3–Ib din Moldova.

În al doilea subcapitol (B) sunt tratate raporturile cronologice care se pot stabili întâi între Costişa şi Monteoru, iar apoi între acestea două şi alte medii culturale din România, de la Dunărea Mijlocie sau spaţiul nord-pontic.

Relaţia Costişa-Monteoru: există elemente decorative comune ceramicii Costişa şi ceramicii Monteoru Ic4,3–Ic3–Ic2–Ic1. La Costişa au fost găsite fragmente de ceşti decorate în stil Costişa, dar care aveau torţi cu şa şi prag, tipice culturii Monteoru, frecvente mai ales pe ceramica Ic2–Ic1. Succesiunea stratigrafică surprinsă la Costişa, unde depunerea Costişa este acoperită de o depunere Monteoru Ic2–Ic1, arată vechimea mai mare a grupului Costişa în această zonă, fapt evidenţiat şi de asemănările găsite între ceramica Costişa şi cea Monteoru Ic4–3/Ic3. Această succesiune de la Costişa poate să aibă însă doar un caracter local, nefiind exclus ca grupul Costişa şi cel Monteoru Ic2–Ic1 să fi fost măcar parţial contemporane, după cum par să o dovedească unele asemănări din cadrul ceramicii şi observaţiile stratigrafice de la Năstăseni şi Bogdăneşti, jud. Bacău.

Relaţia cu grupul ceramic Wietenberg. În cursul săpăturilor din anul 2002, la Costişa au fost descoperite două fragmente ceramice Wietenberg, decorate cu benzi orizontale umplute cu „X"-uri înlănţuite. Câteva fragmente Wietenberg au fost găsite şi în timpul vechilor săpături. Cele mai multe par să provină de la castroane lobate deschise (varianta TE1a după N. Boroffka). Aproape toate fragmentele Wietenberg au fost găsite între pietre, unde predominantă este ceramica Monteoru Ic2-Ic1. Pe baza contextelor de descoperire, rezultă un sincronism, care a fost evidenţiat cu ani în urmă, şi anume între Monteoru Ic2-Ic1 şi etapa timpurie Wietenberg. În acest sens importantă este şi situaţia înregistrată la Păuleni, unde fragmente Monteoru decorate cu incizii în stil Ic1 au fost găsite în cadrul unor complexe Wietenberg.

Relaţia cu grupurile ceramice de la Dunărea Mijlocie. Există trei piese care fac trimitere către mediile culturale de la Dunărea Mijlocie. O astfel de piesă este amforeta miniaturală cu două torţi; asemenea vase au fost descoperite la Costişa (în complexe Costişa), în depunerea de tip Costişa de la Păuleni, în contexte Monteoru Ic3, în mormintele de la Mokrin şi aşezarea de la Periam, ultimele două situri aparţinând culturii Periam-Pecica. Amforeta miniaturală este o formă supraculturală care circulă pe un spaţiu larg, într-un interval de timp relativ îndelungat.

O altă piesă este distanţierul de colier din os *(Knochenschieber),* găsit la noi în depuneri Monteoru Ic4,2–Ic3 şi Wietenberg timpuriu (Wietenberg I–II după N. Chidioşan, Wietenberg A după N. Boroffka), iar în zona Dunării Mijlocii în medii Otomani timpuriu (Otomani B după M. Sz. Máthé), Nitra, Aunjetitz timpuriu. Piesa a circulat şi în Polonia, fiind găsită în medii Mierzanowice clasic şi Strzyżów.

Cea de-a treia piesă, cu rol foarte important pentru cronologie, este un cilindru ornamentat, din os, găsit la Costişa sub stratul de pietre, în asociere cu ceramică Costişa. Astfel de piese au fost descoperite în zona Dunării Mijlocii în medii Periam-Pecica, Otomani-Füzesabony, Mad'arovce, Veterov, Vatina, dar şi în Turcia, în situri cu o cronologie bine fixată, cum sunt Kültepe, Boğazköy, Tell

Açana. În funcţie de contextele lor, cilindrii decoraţi de la Dunărea Mijlocie şi din Turcia se datează în prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr., ceea ce înseamnă, în linii mari, perioada Br. A2 din Europa Centrală.

Relaţiile cu mediile Katakombnaja şi Mnogovalikovaja: sunt evidenţiate prin descoperirea unor piese tipice acestor culturi, cum ar fi psaliile discoidale şi cataramele discoidale din os, pumnalele cu limbă la mâner, anumite tipuri de topoare, în depuneri Monteoru Ic3–Ic2 şi Costişa.

Ultimul subcapitol (C) cuprinde referiri la cronologia absolută a sitului. Din cauza lipsei datelor radiocarbon din spaţiul nostru, singura soluţie rămâne raportarea la mediile culturale învecinate, cu care au existat contacte – pe care le-am amintit anterior, în special cu cele de la Dunărea Mijlocie, şi pentru care există astfel de date. Pe baza analogiilor discutate consider că depunerea din epoca bronzului de la Costişa se înscrie în intervalul 2000–1800 BC.

În ultimul capitol al lucrării, intitulat ***Caracterul depunerii din epoca bronzului,*** am urmărit să pun în asociere datele referitoare la construcţiile şi amenajările din epoca bronzului cu datele privind diferitele categorii de obiecte şi posibila lor funcţionalitate, în încercarea de a determina caracterul întregului ansamblu. Concluzia la care am ajuns pune la îndoială, cel puţin în cazul depunerii Monteoru, statutul de „aşezare” pe care l-am atribuit iniţial acestui sit.

S-a constatat că din punct de vedere spaţial ceramica de tip Costişa şi ceramica Monteoru Ic2–Ic1 ocupă două arii distincte. Prima se situează, în principal, în bazinul inferior al râului Bistriţa, cea de-a doua merge pe linia Subcarpaţilor, fiind delimitată de râurile Bistriţa şi Prahova. Deocamdată cunosc doar trei puncte în care au fost descoperite ambele stiluri ceramice: Costişa, Siliştea (jud. Neamţ) şi Brad (jud. Bacău), toate trei situate la graniţa dintre ariile ocupate de fiecare stil. Având în vedere această situaţie, s-ar putea spune că folosirea unei ceramici diferite în arii distincte, în aceeaşi perioadă de timp, se datorează prezenţei unor grupuri umane separate. Este posibil, după cum o dovedesc şi studiile etnografice, ca aceste grupuri umane să fi folosit anumite obiecte care să simbolizeze identitatea lor de grup, iar în acest caz, ceramica poate fi un astfel de element de identificare. Aşadar, am considerat că depunerile Costişa şi Monteoru sunt rezultatul existenţei a două grupuri umane (a două comunităţi distincte) care au ocupat pe rând „Cetăţuia”. Nu sunt argumente suficiente pentru a susţine prezenţa unui conflict care să fi dus la înlăturarea primului grup.

A doua problemă ar fi dacă cele două grupuri umane au locuit acolo sau au folosit platoul în alte scopuri. Descoperirea resturilor unor construcţii de suprafaţă la care s-au folosit chirpici şi material lemnos, a unor vetre (în număr de 14), a unei cantităţi mari de ceramică şi a oaselor de animale ar putea însemna că primul grup uman (Costişa) a locuit aici.

Structura depunerii se schimbă odată cu ocuparea platoului „Cetăţuii” de către cel de-al doilea grup. Depunerea Monteoru este alcătuită dintr-un strat consistent de pietre (a căror greutate ajunge la cca 100 kg/mp); între pietre se află vetre *in situ*, bucăţi de vetre, chirpici cu urme de nuiele, arşi până la vitrifiere.

Chirpicii nu provin din construcții aflate deasupra pietrelor, ei nu formează un contur, o structură ordonată. După părerea mea, ei au fost aduşi şi puşi intenționat printre pietre, împreună cu fragmente de vetre, altfel nu îmi explic prezența acestor chirpici vitrifiați printre pietre care nu au urme de ardere. Pietrele, de diferite forme şi dimensiuni, sunt aşezate pe o mare parte din suprafața platoului, în strat mai gros către laturile acestuia (către pantă), dar ele par să lipsească sau să fie oricum rare în zona centrală a platoului. Vetrele Monteoru se înşiruie pe marginea platoului, iar ceramica Monteoru, obiectele din piatră, os, lut se aflau în apropierea vetrelor, foarte puține obiecte fiind găsite în partea centrală a platoului. Aspectul depunerii de pietre şi modul de dispunere a ei pe suprafața platoului, ca un ring, amintesc mai curând de structura exterioară a unor complexe funerare. Faptul că vetrele Monteoru construite între pietre au fost acoperite, parțial sau în totalitate, de pietre ce aparțin aceleaşi structuri, peste care se întinde un strat de cca 0,20–0,30 m de pământ cenuşiu, măzăros, ce nu reprezintă o depunere arheologică, ar putea însemna o „**închidere**” a structurii odată cu aşezarea pietrelor mari peste complexele Monteoru. Acoperirea intenționată a vetrelor cu pietre şi lipsa depunerii arheologice de deasupra pietrelor pot fi considerate, în opinia mea, argumente solide care dovedesc că structura depunerii Monteoru de la Costişa nu este asemănătoare cu a unei depuneri de locuire. Amenajarea acestei structuri la care s-au folosit sute de tone de piatră arată un efort uriaş şi dovedeşte, cred eu, **caracterul** ei deosebit, legat poate de un anumit **ceremonial.** Cele 26 de vetre Monteoru descoperite (până în 2003), de vase întregi sau fragmente de vase, fragmente de topoare din piatră, oase de animale, ar putea fi resturi ale ceremonialului desfăşurat aici.

Construcții de mari dimensiuni, la care s-au folosit cantități impresionante de piatră au mai fost descoperite la Siliştea (jud. Neamț), Păuleni (jud. Harghita), Sărata Monteoru (jud. Buzău), Năeni-Zănoaga (jud. Buzău). Este posibil ca funcționalitatea lor să fi fost diferită de la o zonă la alta, însă le semnalez ca pe construcții de mari dimensiuni, a căror ridicare a cerut un efort substanțial din partea comunităților respective şi care îşi găsesc mai curând justificarea prin prisma relațiilor de prestigiu şi putere care caracterizează grupurile umane din toate timpurile.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Boroffka, N.G.O., *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, Bonn, 1994.
2. Cavruc, V., *Noi considerații privind grupul Ciomortan*, Angustia 7, 2002, p. 89-95.
3. Cavruc, V., Dumitroaia, Gh. (ed.), *Cultura Costişa în contextul epocii bronzului din România*, Catalog de expoziție, Piatra-Neamț, 2001.
4. Cavruc, V., Buzea, D., *Noi cercetări privind epoca bronzului în aşezarea Păuleni (Ciomortan). Campaniile din anii 2001–2002. Raport preliminar*, Angustia 7, 2002, p. 41-88.
5. Chidioşan, N., *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida*, Oradea, 1980.
6. Dumitroaia, Gh., *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra-Neamț, 2000.

7. Florescu, A., *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole*, CCDJ 9, 1991.
8. Florescu, M., *Contribuţii la cunoaşterea etapelor timpurii ale culturii Monteoru în Moldova*, ArhMold 4, 1966, p. 39-118.
9. Florescu, M., *Problemes de la civilisation de Costişa à la lumière du sondage de Borleşti*, Dacia, N.S. 14, 1970, p. 51-81.
10. Florescu, M., *Elemente Wietenberg descoperite în complexe de locuire aparţinând fazelor timpurii ale culturii Monteoru din Moldova*, Danubius 5, 1971, p. 37-73.
11. Forenbaher, S., *Radiocarbon Dates and Absolute Chronology of the Central European Early Bronze Age*, Antiquity 67, 1993, p. 218-256.
12. Gerloff, S., *Zu Fragen mittelmeerländischer Kontakte und absoluter Chronologie der Frühbronzezeit in Mittel- und Westeuropa*, PZ 68, 1993, 1, p. 58-102.
13. Kaiser, E., *Radiocarbon Dates from the Catacomb Graves*, în A. Kośko (ed.), *The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dniepr: 3150-1850 BC*, Baltic-Pontic Studies 7, 1999, p. 129-150.
14. Kośko, A. (ed.), *The Trzciniec Area of the Early Bronze Age Civilisation: 1950-1200 BC*, Baltic-Pontic Studies 6, 1998.
15. Kull, B., *Untersuchungen zur Mittelbronzezeit in der Türkei und ihrer Bedeutung für die absolute Chronologie der europäischen Bronzezeit*, PZ 64, 1989, 1, p. 48-73.
16. Máthé, Sz. M., *Bronze Age Tells in the Berettyó-Valley*, în T. Kovács, I. Stanczik (ed.), *Bronze Age Tell-Settlements of the Great Hungarian Plain I*, IPH 1, 1988, p. 27-32.
17. Motzoi-Chicideanu, I., *Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum*, PAS 11, 1995, p. 219-242.
18. Motzoi-Chicideanu, I., *Observations concerning the Bronze Age cult-object from Sărata Monteoru–„Poiana Scoruşului"*, în C. Kacsó (ed.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten,* Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, p. 361-378.
19. Nestor, I., *Epoca bronzului*, în *Istoria României*, 1, 1960, p. 90-132.
20. Nestor, I. şi colab., *Şantierul Sărata-Monteoru*, SCIV 4, 1953, 1-2, p. 69-89.
21. Nestor, I., Zaharia, E., *Şantierul arheologic Sărata-Monteoru (1954) (r. Buzău, reg. Ploieşti)*, SCIV 6, 1955, 3-4, p. 497-513.
22. Orton, C., Tyers, P., Vince, A., *Pottery in archaeology*, Cambridge, 1993.
23. Shepard, A., *Ceramics for the archaeologist*, Washington D.C., 1965.
24. Sulimirski, T., *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, Londra, 1968.
25. Swiesznikow, I., *Kultura Komarowska (Na podstawie materialów z Podkarpacia i zach. Wolynia)*, ArchPolski 12, 1967, 1, p. 39-107.
26. Vulpe, A., *K voprosu o periodizacii bronzovogo veka v Moldave*, Dacia, N.S. 5, 1961, p. 105-122.
27. Vulpe, A., *Spaţiul egeo-anatolian şi Europa sud-estică în lumina unei revizuiri a cronologiei epocii bronzului*, Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologice a Academiei Române, seria 4, tom. 21, (1996) 1997, p. 33-47.
28. Vulpe, A., *Epoca metalelor*, în M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe (coord.), *Istoria Românilor*, 1, *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Bucureşti, 2001, p. 211-395.
29. Vulpe, A., Zamoşteanu, M., *Săpăturile de la Costişa (r. Buhuşi, reg. Bacău)*, Materiale 8, 1962, p. 309-316.
30. Zaharia, E., *La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia, N.S. 31, 1987, 1-2, p. 21-49.
31. Zaharia, E., *La culture Monteoru. Sa deuxième étape de dévelppment à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)*, Dacia, N.S. 34, 1990, p. 23-51.
32. Zaharia, E., *La IIIe étape MIc2. Les fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)*, Dacia, N.S. 35, 1991, p. 61-91.
33. Zaharia, E., *La culture de Monteoru. Les IVe–V^{e} étapes. Les fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia, N.S. 37, 1993, p. 15-38.

THE BRONZE AGE SETTLEMENT FROM COSTIŞA (NEAMŢ). AN ARCHAEOLOGICAL MONOGRAPH*

ABSTRACT

The present study focuses on the results of the systematic archaeological research on the Bronze Age site from Costişa-"Cetăţuia" that took place in 1959–1960, 1962 and 2001–2003. The thesis has 229 pages, 194 plates and 5 maps and is structured in nine chapters, followed by appendixes (catalogues of finds and 13 tables of ^{14}C dates).

The first chapter provides a concise description of the natural environment of the microregion of Costişa village and the state of the site preservation. The second one presents the history of the site research, the excavation methods and techniques, the methodology employed in recording the archaeological features and artefacts, and fieldwork references. Chapters III–V provide a more detailed account of the trenches excavated, the features identified and their stratigraphy, the enclosures (ditches) surrounding the site. Recent research at Costişa confirms earlier stratigraphic observations on the succession of the Costişa and Monteoru horizons, but provides poor data supporting the existence of two different Monteoru horizons; the present author considers the Monteoru layer as a single deposition. Chapter VI presents the Bronze Age ceramic assemblages, first the Costişa and then the Monteoru pottery. The author describes the criteria and the size of the sample used for the pottery typology, the defined vessel shapes and the ornaments; some considerations on the vessel functions are also made. Chapter VII describes the metal, stone and bone artefacts found in the Bronze Age layers. The following chapter is dedicated to the relative and absolute chronology of the Costişa site, in relation to other regions; the Bronze Age sequence from this site spans between 2000–1800 BC.

Throughout the final chapter, the author argues on the special character of the Bronze Age depositions from the Costişa site. The arheological features of the Costişa horizon could be considered remains of a habitation site, but the aspect of the Monteoru horizon is rather unusual for a habitation area. It consists of stones of various sizes, having placed among them *in situ* hearths, burnt adobe fragments, complete vessels and sherds, stone and bone artefacts, animal bones. The stone layer occupied a substantial area of the "Cetăţuia" plateau, with the exception of its central part. The Monteoru hearths are aligned on the plateau edges among the stones. As this structure was made of hundreds of tons of stones it probably required a huge effort from the Monteoru community, this being one of the reasons to make the present author suppose its exceptional character, connected perhaps to some type of ceremony.

* The thesis was defended on March 4, 2005 at the University of Bucharest. The doctoral commission consisted of: Prof. Dr. Alexandru Vulpe -PhD advisor, Correspondent Member of the Romanian Academy, Dr. Silvia Marinescu-Bîlcu (senior researcher, Institute of Archaeology-Bucharest), Dr. Monica Şandor-Chicideanu (lecturer, University of Bucharest), Dr. Mihai Irimia (lecturer, University of Constanţa).

SFÂRŞITUL BRONZULUI TIMPURIU ÎN REGIUNEA DINTRE CARPAŢI ŞI DUNĂRE[1]

RADU BĂJENARU

Lucrarea cuprinde un număr de 271 pagini structurate în 13 capitole, o anexă cu 170 de date radiocarbon, 60 de grafice, 60 de planşe, 229 de figuri şi 7 hărţi.

Deşi în titlu apare formularea *Sfârşitul bronzului timpuriu,* segmentul cronologic pe care l-am discutat cuprinde atât întreaga evoluţie a culturii Glina, cât şi etapa imediat următoare, până la apariţia culturilor „clasice” ale epocii bronzului (Verbicioara, Tei şi Monteoru), inclusiv ceea ce se consideră a fi prima fază din evoluţia acestor ultime trei culturi. Din punct de vedere geografic, prin *regiunea dintre Carpaţi şi Dunăre* înţelegeam iniţial aria de răspândire a culturii Glina. Lărgirea cadrului cronologic al lucrării a impus şi lărgirea spaţiului geografic. Graniţa vestică a ariei discutate este reprezentată de Porţile de Fier. Limita estică este dată de o linie imaginară care, de la nord la sud, leagă cursul Buzăului de râul Mostiştea. Limita sudică este reprezentată de către Dunăre, în timp ce limita nordică este dată de culmile Carpaţilor Meridionali între Porţile de Fier şi defileul Oltului şi de către bazinul superior al Oltului către est. Astfel, am luat în discuţie evoluţia culturală pentru ceea ce în mod tradiţional se consideră a fi bronzul timpuriu şi începutul bronzului mijlociu în bazinul Jiului, aproape întreg bazinul Oltului, bazinul Argeşului, bazinul superior şi mijlociu al Ialomiţei şi bazinul superior al Buzăului. Toate acestea constituie o reţea hidrografică orientată NV-SE ce uneşte zone cu un relief foarte variat şi care este legată de Dunăre în care se şi varsă.

Scopul lucrării a fost acela de a aduna şi ordona descoperirile încadrabile în perioada schiţată mai sus, de a evidenţia calitatea informaţiei de care dispunem şi de a stabili elementele cheie care pot conduce atât la o cronologie funcţională, cât şi la o imagine generală coerentă asupra acestei epoci.

Termenul de *bronz timpuriu* a suscitat şi suscită încă discuţii, mai ales în ceea ce priveşte criteriile de definire, începuturile perioadei şi evoluţia sa cronologică. Dacă sfârşitul epocii pare destul de clar fixat – odată cu apariţia culturilor Monteoru,

[1] Studiul de faţă reprezintă un rezumat al tezei de doctorat susţinută în data de 8 martie 2004 în cadrul Facultăţii de Istorie a Universităţii Bucureşti, sub conducerea Prof. univ. dr. Alexandru Vulpe, Membru corespondent al Academiei Române. Comisia a fost formată din Prof. univ. dr. Mircea Babeş (Universitatea Bucureşti), Prof. univ. dr. Attila László (Universitatea A. I. Cuza-Iaşi), Conf. univ. dr. Mihai Irimia (Universitatea Ovidius-Contanţa).

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 323–336

Tei, Verbicioara, Wietenberg, Otomani, Costişa etc., problema începutului său a determinat opinii destul de diferite de-a lungul timpului. Apare evident faptul că începutul epocii bronzului în zona discutată şi în cele imediat învecinate, trebuie fixat pe baza anumitor criterii, între care apariţia pieselor de bronz nu reprezintă decât unul secundar. Trebuie, de asemenea, avute în vedere toate schimbările majore care au loc în celelalte domenii şi care pot fi surprinse pe cale arheologică.

1. Tipul de habitat. Este evidentă încetarea locuirii în aşezările de tip tell situate în zone joase şi apariţia aşezărilor de înălţime, situate pe terasele înalte (în special pe pintenii de terasă), pe pintenii de deal sau pe înălţimile stâncoase.

2. Structura aşezărilor. Spre deosebire de epoca anterioară, se remarcă numărul mare de aşezări cu locuiri sporadice, „sărace" în descoperiri, cu resturi neconsistente ale construcţiilor de suprafaţă, în general aşezări sezoniere, între care cele cu mai multe niveluri de locuire constituie excepţii.

3. Practici funerare. Apariţia tumulului ca monument funerar distinct, ca expresie a unor noi structuri sociale şi relaţii de putere în cadrul comunităţilor respective.

4. Economie. Importanţa sporită a creşterii animalelor care, coroborată cu structura aşezărilor, indică modificări importante în ceea ce priveşte modul de viaţă.

5. Religie. Lipsa aproape completă a statuetelor antropomorfe şi a reprezentărilor umane, numeroase în eneolitic; imposibilitatea de a identifica arheologic construcţii cu caracter religios, ceea ce indică schimbări majore în domeniul vieţii spirituale.

6. Metalurgie. Transformarea profundă a metalurgiei eneolitice, realmente înfloritoare, dispariţia topoarelor cu braţele în cruce şi a celor ciocan, combinată cu apariţia unor noi tipuri de arme între care cea mai caracteristică este toporul cu gaură de înmănuşare transversală; aceste schimbări se produc concomitent cu răspândirea bronzurilor cu arsen, cunoscute încă din eneolitic.

7. Ceramică. Dispariţia ceramicii pictate şi apariţia unor specii ceramice decorate prin incizie sau imprimare, precum şi modificarea completă a repertoriului de forme, a tehnicii de lucru, ceea ce ar putea indica schimbări şi în ceea ce priveşte funcţia ceramicii în cadrul comunităţilor respective.

Toate noile caracteristici enunţate sunt comune pentru întreaga epocă a bronzului timpuriu din acest spaţiu. În funcţie de criteriile expuse, se poate lesne observa că aceste transformări au loc odată cu sfârşitul culturilor Gumelniţa/Cernavoda I, Sălcuţa, Cucuteni, Petreşti, Bodrogkeresztúr, noile structuri putându-se constata în cadrul aşezărilor de tip Cernavoda III, Cernavoda II, Folteşti, Coţofeni. În opinia mea, odată cu aceste grupe ceramice se poate vorbi de epoca bronzului în spaţiul carpato-dunărean. Includerea lor într-o perioadă de tranziţie nu se justifică dacă avem în vedere faptul că între aşezările de tip Glina, de exemplu, pentru care apartenenţa la epoca bronzului nu mai este astăzi pusă sub semnul întrebării, şi cele de tip Cernavoda II sau Coţofeni, nu există nici o deosebire de structură. După cum includerea lor în epoca eneolitică nu are nici un suport real, o simplă comparaţie între aşezările de tip Coţofeni şi cele ale culturilor Sălcuţa, Petreşti sau Cucuteni indicând diferenţe ce obligă la plasarea lor în epoci cu trăsături diferite. Aceasta deoarece termeni ca neolitic, eneolitic, bronz timpuriu etc., nu mai au astăzi o accepţiune strict fenomenologică. Pe lângă funcţia lor

primară de ordonare cronologică a materialelor arheologice, aceşti termeni conţin implicit trăsături ce caracterizează epoca respectivă. Simple raţiuni de racordare a unor sisteme cronologice nu justifică includerea în cadrul aceleiaşi epoci a unor descoperiri fundamental deosebite ca structură.

Catalogul descoperirilor cuprinde 687 de puncte cu 787 de tipuri de descoperiri ce pot fi atribuite bronzului timpuriu şi începutului bronzului mijlociu din spaţiul discutat, ceea ce implică un volum mare de informaţii diverse, de multe ori nesigure şi contradictorii[2]. Din volumul descoperirilor, 565 reprezintă aşezări (72%), 119 sunt descoperiri de piese de metal (15%), 103 puncte fiind cu descoperiri funerare (13%). Astfel, baza principală a discuţiei o reprezintă aşezările, însă trebuie avut în vedere că cele 103 descoperiri funerare însumează minim 363 de morminte ce au putut fi identificate ca atare.

Defalcat pe tipuri de descoperiri, 45% din informaţiile despre aşezări provin din cercetări de suprafaţă şi descoperiri întâmplătoare, 27% din săpături de mai mică sau mai mare amploare (dintre care un anumit procent provine din săpături de salvare), iar 10% din cercetări sistematice. Pentru 18% din numărul aşezărilor nu cunoaştem tipul de cercetare. Atribuirea culturală a celor 565 de aşezări se prezintă astfel: 333 de situri au fost atribuite culturii Glina, 19 Jigodin, 75 Schneckenberg, 15 pot fi de tip Odaia Turcului, 13 Monteoru[3], 30 au fost atribuite culturii Gornea-Orleşti, 56 Verbicioara, 14 Tei; trei culturi sunt reprezentate de câte o singură aşezare (Zăbala, Vecina Mala şi Iernut), iar pentru 7 situri încadrarea culturală nu a putut fi precizată.

Ceea ce remarcăm, în primul rând, este numărul mare de aşezări Glina comparativ cu celelalte grupe (60% din total). Aici trebuie specificat faptul că, în literatură, atribuirea culturală a descoperirilor nu respectă criterii unitare. Astfel, dacă admitem că prezenţa ceramicii decorate cu găuri-buton este principalul criteriu de încadrare a unui sit în cultura Glina, constatăm că doar 124 din cele 333 de aşezări îl îndeplinesc. Pentru celelalte 209 aşezări, acest tip de decor nu este menţionat sau ilustrat; în schimb, pentru unele, sunt menţionate categorii ceramice care nu sunt tipice numai pentru Glina, ci sunt comune întregii epoci a bronzului (ceramică cu pietricele, decorată cu striuri sau cu brâuri alveolare etc.). Aceeaşi lipsă a unor criterii clare se poate observa şi în cazul aşezărilor din SE Transilvaniei, unde situri cu ceramică similară sunt atribuite ori culturii Schneckenberg, ori culturii Jigodin, de regulă în funcţie de judeţul pe teritoriul căruia se află situl. O distincţie la fel de neclară se observă, de asemenea, şi în cazul descoperirilor de tip Gornea-Orleşti şi Verbicioara timpurii. Mai mult, pentru un număr mare de aşezări nu avem o descriere sau o ilustrare a materialului ceramic descoperit, ci numai afirmaţia autorului că aşezarea aparţine unei anumite culturi. Astfel, statistica prezentată nu reflectă o situaţie reală, ci reflectă mai degrabă stadiul atribuirii culturale a aşezărilor.

[2] Statistica prezentată reflectă stadiul cunoaşterii la nivelul lunii februarie 2003. Astăzi cifrele sunt uşor modificate, fără însă ca imaginea generală să sufere schimbări majore.

[3] Termenii de Monteoru, Tei şi Verbicioara din acest articol se referă exclusiv la primele faze din evoluţia acestor culturi, respectiv Monteoru Ic4,3/Ic3, Tei-Bungetu/Căţelu şi Verbicioara I–II.

Numărul aşezărilor săpate şi publicate este mic. Pentru cultura Glina reţinem 15 din 333 (cca. 5%), pentru Jigodin şi Schneckenberg împreună (adică aşezările din SE Transilvaniei) maxim 5 din 94 (cca. 5%), pentru Odaia Turcului 3 din 15 (20%), pentru Monteoru 1 din 13 (cca. 7%), pentru Gornea-Orleşti 0%, pentru Verbicioara 4 din 56 (cca. 7%), iar pentru Tei 3 din 14 (cca. 20%). Aceasta înseamnă, în linii mari, cca. 30 de aşezări din totalul de 565, adică puţin peste 5%.

43% din numărul descoperirilor funerare provin în urma săpăturilor (dintre care 13% de salvare), în timp ce pentru 57% dintre ele calitatea informaţiei este mai mult decât îndoielnică. După tipul de descoperire, avem 44 de morminte izolate plane (42%), 22 de grupuri de morminte plane (21%), 4 necropole plane (4%), 13 tumuli izolaţi (13%), 11 grupuri de tumuli (11%) şi 6 necropole tumulare (6%), 3 descoperiri fiind incerte din acest punct de vedere (3%).

Cum aminteam, în cele 103 puncte cu descoperiri funerare au fost identificate cel puţin 363 de morminte, dintre care 277 de inhumaţie (77%), 26 de incineraţie (7%), 4 birituale (1%) şi 56 incerte (15%). În ceea ce priveşte atribuirea lor culturală, pentru multe morminte există opinii diverse. Grupa majoritară aparţine descoperirilor de tip Jamnaja (146 de morminte-40%). Termenul de Jamnaja nu reprezintă o grupă unitară, în cadrul ei existând o multitudine de tipuri funerare, ce cuprinde atât morminte plane cât şi tumulare, cu sau fără ocru etc. Cele mai importante descoperiri de tip Jamnaja din spaţiul avut în vedere sunt cele de la Smeeni, Gurbăneşti, Ploieşti-Triaj, precum şi tumulii din sudul Olteniei: Rast, Pleniţa etc. Tipul de morminte Katakombnaja este reprezentat de cel puţin 5 morminte (1%), dintre care 4 la Smeeni şi un tumul la Sudiţi, fără alte precizări. O altă grupă care se detaşează prin inventar este cea de tip Zimnicea (15%), căreia îi aparţine cea mai întinsă necropolă plană din spaţiul nostru; pe lângă cele 54 de morminte de la Zimnicea, grupei i-au fost atribuite alte trei morminte în cutii de piatră. O grupă importantă o reprezintă mormintele în cistă din SE Transilvaniei (41 de morminte – 11%), atribuite culturii Schneckenberg. Apropiată este grupa mormintelor de tip Muscel, morminte în cutii de piatră în zona subcarpatică a Munteniei, căreia i-au fost atribuite cca. 37 de morminte (10%). În acest context trebuie amintite şi cele circa 10 morminte (3%) în cutii de piatră atribuite culturii Monteoru, criteriul de diferenţiere între mormintele grupei Muscel şi cele Monteoru nefiind clar. Grupa Năeni este formată din cele 13 morminte (4%) cu groapa săpată în stâncă de la Năeni-Colarea. Singura grupă care se conturează ceva mai clar, atât prin rit şi ritual, cât şi prin inventar şi dispunere geografică, este cea a celor 9 morminte (3%) de incineraţie atribuite culturii Verbicioara. În fine, 3 morminte (1%) au fost atribuite culturii Glina, însă nimic nu ne îndreptăţeşte să credem că ar avea vreo legătură cu amintita cultură. Pentru 42 de morminte (12%), atribuirea culturală este imposibil de precizat.

Divergenţele de opinii privind încadrarea culturală a celor mai multe dintre descoperirile funerare, are drept cauză lipsa inventarului pentru un număr mare dintre acestea; din 363, de morminte, 232 nu au nici un fel de inventar, iar inventar ceramic au numai 97 de morminte. Dintre ele, foarte puţine conţin ceramică ce poate fi raportată la descoperirile din aşezări. Astfel, în lipsa inventarului, alte

elemente, cum ar fi construcţia funerară, rit şi ritual, poziţia defuncţilor, sunt cele pe care le putem lua în calcul în tentativa de ordonare pe grupe a mormintelor. Din păcate, aceste elemente lipsesc de multe ori din descriere. Pentru cca. 190 de morminte nu avem informaţii despre construcţia funerară; tot pentru cca. 190 din cele 277 de morminte de inhumaţie nu cunoaştem poziţia exactă a defunctului, iar pentru cca. 180 dintre ele nu cunoaştem orientarea.

În concluzie, estimez că din totalul de 363 de morminte, doar un procent de cca. 10% au fost găsite în condiţii bune şi au fost publicate satisfăcător. Este suficient să amintesc că, dintre descoperirile importante, doar movila II de la Ploieşti-Triaj, tumulii de la Verbiţa, Milostea şi mormintele săpate în stâncă de la Năeni-Colarea au fost publicate defalcat pe morminte.

Îmi sunt cunoscute, până în momentul de faţă, 290 de piese de metal databile în etapa bronzului timpuriu pe care o discut în lucrare, din spaţiul delimitat. În ceea ce priveşte mediul de descoperire a acestora, 72 de piese provin din aşezări (25%), 99 din morminte (34%) şi 119 din depuneri (41%). Ca provenind din aşezări, am inclus şi piesele descoperite întâmplător la suprafaţa acestora (de exemplu piesele de la Crivăţ sau toporul de la Aldeni), nefiind exclusă posibilitatea ca ele să reprezinte de fapt depuneri fără legătură cu locuirea respectivă. Există 56 de puncte din care provin depuneri de metal, dintre care 43 sunt descoperiri izolate (77%), 9 depozite (17%) şi 4 descoperiri incerte (6%). Toate piesele din depuneri reprezintă descoperiri întâmplătoare.

În ceea ce priveşte tipurile de cercetare pentru toate descoperirile, constatăm că 53% dintre acestea provin din cercetări de suprafaţă şi descoperiri întâmplătoare, iar 32% provin din săpături, dintre care doar 7% din cercetări sistematice; pentru 15% dintre ele nu avem date despre caracterul cercetării.

Publicarea rezultatelor cercetării este capitolul cel mai deficitar. Singurul sit publicat monografic este cel de la Leliceni (jud. Harghita). Celelalte cercetări sistematice sau săpături beneficiază, în cel mai fericit caz, de un raport de săpătură în care informaţia şi materialul publicat sunt insuficiente; cu puţine excepţii, în cazul aşezărilor multistratigrafiate, ceramica nu a fost prezentată pe niveluri de locuire. Judecând descoperirile în ansamblu, am constatat că informaţia însoţită de un material arheologic publicat în mod satisfăcător (cu alte cuvinte descoperirile cu care se poate lucra) este de cca. 5% din volumul total al informaţiilor existente pentru aşezări şi de cca. 10% pentru descoperirile funerare.

Se observă clar preferinţa aşezărilor de epocă de a ocupa zonele înalte, fiind căutaţi cu predilecţie pintenii de deal şi de terasă înconjuraţi pe trei laturi de pante abrupte, inaccesibile, adică formele de relief dominante. Fortificaţiile sunt puţine şi totodată simple din punct de vedere al manierei de construcţie. În cazul lor nu trebuie avută în vedere funcţia de apărare (pinteni de terasă ca cei de la Odaia Turcului, Crivăţ, sau Orbeasca de Sus fiind apăraţi prin însăşi forma lor naturală), ci mai degrabă o funcţie socială, de prestigiu şi putere. Aşezările de mici dimensiuni, cu urme sporadice de locuire şi cu construcţii de asemenea lipsite de consistenţă, indică un mod de viaţă specific epocii bronzului dintre Carpaţi şi Dunăre. Este probabil să avem de-a face cu comunităţi umane puţin numeroase, cu

o mobilitate destul de mare în anumite microzone, de regulă de-a lungul unei ape. Acest tip de locuire pare a fi similar şi în spaţiul intracarpatic (aria culturii Wietenberg), dar diferă net de cel constatat în bazinul Tisei, Crişana şi Banat (ariile culturilor Otomani şi Periam-Pecica) unde, în epoca la care ne referim, apar tell-urile ca aşezări stabile, cu o anumită continuitate de locuire, cu construcţii mult mai bine evidenţiate în teren. Nu pot să nu remarc asocierea dintre aşezările stabile din această zonă şi apariţia necropolelor de mari dimensiuni, a căror relaţie cu aşezările este evidentă, comparativ cu aria de la sud de Carpaţi în care descoperirile funerare nu pot fi raportate la aşezări.

În ce măsură tipul de aşezare constatat în aria noastră este rezultatul unei economii predominant pastorale, este mai greu de spus. Este interesant faptul că structura aşezărilor nu diferă în funcţie de forma de relief pe care sunt amplasate. De exemplu, aşezările Glina de pe terasa Dunării au acelaşi aspect, aceleaşi tipuri de construcţii şi aceeaşi intensitate de locuire cu cele de pe dealurile subcarpatice. Putem spune că avem de-a face cu o puternică dinamică a locuirii şi cu o intensă „roire" a grupurilor umane în anumite microzone. Este un teritoriu în care intensitatea de locuire poate fi observată nu pe verticală, ci pe orizontală. În zonele cu cercetări de teren sistematice (bazinele inferioare ale Argeşului şi Dâmboviţei, bazinul Colentinei, cursul mijlociu al Oltului), s-a constatat că aşezările din bronzul timpuriu apar cam din doi în doi km de-a lungul teraselor acestor ape, fiind vorba, de cele mai multe ori, de aşezări cu locuire lipsită de consistenţă. Se poate afirma că a existat o dinamică a locuirii orientată nord-sud sau sud-nord, de-a lungul principalelor cursuri de apă ce străbat spaţiul dintre Carpaţi şi Dunăre.

Schiţarea succesiunii în timp a diverselor grupe ceramice ale bronzului timpuriu din spaţiul avut în discuţie nu se poate face decât plecând de la datele de ordin stratigrafic oferite de aşezări. Epoca bronzului din spaţiul carpato-dunărean, cu excepţia Banatului şi Crişanei, dispune de puţine aşezări cu mai multe straturi de locuire, judecând mai ales prin comparaţie cu zonele învecinate de la vest şi sud. În aceste condiţii, valoarea celor câteva aşezări multistratigrafiate creşte, ele reprezentând singurele jaloane de cronologie relativă ale primei etape a epocii bronzului de la Dunărea de Jos. Astfel, în Cap. VIII, am luat în discuţie complexele de locuire, stratigrafia şi conţinutul ceramic al aşezărilor de la Odaia Turcului (jud. Dâmboviţa), Greci (jud. Ilfov), Năeni-Zănoaga şi Sărata Monteoru (jud. Buzău), toate din Muntenia, Braneţ (jud. Olt), Ostrovul Corbului (jud. Mehedinţi) în Oltenia şi Cuciulata (jud. Braşov), Sf. Gheorghe-Örkö (jud. Covasna) şi Leliceni (jud. Harghita) în bazinul transilvan al Oltului.

O primă concluzie este aceea că datele de ordin stratigrafic de care dispunem sunt incomplete, inegale ca valoare, multe fiind discutabile din punct de vedere al contextului şi încadrării culturale. Practic în toate aceste aşezări, fără excepţie, avem amestecuri de materiale între straturi. Problema este în ce măsură aceste amestecuri afectează în mod decisiv conţinutul ceramic al straturilor. În această situaţie pare să fie grupul de aşezări din SE Transilvaniei, unde condiţiile naturale nu permit o bună prezervare a siturilor. O stratigrafie comparată între aşezările prezentate nu poate fi făcută; cel mult se poate face o apropiere tipologică între

conţinutul diferitelor straturi ale aşezărilor discutate. Plecând de la aceste date, se poate încerca definirea grupelor ceramice şi poziţia lor cronologică.

Grupa de tip Glina cuprinde un număr de 124 de puncte cu descoperiri de ceramică decorată cu găuri-buton, între care nivelurile 3–5 de la Braneţ, 1–3 de la Odaia Turcului, nivelul 1 de la Greci şi un nivel la Ostrovul Corbului. Limita vestică este dată de Porţile de Fier, iar cea estică de râul Mostiştea; către NE limita pare a fi situată pe cursul superior al Ialomiţei. Graniţa sudică este, în stadiul actual al cunoştinţelor, cursul Dunării. 14 puncte cu descoperiri din nordul Bulgariei au fost atribuite culturii Glina, însă numai de la Iakimovo şi Turtucaia se ilustrează fragmente ceramice decorate cu găuri-buton. Contextele în care acestea apar sunt însă neclare (mă refer în primul rând la Iakimovo) şi nu se asociază cu ceramică tipică Glina. La nord de Carpaţi, în Ţara Bârsei, se cunosc fragmente ceramice tipice pentru Glina, însă numărul şi contextele în care apar sunt de asemenea neclare. În stadiul actual al cercetării, o prezenţă efectivă a aşezărilor de tip Glina în Depresiunea Braşovului nu poate fi probată, dar nici exclusă. Adăugarea celorlalte 209 puncte cu descoperiri atribuite culturii Glina nu modifică arealul deja stabilit.

Presupusa dinamică în etape a comunităţilor Glina, dintr-un centru de origine situat în centrul Munteniei către vest şi nord, este lipsită de argumente. La vremea respectivă, principalele căi de comunicaţie est-vest erau valea Dunării şi depresiunile subcarpatice, aceste zone fiind însă destul de sărace în descoperiri de tip Glina. Dacă se poate vorbi de o dinamică a comunităţilor Glina în teritoriul stabilit, aceasta a avut loc pe direcţia nord-sud sau sud-nord, de-a lungul cursurilor de apă ce străbat Oltenia şi Muntenia.

În funcţie de anumite caracteristici ale ceramicii, am identificat patru variante tipologice (Runcuri, Greci, Căscioarele şi Militari), variante ce ar putea avea şi o relevanţă cronologică. Schiţa cronologică propusă nu trebuie văzută însă decât ca o ipoteză de lucru, dependentă în primul rând de contextele stratigrafice, nu întotdeauna clare. Este posibil ca multe dintre diferenţele tipologice constatate între diversele descoperiri de tip Glina să fie rezultatul caracterului publicării materialului, astfel încât această încercare de ordonare cronologică ar putea reflecta mai degrabă stadiul de astăzi al cercetării. Ceea ce mi se pare însă evident, este faptul că nu există aşezări de tip Glina identice din punct de vedere al conţinutului ceramic, ci doar aşezări cu anumite elemente tipologice comune. De aceea, nu cred că evoluţia acestui grup ceramic poate fi fixată în faze rigid construite şi că, în realitate, avem de-a face cu o evoluţie liniară, cursivă de la o aşezare la alta.

Grupa de tip Odaia Turcului este reprezentată de stratul 4 din aşezarea eponimă şi de nivelurile I–II de la Năeni-Zănoaga şi Ic4,1–Ic4,2 de la Sărata Monteoru, ceea ce indică centrul şi dealurile subcarpatice din NE Munteniei drept principala arie de răspândire a descoperirilor de tip Odaia Turcului. În bazinul mijlociu al Argeşului există alte câteva aşezări ce pot fi atribuite acestui grup ceramic, identificate fie prin cercetări de suprafaţă, fie sondate, dar neilustrate (de exemplu Costeştii din Vale, Băleni-Români). De asemenea, din zona Carpaţilor de Curbură pot fi citate descoperirile de la Năeni-Colarea şi Târcov.

Materiale ceramice de tip Odaia Turcului sunt cunoscute pe o arie geografică mai mare, însă din cauza condiţiilor de descoperire sau a caracterului publicării nu se poate preciza în ce măsură avem documentate aşezări propriu-zise, sau doar importuri/influenţe ori elemente tipologice supraregionale. Asemenea descoperiri provin în număr mare şi din aşezări situate în SE Transilvaniei unde sunt cunoscute sub denumirea de cultură Schneckenberg. În cele mai multe dintre aceste aşezări, ceramica de tip Odaia Turcului a fost găsită împreună cu ceramică decorată cu găuri-buton de tip Glina şi cu ceramică şnurată de tip Jigodin. Această asociere nu apare însă în vreun complex închis, condiţiile de descoperire anulând practic valoarea cronologică a acestor amestecuri de materiale.

Atât stratigrafic, cât şi tipologic, în cadrul grupului Odaia Turcului se conturează trei etape de evoluţie: faza Zănoaga I (ilustrată deocamdată doar de descoperirile din nivelurile Ia-b de la Năeni-Zănoaga), faza Zănoaga II – Sărata Monteoru Ic4,1 în care este prezentă întreaga gamă a formelor ceramice ale grupului Odaia Turcului, principala sa caracteristică fiind apariţia torţilor supraînălţate la castroane şi căni; faza Sărata Monteoru Ic4,2 – Odaia Turcului 4 caracterizată de apariţia decorului de tip Năeni-Schneckenberg).

În ceea ce priveşte *grupa de tip Monteoru,* în lucrare am avut în vedere descoperirile de tip Monteoru Ic4,3. Aşezările din catalogul lucrării se grupează în bazinul Buzăului, însă ceramică de acest tip se regăseşte pe o arie geografică mai largă, ce cuprinde întreaga zonă exterioară a Subcarpaţilor de Curbură. Pe de-o parte, se remarcă relaţii tipologice evidente cu nivelurile anterioare (Ic4,1-2), respectiv cu grupa Odaia Turcului. Pe de altă parte, toate formele şi combinaţiile de decor din depunerile considerate a fi Ic4,3 se regăsesc în nivelurile de tip Monteoru Ic3. Ceramica Ic4,3 se diferenţiază de cea Ic3 nu prin forme şi elemente de decor distincte, ci mai degrabă prin *lipsa* unora care sunt tipice pentru ceramica Ic3. Cu alte cuvinte, Ic3 include întreaga gamă de forme şi decor Ic4,3, având în plus o serie de combinaţii ornamentale, fapt ce pune sub semnul întrebării existenţa unei faze Monteoru Ic4,3 cu trăsături tipologice distincte. Oricum, sigla Ic4,3 atribuită descoperirilor discutate este improprie, sugerând apropieri tipologice mai pronunţate cu ceramica nivelurilor Ic4,1-2. În realitate, din ceea ce este publicat, aceste descoperiri se integrează în stilul Ic3.

Grupa de tip Tei. Se cunosc până în prezent 14 puncte cu descoperiri de tip Tei-Bungetu şi Tei-Căţelu, toate grupate în bazinul mijlociu şi inferior al Argeşului. Problema discutată în literatura de specialitate este în ce măsură descoperirile din nivelul I de la Bungetu formează o fază distinctă (prima) în evoluţia culturii Tei sau ele se integrează în faza Tei-Căţelu, aşa cum a fost definită de Valeriu Leahu. Răspunsul depinde de criteriile pe care le avem în vedere atunci când definim o fază unei culturi şi de gradul raportului dintre asemănările/deosebirile constatate între descoperirile discutate. Din punct de vedere tipologic, aşa cum s-a remarcat deja, ceramica nivelului I de la Bungetu prezintă o serie de trăsături arhaice comparativ cu cea din nivelul care îi succede (Bungetu II). Important este faptul că atât descoperirile de tip Tei-Bungetu, cât şi cele de tip Tei-Căţelu, prin tipurile de forme şi combinaţiile de decor, ilustrează o etapă cronologică distinctă a epocii

bronzului din bazinul Argeşului, ele individualizându-se destul de clar faţă de alte grupe ceramice mai mult sau mai puţin contemporane. De asemenea, în ceea ce priveşte apariţia acestei grupe ceramice, trebuie avute în vedere şi descoperirile din nivelul 6 (aşa-zisul „nivel remaniat”) de la Braneţ.

Grupa de tip Verbicioara. Termenii de „orizont Gornea-Orleşti” şi „fază Verbicioara I” reprezintă concepte care înglobează un număr destul de mare de descoperiri a căror unitate tipologică şi cronologică nu poate fi probată deocamdată. În funcţie de stadiul actual al cercetării, distingem trei zone distincte ce pot fi luate în discuţie: vestul Olteniei (aşezările de la Bucura, Dobra şi Rogova), nord-estul Olteniei (Ocnele Mari-Zdup, Ocnele Mari-Ştrand şi Orleşti) şi bazinul mijlociu şi inferior al Jiului unde, în afara aşezării eponime, se înscriu cercetările de la Locusteni şi Cârcea.

Evoluţia cultural-cronologică din Oltenia în etapa post-Glina şi apariţia ceramicii de tip Verbicioara sunt neclare tocmai datorită lipsei unor aşezări stratigrafiate şi a unor complexe de locuire consistente. Materialele ceramice Gornea-Orleşti şi Verbicioara din NE Olteniei provin aproape exclusiv din descoperiri întâmplătoare, astfel încât valoarea lor cronologică este nulă. O comparaţie între materialele ceramice din cele trei zone stabilite mai sus indică o serie de elemente comune, dar şi diferenţe tipologice semnificative, pentru care este iarăşi dificil de precizat dacă sunt reale sau dacă reprezintă rezultatul caracterului cercetării şi publicării materialului.

Termenul de Gornea-Orleşti folosit pentru a denumi ceramica decorată cu striuri din Oltenia nu este adecvat, pentru că el implică o anumită uniformitate culturală pentru Oltenia şi Banat la un orizont cronologic post-Glina, uniformitate infirmată de descoperirile de care dispunem în momentul de faţă. Până la apariţia ceramicii bogat incizate (de tip Verbicioara), zona Porţilor de Fier pare a fi caracterizată de aşezări precum cea de la Bucura, iar în bazinul mijlociu al Jiului, de descoperiri de tip Locusteni. Existenţa mai multor orizonturi cronologice, cu un conţinut cultural ce evoluează spre apariţia ceramicii de tip Verbicioara, pare probabilă, însă ele nu pot fi identificate ca atare în lipsa unei aşezări stratigrafiate.

Grupele *Zăbala*, *Schneckenberg* şi *Jigodin*. Ceea ce lipseşte în SE Transilvaniei este de asemenea o aşezare stratigrafiată, cu niveluri clare şi complexe de locuire care să indice ansambluri unitare din punct de vedere tipologic şi cronologic. Materialele ceramice pe care le avem la dispoziţie par să acopere întreaga perioadă a bronzului timpuriu şi începutul celui mijlociu din zonă, fără a avea la dispoziţie criteriile de ordonare cronologică şi de definire a grupelor ceramice. Noţiunile de Schneckenberg, Jigodin, Zăbala sunt construcţii strict tipologice, care conţin o serie de elemente comune, diferenţele dintre ele fiind mai degrabă de ordin regional.

Este greu de precizat în ce măsură materialul ceramic de la Zăbala este unitar din punct de vedere cronologic, datele stratigrafice fiind neclare, iar din punct de vedere tipologic, din ceea ce este publicat, nu pot fi reconstituite decât trei forme ceramice. Noţiunea de „cultură Schneckenberg” include categorii diverse de materiale ceramice, care la sud de Carpaţi sunt în succesiune cronologică şi între care nu există relaţii genetice evidente. Grupul Jigodin pare ceva mai unitar din

punct de vedere tipologic, însă este posibilă, aşa cum sugerează şi situaţia stratigrafică de la Leliceni, o evoluţie pe mai multe etape cronologice a acestui gen de materiale; nu este exclus ca inventarul ceramic să sufere deosebiri semnificative de la o etapă la alta. Cât priveşte descoperirea de la Zoltan, cred că avem de-a face cu un material unitar din punct de vedere tipologic şi cronologic, caracteristic pentru începutul bronzului mijlociu din zonă, cu analogii în grupele Tei-Bungetu, Monteoru Ic3 şi Costişa.

Singurele date concludente de stratigrafie verticală provin din centrul şi NE Munteniei, anume din aşezările de la Greci, Odaia Turcului, Năeni-Zănoaga, Sărata Monteoru şi Bungetu, la care putem adăuga şi pe cea de la Braneţ, aşezare situată pe partea dreaptă a Oltului inferior. Indiferent de problemele şi neclarităţile pe care le ridică fiecare dintre aceste descoperiri, se poate afirma că depunerile de aici însumează un număr de 20 de niveluri cu materiale care se înscriu tipologic şi cronologic în epoca pe care o discutăm. O analiză comparativă între toate aceste niveluri indică cca. 10 orizonturi cronologice de-a lungul cărora se poate urmări evoluţia grupelor ceramice de tip Glina, Odaia Turcului, Tei-Bungetu/Căţelu şi Monteoru Ic4,3/Ic3. Această evoluţie indică de asemenea şi trei etape cronologice distincte:

I. corespunde descoperirilor de tip Glina şi include nivelurile Greci 1, Odaia Turcului 1–3 şi Braneţ 3–5; în opinia mea ea reprezintă etapa mijlocie (a II-a) a bronzului timpuriu din această zonă;

II. corespunde descoperirilor de tip Odaia Turcului şi include nivelurile Odaia Turcului 4, Năeni-Zănoaga Ia–IIb, Sărata Monteoru Ic4,1-2; tot aici ar putea fi incluse şi descoperirile din presupusul nivel 6 de la Braneţ; reprezintă etapa finală (a III-a) a bronzului timpuriu;

III. corespunde descoperirilor de tip Tei-Bungetu/Căţelu, Monteoru Ic4,3/Ic3 şi include nivelurile Bungetu I-II şi Sărata Monteoru Ic4,3/Ic3; reprezintă începutul epocii mijlocii a bronzului.

Precizez că principalul criteriu de departajare cronologică şi de includere a unei descoperiri într-una sau alta dintre etapele de mai sus este tipologia ceramicii. Se observă lesne că singura diferenţă clară dintre bronzul timpuriu şi cel mijlociu este dată de apariţia unor forme noi şi mai ales de apariţia unei ceramici bogat decorate cu motive incizate; acesta este începutul unei evoluţii ce va caracteriza întreaga perioadă a bronzului mijlociu.

În Oltenia şi SE Transilvaniei lipsesc datele de ordin stratigrafic şi implicit criterii clare de definire a grupelor ceramice. Tipologic constatăm existenţa unor materiale ceramice care au corespondenţe în toate cele trei etape cronologice, ceea ce presupune un ritm de evoluţie în linii mari similar cu cel din Muntenia.

S-a constatat, plecând mai ales de la observaţii etnografice, că o comunitate/ cultură nu este caracterizată de un singur tip de înmormântare, ci dimpotrivă, ritualul funerar variază în funcţie de statutul, sexul, vârsta, în ultimă instanţă de poziţia socială a celui decedat. Aşa se explică existenţa unor amenajări funerare asemănătoare cu inventare complet diferite şi invers. Aria tipurilor funerare nu se suprapune decât parţial şi în cazuri rare cu cea a grupelor ceramice identificate prin

aşezări. Aceasta înseamnă mai degrabă că practicile funerare au legi proprii şi o simbolistică diferită.

Ca pondere şi răspândire, am distins două tipuri principale de amenajări funerare: tumulii de tip Jamnaja şi mormintele în cutii de piatră, acestea din urmă putând fi plane sau tumulare, de inhumaţie, incineraţie sau birituale. Ritul incineraţiei este prezent, în spaţiul nostru, în cadrul grupurilor Baden şi Coţofeni, însă nu trebuie neglijată aria Sofievka (pe Nipru) care, la un nivel cronologic apropiat (Tripolije C2), reprezintă unul dintre cele mai timpurii centre de incineraţie ale epocii bronzului. Între cele două tipuri de amenajări funerare nu pot fi făcute distincţii nete culturale şi cronologice. Ambele au o mare răspândire în timp şi spaţiu. Ideea de tumul, cu diferitele sale elemente constructive (argilă, lemn, ringuri şi manta de pietre, ciste), reprezintă rezultatul contactelor cu aria nord-pontică şi se înscrie în fenomenul mai larg al apariţiei unor structuri noi ce caracterizează epoca bronzului (şi aici mă refer în special la structurile sociale). O caracteristică principală a epocii bronzului o reprezintă circulaţia mult mai rapidă a oamenilor, ideilor şi bunurilor culturale pe spaţii întinse, precum şi o receptivitate mult mai mare a comunităţilor umane la inovaţii tehnice şi culturale.

Inventarul mormintelor indică mai multe grupe funerare care, din punct de vedere al analogiilor, se orientează către arii culturale diverse, aceste diferenţe având şi anumite conotaţii cronologice. Grupa Zimnicea este specifică Dunării de Jos, având relaţii clare cu descoperiri de tip Jamnaja, cele două fenomene fiind în bună măsură contemporane. În acelaşi palier cronologic se înscrie şi grupa Milostea, în fapt înmormântări de tip Jamnaja în care influenţa grupelor cu ceramică şnurată dintre Vistula şi Nipru este vizibilă. „Cultura ceramicii şnurate" se va răspândi în forme tipice până în Europa Centrală. Aceasta şi bazinul mijlociu al Dunării sunt zonele în care găsim cele mai bune analogii pentru grupele Schneckenberg şi Muscel. O contemporaneitate între înmormântările de tip Zimnicea/Jamnaja/Milostea şi cele de tip Muscel pare a fi sugerată de amenajările funerare şi inelul de argint de la Verbiţa, precum şi de inelul de buclă din argint de la Văleni-Dâmboviţa. Relevanţa cronologică a acestor elemente este însă redusă. Analogiile ceramicii din grupa Muscel în grupele ceramice de la Dunărea mijlocie şi din bazinul Tisei (Makó, Somogyvár-Vinkovci, Glockenbecher-Csepel), şi prin acestea mai departe, în cadrul grupelor şnur ceramice din Europa Centrală, indică un orizont cronologic ulterior celui reprezentat de Zimnicea şi Milostea. Ceramica şnurată din Europa Centrală are o evoluţie lungă. Grupa Milostea are analogii în etapa mai timpurie a acesteia, în timp ce grupa Muscel se raportează la descoperiri considerate mai târzii, în care decorul şnurat ca atare nu mai reprezintă un element definitoriu. Este semnificativ faptul că în nici unul din cele 327 de morminte publicate din Moravia, paharul cu grupe de linii orizontale şnurate dispuse pe gât (Moacşa) nu se asociază cu căni precum cele de la Verbiţa. În fine, grupele Năeni şi Verbicioara indică un orizont cronologic corespunzător sfârşitului bronzului timpuriu, respectiv începutului bronzului mijlociu din spaţiul carpato-dunărean.

S-a remarcat pentru perioada de început a bronzului timpuriu o scădere a numărului de piese şi a cantităţii de metal descoperite, în raport cu eneoliticul; totodată, această diminuare a descoperirilor de piese de metal nu reflectă în mod obligatoriu o restrângere a activităţii metalurgice, ci mai degrabă schimbarea atitudinii faţă de metal. Este în general acceptată ideea că cele mai multe dintre piesele de cupru şi bronz (mă refer în special la arme şi podoabe), reprezintă obiecte cu valoare socială ridicată, de prestigiu. Aceste piese probabil se transmit din generaţie în generaţie, fiind, pe de-o parte retopite când funcţia lor socială dispare sau, pe de altă parte, depuse fie în morminte, fie în cadrul „depozitelor". Este dificil de apreciat timpul scurs între momentul producerii piesei şi cel al depunerii ei; unele sunt produse special pentru a fi depuse, altele se depun după o anumită perioadă de folosire. Apare astfel destul de evident faptul că valoarea cronologică a obiectelor de metal este redusă. Momentul producerii pieselor poate fi determinat numai prin descoperirea formelor de turnare în contexte asigurate, după cum precizarea perioadei de folosire este dependentă de prezenţa pieselor în aşezări. În fine, momentul depunerii poate fi precizat prin structura depozitului sau a contextului funerar din care piesa face parte.

Prezenţa obiectelor de metal în aşezări este rară; de regulă apar piese mărunte (sule, sârme etc.) sau fragmente de piese. O gamă mult mai bogată provine din depuneri votive sau funerare. Putem astfel presupune că noi cunoaştem de fapt, din punct de vedere cantitativ şi tipologic, doar acele piese care erau destinate depunerii şi nu întregul lot de piese care se fabricau la un moment dat. Din aria care ne interesează cunoaştem un tipar pentru turnat topoare plate din aşezarea de la Glina, mai multe tipare pentru topoare cu gaură de înmănuşare transversală, pumnale cu nervură mediană lată şi dălţi din aşezarea de la Leliceni şi tipare pentru turnat obiecte de podoabă la Sf. Gheorghe-Örkö şi Rotbav.

Tipologic, înflorirea metalurgiei bronzului timpuriu din spaţiul carpato-dunărean pare a fi tributară spaţiului nord-pontic. Observăm însă că şi aici se dezvoltă centre metalurgice puternice, mai ales în aria Vučedol. În zona noastră remarcăm aşezarea de la Leliceni care se înscrie în aceeaşi categorie şi în aceeaşi etapă cronologică cu cele vučedoliene.

Răspândirea sceptrelor de piatră, abstracte şi zoomorfe, indică un areal ce se întinde de la Volga mijlocie la Balcani, areal ce cuprinde o mare diversitate culturală în ceea ce priveşte descoperirile arheologice, dar care, începând cu intervalul cronologic reprezentat de etapa Cucuteni A, se caracterizează prin prezenţa câtorva elemente culturale comune, supraregionale. Numărul şi importanţa acestor elemente vor creşte substanţial în etapele ulterioare, fenomenul ieşind pregnant în evidenţă odată cu răspândirea mormintelor de tip Jamnaja. Acest gen de înmormântări este comun unui spaţiu foarte mare, care, întâmplător sau nu, corespunde celui în care anterior se răspândiseră sceptrele de piatră. Este vorba, cred, de o intensificare a relaţiilor, a circulaţiei şi a schimburilor de bunuri culturale şi idei în cadrul acestui vast areal, petrecută la nivelul eneoliticului, ce are drept rezultat, pe de-o parte, apariţia „primelor elemente stepice" în spaţiul carpato-balcanic, iar pe de altă parte, în urma unui proces complex şi de durată, apariţia unor noi structuri de putere,

sociale şi religioase, probabil şi economice, anume structurile epocii bronzului. Din această perspectivă, importanţa factorului răsăritean în cadrul acestui proces trebuie reconsiderată. Ea se observă cel mai bine în practicile funerare şi metalurgie, două domenii extrem de importante în cadrul comunităţilor preistorice, care, în ultimă instanţă, reflectă structuri sociale şi religioase. Astfel, apariţia şi evoluţia bronzului timpuriu în spaţiul carpato-dunărean, în primele etape, sunt dependente, în bună măsură, contactele cu spaţiul nord-pontic.

Lucrurile se schimbă în etapa a III-a a bronzului timpuriu, odată cu apariţia grupei Odaia Turcului, când, cel puţin în spaţiul analizat în lucrarea de faţă, relaţiile cu spaţiul sud-dunărean şi mai ales sud-balcanic devin predominante.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

Berciu D., *Die Verbicioara-Kultur*, Dacia NS 5, 1961, p. 123-161.

Bichir Gh., *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transilvanien und in der Moldau (im Lichte der Grabungen von Cuciulata und Mândrişca)*, Dacia NS 6, 1962, p. 87-114.

Cavruc V., *The Final Stage of the Early Bronze Age in South-Eastern Transylvania (in the light of the new excavations at Zoltan)*, Thraco-Dacica 18, 1997, p. 97-134.

Ciugudean H., *Epoca timpurie a bronzului în centrul şi sud-vestul Transilvaniei*, Bibl. Thracologica 13, Bucureşti, 1996.

Dergačev V. A., *Moldavija i sosednie teritorii v epohu bronzy*, Chişinău, 1986.

Forenbaher S., *Radiocarbon dates and absolute chronology of the central European Early Bronze Age*, Antiquity 67, 1993, p. 218-256.

Georgiev G. I., Merpert N., Katinčarov R., Dimitrov G. D., *Ezero. Rannobronzovoto selište*, Sofia, 1979.

Kalicz N., *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968.

Leahu V., *Cultura Tei*, Bucureşti, 1966.

Maran J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jt. v.Chr.*, UPA 53, Bonn, 1998.

Motzoi-Chicideanu I., *Unele probleme privind începutul culturii Tei*, Thraco-Dacica 3, 1982, p. 101-106.

Motzoi-Chicideanu I., Şandor-Chicideanu M., *Cercetările arheologice de la Năeni-Zănoaga (jud. Buzău)*, Materiale SN 1, 1999, p. 59-97.

Nestor I., *Fouilles de Glina*, Dacia 3-4, 1933, p. 226-253.

Nikolova L., *The Balkans in Later Prehistory*, BAR International Series 791, Oxford, 1999.

Petre-Govora Gh., *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995.

Popescu D., *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1944.

Primas M., *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v.Chr. im Adriagebiet–Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, Bonn, 1996.

Prox A., *Die Schneckenbergkultur*, Braşov, 1941.

Rezepkin A. D., *Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien*, Archäologie in Eurasien 10, Rahden/Westf., 2000.

Roman P., *Die Glina III-Kultur*, PZ 51, 1, 1976, p. 26-42.

Roman P., *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, SCIVA 37, 1986, 1, p. 29-55.

Roman P., Dodd-Oprițecu A., János P., *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Mainz am Rhein, 1992.

Schroller H., *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933.

Schuster C., *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeşului şi Ialomiţei superioare*, BiblThracologica 20, Bucureşti, 1997.
Székely Zs., *Perioada timpurie şi începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, BiblThracologica 21, Bucureşti, 1997.
Tudor E., *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, Dacia, NS 26, 1982, p. 59-75.
Vulpe A., *Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im unteren Donaugebiet*, Starinar NS 40-41, 1991, p. 105-111.
Vulpe A., *Spaţiul egeo-anatolian şi Europa sud-estică în lumina unei revizuiri a cronologiei epocii bronzului*, MSŞIA 4, 1996, 21, p. 33-47.
Vulpe A., *Consideraţii privind începutul şi definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România*, în *In honorem emerite Ligiae Bârzu. Timpul Istoriei I, Memorie şi Patrimoniu*, Bucureşti, 1997, p. 37-50.
Zaharia E., *La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumiére des fouilles de Sărata Monteoru*, Dacia NS 31, 1987, p. 21-49.

THE END OF THE EARLY BRONZE AGE BETWEEN THE CARPATHIANS AND THE DANUBE

ABSTRACT

The paper represents the summary of the doctoral thesis concerning *The End of the Early Bronze Age between the Carpathians and the Danube*, sustained by Radu Băjenaru in 8 March 2004 to the University of Bucharest. The author discusses the problems regarding the evolution of the Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age in Walachia, Oltenia (Little Walachia) and the South-Eastern Transylvania, respectively the Glina, Odaia Turcului, Schneckenberg, Jigodin, Monteoru Ic4,3/Ic3, Tei-Bungetu/Căţelu and Verbicioara I-II ceramic groups. The author defines three major evolving chronological phases for these ceramic groups, linked with the stratigraphical data.

I. It gathers the Glina group and consists of the levels Braneţ 3-5, Odaia Turcului 1-3, Greci 1 and represents the second phase of the Early Bronze Age of the investigated area;
II. It gathers the Odaia Turcului group and consists of the levels Odaia Turcului 4, Năeni-Zănoaga I-II, Sărata Monteoru Ic4,1-2 and represents the third phase of the Early Bronze Age;
III It gathers the Monteoru Ic3, Tei-Bungetu/Căţelu and Verbicioara I–II groups and consists of the levels Sărata Monteoru Ic4,3/Ic3, Bungetu I–II, Greci 2 and represents the first phase of the Middle Bronze Age.

In Oltenia and the south-eastern Transylvania both, the stratigraphical data and fine defining criteria are missing for the ceramic groups. By the typological point of view we witness the existence of some ceramic materials which are corresponding to all three chronological phases. This situation involves a largely similar evolution rhythm in comparison with the Walachia one.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXI–XXIV, 2001–2004)

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Întârzierea apariției revistei noastre ne permite a prezenta în acest volum cronica epigrafică pe ultimii patru ani (2001–2004). Spațiul cronologic mai întins a determinat acumularea unui material epigrafic destul de bogat, în special diplome militare privitoare la provinciile Daciei (cele mai multe cu loc de descoperire necunoscut, ajunse în diverse colecții private sau muzee din Occident).

În ceea ce priveşte bibliografia epigrafică, lista întocmită (separat pentru Dacia şi Scythia Minor) cuprinde mai întâi volumele (autori sau volume colective), apoi articolele; ordinea este alfabetică, după numele autorilor.

A) DACIA

Bibliografie – Generalități

911. Dorin Alicu, *Micia*, I. *Monumentele de spectacol şi de cult*, Cluj, 2004, 176 p.; primul capitol tratează despre amfiteatru, celălalt despre temple (temple cercetate arheologic, temple atestate epigrafic, temple probabile; ample referiri la sursele epigrafice; vezi şi nr. 931 b).

912. Victor Henrich Baumann, *Sângele martirilor,* Editura Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2004.

Prezentare amplă a descoperirilor de la Niculițel (jud. Tulcea).

913. Cl. L. Băluță, *Lămpile antice de la Alba Iulia (Apulum)*. I. *Lămpile epigrafice,* Alba Iulia, 2003.

914. Dorel Bondoc, Dana Roxana Dincă, *Inscripții şi piese sculpturale. Muzeul Romanațiului, Caracal,* Craiova 2002. Din cele 54 numere de piese, 7 sunt epigrafice – doar una singură inedită (vezi *infra,* nr. 1008).

915. Dorel Bondoc, *Inscripții şi piese sculpturale romane. Muzeul Olteniei, Craiova* (cu versiune paralelă în limba engleză: *Roman Inscriptions and sculptural Pieces. The Museum of Oltenia, Craiova*), Craiova, 2004. Vezi şi mai departe nr. 1 006-1 007.

916. Vasile Christescu, *Viața economică a Daciei romane,* Bucureşti, 2004. Reeditare a cărții publicate în 1929 la Piteşti. Nouă ediție îngrijită de Claudiu Christescu şi C. C. Petolescu; reactualizare bibliografică şi postfață (*Integrare economică şi romanizare,* p. 135-150), de C. C. Petolescu.

917. Dan Isac, *Viața cotidiană în castrele Daciei Porolissensis,* Cluj, 2001 (menționată în AnnÉp, 2001, 1698). Culegere de studii şi articole din diferite publicații, grupate în trei secțiuni:

I. *Cotidianul cazon,* din care reținem: *A new military diplom from Gilău,* p. 12-14 (publicată în vol. *Epigraphica. Travaux dédiés au VII*e *Congrès d'épigraphie grecque et latine,* Bucureşti, 1977, p. 69-73; vezi încă RMD, 30; AnnÉp, 1977, 701; CEpR, I, 3); *O inscripție imperială în castrul de la Gilău,* p. 15-18 (republicare după EphNap 3, 1993, p. 189-195; vezi şi CEpR, XIII, 625); *Trupele din*

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 337–396

castrul de la Căşeiu: Cohors II Br(itannorum) ∞ şi Cohors I Britannica ∞ c. R. equitata Antoniniana, p. 19-30 (variantă în româneşte a comunicării în limba germană, în colaborare cu Felix Marcu, publicată în vol. *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of the Roman Frontier Studies, Zalău, 1997,* Zalău, 1999, p. 585-597); *Vicus Samum - eine statio der Beneficiarier an der nördlichen Grenze Dakiens,* p. 31-43 (republicare după *Der römische Weihbezirk von Osterburken* II. Teil 1. *Beneficiarii. Kolloquium über eine römische Heerescharge vom 3. bis 5. Dezember 1990 in Osterburken.* Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Würtemberg, 49, Stuttgart, 1994, p. 205-215);

II. *Cotidianul artizanal,* din care reţinem: *Signacula aus Dakien,* p. 70-78 (în germană; republicare după Saalburg Jahrbuch 46, 1991, p. 57-64);

III. *Cotidianul spiritual,* din care reţinem: *Diana Stabilis Venatrix Examinatrix,* p. 164-167 (în germană; republicare după Chiron 21, 1991, p. 345-351; variantă în limba română: EphNap 2, 1992, p. 152-156, nr. 1; vezi: CEpR XI, 564; AnnÉp 1991, 1350).

918. Idem, *Castrul roman de la Samum-Căşeiu* (cu text paralel în limba engleză: *The Roman auxiliary fort Samum-Căşeiu*), I, Cluj 2003; este o nouă publicaţie în seria *Ghidul monumentelor arheologice din Dacia Porolissensis*, fasc. 9; serie publicată în 1997 cu ocazia Congresului frontierelor romane, Zalău). Reţinem contribuţiile despre *cohors II Britannorum ∞* (p. 33-38) şi *cohors I Britannica ∞ c. R. equitata* (p. 39-47); *Samum - statio de beneficiari consulari: semnificaţia* reg. Ans. (p. 48-58; v. p. 57). Vezi şi două noi inscripţii (în această cronică, mai departe, nr. 1 068-1 069).

919. V. Marinoiu, *Romanitatea în nordul Olteniei,* Editura Rhabon, Craiova, 2004; cu referiri la sursele epigrafice; unele descoperiri noi, îndeosebi de ştampile tegulare (*infra,* nr. 1 004–1 005).

920. C. C. Petolescu, *Epigrafia latină,* Bucureşti, 2001 (menţionată în AnnÉp 2001, 1694). Cuprinde patru părţi: *Probleme generale* (p. 9-40); *Epigrafie şi instituţii romane* (p. 41-112); *Supplementum epigraphicum* (p. 113-252; exemplificări cu 100 de texte epigrafice); *Anexe bibliografice* (p. 253-271); ilustraţie constând din desene în text şi 8 planşe finale cu fotografii.

921. C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane,* Bucureşti, 2002.

922. Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums,* Mainz, 2004 (cele privitoare la Dacia, mai departe, nr. 969, 973, 975, 992, 995); vezi în acest volum, p. 431-433.

923. I. Piso, *Inscriptions d'Apulum. Inscriptions de la Dacie romaine,* III, 5, Paris 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV), două fascicule (1, p. 1-320, nr. 1-419; 2: p. 321-580, nr. 420-724 + *inscriptiones alienae,* nr. 1-19). Deşi într-un format diferit, volumul se înscrie în seria *Inscriptiones Daciae Romanae.*

924. Mihai Popescu, *La religion dans l'armée romaine de Dacie,* Bucureşti, 2004; vezi de asemenea de acelaşi autor: *La religion des militaires à Tibiscum,* EDR, XII/1, 2004, 1, p. 245-261.

925. Margaret M. Roxan, Paul Holder, *Roman Military Diplomas,* IV, Londra, 2003 (vezi în această cronică diplomele cu nr. 968, 969, 994, 996, 997); vezi în acest volum, p. 425-431.

926. Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum* (în seria: Hungarian Polis Studies, 10), Debreţin, 2003, 128 p. + 28 pl. + 1 hartă (152 inscripţii; dar numai un număr redus sunt inscripţii lapidare ori grafiţi ceramici; ştampilele pe amfore ori textele de pe geme nu aparţin, în majoritatea cazurilor, epigrafiei Daciei romane).

927. Alexandru Suceveanu, Mihai Zahariade, Florin Topoleanu, Gheorghe Poenaru Bordea, *Halmyris. Monografie arheologică,* I, Cluj, 2003. Descoperirile epigrafice: 21 inscripţii, p. 115-126 (cele mai multe publicate de editori; una singură inedită – nr. 21, p. 125-126).

928. *Podul şi portul antic Drobeta, poartă a latinităţii românilor.* Catalog de expoziţie editat de Ion Stîngă. Cu prilejul sărbătoririi a 1900 de ani de la începerea construirii podului lui Traian de la Drobeta, Drobeta Turnu Severin, 2003 (54 p., 15 pl.) (prezintă şi unele materiale epigrafice, dar fără lectură).

929. *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu,* Cluj, 2001 (vezi mai departe, nr. 1 017, 1 061).

930. *Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata* (editori: C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu), Zalău, 2001 (vezi mai departe nr. 1 062).

931. *Orbis Antiquus. In honorem Ioannis Pisonis,* Cluj, 2004 (editori: Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac); dintre studiile privitoare la istoria Daciei romane, reţinem pe cele care fac referire la documentele epigrafice:

a) Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *La vie familiale des affranchis privés en Illyricum,* p. 109-113;

b) Dorin Alicu, *Édifices de culte dédiés à des divinités gréco-romaines sur les sites à caractère militaire de la Dacie romaine,* p. 327-329 (v. şi Apulum 39, 2002, p. 201-235);

c) Adrian Ardeţ, *The Roman Province of Dacia. Aspects of commerce in Light of Amphoras,* p. 330-341;

d) Radu Ardevan, *Die Claudii von Apulum,* p. 345-353;

e) Mihai Bărbulescu, *Inscriptions votives pour les génies protecteurs dans le camp légionnaire de Potaissa,* p. 375-379;

f) Doina Benea, *Septime Sévère et l'urbanisation de la province de Dacie,* p. 390-393;

g) Franziska Beutler, *Einfragliche Altar aus Apulum im Besitz,* p. 394-397;

h) Dan Dana, *Onomastique est-balkanique en Dacie romaine (noms thraces et daces),* p. 430-448;

i) A. Diaconescu, Emilian Bota, *Epigraphy and Archaeology: the Case of two recently excavated Nymphaea from Colonia Dacica Sarmizegetusa,* p. 470-501;

j) Florin Fodorean, *Road-Repairs in the Danubian Provinces during Military Anarchy (A.D. 235-271),* p. 523-530;

k) Ted Kaizer, *Latin-Palmyrenen Inscriptions in the Museum of Banat at Timişoara,* p. 565-569;

l) Felix Marcu, *Military Tile-stamps as a Guide for the Garrisons of Several Forts in Dacia,* p. 570-594;

m) Vasile Moga, Radu Ciobanu, *Septimius Asclepius Hermes, le médecin d'Apulum, dans une nouvelle inscripion récement découverte,* p. 625-629 (vezi *infra,* nr. 1 020);

n) Eduard Nemeth, *Cohors I Aelia Gaesatorum milliaria. Das Identität einer römischen Hilfstruppe,* p. 639-642;

o) Călin Timoc, *Beiträge zur Geschichte der Cohors I sagittariorum bei Tibiscum-Jupa,* p. 802-805;

p) Ovidiu Ţentea, *Cohors I Ituraeorum sagittariorum equitata milliaria,* p. 806-815;

r) Eckehard Weber, *Norikerinnen und Noriker im römischen Dakien,* p. 816-820.

932. *Studia historica et archaeologica in honorem magistrae Doina Benea,* Timişoara, 2004 (colegiul de redacţie: Mariana Crânguş, Simona Regep-Vlascici, Atalia Ştefănescu). Reţinem pentru cronica noastră (vezi şi nr. 1 073):

a) Dorin Alicu, *Monumentele de piatră de la Micia în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei,* p. 9-19;

b) R. Ardevan, *Nochmals über* interfecti a latronibus *in Dakien,* p. 21-25;

c) Mariana Crîngaş, *Considérations regarding the two register Inscriptions from Tibiscum,* p. 103-110 (vezi inscripţiile IDR III/1, 156, 172);

d) I. Piso, *Le dieu Yarhibôl à Sarmizegetusa,* p. 299-303 (vezi *infra,* nr. 1 015);

e) Sorin Pribac, Marinela Pribac, *Collegia din Dacia şi semnificaţia lor ca elemente ale coeziunii sociale,* p. 305-312;

f) Atalia Ştefănescu, *Deus Commagenus – a new Deity in the Pantheon of roman Dacia ?,* p. 373-378;

g) Simona Regep-Vlascici, *Consideraţii asupra importului de opaiţe cu ştampilă din Pannonia,* p. 385-393.

*

933. R. Ardevan, *Le collegium Sardiatarum à Alburnus Maior,* în vol. *Urbs aeterna. Actas y colaboraciones del Coloquio internacional Roma entre la literatura y la historia. Homenaje a la profesora Carmen Castillo* (editori: C. Alfonso del Real, P. García Ruiz, Á. Sánchez-Ostiz, J. B. Torres Guerra), Pamplona, 2003, p. 227-240.

934. R. Ardevan, *Note on the centurion P. Tenacius Vindex (CIL III 1481, 6265),* în *Novensia* (Varşovia) 15, 2004, p. 99-105.

935. Idem, *Observaţii asupra unei familii de fabri de la Drobeta*, Sargetia 27 (I), 1997-1998, p. 247-252 (= AnnÉp 2002, 1722).

Discuţie pe marginea inscripţiei CIL III 1583 = 8018 = IDR II 135: în r. 18, literele NEP „ar putea ascunde forma *nep(tis)* = nepoată (de bunic), mai potrivită cu sensul propoziţiei; în r. 6-7 şi 9-10, consoana M s-a repetat fără rost; în r. 3, nu trebuie citit (ca în CIL) *I(tem) imag(inifer)*, fiind vorba de o eroare ortografică minoră (repetarea vocalei)". Reconstituirea arborelui genealogic al acestei familii de la Drobeta (p. 250). Vezi şi mai jos, nr. 939.

936. C. L. Băluţă, *Cărămizile ştampilate din colecţia Fehér,* Apulum 41, 2004, p. 301-307 (ştampile ale legiunii XIII Gemina: 7 exemplare fără antroponim, alte 7 cu antroponim, pe un singur rând). Completare la IDR III/6 (vezi CEpR XIX-XX, 821).

937. Claudia Băluţă, *Inscripţii pe instrumentum domesticum de la Apulum,* Sargetia 28-29 (I), 1999–2000, p. 237-241, fig. 1-4 (desene): ştampile pe: opaiţ *FIRMI*, bol de terra sigillata *FIRMVS*, opaiţ *FELICIO*, cupă *GAIVS F(ecit)*.

938. Doina Benea, Iulian Lalescu, *Contribuţii la istoria aşezării de la Ad Mediam (Băile Herculane),* Sargetia 27 (I), 1997–1998, p. 267-301.

939. V. Christescu, *Câteva observaţiuni asupra unei inscripţii romane din Drobeta*, în Drobeta, 13, 2004, p. 30-37 (retipărire a studiului publicat de V. Christescu la Piteşi, în anul 1929). Cf. *supra,* nr. 935.

940. Radu Ciobanu, *Delicvenţă şi justiţie în epoca romană: „latrones" – rebeli sau tâlhari?,* Sargetia 28-29 (I), 1999–2000, p. 183-190 (cu referire şi la Dacia).

941. R. Cîrjan, *Un municipe de droit latin en Mésie Inférieure ?,* EDR XII, 2004, 1, p. 51-59 (în legătură cu statutul oraşului Tropaeum Traiani).

942. Dan Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces,* ZPE 143, 2003, p. 166-186 (v. şi *supra,* nr. 931 h).

943. F. Fodorean, *Izvoare epigrafice privind drumurile în Dacia romană,* Revista Bistriţei 16, 2002, p. 55-95; vezi de acelaşi: *Evoluţia cercetărilor privind drumurile din Dacia romană,* Revista Bistriţei, 17, 2003, p. 55-68.

944. N. Gudea, *Contribuţii la istoria militară a Daciei Porolissensis. 7. Îndreptări în legătură cu legiunea III Gallica,* Revista Bistriţei 16, 2002, p. 47-54: contestă părerile lui I. Piso, *Les légions*

dans la province de Dacie [în vol. Yann Le Bohec (ed.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire,* p. 206-220], privitoare la împrejurările prezenţei la Porolissum a unor vexilaţii din legiunile III Gallica şi VII Gemina.

945. Felix Marcu, *Comments on the Identity and Deployment of Cohortes I Brittonum,* ActaMN 39-40 (I), 2002–2003, p. 219-234.

946. Vasile Marinoiu, *Unităţile militare care au staţionat în castrele romane de la Bumbeşti-Jiu,* Litua 9, 2003, p. 57-66.
Autorul prezintă ştampilele tegulare referitoare la *cohors IV Cypria* (tipurile cunoscute din IDR, II, 179), iar dintre descoperile noi, ştampile tegulare cu *Leg(io) IIII F(lavia)* (pl. I-II) şi *Leg(io) VII Cl(audia)* (pl. I). Vezi şi *infra,* nr. 1005.

947. Florian Matei Popescu, *Participarea trupelor auxiliare din Moesia Inferior la războaiele dacice,* Argesis 13, 2004, p. 123-129.

948. V. Moga, *Din nou despre prezenţa militară romană în regiunea auriferă a Daciei,* Patrimonium Apulense 3, 2003, p. 16-24 (inscripţii şi ştampile tegulare ale legiunii XIII Gemina). Vezi încă, *infra,* nr. 1056-1057.

949. Lucreţiu Mihăilescu-Bîrliba, *Altersangaben der Sklaven, Freigelassenen, ihrer Herren und Patronen in Illyricum,* ActaMN 38 (I), 2001, p. 87-102.

950. Irina Nemeti, Sorin Nemeti, *Iupiter Depulsor in Dacia,* ActaMN 39-40 (I), 2002–2003, p. 241-246.

951. S. Nemeti, *Magia în Dacia romană (I),* Revista Bistriţei 16, 2002, p. 103-112; studiază gemele de tip *abraxas* din Dacia şi textele magice; unele formule au legătură cu magia medicală.

952. C. Opreanu, *Paganus et basilica. Puncte de vedere referitoare la vechimea înţelesului creştin în limba română,* EphNap 11, 2001, p. 67-74.

953. C. C. Petolescu, *Ala Flavia în Dacia Inferior,* Argesis, 11, 2002, p. 69-73 (vezi şi seria precedentă a acestei cronici, XIX–XX, 828 şi 860-870).

954. Idem, *Preliminariile organizării provinciei Dacia Inferior,* Argesis 13, 2004, p. 131-135.

955. I. Piso, *Gli Illiri ad Alburnus Maior,* în vol. *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana.* Atti del Convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003 (ed. Gianpaolo Urso), Pisa, 2004, p. 271-307.

956. Idem, *Der Prätorianerpräfekt Q. Marcius Turbo und seine Sohne,* ZPE 150, 2004, p. 270-280.

957. Dumitru Popa, *Contribuţii la viaţa cultural-religioasă a populaţiei rurale din Dacia romană intracarpatică,* Sargetia 27 (I), 1997–1998, p. 353-362.

958. S. Pribac, *Lares et Penates în Dacia romană,* Sargetia 30, 2001–2002, p. 201-207.

959. Virginia Rădeanu, *Diana Sancta Potentissima şi maurii de la Micia,* Apulum 41, 2004, p. 267-270.
Discuţie pe marginea unei inscripţii de provenienţă nesigură: de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR, III/2, 198 a) sau de la Micia (IDR, III/3, 65); vezi şi seria precedentă a acestei cronici (XIX–XX, 826 b). După autoare, în r. 3 ar fi epitetul zeiţei Diana (în cazul dativ): *potent(issimae)*; în r. 4 citeşte *num(erus) M(aurorum)*, deci inscripţia ar proveni sigur de la Micia.

960. Alexandru Stănescu, *The ius hereditatium in the Latin Inscriptions of the Roman Dacia*, Argesis 13, 2004, p. 137-165.

961. Idem, *Determinarea condiției legale a copiilor din inscripțiile din Dacia romană,* Cumidava 16, 2003, p. 32-62.

962. Idem, *Căsătoria militarilor în Dacia romană. Atestări epigrafice (I),* Cumidava 17, 2004, p. 47-56.

963. Cecilia Stoian, *Epigraphic sources concerning the protecting deities of Histria, Tomis and Callatis,* în: *Strabon*. Bulletin d'information historique, I, Iași, 2003, nr. 1, p. 14-36 (Histria); nr. 2, p. 25-27 (Tomis).

964. Atalia Ştefănescu, *Din nou despre donarium-ul de la Gornea (jud. Caraş-Severin),* Sargetia 28-29 (I), 1999–2000, p. 231-235: inscripția nu este pentru *Dea Dia*, ci posibil creştină (descoperită aproape de o clădire, probabil basilică creştină). Vezi în acest sens şi opinia noastră (ignorată de autoare) exprimată în articolul *Cristiani e pagani in Dacia (sec. IV–VI),* ArhOlt (s. n.) 15, 2000, p. 56 şi 59.

965. Eadem, *Note epigrafice. Despre semnificația unor dublete din Dacia romană,* Apulum 41, 2004, p. 271-278.

Inscripții duble dedicate de un individ pentru aceeaşi divinitate; cazurile cunoscute: Apulum, *Marti et Victoriae* (IDR, III/5, 248 şi 249); Micia, *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* (IDR, III/3, 78 şi 79); Alburnus Maior, *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)* (V. Wollmann, în AIIA Cluj, 17, 1985-1986, p. 253-295, nr. 2 şi 15 = CEpR, VII, 1987, nr. 418 şi 431); Căşei, *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)* (E. Schallmayer, *Der römische Weihebezirk von Osterburken,* I. *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches,* Stuttgart, 1990, p. 408, nr. 529; celălalt altar: D. Isac, *Samum-Căşeiu* v. nr. 918), 2003, pl. VIII; idem, *Vicus Samum – eine statio der Beneficiarier an der nördlichen Grenze Dakiens,* în vol. *Der römische Weihebezirk von Osterburken,* II. *Beneficiarii Koloquium über eine römische Heerescharge vom 3. Bis 5 Dezember 1990 in Osterburken,* Stuttgart, 1994, p. 212, nr. 14). Concluzia autoarei: „Pornind de la aceste argumente, apreciem că în cazul inscripțiilor de la Alburnus Maior şi Căşei ne aflăm în fața unui gest individual, care nu are legătură cu reînnoirea anuală de la 3 aprilie. În schimb, în cazul inscripțiilor de la Micia ne aflăm probabil în fața unei astfel de situații, singulară în provincia Dacia, de reînnoire anuală a altarului pentru Iupiter, acțiune care are loc, în cazul de față, sub comanda aceluiaşi prefect” etc. (p. 274).

966. Ovidiu Țentea, Fl. Matei Popescu, *Alae et cohortes Daciae et Moesiae. A review and updating of J. Spaul's Ata*^{2} *and Cohors*^{2}*,* ActaMN 39-40 (I), 2002–2003, p. 259-296.

Diplome militare privitoare la *Exercitus Dacicus*

(nr. 967–988)

967. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 49 × 30 × 1 mm. Păstrat într-o colecție privată din Germania.

Peter Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 241-242, nr. 1; AnnÉp 2002, 1741.

Tabella I extrinsecus:

[- - - peditibus et equitibus, qui militant]
[in cohorte I Brittonum milliaria]
[Ulpia tor]qua[ta p. f. civium Romanorum quae]
[est in Dacia] sub D. T[erentio Scauriano],
[quoru]m nom[ina subscripta sunt],
[pie et] fideli[ter expeditione]
[Dacica f]unctis an[te emerita stipen-]
[dia civ]itatem R[omanam dedit]
[a(nte) d(iem)] III id[us Aug(ustas)]

[Darnithi]thi
[- - -]

Tabella II intus:

[peditibus et equitibus qui militant in]
[cohorte I Brittonum mil]li[aria Ulpia]
[torquata] c(ivium) R(omanorum) quae e[st in Dacia]
[sub D. Ter]entio Scau[riano, quorum]
[nomi]na subscri[pta sunt - - -

Editorul propune o reconstituire a documentului, prin combinarea textelor de pe cele două fețe ale tăbliței.

Acest fragment de diplomă, cu formular identic cu cel al diplomei CIL XVI 160 (= IDR, I, 1), consemnează acordarea cetățeniei romane *ante emerita stipendia* soldaților din *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata civium Romanorum*, la 11 august 106; dar *constitutio* imperială datează din anul 110. Posesorul diplomei este necunoscut.

968. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă (*tabella I,* colțul stâng de jos).
RMD, IV, 225.

Tabella I intus:

[Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva] Traianus Optim(us) Aug(ustus) Ger(manicus)
[Dac(icus) pont(ifex) max(imus) tribunic(ia) potest]at(e) XVII
imp(erator) VI co(n)s(ul) VI p(ater) p(atriae)
[equitibus et peditibus qui mili]taverunt in ala un[a]
[et cohortibus novem quae a]ppellantur I Pan[noniorum)]
[et (1) - - - *et* (2) *I Britann]ica* ∞ *et* (3) *II Hispa-*
[nor(um) et (4) - - - *et* (5) *II Gallor(um)] Macedonic(a) et* (6) *II*
[- - - et (7) - - - *et* (8) *I]II Campestris*
[et (9) - - - *et pedites Bri]tannici-*
[ani et sunt in Dacia sub Q. Baebio Mac]ro quin[is]
[et vicenis…

Tabella I extrinsecus:

[- - - cui praest]
CL(?) [- - -]
[ex - - -]
Ti. Claudio [- - -]
et Torquato [f(ilio) eius]
et Dizalae f(ilio) ei[us]
et Torco f(ilio) eius
et Tertulae fil(iae) eius
et Quintae fil(iae) eius.
Descriptum et recognitum [ex tabula aenea quae]
fixa est Romae in muro p[ost templum divi]
Aug(usti) ad Minervam

De menționat că OPTIMVS în titulatura lui Traian este scris deasupra rândului. Pentru datare, vezi diploma următoare.

969. Proveniență necunoscută. Două tăblițe (recompuse din mai multe fragmente; unele pierdute) ale unei diplome militare. Dimensiuni: *tabella I* 15,9 × 13 × 0,15 cm; *tabella II* 15,8 × 13,1 × 0,15 cm. Se păstrează la Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz (inv. O.41827).

RMD, IV, 226; Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome* [v. nr. 922], p. 44-49, nr. 16.

Tabella I extrinsecus

Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Optimus Aug(ustus)
Germanicus Dacicus pontifex maximus trib(unicia) potest(ate)
XVII imp(erator) VI co(n)s(ul) VI p(ater) p(atriae)
equitibus et peditibus qui militaver(unt) in alis duabus
et cohort[i]ibus decem quae appellantur (1) *I Aug(usta) Ituraeor(um)*
et (2) *II Pann[o]nior(um) veteran(a) et* (1) *I Flav(ia) Ulpia Hispanor(um) ∞*
et (2) *I Britt[a]nnica ∞ c(ivium) R(omanorum) et* (3) *I Aug(usta) Ituraeorum sagittar(iorum)*
et (4) *I Montanorum et* (5) *I Hispanorum et* (6) *I Cretum sagit-*
tar(iorum) et (7) *I Alpinorum et* (8) *II Brittannor(um) ∞ c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et* (9) *V [L]i[n-]*
gonum et (10) *VI Thracum et pedites Brittanniciani*
quae sunt in Dacia sub Q(uinto) Baebio Macro quinis et
vicenis pluribusve stipendis emeritis dimissis
honesta missione quorum nomina subscripta
sunt ipsis liberis posterisque eorum civitatem
dedit et conubium cum uxoribus quas tunc ha-
buissent cum est civitas is data aut siqui
caelibes essent cum is quas postea [d]uxissent
dumtaxat singuli sing[ulas] a(nte) d(iem) [V no]n(as) Mai(as)
C(aio) Clodio Nummo
L. Caesennio Sospite [co(n)s(ulibus)]
coh(ortis) I Cretum sagittar(iorum) cu[i praest]
L. Vibius C(ai) f(ilius) Quir(ina) M[...]
ex peditibus
[Ga]llioni Suaduli f(ilio) Bo[io]
[Descri]ptum et recogn[itum ex tabula]
[aenea qu]ae fixa [est Ro]m[ae in muro]
[post templum divi Augusti ad Minervam]

Tabella I intus

Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Tra[ianus Aug(ustus)]
Germanic(us) Dacicus pontifex maxim[us trib(unicia) pot(estate)]
XVII imp(erator) VI co(n)s(ul) V[I p(ater) p(atriae)]
equitibu[s] et peditibus qui militav[erunt in alis du-]
abus et cohortibus decem quae appe[llantur]
(1) *I AVIG Ituraeorum et* (2) *II Pannonioru[m vet(erana) et]*
(1) *I Flavia Ulpia Hispanorum ∞ et* (2) *I Brittannica ∞*
c(ivium) R(omanorum) et (3) *I Aug(usta) Ituraeorum sagittariorum et* (4) *I Mon-*
tanorum et (5) *I Hispanorum et* (6) *I Cretum sagit-*
tariorum et (7) *I Alpinorum et* (8) *II Brittanorum*

∞ c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et (9) *V Lingonum et* (10) *VI Thracum et*
pedites Britanniciani quae sunt in Dacia
sub Q(uinto) Baebio Macro quinis et vicenis p[lu-]
ribusve stipendis emeritis dimissis h[o-]
nista missione quorum no[mina subscrip-]
ta sunt ipsis liberis [posterisque eorum ci-]
vitatem dedit et conubiu[m cum uxoribus]
quas tunc habuissent c[um est civitas is]

Tabella II intus

data aut si qui [cae]libes essen[t cum is quas]
postea duxissent dumtaxat s[inguli singulas]
a(nte) d(iem) V non[as Maias]
C(aio) Clodio Nummo [L.] Caes[ennio Sospite co(n)s(ulibus)]
coh(ortis) I Cretum sagit(tariorum) c(ui) pr(aest)
C. Vibius M[...]us
ex pedit[ib]us
Gallioni Suaduli f(ilio) [Boi]o

Tabella II extrinsecus:

C. [...]	*Feli[cis]*
P. (?) M[...]	*Vitalis*
C. Ali[...]	*Luperci*
P. Avilli	*[An]tiochi*
C. Iuli	*[...]teti*
M. Ulpi	*[...]i*
[.....]i	

De menționat că titlul OPTIMVS s-a gravat deasupra primului rând, fiind desigur un adaos ulterior (efectuat chiar la Roma, ca şi în diploma precedentă), după ce împăratul a primit acest titlu.

Această diplomă este copie după o *constitutio* din 3 (sau 4) mai 114 pentru veteranii din armata provinciei Dacia lăsați la vatră de Q. Baebius Macer, personaj nou cunoscut în lista guvernatorilor Daciei din timpul lui Traian. Acest personaj (vezi PIR[2], B 20; L. Vidman, Tituli, 4, p. 295; Tituli 5, p. 820, indici) a fost identificat cu *Macer,* proconsul al provinciei Baetica în 100–101; a fost consul *suffectus* în 103 (cf. A. Degrassi, *Fasti consolari,* p. 31), mai târziu *praefectus Urbi* în 117 (SHA, *Vita Hadriani,* 5, 5). Cei doi consuli apar şi în diploma din 14 iulie 114 pentru Thracia (RMD, 14 = 226). Posesorul diplomei era un veteran de origine celtică (din seminția *Boi*-lor), din *cohors I Cretum sagittariorum* (despre această trupă, vezi în cartea noastră, *Auxilia Daciae,* p. 100, nr. 32). Comandantul trupei, cu cognomenul nesigur, este deocamdată nou atestat în prosopografia milițiilor ecvestre.

970. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară (recompus din 13 mici fragmente care se îmbină) *(tabella I)*. Dimensiuni: 15 × 12,5 × 0,1 cm. Colecție privată din Germania. Ulterior (octombrie 2004) s-a adăugat un nou fragment, care aduce completări la începutul r. 22-28 de pe *extrinsecus* şi finalul r. 1-3 de pe *intus* (reproduse în textul nostru cu litere drepte aldine).

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, ActaMN, 38 (I), 2001, p. 27-36, nr. 1, fig. 1-2 (foto) ("Das Diplom stammt aus dem mittleren Donauraum, wohl aus Ungarn, am ehesten aus dem Bereich der römischen Provinz Pannonia, worauf jedenfalls der Herkunft des Diplomempfängers verweist", p. 1); AnnÉp 2001, 2150; un nou fragment, cu completarea întregului text: iidem, ActaMN 39-40 (I), 2002–2003, p. 48-50, nr. 7, fig. 14-15 (foto).

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Cae[sar divi Traiani Parthici fil(ius), divi]
Nervae [nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus)]
pont(ifex) m[ax(imus) trib(unicia pot(estate) III co(n)s(ul) III]
equitib(us) [et pedit(ibus) qui milit(averunt)]
in ala un[a et cohort(ibus sex quae appellantur]
Hispanor(um) [et (1) - - - *et* (2) *I Alpi-]*
nor(um) et (3) *I Br[itannica c(ivium) R(omanorum) et* (4) *I Britton(um) c(ivium) R(omanorum)]*
p(ia) f(idelis) et (5) *V Ga[llorum et* (6) *VIII Raetorum c(ivium) R(omanorum) quae sunt in]*
Dacia Su[periore sub ?Iulio Severo quin(is) et]
vicenis [pluribus(ve) stipendis emerit(is) di-]
missis h[onesta missione quorum nomina]
subscrip[ta su]nt ip[s]is liberis p[os]terisq[ue] eo-
rum [civitate]m dedit et conubium cum uxor-
[ibus quas tun]c habuissent cum est civitas
[iis dat]a aut si qui caelibes essent cum iis quas
[postea] duxissent dumtaxat singuli singulas
<a(nte) d(iem)> pr(idie) idus Nove(mbres)
[C. Here]nnio Capella, L. Coelio Rufo co(n)s(ulibus).
[Co]h(ortis) VIII Raetorum cui praest
L. A*vianus* *[- - -]ratu[s]*
exped[ite]
Demu*ncio Avesso[--- f(ilio) Er]avisc(o)*
et Pr*imo f(ilio) eius et Su[--- f(ilius) e]ius*
et Po*tenti f(ilio) eiu[s et --- f(ilio)] eius*
et Co*matum [--- f(ilio) eius]*
Descri*ptum et re[cognitum ex tabula] aena*
quae f*ixa est R[omae in muro post tem]plum*
divi *[Aug(usti) ad Minervam]*

Tabella I intus:

*Imp(erator) Caesar divi Tr[aiani Par]***thici fil(ius) divi**
*Nervae Nepos T[raianus Ha]***drianus Aug(ustus)**
pontif(ex) max(imus) tri[b(unicia) po]t(estate) III] **co(n)s(ul) III**
[equi]t(ibus) et [ped]it(ibus) [qui] milit(averunt) in ala una
[et coh(ortibus) sex quae appell]antur Hispanor(um) et
[(1) - - - *et]* (2) *I Alpinor(um) et* (3) *I Brittan[nica c(ivium) R(omanorum)]*
[et (4) *I Brit]ton(um) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et* (5) *V Gall(orum) [et* (6) *VIII Raet(orum)]*
[et sun]t in Dacia Supe[riore sub Iulio Severo]
[qui]nis et vicen(is) [pluribus(ve) stipen-]
[di]s emerit(is) di[missis honesta missione quo-]
[ru]m nom(ina) su[bscripta] su[nt ipsis]
[l]iberis posterisque eo-
[rum civit(atem)] dedit et conub(ium) cum---

Diploma datează din 12 noiembrie 119, pe baza puterii tribuniciene a împăratului Hadrian, a numelui celor doi consuli (A. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 35; vezi şi diploma cu flota siriană: W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 427-434, nr. 11) şi a indicaţiei *pr(idie) idus*

Nove(mbres) [formula *a(nte) d(iem)*, ce precede această indicație, este o eroare de gravare; vezi şi cazul diplomei de la Drobeta din 1 aprilie 179: CEpR, IV, 261 = RMD, II, 123]. Editorii completează în lacună şi numele guvernatorului Daciei Superioare, care ar fi *Iulius Severus*, cunoscut mai întâi din diplomele acestei provincii din 120 şi 126 (vezi I. Piso, *Fasti Daciae,* p. 42-46, nr. 5).

Diploma înregistrează din trupele provinciei o *ala* şi şase *cohortes*. Editorii consideră că *ala Hispanorum* ar fi trupa care provenea din Moesia Inferioară şi care ulterior a fost transferată în Dacia Inferioară; totuşi este mai probabil să fie vorba de *ala Hispanorum Campagonum* (despre aceste două *alae*, vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 71 şi urm., nr.10-11; vezi şi AMN, 38/I, 2001, p. 32, nr. 18). Dintre cohorte, se păstrează numele a cinci unități; cea înregistrată pe poziția 1 este necunoscută. Reținem prezența în Dacia Superior a cohortei *V Gallorum*; această trupă se afla în 110 în Dacia; apoi este menționată în Dacia Superioară de diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179; nu a plecat, cum se credea până acum, în Moesia Superioară (este de fapt o trupă diferită de cea din provincia sud-dunăreană) (vezi *Auxilia Daciae*, p. 107-109, nr. 42).

Titularul diplomei făcea parte din *cohors VIII Raetorum* (vezi *Auxilia Daciae*, p. 119-120, nr. 54); el provenea din neamul celților eravisci – ceea ce pledează pentru proveniența acestei diplome din Pannonia Inferior.

971. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 55 × 46 × 1 mm. Colecție particulară din Germania.

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, ActaMN, 38 (I), 2001, p. 38-42, fig. 5-6 (foto), nr. 3; AnnÉp 2001, 2152.

Tabella I extrinsecus:

[Coh(ortis) I Br]itt(onum) Aug(ustae) Nerv(ianae) [Pac(ensis)]
[cui praest - - -] f(ilius) Ulp(ia) Flo[- - -]
expedite
[- - -] Asclepiadis [f(ilio) - - -]
[et - - -]sio f(ilio)[eius]
[et - - -]riae fil(iae) e[ius]
[Descriptum et r]ecognit(um) ex tab[ula aenea quae fixa]
[est Roma]e in muro post [templum divi]
[Aug(ust) ad] Minervam

Tabella I intus:

[---]t et Ubiorum et I ∞
[Britt(onum) Aug(usta) Nerviana Pac(ensis) et sunt i]n Dacia Infer(iore)
[sub --- quin(is) et] vic(enis) pluribusve
[stipendis emer(itis) dim(issis) hon(esta)] miss(ione) quor(um)
[nom(ina) s(ub)s(cripta) sunt ips(is) liber(is)] poster(isque) eorum
[civitatem dedit et conubium ---

Posesorul diplomei era un fost pedestraş al cohortei *I Nerviana Pacensis Brittonum milliaria*; comandantul trupei are numele însoțit de cel al tribului, ceea ce permite editorilor să dateze acest fragment de diplomă cândva între anii 120/130. Remarcăm prezența cohortei *I Ubiorum* printre trupele Daciei Inferioare; ea s-a aflat anterior în Moesia Inferioară, a participat la războiul cu dacii, rămânând în teritoriul cucerit. Nu mai apare în diplomele Daciei Inferioare din 129 şi 130, dar apare în Dacia Superior în 136/138 (vezi diploma de la Micia, *infra*, nr. 984; cf. C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 124-125, nr. 61); înseamnă că transferul s-a produs probabil cu ocazia reorganizării provinciale de la începutul domniei lui Hadrian sau cel mai târziu prin anul 123.

972. Proveniență necunoscută. Două fragmente (care se lipesc?) dintr-o diplomă militară *(tabella I)*. Dimensiuni: 83 × 65 × 1 mm. Colecție privată din Germania.

P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 242-245, nr. 2; AnnÉp, 2002, 1742.

Tabella I extrinsecus:

[------------------civit(atem) de]dit et co-
[nubium cum uxoribus quas t]unc habu-
[issent cum est civitas iis dat]a aut si
[qui caelibes esse]nt cum [iis q]uas pos-
[tea duxissent du]mtaxat [sin]guli
[a(nte) d(iem) X]VI K(alendas) A[ug(ustas)]
[Ti. Iulio Capitone, L. Vitrasi]o Flaminino co(n)s(ulibus)
[alae---] cui praest
[---f(ilius) P]al(atina tribu) Felix Roma
[ex greg]ale
[---]oli f(ilio) Besso
[et---] fil(iae) eius.
[Descriptum et recog]nitum ex tabula
[aenea quae fixa est] Romae in muro
[post templu divi] Aug(usti) ad Minerva(m)

Tabella I intus:

[--- quae su]nt in Dac(ia) Infer(iore) sub
[--- q]uin(is) et vic(enis) plur(ibusve)
[stipendis emeritis dimissis ho]n(esta) miss(ione) quor(um)
[nomina subscripta sunt] i[psis] liber(is) poste-
[risque eorum civi]t(atem) ded(it) et con(ubium) cum uxor(ibus)
[quas tunc ha]buis(sent) cum es(t) civit(as) is
[data---

Diploma datează din 17 iulie 122, grație numelui consulilor (reconstituite pe baza diplomei cu această dată: CIL, XVI, 69; vezi A. Degrassi, *Fasti consulari*, p. 36) și a indicației *[a(nte) d(iem) X]VI K(alendas) A[ug(ustas)]*; este cea mai veche atestare a provinciei Dacia Inferior. Numele procuratorului-guvernator este pierdut, dar din fericire se regăsește pe alt fragment de diplomă cu aceeași dată publicat de curând (vezi nr. următor). Fragmentul păstrează parțial numele comandantul trupei, *[- - -] Felix*, cu indicarea tribului și a domiciliului; el ar putea fi identic cu *Furius Felix,* atestat la comanda cohortei *II Nerviana Pacensis Brittonum milliaria* din Dacia Porolissensis, într-o diplomă datată între 120/140 (IDR, I, 23; cf. C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 91, nota 3). Posesorul anonim al diplomei era un militar din neamul tracic al bessilor.

973. Proveniență necunoscută („wahrscheinlich unterer Donauraum"). Fragment de diplomă militară (*tabella I;* partea inferioară; ruptă pe linia celor două orificii de legare a celor două tăblițe). Dimensiuni: 8,3 × 13,2 cm. Ajunsă prin comerțul de antichități în Germania, acum în Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz.

Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome* [v. nr. 922], p. 57-61, nr. 20, pl. 36.

Tabella I extrinsecus:

[- - - - - - - - - - - - - - - - - - - civitatem]
dedit et conubium cum uxoribus quas tunc
habuissent cum est civitas is data aut si

qui caelibes essent cum is quas postea
duxissent dumtaxat singuli singulas
a(nte) d(iem) XVI K(alendas) Aug(ustas) Ti(berio) Iulio Capitone
co(n)s(ulibus)
L(ucio) Vitrasio Flaminino
Alae I Claud(iae) Gallor(um) Capiton(ianae) cui praest
C. Paconius C(ai) f(ilius) Arn(ensi tribu) Felix Carthagin(ensis)
ex gregale
Bolliconi Icci f(illio) Icco Britt(oni ?)
et Aprili f(ilio) eius et Iulio f(ilio) eius
et Aproniae fil(iae) eius) et Victoriae fil(iae) eius.
Descript(um) et recogn(itum) ex tabula aenea
quae fixa est Romae in muro post
templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam

Tabella I intus

[Imp(erator) Caes(ar) divi Traia]ni Parth(ici) f(ilius) divi Nerv[ae]
[nepos, Traianus Hadri]an(us) Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia)
[pot(estate) VI co(n)s(ul)] IIII proco(n)s(ul)
[equit(ibus) et pedit(ibus) q(ui) mil(itaverunt)] in al(is) III et coh(ortibus) V
[quae app(ellantur) (1)….. *et* (2) *G]all(orum) Cap(itoniana) et* (3) *Gall(orum)*
Atect(origiana)
[et (1) - - - - - - - - *et* (2) *I] Br(acar)aug(ustanorum) et* (3) *II Fl(avia) Num[idar(um)]*
[et (4) *II Fl(avia) Bes]s(orum) et* (5) *III Gall(orum) quae*
[sunt in Dac(ia) Infer(iore)] sub Cocceio Nason(e)
[qui quin(is) et vic(enis) plur(ibusve) s]tip(endisi) emer(itis) dim(issis) hon(esta)
[miss(ione) quor(um) nomin(a) s]ubscr(ipta) sunt ipsis
[liberis posterisq(ue)] eor(um) civit(atem) ded(it) et
[conubium cum uxoribus q]as tunc hab(uissent) cum
[est civitas is data] aut siq(ui) caelib(es) ess(ent)
[cum is quas postea] dux(issent) dumtax(at) sing(uli)
[singulas…

Data acestei diplome: 17 iulie 122. Această diplomă, ca şi aceea de la numărul anterior, reprezintă cele mai vechi diplome privitoare la provincia Dacia Inferior (indirect, cea mai veche atestare este legată de menţiunea Daciei Superioare prin diploma din 12 noiembrie 119; vezi *supra,* nr. 970). Totodată, aflăm numele procuratorului-guvernator al Daciei Inferioare din anul 122, poate primul în această funcţie: *Cocceius Naso*. Titularul diplomei era un călăreţ simplu *(gregalis)* din *ala I Claudia Gallorum Capitoniana* (despre această trupă, vezi cartea noastră *Auxilia Daciae,* p. 69-70, nr. 8), de neam britton, iar comandantul trupei, *C. Paconius Felix*, originar din Carthagina, este pentru prima dată cunoscut în prosopografia miliţiilor ecvestre.

974. Fragment de diplomă militară *(tabella I).* Provenienţă necunoscută („Das Fragment kommt möglicherweise aus dem östlichen Balkanraum"). Dimensiuni: 3,8 × 4,8 × 0,01 cm..

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, ActaMN 39-40 (I), 2002–2003, p. 34-37, nr. 2, fig. 4-5 (foto).

Tabella I extrinsecus

[- - - - - po]stea [d]ux[issent]
[dumtaxat singuli singul]as. A(nte) d(iem) XVI K(alendas) Aug(ustas)
[Ti. Iulio Capito]ne
co(n)s(ulibus)

[L. Vitrasio Flamini]no
[alae / coh(ortis) - - - - - cui praest
[- - - - -] Aelianus
[- - - - -] f(ilio) Dalmat(ae).

Tabella I intus

[- - - quorum nomina subscri]pt(a) sun[t] ips[is]
[liberis posterisq(ue) eor(um) civi]tat(em) ded(it) et [conubium]
cum uxoribus quas [tun]c habuis[sent cum est civitas]
[iis data aut] si qui ca[elibes essent cum]
[is] quas pos[tea dux(issent) d(um)t(axat) s(inguli) s(ingulas)]

Grație numelor consulilor reconstituiți cu multă probabilitate pe *extrinsecus,* ca şi a indicației *a. d. XVI k. Aug.*, diploma datează cu multă probabilitate din 17 iulie 122 şi s-ar putea referi la provincia Dacia Inferior.

975. Diplomă militară *(tabella I)* descoperită la Urfa (Turcia). Dimensiuni: 16,9 × 13,1 cm. Ajunsă prin comerțul de antichități în Germania; acum în Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz.
Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome* [v. nr. 922], p. 64-70, nr. 22, pl. 39.

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar divi Traiani Pardiici (sic) *f(ilius) divi*
Nervae nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus)
pontif(ex) max(imus) tribun(icia) potest(ate) VII co(n)s(ul) III proco(n)s(ul)
equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in coh(orte) II Fla-
via Commagenor(um) et pedit(i)b(us) Britann(icianis) quae
sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo
item alae I Britton(um) c(ivium) R(omanorum) et coh(ortis) II Gallor(um) Mace-
donic(ae) translatis in Dacia Porolis(s)ensi sub
Livio Grato quinis et vicenis pluribusve
stipendis emeritis dimiss(is) honesta mis-
sione quorum nomina subscripta sunt
ipsis liberis posterisq(ue) eorum civitatem
dedit et conubium cum uxoribus quas tunc
habuissent cum est civitas iis data aut
siqui caelibes essent cum iis quas postea
duxissent dumtaxat singuli singulas
a(nte) d(iem) XVIII K(alendas) Mai(as)
Q. Articuleio Paetino L. Venuleio Aproniano co(n)s(ulibus)
Coh(orte) II Flavia Commagenor(um) cui praest
Ulpius Victor
ex equite
Zaccae Pallaei f(ilio) Syro
et Iuliae Bithi fil(iae) Florentinae, uxor(i) eius, Bess(ae)
et Arsamae f(ilio) eius et Abisalmae f(ilio) eius
et Sabino f(ilio) eius) et Zabaeo f(ilio) eius
et Achilleo f(ilio) eius et Sabinae fil(iae) eius.
Descriptum et recognitum ex tabula ae-
nea quae fixa est Romae in muro post
templum divi Aug(usti) ad Minervam

Tabella I intus:

Imp(erator) [C]aesar divi Traiavi (sic) *Parthiici f(ilius) divi*

Nervae nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus)
tribun(icia) potest(ate) VII co(n)s(ul) III proco(n)s(ul)
eq(uitibus) et ped(itibus) qui mil(itaverunt) in coh(orte) II Fl(avia)
Comm(agenorum) et ped(itibus)
Britt(annicianis) (sic) *quae sunt in Dacia Superiore sub Iulio*
Severo item alae I Britt(onum) c(ivium) R(omanorum) et coh(ortis) II Gallor(um)
Maced(onicae) translatis in Dacia Poroliss(ensi) sub Livio
Grato quinis et vicen(is) pluribusve stipend(is)
emerit(is) dimiss(is) honest(a) mis(sione) quor(um) nom(i)na
subscript(a) sunt ipsis liber(is) costersq(ue) (sic) *eor(um)*
civitat(em) dedit et conub(ium) cum uxorib(us) quas
tunc habuiss(ent) cum est civit(as) iis data aut
siqui c[a]elib(es) essent cum iis quas postea

Diploma este copie după o constituţie imperială din 14 aprilie 123, acordată pentru militari din trupe cantonând în două provincii diferite, Dacia Superior şi Dacia Porolissensis (până acum, cea mai veche atestare a acestei noi provincii); această grupare se poate explica prin faptul că aceste trupe fuseseră plecate într-o expediţie, probabil cea din Orient, de unde reveniseră de curând (motiv pentru care nu apar în diploma cu trupele Daciei Superioare din 119).

Diploma menţionează mai întâi două trupe din Dacia Superioară. Prima menţionată, *cohors II Flavia Commagenorum,* este pentru prima dată atestată în Dacia Superior (pe timpul lui Hadrian este deja prezentă la Micia; vezi *Auxilia Daciae,* p. 97-99, nr. 31). Apoi sunt consemnaţi *pedites Britanniciani;* ei sunt atestaţi în provincia Dacia în diplomele din 110 (CIL XVI, 57 = IDR I, 2; CIL XVI, 163 = IDR I, 3) şi 114 (RMD IV, 225-226; vezi *supra,* nr. 962-963), iar mai târziu şi în alte surse epigrafice (vezi *Auxilia Daciae,* p. 129-130, nr. 64).

Despre celelalte două trupe aflăm că între timp fuseseră transferate în Dacia Porolissensis. Una dintre ele este *ala I Brittonum c. R.;* împăratul Hadrian a mai acordat, patru luni mai târziu, privilegii pentru militarii acestei trupe: cei *dimissi honesta missione* de către Marcius Turbo, prin 118/119. Probabil că atunci fuseseră omişi din decretul imperial cei care lipsiseră din Dacia Superioară la data emiterii diplomei din 119; după întoarcerea în Dacia, două din aceste trupe fuseseră transferate în noua provincie Dacia Porolissensis. Cealaltă trupă este *cohors II Gallorum Macedonica:* aflată în anii 94 şi 100 în Moesia Superior, rămâne în Dacia conform diplomelor din 109 (RMD, 198), 110 (CIL XVI, 67 şi 163) şi 114 (RMD IV, 225); transferată în Dacia Porolissensis pentru o vreme, se întoarce în Moesia Superior, unde este atestată în 156/157, 160 şi 161 (vezi *Auxilia Daciae,* p. 105, nr. 39).

De reţinut că în această diplomă, numele guvernatorului Daciei Porolissensis apare *Livius Gratus* (în diplomele din 10 august 123: *Livius Grapus*).

976. Provenienţă necunoscută. Fragment din partea superioară a tăbliţei I a unei diplome militare. Dimensiuni: 3,7 × 1,9 × 0,1 cm. Colecţie privată din Germania.

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, ActaMN, 38/I, 2001, p. 36-38, nr. 2, fig. 3-4 (foto); AnnÉp 2001, 2151.

Tabella I intus:

[Imp(erator) Caesar divi Traiani] Parth[ici fil(ius)]
[divi Nervae nepos, Traianus Hadri]anus Au[g(ustus)]
[pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate)] X [co(n)s(ul) III]
[equitib(us) et peditib(us) qui] militav[erunt in ala una]
[et coh(ortibus)…] quae ap[pellantur…]
[…] et V Ga[llorum…]

Tabella I extrinsecus:

[- - - - - dimissis honesta]
missi[one quorum nomina subscripta sunt ipsis liberis]
poster[isque eorum civitatem dedit…

Diploma datează din anii 125/126. Unica trupă al cărei nume se păstrează, *cohors V Gallorum,* staţiona în Dacia Superior; vezi discuţia de la nr. 970.

977. Provenienţă necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 43 × 21 × 1 mm. Colecţie privată din Germania.

P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 245-246, nr. 3; AnnÉp 2002, 1743.

Tabella I extrinsecus:

[- - - equitib(us) et peditib(us)] qui militave[runt]
[in ala una et coh(ortibus) quat]tuor quae appe[llantur]
[--- et I Brac(ar)au]gustan(orum) et I Hisp[an(orum) vet(erana)]
[et II Fl(avia) Nu]mid(arum) et II Gallor(um) et [sunt in Dacia]
[Inferiore su]b Claudi[o Constante---

Tabella I intus:

[- - - II Fl(avia) Nu]m(idarum) et II [Gall(orum) et sunt in]
[Dacia Inferiore sub Cla]udio C[onstante quin(is) et vicen(is)]
[pl(uribusve) stip(endis) emer(itis) di]m(issis) hon(esta) [mis(sione)]
[q(uorum) nom(ina) s(ub)s(cripta) sunt ips(is) li]ber(is) po[st(erisque) eor(um)]
[civ(itatem) ded(it) et con(ubium) cum uxor(ibus) qu]as tun[c hab(uissent---]

Diploma cuprinde doar câteva unităţi militare – probabil o *ala* şi patru cohorte, precum diploma din 22 martie 129 (CIL, XVI, 75 = IDR, I, 10). Două dintre ele se regăsesc şi în această diplomă (cohortele *I Hispanorum veterana* şi *II Flavia Numidarum*); toate patru apar şi în diploma următoare (datată între 10 decembrie 129 - 9 decembrie 130). Este posibil ca acest fragment să dateze din 129, iar următoarea din 130.

978. Provenienţă necunoscută („Über die Herkunft des Fragments ist nichts bekannt. Es dürfte aber ebenfalls aus dem Balkanländern kommen"). Fragment de diplomă militară *(tabella II)*; dimensiuni 3,5 × 3,4 × 0,075 cm.

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 41-44, nr. 4, fig. 8-9 (foto).

Tabella II intus:

[equitib(us) et peditib(us) qui militaverunt in ala una / alis II et vexil(latione)]
equit(um) Il[lyric(orum) et cohort(ibus)…quae appellantur Claudia]
Gall(orum) Cap[it(oniana) - - - - - et II Fl(avia)]
Bess(orum) et I[I. - - - - - quae sunt in Dacia Infer(iore) sub Claudio ?]
Constan[te quin(is) et vicen(is) plur(ibusve) stip(endiis) emer(itis) dim(issis) hon(esta) mis(sione)]
quorum [nomina subscripta sunt…

Tabella II extrinsecus:

[P. Atti] Severi
[L. Pulli] Daphni
[P. Atti] Festi

Fragmentul păstrează parţial numele a două trupe: *ala Claudia Gallorum Capitoniana* şi *cohors II Flavia Bessorum* din armata Daciei Inferioare. Procuratorul guvernator poate fi Claudius Constans (vezi diploma precedentă), dar şi Flavius Constans din anul 138 (CIL III 12601 a-b = 13793–13794 = IDR II 575-576; CIL III 13795 = ILS 8909 = IDR II 587).

979. Provenienţă necunoscută („Über die Herkunft ist wiederum nichts bekannt, außer der allgemeinen Angabe: Balkanländer”). Fragment de diplomă militară *(tabella I);* se păstrează aproximativ sfertul stâng superior. Dimensiuni: 5,3 × 3,8 × 0,1 cm.

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 44-45, nr. 5, fig. 10-11 (foto).

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar [divi Traiani Parthici f(ilius) divi]
Nervae ne[pos Traianus Hadrianus Aug(ustus)]
pont(ifex) max(imus) t[rib(unicia) pot(estate)… co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)]
equitib(us) et p[edit(ibus) qui militaverunt in ala I]
et coh(ortibus) V qu[ae appellantur…et (1) *I]*
Fl(avia) Comma[g(enorum) et (2)*…et* (3)*…]*
et (4) *I Tyrioru[m…et I…et]*
sunt in Da[cia Inferiore sub…]
[Consta]nte qu[inis et vicenis etc.

Tabella I intus:

Imp(erator) Caesar d[ivi Traiani Parthici f(ilius) divi]
Nervae nep(os) [Traianus Hadrianus Aug(ustus)]
pont(ifex) max(imus) tr[ib(unicia) pot(estate)… co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)]
equ[uit(ibus) et] pe[dit(ibus) qui milit(averunt…

Diploma înregistrează două cohorte din armata provinciei Dacia Inferior: *I Flavia Commagenorum* şi *I Tyriorum sagittariorum.* În ultimul rând păstrat de pe *extrinsecus* a fost reconstituit cognomenul unui procurator al acestei provincii: *Claudius Constans* (a. 129/130) sau *Flavius Constans* (a. 138) (vezi discuţia la numărul precedent).

980. Provenienţă necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 26 × 30 × 1 mm. Colecţie particulară din Germania.

P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 246-248, nr. 4.

Tabella I extrinsecus:

[- - -]
ex pedi[te]
[- - -] Lucii f(ilio) [- - -]
[et - - - e]t Tarae f(ilio) et [- - -]
[et - - - a]e fil(iae) eius e[t - - -]
[Descriptu]m et recog[nitum ex tabula aerea]
[quae] f[i]xa e[st Romae…

Tabella I intus:

[- - -] II A [- - -]
[- - - e]t I Hisp[anor(um) - - -]
[et sunt in] Dac(ia) Inf(eriore) [sub - - -]
[quin[que] et vig(inti) stip(endiis) emer(itis) - - -

Editorul datează acest fragment între 118/140.

Din acest fragment reținem doar numele unui fiu al posesorului diplomei: eventual *[Sa]tara,* cum propun editorii (nume atestat în Dacia), dar poate şi *Tara*, nume traco-dacic (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 154, nr. 6).

981. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 66 × 73 × 8 (11) mm. Colecție particulară din Germania.

P. Weiß, ZPE, 141, 2002, p. 248-251, nr. 5; AnnÉp 2002, 1745.

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar divi Traiani Pa[rthici f(ilius) divi Nervae]
nepos Traianus Hadrian[us Aug(ustus) pont(ifex) maxim(us)]
trib(unicia) potest(ate) XV co(n)s(ul) III [p(ater) p(atriae) proco(n)s(ul)]
equitib(us) et peditib(us) qui milit[averunt in ala I et coh(ortibus)]
VII quae appell(antur) (1) *II Pannon(iorum) e[t Gallorum ? et* (1) I *Bata-]*
vor(um) ∞ c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et (2) *I Cannanef(atium)*
et [(3) - - - *et* (4) - - - *et* (5) *]*
II Aug(usta) Nervian(a) Pacens(is) ∞ Br[itton(um) et (6) - - - *]*
et (7) *V Lingon(um) et* (8) *VI Thracum [et sunt in Dacia Po-]*
rolisen(si) sub Flavio Ita[lico, quin(is) et vicen(is)]
pluribusve stip[end(is) emerit(is) dimiss(is) honesta]
missione [quorum nomina subscripta sunt]
ipsis lib[eris post(erisque) eor(um) civit(atem) dedit]
et con[ubium---

Tabella I intus:

Imp(erator) Caesar divi Traian[i Parthici f(ilius) divi Nervae n(epos)]
Traianus Hadrian[us Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr(ibunicia) pot(estate)]
XV co(n)s(ul) III [p(ater) p(atriae) proco(nsul)]
iquitib(us) (!) *et peditib(us) [qui mil(itaverunt) in ala I et coh(ortibus)]*
VIII quae appell(antur) [(1) *II Pann(oniorum)… et* (1) *I Bat(avorum) ∞]*
c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et (2) *I Cann(anefatium) [et* (3) - *et* (4) - *et*
(5) *II Aug(usta) Nerv(ia) Pac(ensis) ∞ ßrit(tonum) et [* (6) - - - *et* (7) *V*
Ling(onum) et (8) *VI]*
Thrac(um) et sunt [in Dacia Porolis(sensi) sub Flavio Ita-]
lico quin(is) e[t vic(enis)---

Pe baza puterii tribuniciene, diploma datează între 10 decembrie 130 – 9 decembrie 131. Procuratorul Flavius Italicus mai este cunoscut din diploma de la Gherla din 2 iulie 133 (IDR, I, 11 = RMD, 35), precum şi din alt fragment de diplomă datând din noiembrie 135 (vezi diploma următoare).

982. Fragment de diplomă militară *(tabella I).* Proveniență necunoscută („Über die Herkunft des Fragments ist nichts bekannt geworden. Doch dürfte es aus dem Bereich der Balkanländer kommen"). Dimensiuni: 2,9 × 3,9 × 0,13 cm.

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, ActaMN, 39-40 (I), 2002-2003, p. 38-41, nr. 3, fig. 6-7 (foto).

Tabella I extrinsecus:

[- - - - - q]uas postea dux[issent dumtaxat]

[singuli] singulas. [A(nte) d(iem) - - - - -]
[P. Ru]tilio Fabiano [Cn. Papirio Aeliano co(n)s(ulibus)]
[co]h(ortis) II Aug(ustae) Nerv[ianae Pacensis cui praest]
L. Secundini[us - - - - -]

Tabella I intus

[Imp. Caesar divi Trai]ani Part[hici f(ilius)]
[divi Nervae nep(os) Traia]nus Hadr[ianus Aug(ustus)]
[pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate)] XIX co(n)s(ul) [III p(ater) p(atriae)
[equitibus et peditibus qui militaverunt in al]is II et co[h(ortibus)…q(uae) app(ellantur) - - -]
[- - - - -]nor(um) et N[. . . . .

Diploma datează din anul 135 şi se referă la armata provinciei Dacia Porolissensis.

983. Provenienţă necunoscută („Über die Herkunft ist wiederum nichts bekannt, außer der allgemeinen Angabe: Balkanländer”). Fragment de diplomă militară *(tabella II).* Dimensiuni: 5,8 × 7,7 × 0,1 cm.

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 46-48, nr. 6, fig. 12-13 (foto).

Intus

Coh(ortis) II Aug(ustae) Nerv[iaanae ∞ Pacensis cui praefuit ?]
L. Volusius [. . . . .]
expe[dite]
DIDAECVTTIO L[…f(ilio)]
et Diurpae Dotu[…fil(iae) uxori eius]
et Iulio f(ilio) [eius]
et Dimidusi fil(iae) [eius]

Extrinsecus

L. Atti [. . . . .]
L. Pulli [. . . . .]
P. Atti [. . . . .]
T. Flavi [. . . . .]

Fragmentul de diplomă menţionează o trupă din armata Daciei Porolissensis: *cohors II Nerviana Pacensis milliaria Brittonum.* Pe baza celor patru nume ale martorilor, diploma este datată aproximativ între anii 133-140. Diploma păstrează parţial numele unui nou procurator al Daciei Porolissensis necunoscut până în prezent: *L. Volusius [. . .].* Numele posesorului diplomei este citit *Didaecutio* de editori; acesta a fost recrutat cândva între 108-115 în trupa menţionată (în 105 se afla în Moesia Inferior; în 114 în Pannonia Inferior, CIL XVI 61), care ulterior a fost transferată în Dacia Porolissensis (unde este atestată în anul 131; vezi *supra,* nr. 975). Interesant este numele soţiei lui, *Diurpa* (editorii compară cu *Diurpaneus*); patronimicul femeii, *Dotu,* este un cunoscut antroponim dacic (vezi D. Dana, ZPE 13, 2003, p. 177 cu nota 58, ignorat de editori).

984. ***Micia*** (Veţel, mun. Deva). Fragment de diplomă militară: *tabella I*, colţul stâng superior; prezintă trei mici fisuri pe laturile stângă, dreaptă şi inferioară. Textul a fost bine gravat şi clar pe *extrinsecus*; dimpotrivă, pe *intus,* scrisul este mai neglijent şi greu de citit. Se păstrează într-o colecţie particulară din Bucureşti (Adrian Corcheş).

C. C. Petolescu, A. Corcheş, Drobeta, 11-12, 2002, p. 120-126 (cu desenele textelor de pe ambele feţe ale tăbliţei); AnnÉp, 2002, 1223; RMD, V, 384.

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar divi [Traiani Parthici f(ilius) divi]
Nervae nepos Tra[ianus Hadrianus Augustus]
pontif(ex) max(imus) tr(ibunicia) p[ot(estate) XXII? imp(erator) II co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)]
equit(ibus) et pedit(ibus) qui [militaverunt in alis III et num(ero)? equit(um)]
Illyr(icorum) et coh(ortibus) X qua[e appell(antur) (1) *I Batav(orum) ∞ et* (2) *I]*
Hisp(anorum) Camp(agonum) et (3) *I Gal(l(orum) et Bosp(oranorum) et* (1) *I Alpin(orum) et* (2) *I]*
Vind(elicorum) et (3) *I Thr(acum) sa[g(ittaria) et* (4) *I Ubior(um) et* (5) *I Itur(aeorum)]*
sag(ittariorum) et (6) *II Gall(orum) [Pann(onica) et* (7) *II Fl(avia) Commag(enorum) et* (8) *I]*
Gall(orum) Dacic(a) et [(9) *IIII Hisp(anorum) et* (10) *VIII Raetorum et sunt]*
[in Dacia Superiore sub Iulio Basso...]

Tabella I intus:

Imp(erator) Caes(ar) di[vi Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae]
nepos Tra[ianus Hadrianus Aug(ustus) pont(ifex) max(imus)]
tr(ibunicia) pot(estate) XX[II? co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)]
eq(uitibus) et ped(itibus) qu[i mil(itaverunt) in al(is) III et num(ero) eq(uitum) Il(lyricorum) et coh(ortibus) X]
q(uae) al(pellantur) (1) *I Bat(avorum) [∞ et* (2) *I Hisp(anorum) Camp(agonum) et* (3) *I Gal(lorum) et]*
Bosp(oranorum) et (1) *I Alp(inorum) [et* (2) *I Vind(elicorum) et* (3) *I Thr(acum) sag(ittariorum)]*
et (4) *I Ub(iorum) et [* (5) *I It(uraeorum) sag(ittariorum) et* (6) *II Gal(lorum) Pann(onica) et* (7) *II Fl(avia)]*
[Co]m(magenorum) et [...]

Fragmentul de diplomă înregistrează (pe *intus*) *tr. pot. XX [...]*; dar bara de deasupra cifrei continuă până în fractura tăbliței, iar prin cercetarea atentă cu lupa s-a observat aproape de margine o mică depunere de calcar, care sugerează piciorul unei haste. Prin urmare, poate fi vorba de cea de-a XXI-a putere tribuniciană a împăratului Hadrian (datată între 10 decembrie 136–9 decembrie 137), dar şi cea de-a XXII-a; astfel, micul fragment de diplomă poate data între 10 decembrie 136–10 iulie 138 (data morții lui Hadrian) (vezi R. Cagnat, *Cours*^{4}, p. 195-197; D. Kienast, *Kaisertabelle*^{2}, p. 128-130).

După titulatura imperială (primele trei rânduri), constituția imperială continuă (vezi *extrinsecus*): *equitib(us) et pedit(ibus) qui [milit(averunt) in al(is) III et vexil(latione)* sau *numer(o) equit(um)] / Illyr(icorum) et coh(ortibus) X* etc.; intercalarea unei trupe de călăreți din Illyricum între indicația numărului alelor şi cea a numărului cohortelor se mai întâlneşte în diplomele Daciei Inferioare din anii 129, 130, 140 şi 146. Din diploma de la Micia aflăm că o trupă originară din Illyricum se afla şi în Dacia Superior; garnizoana ei era în castrul de la Brâncoveneşti (jud. Mureş) (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, p. 132-133, nr.68).

985 (= XIX-XX, 872). Diplomă militară: ambele tăblițe (13,7 × 10,5 cm), cu sârma de legătură (pentru sigilare) nedesfăcută; proveniență necunoscută. Păstrate la Prähistorische Staatsssammlung, München.

Fotografii ale fețelor exterioare: *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorische Erbe einer europäischen Militärmacht,* p. 337, nr. 41 (fără lectură; fişă B. Steidl: „Entlassungsurkunde mit Bürgerrechtsverleihung für Coca, Sohn des Tyrus aus *Sardica*-Sofia. Coca diente mindestens 25 Jahre in einer berittenen Spezialeinheit, dem *numerus equitum Illyricorum.* Zuletzt bekleidete er

den Rang eines *sesquiplicarius,* der eineeinhalbfachen Sold bezog. Stationiert war die Einheit in der Provinz *Dacia Inferior* (Rumänien), die zum Zeitpunkt der Entlassung unter den Befehl Statthalters Ulpius Saturninus stand”). Lectura textelor de pe *extrinsecus*: C. C. Petolescu, Oltenia, 13, 2001, p. 69-76 (preluată în AÉ, 2001, 2155); RMD, IV, 269. Publicare integrală (inclusiv a textelor de pe *intus*): Falko v. Saldern, BVb, 69, 2004, p. 11-18, pl. 5-6 (foto, toate fețele), 7 (desene, cele două texte de pe *intus*).

Tabella I (extrinsecus):

Imp(erator) Caes(ar) divi Hadriani f(ilius) divi Tra-
iani Parth(ici) n(epos) divi Nervae pron(epos) T(itus) Ae-
lius Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius
pont(ifex) max(imus) tr(ibuniciae) pot(estatis) VIII imp(erator) II co(n)s(ul) IIII
p(ater) p(atriae)
equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in alis III et
numer(o) equit(um) Illyr(icorum) et coh(ortibus) VIIII qua appel(lantur)
(1) *I Astur(um) et* (2) *Hisp(anorum) et* (3) *I Claud(ia) Gall(orum)*
Capit(oniana) et (1) *I*
Fl(avia) Commag(enorum) sag(ittariorum) et (2) *Bracaraug(ustanorum)*
et (3) *I Tyrior(um)*
sag(ittariorum) et (4) *I Aug(usta) Pac(ensis) Nerv(iana) Britt(onum)*
(milliaria) et (5) *I Hisp(anorum)*
vet(erana) et (6) *II Fl(avia) Numid(arum) et* (7) *II Fl(avia Bessor(um) et* (8) *II et* (9) *III*
Gallor(um) et sunt in Dacia Infer(iore) sub Ul-
pio Saturnino quinis et vicen(is) plurib(us)-
ve stip(endis) emer(itis) dim(issis) hon(esta) miss(ione) quor(um) no-
min(a) subsc(ripta sunt) civ(itatem) Rom(anam) qui eor(um) non hab(erent)
ded(it) et conub(ium) cum uxor(ibus) quas tunc hab(uissent)
cum est civ(itas) is dat(a) aut cum is quas pos[t(ea)]
duxis(sent) dumtaxat singulis
a(nte) d(iem) XIV K(alendas) Aug(ustas)
Cn(aeo) Terentio Iunior(e) (et) L. Aurelio Gallo co(n)s(ulibus)
ex numer(o) equit(um) Illyric(orum)
ex sesquipliclar(io) (sic)
Cocae Tyru f(ilio) Sardic(a)
Descrip(tum) et recognit(um) ex tabul(a) aerea
quae fixa est Romae in muro post
templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.

Tabella I intus:

Imp(erator) Caes(ar) divi Hadriani f(ilius) divi Traiani
P[a]rth(ici) n(epos) divi Ne[r]vae pron(epoti) T. Aelius
H[a]drian(us) Anton[i]nus Aug(ustus) Pius p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia)
pot(estate) VIII imp(erator) II co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae)
equit(ibus) (et) ped(itibus) q(ui) m(ilitaverunt) in al(is) III et
coh(ortibus) VIIII et sunt
in Dacia Infer(iore) [s]ub Ulpi(o) Saturni-
no XXV plur(ibusve) st(ipendis) em(eritis) dim(issis) hon(esta) mis(sione) quor(um)

nom(ina) subscr(ipta) sun(t) civ(itatem) Rom(anam) qui eor(um)
non hab(erent) ded(it) e(t) con(ubium) cum ux(oribus) quas
tunc hab(uissent) cum [e]st civ(itas) is dat(a) aut CVN (!)
[is quas postea] dux(issent) d(umtaxat) sing(uli)

Tabella II intus:

a(nte) d(iem) XIV k(alendas) Aug(ustas)
Iuniore et Gallo co(n)s(ulibus)
ex NVNER(o) (!) e(quitum) Illyric(orum)
ex SESQVIPLICIAR(io)
Cocae Tyru f(ilio) Sardic(a)

Tabella II (extrinsecus):

P. Atti	*Severi*
L. Pulli	*Daphni*
M. Servili	*Getae*
L. Pulli	*Chresmi*
M. Senili	*Iasi*
Ti. Iuli	*Felicis*
C. Iuli	*Silvani*

Pe *intus,* la începutul r. 11, editorul notează: «Spuren einiger Buchstaben».

Data: 19 iulie 146.

Diploma înregistrează trei *alae* şi nouă *cohortes* [cele mai multe deja cunoscute din diplomele anterioare privitoare la Dacia Inferior: 22 martie 120 (CIL, XVI, 75 = IDR, I, 10, Grojdibod; în această diplomă doar o *ala* şi patru *cohortes*), anul 130 (vezi *supra*, nr. 24-25; provenienţă necunoscută) şi 13 decembrie 140 (RMD, 39 = IDRE, I, 13; Palamarcia], precum şi un *numerus equitum Illyricorum* (în diplomele din 129 şi 130, doar cu statutul de *vexillatio equitum Illyricorum*). De asemenea, diploma ne face cunoscut un nou procurator-guvernator al acestei provincii: *Ulp(ius) Saturninus*; pe acesta l-am identificat cu omonimul prefect al annonei din timpul lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus, al cărui adjunct a fost Sextus Iulius Possessor (vezi Dacia, N.S., 43-45, p. 231).

Numele posesorului diplomei este trac (D. Detschew, *Sprachreste,* p. 251: *Coca, Cocus*), dar cel al tatălui său pare a fi illir (I. I. Russu, *Illirii,* p. 258-259: *Turus*). Rangul său, *sesquiplicarius* („cu o soldă şi jumătate"), îl plasează printre gradaţii *(principales)* trupei (A.v. Domaszewski, *Rangordnung*[2], p. XIX, 71-72; I. I. Russu, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 95-103).

986. Căşei (jud. Cluj). Diplomă militară descoperită în anul 1992 în cursul săpăturilor din castrul de la Căşei; se păstrează amândouă tăbliţele, legate cu sârma răsucită şi sigilată cu *theca*. O mică porţiune din *tabella I* lipsă. Muzeul de Istorie din Cluj.

D. Isac, ActaMN, 38/I, 2001, p. 49-60, fig. 1-4 (foto); AnnÉp 2001, 1705.

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caes(ar) divi Hadriani f(ilius) divi Traian(i)
Parthic(i) n(epos) divi Nervae pron(epos) T(itus) Aelius
Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius pont(ifex)
max(imus) tr(ibunicia) pot(estate) XIV imp(erator) II co(n)s(ul) IV p(ater) p(atriae)
equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in alis III et coh(ortibus)
XII quae apel(lantur) (1) *Gall(orum) et Pann(oniorum) et {Gal(lorum) et Pan(noniorum)}*
(2) *Silian(a) et* (3) *Tungr(orum) Front(oniana) et* (1) *I Ulp(ia) Britt(onum) ∞*

et (2) *I Britan(norum) ∞ et* (3) *I Fl(avia) Ulp(ia) His(panorum) ∞*
et (4) *I Batav(orum)*
∞ c(ivium) R(omanorum) et (5) *I Ael(ia) Gaesat(orum) ∞ et* (6) *II Aug(usta)*
Nerv(iana) Pacens(is)
Brit(tonum) ∞ et (7) *II Britan(norum) ∞ et* (8) *I Hispan(orum) et* (9) *I Can-*
nanif(atium) et (10) *II Hisp(anorum) scut(ata) Cyren(aica) et* (11) *V Lingon(um)*
et (12) *VI Thrac(um) et sunt in Dacia Porolis(s)ens(i)*
sub Macrinio Vindice proc(uratore) quinq(ue) et
vigint(i) stip(endiis) emer(itis) dimis(sis) honest(a) miss(ione)
quor(um) nom(ina) subscr(ipta) sunt civit(atem) Roman(am) qui
eor(um) non hab(eret) dedit et conub(ium) cum uxorib(us)
quas tunc hab(uissent) cum est civit(as) i(i)s data aut
cum i(i)s quas pos(tea) duxis(sent) dum tax(at) singulis
a(nte) d(iem) VIII K(alendas) O(ctobres)
M. Cominio Secundo
co(n)s(ulibus)
L. Attidio Corneliano
Coh(ortis) I Ulp(iae) Britton(um) ∞ cui praest
T. Iulius Arrianus Roma
ex pedite
Prososto [I]a[nu]ari f(ilio) Pannon(io)
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aerea
quae fixa e[s]t Romae in muro post
templ(um) d[ivi] Aug(usti) ad Minervam.

Tabella I intus:

Imp(erator) Caes(ar) divi Hadrian(i) f(ilius) divi Trai(a-)
ni (?) Parth(ici) n(epos) divi Nervae pron(epos) T. Ae-
lius Hadrian(us) Antonin(us) Aug(ustus) Pius
p(ontifex) m(aximus tr(ibunicia) pot(estate) XIV imp(erator) II co(n)s(ul) IV
p(ater) patriae)
eq(uitibus) [e]t [p]ed(itibus) q(ui) m(ilitaverunt) in al(is) III et coh(ortibus) XI
(et) sunt in Dacia Por(o)l(issensi) sub Mac[ri]n(io)
V[i]ndice proc(uratore) XXV st(ipendis) em(eritis) dim(issis) hon(esta)
mis(sione) quor(um) nom(ina) subscr(ipta) sunt civ(itatem)
Rom(anam) qui eor(um) n[o]n hab(erent) ded(it) et
con(ubium) cum ux(oribus) qu[a]s tunc ha(buissent) cum
[e]st civ(itas) i(i)s dat(a) aut cum i(i) quas post(ea)
d(u)x(issent) d(umtaxat) sing(ulis)

Tabella II intus

Coh(ortis) I Ulp(iae) Br(ittonum) ∞ cui pr[a]est
T. [I]ulius [Arria]nus Rom(a)
[ex pe]dite
Prososto Ianuari f(ilio) Pan(nonio)

Tabella II extrinsecus

M. Servili	*Getae*
L. Pulli	*Chresimi*
M. Sentili	*Iasi*

Ti. Iuli *Felicis*
C. Iuli *Silvani*
L. Pulli *Velocis*
P. Ocili *Prisci*

Pe baza puterii tribuniciene a împăratului Antoninus Pius (XIV) şi a indicaţiei *a(nte) d(iem) VIII K(alendas) O(ctobres),* diploma datează din 24 septembrie 151. Cei doi consuli, *M. Cominius Secundus* (PIR^2, C 1271; G. Alföldy, *Konsulat,* p. 250) şi *L. Attidius Cornelianus* (PIR^2, A 1341; A. Degrassi, *Fasti consolari,* p. 43; G. Alföldy, *Konsulat,* p. 158) sunt cunoscuţi în prosopografia romană, dar diploma aduce unele precizări în plus, puse în evidenţă de editor (p. 55-56).

Diploma menţionează lăsarea la vatră a veteranilor din 3 *alae* şi 12 *cohortes* din armata Daciei Porolissensis, aflate sub ordinele procuratorului M. Macrinius Vindex; acest personaj mai este cunoscut în fruntea acestei provincii şi dintr-o altă diplomă militară, probabil din anul 154 (CIL, XVI, 110; IDR, I, 17; RMD, 47).

Prezenta diplomă a fost eliberată unui soldat din *cohors I Ulpia Brittonum milliaria,* trupă având în frunte la acea dată pe *T. Iulius Arrianus*, originar din Roma; personajul este nou cunoscut în prosopografia miliţiilor ecvestre. Posesorul diplomei, *Prosostus, Iuanuari f.,* era originar din Pannonia; după D. Detschew, *Prosostus* este un nume trac (*Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 380), dar după I. I. Russu ar fi illir (*Illirii*, Bucureşti, 1969, p. 240).

987. Provenienţă necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 5,7 × 5,9 cm. Muzeul din Xanten (Germania).

W. Eck, M. M. Roxan, Xantener Berichte, 8, 1999, p. 347-452 (fotografii); AnnÉp 1999, 1103; RMD, IV, 287.

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar Marcus A[urelius Antoninus]
Aug(ustus) Armeniacus, pon[t(ifex) max(imus) trib(unicia)]
potest(ate) XVIII, imp(erator) I[I co(n)s(ul) III et]
Imp(erator) Caesar Lucius Aure[lius) Antoninus Verus Aug(ustus) Ar-]
meniacus, tribunic(ia) p[ot(estate) IIII imp(erator) II pro-]
co(n)s(ul) co(n)s(ul) II divi Antoni[ni filii divi] Hadri-
ani nepotes divi Trai[ani Parthici pro-]
nepotes divi Nervae [abnepotes]
equitibus et peditibus [qui militaver(unt) in alis]
tribus quae appellan[tur (1) *II Gall(orum) et Pa[nn(oniorum)]*
et (2) *Silian(a) c(ivium) R(omanorum) et* (3) *I Tungr(orum) [Frontonian(a) et coh(ortibuis)]*
decem et duabus (1) *I Bri[t(t)on(um) ∞ et* (2) *I Britann(ica)]*
equit(ata) et (3) *I Hispa[n(orum)…*

Tabella I intus:

Imp(erator) Caes(ar) Marc[us Aurelius AntoninusAug(ustus) Arme-]
niacus, pont(ifex) max(imus) t[rib(unicia) potest(ate) XVIII, imp(erator) II co(n)s(ul) III et]
Imp(erator) Caes(ar) Lucius Aur[el(ius) Antoninus Verus Aug(ustus) Armeniacus tribunic(ia)]
pot(estate) IIII imp(erator) II proco(n)[s(ul) co(n)s(ul) II divi Antonini filii divi]
Hadriani nepot[es, divi Traiani Parthici prone-]
potes, divi Ne[rvae abnepotes]
equitibus et pediti[bus qui militaver(unt) in alis tribus quae]

appell(antur) (1) *II Gall(orum) et P[ann(oniorum) et* (2) *Silian(a) c(ivium)*
R(omanorum) et (3) *I Tungr(orum) Frontonian(a)]*
et coh(ortibuis) XII: (1) *I Brit(t)on(um) [∞ et* (2) *I Britann(ica) equit(ata)*
et (3) *I His-]*
pan(orum) ∞ et (4) *I Batav(orum) ∞ [et* (5) *I Ael(ia) Gaesat(orum)*
et (6) *II Nerv(iana) Brit-]*
ton(um) ∞ et (7) *I Britan[n(orum) ∞ et* (8) *I Hisp(anorum) ∞ et* (9) *I Canna]-*
nef(atium) et (10) *I[I] Hispan(orum) et [...*

Datare: anul 164 (probabil 21 iulie).

988. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară *(tabella I)*; dimensiuni: 29 × 30 × 0,5 (0,8) mm. Colecție privată din Germania.

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, AMN, 38 (I), 2001, p. 45-48, nr. 5, fig. 9-10 (foto); AnnÉp 2001, 2154.

Tabella I extrinsecus

[- - -] His[p(anorum) et - - -]
[- - - et I T]yrio[r(um) sag(ittariorum) et - - -]
[et - - - et] II Gall[orum - - - et - - - et I Bracar-]
aug(ustanorum) et I[- - -]
et sun[t in Dacia Inferiore sub - - -]
lio Cu[...

Tabella I intus:

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aur]elius An[toninus Aug(ustus)]
[Armenia]cus Med[icus pont(ifex) max(imus)]
[trib(unicia) pot(estate XXI?] imp(erator) V [co(n)s(ul) III et]
[Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Au]relius V[erus Aug(ustus)]
Armeniacus Parth(icus) max(imus)] Med[icus]
[trib(unicia) pot(estate) VII? imp(erator) V co(n)s(ul) III---

Editorii datează această diplomă în anii 167/168. Noutatea constă în menționarea unui nou guvernator (procurator) al Daciei Inferioare (din păcate, numele este mutilat), poate ultimul, înainte de reorganizarea provincială din anii 168/169.

Diplome privitoare la Daci în armata romană

(nr. 989–1000)

În vol. II din culegerea de inscripții externe publicat în anul 2000, prezentam câteva diplome militare acordate unor militari de origine dacă: una descoperită pe teritoriul Moesiei Inferioare, datând din 7 februarie 71 (CIL XVI, 13 = IDRE, II, 318; flota de la Misenum), alte două cu loc de descoperire necunoscut, datând din 20 august 127 (AnnÉp 1997, 1779 = IDRE II, 471: pentru un militar dac din armata provinciei Britannia; AnnÉp 1997, 1314 = IDRE II, 472: pentru alt dac, din armata provinciei Germania Inferior), precum și una din 23 martie 178 (RMD, III, 184 = IDRE, II, 474: pentru un dac din armata romană din Britannia). S-a adăugat încă o diplomă din 26 februarie 70 pentru un militar de neam dac din flota de la Ravenna (AnnÉp 1997, 1771 = CEpR XIX-XX, 871). În

ultimii ani s-au publicat alte câteva diplome privitoare la daci în armata romană, pe care le prezentăm, pe scurt, în continuare:

989. Proveniență necunoscută. Fragment de diplomă militară. Dimensiuni: 9,5 × 8,3 cm. Păstrat într-o colecție privată (din Germania ?) („Die Herkunft des Fragments ist nicht bekannt. Es könnte aber aus dem östlichen Balkan kommen. Es befindet sich in Privatbesitz").

W. Eck, A. Pangerl, Chiron, 33, 2003, p. 347-364.

Extrinsecus:	Intus:
[- - -]ENTIBVS ET FRATRIBVS	[- - -] LEGATO PRA[- - -]
[- - -]ON APR	[- - -]ANDIDO QVORVM NO
[- - -] FAVSTO	[- - -]CRIPTA SVNT ANTE EME
[- - -]O MARCELLO COS	[- - -]ND IA CIVITATEM RO
[- - -]NAE DACO	[- - -]DIT CVM PARENTIBVS
[- - -] MATRI EIVS	[- - -]BVS ET SORORIBVS
[- - -] FRATRI EIVS	
[- - -] FRATRI EIVS	
[- - -] FRATRI EIVS	
[- - -] SORORI EIVS	
[- - -]ECOGNITVM EX TABVLA AE	
[- - -]ST ROMAE IN MVRO POST	
[- - -] AD MINERVAM	

Diploma datează din 5 aprilie 121. Editorii completează astfel constituția imperială:

[Imp. Caesar divi Traiani Parthici f. divi Nervae nep. Traianus Hadrianus Augustus pont. Max., tribunicia potestate V, cos. III,

- - -, qui militant / navigant in- - -, qui - - -, et sunt in - - - sub - - -] legato, pra[efecto - - - C]andido, quorum no[mina subs]cripta sunt, ante eme[rita stipe]ndia civitatem Ro[manam de]dit cum parentibus et fratribus et sororibus.

[N]on(is) Apr(ilibus) [M. Herennio] Fausto, [L. Pomponio] Marcello co(n)s(ulibus).

[- - -]nae [f(ilio)] Daco, [- - -] matri eius, [- - -] fratri eius, [- - -] fratri eius, [- - -] fratri eius, [- - -] sorori eius.

[Descriptum et r]ecognitum ex tabula ae[nea quae fixa e]st Romae in muro post [templum divi Aug.] ad Minervam.

Amplu comentariu al editorilor în legătură cu acordarea cetățeniei romane nu numai veteranului, dar și mamei, fraților și surorii acestuia; vezi încă: Barbara Pferdehirt, în vol. *Im Dienste Roms. Festschrift für Hans Ulrich Nuber,* 2005 (preprint). Pentru prezența în diplomă a legatului provinciei și a numelui prefectului (comandant al unei flote sau al unei trupe auxiliare), autorii prezintă mai multe analogii sub forma unui tabel sinoptic (p. 354).

990. Proveniență necunoscută («Es soll aus dem unteren Donauraum stammen»). Fragment de diplomă militară *(tabella I)* privitoare la trupele din Africa:

P. Weiß, Chiron 32, 2002, p. 497-300, nr. 2; AnnÉp, 2002, 1752.

Extrinsecus:	Intus:
E[	]IVI NERV
FLAVIO STERI[	]G PONT MA
ET NATTOPORI F[	
ET DVCCIDAVA[	] QVAE APP I
DESCRIPT ET RECOGNIT[	]L AFR ET I FLA
ROMAE IN MVRO POS[	] - - - COMM

Datare: a. 129/136. Editorul transcrie astfel textul de pe extrinsecus: *[Alae / coh(ortis)?- - - , cui praest - - -] e[x- - -] Flavio Steri[- - - f(ilio) Daco ?/Thraci?] et Natopori f(ilio) [eius et- - - f(ilio)/fil(iae) eius] et Duccidava[e f(ilio) / fil(iae) eius]*. Editorul consideră numele copiilor ca fiind exotice; în realitate, *Nattopor* este un nume traco-getic (vezi CIL, VI, 1801 = ILS, 854 = IDRE, I, 69), iar *Duccidava* ne aminteşte un toponim dacic (Dokidaua; Ptolemeu, Geogr. III, 8, 4). Numele posesorului diplomei (în dativ) trebuie completat *Flavio Steri[ssae]* (cognomenul dac; vezi IDRE, II, 70).

991. Fragment de diplomă militară *(tabella I)* prezentată la o licitaţie la Sotheby, New York, în decembrie 1999; acum într-o colecţie privată (nemenţionată). Dimensiuni: î = 8,6, lat. = 11,1 cm.

P. Holder, ZPE 149, 2004, p. 275-281.

Diploma este copie după o constituţie imperială din 22 decembrie 144 şi se referă la trupele provinciei Mauretania Tingitana; reţinem doar r. 9-12 de pe *extrinsecus*:

coh(ortis) V De[l]m[a]t(arum) c(ivium) R(omanorum) cui praeest
P. Servilius Africanus, Sabr(athae),
e[x ped]it[e]
Damanaeo S[...]ri f(ilio) Daco

Tabella II (fragment) a fost publicată de P. Weiß, ZPE 117, 1997, p. 251-252 (= AnnÉp 1997, 1766). Numele acestui veteran dac este cunoscut în antroponimia geto-dacă (vezi IDRE, II, 420; D. Dana, ZPE, 143, 2003, p. 172-173); având în vedere că a slujit în armată 25 de ani, rezultă că el fusese recrutat prin anul 119.

992. Diplomă militară (ambele tăbliţe), de provenienţă necunoscută („wahrscheinlich aus dem östlichen Donaugebiet"). Dimensiuni: *tabella I* 13,2 × 10,4 (-10,6) cm; *tabella II* 13,1 × 10,5 cm. Se păstrează la Römisch-Germanisches Zentralmuseum din Mainz.

Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome* [v. nr. 922], p. 89-91, nr. 31.

Diploma datează din 20 ianuarie 151 şi se referă la armata provinciei Moesia Superior. Reţinem r. 19-23 (de pe *extrinsecus*; vezi şi r. 1-5 de pe *intus*):

Coh(ortis) III Brittonum cui praest
M. Blossius Vestalis, Capua,
expedite (sic)
Siasi Decinaei f. Gaecom ex Moes(ia)
et Priscae Dasmeni fil(iae) uxori eius Lard.

În legătură cu titularul diplomei, vezi şi observaţiile pe care le-am făcut în recenzia cărţii doamnei Barbara Pferdehirt (în această publicaţie, *infra*, p. 530).

993. Diplomă militară având încă ambele tăbliţe legate (nedesfăcute). Dimensiuni: 13,2 × 10,4 cm. Nu se indică locul descoperirii, dar se află într-o colecţie particulară.

W. Eck, A. Pangerl, ZPE 148, 2004, p. 262-268, nr. 2.

Diploma este copie după o constituţie imperială din 5 septembrie 152 şi se referă la armata provinciei Germania Inferior. Reţinem doar r. 22-25:

Coh(ortis) XV vol(untariorum) c(ivium) R(omanorum) cui praeest
Q. Gavius Proculus
expedit(e) (sic)
Surodago Surpogissi f(ilio) Daco

Numele veteranului şi cel al tatălui său sunt nou cunoscute în antroponimia geto-dacă. Amândouă conţin un prim element: *Sur(o),* tracic (cf. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Wien, 1957, p. 471, 487). Cel de-al doilea element, în cazul lui *Surodagus,* poate fi comparat cu Xora Dagei dintr-o cunoscută inscripţie histriană (ISM, I, 378: „ţinutul (satul) lui Dagis"?). În

cazul lui *Surpogissus,* cel de-al doilea element se poate compara cu *Diurpagissa,* antroponim cunoscut în Moesia Inferioară (CIL III 14574 = 8266).

994. Fragment de diplomă militară *(tabella I).* Dimensiuni: 6 × 5,45 cm.

RMD IV, 274.

Diploma datează din 5 martie 153 şi se referă la armata Germaniei Superioare. Reţinem numai r. 7-10:

[coh(ortis) I Ligur(um)] et Hisp(anorum) cui praest
[- - -]us Petiicanus
[ex p]edit(e)
[- - -]cissae f(ilio) Daco

Din păcate, numele veteranului dac este pierdut; finalul numelui tatălui ne trimite la comentariul de la diploma anterioară (vezi şi *Diurpagissa*).

995. Diplomă militară *(tabella I),* de provenienţă necunoscută („wahrscheinlich aus dem unteren Donaugebiet”). Dimensiuni: 12,9 (- 13,2) × 10,4 cm. Se păstrează în Römisch-Germanisches Zentrakmuseum din Mainz.

Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome* [v. nr. 922], p. 100-104, nr. 34.

Diploma datează din 26 octombrie 153 şi se referă la armata provinciei Mauretania Tingitana. Reţinem, de pe *extrinsecus*, r. 23-26:

Alae I Aug(ustae) Gallor(um) c(ivium) R(omanorum) cui praest
Costorius Tranquillianus, Roma,
exgregale (sic)
Pueriburi Dabonis f(ilio) Daco

Pentru titularul diplomei, cf. inscripţia de la Novae IDRE II 326 *(Perburidavensis)*.

996. Diplomă militară (ambele tăbliţe) provenind probabil din Bulgaria („Found in Rhodope Mountains, in Bulgaria”). Dimensiuni: 14,2 × 11,2 cm. Colecţia Martin Schloyen, Oslo/London.

RMD IV, 293.

Diploma datează din 23 martie 178 şi se referă la trupele auxiliare din Britannia. Reţinem textul din r. 25-28:

Cohort(is) II Gallor(um) veter(anae) cui praeest
Domitius Hiero
ex equite
Thiae Timarchi f(ilio) Daco

997. Diplomă militară *(tabella I)*; condiţii de descoperire necunoscute. Dimensiuni: 14,5 × 11,5 cm. Colecţie privată din Los Angeles, California.

RMD IV, 294.

Diploma datează din 23 martie 178 şi se referă la trupele auxiliare din provincia Britannia. Reţinem r. 23-26:

Cohort(is) I Aug(ustae Nerv(ianae) cui praest
Annius Victor
ex equite
Sisceo Aptasae fil(io) Daco

998. Două fragmente de diplome militare pentru trupele provinciei *Syria:*

– Pe un fragment, datat în anul 128 sau 133/135; pe *extrinsecus,* apare *[(cohors) I Ulp(ia) Dacor(um)*.

– Pe celălalt fragment, datat între anii 114-140; tot pe *extrinsecus,* apare iarăşi *(cohors) I Ulp(ia) Da[cor(um)]*.

W. Eck, D. MacDonald, A. Pangerl, Chiron 32, 2002, p. 434-444, nr. 2-3; reproduse în AnnÉp 2002, 1747-1748.

999. ***Viminacium*** (Moesia Superior). Diplomă militară *(tabella I)*. Dimensiuni: 13,4 (-13,5) × 10,1 (-10,5) cm. Se păstrează în Römisch-Germanisches Zentralmuseum din Mainz.

Barbara Pferdehirt, în Arch. Korrespondenzblatt 32, 2002, p. 247 şi urm. *(non vidi)*; eadem, *Römische Militärdiplome,* p. 126-131, nr. 44.

Diploma datează din 11 august 192 sau 193 şi se referă la trupele auxiliare ale provinciei Pannonia Inferior; între acestea, în r. 10 (pe ambele feţe ale tăbliţei), este menţionată, pe locul 2 între cohorte, o trupă *II Aur(elia) Dacor(um).* Este prima apariţie a acestei trupe într-o diplomă militară; până acum, ea mai era menţionată doar pe o *tessera* de os de la Poetovio (Pannonia Inferior) (CIL III 15184, 16 = IDRE II, 265). Totuşi, la Dalj (*Teutiburgium,* în Pannonia Inferior), apare o *coh(ors) II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis) (milliaria) eq(uitata)* (vezi despre aceste trupe C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti, 2002, p. 152, nr. 84 şi 85); s-ar putea ca aceasta să fie trupa menţionată în diploma Pannoniei Inferioare din 192/193.

1 000. Diplomă militară (*tabella I,* păstrată aproape în întregime), de provenienţă necunoscută („warscheinlich von der unteren Donau”). Dimensiuni: 14,3 × 10,5 cm. Se păstrează în Römisch-Germanisches Zentralmuseum din Mainz.

Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome* [v. nr. 922], p. 164-165, nr. 59.

Diploma datează din 7 ianuarie 226 şi înscria *nomina militum qui militaverunt in coh(ortibus) praetorianis Severianis decem.* Reţinem aici informaţia din r. 17-19 *(extrinsecus)*:

Coh(ors) VIIII pr(aetoria) Severiana p(ia) v(index)
M(arco) Aurelio M(arci) f(ilio) Col(lina tribu) Senecio
Zermizegetusa

Numele capitalei Daciei în forma sa genuină traco-dacică mai apare în *laterculi* cu pretorieni de la Roma (vezi IDRE II, 35, 36, 39, 42, 43, 44), fiind o indicaţie pentru originea dacă a pretorianului.

Inscripţii din Dacia

(nr. 1 001–1 071)

1 001. ***Drobeta.*** Lespede de gresie calcaroasă, descoperită în condiţii necunoscute la Drobeta. Sus se observă un profil teşit spre câmpul inscripţiei, dar cu colţurile stâng şi drept rupte; jos, sub inscripţie, un cadru simplu; de asemenea, de pe spatele pietrei, din jumătatea stângă inferioară, s-a desprins o mare aşchie. Dimensiuni: 1,08 (-1,09) × 0,425 (-0,430) m; grosimea (în zona câmpului inscripţiei) 0,17-0,19 m (în partea de sus, unde este profilul, mai lată). Câmpul inscripţiei: 0,58 × 0,42 m; litere înalte de 5 cm; suprafaţa scrisă prezintă unele orificii şi este corodată, iar spre marginea dreaptă, literele sunt mai înghesuite; alte litere sunt parţial distruse, făcând dificilă lectura. Ligaturi: r. 3 şi 6 *E + T*, 7 *T + E*. Muzeul Regiunii Porţilor de Fier; inv. L III 73.

C. C. Petolescu, Drobeta 13, 2004, p. 38-45; AnnÉp, 2002, 1223.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) [D(olicheno)]
pro sal(ute) im-
pp(eratorum) et c(o)hor-
tis pri(mae) sag(ittariorum),
Silvanus,
Flavius et A-

tennais, sa-
cer(dotes) c(o)ho(rtis) s(upra) s(criptae),
ex v(oto) p(osuerunt)

Cei doi împăraţi, la care se referă dedicaţia, erau foarte probabil Septimiu Sever şi Caracalla. Întregirea numelui divinităţii din r. 1 se justifică prin prezenţa celor trei preoţi, care sunt ataşaţi acestui cult în mai multe inscripţii, inclusiv în Dacia. Trupa menţionată era *cohors I sagittariorum,* staţionată la Drobeta începând cu epoca Severilor (C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* p. 120-121, nr. 55). Amplu comentariu în legătură cu prezenţa preoţilor (în special ai lui Iupiter Dolichenus) în armata romană.

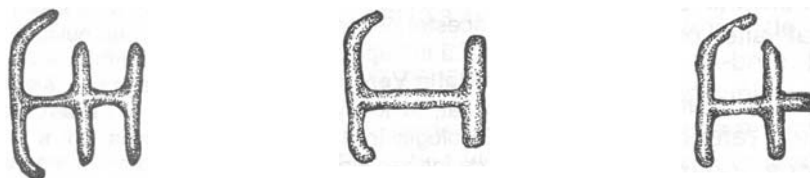
1 002. *Drobeta.* Descoperiri întâmplătoare în apropierea castrului roman:

I. Stîngă, Drobeta 13, 2003, p. 103-113; reţinem:

– fragment de cupă, după editor imitaţie după un vas de *terra sigillata* (tip Drag. 49); pe fund ştampila *Elius Vitalis* (p. 103, fig. 2: foto, desen; dar acestea trebuie „răsturnate”, lectura făcându-se de la dreapta la stânga);

– cărămidă pătrată (latura de 0,57 m), purtând o ştampilă în cartuş dreptunghiular (nu se indică dimensiunile cartuşului): *Coh(ors) I sag(ittariorum)* (p. 104 şi fig. 3: desen).

1 003. Vraţa (jud. Mehedinţi). Cu ocazia unei periegheze, în vara anului 2004, s-au descoperit circa 25 de cărămizi (unele întregi, altele fragmentare) ieşite prin prăbuşirea malului Dunării (aproximativ la km 820). Dimensiuni: 0,33 × 0,29 × 0,045 m şi 0,36 × 0,29 × 0,05 m. Unele dintre ele poartă semne în relief de tipul:

I. Stîngă, Drobeta 14, 2004, p. 46-49, fig. 2-4 (desene).

După editor (p. 47): „El poate reda mai multe litere în ligatură, o monogramă ce conţine literele T, E, F, unde T şi E ar putea reda numele meşterului, iar F – *fecit,* sau într-o singură ipostază numai litera T. Poate fi, pur şi simplu, numele oficinei unui meşter particular, aşa cum înclinăm noi să credem”.

1 004. Cătune (jud. Gorj). Fragmente ceramice descoperite în cursul săpăturilor din castru în 1985; Muzeul judeţean Gorj, inv. 14645: TNTAI[…] şi inv. 14646: […]ANAT[…].

V. Marinoiu, *Romanitatea* (vezi *supra,* nr. 919), p. 143 şi pl. XCVI (p. 378).

1 005. Bumbeşti (jud. Gorj). Ştampile tegulare descoperite în castrul de piatră şi în thermele din punctul Vârtop. Muzeul judeţean Gorj.

V. Marinoiu, *Romanitatea…,* p. 121, nr. 1-6, 9 şi p. 122, nr. 1: ştampile CIVC (nu dă dimensiunile cartuşului); p. 121-122, nr. 7, pl. 52 (dimensiunile cartuşului: 15 × 3,5 cm; inv. 3100): LEG VII CL; p. 122, nr. 8, pl. 52-53 (dimensiunile cartuşului: 15 × 3,5 cm; inv. 3090): LEG IIII F.

Ştampilele sunt prezentate de acelaşi autor şi în studiul *Unităţile militare care au staţionat în castrele romane de la Bumbeşti-Jiu,* Litua 9, 2003, p. 57-66.

1 006 (= IDR, II, 141). **Cioroiu Nou** (jud. Dolj).

D. Bondoc, *Inscripţii şi piese sculpturale romane. Muzeul Olteniei, Craiova,* Craiova, 2004*,* p. 9-10, nr. 5.

La reluarea inscripţiei (SCIVA 32, 1981, 2, p. 285-287, nr. 2, fig. 1/2 foto), propuneam a citi, în r. 6, după numele legiunii VII Claudia, supranumele imperial *Philippiana,* martelat ulterior. Recent, D. Bălteanu (a cărui opinie este citată de D. Bondoc) pretinde a observa în rasură literele *MA* şi eventual partea de sus a hastei din stânga a literei *X;* în consecinţă, crede că aici era gravat

supranumele imperial *[[Max[imiana]]]*. Menţiunea legiunii este pusă în legătură cu prezenţa la Cioroiu a unui detaşament din legiunea VII Claudia, pe timpul lui Maximin Tracul, de când pot data şi ştampilele tegulare ale acestei legiuni descoperite recent (vezi CEpR, XIX-XX, 839).

1 007 (= IDR, II, 499). **Slăveni** (com. Gostavăţu, jud. Olt). Fragment de placă de marmură descoperită în cursul săpăturilor din castru (D. Tudor, 1969). Dimensiuni; 0,54 × 0,52 × 0,025 m. Muzeul Olteniei, Craiova.

D. Bondoc, *Inscripţii*... (v. nr. precedent), p. 53-54, nr. 65.

R. 4 a fost şters; în mod normal, ar fi trebuit să fie răzuit, ca urmare a damnării memoriei lui Geta, numai numele acestuia (care se poate totuşi citi parţial în rasură): *[[L. Septimi[us Geta]]]*. La începutul aceluiaşi rând, observăm că şi finalul titulaturii lui Caracalla se află în rasură: *[p]r(o)co(n)s(ul)*; după moartea lui Septimiu Sever (14 februarie 211), la titulatura lui Caracalla s-au adăugat *pont(ifex) max(imus)* şi *p(ater) p(atriae)*. Din acest motiv, titulatura veche a fost parţial ştearsă, apoi s-a gravat noua titulatură, dar cu litere mai înghesuite (din acest motiv lipseşte şi conjuncţia *et* între aceasta şi numele lui Geta); un caz similar întâlnim la inscripţia CIL III 13800 = IDR II, 496, tot de la Slăveni. Un an mai târziu, după asasinarea lui Geta, a fost ras şi numele acestuia.

1 008. Slăveni (jud. Olt). Fragment de altar de calcar (partea inferioară). Dimensiuni: 0,43 × 0,36 × 0,185 m. Litere înalte de 4,5 cm.

D. Bondoc, D. R. Dincă, *Inscripţii şi piese sculpturale. Muzeul Romanaţiului Caracal,* Craiova, 2002, p. 26, nr. 30 (1) (foto, desen); AnnÉp 2002, 1224.

. . . .
. . . . . OM
[R]VFVS
DECVR(IO) S

De curând (9.04.2005), D. Bondoc mi-a comunicat că în ultimul rând lectura este DEC·V·S, aşa cum se vede în desen şi chiar în fotografie. În AnnÉp 2002, I. Piso citeşte *[...D]om(itius) / [R]ufus / dec(urio) v(otum) s(olvit),* considerând că este vorba de un decurion al alei *I Hispanorum* de la Slăveni sau un decurion al oraşului Romula. Dar lipsa oricărei referinţe la trupă (sau oraş) după *dec(urio)* arată că aceasta se afla într-un rând de mai sus; după părerea mea, după numele divinităţii era înscris numele dedicantului şi calitatea sa, spre ex.: *[centurio] coh(oris) II Fl(aviae) C]om(magenorum),* mai puţin probabil *[IIvir?mun(icipii)* sau *col(oniae) Rom(ulensium)*.

1 009. Vărădia (jud. Caraş-Severin). În cursul săpăturilor din castrul de pământ de pe dealul Chilii, a apărut o *tessera* de bronz pe care se citeşte, cu litere punctate, numele *IVLIVS SEMPRONIVS.*

Eug. Iaroslavschi, Ovidiu Bozu, Banatica 16 (I), 2003, p. 296.

1 010. *Ibidem.* Cu ocazia aceloraşi săpături din castrul de pământ de pe dealul Chilii, au apărut trei mănuşi de amfore ştampilate: *CEME*...; *C·IV·R*; *PLEGONT* (?)

Eug. Iaroslavschi, Ovidiu Bozu, Banatica 16 (I), 2003, p. 297; A. Ardeţ, E. Iaroslavschi, O. Bozu, *ibidem,* p. 309-315.

1 011–1 013. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Robert Étienne, Ioan Piso, Alexandru Diaconescu, *Les fouilles du Forum Vetus de Sarmizegetusa. Rapport général,* ActaMN, 39-40 (I), p. 2002-2003, p. 59-154. Cu ocazia săpăturilor au apărut numeroase fragmente epigrafice, unele reprezentând inscripţii noi, altele aducând completări la inscripţii deja cunoscute. Autorii anunţă publicarea lor într-o monografie cu titlul *Le forum uetus de Sarmizegetusa.* Dintre inscripţiile menţionate în raport, până la publicarea lor cu toate datele tehnice, reţinem doar pe următoarele trei:

1011. Inscripţie scrisă iniţial pe şase blocuri de calcar, având în total dimensiunile: 0,90 × 5,60 × 0,35 m; din aceasta s-au descoperit în cursul săpăturilor în 1993 pe *decumanus maximus* nouă fragmente. Literele scad în înălţime de la 17 la 8,5 cm.

I. Piso, în *Traiano. Ai confini dell'Impero,* Milano 1998, p. 276, nr. 212 (cu desen); reprodusă în AnnÉp 1998, 1084; R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *loc. cit.,* p. 87, nota 35, pl. 19 (reconstituire grafică).

[Imp(erator)] Ca[es(ar)] div[i] Ne[r]v[a]e f(ilius) Nerva Trai[a]n[us]
[Aug(ustus) Germanicus] D[acicus p]ontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) [?X i]mp(erator VI]
[co(n)s(ul) V p(ater) p(atriae) col(oniam) Ulpiam Trai]ana[m Augusta]m Dacic(am) [Sar]miz[egetusam fecit]

1 012 (= IDR III/2, 1). ***Ibidem.*** Textul inscripţiei de fundare a Coloniei Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa transmis de Mezerzius în trei versiuni, reproduse de Th. Mommsen în CIL III, 1443; o nouă propunere de reconstituire: H. Wolff, ActaMN 13, 1976, p. 108; vezi toate datele bibliografice: IDR III/2, 1. În săpăturile din *forum,* în 1990, au apărut două noi fragmente, cu ajutorul cărora I. Piso propune o reconstituire grafică:

ActaMN 39-40 (I), p. 88, nota 36, pl. XXXIII:

Auspiciis
[Imp(eratoris)] Caes(aris) divi Nervae f[il(ii)]
[Nervae] Traiani Augusti
[Germ(anici) Dac(ici)] condita colonia
[Ulpia Traiana Augusta] Dacica
5 *[Sarmizegetusa] per*
[D(ecimum) Terenti]um Scaurianum,
[leg(atum) eius pro pr(aetore)]

1 013. ***Ibidem***. Nouă fragmente dintr-o inscripţie descoperite în curtea forului; un fragment a fost publicat de C. Daicoviciu (vezi datele în IDR III/2, 125). Nu se dau detalii tehnice, nici ilustraţie.

ActaMN 39-40, 2002-2003, p. 131, nota 122 (autorii raportului desemnează inscripţia cu indicativul *ep. 4*).

[Imp(eratori) Caes(ari) divi Nervae fil(io) Ne]r[vae] Tr[aiano]
[?Opti]mo [Au]g(usto) [Germ(anico) Dac(ico) ?Parth(ico) pontif(ici)] m[ax(imo) trib(unicia)
[potest(ate) - - - - -]
V[- - - - -]
5 *[col(onia) Ulpia Traiana Aug(usta) D]acica Sa[rmizegetusa]*
[condit]o[ri s]uo

1 014 (= IDR III/2, 116). ***Ulpia Traiana Sarmizegetusa.*** Douăsprezece fragmente dintr-o bază de statuie: şase provin din săpăturile lui C. Daicoviciu, publicate în 1974 de I. Piso; alte cinci fragmente (provenind din partea stângă a bazei) au fost descoperite în 1975, în săpăturile de la *basilica forensis* (criptoporticul de nord) din *forum novus*; ulterior, un alt fragment, din colţul superior drept al câmpului inscripţiei, a fost identificat în lapidariul muzeului din Sarmizegetusa. Textul revizuit de I. Piso, care propune următoarele dimensiuni ale bazei: 0,80 × 0,60 × 0,56 m.

I. Piso, ActaMN 39-40, 2002-2003, p. 215-218, nr. 15, fig. 4 a-b (foto, desen-reconstituire).

M(arco) O[pe]llio M(arci) f(ilio)
Pap(iria tribu) [A]diuto[ri]
d[ec(urioni) co]l(oniae) IIvir(o)
[iuris di]c[u]ndi
5 *p[raef(ecto) c]oll(egii) f[a]br(um)*
plebs
a[e]re conlato
l(oco) [d(ato)] d(ecreto) d(ecurionum)

1 015. ***Ulpia Traiana Sarmizegetusa.*** Fragment de placă de marmură (partea dreaptă), spart în patru, descoperit în cursul săpăturilor din 2002-2003 la vest de *forum vetus.* Dimensiuni (fragmentele lipite): 0,38 × 0,33× 0,02 (-0,03) m. Litere înalte de 6-6,5 cm.

I. Piso, în vol. *Studia in honorem D. Benea* (v. nr. 932), 2004, p. 299-303, fig. 1 (foto, desen-reconstituire).

[- - - - -]
[- - - - -] Dei
[Solis Ierh]abolis
[- - - ? Vale]ntinus
5 *[- - - ? t]ribu[n{us)]*
[- - - - -]

Autorul reconstituie numele divinității solare palmireniene din triada Bel – Yarhibol – Aglibol; prezent la Tibiscum (IDR III/1, 137: *Deo Soli Ierhaboli*) şi Apulum (IDR III/5, 102: *Deo [H]ierhibol(i),* 103: *Deo Soli Hieribolo*). Noua inscripție se referă la construcția sau refacerea unui templu, mai puțin probabil pare a fi o inscripție votivă.

1 016. ***Ulpia Traiana Sarmizegetusa.*** Opt fragmente dintr-o placă de marmură aparținând bazei unei statui; descoperite în 1993 în fața intrării la *forum vetus,* împrăştiate pe *decumanus maximus.* Dimensiuni: 0,32 × 0,70 × 0,04 m. Litere înalte de 4,5-5 cm.

I. Piso, în vol. *Studii de istorie antică* [v. nr. 929], p. 365-366, 370 (foto, desen); AnnÉp 2001, 1719.

A[- - - Fl]au[ae]
s[tolat]ae femi-
[nae so]crui
L. Ant(onius) Rufus e[q(uo) p(ublico)]
5 *p[o]ntif(ex) col(oniae) Sar[m(izegetusae)]*
[fisci ? a]dvoc[atus ?]
- - - - - - - - - - - - - - -

R. 4: *e[q(ues) R(omanus)* după AnnÉp. Personajul aparține unei importante familii; vezi *stemma* ce însoțeşte comentariul autorului

1 017. Grădiştea de Munte. Fragment de vas cu grafit în scriere cursivă, descoperit în cursul săpăturilor, în anul 2000.

Gelu Florea, în vol. *Studii de istorie antică,* Cluj, 2001 [v. nr. 929], p. 183-184 (cu desen); AnnÉp 2001, 1717.

P. Labi(i) Rufini

După contextul arheologic, înainte de cucerirea romană.

1018. ***Germisara.*** Altar sau bază de statuie de calcar numulitic, descoperit în 1989 în zona thermelor. Capitelul era decorat cu acrotere cu motiv de plante (dar colțul drept rupt) şi rozetă în centru. Dimensiuni: 0,88 × 0,51 × 0,42 m. Litere înalte de 3-4 cm; ligaturi: r. 6 şi 7 *A + T,* 8 *A + L,* 9 *T + R.*

I. Piso, Adriana Pescaru, Eugen Pescaru, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 197-200, fig. 1-2 (foto, desen-reconstituire).

Dian[a]e
Aug(ustae) s[acru]m
pro sa[l(ute)] et [i]nc(olumitate)
M(arci) Aur(elii) Anton[i]ni
5 *Pii Aug(usti) et Iu[lia]e*
Aug(ustae) matris [Aug(usti) castr(orum)]
senatus ac patr(iae),

C(aius) Val(erius) Valent[inus],
trib(unus) leg(ionis) XIIII G(eminae) An[t(oninianae)]
item trib(unus) n(umeri) sing(ularium)
Brittan[nicianorum. . .]

Personajul este nou cunoscut, dar ar putea proveni (după editori) din Apulum sau Sarmizegetusa, unde *C. Valerii* sunt bine reprezentați.

1 019. *Apulum.* Cu ocazia reparării bisericii catolice din Bărăbanți, sat aparținând acum municipiului Alba Iulia, a apărut, sub stratul de tencuială, un monument epigrafic de calcar (probabil un altar; parțial fasonat, pentru a fi reutilizat ca material de construcție). Comunicat de V. Wollmann (care l-a descoperit), împreună cu o fotografie, lui I. Piso, care l-a publicat în IDR, III/5, 723. Reexaminând piesa, Piso propune o nouă lectură, începând cu r. 4.

I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002–2003, p. 211-213, nr. 13, fig. 2 a-b (foto, desen-reconstituire).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
et Gen[io]
Daciaru[m]
M(arcus) Cael(ius) Iul[ia]-
nus, trib(unus) [lat(iclavius)]
[leg(ionis) XIII Gem(inae)],
[?dono dedit]

Tribunul este cunoscut dintr-o altă inscripție de la Apulum dedicată *Daciis tribus et Genio leg(ionis) XIII G(eminae)* (CIL III 995 = Ils 3920 = IDR, III/5, 43).

1 020. *Apulum.* Altar votiv de calcar descoperit în anul 2003 în partea de sud a Dealului Furcilor; spart în trei bucăți, dar conservat integral pe loc. Pe coronament se află un decor vegetal cu foi de acant. Dimensiuni: 1,18 × 0,60 × 0,60 m. Câmpul epigrafic: 0,62 × 0,40 m; litere înalte de 4 cm; în r. 2, ligatura *H + E*.

V. Moga, R. Ciobanu, în *Orbis Antiquus* (v. *supra,* nr. 931), p. 625-629, pl. I/1-2 (foto).

Terrae Matr(i)
Septim(ius) Aescul(apius) Her-
mes, libertus
numinis Aes-
culapi, habens
ornamenta
dec(urionalia) col(oniae) Apul(ensis)
et aug(ustalis) col(oniae)
eiusd(em),
v(otum) p(osuit)

Dedicantul, considerat medic, este cunoscut la Apulum (CI, III, 1079 = ILS, 3850; IDR, III/5, 199).

1 021. *Apulum.* Altar descoperit în timpul lucrărilor agricole (martie 2004). Nu se indică piatra. Capitelul decorat. Nu are soclu, dar în centrul bazei se află un orificiu pătrat de fixare. Dimensiuni: 0,56 × 0,26× 0,23 m. Câmpul epigrafic: 0,27 × 0,22 m. Muzeul din Alba Iulia.

R. Ciobanu, Apulum, 41, 2004, p. 260-266, fig. 1-4 (foto).

Marti
Toutatico
C(aius) Valerius
Hermes, pro
salute sua
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Divinitate celtică, Teutates sau Toutatis; atestată în forme apropiate în Britannia, Noricum şi la Roma (detalii *ibidem,* p. 262).

1 022. *Apulum.* Trei inscripţii (două votive, una funerară), publicate de I. Piso şi Cl. L. Băluţă, în Apulum 38/1, 2001, p. 189-192, au fost deja incluse de I. Piso în IDR, III/5, nr. 720-722.

1 023. *Apulum.* Fragment de stelă funerară de calcar descoperită la poarta de sud a castrului legionar, reutilizată ca material de construcţie. Dimensiuni: 0,49 × 0,40 × 0,20 m.

V. Moga, Apulum 38, 2001, 1, p. 238-239, nr. 3 a-b (foto, desen); AnnÉp 2001, 1711.

[- - -] vix(it)
[- - -] P(- - -) F(- - -)
[- - - b(ene) m(erenti)

1 024. *Apulum.* Lespede de calcar (fragment; pe partea stângă se mai păstrează o parte din cadrul profilat), descoperită întâmplător în anul 2002 lângă balastiera din apropierea malului stâng al Mureşului (în această zonă, în anii precedenţi, au mai apărut câteva monumente epigrafice; vezi CEpR, XVIII, 1998, 707-800). Dimensiuni: 0,28 × 0,30 × 0,16 m. Litere înalt de 4 cm. Achiziţionat de Muzeul din Alba Iulia.

V. Moga, în *Patrimonium Apulense* 4, 2004, p. 98, nr. 1, cu foto şi desen (la p. 100).

A I . . .
A N . . .
N I I . . .
M A . . .
B . . .

În r. 3, editorul citeşte *NPI*, dar pot fi mai degrabă *NIP*. R. 4 este completat de editor *ma[tri],* iar ultimul *b(ene) [m(erenti)]*.

1 025. *Apulum.* Fragment de lespede de calcar descoperit în toamna anului 2004 în str. Vasile Goldiş, nr. 12. Dimensiuni: 0,62 × 0,60 × 0,16 m. Litere înalte de 7 cm; se pare că marginea dreaptă a textului nu a fost afectată. Muzeul din Alba Iulia.

V. Moga, în *Patrimonium Apulense* 4, 2004, p. 98-99, nr. 2, foto şi desen (la p. 101).

. . . . .
[vix]it an(nos) X[. . .]
[. Se]mpronius
[Pri?]scus, p(rimus) p(ilus) leg(ionis)
5 *[XIII Gem(inae)] coniugi*
[pi]issim(ae) fa-
[ciendu]m cu-
[rav]it

În primul rând păstrat, în fotografie şi desen se mai văd resturi de litere, care ne îndeamnă a propune lectura consemnată. La începutul r. 4 se mai observă partea de sus a literei *S,* ceea ce autorizează completarea cognomenului, propusă de editor. În r. 6, dispunerea literelor îndeamnă spre lectura *[pient]issim(ae).* Importanţa inscripţiei constă în menţionarea unui nou primipil al legiunii XIII Gemina.

1 026. Ciugud (jud. Alba). Altar (fragmentar) descoperit în 1991 de Viorica Rusu Bolindeţ în cursul unei săpături de salvare în cariera de la Ciugud (3 km est de Alba Iulia). Adusă în curtea Muzeului din Alba Iulia (unde a fost fotografiată de I. Piso), de unde a dispărut ulterior. Publicată între timp de Ligia Ruscu (probabil după o fotografie), cu menţiunea că ar fi fost descoperită la Apulum.

L. Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Daciae,* nr. 24; reluată de I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002–2003, p. 213-215, nr. 14, fig. 3 a-b (foto, desen al inscripției).

Ligia Ruscu:	*I. Piso:*
Kl(a)ud(ioj)	Klu [...]
Longo(j)	Longo-
[.....]	j As(?)ia-
	[nou...]

1 027. ***Ampelum.*** Altar de gresie descoperit în 1957 de I. I. Russu în biserica din Negraia (Zlatna - Pătrânjeni). Publicat în mai multe rânduri (vezi IDR III/3, 292); revizuire (r. 5-6):

I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 208-211, nr. 12, fig. 1 a-b (foto, desen al textului inscripției).

Cereri Aug(ustae)
sacr(um)
[S]uriacus Aug(usti) n(ostri)
disp(ensator) aura(riarum) cum suis
dedica(nte A(?ulo) Senec[io]-
ne Contiano v(iro) e)gregio)
proc(uratore)
[I]II non(as) Ian(uarias) Laeto II
et Ceriale co(n)s(ulibus)

Data: 3 ianuarie 215.

1 028–1 057. ***Alburnus Maior*** (Roșia Montană, jud. Alba).

P. Damian (ed.), *Alburnus Maior,* I, București, 2003: inscripțiile descoperite în cursul săpăturilor din anii 2000–2003. Unele dintre ele sunt reluate, cu unele corectări, de I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 201-207, nr. 1-10 (revizuire după piatră, fără posibilitatea de ilustrare fotografică; fotografiile din ediția din 2003 nu sunt totdeauna utilizabile); vezi de asemenea studiul aceluiași autor citat *supra,* nr. 955.

1 028. ***Ibidem.*** Altar de calcar descoperit în cursul cercetărilor din anul 2000; pe față, reprezentare în manieră stilizată a divinității. Dimensiuni: 0,50 × 0,21 × 0,20 m.

V. Moga, M. Drâmbărean, R. Ciobanu, *Alburnus Maior*, I, p. 50-51, nr. 1, fig. 25/1 (foto, desen). Cf. I. Piso, ActaMN 39-40 (I), p. 203-204, nr. 4; Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, în Strabon. Bulletin d'information historique, Iași, I/2, 2003, p. 29-30.

Ianus
Dasas V-
erzo et
Nevato
Impl.

În r. 2, litera *D* inversă. În r. 5, editorii propun *im(munis) p(atronus) ka(stellani)*; dar literele din dreapta figurii lui Ianus, în desen, sunt un fals; este doar un simplu *L.* Piso citește în r. 2-4: *Dasas Verzo(nis) et Nevato Impla(i)* (lectură asemănătoare L. Mihăilescu-Bîrliba). Pentru *Implaius*, vezi în această cronică nr. 1036 și 1059.

1 029. ***Ibidem.*** Altar votiv descoperit în cursul săpăturilor din anul 2000. Nu se indică nici piatra, nici dimensiunile (se dă totuși o scară, după care pot fi calculate aproximativ); sus, cavitate pentru libații.

Adriana Pescaru etc., *Alburnus Maior*, I, p. 125, fig. 10/1-2 (foto, desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
sac(rum)

Platius

În ultimul rând, *S* final mai mic, înghesuit în margine.

1 030. ***Ibidem.*** Altar de gresie gălbuie descoperit în anul 2000, în cursul săpăturilor de pe platoul Hăbad. Coronamentul este împodobit cu fronton triunghiular. Deteriorări. Dimensiuni: 0,64 × 0,29 × 0,23 m. Litere înalte de 4 cm. În r. 1, PATRI, litera *T* pare în ligatură cu *E*, iar *I* este mai mic; în r. 2 ligatura *V + I*, 3 *T+ I*.

Sorin Cociş, Adrian Ursuţiu, Călin Cosma, Radu Ardevan, *Alburnus Maior*, I, p. 152, fig. 23/1 (desen). Cf. I. Piso, ActaMN, 39-40 (I), p. 205, nr. 6.

Libero Patri
[A]vilis Pa-
nentis f(ilius),
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

În r. 2, Piso citeşte *Suttis* şi trimite spre comparaţie la IDR III/3, 387: *Panes Epicadi qui et Suttius*. Patronimicul dedicantului este tot illiric; cf. *Panes* : I. I. Russu, *Illirii,* p. 231.

1 031. ***Ibidem.*** Altar descoperit în anul 2000, în cursul săpăturilor de pe platoul Hăbad. Coronamentul ornat cu fronton triunghiular; capitelul şi baza profilate. Dimensiuni: 0,73 × 0,30 × 0,20 m. Litere înalte de 4,5 cm.

S. Cociş, A. Ursuţiu, C. Cosma, R. Ardevan, *Alburnus Maior*, I, p. 152-153, fig. 23/3 (desen).

Platius
Turi
Iovi
Depulso-
rio (sic)
v(otum) s(olvit)

1 032. ***Ibidem.*** Altar descoperit în anul 2000, în cursul săpăturilor de pe platoul Hăbad. Coronamentul ornat cu fronton triunghiular şi acrotere cu volute (cea stângă ruptă). Dimensiuni: 0,46 × 0,23 × 0,17 m. Litere înalte de 3,3 cm.

S. Cociş, A. Ursuţiu, C. Cosma, R. Ardevan, *Alburnus Maior*, I, p. 153, fig. 23/2 (desen).

Beucus Dae-
ici ara Ve-
neri
vo(tum) s(olvit)

Autorii cred că patronimicul ar fi *Daecicus* (illiric); vezi şi *Daeco* : I. I. Russu, *Illirii,* p. 190.

1 033. ***Ibidem.*** Fragment de tegulă desoperită în anul 2000, într-un mormânt (nr. 123) din necropola de incineraţie din punctul Hop.

V. Moga, C. Inel, A. Gligor, *Alburnus Maior*, I, p. 206, fig. 30/2 (desen).

Leg(io) XIII G(emina)

1 034. ***Ibidem.*** Altar de tuf descoperit într-un edificiu cercetat în anul 2001 în punctul Szekely; în partea superioară, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,65 × 0,295 (0,315) × 0,23 (0,285) m. Câmpul epigrafic: 0,31 × 0,20 m; litere înalte de 2,7-4 cm.

Cristina Crăciun, Anişoara Sion, *Alburnus Maior*, I, p. 260-261, nr. 1, fig. 15/2 (foto) şi 16/1 (desen). Cf. I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 205, nr. 7.

Editorii	Piso:
Neptu-	*Neptu-*
no sa[c(rum)]	*no A[ug(usto)]*
Ve[r ?]so C (?)	*sacrum*

[...] so[nis ?]	*Val[er]ius ?Nico*
d(onum)	*Pl[at]or(?is) d(ono) [?d(edit)]*

1 035. *Ibidem.* Altar de tuf riolitic descoperit într-un edificiu cercetat în anul 2001 în punctul Szekely. Dimensiuni: 0,615 × 0,29 (0,30) × 0,21 (0,225) m; câmpul epigrafic: 0,295 × 0,20 m. În r. 4, *L* ca *lambda* grec.

Cristina Crăciun, Anişoara Sion, *Alburnus Maior*, I, p. 261, nr. 2, fig. 14/2 şi 15/1 (foto), 16/2 (desen).

Mercur-
eo (!) *sac(rum)*
Verzo P-
latoris
posuit
d(onum) d(edit)

1 036. *Ibidem.* Altar de tuf riolitic descoperit în anul 2001 în edificiul cercetat în punctul Szekely. Capitelul ornat cu fronton triunghiular şi acrotere; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,625 × 0,285 × 0,24 m. Câmpul epigrafic: 0,308 × 0,22 m; litere înalte de 2-3,7 cm.

Cristina Crăciun, Anişoara Sion, *Alburnus Maior*, I, p. 261, nr. 3, fig. 15/3 (foto) şi 17/1 (desen).

Apollini
sacr(um)
Plator
Implai
d(onum) d(edit)

1 037. *Ibidem.* Altar de tuf riolitic descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor la edificiul de cult din punctul Drumuş. Sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,54 × 0,26 × 0,27 m. Câmpul epigrafic: 0,245 × 0,22 m; litere înalte de 3,7-4 cm.

Cristina Crăciun, Anişoara Sion, *Alburnus Maior*, I, p. 295-296, nr. 2 A, fig. 15/1 (foto) şi 18/1 (desen).

Platius
Dasantis
Genio
Sardiate
d(o)n(um)

1 038. *Ibidem.* Altar de tuf riolitic descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor la edificiul de cult din punctul Drumuş; sus, orificiu pentru libaţii. Dimensiuni: 0,62 × 0,295 × 0,21 cm. Câmpul epigrafic: 0,34 × 0,25 m; în r. 1, *M* apare ca o ligatură, *M + A*; litere înalte de 4-4,5 cm.

Cristina Crăciun, Anişoara Sion, *Alburnus Maior,* I, p. 296-298, nr. 2 C, fig. 16/1 (foto) şi 19/1 (desen). Cf. I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 206-207, nr. 9.

Editorii:	Piso:
Terr(a)e M-	*Terr(a)e M-*
atri sa	*atri sa-*
c(rum) Surio d-	*c(rum) S{i}urio {i*
o(num?) sum [m?](e?)	*o} Sume-*
ele[c?]tis?	*letis*
v(otum) s(lvit) l(ibens) m(erito)	*u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)*

Vezi CEpR VII (1987), 437-438.

1 039. ***Ibidem.*** Altar de tuf riolitic silicifiat descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor la edificiul de cult din punctul Drumuş. Capitelul ornat cu fronton triunghiular şi volute; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,66 × 0,305 × 0,19 m. Câmpul epigrafic: 0,32 × 0,228 m; litere înalte de 4 cm; ligaturi: r. 6, *T + E*.

Cristina Crăciun, Anişoara Sion, *Alburnus Maior,* I, p. 298-299, nr. 2 D, fig. 16/2 (foto) şi 19/2 (desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D-
asas L[o]-
ni col-
legi S-
ardiate
d(onum) d(edit)

1 040. ***Ibidem.*** Altar din tuf riolitic silicifiat descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor la edificiul de cult din punctul Drumuş. Dimensiuni: 0,705 × 0,33 × 0,315 m. Câmpul epigrafic: 0,33 × 0,265 m.

Cristina Crăciun. Anişoara Sion, *Alburnus Maior,* I, p. 299-300, nr. 2 E, fig. 17/1 (foto) şi 20/1 (desen). Cf. I. Piso, ActaMN 39-40, 2002–2003, p. 204, nr. 5.

Editorii:	Piso:
Iano Ge-	*Iano Ge-*
mi(n)o nius ? Tiz-	*m(ino) Lonius Tiz-*
ius Gelsi	*ius Celsi*
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	*u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)*

1 041. ***Ibidem.*** Alte două fragmente de altar din partea finală a închinării: *loc. cit.,* p. 302-303, H şi I.

1 042. ***Ibidem.*** Altar de tuf riolitic descoperit în anul 2001, în cursul săpăturilor din punctul Drumuş. Profilatură simplă. Dimensiuni: 0,59 × 0,29 × 0,22 m. Câmpul epigrafic: 0,335 × 0,27 m. Litere înalte de 3,5-4 cm; r. 4, ligatura *I + A + N + V*.

Cristina Crăciun, Anişoara Sion, *Alburnus Maior*, I, p. 300-301, F, fig. 17/2 (foto) şi 20/2 (desen). Cf. I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 202-203, nr. 2.

APOLLINI
PIRVNIINO
sac(rum) Mac-
rianus Surio(nis)
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

În r. 2, după cum remarcă Piso, dublarea literei *II* este echivalentă cu *E* împrumutat din scrierea cursivă; prin urmare: *Apollini / Piruneno.*

1 043. ***Ibidem.*** Altar de calcar cristalin descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor în punctul Drumuş. Baza şi coronamentul profilate. Muchiile şi o parte din câmpul inscripţiei sunt corodate. Dimensiuni: 0,70 × 0,355 × 0,26 m. Câmpul epigrafic: 0,375 × 0,27 (0,29) m. Litere îngrijit gravate, înalte de 4-5 cm.

Radu Ardevan, Cristina Crăciun, *Alburnus Maior,* I, p. 306-307, fig. 15/2 (foto) şi 18/2 (desen).

[A]el(ius) Qui-
[n]tus Di(i)
[G]enio co(l)-
[l]egi Sar[d]-
[i]atarum

„Numele Dius este transcrierea latină a grecesului Dion; el mai apare la Alburnus Maior…” (cf. IDR, III/3, 409).

1 044. ***Ibidem.*** Altar de gresie descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor în punctul Dalea. Capitelul decorat cu fronton triunghiular şi volute; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,74 × 0,335 × 0,255 m. Litere înalte de 4,5 cm. În r. 3, ligatura *A + T*.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior*, I, p. 341-342, nr. 1, fig. 5/1 (desen), 14/1 (foto).

Fortun(ae)
Aug(ustae) sac(rum)
Plator Sar(dias)
v(otum) s(olvit) l(ibens)

1 045. ***Ibidem.*** Altar de gresie descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor în punctul Dalea. Sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,605 × 0,305 × 0,29 m. Litere înalte de 3-3,9 cm.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior*, I, p. 342-344, nr. 2, fig. 5/2 (desen), 14/2 (foto).

Asclepio
M(arcus) Ul(pius) Cl(emens) (?)
et Ael(ius) Me-
s(...) ex vo(to) p(osuerunt)

Propuneri de întregire a numelor.

1 046. ***Ibidem.*** Altar de gresie cenuşiu-gălbuie (cu vine roşii); descoperit în anul 2001, în cursul săpăturilor din punctul Dalea. Capitelul ornat cu fronton triunghiular şi volute; sus, cavitate pentru libaţii. Conservare precară. Dimensiuni: 0,58 × 0,33 (0,305) × 0,22 m. Litere înalte de 3,9-4,1 cm.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior*, I, p. 344-345, nr. 3, fig. 5/3 (desen), 14/3 (foto).

Merc(urio) sac(rum)
[...]RAT
BEVC. SVT
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Pentru r. 2-3, autoarele se gândesc la întregirea *[S...I]rat Beuc(i) (filius) qui et Sut…* Cf. IDR, III/3, 387 şi 417 (Alburnus Maior): *Sut(tius)*.

1 047. ***Ibidem.*** Altar de gresie cenuşiu-gălbuie descoperit în anul 2001, în cursul săpăturilor în punctul Dalea. Capitelul ornat cu fronton triunghiular şi volute; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,895 × 0,355 × 0,265 m. Litere înalte de 3,5-3,8 cm. R. 4, ligatura *A + V*.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior*, p. 345-346, nr. 4, fig. 5/4 (desen), 14/4 (foto).

Apollini sac(rum)
Verso Das-
santis qui (et)
Veidavius
5 *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

1 048. ***Ibidem.*** Altar de gresie cenuşiu-gălbuie descoperit în anul 2001, în cursul săpăturilor din punctul Dalea. Baza şi capitelul profilate; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,83 × 0,34 × 0,26 m. Litere înalte de 3,5-4,7 cm.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior,* I, p. 346-347, nr. 5, fig. 5/5 (desen), 15/5 (foto).

Silvan(o)
ex voto
Dexter et
Martialis
5 *fratris* (sic)

1 049. ***Ibidem.*** Altar de gresie portocalie, descoperit în anul 2001, în cursul săpăturilor din punctul Dalea. Partea stângă a capitelului lipsă. Baza şi capitelul profilate; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,75 × 0,315× 0,255 m. Litere înalte de 4-6 cm.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior,* I, p. 348-349, nr. 6, fig. 6/6 (desen), 15/6 (foto). Cf. I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 206, nr. 8.

Editorii:	Piso:
[N]imp(is)	*[N]imp(his)*
Ael(ius) Mar	*Ael(ius) Mes(. . .)*
Sar	*Sar(?diata)*
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)	*u(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)*

1 050. ***Ibidem.*** Altar de gresie cenuşie descoperit în anul 2001 în punctul Dalea. Baza şi capitelul profilate; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,85 × 0,31 × 0,28 m. Litere înalte de 4-4,5 cm (urme de vopsea roşie); r. 4, ligatura *N + T*.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior,* I, p. 349-350, nr. 7, fig. 6/7 (desen), 15/7 (foto).

Lib(ero) et Lib(erae)
ex vot(o)
Beucus
Dasant(is)

1 051. ***Ibidem.*** Altar din piatră spongioasă, gălbui-roşiatică, descoperit în anul 2001, în punctul Dalea. Baza şi capitelul profilate; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,92 × 0,345 × 0,255 m. Litere înalte de 3,3-4,3 cm.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior,* I, p. 350-351, nr. 8, fig. 6/8 (desen), 15/8 (foto).

Terrae
Matri
exvoto (sic)
Dasius Sta( )
5 *Durius*

R. 5, autoarele înţeleg *qui et Durius*; pentru *Sta(...)*, diverse propuneri, dar şi analogie cu inscripţia următoare.

1 052. ***Ibidem.*** Altar de piatră spongioasă cenuşie (dacit ?), descoperit în anul 2001, în cursul săpăturilor din punctul Dalea. Baza şi capitelul profilate. Sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,89 × 0,345 × 0,31 m. Litere înalte de 3,8-4,3 cm; în r. 3, ligatura *E + S*.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior*, I, p. 351-352, nr. 9, fig. 6/9 (desen), 16/10 (foto).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
ex voto
Panes Sta-
gilis
5 *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

1 053. ***Ibidem.*** Altar de gresie cenuşiu-gălbuie descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor din punctul Dalea. Baza şi capitelul profilate; sus, cavitate pentru libaţii. Dimensiuni: 0,645 × 0,295 × 0,23 m. Litere înalte de 3-3,5 cm.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior,* I, p. 352-353, nr. 10, fig. 7/10 (desen) şi 16/9 (foto). Cf. I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 203, nr. 3.

Dib…tanis
Bato Sec-
undi

v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Dar în r. 1: desenul reproduce: DIBARTAIIS. Piso citeşte *Dib(us) Artanis,* numele unor divinităţi neatestate până în prezent.

1 054. ***Ibidem.*** Altar din tuf (?) roşiatic descoperit în anul 2001, în cursul săpăturilor din punctul Dalea. Capitelul cu fronton şi volute; sus, cavitate pentru libaţii; capitelul şi baza profilate. Dimensiuni: 0,97 × 0,34 (0,36) × 0,26 m. Litere înalte de 4 cm; în r. 1, litera *I* sau *T* ; ligaturi: r. 3 *V* + *R*, 4 *M* + *A*.

Liana Oţa, Adriana Panaite, *Alburnus Maior,* I, p. 354-355, nr. 13, fig. 7/13 (desen) şi 16/13 (foto). Cf. I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 201-202, nr. 1.

Apio Del-
m(atarum) sacrum
Purius
et German-
us v(otum) s(olverunt) l(ibentes)
m(erito)

Piso citeşte în r. 1 *Apto,* în r. 3 *Purtus.*

1 055. ***Ibidem.*** Fragment de altar din gresie de Orlea descoperit în anul 2001, în cursul săpăturilor din zona Carpeni (punctul Balea). Dimensiuni: 0,21 × 0,26 m. Din inscripţie se păstrează câteva litere din două rânduri, înalte de de 5,2-5,6 cm; ligatura *A + V*.

Viorica Bolindeţ etc., *Alburnus Maior,* I, p. 399, nr. 80.

[…]
[…]AVG
[…]C

1 056. ***Ibidem.*** Fragmente de tegule ştampilate descoperite în anul 2001 în cursul săpăturilor la un edificiu cu hypocaust, pe dealul Carpeni, în punctul Tomuş.

Em. Pota, O. Ţentea, V. Voişian, *Alburnus Maior,* I, p. 437:

– nr. 10, fig. 8/1: *LEG XIII G* (cf. IDR, III/6, 73);
– nr. 11, fig. 8/2: *LEG XIII G* (cf. IDR, III/6, 35);
– nr. 12, fig. 8/3: *LEG XIII G* (cf. IDR, III/6, 45);
– nr. 13, fig. 8/4 a-b fragment de cărămidă cu două ştampile: *[…] XII[…]]* şi *P CLO* (în *tabula ansata*) (cf. IDR, III/6, 303.

Vezi şi nr. următor.

1 057. Fragmente de tegule descoperite în cursul săpăturilor de salvare la un edificiu de pe dealul Carpeni, în punctul Bisericuţa.

Ovidiu Ţentea, Valentin Voişian, *Alburnus Maior*, I, 2003, p. 450, 452 (nr. 26-29):

– fragmente de tipul *LEG XIII G* ; fig. 15/1-2;
– fragmente de tipul *LEG XIII* ; fig. 15/3-4.

Vezi: Ov. Ţentea, *Legion XIII Gemina and Alburnus Maior,* Apulum 40, 2003, p. 253-265; V. Moga, *art. cit. supra,* nr. 948.

1 058 (= CEpR, VIII, 1987, nr. 441). ***Alburnus Maior***. Altar de tuf descoperit în sanctuarul de pe dealul Hăbad.

V. Wollmann, 1985-1986, p. 285-286, nr. 25; idem, 2002, p. 56-57, nr. 23; AnnÉp 1990, 849; revizuire: I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 207-208, nr. 10.

Sid(e)ri sa-
crum Ae(lius) Q(uintus)

Dedicantul este cunoscut din epigrafa nr. 1026 de mai sus.

1 059 (= CIL, III, 7823; IDR, III/3, 392). ***Alburnus Maior.*** Altar; revizuire:
Lucrețiu Mihăilescu-Bîrliba, în Strabon. Bulletin d'information historique, Iași, I/2, 2003, p. 30.

I(ovi) O(ptimo) Max(imo)
Implaius
Linsanti
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

În IDR (vezi și edițiile anterioare), r.1-2 erau citite: *I(ovi) o(ptimo) Max / im(o) Plaius Linsanti(s)*; rectificarea se face pe baza inscripțiilor prezentate *supra,* nr. 1028 și 1036. De fapt, lectura corectă s-a făcut încă de V. Wollmann, în AIIA Cluj 27, 1985–1986, p. 283, nr. 22.

1 060 (= CIL III 7827). ***Alburnus Maior.*** Altar de gresie descoperit în sec. XIX și publicat în mai multe rânduri (vezi bibliografia în IDR, III/3, 402); revizuire:
I. Piso, ActaMN 39-40 (I), 2002–2003, p. 208, nr. 11.

Silvan(o)
Pla(. . .) Bao-
tius et
col(l)egi(um)
5 *d(ono) d(ederunt)*

1 061. ***Alburnus Maior.*** Fragment de altar de calcar descoperit în anul 2000 cu ocazia unui sondaj în punctul Zănoaga - Bălmoșești. Dimensiuni: 0,60 × 0,37 × 0,20 m.
V. Moga, în vol. *Studii de istorie antică* [v. nr. 929], p. 385-386 (cu desen); AnnÉp 2001, 1713.

[- - - - - - - - - - - - - - - - - -]
[- - -] v(oto) l(ibens) p(osuit)

1 062. ***Alburnus Maior.*** Stelă de gresie provenind probabil din cimitirul din punctul Țarina, care poartă și o inscripție în limba maghiară. Partea superioară lipsă; într-o nișă, bustul unui bărbat. Dimensiuni: 1,24 × 0,58 × 0,28 m. Litere înalte de 7 cm.
V. Wollmann, în *Studia archaeologica et historica* [v. nr. 930], 2001, p. 448-450, 454 (foto, desen); AnnÉp 2001, 1712.

D(is) M(anibus)
Terentio L(uci ?)
fil(io) vix(it) an(nis) X[- - -]
posuit Licin[ius]
5 *fratri b(ene) m(erenti)*

1 063. ***Potaissa.*** Altar de calcar descoperit în 1975, în cursul săpăturilor în castrul legiunii V Macedonica. Dimensiuni: 0,64 × 0,31 × 0,21 m. Câmpul epigrafic: 0,32 × 0,23 m. Litere înalte de 3,5-5 cm; litera *L* gravată ca *lambda,* iar *A* fără bara orizontală; în r. 3, *ASCLE*, literele LE, mai mici, gravate în interiorul lui *C*; semne despărțitoare în formă de frunză de iederă. Muzeul orășenesc, Turda; inv. 3136.
Ana Cătinaș, M. Bărbulescu, Potaissa 1, 1978, p. 17-20, fig. 1 (foto); AnnÉp 1978, 686; M. Bărbulescu, în *Orbis Antiquus* (v. *supra*, nr. 927), p. 375, nr. 1, fig. 1 a-b (foto, desen); vezi încă, idem, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa,* Cluj, 1987, p. 79, nr. 18.

Genio
(centuriae), Aure-
lius Ascle-
piades
5 *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

Pentru *genius centuriae* la Potaissa, vezi inscripția următoare şi CIL III 7672.

1 064. *Potaissa.* Altar de calcar descoperit în 1981 în cursul săpăturilor din *principia* castrului. Dimensiuni: 0,48 × 0,22 × 0,20 m.

M. Bărbulescu, în *Orbis Antiqus* (v. *supra,* nr. 930), p. 375-376, nr. 2, fig. 2 a-b (foto, desen); vezi încă, idem, *Legio V Macedonica,* p. 70, nr. 16, p. 78, nr. 14.

Genio
(centuriae) Val(erii) Iu-
stini,
Aur(elius) Mu-
ca pro sa(lute)
com(m)a(nuculorum) pos(uit)

După părerea editorului, cognomenul *Muca* este tracic, intrând într-o serie de nume (trimite la I. I. Russu, în *Onomastique Latine,* Paris, 1977, p. 358-360).

1 065. *Napoca.* Altar de calcar descoperit în anul 2001 în cursul săpăturilor la un edificiu roman (în str. Deleu). Capitelul este decorat cu un fronton triunghiular având în centru o rozetă. Câmpul inscripției este deteriorat în mai multe locuri. Dimensiuni: 0,54 × 0,29 × 0,23 m. Litere înalte între 2-4 cm.

S. Cociş, Eugenia Beu Dachin, V. Voişian, ActaMN 39-40 (I), 2002-2003, p. 235-239, fig. 2 a-b (foto, desen).

[Si]lv-
ano Do-
m[e]stico
ex voto po-
sui(t) EPITOT (?)

Numele dedicantului (r. 5) este dificil de reconstituit.

1 066. *Porolissum.* Altar de tuf spart în numeroase fragmente (acum reunite) descoperit în 1996 în templul dolichenian (edificiul LM1-S, camera b, secțiunea S2). Coronamentul era decorat cu acrotere (se păstrează numai cea din stânga), apoi *Luna* (cap feminin deasupra cornului lunar) şi o parte dintr-un con de pin; urma desigur bustul lui *Sol* (pierdut împreună cu acrotera din dreapta); pe părțile laterale era sculptată o ghirlandă. Dimensiuni: 1,04 × 0,61; lățimea nu se poate preciza, deoarece fața cu textul a fost dislocată de restul monumentului. Literele au înălțimi diferite, după rânduri, cuprinse între 3-5 cm; numeroase ligaturi (puse în evidență de desenele editorilor şi mai ales de reconstiturea textului propusă de I. Piso)

N. Gudea, D. Tamba, *Porolissum*, III. *Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium Septimium,* Zalău, 2001, p. 25 (= 97), nr. 1, fig. 16-17 (foto şi desen-reconstituire); textul reluat de: C. C. Petolescu, *Epigrafia latină,* Bucureşti, 2001, p. 228-230, nr. 75 (observații pe baza ilustrației editorilor); I. Piso, AMN, 38/I, 2001 [apariție: 2003], p. 225-233, nr. 2, fig. 2 a-b (fotografie de foarte bună calitate; desen-reconstituire a textului); AÉ, 2001, 1707.

Editorii epigrafei propun următoarea lectură (din păcate, lacunele nu sunt marcate prin paranteze pătrate):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)
PRO SALVTE ET INCOLV-
MITATE IMP(eratoris) C(aesaris) M(arci) ANTONII
GORDIANI PII FEL(icis) AVG(usti)
ET COH(ortis) III CAMP(estris) M(arcus) AVR(elius) ITAL-
VS IIII-VIR M(unicipii) S(eptimii) P(orolissensium) (et) M(arcus) ANT(onius) MAVIVS

VET(eranus) ET DEC(urio) ORNATVS ORNAMEN(tis) IIIIVIR(alibus)
COL(oniae) S(upra) S(criptae) ET ACIVS FLAVVS ET C(aius) M(arcius)
VEGESIVS
SACERDOTES D(ei) I(ovi) ET COL(oniae) s(upra) s(criptae) TEMPLVM ET
TABERNIS (a)ERE SUO FECERVNT

În r. 1, completarea indicativului topic al divinității este asigurată de descoperirea în templu a mai multor monumente sculpturale cu reprezentarea lui Jupiter Dolichenus. În alte câteva locuri, am avut (în publicația citată din anul 2001) o serie de obiecții la lectura editorilor (reluăm aici numai pe cele mai importante): Astfel, în r. 4/5, *cognomen*-ul personajului este *FLAVS* (aşa cum apare şi în r. 8), nu *Ital/us*; în r. 6, am completat cognomenul *Max?[imus]*. La începutul r. 8, este sigură litera *M,* cum apare şi în desenul pe calc (cel ce suprapune fotografia); dar în desenul *b,* lectura propusă *COL* (cu *O* în bucla lui *C*), menită a justifica lectura *col(oniae) s(upra) s(criptae),* nu este reală. În r. 9 (unde, în prima ediție, se observă două erori gramaticale), spre deosebire de editori, am propus *sacerdotes Dei et coh(ortis) s(upra) s(criptae)*. De asemenea, la sfârşitul aceluiaşi rând şi începutul celui următor (9), am propus *templ[um cum] tabernis*. Prin urmare, inscripția nu este o dovadă că Porolissum ar fi fost înălțat la treapta de *colonia* (vezi discuția amplă, dar inutilă a editorilor, p. 65 şi urm.); de altfel, *ornam(enta) IIIIvir(alia)* din r. 7 sunt potrivite pentru un *municipium,* nu pentru *colonia* (deoarece coloniile aveau în frunte dumviri).

Verificând inscripția şi beneficiind de o bună fotografie a monumentului epigrafic, I. Piso propune următoarea lectură:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) [D(olicheno)]
pro salute et [incolu-]
mitate Imp(eratoris) C(aesaris) M(arci) [Ant(onii)]
Gordiani Pii Fel(icis) Aug(usti)
et coh(ortis) III Camp(estris) M(arcus) Aur(elius) Fla-
(v)us IIII-vir m(unicipii) S(eptimii) P(orolissensis), M(arcus) Ant(onius)
Maximu[s]
vet(eranus) et dec(urio) o[rnat]us ornam(entis) IIIIvir(alibus)
m(unicipii) s(upra) s(cripti) et Aure(lius) Fla(v)us dec(urio) m(unicipii)
vegesi[m]a[r(ius)]
sacerdotes dei et coh(ortis) s(upra) s(criptae) [t]emp[l(um) cum]
tabernis (a)ere suo feceru[nt]

În r. 8, *vegesi[m]a[r(ius)],* după Piso (*loc. cit.,* p. 232):: "il s'agit en principe d'un fermier de la *vicesima,* qui prélevait dans l'intérêt de l'État l'impôt d'une cinquième sur un certain revenu"; autorul citat preferă *vicesima libertatis,* apoi adaugă: «Des impôts locaux ne sont pas à exclure». În ultimul rând, *tabernae* nu sunt pur şi simplu o „cârciumă", cum cred editorii, ci o anexă a templului pentru pregătirea ospățului ritual (vezi *culina* de pe lângă templul zeilor palmirenieni de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: CIL, III, 7954 = ILS, 4341 = IDR, III/2, 18). Despre *cohors III Campestris,* toate datele epigrafice: C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* 2002, p. 92-95, nr. 28.

1 067. ***Porolissum.*** Bază de tuf cu reprezentarea lui Jupiter Dolichenus în picioare pe taur, descoperită în edificiul LM1-S (caseta K 2). Se păstrează doar o parte din trupul taurului, cu capul şi resturile copitelor pe bază; din reprezentarea zeului au mai rămas piciorul stâng până la genunchi şi laba piciorului drept; sub abdomenul taurului sculptorul a păstrat un trunchi de susținere, pe care se înalță un şarpe. Baza cu inscripție este ruptă în două, pierzând o literă în r. 1; alte două litere lipsesc la începutul r. 2.

N. Gudea, D. Tamba, *Porolissum*, III, 2001, p. 26-27 (= 98-99), nr. 3, fig. 20-21 (foto şi desen-reconstituire); reluat de I. Piso, ActaMN, 38/I, 2001, p. 223, nr. 1, fig. 1 a (foto) – b (inscripția, desen-reconstuire); AÉ, 2001, 1706; L. Ruscu; CIGD, 63 [v. nr. 926].

Apo(lli)narij Basso[u] euxhn
[Qe]oj Dolixhnoj

Primii editori citeau numele dedicantului Attonaris Basso[s]. Dar Piso, a cărui lectură am adoptat-o, consideră că în r. 1, în primul nume, după litera *A* urmează *P* (iar nu doi *T*); tot aici, lapicidul a omis literele *LLI*; Piso reconstituie numele Apollinarij.

1 068. Căşei (jud. Cluj). În anul 1992, cu ocazia săpăturilor în *horreum,* s-au descoperit două statui (fragmentare) reprezentând pe zeiţa Ceres. „În apropiere, cu ocazia lărgirii în anul 2000 a acestei secţiuni, a fost descoperit răsturnat cu faţa în jos şi în stare fragmentară un altar votiv de mari dimensiuni, sculptat destul de îngrijit din tuf vulcanic. Faţa inscripţiei, care este incompletă, păstrează însă cu claritate dedicaţia *CERERI,* ceea ce o leagă de cele două statui reprezentând-o pe ceeaşi zeiţă Demeter-Ceres protectoare a recoltelor”:

D. Isac, *Castrul roman de la Samum-Căşeiu,* I, Cluj, 2003, p. 172 [v. nr. 918].

1 069. *Ibidem.* Inscripţie descoperită în săpăturile lui Em. Panaitescu din castru; dispărută; păstrată pe o imagine fotografică pe sticlă realizată de descoperitor:

D. Isac, *Vicus Samum – eine Statio der Beneficiarier an der nördlichen Grenze Dakiens,* în vol. *Der römische Weihbezirk von Osterburken II. Beneficiarii. Kolloquium über eine römische Heerescharge vom 3. bis 5. Dezember 1990 in Osterburken,* Stuttgart, 1994, p. 212, nr. 14; vezi şi *Castrul roman de la Samum-Căşeiu,* p. 50 şi pl. VIII/1 (foto şi desen).

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)
Scantius
Lucius b(ene)f(iciarius)
co(n)s(ularis) leg(ionis) V
5 *Mac(edonicae) Severi-*
[[ana(e) Alexandr(ianae)]]
[Cl(audio) Iuliano] II et
[Br(uttio) Crispino co(n)s(ulibus)]

Numele consulilor, în exerciţiu în 224 (A. Degrassi, *Fasti consolari,* p. 62; Paul M. M. Leunissen, *Konsuln und Konsulare,* p. 136) pot fi reconstituite pe baza altei inscripţii de la Căşei (I. I. Russu, Activitatea Muzeelor, 2, 1956, p. 125-126, nr. 3 = AnnÉp 1957, 528). În acest caz, în r. 6 se afla supranumele imperial al trupei martelat (primit de la Severus Alexander).

1 070. Racoş (jud. Braşov). În fortificaţia dacică s-a descoperit un fragment ceramic, având trasată cu un obiect ascuţit o inscripţie (nu se face precizarea dacă înainte sau după ardere).

Fl. Costea, în vol. *Thracians and Circumpontic World,* II. *Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology Chişinău – Vadul lui Vodă, 6-11 September 2004,* Chişinău, 2004, p. 383, 388, fig. 7 (foto).

[-]ROLES

Descoperitorul crede că poate întregi *Oroles* (nume regal geto-dacic; vezi Trogus Pompeius, XXXII, 3, 16); dar poate fi şi *Roles* (cf. Cassius Dio, 51, 24, 6-7: Rwlhj; vezi şi RMD, IV, 184: *Thiodus Rolae fil. Dacus*).

1 071. Cârlomăneşti (com. Verneşti, jud. Buzău). Fragment ceramic dacic descoperit în anul 2003 în cursul săpăturilor din aşezarea *(dava)* getică; în pasta crudă, înainte de ardere, s-a gravat cu un obiect ascuţit o inscripţie greacă, din care au rămas doar câteva litere:

Despina Măgureanu, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003,* Bucureşti, 2004, p. 77, pl. 17 (foto).

[BA]CILEωC B[- --]

O întregire ipotetică (agreată de M. Babeş şi Al. Avram): [ba]silewj B[urebista].

B) MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)

Generalități

1 072. *Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu,* Editura Trinitas, Iași, 2003. Volum coordonat de C. C. Petolescu, T. Teoteoi, A. Gabor. Dintre contribuții, reținem:

a) P. Alexandrescu, *Un nouvel examen du décret histrien pour Aristagoras, fils d'Apatourios,* p. 67-72;

b) V. H. Baumann, *Vestigii paleocreștine descoperite în mediul rural autohton de pe valea Teliței, județul Tulcea,* p. 169-183 (vezi *infra,* nr. 1080);

c) C. C. Petolescu, A.-T. Popescu, *O nouă diplomă militară privitoare la provincia Moesia Inferior* (vezi *infra,* nr 1079);

d) Al. Suceveanu, *În legătură cu organizarea administrativă a Histriei în perioada Dominatului,* p. 163-168 (în special în legătură cu o nouă inscripție: vezi AnnÉp 1998, 1149 = CEpR XVIII, 815).

1 073. *Studia in honorem Doina Benea,* Timișoara, 2004 [v. *supra,* nr. 932]; reținem:

a) Remus Feraru, *Calendare în cetățile grecești milesiene din Pontul Stâng,* p. 157-166;

b) Al. Suceveanu, *A doua fundare a Histriei,* p. 361-372.

1 074. Sven Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonografie,* Leipzig, 2004. Cartea conține un repertoriu al stelelor funerare, multe de pe cuprinsul Scythiei Minor, unele dintre ele cu inscripții: nr. 116-122 (Callatis), 123 (Vicus Amlaidina), 125-183 (Tomis), 184 (Piatra), 185-188 (Valul lui Traian), 189 (Cumpăna), 190 (Biruința), 191-210 (Histria și teritoriul), 211 (Casimcea), 212-217 (Halmyris – Independența), 218-220 (Aegyssus-Tulcea), 221 (Cataloi), 222-224 (Noviodunum), 225-229 (Troesmis), 230-232 (Cius), 233-237 (Ibida), 238-239 (Carsium), 240 (Dulgheru), 241-254 (Capidava), 255 (Topalu), 256-261 (Ulmetum), 262-263 (Axiopolis), 264-276 (Tropaeum Traiani), 280-293 (Sacidava), 294 (Rasova), 300-306 (Durostorum).

1 075. Florian Matei Popescu, *Trupele auxiliare în Moesia Inferior,* SCIVA, 52-53, 2001-2002, p. 173-242. Vezi și Richard Petrovszky, *Das Militädiplom des Atrectus*, Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz 102, 2004, p. 7-64 (în legătură cu diploma din 13 mai 105 de la Sexaginta Prista)

1 076. Al. Avram, *Autour de quelques décrets d'Istros,* Pontica 33-34, 2000-2001, p. 338-348 (decretul în cinstea lui Diogenes al lui Diogenes, ISM, I, 1-3; întoarcere la libertate, I, 4 + 16; Istros și Samothrake, ISM I 36).

Inscripții nou descoperite sau revizuite

(nr. 1077–1090)

1 077. Cu un deceniu în urmă, se cunoșteau doar 9 diplome militare privitoare la trupele auxiliare din provincia Moesia Inferior. Între timp, numărul lor s-a triplat; din păcate, cele mai multe provin din comerțul de antichități din Occident, fără a se cunoaște locul de descoperire (trei excepții notabile: *infra,* nr. 1078-1080). Pentru că au apărut în publicații mai greu accesibile la noi, vom prezenta în continuare repertoriul lor bibliografic:

– 14 iunie 92; diploma de la Brețcu (CIL XVI, 37);

– 14 iunie 92; diploma de la Cataloi (vezi *infra,* nr. 1079);

– Anul 97; diploma de la Salsovia (CIL, XVI, 41);

– Anul 97; loc de descoperire necunoscut (P. Weiß, ZPE 117, 1997, p. 233-238, nr. 4 = AnnÉp 1997, 1774);

– Anul 97; loc de descoperire necunoscut (eventual din România) (D. MacDonald, Al. Mihaylovich, ZPE 138, 2002, p. 225-228);

– 14 august 99; diploma de la Oltina (CIL XVI, 44);

– 14 august 99; diploma de la Plovdiv CIL XVI, 45);

– 14 august 99 (B. Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums,* Mainz, 2004, p. 20-21, nr. 8);

– Anul 99 (sept.-oct.); proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE, 124, 1999, p. 287-289; RMD, 217)

– Anul 101; proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE 124, 199, p. 287-299, nr. 1 = AnnÉp 1999, 1360);

– 13 mai 105; proveniență necunoscută (CIL XVI, 50; Ungaria);

– 13 mai 105; diploma de la Sexaginta Prista (R. Petroszvky, Mitteilungen des historischen Vereins der Pfalz 102, 2004, p. 7-64).

– 13 mai 105; proveniență necunoscută (B. Pferdehirt, *op. cit.,* nr. 10);

– 13 mai 105; proveniență necunoscută (B. Pferdehirt, *op. cit.,* nr. 11);

– Anul 109; proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE 124, 1999, p. 289-290, nr. 2 = AnnÉp 1999, 1361; RMD, IV, 219);

– 25 septembrie 111; proveniență necunoscută (RMD, IV, 222);

– Anul 112/113; diploma de la Tropaeum Traiani (CIL XVI, 58);

– Fragment de diplomă din timpul lui Traian (v. *infra*, nr. 1080);

– Fragment de diplomă din anul 118 sau 119; proveniență necunoscută (W. Eck, P. Weiß, Chiron 32, 2002, p. 453-457, nr. 2);

– 19 octombrie 120; fragment de diplomă de proveniență necunoscută (publicată de P. Weiß, ZPE 117, 1997, p. 239-242, nr. 6 şi datată 19 octombrie 106 sau între anii 117-124; preluată în AnnÉp 1997, 1776; reluată de W. Eck şi P. Weiß, Chiron, 32, 2002, p. 461-468, nr. 5 şi datată 19 octombrie 120);

– 1 iunie 125; proveniență necunoscută (W. Eck, M. M. Roxan, ZPE 116, 1997, p. 193-203 = AnnÉp 1997, 1772; RMD, IV, 235);

– 20 august 127; proveniență necunoscută (M. M. Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287-299 = AnnÉp 1997, 1780; RMD, IV, 239);

– Anul 134; diploma de la Giurgiu (CIL XVI, 78);

– Circa 131/135; proveniență necunoscută (RMD, 252);

– 23 februarie 138; proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE, 124, 1999, p. 290-291, nr. 3 = AnnÉp, 1999, 1362);

– Anul 138; diploma de la Târnovo (CIL XVI, 83);

– 7 aprilie 145; diploma de la Malak Preslavetz, *Nigriana* (RMD, 165);

– 7 aprilie 145; proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE, 134, 2001, p. 261-262);

– Anul 146; proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE 124, 1999, p. 279-286 = AnnÉp 1999, 1359; RMD, 270);

– A. 148-154; proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE 117, 1997, p. 252-254, nr. 13 = AnnÉp 1997, 1778);

– Circa 155; fragment, proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE, 134, 2001, p. 264-265);

– Circa 157; diploma de la Brestovene (RMD, I, 50);

– A. 151-161; fragment; proveniență necunoscută (P. Weiß, ZPE, 134, 2001, p. 267-272; AÉ, 2001, 2157).

Se adaugă o *tabella honestae missionis* acordată de legatul Moesiei Inferioare unui călăreț din ala I Flavia Gaetulorum la 13 decembrie 215 (W. Eck, M. M. Roxan, în Arch. Korrbl. 28, 1998, p. 95-100; B. Pferdehirt, *op. cit.,* nr. 73).

1 078. Mihai Bravu (jud. Tulcea). Fragment de diplomă militară *(tabella I)*, descoperit în anii 90 ai secolului XX. Dimensiuni: î = 3,7, l = 7,3 cm, gros. = 0,1 cm. Păstrat într-o colecție privată (nemenționată de editori).

C. Chiriac, L. Mihăilescu-Bîrliba, I. Matei, ZPE, 150, 2004, 265-269, fig. 2-3 (foto.).

Intus	Extrinsecus:
[- - -]TA	SINGVLAS NON[- - -]
[- - -] FORTI[- - -]	CAESARE AVG F DOMITIA[- - -]
[- - -]VNT ET [- - -]	TESSERA[- - -]
[- - -]INA SVBSCR[- - -]	TARSAE D[- - -]
[- - -]RVM CIVI[- - -]	
[- - -] QVAS TVNC [- -]	

Prin combinarea textelor de pe cele două fețe (mai întâi cel de pe *intus,* apoi cel de pe *extrinsecus*), conținutul diplomei a fost reconstituit (parțial) astfel:

*[Imp(erator) Caesar Vespasianus Augustus, pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) II, imp(erator) VI, p(ater) p(atriae), co(n)s(ul) III design(atus) IIII, navarchis et trierarchis qui militaverunt in classe Ravennate sub Sex(to) Lucilio Basso et ante emer]***ita** *[stipendia, quod se in expeditione belli]* ***forti****[ter et industrieque gesserunt, exauctorati s]****unt et*** *[deducti in Pannoniam, quorum nom]****ina subsc****[ripta sunt, ipsis liberis posterisque eo]***rum civi***[tatem dedit et conubium cum uxoribus]* ***quas tunc*** *[habuissent, cum est civitas i(i)s data, aut siqui caelibes essent, cum iis quas postea duxissent, dumtaxat singul(i)]* ***singulas. Non****[is April(ibus)],* ***Caesare Aug(usti) f(ilio) Domitia****[no, Cn(aeo) Pedio Casco co(n)s(ulibus)],* ***tessera****[rio]* ***Tarsae D****[- - - f(ilio). Descriptum et recognitum ex tabula aenea, quae fixa est Romae in Capitolio in podio arae gentis Iuliae parte sinisteriore extrinsecus].*

Diploma este copie după *constitutio* imperială din 5 aprilie 71 (cf. RMD, IV, 205). Posesorul diplomei era de neam trac (editorii trimit la D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste,* Viena, 1957, p. 492-494), poate chiar din tribul bessilor.

1 079. Cataloi (jud. Tulcea). Diplomă militară, ambele tăblițe, dar spartă. Din prima tăbliță se păstrează opt fragmente; lipsesc o mică porțiune din partea centrală, precum și o parte din colțul drept inferior; dimensiunile inițiale: 20,2 × 16,1 cm. Cealaltă tăbliță (II) a fost recompusă din șase fragmente; lipsește și aici o porțiune din partea dreaptă; dimensiunile tăbliței: 20,2 × 16,3 cm. Textul este gravat clar (pe *intus* chiar cu litere mai mari; în multe cazuri, cuvintele sunt despărțite printr-un punct). Cele câteva lacune nu ridică probleme deosebite, cele trei texte (paginile 1-3 ale diplomei) completându-se reciproc.

C. C. Petolescu, A.-T. Popescu, *Studia Historica et Theologica,* Iași, 2003 (vezi nr. 1072), p. 73-92; idem, ZPE, 148, 2004, p. 269-276.

Tabella I extrinsecus:

Imp(erator) Caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitianus Augus-
tus Germanicus pontifex maximus tribunic(ia) potes-
tat(e) XI im[p(erator)] XXI censor perpetuus co(n)s(ul) XVI p(ater) p(atriae)
equitibus et peditibus qui militant in alis se-
ptem et cohortibus decem et quinque quae appel-
lantur (1) *I Vespasiana Dardanorum et* (2) *I Flavia*
Gaetulorum et (3) *I Pannoniorum et* (4) *II Claudia*
Gallorum et (5) *Gallorum Flaviana et* (6) *Gallorum*
Atectorigiana et (7) *Hispanorum et* (1) *I Raeto-*
rum et (2) *I Bracaraugustanorum et* (3) *I Lusitano-*
rum Cyrenaica et (4) *I Flavia Commagenorum*

et (5) *I Sugambrorum [t]ironum et* (6) *I Sugambro-*
rum veterana et (7) *[II Chal]cidenorum et* (8) *II Lu-*
censium et (9) *II Bra[caraug]ustanorum et* (10) *II*
Flavia Bessorum et (11) *[II] et* (12) *III et* (13) *IIII et* (14) *VII Gallo-*
rum et (15) *Ubiorum et sun[t] in Moesia Inferio-*
re sub Sex(to) Octavio Frontone qui quina vice-
na plurave stipendia meruerunt item dimis-
sis honesta missione quorum nomina s[u]b-
scripta sunt ipsis liberis posterisque eorum
civitatem dedit et conubium cum uxoribus
quas tunc habuissent cum est civitas iis data
aut siqui caelibes essent cum iis quas postea du-
xissent dumtaxat singuli singulas.
A(nte) d(iem) XVIII K(alendas) Iulias
Tib(erio) Iulio Celso Polemaeano L(ucio) Stertinio Avito co(n)s(ulibus)
Cohort(is) VII Gallorum cui praest
C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Col(lina tribu) Capi[to]
equiti
Macrino Acresionis [f(ilio) A]pamen(o)
et Macro [f(ilio) e]ius
et Saturnino [f(ilio) e]ius
et Augustae [fil(iae) e]ius.
Descriptum et recognitum [ex tabula aene]a
quae fixa est Romae in [muro post templum]
Divi Aug(usti) ad Minerv[am].

Tabella I intus:

Imp(erator) Caesar divi Ve[sp]asiani f(ilius) Domitianus Augus-
tus Germanicus pontifex maximus tribunic(ia) po-
testat(e) XI imp(erator) XXI censor perpetuus co(n)s(ul) XVI p(ater) p(atriae)
equitibus et peditibus qui militant in alis septem
et cohortibus decem et quinque quae appellan-
tur (1) *I Vespasiana Dardanorum et* (2) *I Flavia Gaetu-*
lorum et (3) *I Pannoniorum et* (4) *II Claudia Gallorum*
et (5) *Gallorum Fl[a]viana et* (6) *Gallorum Atectorigia-*
na et (7) *Hispano[rum] et* (1) *I Raetorum et* (2) *I Braca[rau]-*
gustanorum et (3) *I [L]us[it]anorum Cyrenai[ca et* (4) *I]*
Flavia Commagenorum et (5) *I Sugamb[rorum ti-]*
ronum et (6) *I Sugambrorum vetera[na et* (7) *[II Chal]-*
cidenorum et (8) *II Lucensium et* (9) *II Bra[caraugus]-*
tanorum et (10) *II Flavia Bessorum et* (11) *II e[t* (12) *III et* (13) *IIII]*
et (14) *VII Gallorum et* (15) *Ubiorum et sun[t] in M[oesia]*
Inferiore sub Sex(to) Octa[vi]o Frontone qui q[uina]
vicena plurave stipendia meruerunt item

Tabella II intus:

dimissis honesta missione quorum
nomina subscripta sunt ipsis liberis
posterisque eorum civitatem dedit et
conubium cum uxoribus quas [tunc ha-]

buissent cum est civitas iis [data aut]
siqui caelibes essen(t) cum iis qu[as postea]
duxissent dumtaxat singuli sin[gulas].
A(nte) d(iem) XVIII K(alendas) Iulias
Tib(erio) Iulio Celso Polemaeano L(ucio) Stertinio Avito co(n)s(ulibus)
Cohort(is) VII Gallorum cui praest
C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Col(lina tribu) Capito
equiti
Macrino Acresionis f(ilio) Apamen(o)
et Macro f(ilio) eius
et Saturnino f(ilio) eius
et Augustae filiae eius.
Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae fixa est Romae

Tabella II extrinsecus:

A. Lappi	*Polliani*
C. Iuli	*Helini*
M. Galli	*Fortis*
Cn. Matici	*Barbari*
Q. Orifi	*Cupit[i]*
L. Pulli	*Spe[rati]*
L. Pulli	*Verecu[ndi]*

Data diplomei este asigurată prin elementele titulaturii imperiale, îndeosebi *tribunic(ia) potestat(e) XI* (între 13 septembrie 91–12 septembrie 92) şi *co(n)s(ul) XVI* (consulat investit la 1 ianuarie 92), coroborate cu indicaţia *a(nte) d(iem) XVIII k(alendas) Iulias,* prin urmare 14 iulie 92 (în cele două publicaţii ale diplomei, data apare, din eroare, 15 iulie 92). Cei doi consuli sunt şi ei cunoscuţi pentru perioada mai-august 92: *Ti. Iulius Celsus Polemaeanus* şi *L. Stertinius Avitus* (A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano,* Roma, 1952, p. 28).

Guvernatorul provinciei Moesia Inferior, *Sextus Octavius Fronto* (A. Stein, *Die Legaten von Moesien,* Budapesta, 1940, p. 58; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei,* II, Bucureşti, 1968, p. 71, nota 15; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum* I, Göteborg, 1984, col. 1330-1331, nr. 63; PIR², O 35), mai este cunoscut din diploma cu aceeaşi dată, desoperită la Breţcu (în Dacia Inferioară), emisă de împăratul Domitian pentru veteranii din flota moesică: *iis qui militant in classe Flavia Moesica quae est sub Sex(to) Octavio Frontone* (CIL, XVI, 37 = IDR, I, 25); de asemenea, într-o inscripţie de la Chersones este denumit presbeuthj kai antistrathgoj autokratoroj Dometianou Kaisaroj qeou Sebastou Germanikou (B. Latyschev, IOSPE, I², 422).

Titularul diplomei era un veteran al cohortei *VII Gallorum*, al cărei prefect era *C. Iulius Capito,* personaj nou cunoscut în prosopografia miliţiilor ecvestre.

Copia după constituţia din 14 iunie 92 a fost eliberată călăreţului *(eques)* Macrinus Acresionis (Macrinus, fiul lui Acresio); patronimicul (numele tatălui) este greco-oriental (vezi trimiterile bibliografice în *Studia historica et theologica* 2003, p. 80, nota 8), aşa cum arată şi originea sa: *Apamen(us)* („din Apamea"). În diplomă sunt înscrişi şi cei trei copiii ai săi: doi fii (Marcus şi Saturninus) şi o fiică (Augusta).

1 080. Teliţa (jud. Tulcea). Trei fragmente dintr-o tăbliţă de bronz *(tabella II)*, descoperită în puctul Amza, în anul 2000, cu ocazia unor săpături de salvare.

V. H. Baumann, Peuce (serie nouă) I (14), 2003, p. 155-232, p. 210, nr. 127 (ilustraţia: desen, la p. 211, foto la p. 212); idem, în *Studia historica et theologica*, Iaşi, 2003 (vezi nr. 1072), p. 169-170, fig. 1 (foto şi desene).

Intus

classic…
ex gre[gale]
C. Iulio C. f[il(io) - - -]
et Longo [fil(io) eius]
et Secun[dino fil(io) eius)]
Descriptum [et recognitum ex] tabula aenea
quae fix[a est Romae…

Extrinsecus:

Ti. Iul[i]	*Urbani*
L. Pulli	*Verecundi*
P. Atini	*[A]merimni*
C. Vettien[i]	*[. . . . .]*
[L. ?] Pulli	*[. . . . . . .]*

- -

Este vorba probabil de o diplomă militară pentru armata provinciei Moesia Inferior; începând cu Traian (anul 99), după enumerarea alelor şi cohortelor, urmează *et classicis* (este vorba de *classis Flavia Moesica;* vezi CIL, 16, 45; B. Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Mainz, 2004, p. 20-21. n° 8; a. 99). În prima linie păstrată de pe fragment, acolo unde întotdeauna este indicată trupa (la genitiv) şi comandantul său, era înscris probabil numai *classic[o]*. (improbabilă indicarea flotei moesice, judecând după spaţiul disponibil).

În ceea ce priveşte datarea diplomei, având în vedere numele martorilor, editorul se gândeşte la sfârşitul domniei lui Traian sau la începutul celei a lui Hadrian. Mai probabil: circa 113, judecând după numele primilor patru martori care se regăsesc, în aceeşi ordine, într-o diplomă din anul 113 (RMD II, 86).

1 081. ***Histria.*** Platou circular de marmură (recompus din 2 fragmente) descoperit în anul 2002 în basilica episcopală de la Histria, în transeptul de sud. Diametrul: 1,20 m. Pe partea superioară a platoului, cu extremităţile puternic profilate, se află incizate trei inscripţii două în interiorul crucii, alta circulară de-a lungul profilaturii exterioare. Litere înalte de de aproximativ 4 cm.

Al. Suceveanu, *Trisaghionul din basilica episcopală de la Histria,* în vol. *Arta istoriei. Istoria artei. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani,* Bucureşti, 2003, p. 17-26.

Inscripţia din interiorul hastei verticale a crucii conţine literele F şi W care pot fi întregite fw[j], cuvânt asociat de obicei cu zwh („viaţă”) (vezi IGLR, nr. 49, 50, 91, 94, 380?). Din inscripţia din interiorul hastei orizontale se păstrează doar *N*; editorul întregeşte [I(hsouj)] N(azarhnoj) sau [I(hsouj)] N(ika). Inscrtipţia circulară conţine literele: AS+AGIOSOQEOSAGIOSEICXU, care trebuie întregite: Agioj o o qeoj, agioj eisxu[roj, agioj aqanatoj, elehson hm]aj. („Sfinte Dumnezeule, sfinte mare, sfinte fără de moarte, mântuieşte-ne pe noi”).

1 082 (= CIL, III, 7523; ISM, V, 232). ***Ibida*** (Slava Rusă, jud. Constanţa). Fragment de stelă de calcar; se păstrează doar partea stângă a câmpului inscripţiei. Dimensiuni: 1,22 × 0,38 × 0,19 m. Litere înalte între 4,2-5,2 cm. Considerată dispărută (cunoscută doar din copia lui Fr. Weickum), dar redescoperită în curtea unui locuitor din Slava Rusă, de unde a fost transportată la Muzeul din Tulcea.

L. Mihăilescu-Bîrliba, D. Paraschiv, în Hungarian Polis Studies 11, 2004, p. 163-167.

Lectura autorilor (r. 1 pe baza copiei lui Weickum):

D(is) [M(anibus)]
Tib(erius) [- - -]
niu[s. . .]

tia(nus) d(omo) [- - - vi-]
xit a[nn(is) - - -]
RET[- - -]
AN[- - -]
D[- - - ma-]
rit[o suo - - -]
sib[i et suorum hoc]
m[onumentum posuit]

Pentru ultimele două rânduri, autorii se gândesc şi la întregirea: *sib[i et suorum titulu]/m [posuit]*.

1 083. *Durostorum* (Ostrov, jud. Constanţa). Stelă de calcar, descoperită în anul 1925 (sau puţin mai înainte), cam la 1 km depărtare de Silistra, pe partea dreaptă a şoselei ce duce spre Ostrov, într-o vie. Stela cuprinde două registre. Sus, registrul sculptural prezintă un fel de edicule: deasupra acoperişului în formă de triunghi sunt sculptaţi doi lei, orientaţi spre marginile acoperişului; în spaţiul central este redată scena banchetului funerar (un bărbat având în mâna dreaptă ridicată o cunună; o femeie şi un copil ţinând la piept un porumbel; în faţa lor, *mensa tripes*, spre care se înalţă un câine); în cele două spaţii laterale ale ediculei sunt reprezentaţi doi sclavi. Registrul inferior prezintă un dublu cadru, de la mijlocul căruia pornesc lateral, spre stânga şi dreapta, apoi coboară spre bază, doi curpeni de viţă de vie cu struguri; spre interior, profil triplu, încadrând textul inscripţiei. Acum inscripţia este înfiptă într-un soclu de ciment, în micul lapidariu din curtea Muzeului din Călăraşi. Dimensiuni: înălţimea (până la soclu) 1,70, lăţimea 0,89, grosimea 0,34–0,35 m. Câmpul epigrafic măsoară 1,04 × 0,60 m; literele sunt frumos gravate, înalte de 7 cm (dar în r. 5 litera *I* din cifra *XI* măsoară 3 cm; la sfârşitul r. 6, litera *A* măsoară 2,5 cm; probabil că şi litera *I* de la sfârşitul r. 7 era mai mică); în r. 9, în cuvântul *haeres,* ligatura *A + E.* Textul inscripţiei este bine păstrat în primele trei rânduri; în celelalte rânduri, textul este în mai multe locuri vătămat (faţă de textul publicat cu 80 de ani în urmă). S-a păstrat la început în muzeul Liceului de băieţi din Silistra; în 1940 a fost adusă la Călăraşi (unde a stat expusă o vreme în parcul oraşului, apoi a fost adusă la Muzeu, după crearea acestuia).

Bibl.: Pericle Papahagi, în Dunărea. Revistă ştiinţifică-literară, II, Silistra, 1925, p. 89-90 (publicaţie rămasă necunoscută multora din cei care s-au ocupat cu istoria legiunii XI Claudia); Silvio Ferri, *L'arte romana sul Danubio,* Milano, 1933, p. 325-326, fig. 422 (fotografie din care rezultă starea excelentă de conservare la acea dată; fotografia redă scena banchetului, iar din inscripţie doar primele două rânduri); D. Dimitrov, *Nadgrobnite placi ot rimsko vreme v Severna Bălgarija,* Sofia, 1942, fig. 102 *(non vidi)*. Republicată ca inedită de Sven Conrad şi D. Stancev, în *Archaeologia Bulgarica* 3, 1999, 2, p. 61-63 (cu unele erori, din cauza deteriorării pietrei); vezi încă S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior,* Leipzig, 2004, p. 207, nr. 301, pl. 83/3 (autorul o încadrează în tipul I, varianta II şi o datează în al treilea sfert al secolului al II-lea). Reluată, pe baza ediţiei din 1925, de C. C. Petolescu, în vol. *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani,* Brăila–Călăraşi, 2004, p. 237-246 (cu amplu comentariu epigrafic despre prezenţa călăreţilor în legiunile romane).

D(is) M(anibus)
Iulius Iu-
lianus, ve-
teranus
ex eq(uite) leg(ionis) XI
Cl(audiae) ann(orum) LX; Va-
leria Crispi-
na coniux
et haeres
posuit

1 084–1 090. M. Irimia, *Noi descoperiri de tegule romane ştampilate în sud-vestul Dobrogei,* Pontica 35-36, 2002-2003, p. 161-176.

1 084. *Loc. cit.,* p. 161-162, fig. 1/1 (desen) şi 3/1 (foto). Gura Canliei (Canlia, com. Lipniţa, jud. Constanţa). Fragment de ţiglă ştampilată, descoperită în anul 2000 cu ocazia unei periegheze în zona cetăţii antice. Dimensiunile ştampilei: 8,4 × 2 cm; litere înalte de 1,8 cm. Muz. Constanţa; inv. 43341.

COH II C

Literele COH şi C sunt adâncite, dar cifra II în relief („Litera H este în ligatură cu spaţiile adâncite care delimitează cifra II în relief” Irimia); deasupra cifrei, o bară mică orizontală.

1 085. *Loc. cit.,* p. 162, fig. 1/2 (desen) şi 3/2 (foto). Gura Canliei. Fragment de ţiglă descoperită în anul 2002 de arhitectul Vlad Calboreanu din Bucureşti, în a cărui posesiune se află. Se păstrează doar o parte din caruşul ştampilei; litere înalte de 1,3 cm. De acelaşi tip cu precedenta.

…OH II…

1 086. *Loc. cit.,* p. 162, fig. 1/3 (desen), 3/3 (foto). Ştampila păstrată parţial; 4,6 × 1,8 cm; litere în relief, înalte de 1,3 cm. În aceeaşi colecţie.

COH…

Deosebită de precedentele, ca şi de ştampila publicată de M. Irimia, Pontica 21-22, 1988-1989, p. 113-121, fig. 2 (CEpR, X, 552).

1 087. *Loc. cit.,* p. 163, nr. 1, fig. 2/1 (desen), 4/1 (foto). Izvoarele (com. Lipniţa, jud. Constanţa), zona cetăţii antice *Sucidava.* Fragment de ţiglă ştampilată descoperită în 1996, pe malul Dunării. Ştampila păstrată parţial, 6 × 2,1 cm, litere adâncite, înalte de 1,5-1,7 cm. Muz. Constanţa, inv. 43340.

…OHIIC

„Sub litera H apare o mică linie orizontală adâncită, care ar putea reprezenta, eventual, latura incompletă a unui chenar” (M. Irimia). Editorul arată că ştampila este asemănătoare cu alta, publicată de el în Pontica 21-22, 1988-1989, p. 114, fig. 1-1 (CEpR, X, 552).

1 088. *Loc. cit.,* p. 163-164, nr. 2, fig. 2/2 (desen), 4/2 (foto). Fragment de ţiglă ştampilată. Cartuşul ştampilei păstrat fragmentar, 3,5 × 2 cm; litere înalte de 1,8-2 cm. Muz. Călăraşi (provine din colecţia V. Culică).

COH…

Din litera H se păstrează doar capătul de sus al hastei din stânga

1 089. *Loc. cit.,* p. 164, nr. 3, fig. 2/3 (desen) şi 4/3 (foto). Cartuşul parţial păstrat, 3,8 × 1,8 cm; litere înalte de 1,2-1,3 cm. Muz. Călăraşi; inv. 39296 (provine din colecţia V. Culică).

COH…

Din litera *H* se păstrează doar bara stângă.

Toate ştampilele de la nr. 1084-1089 sunt prezentate global în AnnÉp 2002, 1241. Ele sunt atribuite de M. Irimia cohortei *II Chalcidenorum*; despre această trupă, vezi: C. C. Petolescu, în *Studia hist. et theol.* 2003, p. 87; Fl. Matei Popescu, SCIVA, 52-53, 2001-2002, p. 198, nr. 16 (care le atribuie mai degrabă cohortei *II Gallorum*; vezi şi p. 206).

1 090. M. Irimia, *loc. cit.,* p. 164 şi 169, fig. 2/4 (desen), 4 a-b (foto) (= AnnÉp 2002, 1247). Cărămidă ştampilată (27 × 14 × 6,8 cm; dimensiunile cartuşului: 13,2 × 4,2 cm; litere în relief, înalte de 1,8-2 cm). Colecţia Vlad Calboreanu, Bucureşti.

RVMORID

Ştampila conţine un antroponim; se presupune că ar fi vorba de Flavius Rumoridus, *magister militum* sub Theodosius I şi *consul ordinarius* sub Arcadius (cf. O. Seeck, RE, I A, 1914, col. 1226);

ştampile cu acest nume se mai întâlnesc pe malul drept al Dunării, în Bulgaria (Zl. Morfova, Archeologija Sofia, 3, 1970, p. 39, nr. 20-21 şi p. 37, fig. 2 a), precum şi în Dobrogea, la Gârliciu, jud. Constanţa (ISM, V, 125).

INDICES

Numeri ad inscriptiones remittunt
Trimiterile se fac la numărul de ordine al inscripţiilor

I. NOMINA VIRORVM ET MVLIERVM

Nume de persoane

Quadratis nomina clarissimorum virorum, crassis hominum originis equestris distinguuntur.
Personajele de rang consular sunt redate cu majuscule, cele de rang ecvestru cu litere grase.

II. RES MILITARIS

Armata romană

III. RES MVNICIPALIS
Organizare orăşenească

IV. RES SACRA
Viaţă religioasă

V. GEOGRAPHICA
Denumiri geografice

VI. IMPERATORES ET DOMVS EORVM

Împăraţi romani şi casa lor imperială

VII. CONSVLES

Date consulare

VIII. VERBA NOTABILIORA

Cuvinte remarcabile

IX. LOCA VBI INSCRIPTIONES REPERTAE SVNT
Locul descoperirii inscripțiilor

X. CONSPECTVS INSCRIPTIONVM

Conținutul inscripțiilor

diplome militare 976-1000, 1077-1080
inscripții onorifice 1013 (împărat), 1014, 1016
baze de statui (Dolichenus) 1001, 1067
inscripții votive 1006, 1008, 1015, 1018-1022, 1026-1032, 1034-1055, 1058-1061, 1063-1065, 1069
inscripție creștină 1081
inscripții funerare 1022-1025, 1062, 1082, 1083
inscripții grecești 926, 1026, 1067, 1071, 1081
lucrări de construcție 1007 (basilica castrensis), 1066 *(templum cum tabernis)*
fundare oraș 1011, 1012
tessera bronz 1009
cărămizi ștampilate 1002, 1003, 1005, 1033, 1056, 1057, 1084-1090
instrumentum domesticum: amfore 1010

AL X-LEA CONGRES AL ASOCIAȚIEI EUROPENE A ARHEOLOGILOR (EAA)

NONA PALINCAŞ

Articolul începe printr-o scurtă **prezentare a Asociației Europene a Arheologilor** (EAA), continuă cu un **rezumat al principalelor idei** prezentate la cel de-al 10-lea Congres (Lyon 2004) al organizației şi se încheie cu un comentariu privind **politica de congrese a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti**. Ideea principală este aceea că nu se poate face cercetare fără prezență la congrese internaționale, iar IAB nu are bani de deplasare nici pentru o noapte de hotel/cercetător/an în România.

Între 8 – 11 septembrie 2004 a avut loc la Lyon (Universitatea Jean Moulin) al zecelea congres anual al Asociației Europene a Arheologilor (European Association of Archeologists/EAA). Scopul asociației este acela de a promova:

- dezvoltarea cercetării şi a schimbului de informații arheologice;
- gestionarea şi interpretarea patrimoniului arheologic european;
- o etică şi standarde adecvate în practica arheologică;
- interesele arheologilor profesionişti în Europa;
- cooperarea cu alte organizații cu scopuri similare (www.e-a-a.org).

EAA are în prezent peste 1000 de membri. Deşi numele acesteia sugerează doar participarea arheologilor europeni, printre cei înscrişi se numără şi arheologi de pe continentul american (mai ales SUA şi Canada), Africa şi Asia. În general Europa de Est este slab reprezentată în asociație, iar procentul participanților români este printre cele mai scăzute.

*

La congresul de la Lyon au fost aproape 800 de participanți, aproape toți cu comunicări[1]. Rezumatele lor însumează 302 pagini imprimate.

Din România au fost zece arheologi: unul de la Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj, unul de la Muzeul Brăila, ceilalți şase din Bucureşti (trei de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"/Centrul de Tracologie, doi de la

[1] Participarea la congres este condiționată de prezentarea de comunicări numai în cazul membrilor care primesc granturi. Cum de regulă instituțiile occidentale şi arheologii occidentali îşi pot permite să suporte ei înşişi costurile participării, exista şi o minoritate care vine fără comunicare, numai pentru a se ține la curent cu preocupările colegilor din alte țări şi pentru a intra în contact sau a menține legătura directă cu aceştia.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 397–405

Muzeul Naţional de Istorie a României, unul de la Muzeul Bucureşti, unul de la Institutul pentru Memorie Culturală şi unul angajat de o companie privată). Totodată, a mai fost prezent şi un geofizician român. Printre participanţi m-am numărat şi eu, datorită grantului primit din partea Fundaţiei americane Wenner–Gren, unul dintre pricipalii sponsori ai EAA.

Iniţial, eram puţin înclinată să trec prin tot chinul birocratic, inevitabil pentru cineva a cărui participare la congres este condiţionată financiar de decizia organizatorilor. Odată ajunsă acolo, mi-am dat însă seama că un congres de acest fel are ceva aparte şi necunoscut mie din experienţele anterioare (constând în două congrese tematice). Spre deosebire de congresele tematice, un congres cum este cel al EAA se ocupă cu o multitudine de teme şi, ca urmare, oferă participanţilor posibilitatea de a se pune la curent, în numai patru zile, cu preocupările colegilor din alte ţări şi de a se informa cu privire la probleme puse de practica arheologică şi la soluţiile găsite. Totodată, pot intra în contact direct cu aceştia, element fundamental pentru cercetare, pentru iniţierea de proiecte comune, europene sau transatlantice.

Tradiţional, lucrările congresului sunt organizate pe trei teme majore:

I. Perspective teoretice şi metodologice;

II. Interpretarea culturii materiale;

III. Gestionarea patrimoniului arheologic.

În cadrul lor se organizează secţiuni pe diverse teme; alegerea lor este la latitudinea membrilor EAA şi ca urmare sunt diferite de la un an la altul. Lucrări de lungă durată – adică pe mai mulţi ani – au doar comisiile de specialitate ale EAA (de ex. cea privind învăţământul sau banca digitală de date arheologice europene etc.).

Dat fiind gradul mare de interes al comunicărilor prezentate, participarea românească redusă şi accesul dificil la volumul de rezumate al congresului, o prezentare – chiar dacă inevitabil selectivă – nu poate fi decât utilă pentru arheologii români. Nu voi rezuma nici o comunicare luată integral, ci voi semnala doar idei (pe baza celor circa 60 de comunicări ascultate personal, a posterelor şi a citirii integrale a volumului de rezumate). Selecţia reflectă, evident, relevanţa lor pentru mine, arheolog venind din sistemul de cercetare fundamentală al unei ţări cu o arheologie periferică, „specializat” pe epoca metalelor şi interesat atât de aspectele tehnice, cât şi de arheologia socială. Lista „ideilor bune” nu este însă completă şi pentru că din ea lipsesc cele mai multe din discuţiile legate de practica arheologică de tip curent.

Chestiuni de metodă au fost abordate atât în sine, cât şi ca punct de pornire în cercetare, ca modalitate de a obţine mai multă informaţie de interpretat:

- se lucrează la dezvoltarea tridimensională a GIS pentru o mai bună adecvare a analizei la mişcările reale ale oamenilor în spaţiu[2];
- se lucrează la elaborarea unei teorii a stratigrafiei arheologice, care să fie mai puţin legată de geologie decât până acum şi mai adecvată proceselor din

[2] Secţiunea organizată de G. Carver şi E. Zubrow, *Archaeological Information Systems and dynamic modelling (AIS)*, Abstracts book/EAA, Xth Annual Meeting Lyon, 2004, p. 44-46.

siturile arheologice; este o tentativă de depăşire a stadiului Harris în practica de teren[3];
- punând în legătură studiile de tehnologie litică cu cele de ergonomie şi psihologie cognitivă, s-a reuşit includerea activității copiilor şi adolescenților în interpretarea siturilor din paleoliticul superior[4];
- un studiu de caz pornea de la recoltarea şi documentarea distribuției în spațiu a celor mai mici produse de debitaj, de dimensiuni coborând până aproape de 1 mm; în acest fel s-au putut determina traseul pereților şi gardurilor într-o aşezare din paleoliticul superior (Kamennaya Balka I)[5];
- studii genetice: se încearcă determinarea momentului colonizării postglaciale a Pen. Scandinave[6]; s-a determinat locul inițial de pornire al procesului de neolitizare în Italia[7];
- un studiu al modului de viață aristocratic din evul mediu timpuriu pornea – între altele – de la analiza a cca. 2 milioane de oase de animale[8] (contrastul cu stadiul în care se află arheo-zoologia românească – reprezentată la această dată de cca 10 specialişti în toată țara – mi se pare mai mult decât alarmant);
- analiza mai multor izotopi stabili (ai carbonului, azotului) din oasele umane poate da informații importante privind dieta (regimul alimentar, înțărcarea când există schelete de copii cu vârstă cunoscută) şi migrația (conținutul de sulfuri din colagen depinde de solurile din zona de origine a oamenilor); aplicația s-a făcut pe morminte din Latène B–C din Boemia[9];

Interpretarea culturii materiale din perspectivă socială (aici în oarecare ordine cronologică):
- Milovice – Aşezarea „G”: construcții de oase de mamut având o vatră în mijloc, frecvența mare a oaselor de mamut lipsite de valoare alimentară şi foarte greu de transportat (cranii, mandibule, dinți, omoplat, pelvis), precum şi cazurile de decorare a craniilor sau a altor oase de mamut din aşezările atribuite epi-gravettienului oriental au fost interpretate ca indiciu al unor activități ce trimit la transcedental şi la gândirea simbolică; s-a atras totodată atenția asupra considerentelor subiective care îi fac pe arheologi să reducă intrepretarea prezenței resturilor osteologice la nevoile elementare ale subzistenței[10];

---

[3] *Ibidem.*

[4] F. Audouze, Rezumatul secțiunii *Beyond Brave Hunters. Gendering the Upper Palaeolithic*, Abstracts book/EAA, p. 60.

[5] I. Toropov, *Methods for the Analysis of the Upper Palaeolithic Domesic Structures,* Abstracts book/EAA, p. 202-203.

[6] F. Riede, *Exploring the Post-Glacial Re-Colonisation of Scandinavia through mtDNA and Archaeology,* Abstracts book/EAA, p. 296 (poster).

[7] Poster.

[8] Chris Loveluck, *Provisioning and life styles at rural aristocratic centres in England, during the Early Middle Ages, AD 650–1000: the case study of Flixborough – North Conesby,* Abstracts book/EAA, p. 205-206.

[9] J. Le Huray (Universitatea din Bradford), comunicare premiată de EAA.

[10] M. Oliva, *The Molovice gravettian site. On the question of mammoth-bone depositions and dwellings*, Abstracts book/EAA, p. 202.

- din studiul a şapte aşezări mezolitice din Suedia rezultă că zona special destinată confecţionării de unelte şi arme din cuarţ (caracterizată prin utilizarea de tehnologii diverse pe un spaţiu redus, organizat unitar) funcţiona şi cu rol de mecanism de nivelare socială în interiorul unei societăţi egalitare[11];
- studiu microregional în Caucaz pentru a înţelege cauza dispariţiei bruşte (pe la 36 ka uncal BP) a lui *H. Neanderthalensis* în favoarea lui *H. sapiens sapiens*: nivelul tehnologic al celor două subspecii fiind comparabil, se pare că *H. sapiens sapiens* – spre deosebire de *H. Neanderthalensis* – şi-a organizat o reţea socială mai largă, care i-a permis exploatarea unui teritoriu mai întins şi, ca urmare, supravieţuirea[12];
- cercetarea în aşezările Bronzului Mijlociu din Ungaria: contraargumente la ideea de migraţie ca explicaţie la depozitele de tip Koszider (cu implicaţii asupra discuţiei privind preliminariile continentale ale marii migraţii egeice), construită anterior pe studiul depozitelor de bronzuri şi în lipsa săpăturilor sistematice în aşezări[13];
- numeroase studii se referă la „proto-şeferiile" epocii bronzului: pare să fi existat o continuitate la nivelul conducerii şeferiilor vizibilă între altele în transmiterea armelor de la o generaţie la alta; ele nu apar de regulă în morminte, care transmit o ideologie egalitară; apar însă în unele depozite: depunerea lor poate fi interpretată ca deconstrucţie a ideii de războinic[14];
- interpretarea cu ajutorul textelor Vedice, care descriu un ritual al focului legat de fondarea lumii, a unui grup de pietre crăpate de foc din situri din Pen. Scandinavă[15] (chiar dacă din punct de vedere metodologic e chestionabil, calitatea observaţiilor din teren este cu totul remarcabilă);
- interpretarea unor pietre de mari dimensiuni, aşezate de-a lungul sau la intersecţia drumurilor şi reprezentând *phalloi*, ca semn al existenţei, în epoca bronzului, a unui *Hermes* nordic, protector al călătoriilor la mare distanţă şi al întâlnirilor din zone limitrofe[16];
- situarea resturilor osteologice animale dintr-o casă cu mai multe încăperi, din Bronzul târziu, de pe Monte Polizzo: există o relaţie între încăperi şi specia de animal prezentată în ele, ca urmare există o relaţie simbolică între om şi animal; pentru interpretare s-a utilizat ideea lui Marilyn Strathern după care, în anumite societăţi, oamenii sunt în mai mare măsură divizi decât indivizi[17];

---

[11] Ch. Lindgren, *People and quartz: a discussion of the social dimension in lithic technology with examples from Mesolithic sites in eastern middle Sweden*, Abstracts book/EAA, p. 270.

[12] D. S. Adler, *Cultural, Biological, and Behavioral Discontinuities at the Middle – Upper Palaeolithic Boundary in the Southern Caucasus*, Abstracts book/EAA, p. 159.

[13] Magdalena Vicze, M. L. Stig Sørensen, comunicare privind aşezarea de la Százhalombatta.

[14] D. Fontijn, *Reconstructing the deposition of 'prestigious' metalwork: The construction and deconstruction of local and non-local identities*, Abstracts book/EAA, p. 72-73.

[15] A. Kaliff, *The Vedic Agni and the Scandinavian Bronze Age Fire-rituals: a possible connection*, Abstracts book/EAA, p. 272-273.

[16] A. Ericsson, *Phallus and travelling in the Bronze Age*, Abstracts book/EAA, p. 272.

[17] K. Oma, *The relationship between humans and animals in the late Bronze Age*, Abstracts book/EAA, p. 112.

- studii de arheologie experimentală:
    - în principal tribologie şi traseologie[18];
    - tehnici de vopsire a textilelor[19].
- studii care valorificau *lanțul operator:*
    - gradul de fragmentare al oaselor din mormintele de incinerație nu rezultă numai din temperatura de ardere, ci şi din pisarea ulterioară a oaselor: în funcție de lanțul operator, ritualul funerar poate fi mult mai complicat decât se consideră de obicei[20];
    - studiul înlocuirii cu pământ a țesuturilor moi ale cadavrelor înhumate poate da informații cu privire la practicile mortuare[21];
    - studiul (în principal macrooptic) a cca. 1 000 de spade din Bronzul târziu, din Scoția şi până în Andaluzia, a arătat că dincolo de similitudinile morfologice se pot identifica centre de produție (pe bază de lanțuri operaționale diferite) şi face observații asupra circulației acestora etc.[22];
    - interpretarea simbolică a etapelor din lanțul operațional de confecționare a ceramicii în epoca bronzului: similitudini cu construcția de case şi cu confecționarea obiectelor de metal[23];
- reconstituirea compasiunii, ca valoare socială, cu ajutorul analizelor de patologie a resturilor umane şi al textelor; potrivit autoarei „compasiunea este mai greu de identificat decât migrația"[24];
- în cazul studierii resturilor confruntărilor armate din primul război mondial, ce poate face un arheolog atunci când sunt atâtea texte? Propunerea a fost aceea de a recurge la interpretarea simbolică utilizată în general în arheologia preistorică[25];
- analiza relației dintre cultura materială şi diversele identități sociale (de gen, de vârstă, de statut etc.);
- studiul diverselor noțiuni de timp;
- relațiile dintre om şi peisaj.

---

[18] P. Anderson et al., *Experimental methodology in the laboratory and in the field using tribology (quantification of surface wear parameters) for determining tool function*, Abstracts book/EAA, p. 121-122.

[19] S. Steengaard, *The dyer's tool and colour. How does the choice of tool depend on the colour shades*, Abstracts book/EAA, p. 97-98.

[20] C. Forsman, *Burnt or unburnt? Marked or unmarked? Inhumation and cremation graves during the transition of the Late Neolithic and Early Bronze Age in Middle Sweden*, Abstracts book/EAA, p. 290-291.

[21] H. Duday, *Taphonomie et Archéologie funéraire: le colmatage du volume intérieur du cadavre*, Abstracts book/EAA, p. 75.

[22] B. Quilliec, *Technological signs noted on Atlantic swords: Interpretations, similarities and differences from Scotland to Andalusia during the Late Bronze Age*, Abstracts book/EAA, p. 273-274.

[23] J. Sofer Derevenski, *Building Polts like Houses at Százhalombatta*, *Hungary*, Abstracts book/EAA, p. 112.

[24] I. Fay, *Medieval Health Culture and the Evidence of Human Remains: Problems and Possibilities*, Abstracts book/EAA., p. 79.

[25] J. Price, *Archaeology, and the experience of the battlefields of the Great War 1914–21*, Abstracts book/EAA, p. 243.

O serie întreagă de secţiuni au dezbătut chestiuni dintr-o altă categorie de interes cum sunt problemele de gestionare a patrimoniului (legislaţie şi practică, inclusiv cazul săpăturilor de la Roşia Montană), rolul muzeelor în educarea publicului (aici se pare că se recurge tot mai frecvent la crearea unor situri arheologice artificiale pentru a familiariza copii cu ideea că arheologia nu este pur şi simplu colecţie de obiecte vechi), problemele de comunicare între arheologi (de ex. politica citirii şi a citării), de standardizare a calităţii săpăturilor, de reorganizare a învăţământului superior de specialitate din perspectiva Convenţiei de la Bologna etc.

Privite în ansamblul, comunicările celor 800 de participanţi la Congresul de la Lyon aveau ca scop înţelegerea societăţilor din trecut şi în general a relaţiei dintre om şi artefacte în sensul cel mai larg al cuvântului (adică incluzând socio- şi ecofactele); arheologia lor are astfel relevanţă pentru prezent. Faţă de aceste preocupări, practica arheologică din România se află evident la mare distanţă. Unele domenii de cercetare nu ne sunt accesibile din raţiuni de finanţare (de la cercetările de genetică şi arheologie experimentală până la procedee simple precum tamisarea în săpăturile curente). Altele însă, chiar dacă mai puţin costisitoare (v. observaţii ţinând de lanţul operaţional, zooarheologie), ne lipsesc din cauza gradului ridicat de învechire a practicii arheologice româneşti, din lipsa unui învăţământ de specialitate. Se poate constata că distanţa dintre arheologia noastră şi cea a Occidentului este imensă (poate cu excepţia unor cazuri punctuale şi, oricum, episodice). Şi pentru că, prin posibilităţile de informare rapidă, de stabilire de contacte directe, de iniţiere de proiecte comune şi de discuţie critică a rezultatelor, participarea la congrese internaţionale este de importanţă crucială în reducerea distanţei dintre noi şi ei, am încercat să văd care este ceea ce am putea numi „politica de congrese” a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti.

Noi şi congresele internaţionale. Observaţiile ce urmează se bazează în principal pe date culese din rapoartele anuale de activitate a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din Bucureşti. Nu am inclus aici congresele şi conferinţele cu participare internaţională ţinute pe teritoriul României şi nici pe cele organizate în ţările fostului bloc socialist – este cazul celor de la Varna, Yalta, Kiev, Chişinău sau Praga – şi nici pe cele ţinute în Turcia pentru că:

- fiind mai accesibile din punct de vedere financiar, cercetătorii plătesc adesea ei înşişi costurile participării şi ca urmare nu sunt relevante pentru o analiză a politicii institutului;
- nu am putut deosebi pe cele care repetă problematica şi metode de cercetare uzuale în arheologia din România de cele ale căror lucrări sunt într-adevăr de nivel occidental, adică sunt importante pentru înnoirea direcţiilor de cercetare.

Deoarece prin includerea Centrului de Tracologie în Institutul de Arheologie în anul 2003 numărul cercetătorilor a crescut foarte mult, am considerat separat situaţia din anii 1998–2002 şi 2003–2004.

	Nr. total de cercetători în IAB	**Cercetători care au fost la cel puțin un congres international în Occident**				**Nr. total de comunicări**
		total[26]	**la peste 55 de ani***	**între 40–55 de ani***	**sub 40 de ani***	
1998–2002	cca. 35	14	8	4	2	25[27]
2003–2004	cca. 60	13 (8 din IAB)	3 (toți din IAB)	4 (1 din IAB)	6 (4 din IAB)	24[28]

*Notă: în tabel este dată vârsta la data participării la congres (cu aprox. de 1-2 ani).

Din cele de mai sus rezultă că în cinci ani (1998–2002) numai cca 40% din cercetători au fost la un congres în Occident, iar dintre aceştia cei mai mulți erau, la data participării, în grupa superioară de vârstă. Aceştia sunt de regulă şi cei ce au fost la mai multe congrese într-un an. Odată cu vârsta scade şi numărul şi frecvența participărilor. Situația s-a înrăutățit şi mai mult în 2003–2004, când proporția cercetătorilor participanți la congrese internaționale a scăzut la aprox. 20%[29], cu tot aportul Centrului de Tracologie în materie de contacte internaționale (susținute de banii de deplasare şi contul în valută). Faptul că în ultimii doi ani s-au prezentat totuşi la fel de multe comunicări ca în cei cinci ani premergători arată că un grup tot mai restrâns de cercetători sunt invitați la mai multe congrese pe an. Frecvența participării cercetătorilor în vârstă a scăzut şi a crescut a celor tineri, însă numai aparent: 3 din cei 6 cercetători sub 40 ani (v. tabelul) se aflau de fapt, în momentul desfăşurării congreselor, la burse de studii; fără burse, cine ştie dacă s-ar fi putut duce.

Cauza acestei slabe prezențe în Occident: IAB fiind în toți aceşti ani în imposibilitatea de a finanța asemenea activități, participarea la ele depindea de finanțarea de către organizatori; aceştia îi invită, de regulă, doar pe cei cu nume consacrate în domeniu (dintre care mulți refuză invitațiile, din comoditate) sau pe cei care au avut burse de studiu, pentru că pe aceştia îi cunosc.

Urmarea: Gradul tot mai mare de învechire a arheologiei din România. Astfel, peste doi ani, în presupusul moment al integrării României în Uniunea Europeană, cei mai mulți cercetători care au avut ocazia de a-şi forma o imagine asupra preocupărilor occidentale în domeniu şi au experiență în dialogul cu colegii occidentali vor fi dacă nu deja pensionați, atunci cel puțin aflați spre sfârşitul

[26] Nu am inclus în tabel un cercetător cu jumătate de normă în IAB, dar cu şase participări la congrese internaționale în perioada 1998–2001, pentru că el a reprezentat acolo şi a fost finanțat de Ministerul Culturii (şi Cultelor), deci situația sa este irelevantă din perspectiva politicii IAB în domeniu. Relevantă este totuşi frecvența participării sale: 6 comunicări ale sale în comparație cu cele 21 ale colegilor săi din institut.

[27] Numărul de comunicări pe an: 5 în 1998; 3 în 1999; 6 în 2000; 7 în 2001; 4 în 2002.

[28] Numărul de comunicări pe an: 11 în 2003; 13 în 2004.

[29] Faptul că am comparat o perioadă de cinci ani cu una de doi ani mi se pare irelevant pentru rezultat, deoarece numărul de participări este atât de mic încât până la urmă nu atât proporțiile, cât mai ales micimea numerelor contează aici.

carierei. Aceştia se află acum, ce-i drept, la conducerea institutului şi ar putea face mai multe dacă modernizarea şi reformarea institutului ar constitui pentru ei un imperativ stringent. Aproape pentru toată lumea congresul internațional este mai degrabă o întreprindere personală decât o sarcină de serviciu, un loc din care vii cu idei de împărtăşit şi cu programe de cercetare de reformulat. Problema este că, dată fiind realitatea vârstei, nu aceştia vor plăti consecințele neadaptării la actualitate. Ceea ce face sau nu face această generație se va răsfrânge asupra celor mai tineri. Acestora li se va cere să actualizeze cercetarea arheologică. Numai că cea mai mare parte a lor[30] – aflați sub influența tradiției locale şi sub presiunea compensării carențelor profesionale inevitabile în lipsa unui învățământ organizat pentru a produce arheologi profesionişti – nu au decât cel mult o imagine vagă asupra nivelului actual al arheologiei contemporane în Vest. Ca urmare, peste numai doi ani vor fi puşi în situația de a se adapta literalmente de la o zi la alta la ceva ce nu cunosc. Perspectivele mi se par îngrijorătoare. Dintr-un punct de vedere mult mai optimist s-ar putea obiecta că, alături de reuniunile ştiințifice internaționale în Occident, mai există şi cele ținute în fostele țări socialiste, dar cu participare occidentală, precum şi bursele de studiu ca modalitate de punere la curent a tinerilor cercetători cu arheologia Occidentului. După părerea mea, congresele internaționale ținute în Est, prin numărul mare de participanți din țările din zonă, toate cu o arheologie modestă, creează o impresie de felul „se mai face şi în alte locuri ca la noi", „nu suntem noi singurii care lucrăm aşa", iar aceasta nu este de natură să pună în evidență stringența înnoirii. Apoi, fără a analiza aici orientarea şi efectul burselor de studiu – de altfel şi ele dependente tot de bani din Vest – asupra arheologiei noastre, fie menționat doar faptul că nici măcar o bursă de foarte lungă durată nu ar putea pune la curent pe cineva cu un evantai atât de larg de preocupări cum o poate face un congres de tipul celui prezentat aici. Acesta este, de altfel, şi unul din scopurile EAA. Dar cu bugetul său de deplasări de 50 milioane de lei pe an – adică cu sub 1 milion de lei pe an pentru un cercetător – Institutul de Arheologie din Bucureşti nu are cum să valorifice asemenea ocazii.

THE Xth ANNUAL MEETING OF THE EUROPEAN ASSOCIATION OF ARCHAEOLOGISTS (EAA)

ABSTRACT

After presentig the aims of the European Association of Archaeologists, this article gives a summery of some of the aprox. 800 papers and posters presented at

[30] Un lucru pe care l-am remarcat la Lyon a fost numărul mare de doctoranzi care şi-au prezentat părți din lucrările de doctorat, distribuite lor ca parte a unor proiecte în curs (v. de ex. proiectul în jurul lui Monte Polizzo).

the 10th Annual meeting of the association (Lyon, 8th – 11th September 2004). The summary is intended as a „list of good ideas", i.e. ideas which I consider useful for archaeologists as myself, interested not only in social archaeology, but in field research as well.

The last section briefly discusses the politics of the Institute of Archaeology „Vasile Pârvan" (Bucharest) with respect to participation of its members in international conferences. The table in the article shows that, during the last 7 years (1998–2004), participation was scarce and the general trend goes downward: an ever smaller group of researchers are invited, sometimes the same ones to several conferences, each year. Participation is dependent on funding from the organizers, a fact that hightens the chances of aged researchers, better known to their colleagues in the West. From among the younger ones, only a minority who had a scholarship (and as such are known by their westerner colleagues or can pay themselves for the participation) sometimes go to an international conference in the West. Given that most of the senior researchers will retire in the next couple of years (a fact that makes them to act now in a rather conservative way), the integration in the European Union (foreseen for 2007) will find the Institute of Archaeology in Bucharest – and the rest of the Romanian archaeology – with a young generation having to integrate into something they hardly know anything about. An active politics on the part of the Institute of Archaeology is not possible in the matter because of the lack of local funding (for 2004 the institute received for this purpose from the state budget less than the ecquivalent of a night in a Romanian hotel/researcher/year). Under the circumstances, the surviving of an outdated research is inevitable.

CONSIDERAŢII PE MARGINEA UNUI CONGRES DE ARHEOASTRONOMIE

ALEXANDRU S. MORINTZ

Tematica ***Oxford Conference on Archaeoastronomy*** dezbate rolul pe care fenomenele astronomice le-au jucat în societatea omenească de-a lungul timpului ca obiect a unor abordări ştiinţifice aplicative (baza de pornire a calendarului) cât şi impactul pe care l-au avut asupra gândirii religioase. Ediţiile anterioare s-au desfăşurat în **Anglia** (1981), **Mexic** (1986), **Scoţia** (1990), **Bulgaria** (1993), **SUA** (1996) şi **Insulele Canare** (1999). Comitetul de organizare nu s-a pronuţat încă asupra locului în care se va ţine următoarea ediţie, a 8-a, existând mai multe propuneri: Peru, India şi China.

A 7-a Conferinţă Internaţională Oxford de Arheoastronomie şi-a derulat lucrările în Statele Unite ale Americii (între 21-26 iunie 2004 la Flagstaff, Arizona), reunind specialişti din Europa (Anglia, Germania, Islanda, Italia, Olanda, Polonia, România), America de Nord, Centrală şi de Sud (Bolivia, Brazilia, Mexic, Peru, SUA, Canada), Asia (India, Japonia) şi Australia. În cele cele ce urmează ne propunem a puncta succint o parte din temele prezentate[1].

Menţionăm încă de la început marea diversitate a comunicărilor din punct de vedere al perioadelor tratate (preistorie, antichitate, ev mediu, perioada contemporană), al zonelor geografice (Europa, Asia, Africa, Australia, America), precum şi al modului de abordare (astronomic, arheoastronomic, etnoastronomic şi ecoastronomic). Tocmai de aceea, această prezentare, nu respectă succesiunea contribuţiilor înscrise în programul congresului – succesiune stabilită în funcţie de locul de origine a participanţilor – optând pentru o ordonare tematică şi cronologică.

Lucrările au fost deschise de două comunicări ce au urmărit, în moduri diferite, să definească rolul şi locul arheoastronomiei în raport cu arheologia, astronomia şi antropologia, aceasta din urmă înţeleasă ca antropologie culturală. Bradley E. Schaefer[2], în încercarea de a se erija oarecum într-un rebel, consideră excesivă tendinţa de a conferi conotaţii astronomice unor descoperiri arheologice. El dă ca exemplu construcţii actuale (binecunoscutele clădiri din Washington D.C.,

---

[1] Volumul congresului, aflat în prezent în lucru, va apare în cursul anului 2005.

[2] Bradley E. Schaefer *(Case Study of Three of the Most Claimed Archaeosatronomical Alignments in North America)* – Department of Physics & Astronomy, Louisiana State University, Baton Rouge LA 70803, USA, schaefer@lsu.edu.

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 407–411

Capitoliul şi *Pentagonul),* a căror orientare poate fi pusă în legătură cu poziţia aştrilor, fără însă ca arhitecţii respectivelor clădirii să fi intenţionat acest lucru. Schaefer prezintă 3 dintre cele mai importante cazuri arheoastronomice din America de Nord *(Bighorn Medicine Wheel*, *Cahokia* şi *Caracol),* afirmând că presupusa lor semnificaţie astronomică nu este susţinută de convingătoare argumente arheologice, astronomice sau etnografice. Comunicarea, cu aluzii acide la adresa arheologilor *(„If you haven't found an alignment towards what you want, then you just haven't looked hard enough")* subliniază necesitatea stabilirii intenţiei, nu doar posibilitatea legăturii unui sit cu anumite fenomene astronomice.

O poziţie mai moderată a adoptat Rolf Sinclair[3]. Acesta defineşte arheoastronomia ca ştiinţă ce studiază modul în care oamenii au perceput de-a lungul timpului fenomenele cereşti, cum le-au utilizat şi ce rol au jucat acestea în viaţa lor. El propune analizarea şi ordonarea fenomenelor astronomice pe baza impactului lor cultural. Arheoastronomia trebuie să fie considerată ca parte integrantă a arheologiei şi antropologiei.

O serie de comunicări au fost dedicate cunoştinţelor astronomice existente în antichitate, în Babilon, Grecia, India şi China. Teije de Jong[4] stabileşte, pe baza unor tăbliţe babiloniene din timpul lui Ammisaduqa, care conţineau observaţii asupra planetei Venus, data de începere a domniei acestuia (1637 a.Chr.). Acelaşi Bradley E. Schaefer[5], de data acesta *„tradiţionalist",* analizând informaţiile astronomice consemnate de învăţaţi ai antichităţii (Hipparchos din Niceea, Claudios Ptolemaios etc.), determină poziţia geografică şi perioada istorică în care aceste informaţii au fost făcute. El conchide că majoritatea constelaţiilor greceşti, împreună cu miturile aferente, s-au născut în Orientul Mijlociu.

K. P. Rao[6] pune în legătură cu observaţii asupra Soarelui mai multe construcţii megalitice din sudul Indiei, datate între 1400–200 a.Chr., iar B. N. Narachari Achar[7] identifică în Mahabharata peste 150 de menţiuni referitoare la fenomene astronomice.

Lucrarea lui David W. Pankenier[8] pune în evidenţă corespondenţele astral-terestre şi concepţia sinocentristă din perioada imperială timpurie chineză.

---

[3] Rolf Sinclair *(The Nature of Archaeoastronomy)* – Coference Worker, 7508 Tarrytown Road, Chevy Chase, USA, MD 20815-6027, rolf@santafe.edu.

[4] Teije de Jong (*Dating the Babylonian Observations on the Venus Tablet of Ammisaduqa*) – Astronomical Institute „Anton Pannekoek", Amsterdam and Space Reasearch Organization Netherlands, Utrecht, t.de.jonk@sron.nl.

[5] *Origin of the Greek Constellations*.

[6] K. P. Rao (*Astronomical Relationship of South Indian Magaliths*) – University of Hyderabad, Department of History, Andhra, Pradesh 400 046, India, kprao1@rediffmail.com.

[7] B. N. Narahari Achar (*Planetary Cofigurations in the Epic Mahabharata: An Exercise in Archaeoastronomy Revisited*) – University of Memphis, Department of Physics, 6019 Southampton Drive, Memphis, TN 38119, USA, nachar@memphis.edu.

[8] David W. Pankenier (*Aknowledging Others: an Astrological Paradigm Shift in Early Imperial China*)– Lehigh University, Dept. MLL 9 W. Packer Ave., Bethlehem, PA 18015, USA, dwp0@lehigh.edu.

Menţionăm şi 3 comunicări care au urmărit identificarea unor practici cu conotaţii astronomice în Evul Mediu. Thorsteinn Vlhjalmsson[9] descrie tehnici şi instrumente de orientare pe mare utilizate de către vikingi. V. F. Polcaro[10] prezintă o frescă aflată în mânăstirea San Pietro in Valle din Italia, care înfăţişează apariţia stelei cristice magilor. Deşi subiectul este adesea întâlnit în epocă, surprinde modul de redare a stelei: mai mare decât o stea obişnuită, având 6 raze şi un cerc exterior. Cunoscând faptul că fresca a fost realizată între 1182–1187, Polcaro presupune că autorul a fost inspirat de supernova care a explodat în Cassiopeia în 1181. Fenomenul este consemnat şi în cronici chineze şi japoneze.

Stephen McCluskey[11], pe baza studierii a circa 130 de biserici medievale din Anglia, demonstrează că acestea erau orientate pe direcţia răsăritului soarelui în ziua patronului respectivei biserici.

Numeroase comunicări au fost axate pe cercetări efectuate în Mexic (S. Iswaniszewsky, W. B. Murray) şi America Centrală (Johanna Broda, A. Lelgemann). W. B. Murray[12] prezintă o serie de reprezentări geometrice pe stânci (cruce înscrisă în cerc), descoperite în nord-estul Mexicului, pe care autorul le interpretează ca reprezentând punctele cardinale. Referitor la civilizaţia Maya, două comunicări analizează informaţiile de natură astronomică consemnate în *Codexul* din Dresda[13].

Abordările de etnoastronomie au vizat populaţii primitive actuale din Africa, Australia şi America. Jarita Holbrook[14] descrie dansuri cu conotaţii astronomice în Mali, iar Keith Snedegar[15] analizează o metaforă boşimană în care se confruntă constelaţii personificate în tineri războinici.

John Morieson[16] face o incursiune etnografică în mitologia comunităţilor Boorong (statul Victoria, Australia), populaţie aborigenă în prezent dispărută. În viziunea acestora, lumea terestră are un corespondent în cer. Pe baza unor

---

[9] Thosteinn Vlhjalmsson (*Old Norse Navigation: The Question of Hardware or Software*) - Professor of Physics and History of Science, University of Iceland, Reykjavik, Iceland, thv@hi.is.

[10] V.F Polcaro (*A possible european witness of SN 1181*) - CNR-IASF, Rome, Italy, polcaro@rm.iasf.cnr.it.

[11] Stephen McCluskey (*The Orientations of Medieval Churches. A Methodological Investigation*) - West Virginia University, Department of History, Morgantown, WV 26506, USA, scmcc@wvu.edu

[12] William Breen Murray (*The Cross-in-Circle Motif at Boca Potrerillos, N. L., Mexico: Cardinal Directional Symbolism in Rock Art?*) – Universidad de Monterrey, Mexico.

[13] Lloyd B. Anderson (*Beyond the Moon and Venus: Mayan Recirds of the Planet*) – Ecological Linguistic, PO Box 15156, Washington DC 20003, USA, ecoling@aol.com.; Dennis Tedlock and Barbara Tedlock (*Restoring the Moon Goddess to her Rightful Place in the Mayan Sky*) – University of Bufallo-SUNY, 209 Double Arrow Rd., Santa Fe, NM 87505, USA, dtelock@bufallo.edu, tedlock@bufallo.edu.

[14] Jarita Holbrook (*Cultural Astronomy of the Bamana People of Mali*) – University of Arizona, Haury Anthro Brdg, Rm 316, Tucson, AZ 85721-0030, USA, holbrook@u.arizona.edu.

[15] Keith Snedegar (*Celestial Metaphor and Visual Narration in Bushmen Oral Tradition*) – Utah Valley College, 800 W. University Parkway, Orem, UT 84058-5999, USA, snedegke@uvsc.edu.

[16] John Morieson (*From „archaeo” to „ethno”. Action research into Boorong astronomy over the last decade*) – Morieson Consulting, 1 Thompson Street, Inglewood, Victoria 3517, Australia, starman@vtown.com.au.

consemnări de la mijlocul secolului al XIX-lea, Morieson identifică o serie de animale, specifice continentului australian, care erau asociate unor constelații.

Johannes Neurath[17] descrie ceremoniile oficiate la solstițiu de către indienii Huichol din nordul provinciei Jalisco, Mexic. Aceştia au centre ceremoniale complexe, numite *tukipa*, care constau în mai multe temple grupate în jurul unei piețe centrale. Elvira Espejo Ayca[18] identifică simboluri solare pe țesături indigene din Bolivia. F. P. Lima[19] extrage informații etnoastronomice despre indigenii brazilieni, pe baza consemnărilor realizate între secolele al XVI-lea şi al XX-lea, de coloniști, misionari, naturaliști şi exploratori. Louis Carlos Jafelice[20] prezintă cercetările etnoastronomice întreprinse asupra descendenților indienilor de pe Rio Grande (nord-estul Braziliei).

O comunicare mai puțin obişnuită a aparținut lui Christian B. Luginbull, care s-a referit la faptul că luminarea artificială pe timp de noapte afectează observarea în bune condiții a bolții cereşti. Astfel 50% dintre locuitorii Europei Occidentale şi 2/3 dintre cei ai Statelor Unite ale Americii nu mai pot vedea Calea Lactee. Autorul sugerează şi o serie de soluții în acest sens, printre care evitarea risipei luminei artificiale şi trecerea la surse de iluminat adecvate diferitelor amplasamente. Trebuie spus că, una din zonele europene care nu *„suferă”* de o poluare prin lumină artificială nocturnă, este țara noastră.

Prezentările celor trei participanți din România s-au dorit a fi în fapt un tot unitar, urmărind să ofere o imagine de ansamblu, foarte succintă a aspectelor de arheoastronomie din spațiul balcanic, dar mai ales ale ținuturilor de la nord de Dunăre. Alexandra Comşa a prezentat rezultatele unor serii de observații privind orientarea scheletelor după soare. Alexandru Morintz a făcut o succintă prezentare a celor mai importante artefacte cu elemente sau caracteristici solare descoperite în spațiul balcanic. Cristian Schuster a urmărit reminiscențele acestor obiceiuri în calendarul popular actual. Evident că multe dintre aspectele prezentate de delegații români sunt cunoscute colegilor din țară, dar pentru specialiştii mai puțini familiarizați cu spațiul balcanic, lucrurile erau inedite şi deosebit de interesante.

Aşa cum se poate observa din prezentarea lucrărilor, tematica abordată a fost extrem de vastă, participantul având adesea sentimentul de copleşire. Acest lucru a

---

[17] Johannes Neurath (*Horizon Observation and Solstice Ceremonies among the Huichol Indians of Mexico*) - Museo Nacional de Antropologia, apdo. Postal 11-389, Col. Hipódromo, Mexico, D.F. 06101, Mexico, jnkpap@prodigy.net.mx.

[18] Elvira Espejo Ayca (*Some Relations between Ayamara and textural Practice*) – ILCA, Institute of Ayamara Language and Casilla 2681, La Paz, Bolivia, ilca@megalink.com.

[19] Flavia Pedroza Lima (*Observation and Description of Brazilian Indigenous Astronomical Knoledge: the Point of view of Colonists, Missionaries, Naturalists and Specialists*) – Federal Universitario of Rio de Janeiro, Rua Sao Clemente 10/402, Botafogo, Rio de Janeiro 22260-000, Brazil, flaviapedroza@ig.combr.

[20] Louis Carlos Jafelice (*Ethnoastronomy from Indigenous Oral Tradition in the Rio Grande do Norte State, Brazil*) – UFRN Physics Department, Rua Alcindo Dias de Oliveira, 332 Capim Maco, do Norte Natal, Brazil, jafelice@dfte.ufrn.br.

fost amplificat şi de faptul că succesiunea comunicărilor a fost organizată pe locul de proveniență al participanților şi nu pe problematica comunicării. Ordinea stabilită de organizatori a făcut astfel să nu fie respectată o anumită cronologie (adică expunerea de la cel mai vechi la cel mai nou).

Chiar şi aşa, câştigurile unei asemenea reuniuni sunt de netăgăduit. Interesante ar fi manifestările de acest gen dedicate unor zone mai restrânse şi pentru intervale de timp mai mici, aşa cum cu oarecare timiditate se organizează deja în Europa, la unele dintre acestea participând şi specialişti români, însă mai puțin din domeniul arheologiei.

Combinarea dintre o interpretare din punct de vedere astronomic a descoperirilor arheologice (căutând dovezi evidente de intenționalitate) cu mărturiile etnografice, unele, în multe regiuni ale globului, actuale, este şi astăzi benefică, dacă, evident, sunt păstrate limitele bunului simț şi caracterul ştiințific al demersului. Dorim să subliniem că reuniunea de la Flagstaff a avut ca deviză numai o abordare strict ştiințifică a temei. Aşa cum am aflat de la organizatori, cu toate că au fost amatori doritori a se înscrie la lucrări, unii care ar fi susținut financiar congresul, s-a evitat a se da curs acestor tendințe.

Ideea împărtăşită de mai mulți participanți, aceea de a aduna informația etnografică şi de a-i reînvăța pe descendenții unor populații (aborigeni, Navajo) propriile tradiții, poate părea oarecum ciudată pentru noi, europenii, însă se dovedeşte o necesitate stringentă, căci multe din tradițiile şi învățămintele trecutului au fost *„copleşite”* de noul, a tot globalizator. Poate şi pentru România, mai ales pentru zonele care nu s-au *„transformat”* în urban, dar nici mediul rural autentic nu se mai dovedeşte a fi utilă.

GABRIEL CRĂCIUNESCU, *Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei,* Bibliotheca Thracologica XLI, Craiova, 2004, 382 pag. (266 pag. text + 114 pl.)

Mărturisesc că am aşteptat cu interes apariţia lucrării monografice a d-lui G. Crăciunescu, a cărui teză de doctorat, cu aceeaşi temă, susţinută în 1999, am consultat-o la un moment dat cu scopul de a-mi clarifica relaţia dintre cultura Verbicioara şi cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Cu acea ocazie, nu pot spune că am reuşit să mă lămuresc, ba chiar mi s-a părut că nu mai înţeleg nimic din această relaţie. Am gândit atunci că citirea ei selectivă sau superficială ar putea fi cauza, în consecinţă am purces acum la o lectură pe îndelete, bănuind că, între timp, vor fi apărut completări, corecţii sau modificări de interpretare a materialului brut, arheologic, aşa cum e normal să se întâmple după trecerea a patru ani şi confruntarea cu opiniile altora (mă gândesc aici, desigur, la referatele tezei de doctorat care ar fi putut avea un oarecare impact asupra conţinutului iniţial). A doua lectură nu mi-a relevat deosebiri de esenţă între teză şi carte, ci doar o uşoară dospire a bibliografiei, asta putând să însemne că referatele au fost fie toate laudative, fie, mai probabil, cu dezinvoltură ignorate.

Este posibil ca unul dintre referatele tezei să fi fost chiar **Prefaţa** cărţii (p. 5-8), semnată de Petre Roman care, după ştiinţa mea, a fost conducătorul tezei. Petre Roman este familiarizat cu problemele culturii Verbicioara, fiind implicat în cercetarea ei pe o serie de şantiere (Vlădeşti, Slatina, Ostrovu Corbului), care fac obiectul acestei lucrări, fapt pe care, de altfel, îl precizează el însuşi în prefaţă. În ciuda concluziei că lucrarea „reprezintă o contribuţie reală, un pas important în cunoaşterea fenomenului cultural Verbicioara", Petre Roman este destul de rezervat în aprecieri: „prezentarea ceramicii este corectă", despre capitolul al VI-lea – **Cronologia culturii Verbicioara** – se rezumă la a spune că este „decent, ponderat şi de admis", iar „bibliografia şi ilustraţia sunt bogate".

Trecând la conţinutul monografiei, trebuie spus că ea are o structură standard, iar sumarul ei promite o construcţie solidă, în pofida titlului care limitează studiul culturii Verbicioara doar la aria ei vestică, probabil mai bine cunoscută autorului implicat în cercetările de teren de pe raza Muzeului Porţilor de Fier din Turnu Severin.

Lucrarea începe cu o mică **Introducere** (p. 9-11), care a fost scrisă, cel mai probabil, cu ocazia susţinerii tezei de doctorat, fiind datată decembrie 1999. Conţinutul ei este oarecum ciudat. Ar fi fost de aşteptat să aflăm ce l-a determinat pe autor să aleagă acest subiect, să găsim o justificare pentru limitarea studiului doar la jumătatea vestică a Olteniei, cu atât mai mult cu cât, în catalogul descoperirilor, figurează localităţi din întreg arealul culturii, fapt care, desigur, vine în contradicţie cu titlul ales. În realitate, introducerea aşează la un loc şi amestecă probleme ce ţin de istoricul cercetării, concluzii la care a ajuns autorul pe parcursul studiului, expunerea lapidară a unor probleme controversate ale culturii Verbicioara. La p. 10, introducerea capătă caracterul unui inutil sumar lărgit şi, în egală măsură, a unui autoreferat („lucrarea este însoţită de abrevieri, listă biblografică, repertoriul descoperirilor, tabele sinoptice" etc.). Spre finalul ei se află tradiţionalele şi fireştile mulţumiri aduse unor cercetători care i-au sprijinit demersul ştiinţific.

Aşa cum remarca şi P. Roman în prefaţa sa, **Istoricul cercetării** (p. 12-14) este „foarte concis", în fapt o înşiruire rece a staţiunilor Verbicioara cercetate de-a lungul timpului (cu începere de la jumătatea sec. al XX-lea) şi a arheologilor care au coordonat cercetarea de teren a acestora. În mod surprinzător şi impardonabil, autorul se referă strict doar la cercetările de teren, ignorând total contribuţiile în planul ideilor, mă refer, fireşte, la definirea culturii şi la eforturile depuse pentru cunoaşterea purtătorilor

ei, sub toate aspectele. Autorul nu are o atitudine critică față de aceste cercetări de teren căci nu aflăm de nicăieri care este ponderea săpăturilor sistematice, a săpăturilor de salvare, a descoperirilor fortuite, nu se fac ierarhii în funcție de calitatea cercetării sau de importanța siturilor. Modul în care a fost realizată documentația de șantier, cum a fost ea publicată, cum au fost valorificate artefactele arheologice sunt total trecute cu vederea. Lipsește o evaluare a siturilor din care să reiasă cu claritate care ar fi stațiunile cheie pentru cunoașterea culturii Verbicioara. Ar fi fost lesne de constatat, chiar și de către un necunoscător al epocii bronzului, că baza documentară a culturii este destul de plăpândă, fiind puține stațiuni bine cercetate și, mai ales, bine stratigrafiate și publicate, motiv pentru care încercarea autorului poate fi calificată ca un veritabil act de curaj.

Capitolul I – **Catalogul descoperirilor** (p. 15-56), repertoriază 156 de situri din România (147), Bulgaria (3) și Serbia(6), ordonate alfabetic. Cum am arătat deja, conținutul catalogului este în dezacord cu titlul cărții, care promitea doar studiul ariei vestice a culturii Verbicioara. Cu privire la catalog, acceptabil ca alcătuire, cel puțin la prima vedere, dar departe de perfecțiune după o aprofundare a conținutului, se pot face destul de multe observații. Primul lucru care atrage atenția este acela că autorul face, în notele dintre paranteze, trimiteri incomplete la literatură, mai precis se menționează doar autorul și anul apariției lucrării, omițându-se aproape întotdeauna pagina și planșa ilustrativă a materialului. La o serie de stațiuni din catalog, pentru care există ilustrație în cartea d-lui Crăciunescu, nu se face nici un fel de trimitere la planșe, motiv pentru care informația din catalog nu poate fi confruntată cu imaginile de artefacte. Autorul are inconsecvențe de redactare, făcând discriminări pentru unele localități. La cele din România, cu excepția celei de la Bolosești, este trecut județul, eventual și comuna, în timp ce pentru cele din Bulgaria sau Serbia nu apare localizarea în conformitate cu împărțirea politico-adminitrativă actuală. La două situri din catalog, Vânători și Ostrovu Mare, lipsesc total trimiterile bibliografice. Stațiunea eponimă de la Verbicioara, deși este una dintre cele mai importante, are o prezentare foarte sumară în catalog. Ne surprind desele formulări absolut aberante de genul: „au fost descoperite fragmente ceramice Gârla Mare care *pretind* o atribuire a materialului fazei a IV-a sau a V-a a culturii Verbicioara" (la Slatina, Pătulele, Padina Mare etc.). Penibilă pentru limba română este expresia (folosită pentru un mormânt de la Gruia) *„cremația depusă în urnă"*. Pentru unele situri, Korbovo spre exemplu, lipsește localizarea exactă, prin microtoponim, fapt ce poate duce la confuzii. În cazul Korbovo, este știut, au fost cercetate mai multe situri cu materiale din epoca bronzului. Bănuim că cel la care face referire autorul, atunci când pomenește un cenotaf atribuit culturii Verbicioara, este cel de la *„Obala = Staro Selo*". Din catalog lipsesc unele situri în care au fost descoperite importuri Verbicioara, spre exemplu Vatin, unde a fost descoperit un kantharos[1], care ar fi putut fi utilizat la discutarea relației dintre culturile Vatina și Verbicioara. De asemenea, dacă autorul ar fi consecvent cu el însuși, catalogul ar mai trebui să conțină o serie de situri în care au fost descoperite vase de tip Bistreț-Ișalnița: Korbovo-*Pesak*, Lepenski Vir, Vajuga-*Pesak*, Corabia, Damian = Sadova, Gropșani, Orlea-*Măgura Grădiștei*, Petolani, Portărești = Giurgița, Potelu[2].

La finele capitolului I figurează un subcapitol numit **Condiții naturale** (mai potrivit ar fi fost unul care să trateze aria de răspândire a culturii), în care se face o prezentare a mediului geografic: relief, rețea hidrografică, climă, vegetație, resurse ale subsolului. Nu știm din ce considerente a fost neglijată fauna, mai ales că, adesea în preistorie, vânatul și pescuitul au asigurat o notabilă parte din subzistență, fapt, de altfel, amintit chiar de autor, ceva mai încolo, la p. 59. Prezentarea

---

[1] I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, ArchHung N.S. 49, 1975, p. 186, pl. 202/14.

[2] Toate aceste situri, cu bibliografia aferentă, la I. Chicideanu, Dacia N.S. 30, 1986, p. 40-47; M. Șandor Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj, 2003, p. 218-261.

mediului geografic este sumară, lăsând impresia unei întreprinderi ingrate, impusă de standardele rigide de cercetare, care poate fi uşor expediată şi bifată prin apelul la o lucrare de geografie, în cazul de faţă cea a lui Vâlsan[3].

Capitolul al II-lea se numeşte **Tipuri de aşezări** (p. 59-69). Cele mai multe din cele 156 de situri prezente în catalog sunt aşezări, numărul lor rămâne, însă, necunoscut, căci multe dintre staţiuni nu au fost cercetate, ci doar identificate în teren. Mărimea şi structura lor rămân neprecizate sau neprecizabile din diferite motive: au fost distruse de eroziunea apelor, nu au fost cercetate prin săpături sistematice sau au fost insuficient investigate. Despre două aşezări se spune că ar fi fost fortificate, Verbicioara şi Cârcea, prima cu un şanţ, pe o latură mai vulnerabilă, a doua cu un sistem mai complex, format din şanţ, val de pământ şi palisadă, dispuse circular (p. 60, unde se omite citarea autorului, M. Nica). Din păcate, lipseşte documentaţia grafică de teren doveditoare pentru aceste sisteme de fortificaţii.

Autorul optează pentru o clasificare şi o prezentare a aşezărilor în funcţie de zona de relief: I – aşezări din zona de munte; II – aşezări din zona de deal; III – aşezări din zona de câmpie (aici introduce şi aşezările din insule); IV – aşezări de tip cenuşar (de data aceasta fiind abandonat criteriul de clasificare iniţial, forma de relief). Aşezările zonei de munte, la rândul lor, sunt împărţite în aşezări de înălţime, în peşteri şi în adăposturi naturale, sub stâncă. Primele sunt, practic, necunoscute, cele două introduse în această categorie (Ocniţa şi Polovragi) fiind total distruse de aşezările getice de mai târziu. În ceea ce priveşte cele din peşteri sau adăposturi, deşi sunt date mai multe exemple din România şi Bulgaria, nu aflăm prea multe lucruri despre ele. Cum era şi firesc, ele sunt locuite accidental sau sezonier. Pe unele este riscant să le numim aşezări, fie pentru că nu avem observaţii consistente despre ele (Muselievo), fie pentru că nu au fost cercetate competent, de arheologi (Ponoarele). Atribuirea amforelor din Peştera Cincioarei culturii Verbicioara este discutabilă, iar provenienţa lor dintr-o aşezare aşijderea, mai probabil fiind ca peştera să fi fost utilizată pentru înmormântări sau ca loc de cult. Aşezările din zona de deal au fost clasificate în aşezări pe promontorii şi pe pante. Constatăm, şi de această dată, că informaţiile despre ele lipsesc. Singura precizare făcută de autor este aceea că, adeseori, ele sunt situate în proximitatea unor izvoare cu debit permanent. Aşezările din zonele de mică altitudine sunt împărţite în aşezări de câmpie care, spune autorul, s-ar afla „departe de cursurile de apă cu debit semificativ”, fiind aprovizionate cu apă potabilă provenită din izvoare şi aşezări din lunci şi de pe terase ale Dunării sau ale unor râuri. Spre dezamăgirea autorului, dar şi a noastră, nici despre acestea nu se cunoaşte mare lucru, căci au fost distruse de eroziunea apei sau de lucrările de regularizare a cursurilor de apă. Dintre ostroavele de pe Dunăre, doar Ostrovu Corbului are o suprafaţă mai mare. Cenuşarele, potrivit autorului, ar caracteriza, aşa cum de mult am aflat din literatura mai veche[4], fazele târzii ale culturiii (IV–V). Fac parte din această subcategorie aşezările de la Orodel şi de la Oreviţa Mare. Deşi cea din urmă a fost cercetată sistematic chiar de G. Crăciunescu, constatăm că aici s-a deschis doar o modestă casetă care a surprins un strat de cenuşă, de mică întindere în plan, cenuşă care ar putea proveni, spune autorul, de la „arderi periodice de resturi vegetale”, deci, de fapt, n-ar fi vorba de o aşezare-cenuşar! Planul general de săpătură de la pl. CV nu ne aduce lămuriri suplimentare, pe el fiind figurate dreptunghiuri, e drept destul de multe, care ar reprezenta şanţurile trasate. În ciuda faptului că foarte puţine aşezări au fost cercetate sistematic, autorul îşi permite să estimeze suprafaţa lor la aproximativ 1 ha (p. 67), ceva mai mari fiind cele de la Ostrovu Corbului, Oreviţa Mare, Căzăneşti, Vlădeşti şi Rogova, apreciate la 2,5–3 ha.

Abordând problema complexelor de locuire, autorul, deşi afirmă că se cunosc o serie de locuinţe şi amenajări tipice aşezărilor, nu face

3 G. Vâlsan*, Geografia fizică*, Bucureşti, 1971.

4 S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii I. Epoca bronzului în spaţiul carpato-dunărean*, BiblArh 34, Bucureşti, 1978, p. 61-62.

nici o precizare cu privire la numărul lor. Înţelegem că structura aşezărilor este puţin cunoscută, dar că nu se poate vorbi despre o dispunere ordonată a caselor în spaţiu. Conform autorului, sunt documentate atât locuinţele de suprafaţă, cât şi cele adâncite în sol. Pentru Rogova, unde săpăturile au fost realizate chiar de G. Crăciunescu, sunt amintite nişte amenajări insolite: „gropi uşor adâncite" (mai degrabă alveolări), aflate în interiorul locuinţelor, presupuse a fi fost făcute pentru a prelua excesul de umiditate (?), un dig care ar fi abătut apa râului şi un canal cu rol neprecizat. Binevenită pentru dovedirea şi înţelegerea acestor amenajări de excepţie ar fi fost ilustrarea lor prin planuri şi profile. De la Rogova este publicat doar un plan general (pl. C), cu nişte şanţuri, care, în pofida faptului că sunt destul de lungi, nu par a fi surprins nimic. Planul secţiunii VII (pl. CI) surprinde contururile a două locuinţe (Loc. 2 şi 3, pl. CII) şi ale unei gropi. Planurile Loc. 2 şi 3, săpate doar parţial, nu pun în evidenţă nici existenţa vetrelor care, potrivit autorului, ar fi nelipsite din locuinţe, nici acele enigmatice gropi pentru reglarea umidităţii, în schimb, în Loc. 3, apar desenate nişte fragmente de cuptor la care nu se face nici o referire în text. Nicăieri nu se precizează numărul locuinţelor de la Rogova, dar din desene reiese că ar fi fost cel puţin trei. Ceea ce surprinde este faptul că autorul, deşi era motivat în cercetarea culturii Verbicioara şi a făcut eforturi pentru săparea a numeroase secţiuni la Rogova, nu a avut curiozitatea ştiinţifică de a cerceta în întregime aceste locuinţe, mai ales că ele sunt printre puţinele semnalate în aria acestei culturi. Situaţia de la Dobra este oarecum similară, şi aici autorul săpăturii, tot G. Crăciunescu, mulţumindu-se cu investigarea doar a unei „porţiuni" de locuinţă. În text, autorul vorbeşte despre dezvelirea unei vetre, peste care era prăbuşit un cuptor, totul fiind aşezat peste un strat de pietriş. Trimiterea la pl. CIV nu numai că nu ne lămureşte, ci, mai degrabă, ne intrigă pentru că, la respectiva planşă, descoperim planul secţiunii I care, la extremitatea estică, are ceva care seamănă a fi un complex, dar, judecând după legendă, el este constituit din fragmente de chirpici, o râşniţă şi fragmente ceramice, nicidecum dintr-o vatră şi un cuptor. O a treia localitate invocată de text ca fiind importantă pentru studierea habitatului este cea de la Oreviţa Mare, cercetată de acelaşi G. Crăciunescu, unde s-ar fi descoperit „*două fragmente de locuinţă*". Primul „fragment", judecând după aşa-zisul plan (căruia i se poate spune cel mult schiţă, pl. CVI) este, de fapt, aproximativ 50% dintr-o locuinţă rectangulară, în care s-au descoperit resturile unei vetre. Despre al doilea „fragment", rămas neilustrat, nu ni se furnizează altă infomaţie decât aceea că ar fi avut o groapă în care a fost fixat un stâlp de susţinere. La Vierşani-Jupâneşti ar fi documentate atât locuinţe de suprafaţă, cât şi bordeie prevăzute, şi unele şi altele, cu vetre. Locuinţele, în general rectangulare (cu o singură excepţie, la Copăceni, de formă ovală), sunt construite în tehnică tradiţională, având uneori podeaua amenajată dintr-un strat de nisip sau pietriş. Potrivit autorului, în fazele I şi II ar fi mai frecvente aşezările pe insule şi în lunci, iar în fazele târzii (a IV-a şi a V-a) cele din zonele de câmpie, deal şi munte.

Fără îndoială că stadiul cercetării culturii Verbicioara este un impediment serios în cunoaşterea aşezărilor şi a tipurilor de locuinţe şi amenajări domestice, de care nu este răspunzător autorul lucrării aici în discuţie. Totuşi, este de neînţeles faptul că G. Crăciunescu şi-a asumat riscul studierii acestei culturi ca temă de doctorat în condiţiile în care era ştiut că Verbicioara este „mai degrabă o problemă, decât o cultură"[5]. Grav este faptul că, odată făcută opţiunea, autorul nu şi-a direcţionat efortul şi resursele financiare spre cercetarea unei aşezări promiţătoare, ci a ales să se irosească în investigarea superficială a mai multor situri (Bistreţu, Brezniţa de Ocol, Rogova, Oreviţa Mare, Şimian, Dobra) care, în final, nu au condus la o mai bună cunoaştere a culturii. Ghidându-ne după afirmaţiile autorului, Oreviţa şi Dobra au o stratigrafie destul de interesantă şi poate ar fi putut să lămurească relaţia Glina-Verbicioara-Gârla Mare, dacă autorul nu şi-ar fi

[5] I. Motzoi-Chicideanu, în C. Preda (coord.), EAIVR III (M–Q), Bucureşti, 2000, v. mormânt, p. 125.

pierdut timpul în săpături mărunte, care, în final, au dus la studierea nimicului. Modul în care a fost realizată documentaţia de şantier la Rogova, Dobra, Oreviţa relevă o superficialitate de netolerat, iar rezultatele sunt în consecinţă. Sublinez că autorul nu a ilustrat în cartea sa nici măcar materialul arheologic dintr-un singur complex, iar cuvântul *stratigrafie*, obsedant pentru această ştiinţă care este arheologia, apare extrem de rar, doar în catalogul descoperirilor.

Capitolul al III – **Morminte** (p. 70-76) – începe cu o prezentare a mult discutatei necropole de la Visag, cercetată şi publicată de Vl. Dumitrescu şi I. Stratan şi atribuită iniţial unei faze de început a culturii Verbicioara, care, drept urmare a acestei atribuiri, s-ar fi format mai întâi în Banat. G. Crăciunescu exclude posibilitatea ca sus numita necropolă să aparţină culturii Verbicioara, nu pentru că ar avea argumente, ci pentru că se simte obligat să se solidarizeze cu curentul general de opinie. În consecinţă, cultura Verbicioara rămâne cu un eşantion minimal de morminte: trei de la Verbicioara, unul de la Nicolae Bălcescu şi unul de la Tismana (ultimele două provenite din descoperiri fortuite), trei de la Gruia (toate deranjate de morminte ulterioare) şi un cenotaf de la Korbovo, toate atribuite fazelor timpurii ale culturii. Din ultimele două faze ar fi două „urne de incineraţie” de la Godeanu, care, mai degrabă, au forme şi decor Gârla Mare şi despre contextul cărora nu se ştie nimic. Un alt mormânt de incineraţie ar proveni de la Râmnicu Vâlcea, fiind datat în faza a V-a. Autorul adaugă culturii Verbicioara, fără nici o ezitare, şi complexele funerare de la Işalniţa, în ciuda faptului că ele au o atribuire mult discutată şi poate discutabilă în continuare, fără a se simţi obligat să prezinte o minimă argumentaţie în acest sens.

Cu atât de puţine complexe funerare, sigur că încheierile sunt foarte riscante. G. Crăciunescu crede că, iniţial (faza I), s-a practicat inhumaţia, dovedită de unul dintre cele trei morminte de la Verbicioara, pentru ca ulterior să fie folosită exclusiv incineraţia. Măcar în treacăt trebuie spus că mormântul de inhumaţie de la Verbicioara nu are un inventar tipic culturii Verbicioara, deci faza inhumantă, de altfel destul de stranie, nu poate fi dovedită. Autorul omite din enumerare cinci morminte de la Padea (jud. Dolj)[6], motivul fiind, probabil, acela că provin din jumătatea estică a Olteniei.

Capitolul al IV-lea – **Conţinutul culturii materiale** (p. 77-143) – este cel mai consistent din lucrare, el analizând, pe rând, obiectele din piatră, os, corn, metal şi lut, cu un accent mai mare asupra ceramicii, cum era şi firesc, având în vedere ponderea ei. Găsesc de prisos să insist asupra pieselor din piatră, os şi corn. Pot doar să constat că se puteau face descrieri mai scurte şi mai precise. Oricum, textul pur şi simplu nu poate fi urmărit şi comentat pentru că, atunci când este vorba de piese deja publicate, trimiterea la literatură este incompletă, autorul omiţând să menţioneze pagina sau planşa.

În ceea ce priveşte categoria pieselor din lut, mă surprinde faptul că în textul acestui capitol apar statuete feminine care aparţin cu certitudine culturii Žuto Brdo-Gârla Mare, fiind, în chip evident, importuri. Ele ar fi putut figura, eventual, într-un capitol care trata relaţia culturii Verbicioara cu cultura Gârla Mare[7]. La paragraful destinat pieselor din metal, autorul face constatarea că ele sunt rare în primele trei faze când sunt reprezentate, mai ales, prin piese mărunte de podoabă sau mici străpungătoare, la care s-ar mai adăuga un cuţit de la Secu. Din fazele de sfârşit sunt menţionate câteva seceri, una de la Oreviţa, patru dintr-un depozit incomplet păstrat de la Drăguţeşti şi trei topoare de tip celt (de tip C6, după M. Rusu) din acelaşi depozit. Pornind de la tiparele de celt de tip C6 de la Logreşti, ca şi de la faptul că acest tip apare destul de frecvent în Oltenia, autorul nu exclude posibilitatea, sugerată de M. Rusu, ca acest tip de topor să fie o creaţie a purtătorilor culturii Verbicioara. În

[6] M. Babeş, Dacia NS 15, 1971, p. 380.

[7] Oricum, autorul tratează foarte superficial aceste statuete, ignorând literatura care le abordează. A se vedea literatura mai recentă, cu trimiteri la bibliografia integrală a subiectului, respetiv M. Şandor-Chicideanu, I. Chicideanu, Dacia N.S. 34, 1990, p. 53-75; M. Şandor Chicideanu, *op. cit.,* p. 101-112.

ceea ce priveşte celturile de la Drăguţeşti, ca şi depozitul de tipare de la Logreşti, cred că atribuirea lor culturii Verbicioara este greu de admis. Piese de bronz sau tipare de acest tip apar frecvent pe o arie largă care cuprinde Banatul, Oltenia şi Serbia sud-dunăreană. Piesele au fost datate destul de diferit în literatură. Doar piesele de la Logreşti s-au bucurat de o datare timpurie din partea lui Mircea Petrescu Dîmboviţa, aceleaşi piese fiind datate de B. Hänsel în etapa a II-a, respectiv Ha A. Celelalte piese comparabile au, toate, datări în Ha A, ba chiar şi în Ha B, datarea lor la nivel de Ha A (Cincu-Suseni) rămânând cea mai probabilă, ori este greu de admis că Verbicioara a supravieţuit până în această etapă[8]. Aurul apare doar accidental (două brăţări de la Gubaucea).

Cele mai multe pagini (p. 95-152) sunt consacrate ceramicii. Subcapitolul începe, în chip neaşteptat, cu evocarea unui tablou cultural pe un spaţiu foarte larg, care include Serbia, Oltenia, Banatul, Muntenia, în care, în bronzul timpuriu, ar fi avut loc deplasări în toate direcţiile, deplasări ce seamănă unei mişcări browniene, greu de înţeles şi, mai ales, greu de explicat şi de dovedit. Sunt afirmaţii şi scenarii preluate din literatură ca fiind deja dovedite şi devenite, pentru unii cercetători, adevăruri axiomatice. Autorul realmente crede în ele, motiv pentru care nu-şi mai pune problema că ar mai trebui cumpănite, verificate sau dovedite, rezumându-se la a le contabiliza. După această prezentare năucitoare, autorul se decide a aborda problema ceramicii Verbicioara, pe faze, care sunt cele cinci tradiţionale, definite de D. Berciu şi împărtăşite de S. Morintz. Nu pot să nu observ că demersul autorului este total antiştiinţific: hotărăşte mai întâi fazele şi apoi prezintă ceramica fiecărei faze. Împărţirea pe faze a culturii ar trebui să se facă pe temeiuri stratigrafice şi tipologice, ca atare, în lipsa unor observaţii stratigrafice riguroase, ar fi trebuit analizată *mai întâi* ceramica.

Pentru faza Verbicioara I au fost definite mai multe categorii de vase, tipuri, variante şi subvariante. Categoriile sunt stabilite după criterii foarte diferite: forma geometrică a recipientelor, funcţionalitatea, numărul torţilor, ba chiar prezenţa unor picioruşe, ceea ce este, metodologic, greşit. Conform autorului, aceste categorii ar fi: 1. vase tronconice; 2. vase bitronconice; 3. vase sferice; 4. castroane; 5. ceşti; 6. căni; 7. fructiere; 8. vase cu picioruşe; 9. strecurători; 10. capace; 11. vase cu utilităţi diferite. Aceste categorii rămân, în mare, valabile pentru toate cele cinci faze ale culturii. Lipsesc planşele tipologice pentru ceramică, dar există un tabel (pl. CXIII) la finalul cărţii, care ilustrează pe verticală tipuri ceramice, iar pe orizontală conţine numele staţiunilor, fiind marcată prezenţa tipurilor printr-o cruciuliţă. Tabelul nu poate înlocui, însă, planşele tipologice (care ar fi făcut uşor de înţeles prezentarea autorului) pentru simplul fapt că tipurile ceramice din tabel au dimensiuni miniaturale (aprox. 5 mm înălţime), fapt ce face insesizabile detaliile de modelare.

Petre Roman, în prefaţă, spunea că tipologia ceramicii „este bine întocmită, fără ezitări". Ezitări, într-adevăr, nu par a fi fost, dar despre corectitudine nici nu poate fi vorba. Este clar că orice tipologie este subiectivă şi, ca atare, discutabilă şi niciodată doi autori care lucrează pe acelaşi eşantion de vase nu vor face două tipologii identice. În cazul de faţă, pentru toate etapele culturii, tipologia este total defectuoasă. Din multitudinea de exemple şi observaţii care pot fi făcute, mă voi referi doar la câteva. Pentru faza I, dintre vasele bitronconice (categ. 2) ilustrate de autor aproape toate sunt sferice sau ovoidale, neformând nici un fel de unghi la îmbucarea părţii superioare cu cea inferioară, marcată, e drept, de un brâu în relief (a se vedea, spre exemplu, pl. XV/1). Printre tipurile acestei categorii (A,B,C), primele două (A, B) reprezintă vase de dimensiuni medii sau chiar mari, al treilea (C) este ilustrat de vase de mici dimensiuni (pl. XV/1), asemănătoare pixidelor din aria culturii Gârla Mare, vase care sunt prevăzute cu două perforaţii care permit agăţarea. Este posibil să fie vase de cult, care nu

[8] O discuţie despre acest tip de celt, cu trimiterea la literatura invocată, la M. Şandor-Chicideanu, *op. cit.*, p. 134-138.

au ce căuta în aceeaşi categorie cu cele mai sus pomenite. În categoria vaselor sferice (categ. 3) nu se face nici o clasificare pe tipuri, fiind incluse, la grămadă, vase care au, realmente, corpul sferic din categoria oalelor, dar şi castroane înalte, cu corp sferic turtit şi gât tronconic. În categoria ceştilor cu o toartă (categ. 5) sunt incluse vase foarte diferite ca forme, dar toate sunt căni, nu ceşti. În categoria cănilor (categ. 6) sunt incluse (p. 106) vase foarte diferite (a se compara vasul de la pl XXIX/3, de la Rogova cu cel de la pl. XVI/2, tot de la Rogova; primul este o ceaşcă, nu o cană, cu o toartă supraînălţată care, judecând după desen, pare a fi de tip Bistreţ-Işalniţa, al doilea ar putea fi o cană, dar şi un castron înalt, cu gâtul demarcat de corp, care nu are nici cea mai vagă asemănare cu primul vas, deşi ambele sunt atribuite variantei 6 A). Pentru categoria fructiere (categ. 7) este ilustrat un biet fragment ceramic de la fundul unui vas cu picior, a cărui funcţionalitate de fructieră nu poate fi probată. În categoria vaselor cu piciorușe (categ. 8) sunt ilustrate două vase (pl. IV/9; XXVII/1) complet diferite ca formă şi funcţionalitate (primul o pixidă, al doilea un castronaş), care nu au în comun decât prezenţa picioarelor. În categoria vaselor cu utilităţi diferite (p. 108) figurează un vas miniatural, perfect cilindric (pl. XL/2) care primeşte numele de bol (bol, în acord cu dicţionarul explicativ al limbii române = vas de formă semisferică), o piesă de la pl. XL/3 se crede că ar fi un creuzet, dar, judecând după scara grafică, piesa ar avea 3 × 4 cm, cu un diametru interior de aprox. 1 cm. Piesa pare, mai degrabă, un mâner de ustensilă. O piesă ciudată de la pl. XXXIX/2, care uneşte o ţeavă din lut cu un fel de căuc de lingură, este numită, „fără ezitări", biberon. În permanenţă, autorul amestecă descrierea formelor ceramice cu descrierea motivelor decorative, ceea ce este metodologic greşit. Ele trebuie studiate pe rând, existând, desigur, posibilitatea să fie, separat, studiată şi relaţia dintre formă şi decor. Pentru faza a II-a, la categoria vase tronconice (categ.1) este ilustrat doar un fragment ceramic. Toate vasele aşa-zise bitronconice (categ. 2) au corpuri pântecoase, fie sferice, fie ovoidale, nicidecum bitronconice. Pentru faza a III-a, vasele care sunt denumite îndeobşte în literatură *kantharoi,* sunt introduse unele în categoria vaselor sferice, altele în cea a ceştilor cu două torţi. Fructierele, din nou, sunt ilustrate doar printr-un fragment ceramic. Pentru faza a IV-a, în categoria ceştilor cu două torţi (categ. 5) este introdusă (p. 136) o căniţă cu o toartă, care, prin tehnica de decorare şi motivul decorativ aparţine, cel mai probabil, culturii Gârla Mare (pl. LXV/12). Printre vasele bitronconice (categ. 2) figurează (p.132) o amforă etajată cu două torţi (pl. LXIII/1), care nu este bitronconică, precum şi vase care nu par a aparţine culturii Verbicioara (pl. LXIV/1). Printre castroanele (categ. 4) acestei faze sunt ilustrate vase de tip Bistreţ-Işalniţa (pl. LXXVI/4) care, dacă autorul ar fi consecvent cu el însuşi, ar trebui să ilustreze faza a V-a a culturii. Tot aici este integrat un castron care aparţine culturii Gârla Mare (pl. LXXVI/5). Ceştile toate sunt căni, printre ele fiind una care, prin formă şi decor, este, cu siguranţă, de atribuit culturii Gârla Mare (pl. LXX/3). Spre deosebire de periodizarea tradiţională (D. Berciu, S. Morintz), faza a V-a nu mai este împărţită în două etape (A şi B). Practic, ea rămâne mobilată doar cu vase de tip Bistreţ-Işalniţa. În mod paradoxal, deşi autorul recunoaşte că vasele cu aspect pătrat, decorate cu canelură, considerate de I. Chicideanu[9] a se datora unor influenţe vestice, apar atât în aria Verbicioara, cât şi în aria Gârla Mare, el face afirmaţia că influenţele de tip Cruceni-Belegiš, deci vestice, lipsesc din aria culturii Verbicioara. Categoria vaselor tronconice (categ. 1) este ilustrată printr-un singur vas, la vasele bitronconice (categ. 2) este introdus un vas tipic pentru Hallstattul târziu (pl. LXXXII). Dintre castroanele înglobate în această fază unele sunt, neîndoielnic, hallstattiene timpurii (pl. LXXXVII/2), iar unul este un castron lobat tipic culturii Gârla Mare (pl. LXVI/7). În categoria ceştilor (categ. 5) sunt ilustraţi kantharoi Bistreţ-Işalniţa (pl. LXXI/3-4), dar şi unul tipic culturii Gârla Mare (pl. LXXXVI/1). Toate aşa-zisele ceşti sunt kantharoi.

---

[9] Chicideanu, Dacia N.S. 30, 1986, 1–2, p. 40-47.

Autorul face şi o serie de comentarii de ordin general cu privire la ceramică. Faza a IV-a ar fi o fază în care are loc o diversificare a formelor ceramice şi a ornamentelor, în parte datorită unor influenţe venite din medii Wietenberg, dar şi a unor influenţe sudice, ultimele mediate de cultura Gârla Mare. Unele ornamente ar trăda influenţe venite din aria culturii Tei. Sunt de-a dreptul flagrante atribuirile de materiale Gârla Mare (este vorba de materiale absolut tipice fazei clasice, nu de cele de tip Bistreţ-Işalniţa) culturii Verbicioara, ele fiind, chipurile, materiale Verbicioara de influenţă Gârla Mare.

Împărţirea defectuoasă pe faze, absolut aleatorie, este evidentă. O dovedesc, în unele cazuri, ornamentele. Potrivit autorului, în faza I, pe lângă ornamentele foarte simple, constituite din linii realizate cu pieptenele, se folosesc triunghiuri şi romburi sofisticate, care dispar în faza a II-a, pentru a apărea, din nou, în faza a III-a.

În capitolul al V-lea, **Periodizarea, răspândiri zonale** (p. 153-158), autorul face precizarea că locul de formare a culturii nu este nici în Banatul sârbesc, nici în cel românesc, ci în zona de la est de Porţile de Fier. Este de prisos să mai spunem că nu se consideră obligat să-şi argumenteze crezul, pentru că această manieră de a ocoli problemele a devenit o practică obişnuită. G. Crăciunescu face o prezentare a încercărilor de periodizare a culturii: este vorba de cea a lui D. Berciu, în cinci faze, cea a lui M. Nica, în patru faze, la care adaugă părerile lui B. Hänsel, potrivit căruia materialele Verbicioara timpurii (fazele I-III) ar reprezenta în fapt cultura Verbicioara, greu de separat în faze, iar materialele târzii ar fi de atribuit unui grup ceramic din bronzul târziu, grupul Govora[10]. Punctele de vedere ale lui M. Nica şi B. Hänsel sunt eludate, fără un minim efort de exerciţiu intelectual şi este îmbrăţişată periodizarea lui D. Berciu, cu singura diferenţă că dispar etapele A şi B ale fazei a V-a, de această dată fiind invocat un motiv: „materialul este sărac şi nu oferă argumente pentru subdivizare". Atribuirea integrală a materialelor Bistreţ-Işalniţa fazei finale a culturii Verbicioara este nonşalantă, autorul uitând că, în teren, aceste materiale se regăsesc de multe ori asociate cu materiale Gârla Mare. Dacă nu se recunoaşte existenţa de sine stătătoare a grupului Bistreţ-Işalniţa şi ar trebui materialul ceramic aferent lui atribuit unei culturi deja existente, cu siguranţă sunt mult mai multe elemente de continuitate între el şi cultura Gârla Mare, deci ar trebui să reprezinte, eventual, o ultimă etapă a acesteia. Cea mai bună dovadă o reprezintă necropolele unde se asociază morminte ale celor două culturi (Cârna-*Ostrovogania*[11], Korbovo-Pesak[12], spre exemplu) sau raporturile stratigrafice dintre materialele celor două culturi, surprinse la Ghidici[13] sau Usije-*Grad*[14].

În acelaşi capitol, autorul face consideraţii privind aria de răspândire a culturii, al căror loc era, după părerea mea, la începutul lucrării, imediat după catalogul descoperirilor. Faza I ar fi bine reprezentată în sud-vestul Olteniei, faza a III-a este slab documentată în teren, iar fazele finale ar fi bine documentate în estul Olteniei şi vestul Munteniei.

Capitolul al V-lea, **Cronologie** (p. 159-171), este o grea încercare pentru G. Crăciunescu, care se simte obligat să enumere şi, eventual, să prezinte rezumativ, sistemele cronologice propuse şi utilizate pentru epoca bronzului din centrul sau sud-estul Europei. Piatra de încercare este sistemul lui Paul Reinecke. Este evident că autorul nu l-a citit pe Reinecke[15], atât din faptul că nu-l citează pe el, ci pe I. Nestor, cât şi din faptul

---

[10] B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau,* BAM 16-17, Bonn, 1976.

[11] M. Şandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare*, p. 223; pl. 2, 10, 29-30, 32, 34, 53.

[12] Z. Letica, Starinar N.S. 24-25, 1973–1974 (1975), p. 163-174.

[13] M. Nica, în P. Roman, M. Alexianu (ed.) *Relations thraco-illyro-helléniques. Actes du XIVe Symp. Nat. de Thracologie, Băile Herculane (14-19 Sept. 1992)*, Bucureşti, 1994, p. 178-206.

[14] M. Kosorić, J. Todorović, Starinar N.S. 13-14, 1962–1963 (1965), p. 267-274.

[15] P. Reinecke, AnthropKorrBl 33, 1902; idem, Germania 8, 1924, p. 43-44.

că nu prezintă conţinutul etapelor, ci doar succesiunea şi cronologia lor. În continuare, sunt prezentate schematic şi fără nici un fel de discuţie critică încercările de periodizare ale epocii bronzului din România făcute de V. Pârvan, I. Nestor, D. Berciu, A. Vulpe (1972?)[16], S. Morintz, N. Boroffka, ba chiar se face o incursiune în spaţiul balcanic şi în literatura bulgară, fiind citaţi T. Nikolova (transliterată Nicolova), G. I. Georgiev, R. Katinčarov (transliterat Katincearov) şi I. Panayotov (botezat Panaitov). Cele câteva articole mai recente (post 1975) ale lui A. Vulpe[17], care-şi propun reaşezarea cronologiei epocii bronzului din România şi care schimbă chiar conţinutul ei cultural, i-au rămas total necunoscute autorului, iar periodizarea lui B. Hänsel[18], deşi de mare notorietate, este şi ea total ignorată în textul capitolului, deşi ea apare în tabelul cronologic de la finalul cărţii (pl. CXIV). Urmează, cum era şi firesc, încercarea de datare a celor cinci faze ale culturii Verbicioara, prilej pentru citarea generoasă a opiniilor exprimate de D. Berciu şi S. Morintz, la care se adaugă părerile formulate de N. Tasić. La p. 168, autorul are, în fine, o intervenţie proprie, spunând că faza a III-a a culturii Verbicioara îşi încheie evoluţia în etapa B2 Reinecke, undeva către 1400. Ne surprinde că foloseşte sistemul Reinecke despre care spunea, câteva pagini mai înainte, că ar fi destul de greu de aplicat la spaţiul nostru. Din păcate, autorul nu crede că este firesc să ne explice prin ce procedee miraculoase a ajuns la această datare târzie, mai ales că nu a studiat nici un moment serios relaţia culturii Verbicioara cu culturile anterioare sau vecine şi contemporane (Glina, Periam-Pecica, Vatina, Gârla Mare, Wietenberg, Tei) şi nici datele radiocarbon destul de numeroase cunoscute până acum din ariile multora dintre acestea sau din Macedonia, provincie la care, cu drag, face referire în repetate rânduri, aici existând un focar de civilizaţie care, adeseori, spune autorul, şi-ar fi trimis influenţele către nord. Abia după ce face această datare estimativă, autorul crede că ar fi potrivit să trateze şi problema legăturilor cu alte culturi, de fapt adună din literatură ca o albină harnică polenul (a se citi părerile altora, V. Leahu, în primul rând). Faza a IV-a este datată în Br. C şi prima jumătate a Br. D, respectiv între 1400–1250. Faza a V-a, când Verbicioara avansează spre răsărit, spre arealul Tei şi încep să apară elemente hallstattiene în cultura materială, este datată în intervalul 1250–1150 a.Chr., respectiv Br. D-Ha A 1. Pentru începutul culturii Verbicioara, autorul consideră că poate fi exploatat un ac „cipriot” descoperit în localitatea eponimă, pentru care s-au găsit analogii la Mokrin, în M 259, pentru care există şi o dată radiocarbon. Data invocată de la Mokrin -1550 ± 50 bc (care, la prima vedere pare a fi una necalibrată, deci oricum de nefolosit) pur şi simplu nu există. Mormântul 259 dispune, într-adevăr, de o dată radiocarbon (GrN 3809)[19], dar ea este in ani radiocarbon 3500 ± 35 B.P., care prin calibrare (cu programul OxCal v. 3.9.) s-ar situa în intervalul 1880–1750 BC (în domeniul 1 sigma 68.2%), respectiv 1920-1730 BC; 1710–1690 BC (în domeniul 2 sigma 93.8%, respectiv 1.6%), deci mult mai înainte de 1550 a.Chr.

Capitolul al VII-lea, **Economia** (p. 172-180), este un prilej pentru autor de a ne delecta cu banalităţi, precum aceea că Oltenia oferea condiţii minunante pentru practicarea agriculturii

[16] Autorul face trimiterea la A. Vulpe 1972, dar la bibliografie nu figurează nici o lucrare publicată în acest an. Bănuiesc că trimiterea este greşită şi, în realitate, este vorba de A. Vulpe, SCIVA 22, 1971, 2, p. 301-312.

[17] Vulpe, Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt am Main, 1977 (1978), p. 110; idem, RevIst 32, 1979, 12, p. 2 261-2 284; idem, Memoriile Academiei Române, Secţia ştiinţe istorice şi arheologie, Ser. IV, 21, 1996 (1997), p. 33-47; idem, în V. Nistor, D. Zaharia (coord.*), Timpul istoriei. Memorie şi patrimoniu 1. In honorem emeritae Ligiae Bârzu*, Bucureşti, 1997, p. 37-49.

[18] Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatennbecken*, BAM 7-8, Bonn, 1968.

[19] S. Gerloff, PZ 68,1993, 1, lista de la p. 94, nr. 6.

şi creşterii animalelor. Cu această ocazie aflăm, în fine, ceea ce nu am aflat din subcapitolul care trata mediul geografic, că „vânatul era bogat şi diversificat”, iar apele „bogate în peşte”. Autorul nu poate, însă, hotărî care a fost ocupaţia predilectă a purtătorilor culturii Verbicioara.

Expertizarea oaselor de animale de la Rogova îl duce pe autor la o concluzie absolut surprinzătoare, aceea că doar cinci specii domestice sunt prezenţe comune: vita, oaia, capra, porcul şi câinele. În fapt, la prima vedere, lipseşte doar calul, motiv pentru care este de neînţeles formularea dezamăgită „doar cinci specii”. Nu ştim dacă au fost date spre expertizare toate oasele de la Rogova, dar înţelegem că numărul de animale este destul de redus: 26 bovine, 20 ovicaprine, 19 suine, *3* cabaline*,* 3 canide. Surpriză: calul, totuşi, există! Vânătoarea nu pare, potrivit autorului, a ocupa un rol prea important în asigurarea subzistenţei, fiind atestaţi doar 7 cerbi, 3 căprioare, 3 mistreţi, 1 bour, 1 urs şi 1 iepure, fapt ce ar duce la concluzia că „vânatul bogat” nu i-a ispitit în prea mare măsură pe locuitorii zonei. Totuşi, ponderea de 18,3% a animalelor sălbatice n-aş spune că este chiar atât de mică încât să se afirme că vânătoarea a fost sporadică.

La p. 178, autorul face o afirmaţie contradictorie: aceea că nu se poate vorbi de metalurgia bronzului în arealul acestei culturi, dar că se practica prelucrarea metalelor. Se pune întrebarea ce înseamnă metalurgia pentru G. Crăciunescu. Din cartea sa înţelegem că există resurse de minereu de cupru în aria culturii Verbicioara, există turte, creuzete, forme de turnare, dar, totuşi, nu se practică metalurgia.

Deşi, iniţial, autorul nu a putut preciza ocupaţia preponderentă în economie, spre final (p. 180), are brusc o revelaţie şi stabileşte că ea a fost cultivarea plantelor. Nu s-au identificat nici măcar plantele cultivate, dar autorul nu pare a avea îndoieli că se foloseau seminţe şi soiuri selecţionate.

În capitolul al VII-lea, **Atribuirea etnică** (p. 181-184), considerată de P. Roman a fi „interzisă de o modă actuală”, autorul ajunge, inevitabil, la problema atribuirii etnice a culturii Verbicioara. Bănuiţi a se afla în spatele acestei culturi sunt, desigur, tracii. Demersul autorului nu este interzis de vreo modă, ci este desuet în lipsa unor izvoare lingvistice, care ar putea proba individualizarea tracilor ca etnos. Nu ştim de ce, în acest capitol, autorul ţine să mai revină asupra unor probleme de cronologie, care trebuiau rezolvate în capitolul al VI-lea. Cu această ocazie, G. Crăciunescu constată că există deosebiri între România şi Bulgaria în ceea ce priveşte datarea epocii bronzului. Pentru România, spune autorul, se utilizează sistemul cronologic al lui Reinecke, în timp ce la sud de Dunăre, în pofida faptului că epoca bronzului este împărţită tot în trei etape, intervalul de timp afectat acestei epoci este mult mai mare, respectiv 2750–1200, unii autori (Nicolova-sic!) pledând chiar pentru o datare a începutului acestei epoci pe la 3500. Pasajul de mai sus îmi pare, pe alocuri, de neînţeles şi mă convinge, o dată în plus, că autorul este total depăşit de problemele pe care mimează că vrea să le discute sau să le rezolve. Reinecke a împărţit epoca bronzului în patru etape (A,B.C,D), ori 4 nu poate fi egal cu 3 (cele trei etape ale epocii bronzului din Bulgaria). Corect ar fi fost să se spună că în România se operează cu o cronologie tripartită, care a fost raportată la sistemul cronologic al lui Reinecke. Surprinderea autorului la aflarea estimărilor cronologice din cercetarea bulgară şi afirmaţia că la noi se operează cu sistemul Reinecke, mă fac să bănuiesc că autorul mai crede că epoca bronzului începe pe la 1900. Este cât se poate de clar că el nu a citit articolele lui A. Vulpe cu privire la cronologia epocii bronzului[20], după cum este limpede şi faptul că nu cunoaşte datările cu radiocarbon pentru culturile din epoca bronzului din zona de sud-est a Europei. O pagină mai încolo, mai precis p. 182, ne putem lămuri despre stadiul informaţiei lui G. Crăciunescu. Pentru domnia sa, *epoca de tranziţie de la neolitic la epoca bronzului începe pe la 2500 a.Chr.* O dată foarte târzie apare şi pentru epoca bronzului în tabelul cronologic de la pl. CXIV, în jur de 2200. În continuare, într-un haos logic de neacceptat, sunt preluate din literatură scenarii complicate cu mişcări

---

[20] Supra nota 11.

de populaţii şi de influenţe venite din toate direcţiile. Se vorbeşte despre grupe etno-culturale care n-au fost niciodată dovedite. Răspunsul la întrebarea când apar, totuşi, tracii, care, după spusele autorului, ar fi „cel mai puternic grup etnic” din sud-estul Europei, pare a fi greu de găsit, dar, precizează G. Crăciunescu, la începutul bronzului mijlociu, embrionul neamului trac era deja constituit, iar în sec. XII–XI a.Chr. tracii participă la marea migraţie egeeană, un mit mult iubit de arheologia balcanică, dar, între timp, abandonat. De parcă nu ar fi fost îndeajuns, autorul ţine să citeze şi unele opinii ale G. Tončeva cu privire la apariţia tracilor, potrivit căreia intervalul cel mai acceptabil pentru intrarea tracilor pe scena istoriei ar fi cel cuprins între sec. XI–X. a.Chr. Nu ştim la ce-i foloseşte autorului citarea acestei concluzii a cercetătoarei bulgare, mai ales că datarea ei târzie anulează posibilitatea tracilor de-a fi implicaţi în presupusa mare migraţie egeeană.

La sfârşitul epocii bronzului, pretinde autorul, se poate vorbi de un început de unitate materială şi spirituală a tracilor. Într-o altă propoziţie aflăm că încă din bronzul mijlociu există o populaţie tracică în Oltenia şi în zonele limitrofe, iar cultura materială (de unde?) are destule trăsături unitare, mai ales după ce receptează aporturi culturale sudice (miceniene?). În ultima propoziţie a capitolului, coeziunea şi uniformizarea culturii materiale, poate şi o limbă unitară, s-ar înregistra în secolele VIII–VI I a.Chr. Înţelegem din cele de mai sus că realizarea unităţii materiale şi spirituale a tracilor este un proces de foarte lungă durată, care începe în bronzul mijlociu, dar se finalizează doar în sec. al VI-lea a.Chr.

Ultimul capitol este, desigur, unul de **Concluzii** (p. 185-193). Autorul consideră că grupa Verbicioara se naşte pe baza aspectului Gornea-Orleşti din bronzul timpuriu. Concluziile, de obicei, urmează unei demonstraţii, dar nu am găsit, pe parcursul lucrării, o demonstraţie clară care să îndreptăţească această concluzie. Autorul, în ciuda evidenţelor, adică a faptului pe care el însuşi îl constată că nu există descoperiri Verbicioara timpurii în centrul şi nord-vestul Olteniei, afirmă că această cultură apare de la început în toată Oltenia. Apogeul culturii s-ar înregistra în faza a IV-a şi s-ar datora unor impulsuri culturale venite din Macedonia. Natura acestor impulsuri rămâne neprecizată, se afirmă doar că ele vin pe culoarul Vardar-Morava. Autorul susţine periodizarea mai veche, în cinci etape a culturii, trecerea de la o etapă la alta fiind treptată, fără hiatusuri. Sunt reluate idei deja exprimate cu privire la evoluţia ceramicii. Ne şochează unele afirmaţii lipsite de cea mai elementară logică: în faza I, „sesizăm unele asemănări între materialele de la E şi V, din punct de vedere al formelor”. După ce dă exemple, spune că grupa Verbicioara se formează la răsărit de Porţile de Fier şi nu mai întreţine contacte permanente cu zonele de vest. Logica acestor formulări îmi scapă. Aspectul Orlea-Gorleşti, care stă la originea culturii, a existat şi la vest de Porţile de Fier, ceramica Verbicioara din faza I de la est de Porţile de Fier prezintă asemănări cu cea din amonte, dar cultura Verbicioara s-a născut în zona estică şi nu a mai întreţinut relaţii cu zona de vest. Cum s-ar explica, în acest caz, asemănarea formelor ceramice timpurii? În faza a IV-a se vorbeşte despre influenţe venite din aria culturii Gârla Mare şi chiar penetraţii de materiale Gârla Mare, vizibile mai ales în sudul Olteniei, mai puţin în centrul şi nordul provinciei. Autorul consideră că s-au exercitat şi influenţe din medii Wietenberg, ba chiar şi sudice, ultimele venind pe o cale, nu ştim de ce, ocolită, prin filieră Wietenberg, probabil pentru că aşa era mai complicat. Uneori textul capitolelor este reluat aproape integral, probabil prin folosirea opţiunilor *copy* şi *paste* ale ordinatorului (a se vedea în acest sens povestea digului şi a canalului de la Rogova şi a se confrunta textele de la pag. 68, respectiv 192).

Lucrarea are un consistent rezumat în limba franceză (p. 194-237) semnat de Ecaterina Boşoancă. Urmează o listă bibliografică compusă din 205 lucrări. Multe din lucrările din această impresionantă listă nu figurează în notele capitolelor, semn că, în fapt, n-au fost consultate. După lista abrevierilor utilizate şi o explicaţie a planşelor ilustrate, redactată în limba franceză, sunt ataşate lucrării 114 planşe, dintre care cele

mai multe ilustrează artefacte arheologice. Printre ele se numără şi cinci hărţi (pl. XCVI-XCIX, CVII), pe care sunt cartate siturile Verbicioara, ordonate pe faze, şapte planşe care conţin planuri generale sau de complexe (pl. C-CVI), cinci planşe cu motive decorative (pl. CVIII-CXII), un tabel cu formele ceramice ale culturii Verbicioara şi siturile în care apar (pl. CXIII). Ultima planşă (pl. CXIV) este un tabel cronologic pentru succesiunea culturală din Oltenia şi Muntenia, în care fazele culturii Verbicioara sunt raportate la diferite sisteme cronologice: Reinecke, Berciu, Morintz, Hänsel. Ciudat este că pe acest tabel este figurat grupul Bistreţ-Işalniţa ca *grup cultural separat,* ulterior culturii Gârla Mare, în sudul Olteniei. Spun ciudat pentru că materiale Bistreţ-Işalniţa identice, din restul Olteniei, sunt atribuite fazei a V-a a culturii Verbicioara, fapt ce duce la situaţia aberantă a existenţei în paralel a două fenomene culturale în Oltenia, cu conţinut identic, dar cu nume diferite.

Ilustraţia are o bună calitate grafică, deci editura şi-a făcut onorabil datoria. Textul planşelor face referire doar la locul de descoperire a artefactelor şi precizează doar materialul din care sunt realizate acestea. Pentru ceramică nu este specificată faza căreia i-au fost atribuite vasele, motiv pentru care este greu de lucrat cu ilustraţia şi greu de depistat în text atribuirea pe faze a vaselor ilustrate. În textul planşelor nu există precizări de ordin stratigrafic, după cum nu există nici în text. De altfel, metoda stratigrafică, judecând după întreaga lucrare, nu-i pare autorului a fi una de bază a arheologiei.

O serie de fragmente ceramice prezente în planşe sunt poziţionate greşit, fapt care a dus la inventarea şi inventarierea unor forme ceramice inexistente sau la nepotriviri între desenul din faţă al vasului şi vederea lui din profil (a se vedea pl. XIV/5; XV/3; XXIII/4; XXV/4; XXVI/3; XXVIII/1, 3; XXIX/3; XLVI/1; XLVII/2, 3; XLVIII/3; LIV/1; LV/4; LXXX/1-2, 4; LXXVI/7; LXXVII/1-3; LXXXIII/1; LXXXIV/1). Vederea din faţă a fragmentului ceramic de la pl. LXXXVII/1 este, însă, cel mai expresiv exemplar. Pentru unele fragmente ceramice este ilustrat doar profilul (pl. XXI/3; L/1-4), iar pentru altele lipseşte profilul (pl. XXII/1-2; LXVI/9). Multe din vasele sau fragmentele ilustrate nu aparţin culturii Verbicioara, cele mai multe dintre ele fiind de atribuit culturii Gârla Mare (pl. LXIII/8; LXV/12; LXVI/7; LXVII/14; LXX; LXXXVI/2, 5; LXXVIII/1-2; LXXXVI/1,3-4). Ilustrarea acestor forme sau fragmente ceramice duce la confuzii grave şi la o serie de incertitudini cu privire la relaţia dintre cultura Verbicioara şi cultura Gârla Mare. Autorul spune despre aceste fragmente ceramice că ar fi Verbicioara, dar de influenţă Gârla Mare şi le atribuie fazei a IV a culturii aici în discuţie. În realitate, aceste fragmente ceramice sunt, cu certitudine, Gârla Mare, ele documentând fie relaţii de schimb între cele două culturi, fie dovezi ale prezenţei şi evoluţiei culturii Gârla Mare în situri iniţial locuite de populaţia Verbicioara. Incapacitatea autorului de a surprinde stratigrafic relaţia celor două culturi duce la grave confuzii între ele şi la inexactităţi cu privire la aria de răspândire a acestora.

Ca fiind din faza a V-a a culturii Verbicioara, au fost ilustrate o serie de fragmente ceramice hallstattiene timpurii precum cele de la pl. LXXXVII/2-4; LXXVI/4. Mai mult chiar, vasele de la pl. LXIV/1, LXXV şi LXXXII sunt de datat, cel mai probabil, în Hallstattul târziu. Pentru vasul de la pl. LXXV pot fi găsite analogii hallstattiene[21], toate datate începând din sec. VI a.Chr. La fel, vasul bitronconic de la pl. LXXXII prezintă similitudini foarte bune cu vase datate tot la finele Hallstattului[22]. În rest, aproape toate vasele care ilustrează aceasta presupusă fază a V-a sunt de tip Bistreţ- Işalniţa. Nu în ultimul rând, trebuie spus că o serie de trimiteri la planşe sunt greşite. Spre exemplu, vasul de la pl. XLV/6, descoperit la Gruia, nu corespunde descrierii din text, iar pentru un vas de la Korbovo suntem trimişi la pl. XLVI/1, care ilustrează un vas care nu corespunde descrierii din text şi despre care, în explicaţia planşei, se face precizarea că ar fi de la Dobra.

Hărţile lasă mult de dorit, căci nu sunt vizibile nici punctele cartate, nici cifrele, ele neputând fi identificate decât, eventual, cu lupa.

---

[21] E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983, pl. XIX, XIV/5-8; XV/1-6

[22] *Ibidem*, pl. XXVII/2; XXIII/1-3; XXXV/2; XXVI; XXXVII/3, 6; XXXIX; XL; XLIII/4; XLIV/1,2.

Pl. CVII, cu textul „insuliţe” de pe cursul râului Blahniţa este absolut inutilă, pe ea fiind figurat un dreptunghi în dreptul râului. Este de neadmis lipsa planşelor tipologice pentru formele ceramice, căci tabelul de la pl. CXIII, care încearcă să suplinească lipsa acestora, este total inutil, pentru că, aşa cum am precizat deja, vasele reprezentate având 4-5 mm, nu pot permite vizualizarea unor detalii de formă.

Ca o concluzie la cele deja arătate, închei prin a-mi exprima dezamăgirea faţă de această producţie pretins ştiinţifică. Nu este vorba atât de faptul că ea este săracă în idei noi, lipsită de demersuri logice sau coerenţă, ci de faptul că nici măcar materialele acum publicate pentru prima dată nu au calitatea unor credibile izvoare arheologice, căci nu sunt stratigrafiate şi nici nu ilustrează complexe, drept urmare valoarea lor este mult diminuată, nefiind cu nimic superioară artefactelor provenite din descoperiri fortuite, realizate de amatori. Finanţarea unor săpături arheologice realizate de o asemenea manieră este sinonimă cu finaţarea entuziaştilor căutători de comori, un lux împovărător pentru un buget ridicol de mic.

Monica Şandor-Chicideanu

Margaret ROXAN, Paul HOLDER, *Roman Military Diplomas* IV, Institute of Classical Studies/ School of Advanced Studies, University of London, Londra, 2003, XIX + p. 363-675 (numerotare în continuarea celor 3 volume anterioare).

Lucrarea, asupra căreia dorim să atragem atenţia, este ultima apărută în această serie şi ultima pe coperta căreia mai apare numele doamnei Margaret M. Roxan. Neobosita cercetătoare a diplomelor militare romane de aproximativ trei decenii a trecut în nefiinţă pe data de 26 iunie 2003. Moştenirea lăsată în urmă este extrem de importantă, în afara celor patru volume din seria de faţă, publicând numeroase articole asupra unor diverse aspecte privind istoria trupelor auxiliare romane. Pentru volumul de faţă, a căzut în sarcina lui Paul A. Holder de a duce la bun sfârşit munca începută de M.M. Roxan. Şi ce alt mai bun omagiu ar fi putut fi adus doamnei M. M. Roxan, decât publicarea volumului şi pregătirea deja al unui al cincilea volum, care va apărea spre sfârşitul acestui an.

Diplomele militare romane, adică *tabellae honestae missionis*, sunt unele dintre cele mai importante documente oficiale emise de statul roman. Copii după edictele (*constitutiones*) imperiale afişate la Roma, acestea sunt adevărate livrete militare[1] prin care se certifică fosta apartenenţă a posesorului la una din trupele auxiliare din Imperiu, la una dintre flote[2] sau la una din cohortele ce alcătuiau garnizoana Romei[3]. În urma acestui serviciu, foştii soldaţi primeau, prin intermediul acestor constituţii imperiale, *civitas* şi *conubium*, adică cetăţenia romană şi dreptul de a contracta o căsătorie legitimă. Prin acelaşi document primeau cetăţenie şi soţiile soldaţilor şi, până la reforma din anul 140, copiii acestora. În mod cu totul excepţional, fapt certificat printr-o diplomă recent publicată, se acorda cetăţenie întregii familii, părinţi, fraţi şi surori[4].

Deşi au fost unii cercetători care au încercat să demonstreze faptul că aceste constituţii se acordau în urma unor fapte de vitejie pe câmpul de luptă, fiind aşa numite „special grants”[5], părerea unanimă a cercetătorilor este că diplomele

[1] I. I. Russu, IDR I, p. 64.

[2] G. Forni, în W. Eck, H. Wolff (hrsg.), *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Köln-Viena, 1986, p. 293-321.

[3] H. Lieb, în Eck, Wolff (hrsg.), *op. cit.* p. 322-346.

[4] W. Eck, A. Pangerl, Chiron 33, 2003, p. 347-364. Pentru un alt comentariu asupra acestui atât de important document, vezi B. Pferdehirt, în *Im Dienste Roms. Festschrift für Hans Ulrich Nuber*, 2005 (sub tipar).

[5] A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres. 2. durchgesehene Auflage.* Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson, Köln–Graz, 1967, p. 75 nota 2; S. Dušanić, ArhVestnik 33, 1982, p. 197-230; idem, în Eck, Wolff, *op. cit.*, p. 190-240.

se acordau tuturor soldaţilor care îşi duceau la bun sfârşit serviciul militar, indiferent de participarea sau neparticiparea la o confruntare armată. Există exemple şi de constituţii acordate în urma unor campanii militare, acestea fiind aşa numitele acordări ale cetăţeniei *ante emerita stipendia*, cum este cazul celebrei diplome de la Porolissum, din 11 august 106[6], acordată soldaţilor din cohorta *I Brittonum milliaria Ulpia torquata civium Romanorum*[7].

În acest ultim volum apărut din seria *Roman Military Diplomas* sunt publicate un număr de 120 de documente, dintre care 68 erau inedite. Volumul are următoarea structură: Table of Diplomas in RMD IV (p. 363-365); A revised chronology of the published diplomas (p. 367-380); Further notes on the chronology (p. 381-385); Diplomas (p. 389-607, nr. 202-322); Appendix I: Discharge Certificates (p. 609-613, nr. I, 1-I, 3 şi I, A-I, B); Appendix II: CIL XVI 8 revised (p. 615-616); Appendix III: Sites on the Capitol before 90 (p. 617); Appendix IV: Delayed diplomas issued during the reign of Trajan and the title OPTIMVS (p. 619-620); Appendix V: Period 3 witness lists from 138-237 (p. 621-622); Indices (p. 623-675).

În ultimul deceniu, numărul acestor documente a crescut uimitor[8], fapt dovedit şi de publicaţia de faţă. Este nevoie să se urmărească numerele apărute sau în curs de apariţie ale revistelor *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* sau *Chiron. Mitteilungen der Kommision für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*, în care urmează să fie publicate una sau mai multe diplome. Deşi în majoritatea cazurilor locul de descoperire este necunoscut, autorii consideră că acestea provin din „wohl balkanishes Raum", o exprimare eufemistică pentru a indica Bulgaria, dar poate şi România.

Ne vom mărgini, în cele ce urmează, a menţiona acele diplome care au legătura cu spaţiul daco-moesic, întrucât noile documente aduc informaţii spectaculoase.

De departe cele mai importante diplome pentru istoria provinciei Dacia sunt două diplome care datează din 3/4 mai 114, care atestă un nou guvernator: *Q. Baebius Macer*[9]. În acest moment, istoria guvernatorilor de rang consular ai Daciei traiane se complică, întrucât perioada dintre 112-117 era împărţită între *C. Avidius Nigrinus*, fără un reper cronologic sigur şi *C. Iulius Quadratus Bassus*, 116-117. Acest din urmă moare aici, în urma atacurilor iazygilor din anul 117[10]. Devine clar acum că în locul lui Nigrinus care a fost guvernator al Daciei între 111/112-113/114, a fost numit *Q. Baebius Macer*[11]. B. Pferdehirt care publică încă o dată a doua diplomă, aproape întreagă, propune următoarea succesiune: 112-115 *Macer*, 115-117 *Nigrinus* şi 117 *Bassus*[12]. Problema este după cum lesne se poate observa, imposibilitatea determinării cronologice precise a legaţiei lui *Nigrinus*.

Într-una din cele două diplome pentru provincia Dacia, discutate mai sus, apare şi o *ala I Pannoniorum*, atestată pentru prima dată în

---

[6] CIL XVI 160 = IDR I 1.

[7] Despre această cohortă, vezi în ultimă instanţă C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002, p. 87-88, nr. 23.

[8] Ultima încercare de a afla numărul exact al diplomelor cunoscute până acum, edite sau inedite, aparţine lui Eck, în J. J. Wilkes, *Documenting the Roman Army. Essays in Honour of Margaret Roxan*, Londra, 2003, p. 55-56, ajungând la un număr de mai mult de 700, dintre care 680 publicate.

[9] RMD 225; 226 = B. Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Kataloge vor-und frühgeschichtlicher Altertümer, Band 37, Mainz, 2004, nr.16 (în continuare Pferdehirt, *Militärdiplome*).

[10] Vezi întreaga discuţie la I. Piso, *Fasti provinciae Daciae I. Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 19-29.

[11] PIR[2] B 20. Curator al *Via Appia* cca 95, consul suffect în 103 (Plinius Secundus, *Epist.*, IV, 9, 16; A. Degrassi, *I fasti consolari dell'impero romano. Dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 31) şi, după guvernământul Daciei, *praefectus Urbi* în 117 (SHA, *Vita Hadriani*, 5, 5) .

[12] Pferdehirt, *Militärdiplome*, p. 48.

provincia Dacia[13]. Această trupă care staţiona în Moesia Inferior a participat la războaiele dacice, rămânând o vreme pe teritoriul noii provincii. După reformele de la începutul domniei lui Hadrian s-a întors în Moesia Inferior, unde este atestată, începând cu anul 125, sub numele de *I Gallorum et Pannoniorum*[14].

Pentru provincia Dacia Inferior este publicată aici o diplomă din anul 146[15], cunoscută de mai multă vreme[16], care cuprinde 3 ale, 8 cohorte şi un *numerus equitum Illyricorum*, fiind acordată unui *ex sesquiplicario*, *Coca Tyru f.* din Serdica[17].

Este inclusă, de asemenea, şi diploma cu loc de descoperire necunoscut pentru Dacia Porolissensis din anul 164[18], care confirmă informaţiile deja cunoscute din alte diplome[19].

O diplomă importantă pentru istoria trupelor auxiliare de pe teritoriul Moesiei Inferior este publicată în acest volum pentru prima dată. Este o diplomă din 25 septembrie 111, în care sunt prezente 3 ale şi 7 cohorte. Diploma a fost acordată pentru un fost călăreţ al alei *II Hispanorum et Aravacorum: Taurinus Verecundi f. Sequanus*, aflat sub comanda unui anume *L. Marcius L. f. Sabula* din Roma[20]. Surpriza cea mai mare este prezenţa unei cohorte de brittoni, *I milliaria Brittonum* pînă acum necunoscută ca făcând parte dintre trupele care au staţionat pe teritoriul provinciei Moesia Inferior. Autorii propun identificarea ei cu *cohors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria*, pe baza unei noi diplome militare pentru provincia Moesia Inferior din anul 105, publicată de Barbara Pferdehirt[21]. Această identificare nu este singura posibilă. Amintim aici identificarea propusă de F. Marcu[22] cu omonima *I Brittonum milliaria*, care apare pe o diplomă din Pannonia Inferior în anul 135[23]. Dar nici identitatea acestei din urmă trupe nu este asigurată, problema cohortelor *I Brittonum* fiind departe de o soluţionare acceptabilă, cu tot efortul specialiştilor. Astfel, în momentul de faţă, este greu de precizat identitatea trupei care apare pe această diplomă din anul 111.

Sunt republicate şi cele două diplome din anii 125[24] şi 127[25], cunoscute de mai multă vreme. Singura obiecţie pe care o fac este

---

[13] RMD 225.

[14] F. Matei-Popescu, SCIVA 52-53, 2001-2002, p. 191-192, nr. 10 şi p. 187-188, nr. 7; O. Ţentea, Matei-Popescu, ActaMN 39-40/I, 2002-2003 (2004), p. 269-270.

[15] RMD 269.

[16] B. Steidl, în L. Wamser (ed.), *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Katalog-Handbuch zur Landesausstelung des Freistaates Bayern, Rosenheim, 2000*, Mainz, 2000, p. 337, nr. 41; lectura C. C. Petolescu, Oltenia 13, 2001, p. 69-76 (AnnÉp, 2001, 2155; CEpR, XIX-XX, 872); RMD 269; F. von Saldern, BVb 69, 2004, p. 10-18.

[17] Trupele atestate sunt următoarele: *I Asturum, I Hispanorum, I Claudia Gallorum Capitoniana, I Flavia Commagenorum sagittaria, I Bracaraugustanorum, I Tyriorum sagittaria, I Augusta Pacensis Nerviana Brittonum milliaria, I Hispanorum veterana, II Flavia Numidarum, II Flavia Bessorum, II Gallorum, III Gallorum*. Pentru istoria acestor trupe vezi, în ultimă instanţă, Petolescu, *Auxilia*.

[18] RMD 287 = M. M. Roxan, Xantener Berichte 8, 1999, p. 347-352.

[19] CIL XVI 185; RMD 64; 66; 116.

[20] RMD 222. Trupele sunt următoarele: *I Pannoniorum, I Claudia Gallorum, II Hispanorum et Aravacorum, I Flavia Numidarum, I Sugambrorum veterana, I milliaria Brittonum, I Claudia Sugambrorum tironum, I Flavia Commagenorum, II Mattiacorum şi II Flavia Brittonum*. Vezi pentru un scurt comentariu al diplomei *addendum*-ul pe care l-am inserat la sfârşitul articolului privind trupele auxiliare din Moesia Inferior, publicat în SCIVA 52-53, 2001-2002 (2004), p. 241-242.

[21] Pferdehirt, *Militärdiplome*, nr. 10.

[22] F. Marcu, ActaMN 39-40/I, 2002-2003 (2004), p. 220-221.

[23] RMD 251, nota 6; B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Viena, 2001, p. 32.

[24] RMD 235 = M. M. Roxan, W. Eck, ZPE 116, 1997, p. 193-203.

[25] RMD 241 = Roxan, ZPE 118, 1997, p. 287-299.

identificarea cohortei ortografiate sub forma *I BRACAROR CR* cu trupa *I Bracaraugustanorum*. Este, bineînţeles, vorba de *I Bracarorum civium Romanorum*[26] şi nu de *I Bracaraugustanorum*, care se afla la acea dată în Dacia Inferior[27].

Este publicat şi un mic fragment dintr-o diplomă acordată unui veteran din trupele auxiliare ale Moesiei Inferior, care păstrează numele guvernatorului *Antonius Hiberus*, fiind prima diplomă cunoscută, până acum, din timpul acestui guvernator şi care ar data între 138/142[28].

O altă diplomă, din păcate fragmentară, descoperită la Carnuntum, a fost dată pentru un soldat care a servit în *ala I Claudia nova miscellanea* din Moesia Superior. Diploma datează din 9 septembrie 132 şi umple un gol de aproape 50 de ani, dintre diplomele acestei provincii, aducând pe această cale precizări importante, privind reorganizarea militară a acestei provincii după cucerirea Daciei[29].

Importante sunt şi câteva diplome care au fost acordate unor soldaţi daci, completându-se aici cunoştiinţele de onomastică[30].

Astfel, într-o diplomă, reluată în acest catalog, apare un fost beneficiar *Dernaius Derdipili f. Dacus*. Acesta a servit în flota de la Ravenna şi a fost lăsat la vatră de Vespasian la 26 februarie 70. Marinarul fusese, cel mai probabil, recrutat dintre daci ce locuiau la sudul Dunării[31]. Alt dac a servit în cohorta *IV Thracum pia fidelis* ce staţiona în Germania Inferior. Numele acestuia păstrat fragmentar se termina în *–sa*, iar numele tatălui avea forma de genitiv *Natusis*. Interesant este că acesta a fost lăsat la vatră în 20 august 127, fiind probabil recrutat de la sudul Dunării în anul 102, la sfârşitul primului război dacic[32]. În acelaşi timp a fost recrutat şi *Itaxa Stamillae f. Dacus*, care a servit în cohorta *II Lingonum* ce staţiona în Britannia, fiind lăsat la vatră printr-o constituţie dată în aceeaşi zi cu cea de mai sus, din Germania Inferior 20 august 127[33]. Într-un fragment care datează din 5 martie 153, din provincia Germania Superior apare un patronimic *CISSAE*, fără a avea siguranţa că este complet, al unui soldat necunoscut despre care se afirmă că este dac, şi care a servit în cohorta *I Ligurum et Hispanorum*[34]. Tot dac trebuie să fi fost şi *Aurelius Dyda* şi nu *Aurelius Dydae f.*, cum presupun autorii[35]. De altfel numele este dac şi nu trac, cea mai bună analogie de alăturare a *nomen*-ului imperial cu un *cognomnen* dacic fiind cazul, discutat mai jos, al centurionului *Aelius Dida*, de la Birdoswald[36]. Acest mic fragment din tabella II datează din 154/161 *ante* februarie. Într-o diplomă descoperită în Bulgaria, pentru provincia Britannia din 23 martie 178, apare un anume *Thia Timarchi f. Dacus*[37]. Numele sunt absolut tipice[38] şi nu ne putem

---

[26] Matei-Popescu, SCIVA 52-53, 2001-2002 (2004), p. 194-195, nr. 13; Ţentea, Matei-Popescu, ActaMN 39-40/I, p. 274.

[27] Petolescu, *Auxilia*, p. 85-86, nr. 21; Matei-Popescu, SCIVA 52-53, 2001-2002, p. 193-194, nr. 12. Asupra problemei identităţii celor două cohorte vezi acum Matei-Popescu, în Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu, Bucureşti, 2005, p. 313-318.

[28] RMD 265. Pentru o scurtă discuţie despre acest guvernator vezi B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum I*, Götteborg, 1984, col. 146, nr. 150; RMD IV, p. 507, notele 1 şi 5.

[29] RMD 247.

[30] Ultimul studiu important publicat despre această problemă aparţine lui D. Dana., ZPE 143, 2003, p. 166-186.

[31] RMD 203 = Roxan, JRA 9, 1996, p. 247-256.

[32] RMD 239.

[33] RMD 240.

[34] RMD 274.

[35] RMD 283: *[A]VRELIO DYDAE FI?*.

[36] AnnÉp 1938, 118 = IPD[4] 747 = IDRE I 205 (vezi şi *infra*).

[37] RMD 293.

[38] Dana, ZPE 143, 2003, p. 179. Vezi şi inscripţia cu lista legionarilor din legiunea VII Claudia de la Viminacium din anul 195, unde apare un anume *M. Aur(elius) Thiamarcus* din Ratiaria, recrutat împreună cu un anume *T. Aur(elius) Drigissa* şi un anume *M. Aur(elius) Thiti* din aceeaşi colonie. Fără nici un dubiu măcar *Thiamarcus* şi *Drigissa* sunt de origine dacică, dacă nu cumva şi acest enigmatic *Thiti*, având în vedere că este originar tot din *Ratiaria* şi că se află pe listă imediat după cei doi, să fie tot de aceeaşi origine. (CIL III 14507 = IPD[4] 649 = IMS II 53 = IDRE II 308, faţa a, r. 33-35).

abţine a nu observa similitudinea cu acel *Thiamarkos* de pe vasul de la Ocniţa[39]. A mai fost descoperită o altă copie după aceeaşi constituţie, în care apare *Sisceius Aptasae f. Dacus*[40]. Ambii soldaţi serviseră pe post de *equites*, dar în trupe diferite. Au făcut parte din acelaşi contingent de recruţi, de la sudul Dunării, care a fost trimis pe la 152-153 în Britannia. Probabil tot unui dac îi fusese acordată şi diploma, din care a mai rămas doar un fragment minuscul, în care apare una din fiicele acestuia, *Dourpina*[41]. Numele este clasic, dacă ar fi să ne gândim doar la regele *Diurpaneus*, atestat şi sub forma *Dyrpanais*[42]. Tot într-un fragment minuscul se păstrează un alt *Thia*[43], care poate fi nume de sine stătător[44] sau bază pentru nume compuse de tipul *Thiamarkos*, *Thiapor* etc.[45].

După prezentarea atâtor diplome privind soldaţi de origine dacică, putem trage câteva concluzii generale asupra acestora[46]. Se pare că cei mai mulţi au fost recrutaţi de la sudul Dunării după cum indică puţinele informaţii pe care le deţinem despre locurile de descoperire a diplomelor militare acordate acestora. La fel ca şi soldaţii de origine tracică, au tendinţa de a se întoarce la locurile de baştină, după satisfacerea stagiului militar, spre deosebire de tendinţa generală a veteranilor din trupele auxiliare de a rămâne în provincia în care au servit. Cunoaştem, până acum, doar un singur dac care să fi servit într-una din trupele auxiliare

[39] I. I. Russu, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, Bucureşti, 1977, p. 33-40.

[40] RMD 294. Patronimicul este un nume dacic popular, vezi în acest sens evidenţa din Egipt, Dana, ZPE 143, 2003, p. 173. Mai apare într-o inscripţie de la Roma, CIL VI 28848 = IPD[4] 679 = IDRE I 72.

[41] RMD 255. Autorul (p. 495 nota 2) îl consideră nume tracic sau moesic, însă rădăcina dacică este indubitabilă.

[42] Dana, ZPE 143, 2003, p. 177.

[43] RMD 280.

[44] Dana, ZPE 143, 2003, p. 179.

[45] Dana, ZPE 143, 2003, p. 185.

[46] Între timp numărul auxiliarilor de origine dacică cunoscuţi este în continuă creştere. Astfel, în Germania Inferior, într-o diplomă militară din 5 septembrie 153 apare un anume *Surodagus Surpogissi f. Dacus*, *ex pedite* din *cohors XV Voluntariorum c. R.* (Eck, Pangerl, ZPE 148, 2004, p. 262-268, nr. 2). Ambele nume sunt atestate pentru prima dată. De asemenea, la aceeaşi dată şi din aceeaşi trupă a Germaniei Inferior este lăsat la vatră un alt soldat de origine dacică, *ex ped[ite] Githiossi Di/De[--- f(ilio)...]* (Eck, Pangerl, MacDonald, KölnerJahrb 35, 2002, p. 231-236, nr. 2). În Mauretania Tingitana, apare un anume *Damaneus S///ri f. Dacus* într-o diplomă fragmentară din 22 decembrie 144. Acest *ex pedite* servise în cohorta *V Delmatarum c. R.* (Holder, ZPE 149, 2004, p. 275-281). Pentru aceeaşi provincie a fost dată şi constituţia din 26 octombrie 153, din care s-a păstrat copia acordată lui *Pueriburis Dabonis f.*, *Dacus*; *ex gregale* în *ala I Augusta Gallorum c. R.* (Pferdehirt, *Militärdiplome*, nr. 34). Numele aminteşte de acel *Aurelius Victor Perburidavensis qui et Buricod(avensis)* de la Novae, Moesia Inferior (ILB 317 = IDRE II 326). Din 20 ianuarie 151, datează o altă diplomă acordată unui *ex pedite* din *cohors III Brittonum veterana* din Moesia Superior cu numele *Siasis Decinaei f. Caecom(...?) ex Moes(ia)*. Deşi nu apare menţionarea originii, personajul de faţă este fără nici un dubiu de origine dacică, singura necunoscută rămânând numele localităţii din care provine. Din Africa, cel mai probabil din anul 127, există o diplomă de asemenea acordată unui dac, *e[x ---] Flavio Steri[ssae? f(ilio) ---, Daco] et Nattopori f(ilio) [eius et --- f(ilio)/fili(iae) eius] et Duccidava[e fil(iae) eius]* (Weiss, Chiron 32, 2002, p. 497-500) şi lista ar putea continua măcar cu câteva diplome inedite (informaţie D. Dana, căruia îi mulţumesc pe această cale pentru toate sugestiile de onomastică dacică oferite cu mai multe prilejuri).

compuse, măcar după nume şi la început, din aceştia[47]. Este vorba de centurionul *Aelius Dida* din *cohors I Aelia Dacorum milliaria*, ce staţiona la Camboglana (Birdoswald) în Britannia[48]. Nu cunoaştem nici o diplomă, găsită pe teritoriul provinciei Dacia şi care să fi fost acordată unui dac. Se cunoaşte însă acum o diplomă acordată unui dac care servise într-una dintre trupele auxiliare ce staţionau în Dacia[49]. Este vorba de un anume *Didaecuttius L[...f.]* care servise în cohorta *II Nerviana Pacensis milliaria Brittonum*, care staţiona în acel moment în Dacia Porolissensis[50], dar care staţionase o perioadă în Moesia Inferioară, după cum indică o diplomă militară din 13 mai 105[51]. Trupa a fost dislocată apoi în Pannonia Inferior, unde apare în 114[52], înainte de a fi transferată în Dacia Porolissensis. Cel mai probabil soldatul a fost recrutat în perioada 108-114, de la sudul Dunării şi nu din provincia Dacia, întrucât diploma datează din cca 133-140.

În catalog sunt incluse şi câteva *tabellae honestae missionis* sau *discharge certificates*, după cum le numesc autorii[53]. Sunt tăbliţe de bronz care datează din secolul al III-lea şi care certifică lăsarea onorabilă la vatră după satisfacerea stagiului militar. Ele sunt acordate de guvernatorul provinciei şi nu de împărat, ceea ce arată că este vorba de documente emise cu alt scop decât cel al diplomelor militare. Două dintre aceste documente sunt acordate unor *equites* din două ale, una din Pannonia Superior şi una din Moesia Inferior (vezi *infra*) şi pentru un *miles* al legiunii *I Minervia Severiana Alexandriana*. După cum se ştie, după anul 203[54] nu se mai cunoaşte nici o diplomă acordată vreunui soldat din vreo trupă auxiliară. Constituţiile imperiale se rezumă doar la soldaţii din cohortele pretoriene, cohortele urbane (cărora oricum nu li se acorda cetăţenia prin diplome, ei fiind deja cetăţeni), flotă şi la cei care compuneau garda personală a împăratului, *equites singulares*, dar şi scopul acestora pare a fi fost doar acela de a atesta statutul de veteran al posesorului[55]. După anul 212, cel mai probabil, toţi militarii din trupele auxiliare aveau, măcar odată cu intrarea în armată, cetăţenia romană. A mai primi un document din partea împăratului care să ateste acest lucru era absolut inutil, dar totuşi avea nevoie de un anume fel de „livret militar" pentru a demonstra efectuarea stagiului militar. Aceste documente îşi au originea în obiceiul atestat de o tăbliţă cerată, care datează din 4 ianuarie 122, prin care se acordă *honesta missio*, de către prefectul Egiptului, unui *eques* al alei *Vocontiorum*[56]. Este posibil ca personajul în cauză să fi avut deja cetăţenia romană după cum o demonstrează numele, *L. Valerius Noster*, şi să nu fi avut nevoie să bată drumul până la Roma pentru a i se certifica acest lucru. Un document care să ateste că este veteran i-ar fi fost util, aşa că l-a cerut prefectului Egiptului.

[47] *Ala I Ulpia Dacorum* (Cappadocia); *cohors I Ulpia Dacorum* (Syria); *cohors I Aelia Dacorum* (Britannia); *cohortes I et II Aurelia Dacorum* (Pannonia Inferior şi Superior); *cohors II Augusta Dacorum* p.f. milliaria (Pannonia Inferior?); *cohors Gemina Dacorum milliaria* (Moesia Inferior?). Pentru toate informaţiile vezi Petolescu, *op. cit.*, p. 146-153.

[48] AnnÉp 1938, 118 = IPD[4] 747 = IDRE I 205. Pentru istoria cohortei *I Aelia Dacorum milliaria,* vezi T. Wilmott, ActaMN 38/I, 2001, p. 103-122; Petolescu, *Auxilia*, p. 148-151, nr. 83.

[49] Eck, D. MacDonald, Pangerl, ActaMN 39-40/I, 2002-2003, p. 46-48, nr. 6.

[50] Despre istoria acestei trupe pe teritoriul acestei provincii, vezi Petolescu, *Auxilia*, p. 90-91, nr. 26.

[51] Pferdehirt, *Militärdiplome*, nr. 10.

[52] CIL XVI 61; RMD 87; Lőrincz, *Hilfstruppen in Pannonien*, p. 32; p. 81; p. 111; p. 158, no. 14-15; p. 241, no. 279 (Alisca).

[53] RMD IV, I, 1-3.

[54] Eck, Wolff, în Eck, Wolff (hrsg.), *op. cit.* p. 556-575 = RMD 187.

[55] RMD IV, p. 613: „After the Constitutio Antoniniana the function of diplomas issued to sailors, *pretoriani*, *urbaniciani*, and the members of the *equites singulares Augusti* seems to have been as evidence of the veteran status of men discharged from these categories.".

[56] ILS 9060 = CIL XVI, Appendix 1; J. C. Mann, Roxan, Britannia 19, 1988, p. 341-347.

Un astfel de document (menționat mai sus) care se referă la un fost *eques*, *Claudius Marcianus* din *ala I Flavia Gaetulorum*, care a staționat în Moesia Inferior[57], şi care datează din anul 215, când era guvernator *C. Iulius Quitillianus*, atestat aici pentru prima oară cu numele său întreg[58], este inclus în această lucrare[59].

Mă opresc aici cu discuțiile privind această lucrare, sperând că măcar din această prezentare sumară a reieşit valoarea acesteia ca instrument de lucru indispensabil pentru cei care se ocupă direct de diverse aspecte ale armatei romane sau de alte probleme generale ale Imperiului. Bine publicate şi conținând informații de foarte multe ori spectaculoase, documentele care apar în această carte nu ar trebui să lipsească din biblioteca oricărui om pasionat de studiul civilizației antice romane.

Florian Matei-Popescu

BARBARA PFERDEHIRT, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums,* Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitutut für Vor- und Frühgeschichte. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, 37/1, Mainz, 2004, I (text, 217 p.), II (138 pl. + 4 pl. color).

Catalogul cuprinde un număr important de diplome militare (72 de piese; câteva fragmente nesemnificative: nr. 65-72) şi alte trei „dovezi de lăsare la vatră" (Entlassungsurkunden) (nr. 73-75) aflate în colecția Muzeului Central Romano-German din Mainz. Din păcate, majoritatea rămân cu loc de descoperire necunoscut; doar despre câteva aflăm că provin din Bulgaria (nr. 3, 10, 21, 47), Serbia (nr. 44), Ungaria (nr. 17/18, 32, 43) şi Turcia (nr. 22). Din punct de vedere cronologic, se întind între anul 75 (sub Vespasian) şi 248/249 (sub Filip Arabul).

Cea mai mare parte a acestor diplome au fost până de curând inedite; doar două piese se află în *corpus*-ul publicat de Margaret M. Roxan (RMD, I, 19 şi III, 152), opt au fost incluse în fasciculul publicat în 2003 de M. M. Roxan şi P. Holder (RMD, IV, 213, 214, 223, 226, 228 = 152, 250, 251, 260, 266), iar alte şase au fost publicate de Barbara Pferdehirt în Archäologische Korrespondenzblatt (29/1999, 31/2001 şi 32/2002).

Ca repartizare geografică, aceste diplome se referă la provinciile Moesia (nr. 1), Moesia Inferior (nr. 10, 11, 14, 23), Moesia Superior (nr. 13, 31, 37, 40), Thracia (nr. 28), Dacia (nr. 16), Dacia Inferior (nr. 20), Dacia Superior şi Dacia Porolissensis (nr. 22), Pannonia Inferior (nr. 17/18, 27, 30, 36, 44), Pannonia Superior (nr. 15, 26, 32, 36, 42, 43), Noricum (nr. 3), Raetia (nr. 38), Germania (nr. 2, 4), Germania Inferior (nr. 9, 24, 35), Galatia şi Cappadocia (nr. 7), Cilicia (nr. 19), Syria (nr. 6), Syria Palaestina (nr. 29, 41), Egipt şi Iudaea (nr. 12), Mauretania Tingitana (nr. 34); alte câteva au fost emise pentru marinarii din flotele de la Ravanna (nr. 21, 45, 53, 57) şi Misenum (nr. 25, 39, 56), precum şi pentru militari din cohortele pretoriene (nr. 33, 46, 48-52, 54, 58-63), *cohors XIII urbana* (nr. 5) şi *equites singulares Augusti* (nr. 47, 55, 64). Prin identificarea posesorilor acestor diplome, rezultă că o bună parte a diplomelor cu loc de descoperire necunoscut provin din provinciile dunărene („wahrscheinlich von der unteren Donau", după consemnarea frecventă a autoarei).

Pentru istoria provinciilor de la Dunărea de jos, amintim mai întâi diplomele privitoare la trupele auxiliare din Moesia Inferior. Astfel, remarcăm mai întâi două noi diplome din 13 mai 105 (nr. 10-11); în prima dintre acestea, reținem

[57] Despre această trupă vezi Matei-Popescu, SCIVA 52-53, 2001-2002 (2004), p. 179-183, nr. 3.

[58] Vezi întreaga discuție în RMD IV, p. 609, nota 1.

[59] Eck, Roxan, ArchKorr, 28, 1998, p. 96-100 (p. 100), nr. 1 = RMD IV, I, 1.

apariţia surprinzătoare a cohortei *II Brittonum Augusta Nerviana Pacensis milliaria* (alături de „geamăna” sa, *I Augusta Nerviana Pacensis milliaria Brittonum,* cunoscută în această provincie şi din alte diplome); până acum, această *cohors II* era cunoscută numai în Pannonia Inferior, de unde a fost apoi transferată în Dacia Porolissensis (vezi C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae,* Bucureşti 2002, p. 90-91). Ne mai reţine atenţia diploma din 20 august 127, în care apare la comanda cohortei I Thracum Syriaca un *C. Statilius Crito* – fără îndoială înrudit cu *T. Statilius Crito*, celebrul medic al lui Traian, originar din Heraklea Salbake din Caria (acestui ofiţer i-am dedicat o scurtă notă în revista Studii Clasice, 40-41, 2004-2005, p. 251-254).

De asemenea, un interes deosebit prezintă diplomele privitoare la trupele auxiliare din provinciile dacice (ele sunt transcrise şi în cronica noastră epigrafică, XXI-XXIV, în prezentul număr al revistei SCIVA). Astfel, diploma nr. 16 (= RMD, IV, 226) din 3/4 mai 114 ne face cunoscut un nou guvernator de rang consular al Daciei, *C. Baebius Macer* (acesta apare şi în fragmentul de diplomă cu aceeaşi dată publicat în RMD, IV, 225); predecesorul său în Dacia a fost C. Avidius Nigrinus (vezi în această privinţă şi observaţiile noastre din Pontica, 37-38, 2004-2005, p. 196-197), iar succesorul lui la cârma provinciei a fost C. Iulius Quadratus Bassus. O altă informaţie interesantă este oferită de diploma nr. 20 din 17 iulie 122, care menţionează un nou procurator al provinciei Dacia Inferior, *Cocceius Naso* (un fragment de diplomă cu aceeaşi dată, dar în care numele guvernatorului este pierdut: P. Weiß, ZPE 141, 2002, p. 242-245, nr. 2; AnnÉp 2002, 1742). Din această diplomă, mai reţinem prezenţa în Dacia Inferior a alei *Gall(orum) Atect(origiana),* anterior cunoscută în armata Moesiei Inferioare şi revenită în aceeaşi provincie conform diplomei din 20 august 127 (diploma nr. 23 din catalogul diplomelor din muzeul din Mainz). Diploma nr. 22 din 14 aprilie 123 se referă la două trupe din Dacia Superior şi alte două transferate în Dacia Porolissensis; ea coboară data celei mai vechi atestări a provinciei Porolissensis şi modifică (sau corectează?) numele procuratorului guvernator al acesteia *(Livius Gratus).*

Din diplomele privitoare la Moesia Superior ne reţine atenţia cea de la nr. 31, acordată *ex pedite Siasi Decinaei f. Caecom. ex Moes(ia) et Priscae Dasmeni fil(iae) uxori eius Lard.* Patronimicul veteranului este evident geto-dacic *(Decinaeus)*; forma *Caecom* se referă desigur la localitatea de origine (silaba a doua sugerează kwmh, prin urmare este vorba de satul unui Caius sau poate Caia?). De asemenea, originea soţiei veteranului ar trebui poate citită *Dard.,* sugerând originea ei din Dardania.

Dintre diplomele Pannoniei Inferior, reţinem piesa nr. 44, care atestă, între trupele acestei provincii, cohorta *II Aurelia Dacorum,* cunoscută până acum din inscripţia de pe o tessera de os de la Poetovio (în Pannonia Superior) (CIL III, 15184, 16 = IDRE, II, 265); ea pare a fi totuşi aceeaşi cu *cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis) (milliaria),* menţionată în dedicaţia unui prefect al acestei trupe de la Dalj în Pannonia Inferioară (CIL III 6450 = 10255; IDRE II, 289) (vezi şi *Auxilia Daciae,* p. 152, nr. 84 şi 85).

De asemenea, reţinem diploma nr. 34 referitoare la trupele din Mauretania Tingitana din anul 153 acordată unui *ex gregale Pueriburi Dabonis f(ilio) Daco* (pentru alţi daci în această provincie, vezi IDRE, II, 469-470).

Dintre diplomele privitoare la flotele pretoriene şi gărzile Romei, prezintă pentru noi interes aparte cele privitoare la militari originari din Moesia Inferior în flota de la Ravenna (nr. 48, 53), în cohortele pretoriene (nr. 49, 50, 52, 54) şi în formaţiunea de *equites singulares Augusti* (nr. 55, 64). De asemenea, o diplomă referitoare la cohors VIIII praetoria are ca titular pe un M. Aurelius M. f. Col. Senecio, originar din *Zermizegetusa* (de reţinut forma autentică traco-dacică a acestui toponim; cf. IDRE, I, indici, p. 229).

În continuare, sub titlul *Entlassungsurkunden,* autoarea prezintă mai întâi două *tabellae honestae missionis:* una din 13 decembrie 215, provenind din cancelaria guvernatorului Moesiei Inferioare, pentru un călăreţ din ala *I Flavia Gaetulorum* (nr. 73); cealaltă din 3 ianuarie 240, provenind din cancelaria guvernatorului Pannoniei

Superioare, pentru un călăreț din *ala I Ulpia contariorum Gordiana* (nr. 74). În sfârșit, tăblița de la nr. 75 conține un rescript al lui Filip Arabul și fiului său din anii 248/249 și privește o *missio causaria* pentru un soldat din cohors II vigilum Philippiana: *propter adversam corporis valetudinem sacramento solvi volumus M. Aurelium M. f. Mucianum ex Moesia Inferiore* (cognomenul celui exauctorat, deși latinizat, este de origine tracică).

Catalogul diplomelor militare din muzeul de la Mainz se încheie cu indici ampli (p. 195-217: nume de persoane; trupe; informații geografice), care facilitează utilizarea acestui excelent instrument de lucru.

Între calitățile deosebite ale acestei lucrări trebuie menționate îndeosebi comentariile (uneori veritabile studii) ce însoțesc fiecare diplomă, precum și calitatea deosebită a ilustrației (prezentată într-un fascicul separat), permițând urmărirea și verificarea transcrierii textelor epigrafice.

Constantin C. Petolescu

MIHAI POPESCU, *La réligion dans l'armée romaine de Dacie*, Editura Academiei Române, București, 2004, 368 p. + XXXV pl.

Lucrarea pe care o voi analiza în rândurile următoare este publicarea tezei de doctorat, susținută de autor la Paris sub conducerea profesorului Jean-Pierre Martin.

Încă de la bun început doresc să salut apariția unei astfel de lucrări care încearcă să adune și să discute întreg materialul disponibil, pe o anumită problemă, dintr-o provincie a Imperiului. Sunt de părere că acesta este viitorul studiilor privind lumea romană. Plecând de la premisa conform căreia avem de a face mai degrabă cu „romanizări" decât cu „romanizare"[1], o astfel de abordare oferă posibilitatea specialiștilor de a observa mai bine specificul fiecărei zone, mai ales într-o problemă atât de sensibilă cum este cea religioasă. Astfel, cartea lui M. Popescu reușește să aducă un nou tip de abordare și îi permite autorului formularea unor concluzii pertinente care se pot apoi compara cu realități de același tip din alte zone ale lumii romane. Înțelegând că lumea romană nu este o realitate integratoare, și că sunt mai multe lumi romane care interacționează și, poate, chiar se influențează reciproc, autorul face un bine venit pas înainte în cadrul studiului vieții provinciale din provincia Dacia.

Structura lucrării reușește să surprindă cele trei dimensiuni fundamentale ale actului religios, și anume zeii (p. 29-179), locurile, în care aceștia sunt venerați (p. 180-256) și oamenii care venerau pe zei (p. 257-332).

În prima parte dedicată zeilor, materialul este împărțit în funcție de originea cultelor respective. Astfel, un capitol este dedicat cultelor oficiale ale armatei (p. 30-72), altul tradiției greco-romane (p. 73-125) și un altul religiilor străine (p. 126-179).

În cea de a doua parte dedicată locurilor de cult din Dacia, materialul este împărțit pe provincii, Dacia Superior (p. 180-220), Dacia Porolissensis (p. 221-236) și Dacia Inferior (p. 237-256).

Ultima parte dedicată dedicanților este și ea împărțită în funcție de poziția ocupată de aceștia în ierarhia provincială. Astfel o primă parte este dedicată guvernatorilor și demnitarilor de rang înalt (p. 257-274), următoarele două fiind împărțite în funcție de tipul de unitate militară în care servise, legiuni (p. 275-298) sau trupe

---

[1] G. Woolf, *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul*, Cambridge University Press, 1998, p. 1-7, preluând (p. 7) definiția lui W. V. Harris, *Rome in Etruria and Umbria*, Oxford, 1971, conform căreia romanizarea ar putea fi „the process by which the inhabitants come to be, and to think themselves as, Romans", dar după cum observă mai departe Woolf „but there was more than one kind of Roman, and studies of provincial culture need to account for cultural diversity, as well as the unity, of the empire".

auxiliare (p. 299-332). Poate aici ar fi fost necesar un capitol separat dedicat veteranilor şi modului în care aceştia, integrându-se în viaţa civilă a provinciei, continuă sau nu aceleaşi practici religioase. Este drept că autorul analizează la fiecare trupă în parte şi acest aspect, dar poate un capitol separat ar fi permis să se observe o anume continuitate sau discontinuitate în cadrul devoţiunii religioase.

În capitolul dedicat cultelor oficiale ale armatei sunt discutate problemele legate de adorarea standardelor militare, oferindu-se mai multe exemple de descoperiri care ar certifica şi în Dacia direct acest cult. Din discuţie trebuie exclus *Q. Philippicus*, a cărui stelă funerară, deşi descoperită la Sucidava, provine fără nici un dubiu de la Oescus, din Moesia Inferior şi se referă la o epocă mult mai timpurie, decât cea analizată de autor[2].

În cele ce urmează mă voi opri asupra câtorva aspecte şi probleme ridicate de această lucrare, fără a avea pretenţia de a putea epuiza în câteva pagini toate discuţiile legate de principalele divinităţi adorate în mediul militar al Daciei romane.

Fără îndoială orice demers care are la bază studiul vieţii spirituale romane nu poate trece uşor peste divinitatea cea mai importantă, Jupiter (p. 39-49). După cum declară însuşi autorul: „Jupiter fut le compagnon privilégie de l’aventure coloniale romaine”, fapt indicat pentru Dacia de numărul important de dedicaţii, aproximativ 14% din totalul monumentelor votive. Cultul său, pe lângă faptul că făcea parte din calendarul oficial al sărbătorilor militare, s-a bucurat de o mare popularitate printre militari (p. 39). Cu toate acestea, în chip paradoxal, observă autorul, nici un templu al acestei divinităţi nu a fost identificat pe teren, acesta fiind de fapt, mai degrabă, un stadiu al cercetării (p. 40). În Dacia zeul a fost adorat cu diverse epicleze, cum ar fi cea de *Optimus Maximus*, cea mai frecventă, dar şi *Capitolinus*, *Conservator* sau *Stator*. Autorul observă foarte bine că epicleza *Depulsor* ascunde o *interpretatio Romana* a unei divinităţi a cărei origine este de căutat în zona norico-pannonică[3] (p. 42). Totuşi parcă nu aş fi întru-totul de acord cu afirmaţia că măcar până în ultimii ani de domnie ai lui Antoninus Pius cultul acestui zeu rămâne legat doar de spaţiul oficial, fie el militar sau civil (p. 43-44). Fără îndoială lipsa unor studii specializate care să adune şi să sistematizeze întreg materialul pe o anumită problemă mă opreşte în a merge foarte departe cu această critică, dar totuşi nu trebuie uitat faptul că cele două medii civil şi militar nu au fost perfect închise, ele interacţionează şi de cele mai multe ori se condiţionează reciproc.

O altă observaţie ar fi aceea că locul al doilea ca număr de dedicaţii nu îl ocupă, cum ar fi fost de aşteptat, Juno (p. 49-50), ci Minerva (p. 50), în timp ce Marte ocupă un loc privilegiat printre militari, 60% dintre monumentele care îi sunt dedicate provin din acest mediu (p. 52). Dintre divinităţile pantheonului greco-roman atestate în acelaşi mediu mai amintim pe *Victoria* (p. 54-57), *Fortuna* (p. 57-59), *Virtus* (p. 59-60), care ar face parte, în opinia autorului, alături de cei prezentaţi mai sus, din aşa numita tradiţie a armatei. Alte divinităţi atestate în mediul militar şi care sunt incluse de autor în aşa numita tradiţie greco-romană sunt: *Vulcanus*

[2] CIL III 14492 = IDR II 203 = ILB 49. Pentru întreaga discuţie în jurul acestui monument vezi M. Alexandrescu-Vianu, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d’épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, Bucureşti, 1977, p. 65-68, care înclină să îl dateze: „...vers la fin du règne de Claude.” (p. 68), dar pe care B. Gerov, în *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze I*, Amsterdam, 1980, p. 150, urmându-l pe O. Cuntz, OesterJh 25, 1929, p. 76, îl datează între anii 26-29: „Trifft dies zu, so soll der Soldat zwischen den Jahren 26 und 29 gestorben sein, also soll die Legion zu dieser Zeit schon zu Oescus stationiert haben”. Datarea propusă de M. Alexandrescu-Vianu este preluată şi de S. Conrad, *Die Grabstellen aus Moesia inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004, p. 248, nr. 458.

[3] Vezi acum I. Nemeti, S. Nemeti, ActaMN 39-40/I, 2002-2003, p. 241-246

(p. 77), *Ceres* (p. 77-78), *Mercurius* (p. 78-80), *Diana* (p. 80-84), *Apollo* (p. 85-88), *Venus* (p. 89-92), *Hercules* (p. 94-98), *Nemesis* (p. 100-103), *Silvanus* (p. 104-107), *Liber et Libera* (p. 107-112), *Aesculapius et Hygia* (p. 113-116) sau chiar Nimfele (p. 117-119), cu al lor celebru sanctuar de la Germisara şi altele.

În capitolul dedicat tradiţiilor străine lumii greco-romane, autorul analizează, în primul rând, aşa numitele culte orientale, care ca număr de dedicaţii în ansamblul lumii romane este pe un onorant loc secund[4].

În cadrul acestor divinităţi un loc aparte îl ocupă *Mithra*[5], după cum îl definea R. Turcan: „Istoria lui Mithra este unică şi paradoxală."[6], asociat sau confundat deseori cu *Sol Invictus*, acest loc aparte îl acordă şi autorul: „Leur caractère solaire, invincible et universel justifie pleinement la place particulière que nous leur accordons" (p. 126). Una dintre cele mai importante observaţii făcută de autor este aceea că în urma ultimelor investigaţii nu se mai poate susţine imaginea unui *Mithra* legat prin excelenţă de mediul militar, şi că militarii de abia dacă constituie 1/5 din totalul adoratorilor acestuia (p. 127). Pentru Dacia, autorul preia analiza lui M. Clauss, conform căreia doar 13% dintre iniţiaţi provin din mediul militar[7]. În opinia autorului, chiar dacă am integra toate piesele „susceptibles d'avoir eu pour commanditaire un membre des forces armées de la province", numărul iniţiaţilor din mediul militar nu ar depăşi 23%, ceea ce într-adevăr nu poate fi o dovadă a unui presupus caracter militar al acestui cult. Primele indicii clare despre prezenţa cultului acestui zeu în Dacia provin de pe la sfârşitul dinastiei Antoninilor, din timpul lui Commodus, când legatul de legiune *M. Valerius Maximianus* pune o dedicaţie lui *Sol Invictus Mitra*[8]. Totuşi, în opinia autorului, proliferarea comunităţilor mithraice are loc, mai degrabă, în prima jumătate a secolul al III-lea (p. 128). Cultul acestui zeu în Dacia poate fi documentat până în timpul domniei lui Filip Arabul (p. 130).

A doua divinitate orientală prezentă în Dacia, cel puţin ca număr de monumente, este *I. O. M. Dolichenus*. Aproape 1/10 din totalul monumentelor descoperite pe întregul cuprins al imperiului provin din Dacia (p. 135). Este interesant succesul acestui Baal din fostul regat Commagene, mai precis din Doliche, care odată asimilat lui *Jupiter,* şi-a asigurat un renume neegalat de alte culte de origine siriană[9]. După cum foarte bine observă şi autorul, nici lui *Dolichenus* nu i se poate atribui un caracter eminamente militar, pe lângă militari apărând şi alţi adoratori ai săi[10]. Studierea cultului acestui zeu în Dacia a căpătat un imbold important prin descoperirea a două inscripţii în care sunt menţionaţi preoţi ai zeului care activau pe lângă nişte trupe auxiliare. În primul rând cu ocazia descoperirii unui templu dolichenian la Porolissum a fost găsită o inscripţie care atestă doi preoţi ai zeului şi ai cohortei *III Campestris*[11]. Apoi la

[4] Bibliografia domeniului este imensă. Pentru o scurtă introducere vezi: Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929[4]; R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998 (trad. M. Popescu); Al. Popa, I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine* (EPRO 69), Leiden, 1978; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene şi palmiriene*, Bucureşti, 1981; şi mai ales seria EPRO (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain) fondată de M. J. Vermaseren la Leiden şi care a ajuns la un număr impresionant de volume.

[5] Vezi Turcan, *op. cit.*, p. 224-280 şi idem, *Mithra et le mithriciasme*, Paris, 2000.

[6] Turcan, *op. cit.*, p. 224.

[7] M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschft des Mithras-Kultes*, Stuttgart, 1992, p. 268 (non vidi), cartea este citată de autor la p. 127, n. 5.

[8] CIL III 1122 = IDR III/5 286 (Apulum). V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, p. 142, nr. 19.

[9] S. Sanie, *op. cit.*, p. 36.

[10] *Ibidem*, p. 36-89 şi în special p. 85-87 tabelul cu inscripţiile.

[11] N. Gudea, D. Tamba, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman III. Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din municipium Septimium*, Zalău, 2001, p. 25. Vezi observaţiile lui I. Piso, ActaMN, 38/I, 2001, p. 225-233, nr. 2 şi noua lectură propusă.

Drobeta a mai apărut o inscripţie care atestă trei *sacerdotes cohortis I sagittariorum*[12]. În aceste condiţii, sensul inscripţiei de la Apulum[13], cunoscută de mai multă vreme este puţin diferit faţă de primele interpretări, *Flavius Barhadadi* fiind preot pe lângă legiunea XIII Gemina[14] şi nu al unor ipotetice, pentru secolul al III-lea, canabe ale legiunii, dar fără a fi el însuşi militar. Astfel de preoţi militari mai sunt cunoscuţi şi în alte colţuri ale Imperiului, dar doar pentru o parte dintre ei se poate susţine că îndeplineau sau îndepliniseră vreodată şi vreo funcţie militară[15]. O singură observaţie aş avea de făcut aici, mâna votivă descoperită la Myszkow, în Galiţia, nu datează din secolul al III-lea, mai precis din timpul domniei lui Maximin Thracul, cum propune autorul, ci mai degrabă din jurul anului 170, odată cu invazia costobocilor, care ar fi putut afecta şi castrul de la Orheiul Bistriţiei unde se presupune că a staţionat trupa[16].

Alte divinităţi orientale atestate în Dacia, în mediul militar sunt: *Bonus Puer – Azizos* (p. 133-135), *Iupiter Heliopolitanus* (p. 140-141), *Iupiter Balmarcodes* (p. 141), *Iupiter Hierapolitanus* (p. 141), *Dea Syria* (p. 141-143), *Deus Aeternus* (p. 143-145), *Turmazgades* (p. 145-146). Nu sunt foarte convins de interpretarea autorului în ceea ce îl priveşte pe acel *Iupiter Exsuperantissimus*, atestat la Apulum[17], că ar trebui să fie o divinitate sincretică, ale cărei origini ar trebui căutate în Orient şi cu atât mai mult că ar fi „un possible *alter ego* latin" (p. 145), după cum îl defineşte autorul, al lui *Theos Hypsistos*, atestat în Dacia prin trei inscripţii de la Ulpia Traiana[18]. Ideea este mai veche şi a fost susţinută printre alţii şi S. Sanie[19]. Din păcate nici unul din argumentele aduse în discuţie nu mi se par decisive, şi până la descoperirea unor noi documente cred că ar fi mai înţelept să ne clamăm ignoranţa.

Un capitol special îl ocupă zeii palmyreni, aceştia fiind singurele zeităţi din pantheonul Daciei romane, care nu par a depăşi cadrul comunităţilor palmyrene prezente aici, fie ele civile sau militare. Astfel cultul acestor adevăraţi *Dii patrii* (p. 146-152) apare la Tibiscum, unde a staţionat un *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*[20], la Porolissum unde şi acolo a staţionat o unitate militară formată din aceştia[21] şi în celebra dedicaţie de la Ulpia Traiana pusă de *P. Aelius Theimes*, zeilor patriei, fără nici o umbră de îndoială numele şi cognomenul acestui personaj îl recomandă ca un veteran lăsat la vatră în timpul lui Hadrian, când sunt cunoscute mai multe diplome militare acordate unor aşa numiţi *Palmyrenii sagittarii ex Syria*.

Spre deosebire de zona orientală a Imperiului cultul zeilor egipteni nu a fost foarte răspândit în Dacia, nici în mediul civil, nici în mediul militar (p. 152-156), aceeaşi situaţie observându-se şi pentru divinităţile micro-asiatice (p. 156-158), dar care au avut un oarecare succes în mediul civil, mai ales datorită numărului important de *negotiatores* veniţi din această zonă.

Divinităţile de origine nord-africană (p. 158-162) sunt atestate în mediul militar, reprezentat de unităţile militare maure, cum ar fi cazul castrului de la Micia, unde a staţionat un *numerus Maurorum Miciensium*, şi unde sunt veneraţi, într-o inscripţie foarte cunoscută, zeii patriei[22].

---

[12] C. C. Petolescu, Drobeta 14, 2004, p. 38-45.

[13] IDR III/5 221.

[14] În acelaşi sens a mers şi Sanie, *op. cit.*, p. 44-46, de al considera pe acest personaj ca preot al legiunii XIII Gemina.

[15] Petolescu, Drobeta 14, 2004, p. 40-44, unde sunt adunate toate informaţiile cunoscute asupra acestor preoţi.

[16] N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. Sonderdruck aus Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums* Mainz, 44. Jahrgang, 1997, p. 55-56; Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară Daciei romane*, Bucureşti, 2002, p. 112, nr. 45.

[17] CIL III 1090 = IDR III/5 231.

[18] IDR III/2 222 = CIGD 105; IDR III/2 223 = CIGD 106; IDR III/2 224 = CIGD 107.

[19] Sanie, *op. cit.*, p. 156-165.

[20] Petolescu, *op. cit.*, p. 139-141, nr. 75.

[21] *Ibidem*, p. 141-143, nr. 76 (*Numerus Palmyrenorum Porolissensium*).

[22] IDR III/3 47; A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia (I)*, Deva, p. 65-74, p. 92-94.

Discuția privind zeitățile adorate de militarii care au staționat în Dacia se încheie cu o prezentare asupra atestărilor de divinități celtice şi germanice (p. 162-171) şi despre cele definite ca balcanice (p. 171-174), cavalerul trac şi cavalerii danubieni.

Sfârşitul capitolului aduce şi întrebarea: „...et les dieux des Daces?”, la care autorul încearcă să dea câteva răspunsuri (p. 175-177). Pentru oricine se ocupă de provincia Dacia, ce este surprinzător la o primă vedere este absența totală a autohtonilor din sursele epigrafice, spre deosebire de cele două Moesii unde apar, în surse certificabile, informații despre tot felul de populații, printre care şi daci. Atunci rămâne întrebarea fundamentală, unde sunt dacii? De ce nici măcar acei daci, care vor fi făcut serviciul militar în diverse trupe auxiliare, unele compuse inițial numai din daci, nu lasă decât în puține cazuri urme epigrafice?

În Dacia nu avem exemple de tipul celor din Gallia, în care vechi centre religioase autohtone să continue sub formă de temple şi în timpul provinciei[23]. Singurul loc la care ne putem gândi că ar fi putut să aibă şi înaintea de cucerire un rol important este Germisara cu ale sale nymphe[24]. În rest nici unul din sanctuarele Daciei nu este aşezat în vreun anume loc, unde să se poată certifica o activitate şi în perioada pre-cucerire. De altfel, după cum observă chiar autorul, pentru perioada pre-cucerire nu avem nici o informație despre credințele dacilor. Informațiile cu care a jonglat până acum istoriografia românească sunt culese din surse care se întind din secolul al V-lea a.Chr. (Herodot), până în secolul al VI-lea p.Chr. (Iordanes). Astfel, tot ce ştim despre această chestiune, este mai degrabă un conglomerat de locuri comune, decât nişte informații care se pot şi demonstra în vreun fel, în afară de relatările autorilor antici. Din păcate, cred că în acest moment prea multe despre acest subiect nu se mai pot spune.

Celelalte părți ale lucrării se ocupă, după cum am menționat deja, de locurile unde sunt atestate anumite divinități (p. 180-256) şi apoi cine sunt persoanele care dedică acestora (p. 257-332). O mențiune specială merită discuția despre: „la distribution des pièces votives dans les fortification” (p. 247-256 şi planşele nr. II-VIII), subiect asupra căruia autorul s-a mai oprit o dată[25]. O foarte bună alegere a făcut autorul cartând descoperirile pe divinități în cadrul diverselor castre, acolo unde contextul arheologic a permis o astfel de cartare, întrucât se poate vedea că practica de a pune inscripții votive era o practică prin excelență publică. Avem de a face, cel mai probabil, cu o adevărată punere în scenă, la care participă mai multe personaje, unele în calitate de actori principali şi alții în calitate de spectatori. Aici ar fi poate o explicație, că în afara de trupele de commageni şi palmyreni, toți ceilalți doar în puține rânduri pun dedicații unor divinități ale patriei lor, şi că în general dedicațiile sunt puse către divinități romane. Poate că transgresând principiul religios general al romanilor *do ut des*, o bună parte a personalului armatei a considerat că venerând zeii Romei, se vor simți şi ei romani sau că venerând zeii Romei vor fi mai uşor integrați lumii romane.

Analiza descoperirilor cu caracter religios este, fără umbră de îndoială, o sarcină nu tocmai uşoară, în primul rând, datorită numărului imens al acestora. De altfel, dacă ar fi să ne raportăm numai la descoperirile cu caracter epigrafic, se poate observa că după inscripțiile cu caracter funerar acestea sunt cele mai numeroase, atât în Dacia, cât şi în Imperiu. Ajungem aici la principala problemă a oricărui cercetător care se ocupă de antichitatea romană, şi anume la problema romanizării. O întrebare s-a impus la sfârşitul acestei cărți, dacă venerarea divinităților

---

[23] Woolf, *op. cit.*, p. 207, citând bine cunoscutele exemple de la Ribemont-sur-Acre şi Gournay-sur-Aronde în nordul Franței.

[24] Rusu-Pescaru, *op. cit.*, p. 65-74.

[25] M. Popescu, în C. C. Petolescu, T. Teoteoi, A. Gabor (ed.), *Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Iaşi, 2003, p. 103-123.

romane este sau nu este un factor de romanizare? Autorul oferă aici un răspuns destul de tranşant, considerând că armata romană a fost prin excelenţă factor de romanizare, afirmând, pe bună dreptate, că: „La présence des unités militaires, dans lesquelles la practique des cultes civiques était obligatoire, a contribué à la transmission de la religion romaine.” (p. 342). Totuşi, ca orice fenomen complex, el nu poate fi înţeles paradigmatic, ci mai degrabă nuanţat, şi anume că armata şi practicile religioase promovate de aceasta oferă doar cadrul propice pentru romanizare, dar nu şi automat „romanizarea” însăşi. Cu alte cuvinte, venerarea anumitor divinităţi nu te făcea automat roman, dar îţi deschidea calea spre a deveni roman.

Florian Matei-Popescu

ADRIAN ANDREI RUSU (coordonator), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică, I: Zona palatului episcopal,* Editura Muzeului „Ţării Crişurilor”, Oradea, 2002 (2003), 221 p., 16 pl. ilustraţie foto şi 107 pl. ilustraţie grafică (Colaboratori: Doru Marta, Radu Lupescu, Simon Zoltán, Fülöp András, Olimpia Mureşan, Luminiţa Bejenaru, Mircea Benea, Ana Maria Velter, Ernest Oberländer-Târnoveanu).

Volumul ne prezintă rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse în anii 1991-1998 în Cetatea Oradea, respectiv investigaţiile concentrate în zona palatului episcopal. Lucrarea este sistematizată în patru capitole, care succed unei scurte introduceri: Amenajări şi construcţii (I), Materialul arheologic (II), Catalogul pieselor descoperite (III) şi Anexe (IV).

În Introducere se prezintă un succint istoric al cetăţii Oradea (3 p.), de la primele atestări documentare în secolul al XI-lea şi până în epoca contemporană. Partea a doua a acestui prim capitol sintetizează studiile istorice şi arheologice efectuate în cetate (p. 10-18) de-a lungul timpului. În mod special sunt inventariate momentele arheologice ale acestei istorii, începând cu săpăturile de jefuire din secolul al XVII-lea şi descoperirile întâmplătoare din secolele XVIII şi XIX, urmărind firul săpăturilor cu intenţii ştiinţifice manifestate în 1881. După cum sintetizează autorii, obiectivul s-a aflat mereu în atenţia istoricilor şi a istoricilor de artă şi beneficiază de numeroase studii de specialitate, completate acum în mod fericit de o cercetare arheologică sistematică.

Deschiderea şantierului arheologic în 1991 se datorează Direcţiei Monumentelor, Ansamblurilor şi Siturilor Istorice[1], dar strategia de cercetare a fost elaborată, treptat, de către colectivul ştiinţific. Sunt prezentate pe scurt campaniile de cercetare, membrii colectivului şi secţiunile realizate pe suprafaţa palatului episcopal

[1] După cum arată autorul la p. 14, iniţiativa a aparţinut Muzeului Ţării Crişurilor, promovată de către Gheorghe Gorun, ulterior preluată şi fervent susţinută de către dr. Kovács András, istoric de artă. După ce A. A. Rusu a fost de acord să-şi asume responsabilitatea, în mod evident deloc uşoară, a acestui şantier, semnatara acestor rânduri, la vremea respectivă referent la DMASI, a preluat ideea şi a propus şantierul pe lista de finanţare a DMASI şi pe lista de autorizare a Comisiei Arheologice. DMASI a acceptat deschiderea şantierului ca o etapă premergătoare întocmirii unui proiect de restaurare, urmând ca primele campanii să aibă un caracter de tatonare a terenului şi să ofere sugestii pentru un viitor program de cercetare. Planificarea în detaliu a acestor prime campanii a fost lăsată, din aceste raţiuni, pe seama responsabilului de şantier. Săpăturile de la Oradea au avut astfel, spre deosebire de săpăturile uzuale la monumente istorice, avantajul major de a avea un caracter sistematic. Într-adevăr, soarta vitregă a DMASI în anii ce au urmat s-a răsfrânt şi asupra acestui şantier, el fiind abandonat, ca multe alte sute de şantiere din întreaga ţară. Ar fi de asemenea corect să precizăm că tot DMASI a început demersurile pentru realizarea unei colaborări arheologice româno-maghiare.

(18 secţiuni dintr-un total de 23 săpate în cele 8 campanii).

În ultima parte a introducerii se prezintă sintetic *stratigrafia generală şi particulară* a sitului (p. 19-20). Aflăm astfel că locuirea medievală s-a derulat pe straturi virgine şi se caracterizează prin depuneri consistente şi de o mare varietate pe segmente restrânse, greu de însumat într-o ecuaţie comună. Această situaţie este în principal consecinţa marilor sistematizări de teren realizate în secolul al XVII-lea, precum şi a frecventelor intervenţii moderne pentru organizarea unui sistem de instalaţii. Cele mai vechi vestigii datează din secolul al XI-lea şi mărturisesc o prezenţă de influenţă bizantină, certificată de puţine, dar elocvente, fragmente ceramice, pentru ca în veacul următor aceasta să fie înlocuită de purtătorii orizontului cu căldăruşe din lut. Urmele unei fortificaţii de pământ, cu val şi palisadă, aparţin de asemenea secolelor XI-XIII. Depunerile de maxim interes, respectiv cele care corespund perioadei de funcţionare efectivă a palatului în secolele XIV-XVI, se află între -1,50 şi -2,50 m, şi sunt în general destul de sărace în materiale.

Capitolul I conţine 12 subcapitole, în care sunt prezentate, în ordine cronologică, diferitele amenajări şi construcţii de la începutul cetăţii şi până în secolul al XIX-lea, structurate fie pe epoci (epoca arpadiană, epoca turcească), fie pe construcţii. Subcapitolul destinat Epocii arpadiene (I.1.) tratează separat fortificaţiile, locuirea şi elemente din construcţiile interioare ale fortificaţiilor. O primă fortificaţie este datată cu ajutorul unui fragment de ceramică bizantină în secolul al XI-lea şi constă dintr-un val de pământ întărit cu palisadă casetată. Într-o a doua etapă, această fortificaţie a fost demontată şi refăcută, se pare pe acelaşi traseu şi în aceeaşi manieră, dar la un alt nivel. Această refacere s-a derulat oricum înainte de mijlocul secolului al XII-lea şi, în această formă, fortificaţia a funcţionat până în jurul anului 1300. Informaţiile documentare sugerează existenţa unei incinte zidite care a precedat invazia tătară, dar urme ale acesteia nu au fost surprinse cu claritate în săpături. Amprentele atacului din 1241 nu au fost observate – sau cel puţin nu sunt evidenţiate în text – fapt surprinzător, dat fiind că acest eveniment a cunoscut la Oradea o mare amploare, după cum rezultă din descrierea lui Rogerius.

Anterior edificării palatului, în zona respectivă au funcţionat mai multe locuinţe şi anexe gospodăreşti, cercetate parţial. Cel puţin una dintre acestea pare să aparţină etapei bizantine, în apropierea ei fiind amintite, alături de alte materiale, şi fragmente ceramice smălţuite (S XVI) dar, în ansamblu, existenţa locuinţelor este plasată în secolele XI-XIII, neexistând suficiente argumente pentru o cronologie mai fină. Din păcate, nu putem face o legătură între aceste locuinţe şi materialul recoltat din interiorul lor, iar analiza stratigrafică este destul de generalizantă. Profilele care ne-ar ajuta să înţelegem mai bine această etapă sunt greu lizibile (S VIII), fără legendă (S XV) sau lipsesc (S XVII).

Subcapitolul 2 se referă la Palatul gotic, construit în principal în două etape. Aripa mai veche are o formă uşor trapezoidală, presupusă de autori din destul de puţine fragmente de ziduri identificate în săpături, aşa după cum rezultă din pl. III şi de asemenea din pl. XXII. Reconstituirea propusă în pl. XXI aduce corecturi uşoare laturii dinspre corpul nou al palatului şi va trebui preluată cu titlu de ipoteză. Rezervele noastre se întemeiază şi pe grosimile foarte diferite ale fundaţiilor, vizibile pe desene – deşi autorii ne oferă în text dimensiuni unitare (lăţime de 2,50 m şi adâncime de 1,90 m de la decroş). În interior au fost descoperite fundaţiile a trei piloni, amplasaţi central, dar la distanţe inegale, ceea ce sugerează un parter boltit – fără să se precizeze însă cum ar fi putut arăta aceste bolţi. Pentru o reconstituire veridică ar fi fost însă binevenită părerea unui arhitect, care, eventual ar fi reuşit să aşeze bolţi pe compartimente atât de inegale. Pe de altă parte este greu să ne imaginăm că parterul palatului episcopal, cu dimensiunile interioare 8 × 26 × 7,5 × 24,5 m, nu avea nici o compartimentare interioară, dat fiind că această clădire este presupusă a fi avut două sau trei niveluri. Fără să o spună în mod expres, autorii se gândesc probabil la o sală reprezentativă, sugerată de invocatul palat de la

Strigoniu, dar aceasta trebuie să se fi aflat cel mai probabil la unul dintre etaje.

Aripa veche este datată la limita dintre secolele XIII şi XIV, dar elemente certe care să sprijine această datare nu au fost identificate. În straturile de umplutură care au precedat construirea palatului au fost descoperite fragmente ceramice de la finele sec. XIII (?) şi o monedă emisă în intervalul 1290-1301. Pe baza acestora se poate deduce doar că palatul nu exista la sfârşitul secolului al XIII-lea. Prima menţiune documentară a clădirii datează din 1373

Aripa nouă, adăugată într-un unghi ciudat, este presupusă a fi avut dimensiunile interioare 25-26×10,20 m; fundaţiile ei sunt mai înguste (1,65 m), dar coboară în adâncime mai mult decât cele vechi (-2,50 m). Primul nivel este identic celui al aripii vechi: fără compartimentări interioare şi cu trei piloni mediani, la distanţe inegale. În acest caz însă, autorii consideră ca fiind „certă” existenţa unei pivniţe cu o înălţime de aproximativ 2 m, fără să argumenteze însă, în nici un fel această afirmaţie. Avem astfel două structuri identice, dintre care una este considerată parter iar cea de-a doua pivniţă, fără ca diferenţele de adâncime dintre fundaţii să justifice această interpretare. Încercarea de a urmări evoluţia stratigrafiei în zona aripii noi a palatului episcopal, pentru a depista eventuale straturi concludente, se va lovi de o barieră cel puţin ciudată: din cele 76 de straturi identificate în secţiunea S I, 68 sunt explicate ca „diverse depuneri cu materiale de construcţie” (pl. IV). Rostul pentru care au fost desenate totuşi aceste straturi ne scapă. Încercând să însumăm datele furnizate de autori, care indică şi un parter cu planşeu la +1,60 m faţă de decroşul fundaţiei, rezultă că pe o înălţime maximă de 4,10 m s-au suprapus o pivniţă boltită şi un parter, într-o construcţie ce trebuie să fi fost destul de pretenţioasă, dacă aparţinea palatului episcopal.

Autorii consideră că această aripă era deja construită la mijlocul sec. XIV, argumentele fiind acelaşi orizont ceramic anterior anului 1300 (după cunoştinţele noastre imposibil de decelat şi datat cu atât de multă precizie), şi o monedă din perioada Ludovic de Anjou în straturi din perioada funcţionării palatului. O serie de informaţii din capitolele următoare par a sugera însă o datare mai târzie. De exemplu, cea mai mare parte a pietrăriei gotice aparţine intervalului 1342 – începutul sec. XV (p. 71), iar autorul indică, la un moment dat, anul 1407 drept dată de referinţă pentru încheierea lucrărilor la palat (p. 47).

Zona de racord a celor două aripi (subcapitolul 2.3.) a fost intens construită, mai multe edificii suprapunându-se şi adăugându-se înainte de apariţia celei de-a doua aripi. Între acestea autorii disting şi un turn, atribuit episcopului Andrei Báthory (1329-1345). Zona este evident foarte aglomerată şi pentru descifrarea ei o succesiune de planuri ar fi fost deosebit de utilă cititorului care vrea să pătrundă în subtilităţile acestui complex. În secolele XIV-XV sunt inventariate o serie de alte refaceri şi amenajări (subcapitolul 2.3.), şi ele greu de urmărit cu ajutorul ilustraţiei existente.

Cele două aripi ale palatului episcopal au suferit transformări majore în perioada renaşterii (subcapitolul 3, Palatul renascentist). În aripa veche sunt inventariate multiple intervenţii: demolarea pilonilor centrali, apariţia unor noi goluri, refacerea podelelor, compartimentarea spaţiului interior, extinderi (probabil anexe) etc. După câte ne dăm seama, nici una dintre acestea nu beneficiază de repere cronologice; fragmentele de cahle din a doua jumătate a secolului al XV-lea, invocate de autori, nu constituie în nici un caz elemente de datare, deoarece ele puteau foarte bine să fie în uz şi la sfârşitul secolului al XVI-lea.

Aripa nouă a fost şi ea afectată de câteva intervenţii, dintre care cea mai serioasă pare să fie umplerea pivniţei şi demontarea pilonilor mediani. Autorii descriu o structură din lemn paralelă cu fundaţiile clădirii, formată din stâlpi care coboară în adâncime în solul viu, adică oarecum la acelaşi nivel cu talpa fundaţiilor. Această amenajare este atribuită ipotetic unei schele, ceea ce după părerea noastră, este puţin probabil. Ar trebui să admitem că palatul a fost demolat aproape integral şi pentru refacere a fost construită o schelă în interiorul său? Amenajarea în sine ne trimite cu gândul mai degrabă la un sistem de fortificare (vezi de pildă

amenajările din sec. XV, p. 53 şi pl. XXIII) sau eventual la o pivniţă căptuşită cu lemn, dar discuţia rămâne deschisă în aşteptarea unor detalii. Stratigrafic această intervenţie pare să fie destul de clară, în sensul că gropile stâlpilor pot fi urmărite din stratul renascentist (p. 40), de unde deducem că ele străbat de fapt umplutura pivniţei – dar, din păcate, nici un profil nu ne ajută să înţelegem mai bine situaţia. O analiză mai detaliată a acestui aspect ar fi fost, credem, de mare folos.

Sucapitolul privind decoraţiile palatului episcopal (I.4.) se referă în principal la ferestre şi la sobe. Puţine şi extrem de fragmentare, cahlele sugerează totuşi autorilor câteva generaţii de sobe (!). Următoarele subcapitole se referă la coridorul de acces de la palatul episcopal la catedrală (5) şi la fântână (6). Subcapitolul 7 îşi propune o interpretare istorică a descoperirilor arheologice. Autorii revin la sursele scrise, analizează unele descrieri şi încearcă să lege principalele etape de construcţie de personaje ale timpului. Etapele propuse sunt destul de confuze. De pildă, referitor la contribuţiile aduse de episcopul Sigismund Thurzó, aflăm mai întâi că acesta a construit în aripa veche doar o scară, ocupându-se mai ales de aripa nouă, iar în paragraful următor i se asociază o serie de „mari prefaceri”, inclusiv la aripa veche! (p. 47-48).

Elementele de fortificare din secolele XIV-XVI (I.8.) sunt prezentate făcând apel la o serie de surse iconografice, izvoare scrise şi analogii principiale de epocă. Autorii consideră că în a doua jumătate a sec. XIV palatul episcopal era inclus într-un sistem de fortificare complex, din care săpăturile arheologice au surprins elemente disparate, greu de pus în aceeaşi ecuaţie. Un zid adosat colţului de nord-est al aripii vechi este datat după începutul sec. XIV, fără o argumentare suficientă; platoul pe care se afla aripa nouă a fost extins spre sud printr-o umplutură masivă, sprijinită spre pantă de o structură din lemn – şi la acestea se adaugă un întreg sistem de curtine, turnuri şi porţi, greu de descifrat în absenţa unor planuri elocvente.

La începutul secolului al XVII-lea palatul episcopal a fost demolat (I.9.) şi amplasamentul său a rămas parţial vecin noii cetăţi bastionare, peste ruine fiind amenajate o serie de platforme de cărămidă. Alte două subcapitole trec în revistă intervenţiile din epoca turcească (I.10.) (din care sunt prezentate doar cea mai concludentă dintre clădiri şi un sistem de palisadă) şi pe cele din secolele XVIII-XIX (I.11.). Cele 65 de morminte descoperite în acest sector aparţin exclusiv secolului al XVII-lea, deci perioadei de după dispariţia palatului (I.12.).

Încheind prezentarea capitolului I, remarcăm faptul că autorii prezintă evoluţia construcţiilor de pe amplasamentul palatului episcopal la nivel general, mai degrabă sub formă de concluzii, ce ar trebui să fie susţinute de o analiză mai riguroasă a contextului arheologic. Lipsa majoră o constituie analiza stratigrafiei, aproape total absentă din lucrare; uneori se invocă unul sau altul dintre straturi pentru o anumită datare, dar astfel de trimiteri sunt rare şi destul de vagi, în general greu de urmărit grafic. O încercare de stratigrafie comună a zonei investigate, posibilă în condiţiile în care secţiunile sunt vecine, ar fi uşurat enorm interpretarea sitului. Dacă numărul foarte mare al straturilor şi varietatea lor pot fi invocate drept bariere insurmontabile într-o astfel de întreprindere, legenda comună putea fi suplinită de o matrice stratigrafică, fie ea şi schematică, rezumată la principalele etape de locuire. Legenda separată pe secţiuni şi descrierea telegrafică a straturilor nu ajută deloc cititorul specialist care ar dori să se familiarizeze cu săpătura şi să o înţeleagă.

Pe de altă parte, structurile zidite nu sunt corelate cu straturile – sau cel puţin nu sunt prezentate în acest fel decât în mod excepţional, ci se raportează doar unele la altele, prin descrieri. Cantitatea mare de construcţii dezvelite în această săpătură ar pune desigur în dificultate orice arheolog, dar multe probleme pot fi depăşite prin relevee ale ruinelor (în plan, dar şi prin relevee de parament), pe care să poată fi evidenţiate relaţiile dintre acestea. Fiind vorba despre o lucrare de arheologie, nu putem trece cu vederea o serie de alte aspecte: pe planuri se aglomerează construcţiile din diverse epoci, greu de descifrat în absenţa unor inscripţii explicative; nordul este figurat mult prea rar; săpătura nu a beneficiat de o linie de nivel

(Waagriss) care ar fi făcut posibilă exprimarea unitară a cotelor şi evitarea confuziilor determinate de înclinaţia terenului actual. Probabil din acest ultim motiv adâncimile rareori menţionate în text au diferite repere, ceea ce face comparaţiile aproape imposibile. Planul general de la fig. XXI, extrem de util în înţelegerea evoluţiei constructive a sitului, este lipsit de repere cronologice. Din cauza acestor mici scăpări (a căror listă poate continua), multe dintre concluziile autorilor riscă să pară forţate – deşi este probabil că, într-o analiză mai detaliată, ele ar beneficia de o argumentaţie suficientă. Apelul repetat la sursele istorice pentru interpretarea datelor arheologice este exemplar, dar balanţa înclină deseori în favoarea primelor, mesajul recuperat din pământ riscând să fie sufocat.

Capitolul II, care se referă la inventarul arheologic, conţine 7 subcapitole în care sunt analizate, în ordine: pietrăria, fragmentele de frescă şi stucatură, piesele din metal, sticlăria, piesele din os, ceramica şi textilele. În interiorul acestor grupe, materialele sunt împărţite pe diferite alte criterii şi ordonate aproximativ cronologic. Autorii nu au optat pentru varianta unei analize contextuale sau stratigrafice, astfel că materialele nu sunt grupate nici măcar în cazul celor câtorva locuinţe din sec. XI-XIII, sau a straturilor aferente funcţionării palatului episcopal, deseori menţionate ca detectabile în ansamblul stratigrafic complicat. În general nu ar fi fost lipsită de interes indicarea contextelor, chiar dacă în acest stadiu al cercetării se consideră că ele sunt puţin relevante. Rezultă de aici că datarea materialului se bazează majoritar pe analogii interne şi mai ales externe, şi aproape deloc pe informaţia arheologică.

Obiectele analizate în capitolul II se regăsesc în catalogul materialelor (capitolul III) şi, în cea mai mare parte, în ilustraţie. Catalogul conţine o descriere detaliată a obiectelor, structurată în funcţie de preferinţele celor care l-au redactat, dar în general destul de completă, incluzând datarea şi locul descoperirii. (Plasarea descoperirilor în context este însă imposibilă, deoarece nu se indică sistemul de caroiaj folosit). Autorii precizează că majoritatea pieselor arheologice descoperite în zona palatului sunt cuprinse în catalog, cu excepţia ceramicii care este prelucrată selectiv. În general numărul obiectelor din catalog depăşeşte numărul celor comentate în text şi aproximativ jumătate dintre acestea sunt ilustrate. Capitolele II şi III sunt structurate aproximativ identic.

Una dintre părţile mai puţin bune ale acestei lucrări este, după părerea noastră, aceea că poziţiile din catalog nu sunt numerotate, nu se fac trimiteri din cap. II spre catalog, singura legătură între cele două fiind ilustraţia. Conexiunile devin astfel deosebit de greoaie, pentru a găsi un obiect în catalog fiind deseori necesar să parcurgem multe pagini; această operaţiune devine imposibilă când trimiterile la ilustraţie sunt greşite (aşa cum se întâmplă de pildă în cazul pipelor, unde este imposibil să se mai facă un racord între comentariu, catalog şi ilustraţie) sau lipsesc (vezi cazul ceramicii) sau când materialul respectiv nu are ilustraţie (monedele). Tot pe seama acestei proceduri punem o serie de inadvertenţe care apar între cele două capitole sau între acestea şi ilustraţie. Desigur că nu am făcut un inventar al acestor situaţii, dar ele par să fie destul de numeroase, lăsând cititorului opţiunea finală pentru o anumită datare, atribuire sau denumire.

În continuare vom prezenta pe scurt capitolele II şi III ale lucrării.

Subcapitolul destinat pieselor din piatră este realizat de Radu Lupescu şi Simon Zoltán (II.1). Sunt comentate pe rând pietrele romanice, gotice şi renascentiste. Cele mai multe dintre acestea provin din situaţii arheologice neconcludente sau neclare (?), ceea ce face imposibilă atribuirea lor unei anumite construcţii (palat episcopal sau catedrală, în diferite faze ale acestora) şi îngreunează mult stabilirea datării, pe care nu o ajută de altfel, nici analogiile. Pe de altă parte, materialul este fragmentar, dar cantitativ destul de important şi aduce o serie de noutăţi în domeniu. După o analiză detaliată a pietrelor renascentiste, Simon Zoltán propune o cronologie fină a acestora, încercând să le atribuie principalelor etape de construcţie cunoscute. Unele din sugestiile autorului pot contribui la o mai bună înţelegere şi a unor părţi din subcapitolul I.7.

Piesele din metal (II.3) sunt împărţite în: metale preţioase (3.1.), piesele de bronz (3.2.), monedele (3.3.) şi piesele de fier (3.4.). Din metale preţioase au fost lucrate aproape exclusiv piese de podoabă, dintre care reţinem două inele de aur din sec. XIII, două inele de argint din sec. XVII, un cercel cu pandantivi din argint aurit, datat poate prea târziu în secolul XVI şi alte câteva obiecte atribuite epocii otomane. Inelele din aur (pl. LIII/a, b) sunt datate pe baza contextului stratigrafic (86). Dacă urmărim profilul secţiunii S XV (pl. XIII/b, c) vom observa însă că la adâncimea menţionată de autori ne aflăm în straturi depuse după demolarea palatului, deci în sec. XVII – sau cel puţin asta sugerează desenul, în absenţa unei legende. De altfel, din acelaşi context, dar din alt carou, provine cel puţin o piesă din sec. XVI-XVII (pl. XVI/g) – astfel că datarea celor două inele trebuie fie revizuită, fie acceptată ca impusă de analogiile existente, în măsura în care acestea pot fi considerate relevante.

Piesele de bronz (p. 87-94) sunt mai numeroase. În grupa instrumentelor sunt menţionate o serie de obiecte de uz casnic şi accesorii precum sfeşnice, un cep de butoiaş, o cheiţă, un lacăt, un foarfece pentru tăiat mucurile de lumânări, rame şi capace pentru pipe, cuie, verigi, ţevi şi alte fragmente greu de identificat, datate pe bază de analogii în secolele XV-XVII. Au fost descoperite de asemenea mai multe fragmente dintr-un clopot databil în prima jumătate a sec. XVI pe baza analizei stilistice şi a altor piese comparabile. În continuare sunt prezentate câteva aplice, o serie de accesorii vestimentare (catarame, dintre care cea mai veche este anterioară secolului al XIV-lea, paftale, copci, nasturi, aplice), podoabe, piese sculpturale şi arme.

Procedeul de identificare este greoi, repartizarea pe grupe fiind diferită în cap. II faţă de cap. III. Astfel, piesele de la pl. LVIII/b, c, e şi LX/b sunt trecute în comentariu la aplici (p. 91-92), iar în catalog la instrumente; obiectul din pl. LVI/g este menţionat în comentariu la vase, drept toartă de vas sau fragment de cuier (p. 87), iar în catalog la instrumente, ca mâner din sec. XVI-XVII (p. 158); mânerul de sertar (pl. LVI/h) este menţionat în comentariu la aplice cu datare în epoca modernă (p .91), iar în catalog poate fi găsit la instrumente fără datare (p. 158); o piesă aproape identică este descrisă în comentarii, la instrumente (p. 89), cu datare în sec. XVI. Odată identificate piesele, apar confuziile cronologice: pl. LVIII/b: aplică cu datare incertă sau instrument din sec. XIV-XV (p. 157); pl. LVIII/e: aplică cu o datare vagă în sec. XVII sau instrument din sec. XIV-XV etc. Cea mai flagrantă situaţie este probabil cea de la pl. LVIII/c, piesă datată în comentarii pe baza stratigrafiei în sec. XIV, iar în catalog (tot pe baza stratigrafiei) în sec. XV (p. 157).

Piesele din fier sunt tratate într-un subcapitol elaborat în principal de către Fülöp András (p. 96-110), cu unele adăugiri şi completări semnate de Adrian A. Rusu şi Doru Marta. După o scurtă introducere în subiect, piesele sunt analizate pe grupe în funcţie de destinaţie: piese de folosinţă agricolă, unelte meşteşugăreşti, ustensile de bucătărie, feronerie de construcţie, accesorii de cavalerie, ferecături de încălţăminte şi arme. Pentru a identifica utilitatea pieselor, autorul face adesea apel, pe lângă o probabil exhaustivă bibliografie arheologică, la surse etnografice. Subcapitolul cu pricina este fără îndoială un model de abordare a unui material arheologic, căruia nu i se poate reproşa decât nedreapta ignorare a contextului. Din cele 118 poziţii din catalog sunt ilustrate doar 37 de piese; pentru a evita probabil anumite inconveniente, în catalog nu sunt trecute datări decât în mod excepţional.

Sticlăria (II. 4.) (p. 110-115) este împărţită în sticlărie de construcţie (II. 4.1.), vesela din sticlă (II.4.2.) şi podoabele (II.4.3.). Fragmentul de pahar de la pl. LXIX/f este datat în catalog în sec. XIV-XV, iar în text în sec. XVI (p. 112). Fragmentul de la pl. XXI/h este considerat bol în catalog şi tavă în comentariu (p. 113).

După o scurtă prezentare a pieselor din os (II. 5., p. 115-117) urmează capitolul mai consistent al ceramicii (II. 6.). Ceramica de construcţie (II. 6.1., p. 117-121) trece în revistă principalele tipuri de cărămizi folosite la construcţia catedralei, a palatelor şi chiar a cetăţii. Nu lipsesc cărămizile ornamentale cu partea semicirculară

smălţuită, folosite deja în secolul al XV-lea, şi nici ţiglele smălţuite, folosite cel mai probabil pentru acoperişul bisericii. Olanele se foloseau la palatul episcopal încă înainte de mijlocul secolului al XV-lea, dar unul singur dintre acestea păstrează o urmă de smalţ galben. Interesante observaţii şi comentarii prilejuiesc cele câteva fragmente de conducte din ceramică, folosite cel mai probabil pentru aducţiunile de apă şi atribuite perioadei de funcţionare a palatului. Cahlele de sobă (II .6.2., p. 121-130) provin din situaţii neconcludente stratigrafic şi sunt extrem de fragmentare, astfel încât în datarea lor au fost luate în consideraţie şi criterii precum smalţul, pasta din care au fost lucrate şi grosimea. Majoritatea celor 90 de piese inventariate în catalog sunt comentate în cap. II; ele acoperă intervalul de maximă întrebuinţare a sobei din cahle, din a doua jumătate a sec. XIV şi până în jurul anului 1700. Textul ar putea fi apreciat drept destul de confuz, piesele nefiind grupate după un anume criteriu, ci mai degrabă amestecate; comentariile cronologice sunt sărace, astfel că în general rămân valabile datările din catalog. Şi aici ne întâlnim însă cu o serie de neconcordanţe: fragmentele de cahle de la pl. LXXVI/b, c şi pl. LXXVII/b, c apar în catalog cu smalţ verde oliv şi o datare în prima jumătate a sec. XV (p. 178, 180), iar în cap. II cu smalţ galben muştar şi datare în a doua jumătate a sec. XIV (p. 121-122); piesa de la pl. LXXX/g apare în catalog cu smalţ verde brun (p.180), iar în text cu smalţ brun gălbui (p. 125); cahlele oală de forma unor pahare (pl. LXXXIV/b-f) sunt menţionate în catalog cu smalţ exclusiv verde (p. 186), iar în cap. II cu smalţ predominant galben-brun (p. 129). Piesele de la pl. LXXXI/d-e sunt datate în ilustraţie în sec. XV-XVI, în catalog în sec. XVI-XVII (p. 183-184), iar în comentariu în sec. XVII (p. 128).

Din cantitatea mare de pipe (II. 6.4.) descoperite în săpături, sunt analizate în text doar cele aparţinând epocii turceşti, cu datare certă în cea de-a doua jumătate a sec. XVII. În catalogul pipelor apar 19 exemplare selectate dintre piesele mai vechi (p. 186-187), în cap. II se propune o clasificare din 16 tipuri, dintre care unele mai târzii decât cele din catalog (p.131-133), iar în ilustraţie apar piese din 21 de tipuri (pl. LXXXVI, LXXXVII), trimiterile din catalog la ilustraţie fiind însă greşite

Vesela ceramică este tratată la modul general (II.6.5., p. 133-144). Autorii deschid acest subcapitol cu o analiză a ceramicii bizantine (7 poziţii în catalog), în fapt imitaţii provenite din ateliere panonice sau nord-dunărene. Cele câteva fragmente descoperite în cel mai vechi nivel de locuire, totodată primul nivel de fortificare de la Oradea, sunt datate oscilant, fie în prima jumătate a sec. XI (p. 135), larg în sec. XI (p. 23), în secolele XI-XII (p. 136), fie la sfârşitul sec. XI şi începutul secolului XII (catalog, p. 187-188). Remarcăm faptul că prima variantă corespunde de altfel destul de bine cu cronologia propusă şi pentru materialul similar de la Biharea.

Ceramica de import (34 de poziţii în catalog) este analizată în text în funcţie de caracteristicile tehnice. Ceramica caolinică (p. 136-137) apare la Oradea încă înainte de anul 1300, iar a doua grupă cronologică aparţine secolelor XIV-XV şi se caracterizează prin două feluri de pastă: albă şi alb gălbuie. Aflăm de asemenea că aproximativ 25% din aceste vase au decor pictat, dar nici unul dintre ele nu este ilustrat. Autorii discută aici şi produsele atelierelor locale din secolele XVI-XVII. Textul este însă destul de confuz, deşi subiectul merită o tratare serioasă, dat fiind că avem de-a face cu o categorie ceramică specială, cu puţine ecouri în spaţiul românesc. Pentru epoca premodernă de exemplu, această ceramică reprezintă o caracteristică a părţilor vestice şi nord-vestice ale României, unde se produce frecvent, dar această prezenţă se datorează în primul rând exploatării unor mari depozite de caolin, şi nu are legătură cu importurile din secolul al XIV-lea. Pe de altă parte acea categorie de pastă de culoare alb-gălbuie menţionată pentru secolele XIV-XV ar putea să indice imitaţii locale ale vaselor importate.

Ceramica cenuşie fină este reprezentată doar de câteva fragmente, după descriere aparţinând fără îndoială secolului al XVII-lea şi fiind, de fapt, produse locale (p. 137-138). Autorii afirmă continuitatea acestei ceramici din secolul al XIII-lea

până în epoca modernă, cu o ascensiune după secolul al XV-lea, dar în stadiul actual al cunoştinţelor noastre acest lucru nu poate fi demonstrat, fiind cunoscută evoluţia fragmentată a acestui material.

Nu ne putem însuşi nici afirmaţia potrivit căreia ceramica roşie fină este proprie centrelor săseşti în secolul al XIV-lea (p. 138-139). Această specie circulă în special în secolul al XIII-lea şi se rarefiază treptat, până aproape de dispariţie, până spre mijlocul secolului al XIV-lea. Piesele de la Oradea nu le putem identifica în cap. II, dar în catalog sunt nominalizate la această grupă două exemplare (pl. LXXXIX/f şi g), menţionate însă şi la grupa albă fină, căreia probabil îi şi aparţin de fapt.

În sfârşit, în categoria ceramicii de import (capitol care observăm că include de fapt toată ceramica care nu este comună ?) se decupează şi grupa ceramicii orientale, provenită atât din centre de tradiţie, cât şi din ateliere locale (?) şi datată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (p. 139-140). După câte deducem din text, se pare că acest material are şi un context stratigrafic mai bine definit.

Ceramica locală este prezentată pe scurt în câteva pagini (p. 140-144), începând cu piesele timpurii şi încheind cu secolul al XVII-lea. Deşi la începutul subcapitolului autorii anunţă cronologii largi (sec. XI – prima jumătate a sec. XIII, sec. XIII-XIV şi sec. XIV-XVI – p. 133), din secolul al XIV-lea materialul este diferenţiat pe secole, ceea ce teoretic reprezintă un pas substanţial în studierea acestui produs. Această cronologie deosebit de fină nu este însă argumentată, dar evident ea trebuie să fi fost favorizată de anumite observaţii stratigrafice, deoarece analogiile existente nu sunt atât de evoluate. De la o cercetare sistematică de asemenea amploare ne-am fi aşteptat desigur la o expunere mai amplă asupra „alfabetului arheologiei”, cum este adesea numită ceramica, şi mai ales la o clasificare a acesteia. Este cunoscut nivelul foarte scăzut al cercetărilor asupra ceramicii medievale şi moderne din Transilvania şi, din această perspectivă, publicarea materialului în funcţie de context este indispensabilă oricărui progres.

Vasele din cetatea Oradea aparţin în general categoriei roşii, dar sunt enumerate şi piese din pastă cenuşie sau albă (!). Reţinem ca prezenţe mai puţin obişnuite piesele din pastă cenuşie fină din sec. XIV, fragmentele smălţuite din sec. XV (reprezentând un enorm procent de 10% din totalul materialului) şi vasele lucrate cu mâna din secolul al XVII-lea, atribuite coloniştilor balcanici. Şi la acest subcapitol ne lovim de obişnuitele probleme: catalogul conţine 126 de poziţii, dintre care doar în 12 cazuri se face trimitere la ilustraţie, deşi aceasta conţine 80 de piese. Trimiterile din text la ilustraţie sunt şi ele foarte rare, astfel că între aceste trei părţi este imposibil să mai facem relaţii. Vasele de la pl. XCV/c-e, g-i sunt datate în sec. XII-XIII în ilustraţie, XIII-XIV în catalog, iar în text sunt considerate timpurii, ceea ce înseamnă grupa sec. XI-XIII. Piesele de la pl. XCVI sunt datate în ilustraţie în sec. XIV-XVI, interval căruia într-adevăr par să îi aparţină, dar în text sunt atribuite sec. XIV (p. 142). Pl. XCVIII-CII conţin materiale din sec. XVI-XVII sau, conform p. 142, din sec. XVI? În sfârşit, repertoriul propus la pl. CVI care ar trebui să acopere, în viziunea autorilor, sec. XIII-XVI este în mod evident mai mult decât simbolic.

Încheind prezentarea acestui capitol, trebuie să remarcăm că inventarul arheologic, destul de abundent, este abordat cu responsabilitate, piesele cele mai interesante fiind analizate detaliat şi însoţite de comentarii pertinente. În privinţa analogiilor, autorii trebuie să se refere cel mai adesea la teritorii din afara arcului carpatic, în condiţiile în care punctele de reper locale sunt extrem de fragile şi incomplete – şi din această perspectivă trebuie să apreciem faptul că acest colectiv a făcut într-adevăr o muncă de pionierat.

Capitolul IV al cărţii (Anexe) cuprinde câteva studii de specialitate, conexe interpretărilor strict arheologice. *Datele arheozoologice* (IV.1) se referă la materiale recuperate în campania din anul 1994, şi reconstituie principalele specii animale consumate de locuitorii sitului în sec. XII-XVII. (Luminiţa Bejenaru). Subcapitolul 2, semnat de Mircea Belea, este un *Raport asupra naturii unor pietre de construcţie din zidurile cetăţii Oradea* (p. 202-205), iar subcapitolul 3 se

referă la *Restaurarea pieselor arheologice* (Olimpia Mureşan, p. 207-212). Aşa cum se obişnuieşte, acest capitol conţine şi anexele propriu-zise ale lucrării, bibliografia selectivă, abrevierile şi lista ilustraţiilor. Lucrarea se încheie cu un destul de amplu rezumat în limba germană, după care urmează ilustraţia fotografică şi cea grafică.

***

Încă de la început, urmărind planul de săpătură, este evident că ne aflăm în faţa unei cercetări de o dificultate deosebită atât din punct de vedere tehnic, cât şi din punct de vedere ştiinţific. Adâncimile foarte mari combinate cu absenţa mijloacelor mecanice care să asiste executarea săpăturii (invocată la p. 16), numeroasele condiţionări impuse de construcţii moderne şi de intervenţii subterane dintre cele mai ciudate şi inutile, fac într-adevăr dintr-o astfel de săpătură o adevărată aventură. Faptul că pe amplasamentul respectiv s-a locuit şi construit intens timp de aproape 7 secole dă singur dimensiunea dificultăţii unei astfel de cercetări, care presupune din partea colectivului observaţii milimetrice pentru a putea diferenţia complexe şi etape de construcţie între care s-au scurs variate intervale. În ansamblu, în pofida celor semnalate mai sus, nu putem aprecia decât pozitiv rezultatele astfel obţinute.

Daniela Marcu Istrate

Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani, volum îngrijit de IONEL CÂNDEA, VALERIU SÎRBU, MARIAN NEAGU, Editura Istros, Brăila, 2004, 800 p.

La începutul lunii octombrie a anului 2004, Muzeul Dunării de Jos din Călăraşi a organizat o sesiune ştiinţifică închinată arheologului Petre Diaconu, care împlinea în acele zile 80 de ani. Cu acest prilej i s-a dedicat o expoziţie legată de rolul său în cercetarea regiunii Dunării de Jos, s-a vizitat situl vieţii sale, cetatea bizantină de pe insula Păcuiul lui Soare, s-au prezentat felicitări, saluturi, amintiri şi, desigur, comunicări ştiinţifice. Petre Diaconu nu este numai unul dintre importanţii arheologi români, prolific şi multicolor prin diversitatea subiectelor abordate de-a lungul carierei sale, dar este şi un strălucit „arheolog bulgar”, nu numai prin originea sa, fiind născut în preajma Silistrei dintr-un tată român şi o mamă bulgăroaică, ci, mai ales, prin preocupările sale ştiinţifice, care l-au condus adesea spre polemici mai mult sau mai puţin cordiale cu confraţii săi în ale istoriei şi arheologiei dunărene. În aceste condiţii, sesiunea din octombrie 2004 a avut şi o importantă componentă bulgară, atât prin participarea efectivă a unui grup numeros de arheologi din ţara vecină şi prietenă, cât şi prin vizita făcută chiar de ziua oficială de naştere a lui Petre Diaconu în oraşul copilăriei şi adolescenţei sale, Silistra.

O parte dintre contribuţiile ştiinţifice prezentate atunci, precum şi altele, aparţinând unor cercetători care nu au putut participa la sesiune, dar care au ţinut să-şi prezinte omagiul prin scris, se regăsesc în volumul intitulat *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani,* care a văzut lumina tiparului în luna decembrie a anului trecut, prin eforturile reunite, materiale şi, mai ales, de suflet, ale muzeelor din Brăila şi Călăraşi.

După un inspirat *Cuvânt înainte* aparţinând episcopului Dunării de Jos, Casian Crăciun, despre *Diaconia fără preget a domnului Diaconu în slujba arheologiei româneşti*, şi o mişcătoare scrisoare reprodusă în manuscris, adresată lui Petre Diaconu la aniversare de către prietenul său de o viaţă, Petre Năsturel, cele 800 de pagini ale tomului apărut la Editura Istros din Brăila reunesc 52 de contribuţii, redactate în limbile română, franceză, engleză, germană şi italiană, grupate în cinci secţiuni: *Testimonia*, *Preistorie şi arheologie*, *Byzantina*, *Medievalia* şi *Varia*.

Dacă secţiunea *Testimonia* cuprinde, în mod evident, mărturii de suflet ale unora dintre elevii şi colaboratorii domnului Petre Diaconu (Mihai Irimia, Valeriu Sîrbu, Ionel Cândea, Marian Neagu, Niculae Conovici) despre profesorul şi părintele lor spiritual legate, inevitabil, de situl arheologic al cărui senior este, cetatea bizantină de pe insula dunăreană Păcuiul lui Soare, din pricina amândurora apărând o boală nouă şi, se pare, incurabilă, *păcuita*, secţiunile conţinând contribuţii ştiinţifice relevă preocupările ştiinţifice predilecte ale autorilor lor, dar, în multe cazuri, şi preocuparea, atentă şi chiar afectuoasă, de a atinge, într-un fel sau altul, parte din subiectele arheologice şi istorice, nu puţine, care l-au preocupat, de-a lungul anilor, pe cel căruia i se închină volumul.

Din secţiunea *Preistorie*, multe contribuţii se referă la situri neolitice dobrogene (Vl. Slavchev, *The features of cultural development of modern southern Dobrudja during the first half of the 5000 BC (According to the pottery of the tell Golemiya Ostrov near the village Durankulak,* p. 25-34); Silvia Marinescu, Valentina Voinea*, Ace de păr descoperite în tell-ul de la Atmăgeaua Tătărască* (p. 35-40); C. Micu, *Observaţii privind industria materiilor dure animale în aşezarea neolitică de la Isaccea, punctul „Suhat”, jud. Tulcea* (p. 41-75); Al. Morintz*, Some remarks about the connection between housemodels and real houses in Romanian Neolithic* (p. 77-96) sau situate pe malul muntean al Dunării (M. Neagu, S. Pandrea, *Observaţii preliminare cu privire la aşezarea neolitică de la Grădiştea Coslogeni, jud. Călăraşi* (p. 3-24), amintindu-ne într-un fel de începuturile activităţii arheologice a lui

Petre Diaconu la Cernavoda, alături de regretatul S. Morintz. Volumul mai conține considerații privind reprezentări acvatice în preistorie (C. Schuster, *Fische und Wasservögel im Gebiet der unteren Donau. Einige Erwägungen*, p.111-130), privind situri și probleme arheologice ale epocii bronzului (G. Jugănaru, S. Ailincăi, Alexandra Țârlea, *Noi considerații privind fibulele descoperite în aria culturii Babadag*, p. 131-137) și fierului (D. Măndescu, *Necropola de la Curtea de Argeș – „Rodovanu". Noi precizări privind inventarul funerar*, p. 139-174; V. Sîrbu, *Observații privind incinta sacră dacică de la Pietroasa Mică – Gruiu Dării, com. Pietroasele, județul Buzău*, p. 183-214), prezentarea în evoluție istorică a sitului de la Brăilița (S. Pandrea, Mirela Vernescu, Niculina Dinu, *Așezarea de la Brăilița în preistorie și antichitate. Note arheologice*, p. 97-109), un studiu numismatic privind sec. V-I a.Chr. (Gabriel Talmațchi, *Aspecte privind circulația monedelor în spațiul extracarpatic dintre Dunăre și Nistru emise de coloniile grecești vest-dobrogene*, p. 175-182), un dosar al evidenței arheologice pentru orașul Marcianopolis în epoca preromană (Al. Minchev, *Marcianopolis before the Romans: some data about earlier settlements at the site*, p. 215-235), precum și o contribuție epigrafică referitoare la Durostorum (C. C. Petolescu, *O inscripție din patrimoniul Muzeului din Călărași*, p. 237-246).

Secțiunea *Byzantina* reunește, așa cum era de așteptat, contribuții științifice, arheologice, numismatice și istorice, încadrabile epocilor romano-bizantină și bizantină și implicit, foarte apropiate persoanei, personalității și preocupărilor domnului Diaconu. Astfel, pornind de la un fapt arheologic oarecum anecdotic, descoperirea într-unul din siturile de început de carieră ale domnului Diaconu, Capidava, a ulciorului ce-i poartă incizat cu litere grecești numele de botez, Al. Barnea realizează o documentată și critică trecere în revistă pe bază epigrafică și sfragistică a evidențelor numelui *Petre în Scythia Minor* (p. 419-423).

Dintre contribuțiile cu referire directă la preocupări științifice ale celui omagiat, le amintim pe cele care tratează: chestiuni controversate de geografie istorică, precum problema localizării fortificației Sf. Chiril amintită de Procopius din Caesareea (G. Atanasov, *De nouveau sur la localisation de la forteresse bas-byzantine St. Cyril en Scythie Mineure*, p. 405-417) sau a Onglos-ului protobulgar (R. Rachev, *Quelques remarques sur l'Onglos*, p. 277-282); reanalizarea din perspectivă romană sau romano-bizantină a originilor cetății Turnu (Gh. I. Cantacuzino, *Probleme arheologice privind cea mai veche etapă de construcție a cetății Turnu*, p. 589-600); puncte de vedere asupra unor realități politice controversate (Oana Damian, *Despre prezența politică bizantină la Dunărea de Jos în secolele VII-X*, p. 283-318); o serie de artefacte ale epocii romano-bizantine și bizantine din Dobrogea și problemele de interpretare pe care le ridică – anumite tipuri de catarame (Alexandru Madgearu, *O cataramă de tip Pápa descoperită în fortificația romano-bizantină Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea*, p. 343-355), o serie de medalioane de plumb (Stela Doncheva, *The lead medallions – Amulets or elements of decoration (About some new finds from Bulgaria*, p. 375-403), reinterpretarea anumitor mărci de olar (Cristina Paraschiv-Talmațchi, *Scurtă privire asupra unui tip de marcă de olar: roata cu patru spițe*, p. 437-443); prezentarea unei chei pentru descifrarea runelor de la Murfatlar (P. Georgiev, *L'écriture runiforme de Murfatlar. Une expérience de lire et de commenter*, p. 425-436); reinterpretarea unor izvoare literare bizantine (P. Ș. Năsturel, *Axiopolis sous les Comnènes. Une relecture de Kinnamos (III 3*), p. 521-534); analiza problematicii ridicate de ultimii migratori, pecenegii și cumanii, cărora Petre Diaconu le-a dedicat o teză de doctorat și două volume monografice (A. Ioniță, *Morminte de călăreți la nordul Dunării de Jos în sec. X-XIII*, p. 461-488; S. Oța, *Populații nomade de stepă din Banat (secolele XI-XIV*). *Pecenegii și cumanii*, p. 489-520); realități legate de prezența italiotă la Dunărea de Jos (O. Cristea, *Supremația maritimă în a doua jumătate a sec. al XIII-lea: un punct de vedere venețian,* p. 557-574 ori R. Șt. Vergatti, *Din viața cotidiană a orașelor porturi dobrogene în secolele al XIII-lea și al XIV-lea*, p. 575-586), amintindu-ne numeroasele contribuții și controverse privind localizarea Vicinei, inclusiv la Păcuiul lui Soare, chiar dacă evoluția realităților urbane, de exemplu, este tratată de pe pozițiile unui istoric care ignoră sau minimalizează rezultatele cercetărilor arheologice; analize numismatice îmbrățișând un spectru larg, de la monedele de

plumb (Gh. Mănucu Adameşteanu, Ingrid Poll, *Monede de plumb din epoca bizantină (secolele V-VI şi XI-XII) aflate în colecţiile din România*, p. 249-275) la piesele monetare anonime turnate din sec. X-XI (Valeri Yotov, *Nouvelles données sur les imitations des folles anonymes coullées de la fin du Xe – commencement du XIe s.*, p. 445-460) şi la propunerea de localizare a unui atelier al Hoardei de Aur la Păcuiul lui Soare (E. Oberländer Târnoveanu, *Un atelier monétaire de la Horde d'Or au sud de la Dobroudja à la fin du XIII siècle et son importance historique*, p. 535-555) sau, pur şi simplu, prezentarea unor fapte arheologice din situri încadrabile epocii de mijloc a Imperiului bizantin (A. Stănică, *Câteva aspecte privind aşezarea medio-bizantină de la Ostrov – Piatra Frecăţei (Beroe), jud. Tulcea*, p. 357-373).

Secţiunea *Medievalia* reuneşte o meditaţie asupra conceptului de unitate europeană în evul mediu (V. Ciocîltan, *Vorstellung und Wirklichkeit: die Einheit Europas im Spätmittelalter (1396-1453)*, p. 609-611), contribuţii de toponimie istorică (Anca Popescu, *Giurgiu-San Giorgio-Yerkögü*, p. 601-607), referitoare la istoria politică şi economică a bazinului Mării Negre (Alina Minghiraş-Robin, *Du nouveau sur l'affaire du château de Lerici et les frères Senarega*, p. 613-623; Şt. Andreescu, *Date noi despre „Teodorcha de Telicha"*, p. 625-634), privind începuturile unor oraşe medievale (Anca Păunescu, *Despre începuturile oraşului de Floci*, p. 641-650), date referitoare la habitatul rural în vremea lui Mihai Viteazul (Emilia Corbu, *Satele ialomiţene în timpul lui Mihai Viteazul*, p. 675-683), analize asupra documentelor literare slavo-române (C. Nicolae Apetrei, *Observaţii pe marginea conotaţiilor economice şi sociale ale termenilor „sirac" şi „siromah" în documentele slavo-române redactate în secolele XV-XVI în Ţara Românească*, p. 651-662; C. Luca, *Note sull'attività missionaria del domenicano Giovanni Giuliani da Lucca*, p. 685-692), contribuţii numismatice (S. Langu, *Consideraţii asupra tezaurelor încheiate în timpul domniei lui Ştefan cel Mare*, p. 635-639; I. Cândea, *Consideraţii pe marginea tezaurului de podoabe şi monede din agint descoperit la Batogu, judeţul Brăila (sfârşitul secolului al XVI-lea*, p. 663-673; A. Vîlcu, *Un fragment de tezaur monetar din secolul al XVIII-lea descoperit în judeţul Ialomiţa*, p. 693-699).

Cei preocupaţi de istoria modernă şi contemporană pot găsi puncte de vedere interesante asupra unor subiecte foarte diverse: Comisia internaţională a Dunării (C. Ardeleanu, *Contribuţia reprezentanţilor englezi la consolidarea comisiei europene a Dunării în primii ani de existenţă ai instituţiei internaţionale cu sediul la Galaţi (1856-1861),* p. 733-756) sau spiritul francez şi românii (M. Ghiţă, *A existat un „model românesc" de asimilare a ideilor revoluţionare franceze?*, p. 703-731); M. S. Rădulescu, *Nicole Iorga à la Sorbonne*, p. 757-784).

Volumul se încheie, parcă propunându-şi să amintească cititorilor săi că este dedicat unui arheolog, cu prezentarea punctelor de vedere ale Irinei Oberländer Târnoveanu într-un domeniu de mare actualitate (*Evidenţa patrimoniului arheologic în Europa: proiecte, preocupări, tendinţe*, p. 785-800).

Nu ne-am propus decât trecerea în revistă a contribuţiilor ştiinţifice conţinute de acest volum, mai ales în măsura în care ele se constituie într-un „exerciţiu de admiraţie". Volumul în ansamblu este dens, divers, închegat, editat în condiţii grafice bune, constituind materializarea rapidă prin publicare a unei manifestări ştiinţifice. Cele câteva neajunsuri, constând în intitularea unei secţiuni *Preistorie şi arheologie*, când poate ar fi fost mai potrivit titlul de *Preistorie şi arheologie preromană*, secţiunea *Byzantina* conţinând de asemenea numeroase contribuţii arheologice, încadrarea nu totdeauna potrivită a unor articole în secţiunile menţionate (de pildă, cazul necropolei de tip Sântana de Mureş-Cerneahov de la Lunca inclus în *Byzantina* (C. Croitoru, *Câteva precizări în legătură cu piesele de port şi podoabă din inventarul mormintelor de la Lunca, judeţul Galaţi*, p. 319-342), neintervenţia asupra transcrierii unor nume de persoane şi de locuri prezente în articolele colegilor noştri bulgari, lipsa de unitate a volumului din punctul de vedere al normelor redacţionale, determinată de marea libertate acordată autorilor de către cei care au îngrijit volumul, libertate cauzată probabil şi de timpul foarte scurt în care s-a operat prelucrarea manuscriselor trimise spre publicare, o oarecare lipsă de rigoare în ordonarea materialelor în economia volumului,

nu impietează asupra calităţilor acestei lucrări care, prin conţinutul ştiinţific, se poate adresa deopotrivă preistoricienilor, arheologilor şi epigrafiştilor romanişti, arheologilor şi istoricilor epocii bizantine, medieviştilor, numismaţilor, istoricilor preocupaţi de epocile modernă şi contemporană, iar prin încărcătura emoţională aduce un omagiu unui om aparţinând prin origini şi preocupări unui spaţiu pe care îl numim, atât în sens larg, cât şi restrâns, al Dunării de Jos.

Oana Damian

JOSIP V. KOBAL, *Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine)*. PBF, XX/4, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2000, 120 p.şi 114 pl.

În volumul lui J. Kobal (mai departe JK) sunt prezentate şi actualizate depozitele epocii bronzului din Ucraina transcarpatică. Pentru ilustrarea pieselor s-au folosit, în cea mai mare parte, desene noi, doar în cazul descoperirilor pierdute sau care nu au mai putut fi identificate s-au utilizat desene din arhive (care nu sunt considerate publicaţii) sau din literatură (p. V, Cuvânt înainte). Este de remarcat faptul că lucrarea închide o lacună de cercetare în zona de nord a Bazinului Carpatic, o bună parte a descoperirilor deja publicate fiind fie incomplete, fie greu accesibile.

Uşor diferit faţă de standardul PBF, după Introducere (cu subcapitolele: Metodologie şi terminologie, Situaţia geografică şi mediul natural, Istoria cercetării, Interpretarea depozitelor transcarpatice, Cronologie şi apartenenţă culturală) urmează o discuţie a materialului structurat tipologic. Catalogul propriu-zis, în general baza volumelor PBF, este succedat de un apendice care conţine lista depozitelor, organizată după tipurile definite, de indicii obişnuiţi (prescurtări, bibliografie, muzee şi colecţii, prescurtări ale locurilor de descoperire, indice de localităţi) şi de planşe.

Catalogul şi ilustraţia rămân partea de referinţă a lucrării, meritul lui JK fiind de a fi depăşit, în mod evident, informaţia prezentă la Bernjakovič. Rămân de adăugat în viitor date privind greutatea pieselor, ceea ce este o lipsă generală a volumelor PBF. Sunt necesare câteva observaţii privind capitolele menţionate. Trebuie remarcat, însă, faptul că manuscrisul a fost încheiat în anul 1990, iar literatura ulterioară a putut fi doar parţial utilizată (p. V, Cuvânt înainte). Din cuvintele de mulţumire adresate în Cuvânt înainte reiese şi faptul că JK nu a avut decât extrem de rar ocazia de a discuta cu colegi din vest. Părţile vulnerabile ale lucrării pot fi parţial explicate prin faptul că în cei zece ani care s-au scurs de la încheierea manuscrisului până la apariţia lucrării au apărut o serie de studii asupra depozitelor şi interpretării lor, care lui JK nu par să-i fi fost accesibile.

În capitolul privind istoricul cercetării, extrem de sumar (p. 3-5) este citat J. Hampel doar cu un scurt articol în limba franceză (p. 4), nu însă cu lucrarea sa de bază , menţionată în bibliografie şi, frecvent, şi în catalog[1]. Pentru cititorul german ar fi fost de citat şi volumul lui J. Hampel publicat în limba germană[2]. Situaţia se repetă în cazul lui P. Reinecke[3] care este citat doar cu lucrările în limba maghiară (p. 4, nota 20).

Pentru interpretarea depozitelor autorul citează studii recente şi importante, prelucrarea lor târzie explicând, foarte probabil, contradicţiile din text. Astfel, este menţionată posibilitatea existenţei unor vase de lemn la p. 6 (Medvež'e, nr. 84) şi a altor „materiale organice... (lemn, stofă, piele)", iar piesele din depozitul de la Činadievo II erau împachetate în fân (p. 78, nr. 29), pentru ca în p. 7 să remarce că „despre

[1] J. Hampel, *A bronzkor emlékei magyarhónban I-III*, Budapest, 1886–1896.

[2] Idem, *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*, Budapest, 1887.

[3] P. Reinecke, *Studien zur Chronologie des ungarländischen Bronzealters. Prähistorisches aus Ungarn und den Nachbarländern* (Supliment la *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*) vol. 1, caiet 1, 1901, p. 1–40, pl. I–X.

lemn sau alte materiale perisabile nu există informații“. Indicii clare pentru interpretarea rituală a depunerii există doar pentru un depozit: „Se pare că la descoperirea depozitului de la Jarok (nr. 49) pământul era ars și amestecat cu cenușă; depunerea acestui depozit a fost, probabil, legată de un proces ritual” (p. 7). JK remarcă însă, la pag .13 că: „depozite conținând obiecte de ritual precum și urme de procese rituale care pot fi surprinse arheologic (urme de ardere, oase de animale sau umane) lipsesc cu desăvârșire”. Analiza compoziției depozitelor (asemănătoare celei făcute de I. Motzoi-Chicideanu și G. Iuga)[4] pune în evidență existența a două grupe principale (depozite omogene și depozite mixte) în cadrul cărora se remarcă mai multe categorii. Astfel, în grupa depozitelor omogene se pot delimita depozite compuse în exclusivitate din podoabe, (depozite de inele, de exemplu, și depozite de podoabe diverse) sau din arme (exclusiv topoare de luptă, exclusiv spade sau diferite tipuri de arme în același complex). Grupa depozitelor mixte poate fi împărțită în șase tipuri în funcție de proporția dintre diferitele categorii de obiecte din care sunt compuse (tipul I – predominant podoabe, tipul II – predominant unelte și lingouri, tipul III – distribuție omogenă, tipul IV – predominant arme, tipul V – predominant unelte și lingouri, dar fără arme, tipul VI – care nu este descris în text, predominant podoabe dar lipsit de unelte și arme). JK ajunge îndreptățit la concluzia: „Compoziția celor mai multe depozite nu este întâmplătoare, ci este supusă anumitor reguli“ (p. 12). Această observație este un element important în argumentarea caracterului ritual al compoziției multor depozite, o acumulare simplă de material într-un complex nefiind supusă unor reglementări prealabile, ci unei asocieri întâmplătoare. În ciuda acestui fapt, JK este de părere că: „în mod evident, o bună parte a depozitelor cercetate au fost îngropate de către „comercianți” sau „comercianți-turnători antici...” (p. 13) și ajunge la concluzia că: „cea mai mare parte a depozitelor provine din sfera vieții seculare, materiale, a societății de atunci” (p. 13 și urm.). Cu toate că menționează repetat posibilitatea interpretării rituale a depunerii depozitelor, JK rămâne legat de perspectiva materialist-marxistă care refuză motivația de caracter religios. Această opinie are, fără îndoială, temeiul ei, însă trebuie remarcat faptul că alte posibilități de interpretare sunt, din această cauză, din start neglijate sau refuzate.

Cronologia Bazinului Carpatic (căruia îi este atribuită și zona transcarpatică) în epoca bronzului este complicată și controversată, atât în privința datării (relative și absolute), cât și a terminologiei (vezi asupra problematicii doar uneia dintre culturi T. Bader[5]). JK începe cu o foarte scurtă prezentare a celor mai importante culturi din zona sa și din regiunile imediat învecinate (p. 14-16 cu fig. 1)[6]. Simplificarea se datorează necesității de a oferi cititorului neavizat o privire generală asupra tabloului evoluției culturale a regiunii. Sunt citate lucrările cele mai importante (apărute până la încheierea manuscrisului în 1990) care pot fi consultate de cititorul interesat în aprofundarea fenomenului. Problematica datării absolute este rezolvată de JK într-o singură frază: „Stabilirea cronologiei absolute a acestor descoperiri este îngreunată de faptul că noile date radiocarbon pentru monumentele din epoca târzie a bronzului din zona Mării Egee și din Europa Centrală sunt

---

[4] I. Motzoi-Chicideanu, G. Iuga, în T. Soroceanu (edit.), *Bronzefunde aus Rumänien,* PAS 10, 1995, p. 158, fig. 10.

[5] T. Bader, în JahresschriHalle 80, 1998, p. 43–108.

[6] „Orizontul” Ighiu (și nu Ighu cum apare din greșeală în fig. 1, sub Transilvania, Bronz B) nu este definit ca atare. Datarea „depozitului” de la Borodino (fig. 1, regiunea de la nord-vest de Marea Neagră, Bronz A2) este extrem de controversată, ca și caracterul închis al complexului (vezi, de curând E Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*. Universitätforschungen zur Prähistorischen Archäologie 44, Bonn, 1997 cu literatura mai veche) și nu ar trebui să apară ca tipic pentru o regiune sau o perioadă într-un tabel cronologic.

îndoielnice” (p. 16). Această afirmaţie nu mai poate fi astăzi (după mai bine de zece ani) admisă, cea mai mare parte a cercetătorilor acceptând datele radiocarbon, inclusiv pentru Bazinul Carpatic[7]. Ca atare, data absolută propusă pentru seria D'jakovo V (sincronizată în fig. 1 cu perioada Bronz A2 şi cu depozitele Hajdúsámson, Apa şi Borodino) devine cu cel puţin câteva secole mai veche iar o parte din legăturile propuse mai departe de către JK cu cercul cultural micenian şi cu Troia trebuie rediscutate.

Cea de-a doua serie, Podgorjany II (sincronizată în fig. 1 cu perioada Bronz B şi cu depozitele Koszider, Ighiu, Stecivka) este atribuită de către JK perioadei Koszider timpuriu, respectiv fazei MD 1 după Hänsel. Potrivit lui Hänsel, însă, aceasta corespunde fazei Reinecke A2 şi doar începutului fazei B1. Mai mult decât atât, JK consideră acele cu cap rombic, precum şi cel din „depozitul” de la Borodino, ca fiind caracteristice acestei faze, pe cel din urmă sincronizându-l, însă, cu puţin înainte cu grupa mai veche D'jakovo. În depozitul de la Kolodnoe I se află două ace cu capul conic perforat, tipice pentru faza MD I; la unul dintre ele, însă, sunt prinse cu un lănţişor doi pandantivi în formă de lanţetă. Asemenea pandantivi sunt dataţi, în general, în perioada câmpurilor de urne (Hallstatt timpuriu). JK discută acest tip (p. 62), dar nu pare să realizeze contradicţia pentru că în text nu face nici un comentariu. Această situaţie este importantă pentru că atât în depozitul de la Kolodnoe I, cât şi în cel de la Podgorjany II (singurele care compun seria Podgorjany II) se găsesc tipuri târzii, îndeosebi mai mulţi „pandantivi din tablă subţire de bronz cu gaură pentru atârnare şi braţe rulate în spirală sau puternic îndoite” (p. 61). Autorului îi este clară problematica pusă de aceste piese, consideră, însă, fără o argumentare detaliată, că prezenţa dominantă în cele două depozite a elementelor de vreme Koszider (implicit şi a pandantivilor) ar impune o datare a lor mai timpurie în zona aflată în discuţie, decât s-a presupus până acum. Astfel, JK neagă indirect principiul potrivit căruia un complex este datat de piesa cea mai târzie, în cazul ambelor depozite fiind vorba de mai mult decât doar un singur exemplar sau tip!

De asemenea problematică este şi distribuţia seriei Kriva în fazele Bronz C2, D (şi Hallstatt A1 timpuriu?). Este evident faptul că în seria Kriva există mai multe orizonturi cronologice, nu este clar, însă, de ce nu au fost propuse mai multe serii, ci toate au fost atribuite uneia. Şi aici se remarcă tendinţa de a data mai timpuriu tipuri considerate în general ca aparţinând bronzului târziu, JK fiind de părere că „golul cronologic rezultat [între seriile Podgorjany II şi Kriva] în decursul evoluţiei ar putea fi explicat prin acceptarea ipotezei că o parte a formelor Ópályi şi Uriu-Domăneşti sunt contemporane cu faza Bronz C (după Reinecke)” (p. 18). În consecinţă, JK presupune o practică de depunere continuu uniformă, ceea ce pentru alte regiuni s-a dovedit a fi incorect. Probleme cronologice apar şi în atribuirea culturală a seriei Kriva. JK consideră depozitele respective ca aparţinând culturilor Berkesz şi Gàva timpurie pe baza ceramicii descoperite (a cărei atribuire, însă, nu este deloc clară), culturi pe care le datează în faza Bronz D. Cultura Berkesz este datată în Ungaria, în general, în fazele Bronz C2-D[8] şi corespunde aproximativ vârstei propuse pentru seria de depozite Kriva. Cultura Gàva îi urmează şi poate debuta, în consecinţă, cel mai devreme la sfârşitul perioadei Bronz D, mai probabil în Hallstatt A. Ca atare, formele de exprimare clasice ale culturii Gàva trebuie datate mai târziu. Un argument în acest sens este poziţia cronologică, în fazele Bronz D- Hallstatt A1, a unor materiale evident pre-Gàva, cum sunt cele atribuite grupurilor Biharea, Cehăluţ, Igriţa, iar către sud Susani sau Belegiš-Cruceni.

Fără a insista în continuare asupra problemelor de cronologie ale Bazinului Carpatic şi asupra seriilor târzii de depozite stabilite de Kobal,

[7] Vezi P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, în *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Ausstellungskatalog*, Frankfurt am Main, 1992, p. 42–47.

[8] T. Kemenczei, ArchHung, N.S. 51, 1984, p. 31.

remarcăm câteva aspecte care apar frecvent în capitolul *Cronologie şi apartenenţă culturală*. În argumentarea legată de atribuirea culturală şi interpretarea depozitelor sunt frecvent utilizate expresii istoriciste, rigide, ale limbii de lemn, ca de exemplu: „evenimente furtunoase” *(„stürmische Ereignisse”),* „năvălirea popoarelor mării” („Einfall” der „Seevölker”), „pătrunderea elementelor vestice” *(„Eindringen westlicher Elemente”)* (toate în p. 21), „stabilizarea condiţiilor” *(„Stabilisierung der Verhältnisse”),* „de îndată ce purtătorii culturii Gàva...au avansat” *(„Sobald die Träger der Gáva-Kultur...vorgerückt waren”)* (ambele p. 23), „Compoziţia depozitelor, contextul descoperirii lor, răspândirea şi situaţia istorică generală indică faptul că au fost depuse în timpuri de pace” *(„Die Zusammensetzung der Depots, ihre Fundumstände, Verbreitung und die allgemeine historische Lage deuten darauf hin, daß sie zu Friedenszeiten niedergelegt wurden”),* „proporţia neobişnuit de mare a armelor este de explicat prin evenimentele politice ale vremii.” *(„Der ungemein hohe Anteil an Waffen ist auf die damaligen politischen Ereignisse zurückzuführen.”),* „năvălirea nomazilor timpurii ai stepelor (cimerieni)” *(„Einfall der frühen Steppennomaden (Kimmerier)”)* (p. 25), „Oricum, reacţia substratului local la năvălirea nomazilor se reflectă în depunerea de depozite cu un procent ridicat de arme şi, cum presupun unii autori, în construirea de aşezări fortificate.” *(„Immerhin schlug sich die Reaktion des heimischen Substrates auf den Nomadeneinfall in der Niederlegung von Depots mit einem hohen Prozentsatz an Waffen und, wie einige Autoren annehmen, im Ausbau der befestigten Siedlungen nieder.”)* (p. 26). Dincolo de faptul că problema cimerienilor este departe de a fi rezolvată[9], este puţin probabil că pentru intervalele cronologice în discuţie pot fi documentate arheologic „evenimente politice”. În legătură cu remarca lui JK potrivit căruia procentul ridicat de arme în depozite ar indica vremuri instabile, marcate de conflicte, ar fi de menţionat că depunerea de arme ar indica, mai degrabă perioade de pace, în care ele nu sunt necesare decât în vremuri de război, care le fac indispensabile. Termenii enumeraţi aparţin limbajului marxist-istoricist şi sunt, pe de o parte, de explicat prin educaţia specifică vremii sovietice, pe de altă parte însă, pot fi consideraţi astăzi ca fiind depăşiţi.

Pentru maniera de ilustrare care nu ţine cont de urmele de prelucrare şi de utilizare pe care le poartă piesele nu poate fi făcut autorul responsabil, ci redacţia seriei PBF, ceea ce s-a putut remarca frecvent. De asemenea citarea incompletă a bibliografiei (locul apariţiei sau titlul seriei lipsesc din principiu la monografii, nu sunt date titlurile articolelor apărute în reviste, doar pagina de început a articolelor este menţionată) se datorează regulilor impuse de redacţie, iar o excepţie în tratarea titlurilor lucrărilor mai puţin cunoscute sau greu accesibile ar fi fost binevenită. Inconsecvenţa în transliteraţia numelor de localităţi şi de autori ca, de exemplu Užgorod (vezi p. 4) şi Užhorod (în *Cuvânt înainte*) sau E. A. Balaguri (p. 5, nota 32) şi E. A. Balahuri (p. 5 în text, dar şi în lista literaturii, indiferent dacă în original în limba rusă sau în ucrainiană) este de atribuit redacţiei, căreia prelucrarea computerizată a textului i-ar fi permis uşor evitarea unor asemenea greşeli. Redactării superficiale a textului i se datorează fraze precum: „În totalitate, depozitele transcarpatice din epoca bronzului *se descompun* în două grupuri mari...” („*Insgesamt zerfallen die transkarpatischen Depots der Bronzezeit in zwei großen Gruppen*...”) (p. 11 – sperăm, totuşi, că depozitele s-au păstrat!). Ceea ce trebuie înţeles din termenul *„străpungătoare” („Durchschläge”)* – de fapt ponsoane sau dălţi – devine clar doar cu ajutorul ilustraţiei (p. 23, 47). Mai puţin fericită este şi formularea „prin Transilvania, fără a depăşi arcul Carpaţilor, până în interiorul României.” *(„durch Transsilvanie, ohne den Karpatenbogen zu überschreiten, bis in das Innere Rumäniens.”)* (p. 28).

Spectrul materialului publicat ca şi analogiile la care trimite autorul subliniază cât de puternic este legată zona transcarpatică de formele cercului cultural din *Bazinul Carpatic, aşa cum*

[9] Vezi, între altele, C. Metzner-Nebelsick, Kimerier în: RGA 16, 2000, p. 504–523 cu pl. 25–26.

observă şi JK în capitolul Tratarea materialului (p. 27). Autorul remarcă sporirea numărului depozitelor în perioadele Bronz D şi Hallstatt A1, ceea ce observase deja M. Rusu pentru Transilvania[10] În consecinţă, specific Bazinului Carpatic îi este nu numai spectrul de forme din depozitele din zona transcarpatică, ci şi ritmul şi intensitatea obiceiului depunerii. Tipurile estice, din zona stepelor, sunt rare. În ciuda criticii care priveşte, mai ales, evaluarea materialului şi lipsurile generale ale seriei PBF, lucrarea este o completare binevenită şi utilă în cercetarea bronzurilor din Bazinul Carpatic şi oglindeşte perspectiva materialistă şi istoricistă din estul Europei Centrale, chiar dacă am aştepta ca acest stadiu să fi fost depăşit. În special prin noua documentare a multor descoperiri ea oferă un obiect de lucru cercetătorilor interesaţi de epoca bronzului în Europa Centrală. Un aspect pozitiv este dat de faptul că autorul a prelucrat şi literatura recentă şi s-a străduit să discute problematica componentei rituale în practica depunerii precum şi semnificaţia poziţiei topografice a descoperirilor, lucrarea depăşind finalmente stadiul din momentul predării manuscrisului.

Nikolaus Boroffka, GFZ, Potsdam

LIGIA RUSCU, *Corpus inscriptionum Graecarum Dacicarum,* Hungarian Polis Studies (HPS) 10, Debrecen, 2003, 128 p. + XXVIII Abb.

La un an distanţă de publicarea primei cărţi (L. Ruscu, *Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002), L. Ruscu revine cu un corpus al inscripţiilor greceşti din provinciile dacice. Acesta este parte a unui proiect de publicare a inscripţiilor greceşti din provinciile latinofone, din cadrul programului Hungarian Polis Studies, coordonat de profesorul G. Németh de la Debrecen. Până acum au apărut încă două lucrări de acest tip: P. Kovács, *Corpus inscriptionum Graecarum Pannonicarum*, HPS 3, Debrecen, 2001 şi I. Canós i Villena, *L'epigrafia grega a Catalunya*, HPS 9, Debrecen, 2002.

Lucrarea de faţă are următoarea structură: A few words on the Greek inscriptions of Dacia (G. Németh), p. 7; Vorwort, p. 9-10; Katalog, p. 13-83; Kommentar, p. 87-110; Namenverzeichnis, p. 111-122; Abkürzungen und Literatur, p. 123-128.

În catalog apar 152 de documente epigrafice greceşti, bilingve şi chiar o inscripţie latină scrisă cu caractere greceşti (p. 9). Dintre care: 41 pe piatră (24 altare, 1 sarcofag, 5 plăci votive, 7 reliefuri, 2 stele, 1 statuetă, 1 mozaic) şi 111 din categoria *instrumentum* (2 bronz, 3 aur, 22 vase ceramice, 32 amfore, 2 sticlă, 2 plumb, 31 gemme, 1 camee, 2 ceară, 13 ţigle).

Aproximativ aceeaşi structură se observă şi în Pannonia, unde din 186 de documente doar 37 sunt pe piatră, iar în Catalunya din 313, doar 38 sunt pe piatră şi 245 pe ceramică.

Dintre aceste documente, 79 provin din oraşe romane (22 Apulum, 2 Dierna, 6 Drobeta, 3 Porolissum, 3 Potaissa, 27 Romula, 15 Ulpia Traiana Sarmizegetusa, 1 Tibiscum), 26 din lagărele militare sau din zonele adiacente de locuire civilă (4 Apulum, 4 Potaissa, 1 Acidava, 2 Arutela, 1 Buciumi, 1 Buridava, 1 Copăceni, 2 Drobeta, 2 Ilişua, 1 Jidova, 1 Micia, 1 Moldova Nouă, 1 Porolissum, 1 Răcari, 2 Râşnov, 1 Slăveni), 15 de aşezări cu un alt statut decât cel citadin (1 Aiton, 8 Alburnus Maior, 1 Călanu Mic, 1 Corabia, 1 Gornea, 2 Orlea, 1 Pojejena, 10 Sucidava) şi 22 cu loc de descoperire necunoscut (p. 89).

Marea majoritate a acestor piese, în principal inscripţiile pe piatră, fuseseră adunate, fie de I. I. Russu (Studii şi comunicări Muzeul Brukenthal Sibiu 12, 1965, p. 47-82), fie în diversele fascicule din IDR, dar faptul că ele sunt adunate acum într-un corpus separat nu poate decât să ne bucure şi să permită anumite observaţii, mai de detaliu, asupra acestei părţi a epigrafiei privind provincia Dacia.

O concentrare a acestor inscripţii se observă de-a lungul drumurilor ce legau Dunărea de graniţa septentrională a Daciei şi de-a lungul

[10] M. Rusu, Dacia N.S. 7, 1963, p. 177-210.

Dunării, în zona învecinată cu provinciile moesice. În afara acestor două zone, o concentrare apare la Alburnus Maior, din păcate insuficient discutată de autoare, având legătură, nu atât cu exploatarea minieră, cât mai degrabă cu prezenţa unor comercianţi veniţi din zona estică a Imperiului (p. 90 şi documentele 3-10, dintre care nr. 3-8 sunt dedicaţii către divinităţi microasiatice).

O discuţie separată se poate face asupra documentului nr. 24. Este vorba de un altar fragmentar descoperit în apropiere de Alba iulia, pe care autoarea îl întregeşte sub următoarea formă: Κλ(α) (διος) / Λόνγο(ς) / […]. Într-un articol publicat recent, Ioan Piso (ActaMN 39-40/I, 2002-2003 (2004), p. 213-215, nr. 14) observând prezenţa unor litere vizibile deasupra rupturii altarului propune următoarea lectură: Κλυ[…] / Λόνγο- /ς ’Ασ?ια- / [νουD′]. Mai departe autorul menţionat consideră că în primul rând al inscripţiei ar trebui să căutăm numele unei divinităţi, eventual microasiatice (se face referire la existenţa unui râu *Cludrus* = Κλύδρος în Frigia), plecând de la premisa că ne aflăm în faţa unui monument cu caracter votiv ridicat de unul din membrii acestei comunităţi. Observaţiile lui Ioan Piso au toate şansele să fie corecte şi în consecinţă lectura inscripţiei publicate de L. Ruscu ar trebui rectificată în consecinţă.

Dorim să atragem atenţia că ar fi fost nevoie de o hartă specială cu indicarea locurilor de provenienţă a inscripţiilor, pe harta generală nefiind incluse anumite puncte, spre exemplu Alburnus Maior.

Încheiem această scurtă prezentare cu observaţia făcută de I. I. Russu, preluată de autoare, conform căreia inscripţiile greceşti constituie mai puţin de 2% din totalul inscripţiilor provenite de pe teritoriul provinciilor dacice.

Florian Matei-Popescu

MARCUS REUTER, MARKUS SCHOLZ, *Geritzt und entziffert. Schriftzeugnisse der römischen Informationsgesellschaft*, Schriften des Limesmuseums Aalen, Nr. 57, Esslingen am Neckar 2004, ISBN 3-8062-1924-9, 108 pag.

Acest volum se doreşte o celebrare a 40 de ani de activitate a muzeului *limes*-ului din Aalen şi substituie totodată catalogul unei expoziţii itinerante care în acest an, după Aalen, va merge la Brügg (Elveţia) şi la München. În cadrul seriei de publicaţii ale muzeului din Aalen au apărut până acum 57 de volume abordând subiecte din tematica armatei romane şi a *limes*-ului, organizării provinciilor romane, precum şi teme care prezintă anumite categorii de izvoare folosite la investigarea subiectelor amintite (de exemplu inscripţii, monede etc.). Volumul pe care doresc să îl semnalez în aceste rânduri se ocupă de aşa-numita epigrafie minoră (p. 6), prezentând această categorie de texte folosind nu numai exemple deja cunoscute, ci şi introducând în circuitul ştiinţific material inedit sau puţin cunoscut.

Structura lucrării se constituie din: cuvânt înainte (p. 5-6) redactat de M. Kemkes; 14 capitole (p. 7-94); bibliografie sumară ordonată pe capitole (p. 95-98); lista instituţiilor din colecţiile cărora provin exponatele (p. 100); lista-catalog a exponatelor care include şi sursa fotografiilor utilizate (p. 100-106). Fiecare capitol beneficiază de o pagină de titlu concepută în gen caricatural de B. Pfeifroth.

Cele 14 capitole prezintă pe scurt: începuturile scrisului la nord de Alpi (p. 7-9), ustensilele folosite de romani pentru scris (p. 10-15), diferitele tipuri de scriere folosite (p. 16-20), posibilele falsuri şi contextul apariţiei lor (p. 21-24), armata romană şi rolul jucat de soldaţi în răspândirea scrisului în provinciile romane (p. 25-29), identificarea prin inscripţionare a obiectelor din uzul personal al unui soldat sau al unei unităţi (p. 30-36), onomastica la romani, în armată şi în provincii (p. 37-44), administraţia provincială şi justiţia (p. 45-52), comerţul (p. 53-60), şcoala (p. 61-63), religia şi dialogul cu divinităţile (p. 64-75), relaţiile interumane (p. 76-81), dieta (p. 82-90), sfârşitul culturii scrierii antice (p. 91-93).

Ideea acestui proiect aparţine lui M. Reuter şi M. Scholz, care sunt şi autorii celei mai mari părţi a textelor. Alături de ei, pe parcursul capitolelor, referitor fie la piese nou descoperite, fie la noi lecturi sau studii speciale asupra unor

texte deja cunoscute, o serie de alți specialiști semnează scurte intervenții incluse în capitolele propriu-zise, deosebite de restul textelor prin fundalul color: L. Schwinden (p. 15, 68 şi 87-90), J. Dolata (p.36), U. Herbermann (p. 58), J. Krier (p. 66), J. Blänsdorf (p. 72), M. Witteyer (p. 74).

Deşi oraşele în care expoziția va circula şi unele titluri de capitol lasă impresia concentrării prezentării – ca arie geografică – în zona de la nord de Alpi, prin natura lucrurilor exemplele prezentate, respectiv menționate, provin dintr-o arie mult mai largă, acoperind finalmente întinderea Imperiului Roman (sec. al II-lea p.Chr.). Din punct de vedere cronologic sunt prezentate exemple din perioada cuprinsă între sec. I a.Chr. – sec. VII p.Chr.

Micul volum nu se constituie dintr-o parte de studii şi una de catalog, ci prezentarea exponatelor este făcută pe parcursul capitolelor, în legenda celor 155 de ilustrații. Colecția din care face parte fiecare obiect şi bibliografia minimală se regăsesc în lista-catalog de la sfârşitul volumului. În acest fel se realizează o prezentare sintetică şi uşor de parcurs a tematicii alese, aşa cum muzeul din Aalen îşi propune pentru seria sa de publicații destinate publicului larg.

În final mă voi limita la selectarea câtorva exemple dintre piesele prezentate. Categoria epigrafiei minore include inscripțiile de pe obiectele de uz curent, atât cele produse în serie (ştampile pe țigle, cărămizi, ceramică, metal), cât şi cele personalizate (ştampilele de oculişti, *tesserae* de tot felul, notițe, schițe, votive, blesteme etc.). Textele pot fi ştampilate, incizate în pastă crudă sau după ardere, scrijelite, cioplite, punctate, pictate ş.a.m.d.

Cele mai vechi inscripții de la nord de Alpi sunt două incizii (una cu litere greceşti, alta cu litere latine) pe fragmente ceramice descoperite în *oppidum*-ul de la Manching (fig. 2 şi 3).

În Germania, la Xanten, a fost găsit un set de *phalerae* de harnaşament, una dintre acestea (fig. 57) purtând inscripțiunea referitoare la proprietar *(Plinio praefecto)* redată prin punctare. Despre Plinius Maior se ştie din alte surse că a comandat o unitate auxiliară de cavalerie din armata Germaniei inferioare la mijlocul secolului I p.Chr. Din acestă cauză s-a emis ipoteza apartenenței setului de decorații (aflat acum în colecțiile lui British Museum) acestei personalități.

La Hagenbach (Pfalz), între votivele de argint prădate de germani în secolul al III-lea şi pierdute ulterior în apele Rinului, se află şi o dedicație către Mithras (fig. 63) pusă de *Andossus, Obbelexxi filius*. Concluzia autorilor: Obelix a existat cu adevărat, chiar dacă în Aquitania (sudul Franței).

O serie de etichete de mărfuri constând din tăblițe din plumb cu denumirea mărfii şi prețul scrijelite menționează printre altele şi delicatese foarte scumpe, necunoscute anterior ca făcând parte din dieta romanilor, precum vrăbiuțe (p. 88-89) şi corb (p. 90).

Una dintre cele mai recente descoperiri prezentate în volum o constituie depozitul-votiv din *villa rustica* de la Marktoberdorf-Kohlhunden (Ostallgäu) care conține un set de vase de masă (*terra sigillata*) pentru 4-5 persoane (fig. 99), un set de vase de bucătărie precum şi un set de ustensile de scris şi resturile unei role de pergament. Câteva dintre pahare poartă dedicații către Hercules şi divinități locale. Scrierea cursivă a dedicațiilor, evident diferită, permite, în opinia autorilor, ipoteza scrijelirii numelor în timpul oficierii ceremoniei.

Un caz fericit al unei tăblițe de plumb descoperite la Trier care poartă scris cu cerneală numele de *Rusticus* (p. 15) furnizează un indiciu important pentru explicarea unei întregi grupe de descoperiri de tăblițe de plumb, în genere din aria unor temple sau amfiteatre. Faptul că pe plumb se scria cu cerneală nu era cunoscut (deşi fusese presupus de unii specialişti). Alături de utilizarea tăblițelor ca etichete comerciale şi purtătoare de blestem *(defixiones)* pe care textele erau scrijelite/incizate, varianta scrierii cu cerneală pare să fi fost la fel de răspândită. Condițiile climatice şi categoriile de sol nu au păstrat însă decât foarte rar urmele cernelii.

De observat, fireşte, este menționarea unora dintre textele de pe tăblițele cerate descoperite la *Alburnus Maior* (Roşia Montana, jud. Alba, România): pag. 46-48, tabelul 1, adminstrația zonei miniere, pag. 54-56 – prețuri în Imperiu la diferite categorii de produse. Autorii nu folosesc corpus-ul IDR, ci doar articolul lui H.Chr. Noescke (BJ 177, 1977, p. 398-403). Dovadă în acest sens stă şi fig. 18 care prezintă sintetic diferitele variante de scriere cursivă, funcție de materialul de scriere folosit *(dipinti*, tăblițe cerate, lut nears, ceramică, piatră, plumb,

muruială). Comparând coloana a doua cu tabelul sintetic din IDR I, p. 181 se constată nepreluarea variantelor de la *Alburnus Maior* în sistematizare. Alături de celelalte exemple de tăbliţe cerate descoperite în Imperiu (de ex. la *Vindonissa* şi *Vindolanda*) importanţa celor de la *Alburnus Maior* este de necontestat. La paginile 19 şi 28-29 autorii prezintă şi metodele de investigare pe care cercetarea din ultimii ani le-a găsit a fi utilizabile în cazul tăbliţelor cerate. Piesele descoperite pe teritoriul românesc nu au fost până acum investigate atât de amănunţit.

Expoziţia şi volumul de faţă arată o dată mai mult importanţa epigrafiei minore pentru cunoaşterea unor aspecte de viaţă cotidiană antică. Nu în ultimul rând, însă, este de reţinut posibilitatea comunicării rezultatelor cercetărilor de istorie antică şi arheologie publicului larg prin acest gen de studiu şi prezentare.

Cristina-Georgeta Alexandrescu

MIRCEA D. MATEI, LUCIAN N. CHIŢESCU, *Cetatea de pământ de la Bârlad. Monografie arheologică,* Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2002, 178 p., 4 + 48 pl.

Cetatea de pământ de la Bârlad a putut fi cunoscută prin cercetările arheologice efectuate în anii 1958, 1961 şi 1962, primele rezultate ale săpăturilor fiind publicate în paginile revistelor SCIV şi Dacia, în 1959 şi 1963. Apariţia unei monografii în care autorii vechilor cercetări, Mircea D. Matei şi Lucian N. Chiţescu, prezintă o privire complexă asupra problematicii arheologice şi istorice legate de această fortificaţie cu un loc aparte în sistemul defensiv al Moldovei medievale, trebuie în mod special apreciată.

Cuvântul înainte al autorilor precizează dificultăţile cercetării, lipsa atenţiei faţă de resturile fortificaţiei de lângă Bârlad şi a protecţiei acestora, diferitele intervenţii care au distrus vechile urme limitând suprafeţele accesibile investigaţiei. Rezultatele săpăturilor, chiar limitate, au fost considerate concludente pentru lămurirea problematicii fortificaţiei, ţinând seama de: repetarea în interior a unor elemente ale fortificaţiei; starea precară de conservare a locuinţelor de suprafaţă şi îngreunarea cercetării celor semiadâncite de pânza de apă freatică; observaţia că, exceptând latura de vest, lipseau elemente de genul bastioanelor şi porţilor, care nu ar fi fost necesare datorită terenului mlăştinos.

Monografia este structurată în două părţi: prima (p. 7-67), privind descrierea cercetărilor, elementele de fortificare şi locuinţele, cea de a doua (p. 69-147), privind materialele arheologice descoperite.

Capitolul I al primei părţi prezintă *aşezarea geografică*, *istoricul cercetărilor*, *descrierea săpăturilor şi stratigrafia* (p. 9-19). Foarte puţinele menţiuni documentare în legătură cu cetatea, mai târzii şi puţin concludente, făceau necesare cercetări arheologice, care au avut şi un caracter de salvare. Complexul a fost secţionat pe axul longitudinal, perpendicular pe acesta fiind trasate alte secţiuni, completate de cercetări în suprafeţe. În 1958 a fost săpată o secţiune lungă care străbătea platoul din faţa fortificaţiei, şanţul, valul şi palisada, până în interiorul cetăţii. În 1961, prin deschiderea unor secţiuni şi suprafeţe, s-au obţinut precizări privind stratigrafia, elementele fortificaţiei şi complexele din interior, iar în 1962 s-a cercetat intrarea cetăţii şi s-au verificat observaţiile anterioare. Astfel au fost obţinute date privind stratigrafia, structura sistemului de fortificare şi complexele de locuire. Unicul nivel de locuire şi complexele care îi aparţin au fost datate prin materialul arheologic descoperit, inclusiv patru monede de la Ştefan cel Mare, în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Interpretarea materialului arheologic coroborată cu interpretarea istorică a permis încadrarea cetăţii în sistemul de fortificaţii al Moldovei din a doua jumătate a secolului al XV-lea.

În capitolul II al primei părţi (p. 20-33) sunt descrise *elementele de fortificaţie* ale cetăţii de pământ şi de lemn de la Bârlad, fortificaţie cu caracter temporar, ridicată din cauza pericolului unei invazii, pentru a oferi posibilităţi de supraveghere a inamicului şi de a opune o primă rezistenţă. Elementul defensiv principal este palisada, căreia i se adaugă valul de pământ şi şanţul de apărare. Sunt precizate observaţiile

efectuate, care au permis cunoaşterea modului de amenajare a palisadei, din „pereţi" de lemn susţinuţi de stâlpi groşi fixaţi în două şanţuri paralele, cu spaţiul interior umplut cu pământ bătut, menţionându-se detaliile tehnice care nu au putut fi clarificate, rămânând elemente ipotetice. Se fac de asemenea precizări legate de problemele pe care le-a pus cercetarea şanţului de apărare, care despărţea cetatea de restul platoului precum şi a valului ce înconjura palisada şi a unui al doilea val, amenajat numai pe latura de vest, singurul loc unde se putea face legătura între cetate şi platoul din faţă. Pe această latură se afla şi intrarea, căutată în locul unde cercetarea terenului scotea în evidenţă o întrerupere a valului, intrare marcată prin resturile incendiate a două turnuri cu planul romboidal, ridicate concomitent cu palisada, închise cu o poartă de lemn şi cu o groapă-capcană spre exterior. Elementele descoperite au permis reconstituirea aspectului turnurilor în partea inferioară şi ipoteze privind partea superioară.

Capitolul III al primei părţi (p. 34-67) cuprinde analiza locuinţelor descoperite în interiorul cetăţii, care au putut fi cercetate în partea de vest a cetăţii, mai puţin afectată de intervenţii moderne: *locuinţe de suprafaţă* (p. 35-46) şi *bordeie* (p. 46-58). În cazul fiecărei locuinţe sunt prezentate observaţiile legate de poziţie, stratigrafie, dimensiuni, tehnică şi particularităţi de construcţie, elemente componente. În încheierea capitolului (p. 58-67) sunt prezentate o serie de consideraţii generale privind locuinţele de cele două tipuri, care au fost utilizate o perioadă scurtă, fiind sintetizate observaţiile privind forma locuinţelor, tehnica de construcţie, părţile componente, instalaţiile de încălzire, inventarul descoperit. Complexele analizate sunt încadrate în orizontul arheologic al descoperirilor asemănătoare din Moldova şi Ţara Românească.

A doua parte a monografiei este dedicată *materialelor arheologice* descoperite în cursul celor trei campanii de săpături. Capitolul I (p. 72-118) cuprinde analiza *ceramicii*. La început sunt prezentate unele fragmente ceramice anterioare nivelului corespunzător perioadei de funcţionare a cetăţii, unele greu de încadrat cronologic, altele putând fi datate în secolele VIII-IX sau XI-XII. Ceramica din a doua jumătate a secolului al XV-lea a fost descoperită atât în cuprinsul locuinţelor, cât şi în stratul corespunzător perioadei de utilizare a cetăţii. Pasta ceramicii de diferite tipuri a fost analizată amănunţit. Din punct de vedere al formelor şi destinaţiei vaselor, ceramica descoperită la Bârlad a fost împărţită în mai multe categorii: *ceramica de bucătărie* (p. 79-92), *ceramica de masă* (p. 92-105) - căni cu toartă, pahare, cupe, străchini, *ceramica decorativă* (p. 105-106) şi *ceramica cu destinaţie gospodărească* (fără legătură cu prepararea hranei sau consumarea acesteia), categorie mai puţin răspândită. Prezentarea materialului ceramic este încheiată de consideraţii de ordin general, privind dezvoltarea meşteşugului olăriei şi aspecte legate de tehnica, factura şi formele ceramicii, prin compararea diferitelor produse cu provenienţă certă.

Al doilea capitol al acestei părţi este dedicat *obiectelor lucrate din metal* (p. 119-147). Acestea au fost împărţite, potrivit destinaţiei, în: *obiecte de uz casnic şi unelte meşteşugăreşti* (p. 120-129), *piese de armament şi echipament militar* – vârfuri de săgeţi, bolţuri de arbaletă, vârfuri de lance (p. 129-136), *piese de harnaşament* – pinteni, zăbale, catarame, scări de şa, *obiecte pentru îngrijirea cailor* – potcoave, caiele, ţesale (p. 136-142) şi *alte obiecte* – cuie, cârlige, drâmbă (p. 142-144), fiind amănunţit descrise.

Concluziile monografiei (p. 148-160) cuprind interesante consideraţii de ordin istoric, rezultând din interpretarea datelor arheologice. Cetatea de pământ şi lemn de la Bârlad este încadrată în sistemul defensiv al Moldovei din timpul domniei lui Ştefan cel Mare, reprezentând o fortificaţie uşoară amenajată într-o regiune în care nu existau cetăţi de piatră, pe una din căile posibile de înaintare a oştilor otomane. Pornind de la elementele de datare şi de la observaţia că durata de existenţă a fost foarte scurtă, autorii au presupus încadrarea momentului ridicării fortificaţiei în ansamblul pregătirilor militare care au urmat victoriei de la Vaslui din ianuarie 1475, evacuarea şi distrugerea ei fiind pusă în legătură cu înaintarea oştilor otomane în vara anului 1476 pe o altă cale, mai spre vest. Consideraţiile autorilor legate de componenţa socială a oştenilor adunaţi în cetate şi de caracterul urban sau rural al produselor meşteşugăreşti folosite îndreptăţesc constatarea că fortificaţia de pământ de la

Bârlad, prin rezultatele cercetării arheologice, deschide perspective pentru înțelegerea unor probleme care îi depășesc cadrul cronologic și teritorial.

Textul monografiei cuprinde și un rezumat în limba franceză (p. 161-176). Ilustrația, integral în afara textului, cuprinde patru planșe pliate de dimensiuni mai mari: planul cetății, planul intrării, profiluri ale unor secțiuni, reconstituiri ale palisadei și intrării în cetate (aparținând arhitectului Dinu Teodorescu), fotografii înfățișând valul și șanțul fortificației și săpăturile din zona porții, planurile a 19 locuințe, de suprafață și bordeie, fotografii ale unor locuințe, numeroase desene și fotografii ale materialelor descoperite, ceramică și obiecte din metal.

Publicarea monografiei arheologice *Cetatea de pământ de la Bârlad* reprezintă o importantă contribuție la cunoașterea fortificațiilor medievale ale Moldovei, a unor aspecte care au putut fi cunoscute numai datorită cercetării arheologice.

Gheorghe I. Cantacuzino

ALEXANDRU ARTIMON, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV-XVII. Geneză și evoluție,* Direcția Județeană pentru Cultură, Culte și Patrimoniul Cultural Național Bacău, Editura Corgal Press, Bacău, 2003, 372 p. cu ilustrații.

Lucrarea privind originile și evoluția orașului medieval Trotuș reprezintă rezultatul unor cercetări stăruitoare de aproape trei decenii. Preocupările autorului pentru cunoașterea trecutului așezărilor urbane din partea de sud-vest a Moldovei și-au găsit expresia în teza sa de doctorat, publicată într-o formă inițială în 1998 cu titlul *Civilizația medievală urbană din secolele XIV-XVII (Bacău, Tg. Trotuș, Adjud)*. Bogăția datelor arheologice obținute în săpături arheologice timp de 25 de ani, precum și a informațiilor documentare, l-au determinat să dezvolte studiul prin această monografia istorico-arheologică, prezentată cu căldură în cuvântul înainte semnat de profesorul Victor Spinei.

În *introducere* (p. 15-29) sunt prezentate diferitele opinii în problemele genezei, evoluției și funcțiilor orașului medieval românesc, cu o atenție specială asupra lucrărilor dedicate vechilor târguri și orașe din Moldova, în multe cazuri informația arheologică având o importanță specială.

Cadrul natural al așezării (p. 31-36) și *dovezi ale locuirii în zonă până la apariția centrului urban* (p. 37-54) sunt tratate în următoarele două capitole, autorul insistând asupra condițiilor care au favorizat popularea acestui spațiu din cele mai îndepărtate timpuri. Pentru perioade mai vechi sunt citate diferite descoperiri din această zonă geografică, începând cu unele obiecte de silex din paleoliticul superior și cu numeroasele așezări neolitice, cu descoperiri din epoca bronzului, cu cele hallstattiene și cele din așezări getice, descoperirile de monede grecești sau romane, sau cu cele din secolele IV-V, VI-VII, VIII-IX și X-XI. Pentru secolele XII-XIV, în lipsa unor informații arheologice sau a unor date documentare, sunt expuse considerații care pornesc de la diferite lucrări privind respectiva perioadă istorică.

Orașul Trotuș în izvoarele scrise este titlul celui de al patrulea capitol al lucrării (p. 55-85). El cuprinde analiza informațiilor din *izvoarele narative și documentare* (p. 55-73) și *informațiile furnizate de călători străini* (p. 73-85). Sunt prezentate opiniile privind originea toponimului, știrile din cronici privind evenimente importante care au avut loc în târgul de pe Trotuș sau în zona înconjurătoare, sunt amintite puținele date cuprinse în unele izvoare epigrafice sau cele furnizate de descoperirile numismatice. Un loc mai mare este acordat diferitelor date documentare privind Târgul Trotuș în cursul secolelor XV-XVIII – privilegii vamale, informații despre târgoveți, șoltuz și pârgari, despre vânzări de locuri sau case sau despre ocolul târgului – fiind descris și sigiliul orașului. Mărturiile călătorilor străini, începând cu cele din secolul al XV-lea și din cel următor, numeroasele relatări ale unor prelați catolici din ultima parte a secolului al XVI-lea și mai ales din cel de al

XVII-lea sunt amănunţit prezentate, cu multitudinea de informaţii pe care le cuprind.

Foarte consistent este capitolul V, *Oraşul Trotuş în lumina cercetărilor arheologice* (p. 87-187). Pentru început sunt prezentate *istoricul cercetărilor şi metoda de investigare* (p. 87-91). Prin cercetări de suprafaţă şi prin sondaje arheologice efectuate în anii 1972-1975, a putut fi precizat locul vechii aşezări, în punctul numit „Ţara Nouă” din partea de nord a localităţii Tg. Trotuş. Aici au fost efectuate îndelungate cercetări arheologice, care continuă şi în prezent. În cursul anilor 1976-1999 au fost trasate un număr de 41 de secţiuni, putând fi precizată existenţa a două principale niveluri de locuire, ce pot fi încadrate în două mari etape, secolele XIV-XV şi secolele XVI-XVII. Au fost descoperite în total 42 locuinţe, 10 cuptoare de uz casnic şi de olărie, 22 gropi menajere, precum şi fundaţia unei biserici din secolele XIV-XV şi cimitirul din secolele XV-XVII. *Locuinţele* (p. 91-126) sunt prezentate în ordinea descoperirii lor. În fiecare caz, descrierea amănunţită este urmată de analiza inventarului şi precizarea situaţiei stratigrafice, ca elemente de încadrare cronologică. Aceeaşi metodă este folosită şi pentru a analiza *anexele gospodăreşti* (p. 127-137): *cuptoarele* (p. 127-130), opt de uz casnic şi două de ars oale, precum şi *gropile menajere* (p. 130-137). *Descrierea şi analiza materialelor arheologice* (p. 137-174) urmăreşte variatele materiale descoperite, urmărite în cele două principale etape de evoluţie a aşezării: *inventarul din secolele XIV-XV* (p. 138-158) şi *inventarul din secolele XVI-XVII* (p. 158-174). Pentru fiecare perioadă sunt prezentate obiectele de metal – unelte şi ustensile, piese de harnaşament, accesorii vestimentare, podoabe, obiectele de os, ceramica de uz casnic şi cea ornamentală – cahle şi plăci decorative, materialul numismatic. În încheierea analizei rezultatelor cercetării arheologice de la Tg. Trotuş sunt prezentate *biserica şi cimitirul medieval* (p. 174-187). Sunt amănunţit relatate observaţiile efectuate asupra lăcaşului de cult având planul dreptunghiular cu absidă semicirculară, ridicat la sfârşitul secolului al XIV-lea, care a suferit refaceri spre sfârşitul secolului următor şi a fost dezafectat în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. În privinţa necropolei din jurul bisericii, din care au fost cercetate 214 morminte (67 din secolul al XV-lea, 109 din secolul al XVI-lea şi 38 din secolul al XVII-lea), sunt analizate elementele de ritual, inventarul funerar, răspândirea şi repartizarea mormintelor, suprafaţa necropolei.

Următorul capitol, al şaselea, este intitulat *Ocupaţiile locuitorilor* (p. 189-224). El cuprinde observaţiile referitoare la variatele ocupaţii ale locuitorilor aşezării, folosind pentru exemplificare descoperirile arheologice împreună cu mărturiile izvoarelor scrise. Sunt astfel analizate: *îndeletnicirile complementare* (culesul, prisăcăritul, pescuitul, vânatul – p. 189-191), *agricultura* (creşterea animalelor domestice, cultivarea cerealelor, legumicultura, pomicultura şi viticultura – p. 192-195), *meşteşugurile – prelucrarea fierului, a aramei, a lemnului, a pieilor şi blănurilor, exploatarea sării, olăritul* (p. 195-199), precum şi *comerţul* (p. 199-208). Un subcapitol special este dedicat *circulaţiei monetare* (p. 208-224), fiind analizate 140 monede descoperite în complexe şi niveluri de locuire, în biserică şi în necropolă, dintre care au fost identificate 121: emisiuni monetare pentru Moldova, precum şi pentru Ungaria, Polonia, Lituania, Imperiul otoman, Suedia, oraşe hanseatice, Ragusa etc., analiză ce prilejuieşte şi o serie de consideraţii generale privind circulaţia monetară din zona oraşului Trotuş şi în general din Moldova.

În al şaptelea capitol (p. 225-240) despre *viaţa spirituală* a locuitorilor oraşului medieval Trotuş, autorul abordează aspecte ale culturii urbane, privind ştiinţa de carte, existenţa unei cancelarii urbane, a unor documente purtând pecetea oraşului, a corespondenţei trimise în ţară şi în afara ei, precum şi a vieţii religioase. Sunt cunoscute informaţii ale unor izvoare scrise, folosite direct sau prin intermediul altor studii, precum şi descoperirile arheologice privind urmele vechii biserici de la sfârşitul secolului al XIV-lea, considerată a fi fost ridicată în timpul lui Petru I (1375-1391) şi refăcută în timpul lui Ştefan cel Mare, după 1482-1492, apoi dezafectată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Este descrisă cea de a doua biserică, păstrată şi în prezent, ridicată în primele decenii

ale secolului al XVII-lea şi transformată în 1730, 1800 şi 1887, restaurată recent. Sunt amintite, în legătură cu existenţa în Târgul Trotuş a unei comunităţi de etnie maghiară sau germană, relatările călătorilor străini privind biserica catolică existentă încă în 1557, ale cărei urme nu au fost încă identificate, aflându-se poate în apropierea celei existente, ridicate în 1813. Nu sunt trecute cu vederea informaţiile privind prezenţa unor emigranţi husiţi veniţi în oraş după 1437, cele despre unele manuscrise scrise aici, sau despre anumite preocupări artistice.

În *concluzii* (p. 241-248) sunt subliniate, pornind de la datele documentare şi de la informaţiile arheologice, momentele principale ale procesului de dezvoltare urbană a oraşului Trotuş, menţionat prima dată la 6 octombrie 1408, aspecte ale organizării administrative, ale vieţii economice şi culturale, pe parcursul evoluţiei localităţii în cursul secolelor XIV-XVII, până la decăderea centrului urban la sfârşitul secolului al XVII-lea şi la începutul celui următor.

Abordarea pluridisciplinară a problemelor privind trecutul aşezării urbane este concretizată prin capitolul, redactat de Luminiţa Bejenaru, *Date arheozoologice privind situl medieval de la Târgu Trotuş* (p. 249-257), care analizează *resursele animale utilizate în economia aşezării*, *strategia de exploatare a animalelor în aşezarea medievală de la Târgu Trotuş* şi *datele morfometrice privind animalele domestice identificate arheozoologic*.

Argumentul care încheie lucrarea (p. 259-263) prezintă principalele etape ale strădaniilor de peste 30 de ani ale autorului pentru identificarea şi cercetarea oraşului medieval de pe Trotuş, cu mulţumirile adresate tuturor celor care au ajutat la efectuarea săpăturilor, la întocmirea şi publicarea monografiei.

Textul este completat de un rezumat în limba franceză (p. 265-279), lista abrevierilor (p. 281-282) şi un indice general (p. 283-297). Monografia este ilustrată cu 75 de planşe, majoritatea cuprinzând mai multe figuri. În planşe mari, pliate, sunt prezentate planul general al săpăturilor arheologice de la Tg. Trotuş din anii 1976-1999, precum şi biserica din sec. XIV şi cimitirul medieval din secolele XIV-XVII. Celelalte figuri reprezintă aşezarea geografică a Tg. Trotuş, unităţile de relief şi principalele descoperiri arheologice din Tg. Trotuş şi împrejurimi, planurile şi profilurile locuinţelor cercetate integral şi a două cuptoare, precum şi ale bisericii şi unor morminte, fotografii ale unor complexe (din păcate nu prea clar reproduse), desene şi fotografii reprezentând un mare număr de materiale arheologice: obiecte de metal şi de os, vase şi fragmente ceramice, ceramică ornamentală, monede, podoabe descoperite în morminte.

Publicarea monografiei *Oraşul medieval Trotuş în secolele XIV-XVII. Geneză şi evoluţie* reprezintă rezultatul demn de apreciere al unei activităţi laborioase şi îndelungate de studiere a trecutului unui vechi oraş moldovenesc. Prezentarea cuprinzătoare a rezultatelor cercetărilor care au inclus o multitudine de aspecte ale evoluţiei aşezării de pe Trotuş, chiar dacă unele consideraţii sau formulări ar putea fi discutate, permite cunoaşterea procesului de constituire şi dezvoltare a acestui oraş. Valoarea lucrării pentru cunoaşterea fenomenului urban românesc este de netăgăduit.

Gheorghe I. Cantacuzino

MARIANA ŞLAPAC, *Cetăţi medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Editura ARC, Chişinău, 2004, 372 p. cu ilustraţii.

Apariţia lucrării cercetătoarei Mariana Şlapac, elaborată în cadrul Institutului Studiul Artelor al Academiei de Ştiinţe a Moldovei constituie un remarcabil eveniment editorial. Studiul cetăţilor, elemente de prim interes pentru istoria politică, militară, socială, economică şi culturală a Evului mediu, este abordat din punctul de vedere al arhitectului şi istoricului de artă, urmărind în primul rând monumentele arhitecturale, ca mărturii preţioase ale trecutului. Lucrarea se bazează pe un volum impresionant de cercetări, măsurători şi observaţii pe teren şi pe cercetări asupra vechilor

planuri aflate în arhive şi biblioteci din România, Republica Moldova, Ucraina, Rusia, Polonia, Austria, cele mai multe inaccesibile sau greu accesibile specialiştilor din România, fiind folosite şi materiale grafice din institute de proiectări în domeniul restaurării din Ucraina şi Moldova.

După *prefaţa* (p. 9-10) în care se precizează problematica urmărită în lucrare, *introducerea* cuprinde două părţi. Prima prezintă *contribuţia înaintaşilor, metodologia şi izvoarele* (p. 11-14), subliniind că marea majoritate a lucrărilor anterioare se opresc asupra problemelor istorice şi arheologice, fără a atinge problemele de arhitectură. Scopul principal al lucrării este studierea arhitecturii fortificaţiilor de pe teritoriul Moldovei medievale în limitele geografice anterioare amputărilor teritoriale iniţiale provocate de otomani, limitele cronologice fiind marcate de constituirea statului medieval al Moldovei pe de o parte şi de integrarea acestuia în sistemul politic al Imperiului Otoman pe de alta. Pentru relevarea particularităţilor arhitecturale ale cetăţilor studiate au fost utilizate metode descriptive, comparatiste, contextualiste şi de inducţie logică, analiza arhitecturală, metrologică, tipologică şi grafică. În a doua parte a introducerii sunt făcute foarte utile *precizări de natură terminologică* (p. 15-18), urmărind echivalenţele în diferite limbi ale termenilor de arhitectură militară.

Primul mare capitol al lucrării (p. 19-107) este intitulat *Tabloul general al apărării în Moldova*. Un prim subcapitol, *Apărarea Moldovei şi determinantele ei* (p. 19-48), este divizat în cinci părţi. În primele două, *Etapele istorice* (p. 19-28) şi *Organizarea militară a statului. Gândirea şi arta militară* (p. 28-34) sunt conturate, pe baza unor lucrări de sinteză şi a unor studii speciale, cadrul istoric al existenţei fortificaţiilor moldoveneşti, precum şi cel al organizării militare, al elementelor de strategie şi tactică militară, facilitând înţelegerea rolului şi importanţei sistemului de fortificaţii al Moldovei. În cea de a treia parte a acestui capitol, *Elemente, metode şi sisteme defensive* (p. 34-38), autoarea prezintă diferitele elemente defensive care, aplicate conform anumitor metode, creează diferite sisteme defensive, clasificate în mai multe tipuri, şi distinge două perioade principale în evoluţia lucrărilor de fortificare. Într-o a patra parte, *Categorii de fortificaţii* (p. 39-44), acestea sunt clasificate după diferite criterii: esenţa defensivă, gradul de durabilitate, scopurile defensive, atribuirea, amplasarea în teritoriu, materialele de construcţie, mărimea efectivului garnizoanelor. În sfârşit, cea de a cincea parte a acestui subcapitol analizează diferitele *tipuri de apărare în arta fortificaţiilor* (p. 44-48) - care pot fi: apărare activă, pasivă, elastică sau mascată, sau se pot împărţi după amplasare, durată sau alte caracteristici. În analiza tuturor acestor aspecte de caracter militar se remarcă amprenta poziţiilor personale ale autoarei în propunerea clasificărilor după diferite criterii.

În cel de al doilea subcapitol al primei părţi, *Date generale despre cele mai importante fortificaţii* (p. 48-107), amplu dezvoltat, sunt trecute în revistă datele istorice, arheologice, cartografice şi iconografice privind principalele lucrări defensive din Moldova. Sunt prezentate astfel, în ordine alfabetică, fortificaţiile de la Baia, Bârlad, Cetatea Albă, Cetatea lui Iurghici (Yanîk-Hisar, Palanca), Chilia-Licostomo, Costeşti, Crăciuna, Falcin (Fălciu), Hmielov, Hotin, Iaşi, Ismail, Neamţ, Orhei (Orheiul Vechi), Roman, Siret, Soroca, Suceava (Cetatea de Scaun şi Curtea domnească fortificată), Şcheia, Tatarbunar, Tighina (Bender), Tintul (Tobac), Ţeţina şi unele cetăţi dispărute. Sunt precizate date privind localizarea sau identificarea, menţiuni în diferite izvoare, fiind discutată originea şi evoluţia unor fortificaţii sau opiniile divergente existente în unele probleme.

Al doilea mare capitol al lucrării (p.109-244) urmăreşte *particularităţile arhitecturale, tipologice şi constructive ale fortificaţiilor – puncte de sprijin militar*, fortificaţii datorate domniei, reprezentative din punctul de vedere al arhitecturii. La început sunt analizate din aceste puncte de vedere *construcţiile de pământ şi lemn* (p. 109-111), împărţite în *fortificaţii ale unor locuri strategice* şi *fortificaţii de campanie*. În prima categorie au fost incluse primele fortificaţii de la Tighina şi Soroca iar în cea de a doua cele de la Bârlad, Crăciuna, Berheci şi cea, încă necercetată, de la Valea Albă.

Ponderea principală în cadrul acestui capitol, ca şi al întregii lucrări, o au *construcţiile de piatră* (p. 111-244). În analiza acestora, un loc deosebit îl ocupă *caracteristicile tipologice şi specificul arhitectural-planimetric* (p. 111-206). Fortificaţiile sunt clasificate după tipul de plan şi după caracteristicile arhitecturale. După influenţele remarcate, cetăţile au fost împărţite în: cetăţi de sursă nord-europeană, de sursă vest-europeană, de sursă bizantină, de model bizantino-oriental, de model oriental şi de model renascentist. Clasificate după aceste criterii, fortificaţiile sunt atent cercetate din punct de vedere tipologic. În cazul fiecărei cetăţi analiza se bazează pe o minuţioasă documentare. Sunt discutate diferitele păreri, uneori divergente, privind originea, cronologia şi tipologia diferitelor obiective. Sunt folosite relevee mai noi sau provenind din arhive, sunt prezentate propuneri de reconstituire, unele aparţinând autoarei. Evoluţia arhitecturii fortificaţiilor din Moldova este văzută ca un proces de eforturi tehnice şi perfecţionări artistice, în care sursa primară se găseşte în arhitectura romano-bizantină, iar sursele cele mai apropiate sunt cetăţile nordice şi occidentale sau fortificaţii din lumea bizantino-orientală. În amănunţita analiză, care cuprinde toate fortificaţiile din Moldova istorică, se vădeşte pe deplin personalitatea ştiinţifică a autoarei. Comparaţiile cu fortificaţiile altor zone prezintă foarte mult interes, ele trebuind să fie avute în vedere de specialişti în cercetări viitoare.

De un interes aparte sunt consideraţiile privind *specificul spaţial-compoziţional* (p. 206-210) urmărind compoziţia spaţială a cetăţilor, concepţiile spaţiale, formele şi procedeele compoziţionale.

Cercetarea cetăţilor este completată prin subcapitolul privitor la *materiale şi tehnici de construcţie* (p. 210-217). Ilustrate prin exemple caracteristice, sunt prezentate modul de obţinere a materialelor de construcţie şi diferite procedee tehnice caracteristice utilizate. Analiza grafică a permis autoarei presupunerea modului de trasare a planului Cetăţii Albe, şi, după modul de calcul folosit pentru cetatea Soroca, aproximarea numărului muncitorilor folosiţi la Cetatea Albă, Suceava sau Cetatea Neamţ. În continuare este abordată problema *meşterilor şi responsabililor de lucrări* (p.217-223). Pe baza informaţiilor găsite în literatura de specialitate sunt amintiţi arhitecţi sau meşteri care au construit anumite cetăţi, domnii sub care ele s-au ridicat sau pârcălabii care s-au îngrijit de lucrări.

Atenţia cuvenită este acordată de autoare unor vestigii semnificative: *inscripţii şi reprezentări oficiale şi neoficiale, semne lapidare şi apotropaice* (p. 223-244). Sunt discutate inscripţii de la Cetatea Albă, Suceava, Cetatea Neamţ, Hotin, Soroca, unele dispărute, păstrate în relatările unor autori sau în însemnări aflate în arhive. Sunt prezentate şi desene de pe zidurile unor cetăţi, grafite cuprinzând scurte texte sau variate reprezentări, semne de cioplitori. Exemplele de semne – grafite, crestături, reliefuri, compoziţii din cărămizi, sunt însoţite de consideraţii privind semnificaţia simbolică sau sacră.

Al treilea mare capitol al lucrării este intitulat *Morfologia elementelor componente ale celor mai importante fortificaţii de piatră* (p. 245-316). Autoarea clasifică elementele componente ale cetăţilor, din punct de vedere funcţional, în: dispozitive de observare, dispozitive de apărare şi dispozitive auxiliare, iar după amplasare în: construcţii exterioare, construcţii interioare şi elemente de tranziţie între spaţiul intramuran şi cel extramuran. Subcapitolele sunt intitulate: *Construcţiile exterioare* (p. 248-284) cuprinzând *zidurile*, *turnurile*, *„turnurile pline”, „semiturnurile”, turnurile de artilerie şi „basteile”*, *porţile*. *Construcţiile interioare* (p. 284-310) cuprinzând *palatele fortificate şi locuinţele demnitarilor militari*, *lăcaşurile de cult*, *dependinţele*. *Amenajările speciale* (p. 310-316) cuprinzând *subteranele secrete*, *tainiţele*, *capcanele subterane*. În cazul fiecăruia din aceste elemente sunt date amănunte privind caracteristicile morfologice, rolul defensiv, particularităţile funcţionale, şi sunt prezentate diferite analogii. Rezultă un tablou sugestiv al modului în care cetăţile îşi îndeplineau funcţiile de apărare, urmând evoluţia tehnicii militare. Trebuie remarcat şi în acest capitol spiritul critic al autoarei, bazat pe cunoaşterea directă a monumentelor, discutarea unor opinii divergente sau interpretări diferite ale unor descoperiri.

Încheierea lucrării (p. 317-319) sintetizează unele concluzii la capătul acestei minuţioase examinării a fortificaţiilor Moldovei. Ele privesc împrejurările istorice ale constituirii şi evoluţiei sistemului defensiv al ţării, tipurile de apărare asigurate de fortificaţii, interdependenţa între obiectivele defensive şi aşezările urbane, diferitele categorii de fortificaţii, folosirea de către comanditari a unor arhitecţi din spaţii culturale diferite – bizantin, nordic, vest – şi central-european, oriental, ajutaţi de zidari şi salahori autohtoni. Soluţiile spaţial-volumetrice denotă influenţe ale fortificaţiilor medievale apusene, bizantine, orientale sau ale Renaşterii; eforturile concentrate asupra inexpugnabilităţii cetăţilor nu exclud existenţa unor elemente decorative în special la construcţiile interioare, la care se adaugă inscripţii şi reprezentări. Arhitectura cetăţilor este determinată de destinaţia lor, potenţialul defensiv de la suprafaţă este completat de cel subteran. Zidurile sunt îngroşate în a doua jumătate a veacului al XV-lea, turnurile capătă forme de plan cunoscute atât în Orient cât şi în Occident; le urmează turnurile pline, semiturnurile, turnurile de artilerie, apoi platformele şi terasele pentru artilerie, probabil prin intermediul unor specialişti italieni, fiind folosite principalele descoperiri ale tehnicii militare.

Anexele (p. 323-343) cuprind: *parametrii principali ale celor mai importante cetăţi de piatră din Moldova medievală* (p. 323-329), un *glosar de termeni de arhitectură militară* (p. 330-338) şi *lista pârcălabilor cetăţilor voievodale din Moldova (până la mijlocul secolului al XVI-lea)* (p. 339-343). Lucrarea este însoţită de rezumate în limbile engleză (p. 344-355) şi rusă (356-368). Trebuie în mod special remarcată bogata ilustraţie, realizată în foarte bune condiţii tehnice: 254 figuri în text, la care se adaugă 32 planşe cuprinzând 86 fotografii color.

Lucrarea cercetătoarei Mariana Şlapac reprezintă cea mai completă sinteză privind arhitectura militară din Moldova medievală. Ea prezintă un interes aparte pentru istorici, arhitecţi, arheologi, istorici de artă, în general pentru toţi cei interesaţi de cultura şi civilizaţia medievală.

Gheorghe I. Cantacuzino

LADISLAV OLEXA, *Nižná Myšľa Osada a pohrebisko z doby bronzovej,* Archeologické pamätníky Slovenska, zv. 7, Košice 2003, 136 p., 70 fig. în text, 24 pl. color.

Situl arheologic de la Nižná Myšľa-*Várhegy*, în răsăritul Slovaciei, este binecunoscut de mai multă vreme specialiştilor epocii bronzului din Europa Centrală şi sud-estică prin desele referiri la spectaculoasele descoperiri ca urmare a săpăturilor începute încă din 1977 şi continuate până astăzi. Ne-am fi aşteptat, după atâta vreme, la o monografie cuprinzătoare care să pună în lumină toate problemele sitului. Ar fi trebuit tratate amănunţit aspecte cum ar fi structura şi fazeologia habitatului din aşezarea I, însoţite de un plan general, de planuri ale complexelor cercetate, de profile ale secţiunilor, raportul dintre aşezarea I şi cimitirul aflat în imediata ei apropiere, habitatul aşezării II, cu detaliile necesare privind raportul acesteia cu necropola pe care o suprapune, sistemele de fortificaţie, complexele de cult şi, câtuşi de puţin în ultimul rând, o publicare detaliată a cimitirului, cu un plan general corespunzător şi cu planuri individuale ale mormintelor cercetate, inclusiv cu ilustrarea completă a inventarelor. Ar mai fi fost necesară şi o discuţie privind „migraţia purtătorilor culturii Otomani dinspre Transilvania şi zona Tiszei” în aria culturii Košťany, deplasare determinată, după opinia lui L. Olexa, de interesul pentru zăcămintele cuprifere din zona Košice. Am numit doar câteva dintre aspectele ce ar fi fost cu totul necesar a fi prezentate profesional, detaliat, pentru o bună înţelegere a sitului de la Nižná Myšľa ce ar trebui să devină astfel unul dintre principalele puncte de referinţă pentru înţelegerea epocii bronzului în Europa Centrală şi nu numai.

Din păcate, în ciuda aşteptărilor, autorul ne-a oferit doar o foarte generală dare de seamă asupra sitului de la Nižná Myšľa, lipsită de o susţinere profesională cum ar fi fost de aşteptat. Textul este practic inaccesibil fiind redactat în limba slovacă, iar cele 9 pagini ale rezumatului în limba germană sunt cu totul insuficiente. Problemele sitului sunt prezentate excesiv de succint şi într-o perspectivă cu totul generală. După o prezentare, cu totul discutabilă, asupra epocii bronzului din aceea parte a Europei Centrale, în cadrul căreia se pune oarecum accentul pe complexul cultural Otomani-Füzesabony, se mai face şi o prezentare a condiţiilor de mediu din zona unde se află Nižná Myšľa. Urmează apoi un istoric al cercetărilor începând cu primele sondaje de la sfârşitul secolului XIX când a fost redactată o primă schiţă topografică a sitului. În anii '20 ai secolului trecut sunt înregistrate preocupările arheologilor J. Eisner şi J. Böhm, pentru ca abia prin 1948 să fie descoperite şi primele înmormântări. Cercetările arheologice cu adevărat sistematice au început abia din 1977 fiind continuate şi în prezent. În partea a III-a, sunt înfăţişate pe scurt o serie de aspecte ale sitului de la Nižná Myšľa, cum ar fi cadrul general al epocii bronzului, respectiv al culturii Otomani-Füzesabony, caracteristicile generale ale ceramicii, metalurgia, locuirea şi complexele de cult, obiceiurile funerare, piesele de port, subzistenţa. Toate sunt discutate telegrafic, lipsind analiza problemelor de detaliu precum şi, cu totul surprinzător, aparatul critic. Materialele sunt ilustrate totdeauna fără scară, indiferent dacă e vorba de fotografii sau desene. Dintre cele 767 de morminte cercetate au fost publicate numai 8 desene de plan ale unor morminte, doar pentru trei dintre ele fiind trecute numerele şi scările grafice. Mai sunt publicate şi câteva fotografii pentru alte 31 de morminte, dar cu aceleaşi lipsuri, ceea ce le reduce substanţial din utilitate. Groapa 308, cu mai multe schelete umane şi o structură ce-i indică o semnificaţie cu totul aparte, este prezentată foarte pe scurt, iar ilustraţia este reprezentată doar prin patru fotografii alb-negru, de format mic. Complexul în sine ar fi meritat o discuţie mai amplă, astfel de descoperiri mai fiind cunoscute la o vreme corespunzătoare, cum este cazul de pildă în aşezarea Věteřov de la Velké Pavlovice[1], în Moravia, ca să citez doar un exemplu apropiat geografic şi în timp. Foarte puţin discutate în textul slovac şi abia menţionate în cel german, sunt de pildă plăcuţele din os, inclusiv un cârlig din acelaşi material, descoperite în mormântul 280, care au constituit garniturile unor centuri. Plăcuţele din os prezintă o anume importanţă, ele mai fiind cunoscute şi la Sărata Monteoru, întru-unul dintre mormintele cimitirului 4[2], ceea ce ne permite o înţelegere mai exactă a relaţiilor de schimb ce vor fi existat în epoca bronzului între comunităţile de pe Hornád şi cele de la Curbura Carpaţilor. În acelaşi cimitir monteorean mai este cunoscut un alt mormânt din al cărui inventar a făcut parte şi o piesă de vestimentaţie împodobită cu 417 perle din pastă sticloasă – „faianţă"[3] –, mormântul avându-şi, din acest punct de vedere, paralele chiar la Nižná Myšľa, unde în mormântul 282 au fost descoperite nu mai puţin de 2666 de asemenea perle din pastă sticloasă, sau la Valaliky la mormântul 49 cu peste 2000 de astfel de perle. Am subliniat aceste cazuri căci, după cum s-a arătat deja, perlele din aşa zisa „faianţă", de fapt din pastă sticloasă, pot fi puse, ca produse secundare, în strânsă legătură cu metalurgia bronzului[4]. Mai semnalez, ca materiale de interes aparte descoperite la Nižná Myšľa, trei psalii din corn aparţinând categoriei mai largi de aşa numite *Stangenknebel*, astfel de piese de harnaşament fiind bine atestate în staţiunile Otomani din Slovacia[5]. Din păcate, în lucrarea prezentată acum lipseşte din nou o discuţie mai amplă, cu detalii asupra contextului arheologic, iar piesele sunt ilustrate printr-un desen alb-negru şi o fotografie color, ambele lipsite de scară.

---

[1] J. Stuchlíková, S. Stuchlík, M. Stloukal, Anthropologie 23, 1985, 1, p. 51-68.

[2] Ligia Bârzu, Dacia NS 33, 1989, 1-2, p. 53, fig. 6.

[3] *Ibidem*, p. 77-78; o primă publicare, notat cu sigla M. 1/1958, cu inventarul complet la I. Nestor, Eugenia Zaharia, Materiale 7, 1961, p. 515-516, fig. 2/2-4.

[4] J. Bátora, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Handel Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*, PAS 11, 1995, p. 187-196.

[5] H.-G. Hüttel, *Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa*, PBF XVI. 2, München 1981; N. Boroffka, ESA 4, 1998, p. 81-135.

Penultima parte a textului slovac prezintă, cât se poate de telegrafic, locuirea „noilor colonişti" Piliny din bronzul târziu, apoi descoperirile privind locuirile alamană din secolele III-V p.Chr.şi slavă timpurie din sec. V-VI p.Chr. Acestor informaţii le mai urmează câteva date sumare privind oraşul medieval şi cel modern de la Nižná Myšl'a precum şi despre constituirea în anul 1998 a muzeului local, unde se găsesc depozitate materialele arheologice provenite din campaniile începute cu aproape trei decenii în urmă. Lucrarea se încheie cu o listă a ilustraţiilor ciudat alcătuită şi o listă bibliografică cu doar 51 de titluri, majoritar slovace, înşirate pe două pagini. Urmează apoi cele 9 pagini ale rezumatului în limba germană – *Nižná Myšl'a – Siedlung und Graberfeld aus der Bronzezeit* –.

Situl arheologic din epoca bronzului de la Nižná Myšl'a era cunoscut parţial printr-o suită de articole şi broşuri, nu toate egale ca valoare ştiinţifică, în care au fost prezentate diferite descoperiri sau au fost discutate unele aspecte ale cercetărilor întreprinse de la sfârşitul secolului XIX şi apoi din 1977 încoace[6]. Pe baza acestor informaţii se cunoştea faptul că la Nižná Myšl'a au fost cercetate două aşezări fortificate şi un întins cimitir de inhumaţie corespunzând celei dintâi staţiuni şi suprapus parţial de cea de a doua, toate aparţinând epocii bronzului, respectiv culturii Otomani-Füzesabony. Pentru cele două staţiuni structurile de habitat par a fi fost cu totul de excepţie, după cum o arată sistemele de fortificaţie, cu două etape în cazul aşezării I, modalităţile de dispunere a locuinţelor ce par a corespunde unei structuri „urbane" sau unele complexe de cult, cum este cazul gropii 308 din aşezarea II, considerată ca atestând practica jertfelor umane. O categorie deosebit de importantă de materiale este constituită din numeroase tipare din gresie, instrumente pentru turnare din lut – duze şi linguri –, semifabricate, cărora li se adaugă un număr impresionant de piese finite -arme, piese de port sau instrumente din bronz –, ceea ce dovedeşte cu prisosinţă că, la Nižná Myšl'a, ne găsim în faţa unui important centru metalurgic. De altfel, în legătură cu activitatea metalurgică au fost puse, mai de mult, şi mormintele 133, 280 şi 282. O altă serie de materiale – ceramică, piese de port, arme din metal – pun în evidenţă şi angrenarea viguroasă a comunităţii din epoca bronzului de la Nižná Myšl'a în schimbul la distanţă, ceea ce sporeşte importanţa întregului sit arheologic prin posibilităţile de raportare la mediile culturale învecinate. Multe dintre cele 767 de morminte, de inhumaţie, majoritare, ca şi de incineraţie, mai rare, descoperite până acum relevă, la rândul lor, un comportament funerar deosebit de complex şi bine standardizat, în cadrul căruia diferenţele de rang social sunt foarte clar exprimate, prin elemente ale structurilor funerare sau prin mobilierul funerar uneori impresionant prin luxurianţă.

Cu aproape 15 ani în urmă, au fost publicate trei probe ^{14}C ca provenind din cimitirul de la Nižná Myšl'a: Bln-2776 - 3290±100 BP pentru mormântul 120a, Bln-2810 - 3300±70 BP pentru mormântul 89 şi Bln-2811 - 3380±50 BP pentru mormântul 112[7]. Ulterior, cu ocazia unei vizite pe care am făcut-o la Košice în 1999, L. Olexa mi-a explicat că cele trei date radiocarbon provin de fapt din complexe ale aşezării II, care suprapune parţial cimitirul. Calibrate (Fig. 1)[8], cele trei date se înscriu în interiorul intervalului 1900-1300 BC, care corespunde oarecum cu schema cronologică propusă de către L. Olexa în lucrarea pe care o prezint acum, la pl. 24.

După opinia lui L. Olexa, cel care a condus săpăturile începând din 1977, funcţionarea staţiunii I a început cu puţin înainte de 2000 a.Chr., sfârşitul ei situându-se cu puţin înainte de 1700 a.Chr., moment în care îşi începe funcţionarea cea de a doua aşezare, al cărei sfârşit este plasat

[6] J. Michalik, ArchÉrt 18, 1898, p. 38-44; J. Pástor, Svojina 3, 1949, p. 66-69; L. Olexa, în vol. B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.,* PAS 1, 1982, p. 387-397; D. Gašaj, AR 35, 1983, p. 130-137; L. Olexa, AR 39, 1987, p. 255-275; D. Gašaj, L. Olexa, *Nižná Myšl'a – ein bronzezeitliches Handelszentrum in der Ostslowakei*, Wuppertal 1992; D. Gašaj, L. Olexa, Pamiatky a múzeá 3, 1994, p. 21-23; D. Gašaj, L. Olexa, *Nižná Myšl'a v dobe bronzovej*, Košice 1995; D. Gašaj, L. Olexa, *Nižná Myšl'a in der Bronzezeit*, Košice 1996; L. Olexa, Arheologia viva 18/78, 1999, p. 46-59; J. Jakab, în vol. J. Gancarski (red.), *Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft*, Krosno 1999, p. 201-224; P. Cengel, A. Hollý, P. Cengel, L. Olexa, în vol. J. Gancarski, *op. cit.*, p. 225-230; J. Gancarski, D. Gašaj, L. Olexa, în vol. J. Gancarski (red.), *Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft*, II, Krosno 2002.

[7] V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava 1991, p. 30.

[8] Calibrare făcută cu programul OxCal v. 3.10.

pe la aproximativ 1650 a.Chr. În ceea ce priveşte cimitirul, cele mai vechi înmormântări se datează pe la 2100 a.Chr., ultimele corespunzând sfârşitului aşezării I. Aceasta este raportarea, aşa cum rezultă din schema amintită, faţă de datele radiocarbon calibrate. De fapt, cronologia relativă a întregului sit de la Nižná Myšľa a fost ordonată după datele convenţionale, astfel cimitirul fiind plasat în intervalul 1750-1500 a. Chr. (Reinecke Bz A1-A3), aşezarea I între 1700-1500 a.Chr. (Reinecke BzA2-A3) şi aşezarea II între cca. 1500-1450 a.Chr. (Reinecke BzB1-BzB2), cu alte cuvinte după o schemă mai veche, mai tradiţională şi mai rigidă.

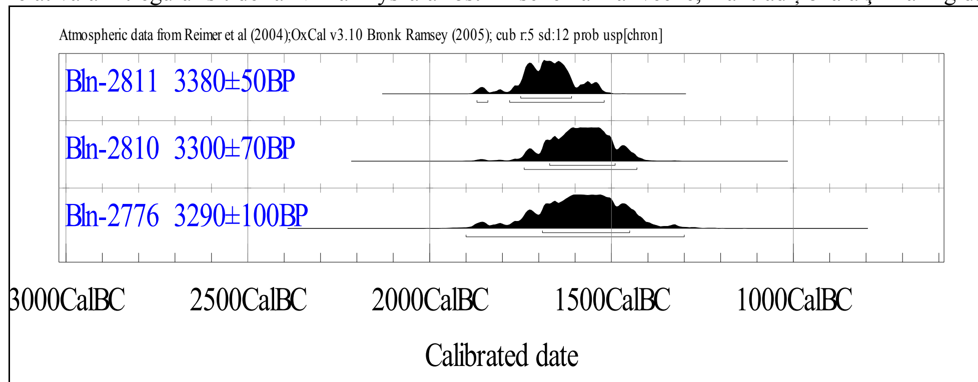

Fig. 1

Caracterul cu totul excepţional al sitului Nižná Myšľa abia dacă mai trebuie subliniat, un alt spor al importanţei sale fiind adus de poziţia sa în bazinul Košice, unde mai sunt cunoscute staţiunile de la Barca şi Čaňa precum şi cimitirele de la Čaňa, Košice sau Valaliky, toate aparţinând mediului Otomani[9].

Ne-am fi aşteptat, după atâta vreme, la o monografie cuprinzătoare care să pună în lumină toate problemele sitului. Ar fi trebuit tratate amănunţit aspecte cum ar fi structura şi fazeologia habitatului din aşezarea I, însoţite de un plan general, de planuri ale complexelor cercetate, de profile ale secţiunilor, raportul dintre aşezarea I şi cimitirul aflat în imediata ei apropiere, habitatul aşezării II, cu detaliile necesare privind raportul acesteia cu necropola pe care o suprapune, sistemele de fortificaţie, complexele de cult şi, câtuşi de puţin în ultimul rând, o publicare detaliată a cimitirului, cu un plan general corespunzător şi cu planuri individuale ale mormintelor cercetate, inclusiv

[9] Vezi pentru toate J. Pástor, *Košické pohrebisko*, Košice 1969; idem, *Čaňa a Valaliky – pohrebiská zo staršej doby bronzovej*, Košice 1978; V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *op. cit.*

cu ilustrarea completă a inventarelor. Ar mai fi fost necesară şi o discuţie privind „migraţia purtătorilor culturii Otomani dinspre Transilvania şi zona Tiszei” în aria culturii Košťany, deplasare determinată, după opinia lui L. Olexa, de interesul pentru zăcămintele cuprifere din zona Košice. Am numit doar câteva dintre aspectele ce ar fi fost cu totul necesar a fi prezentate profesional, detaliat, pentru o bună înţelegere a sitului de la Nižná Myšľa ce ar trebui să devină astfel unul dintre principalele puncte de referinţă pentru înţelegerea epocii bronzului în Europa Centrală şi nu numai.

Departe de a corespunde aşteptărilor cu totul îndreptaţite prin complexitatea de excepţie a sitului de la Nižná Myšľa, cartea lui L. Olexa nu este nimic mai mult decât o lucrare de popularizare puţin utilă specialiştilor epocii bronzului, sau, cu alte cuvinte, o decepţie.

Ion Motzoi-Chicideanu

ABREVIERI

ABSA	Annual of the British School of Archaeology at Athens, Londra-Atena
ACIAC	*Actès du XIe Congrès d'Archéologie Chrérienne, Lyon–Vienne–Grenoble–Genève et Aoste, 21-28 septembre 1986*, Rome, 1989.
ACMI	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
ActaMN	Acta Musei Musei Napocensis, Cluj
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
AEMTh	Archaiologiko Ergo ste Makedonia kai Thrake, Atena
AII-Iaşi	Anuarul Institutului de Istorie, Iaşi
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
Annales (ESC)	Annales**.** Économies**,** Sociétés**,** Civilisations, Paris
AnnÉp	L'Année épigraphigue. Revue des publications épigraphigues relatives à l'antiquité romaine, Paris
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin – New-York
AnSt	Anatolian Studies. Journal of British Institute of Archaeology at Ankara, Londra
AnthropKorrBl	Korrespondenzblatt der Deutschen Gesellscchaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Braunschweig
ArchAnz	Archäologische Anzeiger, Berlin
ArchAnz	Archäologische Anzeiger, Berlin
ArchClass	Archeologia Classica, Roma
ArchHung	Arhaeologia Hungarica, Budapeste
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchPolony	Arheologija Polona, Varşovia
ArchRozhkedy	Archaeologické Rozhkedy, Prague
ArheologijaSofia	Arheologija. Organa na arheologičeskija Institut i Muzej Sofia

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 469–473

ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi
ArhVestnik	Arheološki Vestnik, Ljubljana
ARMSI	Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, Bucureşti
ASMG	Annali e Memorie della Società Magna Grecia
AUB	Analele Universității din Bucureşti
BAM	Beiträge zur Uhr- und frühgeschichtlichen Archäologie des mittelmeer-Kulturraum, Bonn
BCH	Bulletin de Correspondace Hellenique, Athènes-Paris
BdA	Bolletino d'Arte, Roma
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BiblArh	Biblioteca de Arheologie, Bucureşti
BJ	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landeesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande, Bonn
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, Bucureşti
CCARB	Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Rome
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti
CEpR	C. C. *Petolescu, Cronica Epigrafică a Romániei*, SCIVA, Bucureşti
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, 17 vol., 1956–1960, Berlin
CIRB	*Corpus Inscriptionum Regni Bosporani,* red. V. V. Struve, Moscova–Leningrad, 1965
CISAM	Settimana di studio. Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto
CQ	Classical Quaterly. The Classical Association, Oxford
CNA	Cronica Numismatică şi Arheologică*,* Bucureşti
CronAStorArt	Cronache di archeologia e di storia dell'arte, Catania
DCAH	Deltion tes Christianikes Hetaireias, Atena
DID	*Din Istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1965-1971
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington
EAIVR	*Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a Românei,* red. C. Preda, I., Bucureşti, 1994
EAZ	Ethnographisch-archäologische Zeischrift, Berlin
EphArch	Ephemeris archaiologike. He en Athenais Archaiologike Hetaireia, Atena

FHDR	Iliescu, Vl., Popescu, V. C., Ştefan, Gh., *Fontes Historiae Dacoromanae (= Izvoare privind Istoria României)* I, *De la Hesiod la itinerariul lui Antoninus,* Bucureşti, 1964 sqq.
FrGrHist	*Die Fragmente der Griechischen Historiker,* ed. F. Jacoby, Berlin–Leida, 1923 sqq.
GodišnikMuzPlovdiv	Godišnik na Narodnija Arheologičeski Muzej v Plovdiv, Plovdiv
Head	B. V. Head, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics,* Oxford, 1911
Histria I	Em. Condurachi (coord.), *Histria*. *Monografie arheologică* I, Bucureşti, 1954.
Histria II	Em. Condurachi (coord.), *Histria*. *Monografie arheologică* II, Bucureşti, 1966
Histria VI	Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines,* Bucureşti, 1982
HSCP	Harvard Studies in Classical Philology, Cambridge, Ma
IAK	Izvestja Imperatorskoj Arheologičeskoj Kommissii, St. Petersburg
IDR	*Inscripţiile Daciei Romane,* Bucureşti
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae,* ed. G. Mihailov, 5 vol., Sofia, 1958–1997
IGRRP	*Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes,* eds. R. Cagnat, J. Tourain, G. Lafaye*,* Paris
ILB	B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae,* ed. H. Dessau, Berlin, 1892
IMS	*Inscriptions de la Mésie Supériure (sous la direction de F. Papazoglou)*, Belgrad, 1976–1986
IPD[4]	A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapesta – Amsterdam[4], 1975
ISM	*Inscripţiile din Scythia Minor*, Bucureşti, 1980 sqq
IzvestijaSofia	Izvestija na Archeologičeskija Institut, Sofia
JahresschriHalle	Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
JHS	Journal of Hellenic Studies, Londra
JOByz	Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Viena
JRA	Journal of Roman Archaeology, Michingan

KSIIMK	Kratkie Soobščenija Instituta Istorii Material'noj Kul'tury Akademii Nauk SSSR, Moscou – Leningrad (St. Perersburg)
Ktema	Edmond Levy (ed.), *Ktema. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome Antiques*, Association pour l'étude de la civilisation romaine, Paris
LIMC	*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich – München
LSAM	F. Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, 1955, Paris
MASP	Materialy po Arheologii Severnogo Pričernomor'ja (Materialy z Arheologij Pivničnogo Pričornomor'ja), Odessa
Materiale	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MEFRA	Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité, Paris/Roma
MemAnt	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamţ
MH	Museum Helveticum, Zürich
MIA	Materialy i Issledovanja po Arheologiii S.S.S.R, Moscova–Leningrad (St. Petersburg)
MPR	Ion Barnea, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977
MSŞIA	Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologice (Academia Română), Bucureşti
NAC	Numismatica e Antichità Classiche. Quaderni Ticinesi, Lugano
NC	Numismatic Chronicle, Londra
PBF	Prähistorische Bronzefunde, Munchen
Petolescu, *Auxilia*	C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002
Pferdehirt, *Militärdiplome*	B. Pferdehirt, Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Kataloge vor-und frühgeschichtlicher Altertümer, Band 37, Mainz, 2004
PIR	*Prosopographia Imperii Romani, saec. I-III*^{2}, Berlin, Leipzig
Pontica	Revista Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
PP	W. Peremans-E. Van't Dack, *Prosopographia Ptolemaica*, I–IX, Louvain, 1950-1981
RA	Revue Archéologique, Paris
RAÉ	Revue Archeologique de l'Est et du Centre-Est.., Dijon

RE	*Reallencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, sub red.* A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart, 1893 sqq
REA	Revue des études anciennes. Annales de la Faculté des lettres à Bordeaux, Bordeaux
REG	Revue des Études Grecques, Paris
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti
RevIst	Revista istorică, Bucureşti
RevMuz	Revista Muzeelor, Bucureşti
RevMon	Revista Monumentelor, Bucureşti
RH	Revue Historique, Paris
RhM	Rheinisches Museum für Philologie, Bonn, Frankfurt a. M
RMM-MIA	Revista Muzeelor şi Monumentelor, seria Monumente Istorice şi de Artă, Bucureşti
RN	Revue Numismatique, Paris
RPAA	Rendiconti. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Roma
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti
SCA	Studii şi cercetări de antropologie, Bucureşti
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leida, 1924 sqq
Simposion 2000	*Simposion de numismatică Chişinău, 28-30 mai 2000*, Bucureşti, 2001
SovArh (SA)	Sovetskaja Arheologija, Moscova
StCl	Studii Clasice, Bucureşti
Timpul Istoriei	Revista Facultății de Istorie a Universității Bucureşti
TM	Travaux et Mémoires, Paris
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
WS	Wiener Studien. Supplement der Zeitschrift für österreichische Gymnasien, Wien
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
TRACO-DACICA
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., Şos. Viilor nr. 101, sector 5, bl. 1, sc. 4, ap. 98, parter, P.O. Box 77-19, Bucureşti, România, Tel. 4021-335 02 96, 4021-301 87 86, Fax: 4021-335 02 96, E-mail: office@orionpres.ro.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: mirceababes@yahoo.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D.M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor I**, 1984, 544 p.
MIHAI SÂNPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.
I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 194 p.
DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana Suceava**, 1984, 182 p.
N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p.
GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.
C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.
EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p.
IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor II**, 1987, 436 P.
MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum**, 1988, 200 p.
MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.
D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1990, 278 p.
GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-gheografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina)**, 1991, 128 p.
ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.
M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia**, 1993, 214 p.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.
EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României**, 1995, 224 p.
MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică**, 1999, 842 p.
MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.
EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica**, 2001, 254 p.
PETRE ALEXANDRESCU, **Histria VII. La zone sacré**, 2005, 551 p., 124 pl., 75 fig., 15 pliante.
ADRIAN IONIŢĂ, **Spaţiul dintre Carpaţii Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII**, 2005, 228 p.
CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţiile latine din Dacia (ILD)**, 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomurile 54–56, Bucureşti, 2003–2005, p. 1–474